Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Jaargang 112

bron

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Jaargang 112. Stichting Dimensie, Leiden 1996

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij003199601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Tijdschrift voor Nederlandse Taal- & Letterkunde

Rob Resoort*

Jonathas ende Rosafiere: een religieuze roman?

Abstract - Although the Middle-Dutch romance *Jonathas ende Rosafiere* (fragments from c. 1500) has not received much attention from literary scholars, there did seem to be some agreement about the influence of the *Beatrijs* miracle. In 1988 Cathy Dobson concluded that *Jonathas ende Rosafiere* was not merely influenced by *Beatrijs*, but could probably be seen as an answer to this text. This article disputes Dobson's claim that in *Jonathas ende Rosafiere* courtly love is praised, even to the point of being considered a key to Heaven. Its affinities are with the so-called 'Schicksalromane' rather than with the courtly love tradition. The main subject is religious: how to deal with misfortune, afflictions and sin. There is some evidence that the work may have played a role in the urban Holy-Blood festivities, especially in Bruges.

Onbemind maakt onbekend

Wie kent *Jonathas ende Rosafiere*? Praktisch niemand. Zo ontbreekt hij bijvoorbeeld in Kienhorsts repertorium van de Middelnederlandse ridderepiek.[1] Dat kan niet liggen aan het feit dat we er slechts fragmenten van hebben. Met zijn ruim 1200 verzen is hij vele malen langer dan menig ander episch fragment, waarvan de inhoud slechts dankzij Franse versies te achterhalen valt. Daarnaast zijn er nog korte fragmenten van tenminste twee drukken uit het begin van de zestiende eeuw bewaard gebleven.[2] De onbekendheid is veeleer een gevolg van het geringe aanzien. De literaire waardering van de roman is uitgesproken negatief: men vond de structuur rommelig en typeerde het dichtwerk als rijmelarij.[3] De hoge waardering voor de *Beatrijs* heeft hierbij een rol gespeeld. Van meet af aan zijn beide werken op grond van thematische verwantschap met elkaar in verband gebracht, en algemeen veroordeelde men *Jonathas ende Rosafiere* als een inferieure imitatie. Tot 1988, toen Cathy Dobson, wellicht mede onder invloed van Van Mierlo,[4] deze visie omboog tot de uitdagende stelling dat we *Jonathas ende Rosafiere* eerder moeten beschouwen als een antwoord op de *Beatrijs*.[5]

Het verhaal

Aangezien *Jonathas en Rosafiere* niet tot de klassiekers gerekend kan worden, geef ik eerst een synopsis van de inhoud.

Rosafiere en haar zuster Eglentine zijn na het overlijden van hun moeder en bij afwezigheid van hun vader, die tegen de Saracenen is uitgetrokken, naar het hof van de ouders van Jonathas gekomen. Jonathas en Rosafiere worden op elkaar verliefd.

Na aanvankelijk grote bezwaren te hebben gehad - Rosafiere is te min - geven de ouders hun zoon uiteindelijk toestemming om te trouwen. Jonathas ziet echter plotseling van dit huwelijk af: een engel heeft hem gewaarschuwd dat Rosafiere van haar vader een kind zal krijgen en daarna zeven jaar als prostituée zal leven. Daarom trouwt hij haar zuster Eglentine. Op verzoek van Rosafiere, die achter de reden van haar verstoting wil komen, ruilen de zusters in de huwelijksnacht van plaats in bed, en zo verneemt Rosafiere wat haar geliefde voorspeld is. Jonathas houdt nog steeds van Rosafiere, en dankzij zijn hulp kan zij in een klooster treden, waar zij dienst doet als poortwachtster. Jonathas komt haar dagelijks opzoeken.

Na zeven jaar keert haar vader terug uit het Heilige Land. Als hij verneemt dat zijn dochter in een klooster zit, zweert hij haar te zullen bezitten. (Een motivering hiervoor ontbreekt.) De duivel schiet hem te hulp: in ruil voor ziel en lichaam zal hij hem het klooster binnen brengen. Aldus geschiedt en de vader verkracht zijn dochter, die daardoor zwanger geraakt. Tegen de tijd van de bevalling ontvlucht Rosafiere het klooster en daarna leeft zij zeven jaar als prostituée. Na die zeven jaar vindt Jonathas haar na lang zoeken in Venetië, waar hij haar overreedt om terug te keren naar het klooster. Maria deelt hun in een visioen mee dat zij al die tijd de taak van Rosafiere heeft waargenomen, zodat zij ongemerkt haar plaats als poortwachtster in het klooster weer kan innemen. Spoedig wordt zij tot abdis gekozen. Jonathas, Eglentine en hun drie kinderen, alsmede Jonathas' ouders wordt een plaats in de hemel beloofd: over veertig dagen zal Maria hen komen halen.

Het begin en het slot, alsmede een deel van het verhaal dat zal hebben verteld hoe Rosafiere uiteindelijk haar losbandig leven te Venetië opgeeft en met Jonathas terugkeert, ontbreken.[6]

Motieven

Ondanks de fragmentarische overlevering kunnen we vaststellen dat de auteur zich heeft laten inspireren door een groot aantal uit legenden en epiek bekende motieven.[7] De volgende lijken de belangrijkste. Het wijdverbreide ‘sacristine’-motief: de non die omwille van de liefde haar klooster verlaat, maar hierin ‘gedekt’ wordt door Maria, die haar taken in het klooster waarneemt (zie Guiette 1927), de verwisseling der bruiden in de bruidsnacht (*Tristan, Nibelungen* en ook *Beerte metten breden voeten*), het motief van de door de sterren bepaalde lotsbestemming (*Esmoreit* en ook *Seven wijsen van Romen, Seghelijn van Jherusalem*), de dochter die haar vader ontvlucht om bloedschande te voorkomen (in enkele Franse Mariamirakelen, zoals *La fille du roi de Hongrie* en *La fille du roi devenue soudoyer*,[8] en ook in de gedrukte historie van *Helena van Constantinopolen*). Voor een parallel met Rosafieres vlucht naar het zondige Venetië wees Kalff (1906: I, 360 en 412) al op de *Roman van Limborch*, waar in boek VI koningin Sibille van Arragon aanvankelijk met haar geliefde Evax naar Santiago de Compostella vlucht, daarna berouw krijgt en zich heimelijk naar Venetië begeeft.[9] Sibille voorziet in haar levensonderhoud door het vervaardigen van kleden en tapijten, een vaardigheid waarin zij allen in die stad overtreft.[10] Van de vele religieuze elementen wijst Dobson (1988: 8-9) op Jonathas' trouw aan God en

Maria, en op het voortdurende bewustzijn dat Maria alle gebeurtenissen onder controle heeft.

Interpretatie van Dobson: voor hoofse ingewijden

Ook na gedetailleerde vergelijking kan Dobson slechts concluderen dat een sluitend bewijs voor een direct intertekstueel verband tussen *Beatrijs* en *Jonathas* niet valt te geven. Toch acht zij dit op grond van enkele elementen die in beide teksten wèl en in de andere sacristine-versies niet aanwezig zijn, meer dan waarschijnlijk. Zware getuigen zijn daarbij voor haar de hoofse achtergrond van beide nonnen, het feit dat beiden hoofse minnaressen zijn, die in het klooster door hun geliefde worden opgezocht, alsmede het feit dat beide mannen geld en kleren meebrengen. Daarentegen staat *Jonathas* met de beschrijving van het leven van Rosafiere vóór haar intrede in vergelijking met andere sacristine-versies apart.

Juist in dit deel zijn een aantal van de hiervoor genoemde motieven uit de epiek verwerkt. Volgens Dobson maakt de auteur van *Jonathas* met deze combinatie van religieuze en hoofse motieven gebruik van dezelfde techniek als de auteur van *Beatrijs*: de hoofse liefde tussen Jonathas en Rosafiere, de profetie en de bruidswisseling zullen voor het geïntendeerde hoofse publiek vertrouwd zijn geweest.

Volgens Dobson maakte de schrijver bewust gebruik van de *Beatrijs* om dit werk in ieder geval in boodschap en wellicht zelfs in structuur te overtreffen. Zij gaat daarbij mee met Van Oostrom (1983), die *Beatrijs* binnen het 'spanningsveld tussen wereldlijke en geestelijke cultuur' interpreteerde als propaganda voor het religieuze leven ten overstaan van een hoofs publiek. Een gehoor dat haar hoofse, wereldse waarden als minderwaardig kreeg voorgeschoteld. Dit nu zou juist in *Jonathas* worden gecorrigeerd in de beschrijving van de niet-aflatende liefde tussen Jonathas en Rosafiere, ook nadat Jonathas gehuwd is met haar zuster. Een liefde die kuis blijft en van onbaatzuchtigheid getuigt, en waarschijnlijk[11] als beloning het hoogste goed voor een hoofse minnaar oplevert: voor eeuwig met zijn echte geliefde, Rosafiere, in de hemel te zijn. Dobson (1988: 9) komt voor *Jonathas* tot de volgende conclusie:

> The message is clear: salvation is to be gained not only through the love of the godhead (here Maria), but also through worldly love, provided that it embodies the courtly ideal.

Zelfs oppert zij voorzichtig dat de auteur zijn werk ook een ten opzichte van *Beatrijs* bewust veranderde structuur heeft gegeven. *Beatrijs* zou zijn geënt op de oudste verhaalstructuur van de Arturepiek, de zgn. *Doppelweg*, gekenmerkt door een hoofdfiguur die onafgebroken in beeld is en wiens beproevingen in twee queestes te onderscheiden zijn. In *Jonathas* daarentegen is eerder sprake van het jongere verhaaltype, dat gekenmerkt wordt door het entrelacement, waarin meerdere hoofdpersonen optreden, wier gelijktijdige belevenissen in korte verhaaldelen afwisselend worden belicht. Niet geheel conform dit type blijft Rosafiere wel steeds de hoofdpersoon. Volgens Dobson (1988: 21) zou de auteur van *Jonathas* uit *Beatrijs* het gebruik herkend kunnen hebben om door middel van een hoofse vertelstructuur een religieuze boodschap uit te dragen en daarom hebben besloten 'to emulate this by choosing the other well-known form of structure'.

Twijfel aan intentie en doelgroep

Ik twijfel sterk aan de juistheid van Dobsons interpretatie en de daarmee verbonden geïmpliceerde doelgroep, een publiek van hoofse ingewijden. Haar vermoeden over een aemulatio op het structurele vlak laat ik verder buiten beschouwing, mede omdat Van Oostroms uitdagende these over de tweefasenstructuur inmiddels afdoende lijkt weerlegd.[12]

Niet alleen liefde voor God of Maria, zoals in *Beatrijs*, maar ook wereldse (volgens Dobson 'hoofse') liefde kunnen de mens in de hemel brengen. Dat zou volgens haar de centrale boodschap zijn van *Jonathas ende Rosafiere*.

Op voorhand lijkt zo'n strekking vreemd voor een tekst die in deze redactie op grond van de bekende fragmenten niet ouder zal zijn dan de tweede helft van de vijftiende eeuw. Zou propaganda voor hoofse liefde door middel van fictie op rijm in die tijd nog wel opportuun zijn?[13] Het is verder ook sterk de vraag of op grond van het voorkomen van enkele motieven die bekend zijn uit oudere hoofse werken (maar niet alleen hoofse, getuige *Beerte* en *Nibelungen*) kan worden besloten dat *Jonathas* dús ook voor een hoofs publiek bedoeld zal zijn geweest.

Belangstelling voor 'hoofse'[14] thematiek cq. liefdesgeschiedenissen is in de late middeleeuwen, getuige de vele prozaromans die in druk verschijnen, zeker nog aanwezig, maar dan toch altijd gecombineerd met wat suspense en bonte avonturen. Bovendien lijkt op basis van de wijze waarop oudere romans worden bewerkt, de religieuze lading in een aantal van deze romans zeker niet te veronachtzamen.[15] Daarbij is een les, zoals aangeduid door Dobson, mij uit geen enkele roman bekend.

De derde dag van mei

Jonathas ende Rosafiere moet een onderhoudend werk zijn geweest, een lappendeken van bekende motieven en thema's, dat met vele déja-vu-reacties zal zijn gerecipieerd. Niet door een selecte groep van hoofse ingewijden, maar waarschijnlijk in veel bredere kring.

De roman zelf geeft ons daaromtrent een aanwijzing: zij refereert impliciet aan een bekende religieuze feestdag. Voor zover mij bekend heeft niemand tot dusver aandacht besteed aan een klein, doch belangrijk detail in de tekst, dat tweemaal in het verhaal is verwerkt. Ik zal beide passages in hun context citeren.

Nadat Rosafieres vader is teruggekeerd van zijn strijd tegen de heidenen en heeft vernomen waar zijn dochter verblijft, rijdt hij regelmatig naar het klooster. Rosafiere, die de bezoeker heeft herkend, belet hem echter binnen te komen:

Hij quam dicke ten cloestere ghereden
Voer die porte, up ende neder.
Sij kendene wtermaeten wel,
520 Maer sij sloet die porte snel,
Sij en woudene niet en laten;
Dat was hem een droefve sake.
Hij quam ghereden met groeter cracht
Tusschen dach ende nacht.
525 In den derden dach van meye
Voer den cloesteren in een valleye[16]

Jonathas blijft Rosafiere dagelijks bezoeken om haar te steunen en te troosten, ook nadat zij door haar vader zwanger is gemaakt. Wanneer de dag van haar bevalling nadert, begeeft hij zich met kostbaarheden en kleren naar het klooster om Rosafiere te voorzien van wat zij buiten het klooster nodig zal hebben.

Ende allen daghe reet die coninc
735 Ende troeste dat scoene kint;
Ende alse die coninc wiste, sonder waen,
Dat sij bij na hadde vol gegaen,
Alsoe hij [l. sij] hem hadde gheseet,
Ghinc die coninc wel ghemeit
740 Ende sat op een dier ghesneden
Ten cloester waert voude hij riden
Ende nam over hem met ghewout
Beede silver ende gout.
Dat was op derden dach van meye
745 Quam hij ghereden in een valleye
Voer den colosteren alsoe saen.

De versregels 525 en 744 maken melding van dezelfde datum: 3 mei. Beide keren wordt het rijmpaar gecomplementeerd door 'valleye'. Dat is niet alleen opvallend, maar in dit geval ook verdacht, omdat de tijdspanne tussen het in beide citaten verwoorde toch niet meer dan negen maanden kan hebben bedragen. Eén van beide data moet door de kopiist of voordrager bij vergissing zijn geschreven of verteld, waardoor deze enige datum uit het hele verhaal abusievelijk nog eens aan een andere belangrijke gebeurtenis werd gekoppeld. En die ene datum, die gezien deze dubbele vermelding kennelijk van belang was, is de derde dag van mei.

H. Kruisvinding en H. Bloeddag

Wie zoekt naar een bijzondere invulling van deze dag komt terecht bij twee, thematisch verwante, kerkelijke feesten. De H. Kruisvinding gedenkt de vondst in het jaar 320 van overblijfselen van het kruis van Christus. Volgens legendaire overlevering door keizerin Helena van Constantinopel, de moeder van Constantijn de Grote.[17] De Aya Sophia te Constantinopel zou het grootste reliek van het kruis hebben verworven, maar ook de S.-Crocebasiliek te Rome bezit een deel. Vanuit het oosten is de Kruisvinding overgenomen in de liturgie van Rome en het noorden. Vanaf eind elfde eeuw werd deze vondst in onze gewesten mede met processies gevierd. Op de derde dag van mei.[18] Die dag werd echter ook, en vooral in Vlaanderen, nog een ander feit herdacht en gevierd, dat eveneens met de passie van Christus is verbonden: de viering van het Heilige Bloed, waarvan in het gewest ook relieken aanwezig waren. De meest beroemde daarvan werd bewaard in Brugge. In deze stad droeg men misschien al vanaf 1256[19] jaarlijks in generale (dat wil zeggen door de overheid ingestelde) processie de relikwie van het Heilige Bloed van Christus rond. De bloedprocessie in Brugge overtrof die in alle andere plaatsen, vooral omdat men - in tegenstelling tot die in de andere plaatsen - niet aan de authenticiteit van het Brugse relikwie twijfelde.

De legende wil dat deze relikwie door Diederik van de Elzas bij zijn terugkeer van de Tweede Kruistocht (1145-1149) naar Brugge werd gebracht, waar hij deze toevertrouwde aan zijn kapel in de Sint-Baselis.[20] In de *Excellente Cronike van Vlaenderen* (Antwerpen, 1531) lezen we dat Diederik als beloning voor zijn heldhaftige strijd in het Heilige Land Sibilla, de dochter van koning Fulco van Jeruzalem, kreeg. Deze vrouw keerde na een aantal jaren terug naar het H. Land om in een hospitaal te gaan werken en zond Diederik naderhand de relikwie van het H. Bloed toe, dat deze in de Sint Baselis-kerk liet bewaren.[21] Een andere lezing wil dat Diederik de relikwie - een derde van het aanwezige bloed - zelf ontving uit handen van Boudewijn III, koning van Jeruzalem, als beloning en dank voor de geleverde inspanningen in de strijd tegen de Saracenen.

De komst van de relikwie moet volgens Van Houtte (1982: 247) waarschijnlijk verbonden worden met de Vierde Kruistocht (1198-1204), die uitliep op de plundering van Byzantium en de verheffing van de Vlaamse graaf Boudewijn tot Latijns keizer. Het flesje waarin de relikwie wordt bewaard is duidelijk van Byzantijnse makelij, hetgeen overeenstemt met het gegeven dat de Byzantijnse vorsten trots waren op het bezit van het bloed van Christus.

Hoe dan ook, de Brugse magistraat beschouwde de reliek als een palladium van de stad. De eredienst van het H. Bloed werd nog aangewakkerd door de legende dat zij elke vrijdag, de dag van de passie van Christus, vloeibaar werd. In 1310 werd door een bul van paus Clemens V een aflaat toegestaan aan gelovigen die deelnamen aan de H. Bloedprocessie of op Goede Vrijdag (en elke andere vrijdag) de kapel bezochten.

Geen van de generale processies werd in Brugge dan ook met groter luister gevierd dan die van het Heilige Bloed. De meest uitvoerige beschrijving is waarschijnlijk te vinden in de kroniek van Joos de Damhouder.[22] Vrijwel alle ambachten en een aantal broederschappen liepen mee in de processie, evenals de magistraat en - in later tijd - de kinderen van de armenscholen.

Jonathas *te verbinden met de Brugse H. Bloedviering?*

De oorsprong van *Jonathas* kan in ieder geval in Vlaanderen worden gesitueerd. De taal van het Amsterdamse handschrift mag dan naar Brabant wijzen, volgens informatie van dr. A. Berteloot is de oorspronkelijke taal duidelijk Vlaams geweest, zeer waarschijnlijk noordelijk Westvlaams.[23] De vraag of we de tweevoudige vermelding van de derde mei als een bewuste refentie aan de H. Bloeddagviering mogen beschouwen mag hiermee dan gerechtvaardigd zijn, een bevestigend antwoord is moeilijker te geven.

Wel zou de aanwezigheid van een aantal passages in *Jonathas ende Rosafiere* tegen de achtergrond van deze viering (en in mindere mate die van de H. Kruisdag) mijns inziens begrijpelijker worden. Zoals het gedeelte waarmee de gedrukte Gentse fragmenten openen. De ouders van Jonathas verschillen van mening over Jonathas' verzoek om niet Clarijn van Frankrijk, hun eigen kandidaat, te huwen, maar met zijn eigen keuze: Rosafiere, een meisje zonder enig bezit, en van veel lagere afkomst dan Clarijn.[24] De koningin neemt het dan in een gloedvol betoog op voor Rosafiere, en daarbij wijst zij op het belang van ‘ootmoed’. Zij houdt haar man voor dat hij zich

even ootmoedig moet tonen als Onze Heer, die niet om uiterlijkheden gaf, en de dood koos om de mensheid te verlossen.[25] Haar monoloog in de verzen 7-68 (fragm. Gent) is vrijwel geheel gewijd aan de passie van Christus èn de memento morigedachte. Geef Jonathas zijn Rosefiere, ook al brengt zij niets binnen aan materiële zaken, zo houdt zij haar man voor. Rosafiere is immers 'huesch [=hoofs] ende goedertieren' (vs. 59), eigenschappen die hoger geacht moeten worden dan rijkdom en status. In de volgende passage, die beslist niet ironisch opgevat moet worden, antwoordt de koning zijn vrouw dan op de volgende, veelzeggende wijze:

[...] 'Vrouwe, suete caer,
Ghi waert wel een goet predicaer;
Ghi sout wel connen doen,
Also mi dunct, een goet sermoen;
75 Dat is beste sermoen, twaren,
Dat ic hoorde in xxx jaren,
Ende daer ic meer aen winnen sal,
God gheve mi sulc gheval
Dat ic die passie van Onsen Heere
80 Moet ghedencken emmermeere.'

Het betoog van zijn vrouw heeft inderdaad veel weg van een preek. De koning gaat er in de twee laatste regels van bovenstaand citaat in dezelfde trant - er volgen nog acht verzen - mee verder.[26]

Ook de vele passages waarin nadrukkelijk aan de passie wordt gerefereerd, en die binnen het gehele werk op het eerste gezicht wat vreemd aandoen, worden als referenties aan de viering van de Heilige Bloeddag opeens functioneel. En hetzelfde geldt voor het veelvuldig voorkomen van het woord 'bloet'.[27] Daarmee zijn overigens beslist niet alle religieus gekleurde passages in het werk genoemd. Zo is Jonathas (uiteraard) een trouw aanbidder van de moeder Gods, die in vele situaties voor haar beeld, altaar of afbeelding knielt en zich tot haar richt in gebed.

Het is dus verleidelijk om een directe relatie te veronderstellen tussen *Jonathas* en de viering van de H. Bloeddag te Brugge: kan het ter gelegenheid daarvan zijn voorgedragen[28] of misschien als toneelstuk zijn opgevoerd?[29] Tegen dit laatste pleit uiteraard de huidige vorm, die op geen enkele wijze een toneelversie aanduidt. Het is echter bekend dat teksten die oorspronkelijk functioneerden bij stedelijke feesten, naderhand, en vooral in gedrukte vorm, een andere presentatie meekregen.[30]

Het ligt niettemin meer voor de hand dat *Jonathas ende Rosafiere* eind vijftiende eeuw als epiek bedoeld was, en niet gezien moet worden als een omwerking voor de druk van een 'feesttekst'. Dat valt af te leiden uit het feit dat er handschriftelijke en gedrukte versies naast elkaar bestaan en van een rigoureuze omwerking geen sprake lijkt te zijn. Sommige varianten wijzen er overigens op dat de gedrukte versie een meer oorspronkelijke, beknoptere redactie bevat dan het Amsterdamse handschrift, hetgeen nog tenminste een ander handschrift veronderstelt.[31] Verder lijkt de kopiist (tekstbezorger) er zich nog terdege van bewust te zijn geweest dat de tekst bedoeld was om voorgedragen te worden: grote stukken laten zich voortreffelijk ritmisch met een wisselend aantal heffingen voorlezen.[32]

Op grond van de overlevering (drie redacties en tenminste één hypothetische) mogen we voorzichtig concluderen dat *Jonathas* rond de eeuwwisseling ruime bekendheid moet hebben genoten. Of deze populariteit gebaseerd was op een jaarlijkse voordracht of opvoering tijdens de Bloeddagen, of dat men dit uit voordracht bekende werk na verloop van tijd mede is gaan benutten voor festiviteiten tijdens de Heilige Bloeddagen, als voordrachtstekst of als toneelversie, valt moeilijk te achterhalen. Omdat er over de viering van de H. Bloeddag in Brugge nogal wat is geschreven,[33] had ik aanvankelijk de stille hoop ergens een vermelding van de opvoering of voordracht van *Jonathas* aan te treffen. Een ijdele hoop tot dusver. Maar geen reden om het speculatieve verband direct te laten vallen. Tot mijn verrassing bemerkte ik dat Paul Verhuyck bij zijn onderzoek betreffende *La Belle Hélène de Constantinople* op een soortgelijk probleem was gestuit. Eén van de handschriften van deze 'roman de geste', waarvan de gedrukte *Historie van Helena van Constantinopolen* een flauw en sterk verkort aftreksel vormt, wijst wat betreft taal en inhoud evident naar Arras, en meer in het bijzonder naar de *Confrérie de Notre Dame des Ardents* en de daarmee verbonden legende van de H. Kaars (Saint-Cierge). Ook Verhuyck kwam desondanks in de omvangrijke literatuur over de Confrérie des Ardents niets tegen over *La Belle Hélène*.[34]

Opnieuw de inhoud: een 'noodlotsroman'?

Met de zojuist genoemde *Helena van Constantinopel* keer ik terug naar de inhoud van *Jonathas*. Een sprong die trouwens minder ver is dan zij misschien lijkt. Beide werken hebben in ieder geval het motief van de incestueuze wens van de vader gemeen.[35] In tegenstelling tot Helena kan Rosafiere, ondanks pogingen daartoe, de realisering van deze wens niet ontgaan. Dat heeft alles te maken met een belangrijk verschil: de incest in *Jonathas* is voorspeld, die in *Helena* niet. Daarmee is *Jonathas* aan een andere groep teksten verwant, de zogenoemde 'noodlotsromans'.

Enige jaren geleden heeft Janssens in zijn boeiende studie over de interpretatie van de Middelnederlandse ridderepiek een aantal jongere ridderromans gekenschetst als 'noodlotsromans' (1988: 165-8). De meest bekende vertegenwoordiger hiervan is *Seghelijn van Jherusalem*, dat ca. 1350 geschreven werd, maar rond 1500 nog herhaaldelijk in druk verschijnt, evenals *Jonathas*in rijmvorm.[36]

Onder een 'noodlotsroman' verstaat Janssens een verhaal waarin alles van te voren vaststaat, omdat het handelingsverloop door God of een andere hogere macht (als de sterren) wordt gestuurd. Deze romans nemen volgens hem als het ware stelling tegen de hoofs-idealiserende visie uit de niet-historische Arturroman, doordat zij niet langer een mens tonen die zèlf verantwoordelijk is voor zijn handelen. Het verhaal verloopt meestal volgens een vast schema: een profetie - de kennisname daarvan - de vlucht om de profetie te ontlopen - de realisatie van de voorspelling. De romans bevatten alle 'zowel stichtende beschouwingen, gebeden, mirakels als (hoofse?) liefdesscènes, ridderlijke gevechten en sterk realistische beschrijvingen. Maar alle gebeurtenissen moeten uiteindelijk in religieuze zin worden geduid'.[37]

Wat deze groep teksten met *Jonathas* gemeen heeft is het grote aantal thema's en motieven uit legenden en epiek. Zo komen in *Seghelijn* bijvoorbeeld ontleningen

voor aan de legende van de H. Julianus Hospitator (waarin ondermeer de voorspelling van de geboorte van een zoon die zijn ouders zal vermoorden), de legende van de kruisvinding, de Judaslegende (de voorspelling, het vondelingenmotief, de visser als opvoeder en de vadermoord). De door haar zwager begeerde vrouw uit *Seghelijn* treffen we ook aan in exempelen, in een van de gedramatiseerde *Miracles de Nostre Dame*, alsmede in het chanson de geste *Florence de Rome*, terwijl Seghelijns uitverkiezing tot paus doet denken aan de Gregorius-legende. Aan *Fierabras* de strijd tegen reuzen en het verkrijgen van passierelikwieën.[38]

Daarnaast vinden we in *Jonathas* iets van de wirwar aan avonturen die kenmerkend is voor het succes van de op het oudere chanson de geste geënte 'roman d'aventures', waarin reizen naar het H. Land en heidense volken, kruistochten, huwelijken met en bekering van een heidense prinses, vlucht voor incestueuze vaders, vermommingen, schipbreuken, etcetera aan de orde van de dag zijn.[39] Franse romans als *Florent et Octavien*, *Florence de Rome* en de eerder genoemde *La Belle Hélène* zijn hiervan voorbeelden, evenals de Middelnederlandse *Florigout* en *Florent ende Durant*, die in tegenstelling tot de Franse werken bij ons slechts in uiterst fragmentarische vorm zijn overgeleverd.[40]

Of *Jonathas* ook tot dit type roman gerekend kan worden valt door de gebrekkige overlevering niet met zekerheid te zeggen, maar moet toch betwijfeld worden. Niet zozeer op inhoudelijke grond als wel op grond van de omvang: de tekst is veel korter. Dat hij niet veel langer geweest zal zijn dan de nu overgeleverde omvang,[41] valt af te leiden uit het formaat van de fragmenten van de twee verschillende drukken. Waar *Seghelijn* met zijn bijna 12.000 verzen uiteraard in folioformaat gedrukt moest worden, paste *Jonathas* in een octavodruk.

De inhoud daarentegen vertoont zeker overeenkomsten, of is dat - juist door de overvloed aan motieven en thema's - slechts schijn? De complexiteit van het verhaalde maakt het ook moeilijk om tot een eenduidige interpretatie te komen. Men vindt er snel iets van zijn gading in, zoals blijkt uit studies over *Seghelijn van Jherusalem*. Recentelijk heeft Claassens omstandig betoogd dat het element van de kruistochtideologie en -kritiek veel nadrukkelijker aanwezig zou zijn dan tot op heden werd erkend, en ervoor gepleit het werk te lezen als een '"ridderspiegel", waarin de voorschriften [...] *in concreto* zeer sterk gericht zijn op de idee en de praktijk van de kruistochten.' Dit alles echter 'zonder eerdere interpretaties geheel ter zijde te schuiven', waarbij hij wees op Janssens' invalshoek van de 'noodlotsroman' en Van de Wijers nadruk op het motief van de vondeling ('Vatersuche') en de *Oidipous*-stof als betekenislaag.[42] Voor elke interpretatie zijn wel tekstuele gegevens te vinden, en dat maakt het zo moeilijk.

Ofschoon Janssens *Jonathas ende Rosafiere* in zijn studie niet noemt, vertoont dit werk sterke overeenkomst met de 'noodlotsroman'. Ook in *Jonathas* wordt het gebeuren geheel bepaald door een voorspelling: die van de lichamelijke vereniging tussen vader en dochter. Een profetie die, ondanks getroffen maatregelen, niet te ontlopen valt. En ook hier zijn het de 'hemelbewoners' die de handelingen van de verhaalfiguren bepalen.[43]

Sluit *Jonathas* aan bij dit type romans, toch zou ik deze werken geen noodlotsroman willen noemen. Janssens' typering lijkt me teveel geredeneerd vanuit het gezichtspunt van de idealiserende hoofse roman. Zelf geeft hij als gezegd ook aan dat de gebeurte-

nissen uiteindelijk in religieuze zin geïnterpreteerd dienen te worden.[44] Bovendien lijken alle motieven gedomineerd te worden door een motief uit de sfeer van de exempelen, legenden en hagiografie. Janssens wijst voor *Seghelijn* zelf op in de Middeleeuwen alom bekende *Julianus*-en *Eustachius*-legenden, beide ook opgenomen in Nederlandse bewerkingen van de *Legenda aurea* en de *Gesta romanorum*.[45] De *Julianus*-legende handelt over iemand aan wie tijdens een jachtpartij door een hert wordt voorspeld dat deze jacht een kleinigheid zal blijken te zijn vergeleken bij wat hij nog zal ondernemen: hij zal zijn ouders gaan vermoorden! Hoezeer Julianus daarna ook zijn best doet om realisatie van deze voorspelling te ontlopen, hij faalt daarin en moet vervolgens tóch boeten voor zijn daad. Pas dan is de weg naar de hemel vrij. Dit patroon tekent zich bij méér teksten af. In de *Gesta romanorum* treffen we bijvoorbeeld het verhaal aan over koning Coenraet, die vlucht voor een kind, dat, naar voorspeld, zijn zwager zal worden, zijn dochter zal trouwen en en zijn erfgenaam zal worden.[46]

De benaming 'noodlotsroman' legt mijns inziens niet de nadruk op de essentie. Het is juist de bedoeling van dergelijke verhalen de hoofdpersoon op aarde eerst tot het uiterste te beproeven, om deze vervolgens, bij welslagen, het hemelrijk aan te bieden. Heel duidelijk blijkt dit uit de legende van *Eustachius* in de *Legenda aurea*. Daarin wordt van te voren tegen Eustachius - een heiden die zich met zijn gezin tot het christelijk geloof wil bekeren - gezegd dat hij eerst zeker zoveel ellende en tegenspoed zal ondervinden als Job eertijds.[47]

Dat (het verwerven van) de hemelse zaligheid centraal staat, blijkt wellicht tevens uit het gegeven dat alle versies van de *Julianus*-legende na de verkondiging dat de penitentie van Julianus en zijn vrouw is aanvaard, eindigen met de belofte (en realisatie daarvan) dat zij spoedig in de hemel zullen worden opgenomen. Ook deze belofte vinden we, in een vergelijkbare context, in *Jonathas* terug.[48]

De nadruk ligt dus niet zozeer op de voorspelling, de te begane zonde, maar juist op de reactie daarop van de zondaar. De benaming 'religieuze ridderroman' lijkt me daarom, met Besamusca, een betere.[49] Ook voor de grootste zondaar blijkt een plaats in de hemel beschikbaar te zijn, mits aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. Oprecht berouw, gevolgd door een verzoek aan God of Maria om vergeving of hulp vormen daartoe de basis, waarna biecht en penitentie (maar deze laatste twee zeker niet in álle teksten) het probleem blijvend kunnen verhelpen.

Onder de zonden nemen 'zware delicten' zoals omgang met de duivel (*Theophilus*, *Mariken van Nieumeghen*), vader- of oudermoord (*Seghelijn*, *Julianus*- en *Gregoriuslegende*) en incest (*Gregorius* en *Jonathas*) een geliefde plaats in.

Suggestie voor andere interpretatie

Deze groep teksten van Janssens vormt een betere achtergrond voor de interpretatie van *Jonathas* dan de *Beatrijs*. Of zij primair als 'anti-hoofs' gekenschetst moeten worden zoals Janssens wil, hangt af van de invulling van deze term. Maar als ik Janssens goed lees, bedoelt hij er in ieder geval ook mee te zeggen dat de romanhelden voor God in plaats van een aardse geliefde kiezen, èn dat deze groep teksten op te vatten is als een soort revival van het oudere chanson de geste, dat in de veertiende eeuw

opnieuw tot bloei komt als reactie tégen de hoofse roman. Beide implicaties lijken ook van toepassing op *Jonathas*. Jonathas' keuze voor Rosafiere in plaats van de met rijkdom en macht verbonden Clarijn van Vrancrijc, en zijn relatie met Maria wijzen op nederigheid en op religieuze bevlogenheid. Deze religieuze component zou wel eens een van belangrijkste aspecten van dit type roman kunnen zijn.

Vooralsnog voel ik meer voor een interpretatie van *Jonathas* die meer de nadruk legt op de opdracht van Jonathas en de problemen van Rosafiere, èn het mirakel van Maria. Jonathas wordt, evenals bijvoorbeeld Gregorius en Julianus, door God op de proef gesteld. Deze geeft hem door middel van Maria opdracht iets te doen wat hij liever had nagelaten: trouwen met Eglentine in plaats van Rosafiere. Het middel dat hierbij wordt gebruikt, is dat van de voorspelde incest, met de daaruit voortkomende ellende voor Rosafiere. Jonathas blijft zijn eerste liefde echter trouw steunen, ook als Rosafiere het klooster heeft verlaten en duidelijk méér moeite heeft haar lot te dragen. Dankzij de inspanningen van Jonathas, die zich opwerpt als een middelaar, loopt alles goed af en daarvoor worden beiden - en hun verwanten - aan het einde beloond. Waarschijnlijk zal Rosafiere ook nog gepoogd hebben haar vader te redden, maar dat valt door de fragmentarische overlevering niet meer met zekerheid vast te stellen. *Jonathas* is geen noodlotsroman, maar eerder een religieuze roman, waarin de hoofdpersonen zwaar op de proef worden gesteld, en alleen dankzij hun vertrouwen in God en Maria behouden worden. Als zodanig kan dit werk een rol hebben gespeeld bij de viering van de Heilige Bloeddag in Brugge, mogelijk in opdracht van een broederschap. Of moeten we, zolang dit niet met bewijzen te staven valt, volstaan met de constatering dat daarbij bewust gerefereerd wordt aan een voor het publiek herkenbare dag?

Tot slot. Ofschoon ik al aannemelijk heb gemaakt dat de auteur van *Jonathas* geenszins beoogd heeft de *Beatrijs* te overtreffen, blijkt dit ten overvloede nog eens uit het volgende, in de vorige eeuw in Cyprus opgetekende sprookje. Kon reeds worden vastgesteld dat de Middelnederlandse auteur gebruik gemaakt heeft van een groot aantal losse, uit epiek en legenden bekende motieven, op basis van dit sprookje kan worden vermoed dat zelfs de combinatie waarin deze motieven in *Jonathas* zijn verwerkt, niet nieuw hoeft te zijn geweest. De inhoud van het sprookje komt op het volgende neer:[50]

> Een man heeft drie dochters, die hij niet uithuwelijken kan. Omdat hij langs de kust woont, op een plaats waar de schepen aanmeren, probeert hij vrijers te lokken door portretten van zijn dochters aan de huisdeur te hangen. Er meldt zich een kapitein, die de jongste van de drie, Rosa, tot vrouw wenst en deze ook verkrijgt. Op het moment dat hij in de huwelijksnacht in bed wil stappen verschijnt hem een geest die zegt zich van zijn vrouw af te keren, omdat zij gedoemd is van haar vader een zoon te krijgen, die zij later zal moeten huwen. Hij laat Rosa schieten en vraagt om de oudste dochter, die hij krijgt. Hetzelfde overkomt een tweede kandidaat, die Rosa eveneens in de steek laat om de andere dochter te huwen. Kort daarna vraagt Rosa haar zusters toestemming om voor één nacht haar plaats in bed in te nemen. Deze weigeren dit, maar delen haar wel de waarheid mee. Om haar lot te keren laat zij haar vader uit de weg ruimen. Door het eten van een appel van een boom die groeit op zijn graf raakt zij toch zwanger van hem. Hoewel zij zich had voorgenomen haar kind direct na de geboorte te doden, verwondt zij haar zoon met messteken in de borst en werpt hem in een kistje in zee. Het kind wordt

gered door een scheepskapitein die het opvoedt. Als opvolger van zijn pleegva-

> der keert dit kind op een van zijn reizen in zijn geboorteland terug. Daar hoort hij het verhaal van de drie zusters en huwt onwetend de enige die is overgebleven, zijn moeder. Pas na de geboorte van enkele kinderen ontdekt die de littekens op de borst van haar man en zoon, waarna zij zichzelf het leven beneemt.

De overeenkomst met het gebeuren in *Jonathas ende Rosafiere* is frappant: het voorgenomen huwelijk van een van de zusters gaat op grond van de voorspelde incestueuze relatie met de vader niet door, waarop de aspirant-bruidegom de andere zus neemt; via de bruidenruil in bed achterhaalt de eerste zus het geheim van de voorspelling, die ondanks haar pogingen niet af te wenden valt.

Het zal duidelijk zijn, *Jonathas ende Rosafiere* bevat nog meer raadsels dan oplossingen. Dobsons visie moge dan zijn bekritiseerd, haar komt in ieder geval de verdienste toe dit werk uit de dreigende vergetelheid te hebben gehaald. Van hoogstaande dichtkunst kan misschien niet gesproken worden, maar het werk biedt wel uitzicht op een nauwe relatie tussen epische literatuur en religie in de laatmiddeleeuwse stad.

Adres van de auteur: Instituut voor Neerlandistiek U.v.A., Spuistraat 134, NL-1012 VB Amsterdam

Bibliografie

Archibald 1989 - E. Archibald: ‘Incest in medieval literature and society’. In: *Forum for modern language studies* 25 (1989), p. 1-15.
Besamusca 1989 - B. Besamusca: [Boekbespreking van Janssens 1988]. In: *Ntg* 82 (1989), p. 352-357.
Buschinger 1985 - D. Buschinger: ‘Das Inzest-Motiv in der mittelalterlichen Literatur’. In: *Psychologie in der Mediävistik*. Gesammelte Beiträge des Steinheimer Symposions. Hrsg. von J. Kühnel u.ä. Göppingen, 1985, p. 107-140.
Carton 1850 - [C. Carton]: *Essai sur l'histoire du S. Sang depuis les premiers siècles du Christianisme*. Bruges, 1850.
Claassens 1991 - G.M.H. Claassens: ‘Die kerstenwet stercken. Kruisvaartideologie en -kritiek in de *Seghelijn van Jherusalem*’. In: *TNTL* 107 (1991), p. 235-273.
Coigneau 1982 - D. Coigneau: ‘Hoofse minne in Nederlandse prozaromans’, in: *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij*. [Red.] J.D. Janssens. Leuven, 1982, p. 95-117.
Cronike 1531 - *Die excellente Cronike van Vlaenderen*. Antwerpen: Willem Vorsterman, 1531. [ex. Amsterdam UB]
Damhouder 1668 - Joost de Damhouder: *Generaele Cronycke van Vlaenderen*, *Brabant; ende van alle de Pausen*, *Keysers*, *Coninghen*, *Princen*, *met 't Leven van alle Forestiers ende Graven van Vlaendren: En met een Alghemeyne Beschrijvinghe der voornaamste Gheschiedenissen*, *de welcke in alle de Monarchyen*, *soo Gheestelijcke als Weireljcke [sic] voor-ghevallen zijn (...) Nu alder-eerst in onse Nederlantsche Taele ghetrauwelick over-gheset (...)* Door N.N. ter eere van alle Schrift Lief-hebbers. Amsterdam: Wed. Jan Jacobsz. Schipper en te verkrijgen te Brugge bij Ignatius van Pae, 1688. [ex. Amsterdam UB, O 79-57]
De Smet 1961 - J. de Smet: ‘Het Heilig Bloed te Brugge’, in: *'t Beertje* 1961, p. 5-14.
Van Dijk 1981 - H. van Dijk: *Het Roelantslied*. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het *Chanson de Roland*, gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten. Utrecht, 1981. 2 dln.
Dobson 1988 - C. Dobson: ‘Jonathas ende Rosafiere: An answer to the *Beatrijs?*’. In: *Dutch Crossing* 35 (aug. 1988), p. 3-25.

Duinhoven 1984 - A.M. Duinhoven: 'Haer moeder hiet Beatrijs'. In: *Ntg* 77 (1984), p. 287-303.
Florence ed. 1907-1909 - *Florence de Rome*. Chanson d'aventure du premier quart du XIIIe siècle. Publ. par A. Wallensköld. Paris, 1907-1909.
Florent ed. 1991 - *Florent et Octavien*. Chanson de geste du XVIe siècle. [Publ. par] N. Laborderie. Genève, 1991. 2 dln. (Nouvelle Bibl. du Moyen Âge, 17)
Florigout ed. 1962 - *Florigout. Fragmenten van een 14de-eeuws ridderverhaal*. [Ed.] K. Heeroma. Leiden, 1962. (Bijdr. tot de Ned. taal- en letterk., 3).
Gerritsen en Van Melle 1993 - *Van Aiol tot Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur*, *theater en beeldende kunst*. [Red.] W.P. Gerritsen en A.G. van Melle. Nijmegen, 1993.
Gesta romanorum - Die gesten of gheschienisse van Romen. Gouda, Gheraert Leeu, 1481 (ex. Den Haag KB).
Glutz 1954 - R. Glutz: *Miracles de Notre Dame par personnages. Kritische Bibliographie und neue Studien zu Text*, *Entstehungszeit und Herkunft*. Berlin, 1954 (Deutsche Akad. der Wissensch. zu Berlin; Veröffentlichungen des Instituts f. romanische Sprachwissenschaft, 9).
Gorissen 1972 - P. Gorissen: *'Florent ende Durant'*. In: *VMA* 1972, p. 349-390.
Guiette 1927 - R. Guiette: *La Légende de la Sacristine*. Paris, 1927.
Van Houtte 1982 - J.A. van Houtte: *De geschiedenis van Brugge*. Iconografie van L. Devliegher en A. Vandewalle [...]. Tielt/Bussum, 1982.
Huizinga 1975 - D.J. Huizinga: 'Jonathas ende Rosafier. Een onbekend postincunabel-fragment en de oorspronkelijke vorm van het handschrift'. In: *TNTL* 91 (1975), p. 175-212.
Hüsken 1992 [1993] - W. Hüsken: 'Kroniek van het toneel in Brugge (1468-1556)'. In: *VMA* 1992 [1993], p. 219-252.
Janssens 1978 - J.D. Janssens: '"Oorspronkelijkheid" en traditionalisme in *Seghelijn van Jherusalem*'. In: *LB* 67 (1978), p. 23-46.
Janssens 1983: - J.D. Janssens: [Bespreking van Van Oostrom 1983]. In: *SpL* 25 (1983), p. 224-226.
Janssens 1988 - J.D. Janssens: *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van middelnerderlandse ridderromans*. Leuven/Amersfoort, 1988.
Jeanroy 1959 - A. Jeanroy: *Le théâtre religieux en langue francaise jusqu'à la fin du XIVe siècle*. Extrait de L'histoire littéraire de la France tome XXXIX. Paris, 1959.
Kalff 1890 - G. Kalff: 'Handschriften der universiteitsbibliotheek te Amsterdam'. In: *TNTL* 9 (1890), p. 161-189.
Kalff 1906 - G. Kalff: *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. I (Groningen, 1906).
Kienhorst 1988 - H. Kienhorst: *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer, 1988.
Legenda aurea - Legenda aurea, hs. Amsterdam, UB, VI B 14-15.
Micha 1950 - A. Micha: 'La femme injustement accusée dans les Miracles de Notre-Dame par personnages'. In: *Mélanges [...] G. Cohen*. Paris, 1950, p. 85-92.
Van Mierlo 1949 - J. van Mierlo: *De letterkunde van de middeleeuwen*. In: *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*. 2e dr. Antwerpen/'s-Hertogenbosch, 1949.
Miracles ed. 1876-1893 - *Miracles de Nostre Dame par personnages*. Publ. d'après le ms. de la B.N. par G. Paris et U. Robert. Paris, 1876-1893. 8 vols.

Van Oostrom 1983 - F.P. van Oostrom: *Beatrijs en Tweefasenstructuur. Over de betrekkingen tussen wereldlijke en geestelijke cultuur in de Middeleeuwen*. Utrecht, 1983. [Oratie RU Leiden]
De Pauw 1893-1903 - *Middelnederlandse gedichten en fragmenten*. [Ed.] N. de Pauw. Gent, 1893-1903. 2 dln.
Pleij 1983 - H. Pleij: *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur*, *volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. [...]. 2e dr. Amsterdam, 1983.
Pleij 1990 - H. Pleij: *Nederlandse literatuur van de late middeleeuwen*. Utrecht, 1990.
Pleij 1991 - H. Pleij: 'De bron als gebruiksvoorwerp?'. In: *Literatuur* 6 (1991), p. 378-9.
Rank 1926 - O. Rank: *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage*. 2. Aufl. Leipzig/Wien, 1926[2] [herdr. Darmstadt, 1974).
Resoort 1988 - R.J. Resoort: *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman*. Hilversum, 1988.

Resoort 1991 - R. Resoort: ‘De koopman en de verhalende literatuur’. In: H. Pleij e.a. *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Mederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, p. 280-301 en 418-424.
Reynaert 1984 - J. Reynaert: ‘De structuur van de Beatrijs’. In: *SpL* 26 (1984), p. 161-177.
Ruggiero 1985 - G. Ruggiero: *The boundaries of Eros. Sex crime and sexuality in Renaissance Venice*. New York/Oxford, 1985.
Vanhoutryve 1972 - A. Vanhoutryve: *Bibliografie van de geschiedenis van Brugge*. Handzame, 1972. 2 dln.
Van de Wijer 1984 - I. van de Wijer: *‘Seghelijn van Iherusalem*. Tekstoverlevering van een Middelnederlands ridderdicht’. In: *Quaerendo* 14 (1984), p. 274-304.
Van de Wijer 1986 - I. van de Wijer: ‘En geen mens die de achtergrond niet onmiddellijk zag. Naar een interpretatie van de Middelnederlandse *Seghelijn*’. In: *'t Ondersoeck leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof. dr. L. Rens*. [Red.] G. van Eemeren en F. Willaert. Leuven/Amersfoort, 1986, p. 65-77.
Verhuyck 1994 - P. Verhuyck: ‘“Et le quart est à Arras”. Le roman de *La Belle Hélène de Constantinople* et la légende du Saint-Cierge d'Arras’. In: *Arras au Moyen Âge. Histoire et Littérature*. [Réd.] M.M. Castellani et J.-P. Martin. Arras, 1994, p. 111-124.
Winkelman 1984 - J.H. Winkelman: ‘Die Arturische Doppelwegstruktur in der Mittelniederländische Beatrijslegende’. In: *Amsterdammer Beiträge zur älteren Germanistik* 22 (1984), p. 139-146.
Worp 1904-08 - J.A. Worp: *Geschiedenis van het drama en het tooneel in Nederland*. Groningen, 1904-1908. 2 dln. [herdr. Rotterdam, 1971].

Eindnoten:

* Met dank aan Wilma Keesman, Willem Kuiper, Piet Franssen en Roel Zemel voor hun commentaar op eerdere versies.

1 Kienhorst 1988. Slechts sub *Roelantslied* onder nr. H 101 (het Amsterdamse verzamelhs.) wordt *Jonathas ende Rosafiere* terloops genoemd. Aan een te beperkte opvatting van de term ‘ridderroman’ kan het niet liggen, want ook een ‘grensgeval’ als de *Roman van Iechemas*, een bewerking van de Eustachiuslegende, wordt opgenomen.

2 Het grootste fragment (ruim 1200 vss) komt voor in hs. Amsterdam UB, I A 24^{m}, dat rond 1500 wordt gedateerd; daarnaast beschikken we over kleine resten van twee verschillende redacties in druk uit c. 1505 (NK 3165, ex. Gent UB) en c. 1510-1515 (NK 4351, ex. Amsterdam UB). De teksten uit het handschrift en de druk van c. 1505 zijn geëditeerd door De Pauw (1893-1903: 3e afl. 1897: 487-529), het andere fragment in druk door Huizinga 1975. Met de vraag waar en wanneer het werk oorspronkelijk geschreven is heeft men zich nog niet serieus beziggehouden. Men lijkt uit te gaan van de tweede helft van de vijftiende eeuw, maar m.i. kan het werk ouder zijn.

3 Dobson (1988: 5-6) biedt een overzicht van het oordeel der literatuurhistorici vanaf Kalff 1890.

4 Van Mierlo (1949: I, 208) opperde: ‘Heeft hij de Beatrijs-legende naar de loef willen steken?’

5 Vgl. Dobson 1988: 3-25.

6 De ontbrekende passage moet in hs. Amsterdam UB tussen de als fol. 18 en fol. 19 genummerde bladen gezeten hebben.

7 Dobson (1988: 7) geeft een overzicht van deze motieven. Ik maak daarvan hier gebruik. Titels van Middelnederlandse werken die worden voorafgegaan door: 'en ook' zijn door mij toegevoegd.
8 *Miracles de Nostre Dame*, ed. 1876-1893: V, 1-88, resp. VII, 1-117. Verhuyck (1994: 113) merkt op dat miracle nr. 29, dat over de dochter van de koning van Hongarije, blijkens de naamsovereenkomst van de heldin (Joie) teruggaat op *La Manekine* van Philippe de Beaumanoir, en verwijst tevens naar Micha 1950. Samenvattingen van het eerste stuk zijn ook te vinden bij Jeanroy 1959: 67-68, en (nog uitvoeriger) bij Worp 1904-1908: I, 78-79.
9 Venetië als poel van verderf, vooral op seksueel gebied, is waarschijnlijk niet alleen een toop in literaire teksten, maar stemt tevens overeen met de toenmalige realiteit. Zie hiervoor: Ruggiero 1985.
10 Deze verhaaldraad in *Limborch* vertoont opmerkelijke parallellen met het aan Augustijnken van Dordt toegeschreven verhaal over de *Herzog von Braunschweig*. Zie hierover Resoort 1991: 288-289. De parallel met *Limborch* is mij toen helaas ontgaan.
11 Waarschijnlijk, omdat zoals vermeld het slot niet is overgeleverd. Voor Jonathas, zijn vrouw Eglentine, zijn ouders en kinderen staan hemelse zetels klaar (vs. 1104-1108); ook voor Rosafiere, maar die wil nog niet (vs. 1199-1200). Omdat ze eerst haar vader wil redden?
12 Vgl. Duinhoven 1984, Janssens 1983, Reynaert 1984 en Winkelman 1984.
13 Over deze problematiek in het algemeen handelen Coigneau 1982 en Pleij 1990: 178-181. Coigneau interpreteerde de liefde in een viertal prozaromans als een idealisering van de 'hoofse' liefde, terwijl Pleij meent dat met gebruikmaking van het hoofse liefdesconcept een nieuwe burgermoraal wordt uitgedragen, die betrekking heeft op het gewenste gedrag in liefdeszaken. Met behulp van de rede moet de liefde onder controle worden gebracht, zodat aldus een hechte basis wordt gelegd voor een huwelijk.
14 Met de aanduiding 'hoofs' wordt over het algemeen (te) vrij omgesprongen. Eigenlijk is herijking van het begrip noodzakelijk, waarna beter inzicht verkregen kan worden in de 'hoofse' (?) inhoud of aspecten in andere werken.
15 Zie Resoort 1988.
16 De versnummering en interpunctie zijn overgenomen uit de (bepaald niet foutloze) ed. De Pauw. De citaten in principe ook, maar evidente vergissingen zijn stilzwijgend door mij verbeterd.
17 De oudste vermelding van de rol van Helena dateert van ca. 395. Daarna wordt haar betrokkenheid bij de kruisvinding in vele bronnen genoemd. Zoals bijvoorbeeld in de *Legenda aurea* (hs. Amsterdam UB, VI B 14, fol. 231v-234v). Deze Helena treedt als hoofdpersoon op in de door mij meermalen genoemde roman *Helena van Constantinopolen/La belle Hélène de Constantinople*.
18 In 1960 werd de viering afgeschaft, enerzijds vanwege het zwakke historische fundament, anderzijds op grond van verwantschap met de viering van de Kruisverheffing.
19 Wanneer de eerste processie is gehouden staat niet vast. Van Houtte (1982: 247) vermeldt 1256 als oudste authentieke spoor voor de aanwezigheid van de relikwie: het afleggen van een eed op het H. Bloed in de St.-Basiliuskerk.
20 Volgens Van Houtte (1982: 247) komt de oudste schriftelijke weergave van dit verhaal echter pas voor in een kloosterkroniek uit ca. 1360-80.
21 *Cronike* (1531: fol. d6r-v). Volgens De Smet (1961: 5) was Diederik gehuwd met de zuster van koning Boudewijn III van Jerusalem, Sibilla van Anjou. Diederik zou volgens hem de relikwie hebben ontvangen van de patriarch van Jerusalem, en het in 1149 hebben meegenomen naar Brugge, waar hij het de H. Baseliuskerk schonk. Het feit dat de kapel aldaar in 1184 in brand opging, kan volgens De Smet de reden zijn dat de oudst geschreven oorkonden niet meer aanwezig zijn.
22 Damhouder 1668 handelt op fol. Aaaa2 e.v. (= p. 555 e.v.) *Van den Omganck*, *geseyt*, *Processie*, waarna hij op fol. Bbbb2v-3v (= p. 564-566) een opsomming geeft van 'De Spelene van d'oude tyden: dewelcke figuurwys plachten vertoont te worden'. Na voltooiing van dit artikel kwam Hüskens' studie over het laatmiddeleeuws toneel in Brugge (1993) mij onder ogen. Bij hem vindt men op p. 231-232 een weergave van de lijst van De Damhouder, alsmede vele andere bijzonderheden.
23 In een brief d.d. 13 nov 1993 wijst Berteloot onder meer op rijmen als DRIE: MIE (in fragm. druk Amsterdam UB, f. 3b en 4a), DOERE: SUERE en FIGUERE: DUERE (in hs. Amsterdam UB, vs. 1028-29, resp. 932-33), die alleen in het noorden van West-Vlaanderen zijn aan te treffen. Brugge zou heel goed kunnen, maar is z.i. niet absoluut noodzakelijk. Het afschrift daarentegen is volgens hem duidelijk afkomstig uit westelijk Zuid-Brabant, waarbij hij denkt aan de driehoek Mechelen-Antwerpen-Aalst.
24 Alleen in de handschriftelijke fragmenten is enige informatie over de status van Rosafiere en haar zuster te vinden: 'Wi en sijn maer ons tween / Noch en sullen nemmermer / Onse moeder hebben wij verloeren, / Die scone was ende welgheboren; / Onse vader liet ons in swaren pijnen, / Doen hi voer op die Sarasinen; / Nu sijn wij verdreven uutten lande,' (De Pauw 1893-1903: 3, 496, vs. 62-68).

Dat Clarijn wordt aangeduid met 'van Vrankerijc' (fragm. Gent, vs. 62) duidt er volgens Willem Kuiper waarschijnlijk op dat zij de dochter (of zuster) van de Franse koning is, en dus een huwelijkskandidaat die qua status in oppositie staat tot Rosafiere.

25 Ootmoedigheid wordt benadrukt in het Gentse fragment vs. 8 en in de Amsterdamse handschriftfragmenten in vs. 41, 49, 84, 113, 165, 574, 632 en 1169.

26 Referenties aan de passie en het Bloed komen eveneens voor in vs. 154 en 172 (fragm. Gent) en vs. 507, 634, 865-7 en (981) in hs. Amsterdam UB.

27 Ik wijs op vs. 27 en 154 van het fragm. Gent en op vs. 172, 507, 634, 865 en 867 in hs. Amsterdam UB.

28 Van de Wijer (1984: 286) vroeg zich voor *Seghelijn van Jherusalem* eveneens af of dit werk niet verbonden kon worden met de verering van het H. Kruis of de H. Bloeddag, nadat zij op grond van de omgewerkte rijmen uitkwam op West-Vlaanderen, wellicht Brugge, als bakermat van de tekst.

29 Ook hier zijn op heilige dagen toneelspelen opgevoerd. De thematiek van een aantal *Miracles de Notre Dame* laat zien dat verhalen als *Jonathas* daarbij niet uit de toon zouden vallen. Voor een overzicht van de inhoud van deze spelen verwijs ik naar Jeanroy 1959 en Glutz 1954.

30 Zie Pleij 1983: III, m.n. 64, 73-80.

31 Vgl. De Pauw 1893-1903: 3, 487, Van Mierlo 1949: I, 208 en Huizinga 1975: 198-202. Op basis van de taalkenmerken veronderstelt zoals vermeld ook Berteloot een eerder handschrift.

32 Kalff (1890: 165) en vooral Pleij (1983: 60-61 en 69, en ook 1991: 379) hebben, vooral op grond van de aanwezigheid van enkele vastelavondteksten, geopperd dat we hier te maken hebben met een voordrachtshandschrift. Van Dijk (1981: 166-168) acht dit evenzeer mogelijk en sluit niet uit dat kopiist en voordrager dezelfde persoon is geweest. Met Willem Kuiper, met wie ik werk aan een editie van het gehele Amsterdamse handschrift, voel ik meer voor een handschrift dat voor eigen gebruik werd aangelegd.

33 Ik wijs slechts op Carton 1850, Vanhoutryve 1972, Van Houtte 1982 en de talloze artikelen in de Zuidnederlandse volkskundige tijdschriften. Het meest uitgebreid is sinds kort Hüsken 1992 [1993], maar ook daar zijn geen aanknopingspunten te vinden.

34 Verhuycks lezing op het Colloque 'Arras au Moyen Age' van 2-3 okt. 1992 is inmiddels in druk verschenen; zie Verhuyck 1994. Ik dank hem voor de inzage van de kopij.

35 Introducties voor het incestthema in de middeleeuwse literatuur bieden Buschinger 1985 en Archibald 1989. Onovertroffen op het punt van de bronnen is nog steeds Rank 1926. Zelf werk ik aan een inventariserende studie over incest in de Middelnederlandse literatuur.

36 Alle gegevens over de overgeleverde bronnen verschaft Van de Wijer 1984.

37 Janssens 1978: 24.

38 Janssens 1988: 106-139; Gerritsen en Van Melle 1993: 299-300.

39 Franse romans die lang even negatief beoordeeld werden als *Jonathas* en ook *Seghelijn*. Zie voor oordelen over dit laatste werk Van de Wijer 1984: 273-275 en Claassens 1991: 235. Naspeuringen in het namenrepertorium van Moisan 1986 gaven geen aanleiding tot het veronderstellen van een Franse brontekst, zodat *Jonathas* evenals *Seghelijn* als een oorspronkelijk Mnl. werk beschouwd moet worden. De meeste romans waarin personen met de naam 'Jonathas' (of 'Jonas') optraden hadden een relatie met 'de Orient', zoals *Anseïs de Carthage*, *Chanson d'Anthiochie* en *Theseus de Cologne*. Jonathas/Jonas zijn dan Saracenen.

40 Voor het gebeuren in *Florigout* verwijs ik naar de ed. Heeroma (1962: m.n. 8-16); over *Florent ende Durant* handelt Gorissen 1972. Vgl. ook *Florence* ed. 1909 en *Florent* ed. 1991.

41 Huizinga (1975: 208-209) veronderstelt op grond van de opbouw van het Amsterdamse handschrift dat er nog ruimte zal zijn geweest voor zo'n 350 verzen om het verhaal af te ronden. Daarin zal, naar hij m.i. terecht veronderstelt, ook de vader van Rosafiere gered worden met een plaats in de hemel. Na vs. 1049 ontbreekt nog een stuk van ca. 125 verzen, terwijl ook aan het begin iets mist. Al met al blijven we dan onder de 2.000 verzen voor het gehele werk.

42 Claassens 1991: 237.

43 Zijn de overeenkomsten op het punt van de overlevering toeval, of ondersteunt die de overeenkomst in genre? *Seghelijn* en *Jonathas* zijn zowel in handschrift als in druk overgeleverd. Opmerkelijk is daarbij dat de drukken de rijmvorm hebben behouden, hetgeen tegen de achtergrond van de vele prozabewerkingen van andere verhalende werken minder gebruikelijk is. Over dergelijke rijmdrukken (waaronder *Karel ende Elegast*, dat inhoudelijk in eveneens in de buurt komt) bereid ik een publikatie voor.

44 Vgl. Janssens 1978: 23.

45 Voor de *Legenda aurea* maak ik gebruik van de redactie in het hs. Amsterdam UB, VI B 14-15, voor de *Gesta romanorum* van de druk van Gerard Leeu (Gouda 1481), exemplaar Den Haag KB.

46 *Gesta romanorum*, [G. Leeu 1481], cap. 20.

47 *Legenda aurea*, hs. Amsterdam UB, VI B 14-15, fol. 213va-217va.

48 *Jonathas ende Rosafiere*, vs. 1103-1141.

49 Besamusca 1989: 356.

50 Het sprookje is ontleend aan Rank 1926: 335-336.

Felicity Riddy

Giving and receiving
Exchange in the *Roman van Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight*[*]

Abstract - Resemblances between the *Roman van Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight* may derive from their shared background in French romance, though conceivably the English poet knew the Flemish one. The closest resemblance between the two poems is their use of gift-exchange, a concept used in anthropology. Exchange provides both with a dynamic principle of plot-construction, which creates the optimistic tone of *Walewein* and a future-oriented masculine subjectivity in its hero. Dynamism, optimism and aspiration can be related to the urban-courtly milieux in which the poems were probably composed, and the poems themselves are products of cultural exchange.

To the reader familiar with Middle English romance, the *Roman van Walewein* is both curiously familiar and curiously strange: familiar because of its sympathy for the figure of Walewein/Gawain, and strange because of its fantastical optimism. Anglocentric criticism has long held that there is a specificially English perspective on Gawain, which retrieves him from the progressive degradation he undergoes in the French tradition, between the romances of Chrétien de Troyes and the prose *Tristan*. The fact that Gawain occupies a central role in a large group of Middle English romances of the fourteenth and fifteenth centuries seems to provide evidence of this; no other Arthurian knight receives so much attention in England, including Arthur himself.[1]

The revelation which the Middle Dutch *Roman van Walewein* contains for the previously ignorant English reader is that the attitude to Gawain which we have parochially believed to be English turns out also to have been Dutch. *Walewein*, which is probably a century or so older than any of the surviving English Gawain romances, is a work of considerable elegance and sophistication; the only thing comparable to it in English is *Sir Gawain and the Green Knight*. None of the English Gawain romances is earlier than the fourteenth century, and several are of the fifteenth. Some survive, possibly in debased forms, only in the seventeenth-century Percy Folio Manuscript. *Yawain and Gawain*, which is an English rendering of Chrétien de Troyes' *Yvain*, made in the north of England in the first half of the fourteenth century, is probably the earliest, but despite the courtliness of the original, *Ywain and Gawain* lacks the aristocratic tone of either *Walewein* or *Sir Gawain and the Green Knight*.

* This is the third contribution in the series 'De *Walewein* in internationaal perspectief'; see *TNTL* 111 (1995), p. 193-205, 310-322

So there is in Middle Dutch a poem which precedes any of the English Gawain poems, which is more sophisticated than almost all of them, and which exalts Gawain, against the French tradition, as a model of courtliness. It is tempting to entertain the possibility that *Walewein* was known to English readers. Anglo-Flemish literary relations in the later Middle Ages have not been adequately studied, though the presence of sizeable Flemish communities in England is well known. The fact that the surviving manuscripts of *Walewein* - both of Flemish provenance - date from 1350 or later, means that the text was presumably circulating in Flanders in the period when *Sir Gawain and the Green Knight* was composed.[2] Anglo-Flemish contacts in the fourteenth century extended from the nobility to the artisans: Edward III, who was married to Philippa of Hainault, took the title of king of France at Ghent in 1340, and his son John of 'Gaunt' was born there later that year. The vagaries of the war between England and France produced a pattern of shifting Flemish allegiances between then and the end of the century, but trade between the regions was always important, particularly for the English cloth industry.[3] Just as Chaucer's knowledge of Italian literature, it has been argued, may have been enhanced by his acquaintance with Italian merchants in London,[4] there is also a possibility that Anglo-Flemish trade contacts produced literary contacts as well. The two languages, Middle English and Middle Dutch, are very close even to the modern reader, and there were probably more people in fourteenth-century England who understood Flemish or Dutch than Italian. It is not inconceivable that the poet of *Sir Gawain and the Green Knight*, about whom nothing at all is known, encountered the Middle Dutch *Walewein*: it is precisely the kind of work we should expect him to be interested in, after all. *Sir Gawain and the Green Knight* is written in the dialect of the north-west midlands, but the patronage of the poem has been sought among the aristocracy who moved back and forth between the royal court in the south-east and their own estates.[5] If the poet was employed in the household of one of these landowners, there is no need to see him as living out his days in provincial isolation. Members of aristocratic families had London residences as well as rural castles and manor-houses. And if Chaucer went on diplomatic missions to Italy, Spain and France, could the Gawain-poet not have travelled to Flanders? Bart Besamusca's suggestion that the thirteenth-century patrons of Flemish romances should be sought at one of the points at which lesser nobility and urban patriciates come together,[6] and Walter Prevenier's argument that there were 'no clear divisions between noble and urban consumers of culture',[7] are particularly telling both for *Walewein* and for *Sir Gawain and the Green Knight*. It has already been argued that the latter may have been composed for an audience - presumably in London or Chester - familiar with mercantile discourses as well as courtly ones, and one of the purposes of this paper is to suggest that both poems are the products of exchange between differing social and cultural groups.[8]

> *Sir Gawain and the Green Knight* begins, like *Walewein*, with a feast at Arthur's court. Into the New Year festivities rides a green knight on a green horse, carrying a great axe. He challenges Arthur's knights to prove their worth by giving him a blow with the axe. A condition of the challenge is that whoever gives the blow must present himself at the green knight's abode a year later to receive a blow in return. Arthur is about to take up the challenge when Gawain offers himself in Arthur's stead, and cuts off the green

knight's head with a single blow of the axe. Unfazed, the green knight picks up his head and rides out of the hall, eyes rolling. A year later Gawain puts on his armour, with his shield that bears a pentangle on the outside and an image of the Virgin Mary on the inside; he leaves Arthur's court, amid the lamentations of his friends, to receive the return blow. On his way he gets lost in the wilderness, but he reaches a castle at which he is hospitably received by its lord, Sir Bertilak, and his wife, who has a grotesque old female companion. He is invited to stay over Christmas, and enters into an agreement with his host whereby Sir Bertilak undertakes to give him each evening whatever he has won at the day's hunting, in exchange for whatever Gawain has acquired while staying at home in the castle. For three days Sir Bertilak goes out hunting each morning, while his wife attempts to seduce their guest in her husband's absence, telling Gawain that she knows his reputation as a lover and inviting him to live up to it. On the first two days Sir Bertilak brings back a deer and then a boar, which he presents to Gawain; in return Gawain gives him the kisses which are all he will accept from Sir Bertilak's wife. On the third day Gawain finds the wife's attentions particularly hard to resist but he manages to do nothing more than receive a kiss. She gives up the attempt to seduce him and instead gives him a green girdle which she tells him will protect him against violence. Mindful of his imminent encounter with the green knight's axe, Gawain accepts it, and does not hand it over to Sir Bertilak that evening in exchange for the fox which Sir Bertilak gives him. The next day he leaves for the green chapel which is the green knight's abode. He meets the green knight in a particularly wild spot and is told to prepare his neck for the blow. At the green knight's first attempt Gawain flinches, but he stands firm at the second. This time the green knight feints and does not hit Gawain. At the third blow he brings the axe down on Gawain's neck, but he merely nicks the flesh. To Gawain's utter chagrin, the green knight then reveals that he is Sir Bertilak; the first two strikes with the axe were harmless because Gawain had truthfully exchanged what he won on the first two days in the castle; the nick on the third signified Gawain's failure to hand over the green girdle. The green knight also tells Gawain that the whole thing had been engineered by the grotesque old woman, whom he identifies as Morgan la Fée, out of hatred for Guinevere. The green knight laughs forgivingly, but Gawain cannot forgive himself and returns to Arthur's court wearing the green girdle as a badge of shame. When he tells them what has happened, his admiring fellow courtiers also adopt it, as an emblem not of shame but of honour.

There are certainly some striking similarities between the two poems: in both an opportunity for ‘adventure’ is presented to Arthur's court, for which Gawain volunteers in Arthur's place; in both Gawain is received in the courtly household of an otherworldly shapeshifter: Sir Bertilak in *Sir Gawain and the Green Knight* and King Wonder in *Walewein*; both poems make play with the fact that Gawain is already known by reputation to the other characters, though in *Walewein* the hero consistently confirms that reputation, while in *Sir Gawain and the Green Knight* he resists it. Both poets represent aristocracy in terms of material luxury - sumptuous feasts, elegant clothes, fabulously ornate beds - and in terms of a social style in which elaborate rituals of hospitality are *de rigueur*. Both poets are interested in the boundary between animals and humans: the enchanted fox, Roges, in *Walewein* and the beasts of the

hunt in *Sir Gawain and the Green Knight*.[9] The river as an impassable barrier, which occurs several times in *Walewein*, is not used in *Sir Gawain and the Green Knight*, but is deployed by the Gawain-poet as a central symbol in *Pearl*. And there are similarities of tone in the delicate humour with which the predicaments of both heroes are presented by the poets. Now these similarities can probably be explained

by reference to the poem's common sources in French romance; the work of Ad Putter and others on the background to *Sir Gawain and the Green Knight*[10] demonstrates just how familiar the poet must have been with twelfth and thirteenth-century French romances in verse and prose, and thus how deeply conventional in many ways the poem is. The same has been observed of *Walewein*, which has been described as 'almost a compendium of mediaeval romance fiction.'[11] Nevertheless, given that the resemblances between *Sir Gawain and the Green Knight* and French romances are, for the most part, general rather than specific, I can see no reason why we should not entertain the possibility, at least, that a Middle Dutch romance circulating in Flanders might also have been an intermediary between twelfth and thirteenth-century French romance and fourteenth-century England. Both the Gawain-poet and the authors of *Walewein* are, after all, engaged in the same project of creating a courtly literature in a vernacular of lower status than French.

One of the most striking similarities between the two poems lies in the use they make of the exchange of gifts in constructing and energizing their plots. The idea of exchange seems particularly relevant to the cultural milieu I have just been positing. It is a key concept in social anthropology and has been particularly studied in archaic and non-western societies, though it is a universal activity. John Davis has recently defined it thus:

> Exchange is interesting because it is a chief means by which useful things move from one person to another; because it is an important way in which people maintain and create social hierarchy; because it is a richly symbolic activity - all exchanges have got social meaning.[12]

The trading of the marketplace is only one kind of exchange, as Davis points out: 'most of us engage daily in formulaic domestic exchanges, buy drinks for friends, knit scarves for nephews, give and receive presents at Christmas'.[13] These exchanges can be categorised and analysed in terms of the objects exchanged, the intended results, the relations between exchangers, and the complex meanings they carry. I wish to develop the idea of exchange as a way of exploring some of the similarities and differences between *Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight*.[14] A reading of different kinds of medieval evidence - chronicles, wills, registers, and so on - shows clearly that gift-exchange was a potent means of establishing networks of power and reciprocity in and between aristocratic and urban milieux,[15] and it is quite frequently represented in art. My concern is with giving and receiving as a process, as a source of narrative energy, rather than as a static icon. The many illustrations that survive in medieval manuscripts in which an author is depicted as a donor, offering his or her book to a patron, are what I call static icons of exchange. The reciprocity that the gift engenders is not depicted, and so we can only guess at the relationships of reward, protection or patronage of which the presentation of the book is only a part. This kind of illustration, intentionally or not, flatters aristocratic narcissicism by constructing the gift as a one-way process. By contrast, in both *Walewein* and *Sir Gawain* the exchanges are explicitly reciprocal and generate the action; they are what move the plot forward. The effect is very different from what Northrop Frye has called the 'and then' structure of romance, where episodes are simply juxtaposed with one

another in a paratactic sequence and in which there is no energizing forward drive.[16]

The exchanges in *Walewein* have received a good deal of attention (though not in these terms) since W.P. Ker first identified the story as being essentially the same as that of the Grimm brothers' *Golden Bird*; A.M.E. Draak has demonstrated very thoroughly that *Walewein* is the earliest example of a folktale type in which the fulfilment of one task is contingent upon the fulfilment of another.[17] Arthur offers to exchange his kingdom for the chess set; in turn King Wonder offers to exchange the chess set for the Sword with Two Rings; then King Amoraen offers to exchange the Sword with Two Rings for Ysabele, daughter of King Assentijn. Gawain undertakes these exchanges and brings the chess set, and the princess, back to Arthur's court. Moreover all these objects also participate in the energy of exchange: they are not merely commodities but are given agency, offering themselves as gifts. The chess set flies through the air to Arthur's court; the sword leaps of its own accord to do obeisance to Walewein; the princess chooses as her lover, not the king who sends Walewein for her, but Walewein himself. Her agency is crucial, since it allows the princess to give herself to Gawain: if she did not, then his abduction of her from her father's castle would be, in medieval terms, a rape, and the circle of giving and receiving would be broken.

These are merely the major exchanges, however: the structure is reiterated throughout the poem. The fox, for example, exchanges his services to Gawain for the resumption of human form, while the dead Red Knight exchanges his services to Gawain for Christian burial; hospitality is constantly dispensed in return for Gawain's acts of prowess. In fact, read in this way, we see that the whole poem continually represents relations between people as established and identified by networks of giving and receiving that symbolize status, power, reciprocity and obligation. In *Sir Gawain and the Green Knight*, which also has folktale parallels, the two major plot elements are the Beheading Game - an exchange of blows - and the Exchange of Winnings Game; this reciprocity has already been established in the opening scenes in which Arthur's court engage in the ‘formulaic domestic exchange’ of New Year's gifts. Here, too, the objects of exchange are mobile and not static, though in a different way from in *Walewein*: the meanings of the green girdle, for example - love-token, talisman against death, badge of shame, badge of honour - change as it passes from the lady, to Gawain, to his fellow knights.

In both poems the structures of giving and receiving produce narratives that end where they began; indeed it could be said of them both that the circulation of gifts is made explicit and literal in the circularity of their plots. In *Walewein* the circularity and coherence of the plot are particularly striking because of its length. The drive of the action is towards a reassuring sense that the world which seems so open at many points in the narrative - with its use of sea and water symbolism to represent the unbounded and mobile geography of desire - turns out to be a place inhabited by people the hero has already met and in which no encounter is wasted. It is this feature which gives the poem its peculiar optimism, to which I shall return later. There are some untidinesses in Pieter Vostaert's conclusion, but the general impression is that he grasped very clearly the principles which Penninc had established. So, for example, Walewein's last great test of prowess, which begins at line 10333 when

it is discovered that an army has pitched camp outside the castle at which Walewein is staying, brings together two plot strands and completes two exchanges: Walewein's host, the castellan, is the squire to whom he had given Gringolet nearly nine thousand lines previously, while the army is led by the duke whose degenerate son had been killed by Walewein about two thousand lines before this encounter. The episode of the squire is in Penninc's part of the poem; the episode of the degenerate knight is in Pieter Vostaert's; both of these seem at the moment of their telling to be merely extraneous adventures and only turn out much later to have generated the reciprocities of obligation and vengeance. The circularity and coherence of *Sir Gawain and the Green Knight* are also striking; the Green Knight's revelation, later on, that it has all been engineered by Morgan la Fée in order to harm Guinevere, which can appear to be an excrescence, is in fact an example of the same principle operating in *Walewein* whereby everything turns out to be functional. The fat lady in Sir Bertilak's hall is not, after all, a superfluous stranger but someone whose hostilities Arthurian romance knows very well.

If the plots operate in terms of principles of parsimony, nevertheless the exchanges themselves are founded upon excess. Throughout *Walewein*, aristocracy is coded as excess, whether it is a matter of the superlative luxury of the court of King Wonder, or King Assentijn's castle with its twelve moated gates, at each of which are stationed eighty men-at-arms through whom Walewein succeeds in fighting his way. The virtue of *mesure* is quite alien to this world. Arthur's desire for the chess set is wholly gratuitous. His willingness to give his kingdom in exchange for it is a kind of potlatch, what anthropologists call a 'total prestation'.[18] In its symbolically self-destructive extravagance[19] it is a bit like Richard II of England's razing of Shene Manor after his queen, Anne of Bohemia, died there in 1394. All communities produce goods in excess of their needs, and exchange those that they do not consume themselves. Nevertheless, within communities different groups behave differently. As John Davis remarks: 'Children do not produce much, nor do Princes, and the incidence of exchange in their lives is greater than for other individuals.'[20] That is, for princes exchange itself is an aspect of aristocratic excess. In *Walewein*, aristocracy exchanges superfluous chess sets, swords and women; this is how it is defined. Ysabele is of course excessive: the king who desires her does not live to marry her, and she is superfluous to Walewein's identity, as is revealed by the doubt expressed by Pieter Vostaert at the end of the poem as to whether or not Gawain takes her as his wife:

> Niet wel en wetic der waerhede hier
> Oft hise trouwede die ridder fier
> Maer ic wille laten dese saken
> Liden ende een ende maken. (11169-72)

> [I do not now well the truth of it, / whether that brave knight married her or not; / but I would leave the matter for what it is / and make an end to the tale.]

Walewein is not required to be a married man like Yvain, nor is this a maturation story, like *Le Bel Inconnu* or Sir Thomas Malory's 'Tale of Sir Gareth' in *Le Morte Darthur*, which ends with the marriage of the hero. Ysabele is last seen returning to

Endi with her father, with or without Walewein. She circulates among men of status, rather like the *kula* of the Trobriand Islanders first recorded by Bronislaw Malinowski,[21] and in the end is redundant to the plot.

The larger structures of both poems are, as I have already said, circular, and the route by which gifts circulate brings Walewein/Gawain back to where he started. Nevertheless there are crucial differences. The exchanges out of which the plot of *Sir Gawain and the Green Knight* is created are closed, involving promises between only two men (though Gawain thinks they are three), whereas the exchanges which structure the *Roman van Walewein* are open. A trade with one man leads to a further trade with another. These exchanges are dynamic; they move forward, driving the hero from one scenario of desire to another. This suggests that as well as seeing them as means of structuring the plot, we might also look at exchanges from the point of view of the hero. *Walewein* is a third-person narrative, but the attention of the poem is on him, and events are often seen through his eyes.[22] Walewein himself can be read not solely as a character seen from the outside who acts as an exemplar of courtesy (which is the way he is often treated), but also as a character whose perspective on events is adopted by the narrator, and who is thus a focalizer of a certain kind of masculine subjectivity.[23] The gift-exchange plot produces a subjectivity which is youthful, forward-looking, aspiring, ambitious, and mobile. Exchange entails risk and the courting of danger, crossing the boundaries between the known and the unknown; it marks the future out as the space in which transformations may take place, where everything may be different, where actions may be performed that not only confirm the past but reshape it.

I have already referred to the peculiar optimism of *Walewein*, which derives, I believe, from the combination of the circular structure (the hero comes home) and the parsimony of event (everything is meant), with this orientation towards the future. The narrative plays with the plot devices which elsewhere in Arthurian story are tragic, like the moment at which the lovers, Walewein and Ysabele, are caught together in the chamber (8077 ff.), which seems to echo the scene in *La Mort le roi Artu* in which Lancelot and Guinevere are trapped by Agravain and Mordred. Indeed Walewein's role in relation to Ysabele, as the young man who falls in love with the woman intended for the king on whose behalf he goes to seek her, is a rewriting of Tristan. Nevertheless, in *Walewein* these plot devices have happy outcomes. If *Walewein* retrieves Gawain from degradation, it also retrieves Arthurian narrative from tragedy. Tragedy is about being answerable to the past: about Arthur in the end facing his own misbegotten son across the battlefield, as he does in *La Mort le roi Artu*. Tragedy assumes a continuity of some sort of identity, harking back in this case to the *Merlin*, where Mordred's conception and birth are recorded. Tragedy is by definition backward and not forward-looking; it remembers. The comedy of exchange looks forward; it plays with unstable identities and loves its shapeshifters: the Green Knight who turns out to be Sir Bertilak; the fox, Roges, who is a prince. *Walewein* is about the promise of a future which is not utterly free - tracks are laid down in it by the exchanges and bargains into which the characters constantly enter - but which is the space of achievement, of ambition, of enterprise, risk and hope. Days pass but not seasons; neither Penninc nor Pieter Vostaert has the Gawain-poet's

more pessimistic sense of the inexorable pressure of time and the ruin it brings: ‘And al grayes the gres that grene watz ere, / Thenne al rypez and rotez that ros upon fyrst’ (527-28). In *Walewein* day becomes night, but time is experienced as the dimension of change, not of decay. Walewein often rises early, and new days dawn bright with the promise of what might be achieved. The whole narrative shapes itself to accommodate his desires. Georges Duby has linked the plots of twelfth-century French romances with the predicament of younger sons of noble families;[24] perhaps the self-confident ambition of this thirteenth-century Flemish romance, in which the hero's prowess earns him the right to a kingdom, picks up some of the drive to achievement that must have powered the social and economic transformation of Flanders and the struggles among the oligarchies of the Flemish towns, in the twelfth and thirteenth centuries.[25] Read in this way, Walewein is not an exemplar of courtly conduct but a way of writing social energy. His is the consciousness of the upwardly mobile as well as of the nobility.

Both *Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight* are apparently courtly poems - at the beginning of this article I described them as sharing an aristocratic tone - and the exchanges that activate their plots are represented as being within the courtly order. Nevertheless, their courtliness should probably be seen as their dominant, rather than their sole, effect. Another way of putting this might be to suggest that courtliness is the product of negotiation between different social groups and is not just the preserve of the aristocracy. There was, historically, no such thing as an exclusive aristocracy or a self-contained court, after all: the noble style of life was the result of a shared (though not democratic or organic) enterprise, maintained in households employing cooks, grooms, laundresses and potboys who were paid in kind and in coin - that is, who were involved in gift exchange with their aristocratic employers. The wines, silks, and jewels which are the hallmark of aristocratic luxury were the products of exchange in towns like Ghent and London where nobles, burgesses, artisans, hawkers and beggars negotiated the same social space, asserting power, obligation, friendship, deference, and a whole range of other possible relationships. It is by the dynamic relations of the marketplace that courtly culture is sustained. I want to conclude by looking at the idea of exchange metaphorically, and arguing that the poems themselves are the products of cultural exchange, of negotiations between competing elements in thirteenth and fourteenth-century Flemish and English societies, both aristocratic and non-aristocratic.[26]

The gifts - the chess set and the Sword with Two Rings in *Walewein*, and the green girdle in *Sir Gawain and the Green Knight* - which seem to be emblems of the aristocratic value system, are a point at which the city and the court come together. The chess set is of ivory inlaid with precious stones, and the pieces are more valuable than all of Arthur's kingdom (58-62). The sword is of red gold, with a belt of shining gold lace; we are told that the clasp ‘hadde ghecost menich pont’ [had cost many a pound] (3328), reminding us that the magical markers of aristocratic status are also goods which are bought and sold. The green girdle is ‘Gered...with grene sylke and with gold schaped, / Not bot arounde brayden, beten with fyngrez’ (1833-34) [Fashioned with green silk and trimmed with gold, set only at the edges, applied by hand]. The ‘fyngrez’ are those of the embroiderer whose skills took years of apprenticeship to acquire.[27] This emphasis on craftsmanship is struck throughout *Walewein*, where

courtly luxury is continually represented in terms of skilled artifice, as in the description of the gold tree in the arbor in Endi where princess Ysabele is to be found:

> Hi es beneden herde groot
> Ende al van finen goude root
> Mi wondert hoet noit man ghedochte
> Dat hi den riken boom gewrochte...
> Up elken telch al sonder waen
> So staet een gouden voghelkijn
> Dat zere proper es ende fijn
> Die boom es rikelic ende diere
> Ende wel gheraect in alre maniere (3505-08; 3514-18)

> [It is very broad at the base / and made entirely of fine red gold. / It amazes me how anyone could have devised / to fashion such a magnificent tree /...on every branch, without fail, / there is perched a little bird of gold, / beautiful and finely crafted. / That is a precious and costly tree, / well wrought in every way].

The implication is that tree and bird require taste and sophistication in their manufacture as well as in their display, and capital for their production as well as their purchase. In this way, *Walewein* makes explicit what courtly culture usually seeks to suppress: the labour and skill of the artificer that go into creating its dreams of elegance. The third major object of exchange, the princess Ysabele, is described at lines 3420-50 as the product of another kind of cultural negotiation, between different kinds of narrative and different versions of the heroine. We can identify two of these narrative kinds: the classical and the Arthurian. She is fairer than Venus, Olympias of Rome, and the twelve Roman goddesses; she is also fairer than the two Ysolts from the Tristan legend. In addition, she is fairer than three women from some other source or sources which have not been identified: Torabene, Verghine and Barbeline. If these are Dutch, then Ysabele is a means of holding together at this moment quite diverse elements in contemporary culture, associating with the classical and the Arthurian another vernacular narrative kind.

This same approach can be extended to the poems in which these gifts figure. They are, likewise, the creations of an energizing social, cultural, and commercial exchange. *Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight* are not merely courtly; both of them are the products of negotiation between different elements - social groups, kinds of language, genres - which must have been, historically, in contest with one another in the milieux in which the poems originated.[28] The idea of contest is central to both poems, and in both the hero responds to the hostility of one world for another. These different, contestatory elements include, along with the courtly and mercantile, French and Dutch/English, romance and folktale, secular and religious,[29] oral and literate,[30] high and low, male and female, and so on. The narratives themselves could be described as marketplaces in which exchanges between all these diverse elements are transacted. Although we know so little for certain about their origins, *Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight* surely reveal in their structure and language both the complexity and the dynamism of the 'urban-noble' cultures in which they first circulated.

Adress of the author: Centre for Medieval Studies, University of York, York, England

Eindnoten:

1 See B.J. Whiting: 'Gawain: His Reputation, His Courtesy and His Appearance in the *Squire's Tale*'. In: *Medieval Studies* 9 (1947), p. 189-234, at p. 194. Whiting's survey of romances in several languages does not cover the *Roman van Walewein*. The Middle English Gawain romances include *Ywain and Gawain*, *Sir Gawain and the Green Knight*, *The Awntyrs off Arthure*, *The Grene Knight*, *The Turk and Gowin*, *Sir Gawene and the Carle of Carlelyle*, *The Avowyinge of Arthur*, *The Weddynge of Sir Gawen and Dame Ragnell*, *The Marriage of Sir Gawaine*, and *The Jeaste of Syr Gawayne. Golagrus and Gawain* is Scottish. For bibliographical details, see *A Manual of the Writings in Middle English 1050-1500*, I, *Romances*. Ed. J. Burke Severs. (New Haven, 1967).

2 The date of composition of *Sir Gawain and the Green Knight* is no more certain than that of the *Roman van Walewein*. The sole manuscript is probably not later than around 1400, and the poem is generally agreed to have been composed in the last quarter of the the fourteenth century. The most recent attempt to challenge this dating is that of W.G. Cooke: '*Sir Gawain and the Green Knight*: A Restored Dating'. In: *Medium Aevum* 58 (1989), p. 34-48, which places it in the mid-fourteenth century. My quotations are from *Sir Gawain and the Green Knight*. [Ed.] J.R.R. Tolkien and E.V. Gordon, [rev.] Norman Davis. Oxford, 1967.

3 See *England and the Low Countries in the Late Middle Ages*. [Ed.] Caroline Barron and Nigel Saul. Stroud and New York, 1995. Several of the essays in this collection stress the linguistic and cultural connections that existed alongside the trading links between the two regions in the fourteenth and fifteenth centuries. In her introduction, Caroline Barron writes: 'There was contact and exchange between England and the Low Countries at every level. Whereas more "doche" probably came to settle in England than vice versa, yet more Englishmen and women are likely to have passed through the Low Countries as travellers and pilgrims. At the highest social level, aristocratic marriages facilitated the exchange of people, expensive artefacts, ideas and skills between countries' (p. 14).

4 See Wendy Childs: 'Anglo-Italian Contacts in the Fourteenth Century'. In: *Chaucer and the Italian Trecento*. [Ed.] Piero Boitani. Cambridge, 1983, p. 65-87.

5 See especially Michael J. Bennett: *Community*, *Class and Careerism: Cheshire and Lancashire Society in the Age of 'Sir Gawain and the Green Knight'*. Cambridge, 1983.

6 Bart Besamusca: 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middelnederlandse literatuur: een literair-historisch probleem'. In: *Ntg* 84 (1991), p. 150-162.

7 W. Prevenier: 'Court and City Culture in the Low Countries from 1000 to 1530'. In: *Medieval Dutch Literature in Its European Context*. [Ed.] Erik Kooper. Cambridge, 1994, p. 11-29, at p. 23.

8 See Jill Mann: 'Price and Value in *Sir Gawain and the Green Knight*'. In: *Essays in Criticism* 36 (1986), p. 298-318.

9 See my 'The Speaking Knight. Sir Gawain and Other Animals'. In: *Culture and the King: The Social Implications of the Arthurian Legend*. [Ed.] James Carley and Martin Shichtmann. New York, 1994, p. 149-162.

10 Ad Putter: '*Sir Gawain and the Green Knight' and the French Arthurian Romance*. Oxford, 1995. See also W.R.J. Barron: 'Chretien de Troyes and the Gawain-Poet: Master and Pupil or Twin Temperaments?'. In: *The Legacy of Chrétien de Troyes*. [Ed.] Norris J. Lacy, Douglas Kelly and Keith Busby. Amsterdam, 1988, vol. II, p. 255-84, and Marjory Rigby: '*Sir Gawain and the Green Knight* and the Vulgate *Lancelot*'. In: *Modern Language Review*, 78 (1983), p. 257-266.

11 By G.L. Kittredge: 'Arthur and Gorlagon'. In: *Harvard Studies and Notes in Philology and Literature* 3 (1903), p. 149-275, quoted by David F. Johnston in his edition and translation of Penninc and Pieter Vostaert: *Roman van Walewein*. New York/London, 1992, p. xxiii. All quotations from the Middle Dutch text, and translations into English, are from this edition.

12 John Davis: *Exchange*. Buckingham, 1992, p. 1. This introductory study is particularly useful in its emphasis on the universality of exchange.

13 Davis: *Exchange* (n. 12), p. 3.

14 For an extended reading of *Sir Gawain and the Green Knight* in terms of Marcel Mauss's interpretation of gift exchange, see Britton J. Harwood: '*Gawain* and the Gift'. In: *Publications*

of the Modern Language Association of America 106 (1991), p. 483-499. Harwood assimilates gift exchange to the noble virtue of largesse.

15 For example, the fourteenth-century 'King John cup', owned by the borough council of King's Lynn and West Norfolk, may have been given to the town by John IV, duke of Brittany, who owned an estate near King's Lynn from c. 1378, in return for gifts he received from the citizens. See *Age of Chivalry: Art in Plantagenet England 1200-1400*. [Ed.] Jonathan Alexander and Paul Binski. London, 1987, p. 435-436. John of Gaunt's register for 1382 shows him paying to have the queen's coat of arms engraved in the bottom of two silver bowls which he had recently been given by the citizens of London, and which he gave in turn to the queen on her coronation; see *John of Gaunt's Register, 1379-1383*. [Ed.] E.C. Lodge and R. Somerville. London 193. 2 vols. (Camden Society 3rd ser., 42, 47), vol. I, p. 232.

16 'Romance moves from one discontinuous episode to another, describing things that happen to characters, for the most part, externally': Northrop Frye: *The Secular Scripture*. London, 1976, p. 47.

17 See W.P. Ker: 'The *Roman van Walewein*'. In: *Folk-Lore* 5 (1894), p. 121-27; A.M.E. Draak; *Onderzoekingen over de 'Roman van Walewein'*. Haarlem, 1936. The story of *Walewein* is Aarne-Thompson tale-type 550.

18 Potlatch was first described by Franz Boas: *Ethnology of the Kawakiutl*. Washington, 1921. Its meaning has been the subject of continued debate. 'Total prestation' is the phrase used by Marcel Mauss to denote a gift which involves the total social personality of the exchanger. Insofar as Arthur offers his kingdom for the chess set, this seems to be 'total prestation'. See Marcel Mauss: *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. London, 1954.

19 Self-destructiveness seems to be an essential element of potlatch. I call Arthur's pledging of his kingdom 'symbolic self-destruction' because he undertakes to give away his kingdom for the chess-set only after his death.

20 John Davis: *Exchange*. Buckingham, 1994, p.2.

21 Bronislaw Malinowski: *Argonauts of the West Pacific*. London, 1922. *Kula* is a trading system in accordance with which objects travel in a circle back to the initial exchanger.

22 Examples from early in the poem are lines 217-18 (Walewein sees the chess-set floating before him); lines 244-6 (Walewein sees the mountain which seems to reach to heaven); lines 315-6 (Walewein inside the mountain sees a point of daylight ahead). Other perspectives are permitted, as when Arthur and his court watch Walewein disappear from view (lines 203-231). Nevertheless the focus is still on Walewein here: he is the object of perception rather than its subject.

23 I follow Shlomith Rimmon-Kenan: *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London, 1983, p. 72, who points out that 'speaking and seeing, narration and focalization, may, but need not be, attributed to the same agent. The distinction between the two activities is a theoretical necessity'. The distinction seems useful here: the narrator is the one who speaks, while the focalizer is the one who sees. Walewein is frequently the focalizer.

24 Georges Duby: *Chivalrous Society*. London, 1977.

25 An excellent introduction to the period for English-speaking readers, with a good bibliography, is David Nicholas: *Medieval Flanders*. London, 1992.

26 My position is slightly different from that of W. Prevenier in the article cited in n. 7 above. Prevenier argues that bourgeois readers of courtly literature are imitating aristocratic life-styles; see 'Court and City Culture, in the Low Countries from 1110 to 1530', p. 23. My argument is that aristocratic life-styles are inseparable from the skills of the artificers who create them; that is, that in some sense the bourgeois is always an element in the aristocratic life-style.

27 Caroline Barron (unpublished conference paper entitled 'Further Thought on Growing Up in Medieval London') has identified three surviving indentures apprenticing girls as 'silk-throwsters'. For a discussion of embroidery and silkwork in London, see Kay Staniland: *Medieval Craftsmen: Embroiderers*. London, 1991.

28 R.H. Hilton has recently summarised urban conflicts as: 'those between urban communities and various representatives of feudal interests; those between the crafts and their allies against the mercantile oligarchies; and those within the crafts between the merchants and the journeymen....[W]e have to take into account also the involvement of other social strata, such as the unskilled workers outside the craft structure, and the marginals, not to speak of splits within the main classes'. See *English and French Towns in Feudal Society: A Comparative Study*. Cambridge, 1992, p. 127.

29 The most striking use of a religious discourse in *Walewein* is in the episode in which Walewein persuades the dying Red Knight to repent his sins. In *Sir Gawain and the Green Knight* the use of religious discourses in the description of the pentangle and elsewhere has been the subject of much critical discussion.

30 Both poems, although manifestly literary in their intertextual allusions, also associate themselves with oral culture. Penninc's preface to the *Roman van Walewein* opens with the remark that many of Arthur's adventures have never been written down (that is, that they circulate orally), and then represents himself as sitting sleepless over his book night after night. The narrator of

Sir Gawain and the Green Knight promises to tell his tale to an audience of listeners ‘as-tit / As I in toun herde / with tonge’ (31-2).

P.E.L. Verkuyl

Een dichterlijk pamflet naar aanleiding van de komeet van 1664*

Abstract - A broadside on the occasion of the apparition of a bright comet in December 1664 presents a poem written by I.S.V.C. This article argues that the poem was written by the Amsterdam poet Joannes Six van Chandelier and presents an annotated edition. The introduction deals with comets, viz. those seen in Europe in the seventeenth century, with the poet Six van Chandelier and with the historical situation the poem refers to, i.e. the recently ended plague. Finally some commentary on the poem as well as on the accompanying prose-text is given.

1. Inleiding

Kometen - Van de talloze sterren in ons melkwegstelsel is onze zon er een in de randgebieden ervan. Zij is zelf het centrum van wat wij ons zonnestelsel noemen. Rondom haar bewegen, voor zover thans bekend, een negental planeten. Sommige van deze gaan vergezeld van een of meer satellieten (manen). Tussen twee ervan, Mars en Jupiter, ligt een zone met ‘brokstukken’ van een planeet (de planetoïden). En heel ver buiten dit geheel wordt een zone of ‘wolk’ verondersteld met naar schatting een 100 miljard ‘vuile sneeuwballen’ (komeetkernen). Die bestaan uit een mengsel van gruis, stof en bevroren gassen, en hebben een doorsnee van een kilometer of vijf.

Als nu van die uiterste rand van ons zonnestelsel zo'n komeetkern in de richting van het centrum ervan gaat bewegen, kan hij beschenen door, en op zekere afstand van de zon, in de nacht als een wazig vlekje, een nog staartloze komeet, aan de hemel zichtbaar worden. Komt zo'n komeet nog dichter bij de zon dan ontwikkelt zich allengs een steeds langer wordende lichtende zogeheten staart die altijd van de zon af is gericht. De snelheid van beweging van zo'n komeet of staartster neemt geleidelijk toe totdat zij in haar baan in de ruimte het punt bereikt heeft waar de afstand tot de zon het kleinst is. Daarna verwijdert zij zich geleidelijk langzamer bewegend van de zon. Steeds zwakker wordend in lichtkracht en met steeds kortere staart verdwijnt ze tenslotte om hetzij nooit weer, hetzij na kortere of langere tijd opnieuw te verschijnen. In het laatste geval behoort zij tot de categorie der periodieke kometen.[1] Sommige van deze zijn al zo lang bekend en zorgvuldig waargenomen dat hun terugkeer tegemoet kan worden gezien.

Per jaar verschijnen er gemiddeld drie - veelal alleen met telescopen waarneembare - kometen, waarvan de meeste onverwacht. Tot 1800 blijkt een grote komeet gemiddeld eenmaal in de drie à vier jaar te zijn waargenomen. Grotere activiteit op het gebied van de waarnemingen met het blote oog heeft geresulteerd in een schijnbaar grotere verschijningsfrequentie van zulke heldere staartsterren sinds 1800: thans gemiddeld één per jaar.[2]

Een met het ongewapend oog zichtbare komeet is tot op de dag van vandaag, zelfs als het een periodieke betreft, een opzienbarend fenomeen. Uit de zeventiende eeuw zijn er van 23 komeetverschijningen in Europa berichten overgeleverd. De meest opvallende 'staertstarren' werden gezien in 1618/1619, 1652/1653, 1664/1665, 1665, 1680 en 1682. De laatste is de beroemde komeet van Halley. Die roem heeft ze te danken aan het feit dat ze deze eeuw weer tweemaal zichtbaar is geweest (1910 en 1986), maar vooral aan de voorspelling door Halley in 1705 gepubliceerd, op grond van zijn berekeningen van haar baan, van haar periodiciteit en zo van haar terugkeer in 1758. In helderheid is Halley's komeet in de zeventiende eeuw overtroffen door die van 1618/1619 en van 1664/1665. Algemeen bekend is, dat aan zulke, naar men lange tijd meende onheilspellende, hemelfenomenen publikaties in de vorm van pamfletten en kleine of grotere boekwerken werden gewijd.

Literatuur-historici gespecialiseerd in de Nederlandse zeventiende-eeuwse literatuur is de *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre* uit 1619 van vermoedelijk Cats bekend.[3] Het is een uit de vele pamfletten die naar aanleiding van die laatste en helderste komeet van 1618 verschenen zijn. Ook predikanten en astronomen (o.a. W. Snellius, J.B. Cysat, Grassi en Galilei) grepen naar de pen. De staartster van het midden van de eeuw kreeg in Italië de aandacht van dè sterrenkundige Cassini, te Danzig die van Hevelius (Hewelke), de befaamde selenograaf (maan 'beschrijver', tekenaar van maankaarten) en telescopische waarnemer, maar riep bij mijn weten in Nederland geen reacties op. Befaamde astronomen als Borelli en (opnieuw) Hevelius, maar ook minder bekende als de Fransman Petit werden actief bij het verschijnen van de heldere komeet van 1664/1665.[4] Behalve vakliteratuur als vermeld in noot 4 verschenen er, nog in 1665, ook teksten over kometen van de Engelse astroloog Gadbury, de Utrechtse hoogleraar klassieke talen Graevius, en de Bredase predikant Schulerus.[5] Bovendien zagen, zover mij bekend, tenminste een zestal Nederlandse pamfletten over deze 'Sterre mette [*n?*] Staert' het licht.[6]

Het is nu voor één ervan (uit de Pamflettenverzameling van de UB Amsterdam, nr. 732) dat hier bijzondere aandacht wordt gevraagd. Het geeft namelijk als 'hoofdtekst' een gedicht te lezen dat ondertekend is met de initialen van een van de meest interessante dichters uit onze zeventiende eeuw, Ioannes Six Van Chandelier. En het lijkt praktisch zeker dat hij inderdaad de dichter ervan is.

Joannes Six van Chandelier - Wellicht is het dienstig deze Six vóór de hieronder volgende editie van het gedicht kort te introduceren bij die lezers die hem niet (voldoende) kennen. Uit bekende (detail-)gegevens omtrent hem - alle te vinden in de recentelijk verschenen editie van alle tot nu toe bekende oorspronkelijke gedichten van Six, bezorgd door A.E. Jacobs[7] -, zal tevens duidelijk kunnen worden dat het gedicht op genoemd pamflet wel van zijn hand moet zijn. Indien deze veronderstelling - want dat blijft het toch - juist is, hebben we hier dus een 'nieuw' gedicht van Six.

Joannes Six van Chandelier, Amsterdammer van geboorte, leefde van 1620 tot 1695. Zoon van een handelaar in kruiden, volgde hij als negentienjarige zijn vader op in de goedlopende nering. Klaarblijkelijk bleef hem, zijn hele leven vrijgezel gebleven, de nodige tijd voor zijn liefhebberij, het schrijven van gedichten. In 1657 bundelde hij in een octavo-uitgave van liefst 634 bladzijden, onder de titel *Poësy [...]*

Verdeelt in ses boeken, *en eenige opschriften*, het merendeel ervan. Zijn berijmde psalmen waren daarin overigens niet opgenomen. Die werden voor het eerst in 1674 gedrukt, en verbeterd herdrukt in 1690. Tot aan de editie-Jacobs werd *Poësy*, de verzamelbundel, nooit herdrukt. Dat hangt wel samen met de aard van Six' dichterschap, waardoor zijn gedichten nooit populair zouden worden maar alleen aantrekkelijk voor een kleine kring lezers die niet terugschrikken voor de nodige inspanning om ze te begrijpen en te waarderen. Pas in de tweede helft van onze eeuw heeft zijn werk wezenlijke aandacht van literatuurhistorici gekregen. Die karakteriseren het als veel aandacht vergend van zelfs de toegewijde lezer, moeilijk dus. Dit wegens zijn voorkeur voor het singuliere woord, de bijzondere constructie; en mede doordat hij refereert aan talloze bekende en minder bekende feiten en realia, die in zijn tijd al, maar zeker voor de niet-contemporaine lezer, toelichting behoeven. Six is zo een dichter van het tweede plan, maar intrigerend, en 's lezers inspanning belonend met de eigen charme van zijn werk.[8]

Toen *Poësy* verscheen, in 1657, was Six 37 jaar oud. Blijkens zijn verdere levensloop had hij toen de periode, begonnen in 1649, met reizen door Spanje en Italië (1649-1651, 1651-1652), Engeland (1654, 1655), het Zuidnederlandse kuuroord Spa (1656) en Duitsland (onbekend wanneer precies, maar wél na de brand van Aken van 2 mei 1656, gezien zijn gedicht erop) voorgoed afgesloten. Hij zegt zelf zich van toen af enigszins te hebben teruggetrokken, vooral 's zomers, uit Amsterdam, op het buitentje ‘Ceulen’ van wijlen zijn grootmoeder bij de Middenweg in de Diemermeerpolder. Het stond aan het ‘vyvers pad’ (gelegen aan de oostzijde van de Middenweg, tussen de huidige Hogeweg en de Linnaeusdwarsstraat’.[9] Daar bleef hij soms ook ‘de guuren naaren winter’ over.

Zo af en toe schrijft en publiceert hij ook na 1657 nog gedichten, zoals blijkt uit het vijftal in de *Amsterdamsche Vreugdtriomfe*, in 1660 verschenen naar aanleiding van een bezoek van enkele leden van de Oranje-familie. Van na 1664 kennen we er een negental die in plano's uitgegeven werden. En voor de dichter Pluimer en echtgenote publiceerde hij een bijdrage in een bundeltje *Geboortezangen*. Dat verscheen in 1674. En al die tijd is hij ‘swanger, en ontrent de tien jaaren in swaaren arbeid’ van zijn tenslotte in laatstgenoemd jaar verschenen, afsluitende bundel *Psalmen*.

2. Het pamflet

Boven, naast en onder de hoofdtekst van het pamflet is een, wat ik noem, randschrift afgedrukt. De precies weergegeven tekst van beide luidt als volgt.

[Randschrift]

De ware Afbeeldinge van de tegenwoordige

STAERT-STERRE.

Dese Comeet is eerst gesien, tot Leyden 1664. op den 2 December, des morgens ten

De ware Afbeeldinge van de tegenwoordige

Staert- Sterre.

Dese Comeet is eerst gesien, tot Leyden 1664. op den 1 December, des morgens ten half seven, in 't Oosten; ende dat in de *Rays*, op de Steert van de Hydra oft *Water-slange*, en tot Amsterdam is desselve gesien in 't zuyden, op den 21 December, des morgens ten vijf en ses uuren; op den 27. dito des morgens ten 1, 2, en 3 uuren, en omliggende Plaetsen, was grooter van extentie, als die van 't Jaer 1618. maer niet soo dick noch klaer. Den 13 dito is de selve tot Hamburgh, tusschen vier ende vijf uuren, in 't zuyd-oosten, met een lange Roede gesien, doch vervaerlyck; is oock tot Ceulen gesien, als mede in Vranckrijck. Maer in Engelandt is de Comeet met een Bloet-rode roede ghesien.

Eenige Sterrekenners, getuygen dat het geen ordinaris vaste Sterre, ofte Planeet, (of dwaelsterre) maer de selvighe een Comeet, ofte nieuwe geschapen Sterre is. Sommighe sien hem over Engelant, die oostwaerts van ons zijn, kunnen seggen, dat hy naer Hollant en Zeelant streckende is; die beoosten Duytslandt liggheu, kunnen seggen de Roede naer Duytslandt streckt; en die in Engelant, dat de Roede over den Oceaet is streckende. Maer niemande wil de selve Roede boven sijn Landt sien. Wat dat beduyden zal, weet Godt. Onghewijsselck beteekent het een swaer gheriche, over de Wereldt: den vroomen ten goede, ende den onvromen tot haer verderf.

Dus stondt de Sterre, als hier onten vygebeeld.

N U ben ik in het leeben /
Uit deese peststlach / met meeste volk / gebleeben.
Hoe ben ik 't swaard ontgaan?
Als ik gebluscht / op 't land / mijn burgers hier herslaan?
Als ik / in stad gekoomen /
Een veiligh hoofstgewee had uit d' aproch genoomen /
Dan teegenspeligh kruid /
Als wapenstalt waar op dat swaard en koogel sluit?
Als ik op 's vijnders houde /
De weerparey des pests / als op een schild / herroude?
O wysselijk beleid
Der blue hijgen geheert / met die voorsienicheit!
Mijn ziel / gy onder allen /
Wilt tot zo wysen waan / noch dwaasen schijn verhallen.
Zijn selfs de sterkste niet /
Gewaapent het dan gy / gebelt als reeder riet /
In stad en landpaeelen /
Daar niemand om de dood dacht midden in sijn speelen?
Hebt gy die groote stad
Sidijs niet gesien / die sonder zieken sat /
In dertien winter weeken /
Twee honderd duysend sterk vomp slomp in aard gesteekt /
Dan menschen weer desorche /
Wat 't buur des pests verdween op 't soomer haar de locht?
Hier zijn verborgenheeden /
Geen harssens diepsoor peilt den afgrond van die reeden.
Niet uyt het oost noch west
Gierst iemand / door sijn hals / het slachswaard van de pest.
Het nooden / noch het suiden
Verlengt den treeden dach der sterffelijke luiden.
Het sterben is een straf
Der sonden / daar ons God om daalen doet in 't graf.
Een seegen is het leeben /
U door sijn hand alleen genadigh bij gebleeben.
Die wonderbaare hand
Dempt dese plaag / en dreigt met ondeler ons land.
Zij doet het krijgs swaard glimmen /
En hoeders sonderling / als leeuw en tyger grimmen.
Zij schudt het fundament
Van deesen barsten staat / tot aan des weereldts end.
Zij slonger / in oos' oogen /
Een baare sieckte blam / ons sober 't hoofd gebloogen.
Zij planter nu / in 't bier
Van 's heemels schilderbeld / een grooter plaagbanier.
Men sier verbaast van herre
Haar oosser schorpioen / die bleek geslaarte sterre /
Die duisend mylen lang
Haar straalen uitschiet / naa des sonnen ondergang /
Doorspeelende heel roeden /
Waar van dat menisch sroon, en Hollandtsche zal bloeden.
Maar 't gaa zo als het wil /
Naar ons / mijn ziel / in God / te huijs ons houden stil.
De weereld zal doch werden
Van hel / en dood verholgr / zo lang / als 't menschen herden.
Geen hooning is bekijdt.
Het leeben weer geen plaats / het sterben weer geen tijd.
Hier is geen rust gegeeben.
Wel moet hij sterben eerst / die eeuwigh wel wil leeben.

I. S. V. C.

* De rechter Vleugel.
* De linecker Vleugel.

RAVE.

* Hals der Rave.
* Hoofd
* De Borst.
* Beck der Rave.

t' Amsterdam, by Paulus Matthysz. in de Bijel-Korg, in 't Muyzo-boeck, gedruckt, 1664.

half seven, in 't Oosten; ende dat in de *Rave*, op de Steert van de *Hydra* oft *Waterslange*, en tot Amsterdam is deselve gesien in 't zuyden, op den 21 December, des morgens ten vijf en ses uuren; op den 27. dito des morgens ten 1, 2, en 3 uuren, en omliggende Plaetsen, was grooter van extentie, als die van 't Jaer 1618. maer niet soo dick noch klaer. Den 13 dito is de selve tot Hamburgh, tusschen vier ende vijf uuren, in 't zuyd-ooste*n*, met een lange Roede gesien, doch vervaerlyck; is oock tot Ceulen gesien, als mede in Vranckrijck. Maer in Engelandt is de Comeet met een Bloet-rode roede ghesien.

Eenige Sterrekenners, getuygen dat het geen ordinaris vaste Sterre, ofte Planeet, (of dwaelsterre) maer de selvighe een Comeet, ofte nieuwe geschapen Sterre is. Sommighe sien hem over Engelant; die oostwaerts van ons zijn, kunne*n* seggen, dat hy naer Hollant en Zeelant streckende is; die beoosten Duytslandt ligghen, kunnen seggen de Roede naer Duytslandt streckt; en die in Engelant, dat de Roede over den Oceae*n* is streckende.

Maer niemandt wil de selve Roede boven sijn Landt sien.

Wat dit beduyden zal, weet Godt. Onghetwijffelt betekent het een swaer ghericht, over de Werelt: den vromen ten goede, ende den onvromen tot haer verderf.

Dus stondt de Sterre, *als hier neven uytgebeelt*.

[*Hoofdtekst*]

[1] Nu ben ik in het leeven /
Uit deese pestslach / met het meeste volk / gebleeven.
Hoe ben ik 't swaard ontgaan?
Als ik gevlucht / op 't land / myn burgers liet verslaan?
[5] Als ik / in stad gekoomen /
Een veiligh borstgeweer had uit d'apteek genoomen /
Van teegengiftigh kruid /
Als wapensalf waar op dat swaard en koogel stuit?
Als ik op 's winters koude /
[10] De weerparty des pests / als op een schild / vertroude?
O wysselik beleid
Der vluchtigen gekeert / met die voorsienicheit!
Myn ziel / gy onder allen /
Wilt tot zo wysen waan / noch dwaasen schrik vervallen.
[15] Zyn selfs de sterkste niet /
Gewaapent bet dan gy / gevelt als teeder riet /
In stad en landprieelen /
Daar niemand om de dood dacht midden in syn speelen?
Hebt gy die groote stad
[20] Sivilje niet gesien / die sonder zielen sat /
In dertien winter weeken /
Tweehondert duysend sterk romp slomp in aard gesteeke*n* /

Van menschen weer besocht /
Doe 't vuur des pests verdween op 't soomren van de locht?
[25] Hier zyn verborgentheeden /
Geen harssens dieploot peilt den afgrond van die reeden.
Niet uyt het oost noch west
Girst iemand / door syn hals / het slachswaard van de pest.
Het noorden / noch het suiden
[30] Verlengt den veegen dach der sterffelyke luiden.
Het sterven is een straf
Der sonden / daar ons God om daalen doet in 't graf.
Een seegen is het leeven /
U door syn hand alleen genadich by gebleeven.
[35] Die wonderbaare hand
Dempt dese plaag / en dreigt met euveler ons land.
Sy doet het krygsswaard glimmen /
En broeders onderling / als leeuw en tyger grimmen.
Sy schudt het fondament
[40] Van deesen vasten staat / tot aan des weerelds end.
Sy slonger / in ons' oogen /
Een baare snelle vlam / ons oover 't hoofd gevloogen.
Sy plantte nu / in 't vier
Van 's heemels flikkerveld / een grooter plaagbanier.
[45] Men siet verbaast van verre
Haar ooster schorpioen / die bleek gestaarte sterre /
Die duisend mylen lang
Haar straalen uitschiet / naa des sonnen ondergang /
Voorspellende veel roeden /
[50] Waar van dat meenich kroon / en Holland licht zal bloeden.
Maar 't gaa zo als het wil /
Laat ons / myn ziel / in God / te huis ons houden stil.
De weereld zal doch werden
Van hel / en dood vervolgt / zo lang / als 't menschen herden.
[55] Geen kooning is bevrydt.
Het leeven weet geen plaats / het sterven weet geen tyd.
Hier is geen rust gegeeven.
Wel moet hy sterven eerst / die eeuwigh wel wil leeven.

I.S.V.C.

3. Annotatie bij het gedicht 'Nu ben ik in het leeven'

2	*deese pestslach*: de onlangs voorgevallen - naar is gebleken laatste grote - pestepidemie te Amsterdam, in 1664 (*slach* = slachting, zie *WNT* XIV, 1475 'Slacht' I, 1; *pestslach* wordt hier noch elders in *WNT* vermeld)
3	*swaard*: de dood (door de pest, die in vs. 28 als, of voorzien van, een *slachswaard* wordt verbeeld)

4	*Als*: Toen (zie ook in vs. 5 en 9) *myn burgers*: mijn medeburgers, of (ook): de stadgenoten die van zijn apotheek (cfr. *d'apteek* in vs. 6, waaruit de ik kon 'nemen', als eigenaar) klant waren *verslaan*: sneuvelen (cfr. *slach* in vs. 2)
6	*veiligh borstgeweer*: beveiligende bescherming van de borst, borstwering (*WNT* III, 1, 614, 'Borstgeweer' 2 ≡ *WNT* III, 1, 624, 'Borstweer' 1, b)
8	*wapensalf*: zalf die als (afweer)wapen dienst doet (deze betekenis niet in *WNT* XXIV, 1118, s.v. 'wapenzalf')
10	*weerparty*: vijand (die afweert)
11-12	(ironisch, ook ten opzichte van zichzelf)
12	*vluchtigen gekeert*: teruggekeerde vluchtelingen *voorsienicheit*: voorzorgsmaatregelen
14	*wysen waan*: waanwijsheid
13-14	(na *Wilt* - duidelijkheidshalve - in te voegen: tot inzicht gekomen niet wéér)
16	*gevelt*: neergesabeld (door het zwaard van de pest) *teeder*: broos
17	*stad...landprieelen*: lusthoven in de stad en op het land
20	*Sivilje*: Sevilla, stad in Zuid-Spanje
21-24	(precies omgekeerd dus als in Amsterdam waar ook de ik er juist op rekende dat de winterkou de pest zou verdrijven; cfr. vs. 9-10)
22	*Twee...sterk*: 200.000 in getal
22	*romp slomp*: slordig en haastig (*WNT* XIII, 1024, 'Rompslomp' I, 1)
24	*soomren*: zomers worden
26	*reeden*: oorzaak van, overweging (door God) die geleid heeft tot
28	*girst*: maakt een snijdend geluid (subj. *het slachswaard van de pest*; *WNT* IV, 2389 met o.a. een bewijsplaats uit Six van Chandeliers ''s Amsterdammers Winter', vs. 468, Ed. Jacobs (n. 7), dl. I, nr. 96, p. 114)

30	*veegen dach*: sterfelijke leven (cfr. *WNT* XVIII, 1068, 'Veeg' V, 12, en *WNT* III, 2, 2212, 'Dag' I, 1 'Iemands dag')
36	*dese plaag*: (de pestepidemie uit het voorgaande) *dreigt*: (te weten door het onheilspellende verschijnen van de komeet) *euveler*: (een) ergere (plaag)
38	*grimmen*: grimmig kijken
40	*deesen...staat*: de geordende samenleving van de Nederlanden *tot...end*: (zie de commentaar bij het gedicht hieronder)
41	*slonger*: slingerde (met een sterke verl. tijdvorm waarvan tot nu toe de vroegste vindpl. uit 1678 dateerde (cfr. A. de Jager: *Woordenboek der Frequentatieven in het Nederlandsch*. Gouda, 1875-1878, 2 dln., s.v. 'slingen-slingeren', en *WNT* XIV, 1788)) *in*: voor
42	*baare (...) vlam*: akelig vuur (cfr. *WNT* II, 1, 822, 'Baar' VI, 4, tweede gedachtenstreepje, met plaats uit Six van Chandeliers 'Stadhuisbrand' vs. 73, Ed. Jacobs (n. 7), dl. I, nr. 305, pag. 507; en zie de commentaar bij het gedicht hieronder)
43	*vier*: gloed
44	*flikkerveld*: veld met flikkerende (sterren)
45	*grooter plaagbanier*: teken, in de vorm van een grotere banier, (kop en staart van de komeet, groter dan de *baare...vlam* uit vs. 42) van een plaag dan wel van een banier van een grotere plaag (dan de vermelde pest tijdens welke de 'baare vlam' verscheen)
46	*haar...schorpioen*: de schorpioen (met giftige staart) die op haar, de banier, als het ware staat afgebeeld, zichtbaar aan de oosterhemel *bleek*: niet gekleurd
47	*duisend mylen*: (niet letterlijk op te vatten aanduiding van grote lengte. In D.K. Yeomans' *Comets* (n. 2) wordt, op pag. 69, als grootste lengte van de staart bijna 1/9 deel van de hemel-omtrek (nl. 40°) vermeld d.i. bijna een kwart van de omtrek van het (zichtbare) uitspansel)

48	*naa...ondergang*: naar het westen toe (met de zon nog onder de horizon wijst de staart, altijd van de zon afgekeerd, van deze komeet, lang als hij is (vs. 47), dus naar het westen) (*des* kan, maar hoeft niet, een zetfout zijn voor 'der')
49	*roeden*: onheilsvolle gebeurtenissen (als roeden, waarmee God kastijdt, cfr. *WNT* XIII, 663, 'Roede' 2, a, 2e gedachtenstreepje aldaar)
50	*waar van*: door welke *kroon*: koninkrijk *licht*: wellicht
52	*in...huis*: voor God, thuis blijvend, niet vluchtend (cfr. vs. 4 en 12) en/of bij God thuis
54	*als...herden*: als er mensen zijn, lett. als mensen het (leven) blijven harden, uithouden
55	*bevrydt*: (ervan, van hel en dood) gevrijwaard
56	*plaats*: plaats van bestendiging *tyd*: bestemd tijdstip
58	*Wel*: goed, op de juiste wijze *wel*: zalig

4. Commentaar

De tekst van het randschrift biedt nauwelijks moeilijkheden voor het begrip van de lezer. Het begint met de opsomming van waarnemingstijden en -plaatsen in december in Holland: de 2de december te 06.30 uur te Leiden, in Amsterdam op de 21ste om 05.00 en 06.00 uur en ook in Amsterdam en omliggende plaatsen op de 27ste te 01.00, 02.00 en 03.00 uur. Van waarnemingen elders dan Holland wordt alleen die te Hamburg: 13 december tussen 04.00 en 05.00 uur gedetailleerd gemeld. De meldingen uit Keulen, in Frankrijk en in Engeland, worden niet gedateerd, en evenmin van een waarnemingstijd voorzien.

In Yeomans' standaardwerk over de geschiedenis der kometen wordt de ontdekking van deze staartster aan Christiaan Huygens toegeschreven.[10] Het was evenwel Samuel Kechelius a Hollenstein die, op grond zijn waarneming te Leiden, haar aan Christiaan Huygens in Den Haag gemeld heeft. Laatstgenoemde deed zijn eerste waarneming aldaar de 15de december, 's morgens rond 05.00 uur.[11] De opsteller van het randschrift is van die waarneming door Huygens niet op de hoogte geweest, naar het lijkt; indien wel, dan zou hij haar immers toch ook wel hebben vermeld.

Raadselachtig is (de weergave van) het *getuygen* van enkele *Sterrekenners* als zou het verschijnsel geen gewone *vaste* ster (die ten opzichte van de overige sterren niet beweegt) of ‘dwaalster’ (die met betrekking tot de andere sterren zich juist wél verplaatst) maar een komeet òf een *nieuwe geschapen Sterre* kunnen zijn. Een zogenaamde nova is een plotseling helder geworden ster die tot dat tijdstip voor het ongewapende oog onopvallend, of nauwelijks dan wel niet zichtbaar was. Zo'n ster beweegt nu juist niet ten opzichte van haar soortgenoten, de andere vaste sterren, en is, als deze, een stralend lichtpunt, vertoont dus geen schijf(je). Juist de coma van een komeet, dat is de wazige rondachtige massa, met meestal een kern van licht (cfr. de vermelde *extentie*, *dick*heid en *klaer*te die duiden op respectievelijk de uitgebreidheid van de rondachtige massa, de dichtheid van het wazige, en de helderheid van de stralende kern), en ook de staart (cfr. *Roede*), en de beweging, onderscheiden deze van zo'n nova. Alleen in het allerprilste beginstadium van het zichtbaar worden van een

komeet, die dan een nog geen of een zeer weinig ontwikkelde staart heeft, is verwarring met een nova mogelijk, mits de verplaatsing aan de hemel nauwelijks waarneembaar is. De twijfel aangaande de identiteit van het waargenomen object moet dus bij of vlak na de eerste waarneming te Leiden zijn ontstaan toen van een staart nog nauwelijks sprake kan zijn geweest. Maar ook dan nog is het moeilijk voorstelbaar dat *Sterrekenners*, astronomen dus, het niet-puntvormig 'sterretje' dat een met het ongewapend oog waarneembare komeet is, zouden houden voor een altijd puntvormige heldere nova (op de plaats waar voordien hooguit een zwakke ster stond). Misschien is het niet toevallig dat pas bij de Hamburgse observatie een (al) *lange Roede* wordt gemeld. Die staart krijgt de kwalificatie *doch vervaerlyck*, dat wil zeggen 'voorwaar angstaanjagend'.

Het is duidelijk dat de schrijver van het randschrift zo getuigt van zijn geloof in het onheilspellende van een komeet met zo'n staart. Engelse waarnemers hebben de kleur van de staart - wel niet toevallig - als bloedrood gekenschetst. De dreiging die er aan toegeschreven wordt, blijkt bovendien te lokaliseren: waarheen de staart wijst, daar dreigt gevaar. Niemand wil dan ook de roede boven eigen land zien uitgestrekt, maar altijd in de richting van een andere streek. De komeet(kop) blijkt in West-Europa in de ochtenduren voor zonsopgang in het oosten, zuiden en zuidoosten te zijn gezien. De staart ervan moet dan ruwweg in westelijke richting hebben gewezen. In Holland is dat in de richting van Engeland (cfr. *over Engelant*). Zij die ten oosten van Holland wonen (cfr. *die oostwaerts van ons zijn*), bijvoorbeeld in Duitsland, kunnen (en zullen) de staart in de richting van Holland en Zeeland zien wijzen. Nog verder naar het oosten toe (*beoosten Duytslandt*) kan men zeggen dat hij naar Duitsland wijst, en in Engeland dat hij over de oceaan reikt. Wat precies de dreiging inhoudt, weet alleen God. Maar voor iedereen op wie zij gericht is, houdt ze een zwaarwegend vonnis in met loon naar werken: voor de vromen in positieve zin, voor de zondaars tot hun verderf.

Onderaan het pamflet staat: 't'Amsterdam, by Paulus Matthysz. in de stoof-steeg, in 't Muzyc-boeck, gedruckt, 1664'. Het impressum, dat niet tot de tekst van het gedicht hoort noch onderdeel van het randschrift mag heten, geeft dus als jaar van uitgave 1664. Uit de gegevens die het randschrift meldt, blijkt dat de tekst daarvan tussen 27 december, de laatste waarnemingsdatum die vermeld is, en het begin van het nieuwe jaar voltooid moet zijn. Vóór 31 december zal de uitgever ook het gedicht tot zijn beschikking hebben gehad. Dat zal dus na 2 december, de eerste waarnemingsdatum van de komeet in Holland, en voor ten laatste oudjaarsdag geschreven zijn.[12]

Het gedicht blijkt een meditatie van de ik-persona - zo zou men kunnen formuleren - over de wisselvalligheid van 's mensen lot en dit naar aanleiding van vooral twee opvallende gebeurtenissen uit het jaar 1664.

De eerste is de zeer hevige pestepidemie.[13] De 'ik' is met vele anderen in leven gebleven. Op de vraag hoe hij aan de dood door besmetting is ontkomen, geeft hij geen direct antwoord. Maar hij vermeldt een drietal, ook door hemzelf gerealiseerde reacties op die doodsdreiging: vlucht uit de stad, gebruik van *teegengiftigh kruid* (naar alle waarschijnlijkheid het heel populaire geneesmiddel tegen de pest: theria-

kel)[14] en vertrouwen op de winterkou als zou die de pest dempen. Dan volgt een (zelf-)ironische verzuchting (vs. 11-12). Hij smeekt dan zijn ziel niet (weer) tot zo'n waanwijze noch tot zo'n dwaze schrikreactie te vervallen. Zelfs sterkeren (in gezondheid) dan hijzelf, die zich beter tegen de pest hadden gewapend, zijn toch geveld als de zwakke mensen die ze waren, zowel in de stad als erbuiten. En hij herinnert zijn ziel aan de ervaring opgedaan na de epidemie in Sevilla. Mensen keerden er weer nadat de pest daar verdween juist toen het er zomer werd. Dat alles voert hem tot de conclusie (in vs. 25-26 verwoord) dat hij geen mens in staat acht met *harssens dieploot* de afgrondelijke diepte te kennen van de overweging die geleid heeft tot (*reeden*) zulke ondoorgrondelijke zaken als de epidemieën gelijk die van 1649 of 1664.[15]

Op dit punt van de lectuur aangekomen, kan van de ik-persona van het gedicht ondertekend met I.S.V.C. de volgende karakteristiek gegeven worden: hij is iemand die zolang de pest er woedde uit de stad waar hij woont *op 't land* gevlucht is; die in de stad teruggekeerd *uit d'apteek* theriakel (niet gekócht maar) genómen heeft; die, tenslotte, op de winterkou heeft vertrouwd als *weerparty des pests*, ondanks zijn ervaring van het tegenovergestelde in Sevilla, namelijk dat daar de zomerhitte de pest leek te doen verdwijnen.

Stelt men nu bij elkaar, wat hierboven summier werd vermeld, namelijk: (1) dat de dichter Ioannes Six Van Chandelier, wiens initialen die van de dichter van 'Nu ben ik in het leeven' zijn, een buiten *op 't land* bezat - voldoende reden om hem tot de voorname burgers te mogen rekenen - waarheen hij, als 'veel voorname lui' die tijdens de pest van 1664 tijdelijk de stad verlieten,[16] kon vluchten; (2) dat hij als 'drogist' een eigen apothekersbedrijf - waaruit hij voor eigen gebruik wat kon nemen - in de stad bezat; (3) dat hij in zijn poëzie vaak in de ik-vorm eigen reis- en andere ervaringen beschreef; (4) dat in Sevilla in 1649, weinig tijd voordat hij er arriveerde[17] - dus juist in de winter -, een pestepidemie gewoed had waarin van de 600.000 inwoners een kwart het leven verloor,[18] en die juist verdween bij het aanbreken van de zomer; dan lijkt het zonneklaar voor wie met Six zijn poëzie en met zijn omstandigheden vertrouwd is - zeventiende-eeuwse of hedendaagse lezer of wie dan ook - dat hij achter zijn eigen initialen niet (meer) schuilgaat.

De identificatie van de dichter vindt nog ondersteuning door het feit dat hij in vs. 28 *girst* gebruikt. Immers, zoals in de annotatie is aangewezen, tot de weinige bewijsplaatsen in *WNT* van dat woord gegeven hoort er een in ''s Amsterdammers winter' van Six' hand. Ook het fraaie beeld, in vs. 46, voor de komeet als een *ooster schorpioen*, een vurig beest met lange giftige staart aan de oostelijke hemel - ook al zou hier Johannes' *Openbaring* inspirerend hebben gewerkt - lijkt achteraf een argument voor de toeschrijving aan Six, vertrouwd met de Bijbel, met een open oog voor wat rondom hem voorvalt, en daarop ook in poëzie reflecterend.

Met vs. 27-30 volgt dan een overgang die tenslotte via vs. 31-34 duidelijk inleidt tot het tweede gedeelte, gewijd aan wat Gods hand doet (vs. 35-42). In de eerste vier verzen valt de vermelding van de vier windstreken op. Men verwacht ze niet zozeer in deze context. De dood door de pest, zo heet het, komt uit west noch oost; en uitstel van het sterven uit noord noch zuid. Waarom dit zo geformuleerd is lijkt me samen te hangen met wat opgemerkt is naar aanleiding van het randschrift. Dit laatste gaat er van uit dat het dreigende onheil waarvan een komeet - en die komt weldra nog ter sprake in het gedicht - een hemels teken is, dat gebied op aarde zal treffen

waarheen haar staart wijst. In het gedicht wordt hier dus gezegd dat het ultieme kwaad, de dood, door de pest of anderszins veroorzaakt, juist niet in een bepaalde richting, een te benoemen windstreek gelokaliseerd is.

Gods hand (in vs. 34 én 35 genoemd) doet de pest verminderen maar dreigt met een nieuwe plaag, een komende broederstrijd: wel een ongespecificeerde verwijzing naar wat gebeurde in de jaren 1661-1664 die voorafgingen aan de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) tussen de twee protestantse naties Engeland en Nederland (vs. 36-38). Ze veroorzaakt instabiliteit bijvoorbeeld in Afrikaanse en Amerikaanse gebieden waar diezelfde voorbije jaren Nederlandse bezittingen verloren gingen (Brazilië, Afrikaanse slavenstations) (vs. 39-40).[19] Na deze twee handelingen Gods die tamelijk algemeen geformuleerd zijn, volgen twee gebeurtenissen 'en détail'. In vs. 41-42 wordt vrijwel zeker verwezen naar wat de 29ste april 1664, toen de pest al woedde,[20] was voorgevallen: het verschijnen van 'een schrickelijk en schielijck Vuur inde gedaente, eerst van een gloeijende kogel, welcke sich in een groote lange strael, die een groot licht maeckten uytgaf',[21] een zogenaamde 'vuurbol'. En vervolgens, in vs. 43-48, wordt beeldend de tweede zeer recente en zeer opvallende gebeurtenis beschreven, de komeet die aanleiding is geweest voor de uitgave van het pamflet. In één adem wordt dan 's dichters geloof uitgedrukt dat die 'plaagbanier' vele onheilen aankondigt voor menig koninkrijk en Holland. Het verschil met het kometen-geloof uitgedrukt in het randschrift is dat de dichter uit het verschijnsel, met name de richting waarheen de staart wijst, geen specifieke voorspellende conclusies trekt. Hij verwoordt dan ook in de slotregels zijn overtuiging dat betrouwen op Gods voorzienigheid is wat rest, want Gods redenen voor het 'slaan' met rampen zijn niet bekend, noch menselijke voorzorgsmaatregelen tegen de gevolgen ervan afdoend gebleken.[22]

5. Besluit

Het zal duidelijk zijn: een gedicht als 'Nu ben ik in het leeven' naar aanleiding van en op wonderlijke verschijnselen te Amsterdam (waargenomen daar, en eventueel in een landprieel waarheen de dichter voor de pest was gevlucht) - gedateerd in het jaar van de *baare snelle vlam*, na die *pestslach*, en ondertekend met de initialen I.S.V.C., kan moeilijk van een andere hand zijn dan die van de dichter-realist Six van Chandelier. Het is er dan een van die op belangrijke gebeurtenissen welke, naar Jacobs schrijft,[23] mogelijk ontdekt zullen worden. Het getuigt van scepsis met betrekking tot maatregelen tegen het gevaar van besmetting door de pest, van scepsis ook met betrekking tot de interpretatie van de richting waarheen de staart van een komeet wijst, als aanduiding van streken of landen die speciaal bedreigd zouden worden. Het getuigt van geloof in hooguit de tekenwaarde van hemelfenomenen als meteoren en kometen. Maar vooral getuigt het gedicht van geloof in Gods voorzienigheid en ondoorgrondelijk beleid ten opzichte van alles en iedereen. Het moge hier als een 'nieuw' gedicht van Six van Chandelier worden gepresenteerd zoals het in pamfletvorm, met bijbehorend 'randschrift' eind 1664, tussen 27 december en begin 1665 gedrukt is en verspreid zal zijn.[24]

Adres van de auteur: Achterberghof 3, NL-9752 HE Haren

Naschrift - De brochure genoemd in de *-noot hierboven is inmiddels verschenen. Ze draagt de titel *De komeet van 1664 op oud-hollandse pamfletten* en werd uitgegeven onder auspiciën van de 'Werkgroep Kometen [van de] Nederlandse Vereniging voor Weer- en Sterrenkunde'. Er blijkt uit dat de *Ware Afbeeldinge van de tegenwoordige STAERT-STERRE* het eerste pamflet is van een reeks van (tenminste) drie met geleidelijk in kwantiteit toenemende informatie over waarnemingen van de komeet. Het gedicht van I.S.V.C. siert alleen het eerste van de drie. Het tweede heeft als titel *Ware Afbeeldinge van de Staert-Sterre* [UB Amsterdam, pamflet nr. 733]. Het derde is het pamflet in noot 6 hierboven als tweede vermeld [KB Den Haag, cat. Knuttel nr. 9201], en uivoerig door Scholte aan de orde gesteld.

Eindnoten:

* artikel heeft zijn ontstaan in eerste instantie te danken aan de heer Alex Scholten te Eerbeek, die, bezig met de voorbereiding van een brochure over de komeet van 1664, het hier gepresenteerde pamflet onder ogen kreeg. Hij raadpleegde in verband ermee Dr. F.A.H. van den Hombergh. Deze legde het mij voor en stimuleerde, na kennismaking met mijn bevindingen met betrekking tot de tekst, historische context, en vermoedens omtrent de identiteit van de auteur, door vragen en commentaar mij tot het hier gepresenteerde. Beide heren dank ik hier van harte. Zo ook de hoogleraren Mevr. Dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen en Dr. G.R.W. Dibbets, van wier vriendelijke kanttekeningen ik voor mijn annotatie en inleidende tekst bij een eerdere versie van deze presentatie eveneens mocht profiteren.

1 Wie geïnteresseerd is in uitgebreider informatie kan met vrucht de 'bronnen' van het bovenstaande raadplegen: H. Groot: *Kometen en vallende sterren*. Amsterdam, [1950], p. 3-106; R. van Helden: *Kijk op kometen. Kometen door de eeuwen heen. Alles over de komeet van Halley*. Ede/Antwerpen, [1985], passim; G.A. Tamman en Ph. Véron: *Halleys Komet*. Bazel [enz.], [1985], p. 1-56.

2 Aldus *Newcomb-Engelsmanns Populäre Astronomie*. 6. Aufl. [Ed.] Ludendorff. Leipzig, 1921, p. 439-440; zie ook D.K. Yeomans: *Comets. A Chronological History of Observation*, *Science, Myth and Folklore*. New York [enz.], 1991.

3 Tamelijk recent opnieuw uitgegeven als Jacob Cats: *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre en Drie lofdichten op Philips Lansbergen*. Van een inleiding en aantekeningen voorzien door G.J. Johannes. Utrecht, 1986.

4 Borelli verrichtte er afstandsmetingen aan; Hevelius maakte er een reeks tekeningen van, gepubliceerd in zijn *Prodromus cometicus* (1665), de voorloper van zijn *Cometographia* (Danzig, 1668). Een serie van die tekeningen van de komeet zoals hij haar waarnam in januari-februari 1665, geeft de afbeelding in Van Helden: *Kijk op kometen* (n. 1), p. 37. Petit tenslotte, een der vrienden van Descartes, sprak naar aanleiding ervan in zijn *Dissertation sur la Nature des Comètes* (1665) - geschreven op verzoek van Lodewijk XIV - het vermoeden uit dat kometen periodiek weerkerende verschijnselen waren.

5 Wat in deze zin aan feitelijke gegevens vermeld is, werd door mij ontleend aan Rosalie L. Colie: 'Constantijn Huygens and the rationalist revolution'. In: *TNTL* 73 (1955), p. 193-200. De vermelde teksten van niet-astronomen zijn: J. Gadbury: *De Cometis*. 1665; en, naar Colie's beschrijving: J.G. Graevius: *Oratio de Cometis contra Vulgi Opinionem Cometas*. 1665 [2e dr. 1681; Nederlandse vertaling door H. van Quellenburgh met titel: *Redenvoering ofte Oratie van de Cometen*. Utrecht: J. Ribbius, 1682]; J. Schulerus: *Cometologia*, *sive De Cometis Disquisitio Philosophica*. Hagae-Comitis: Adr. Vlacq, 1665.

6 Het zijn, naar Colie: 'Constantijn Huygens' (n. 5): [anonymus]: *Nieuwe Prognosticatie*, *Over de Sterre mette Staert*, *Gesien Binnen Middelburgh den 15. Decembris 1664*....By een gestelt Door een Liefhebber. (z.p., z.n. anno 1664) [volgens de tekst op p. 200; in n. 19 op p. 201 schrijft ze 'December', 'gesteld', 'Anno' en '1665'; of deze laatste beschrijving betrekking heeft op een latere editie/versie van het pamflet is niet duidelijk]; [anonymus]: *Klare Afbeeldinge van de Staert-Ster*. (Amsterdam: Paulus Mattys, 1665); Henryck La Been: *Korte Beschryvinge*, *Vande hedendaegsche Comeet-Gestarnte*. (Dordrecht: Simon onder de Linde, 1665); F. Ridderus:

Reys-Discours Op het Verschijnen van de Comeet-sterre, *die voor d'eerstemael gesien is den 15. December des Jaers 1664*. (Rotterdam: Henricus Goddaeus, 1665); (A. Roggeveen): *Het nieuwe droevige Nacht-Licht*, *Ontsteken door Godts toren*, *Ende vertoont op den Aerdkloot in een Comeet ofte Staert Starre*, *by Arent Roggeveen*. (Middelburg: Thomas Berry, 1665); en, niet bij Colie vermeld: [anonymus]: *De ware Afbeeldinge van de tegenwoordige Staert-Sterre*. Amsterdam: Paulus Matthysz., 1664. Het laatst hier vermelde pamflet wordt in het vervolg van dit artikel aan de orde gesteld.

7 J. Six van Chandelier: *Gedichten*. Studie-uitgave met inleiding en commentaar verzorgd door A.E. Jacobs. Assen [enz.], 1991.2 dln. (Monumenta Literaria Neerlandica V, 1-2). Hierin zijn, mét een uitvoerig commentaar, behalve alle gedichten uit *Poësy*, ook opgenomen een 'gering aantal teksten die *niet* in deze bundel voorkomen' en bij afsluiting van de kopij bekend waren uit andere bronnen: boeken, pamfletten en een enkel handschrift (citaat: dl. II, p. XIII).

8 Wat hier verder aan biografische gegevens volgt, ontleen ik aan Jacobs' biografische schets in Six van Chandelier: *Gedichten* (n. 7), dl. II, p. XXXV-XL, die met name ook op het werk van Six zelf is gebaseerd (zie dl. II, p. XXXV).

9 Zie Jacobs' biografische schets in Six van Chandelier: *Gedichten* (n. 7), dl. II, p. XXXVI.

10 Cfr. Yeomans: *Comets* (n. 2), p. 69 en 420.

11 Een en ander wordt vermeld in Christiaan Huygens: *Oeuvres Complètes*. Tome V. *Correspondance 1664-1665* (La Haye, 1893), p. 178 en 185-192.

12 Men zou kunnen denken aan antedatering van het pamflet en zo aan voltooiing ervan eerst in 1665. Maar het niet meer melding maken van latere waarnemingen van de komeet, die vanaf begin januari in de avonduren en tot 20 maart plaats vonden, maakt het niet waarschijnlijk dat zulk een antedatering meer dan enkele dagen zou betreffen. Bovendien is de produktie en verspreiding van pamfletten toch vanzelfsprekend iets waar vaart achter dient en ook wordt gezet.

13 Die hevigheid blijkt uit de gegevens te vinden in L. Noordegraaf en G. Valk: *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*. Bergen (NH), [1988], i.h.b. Tabel 1 op p. 54-55, en die op p. 233-234.

14 In Noordegraaf en Valk: *De Gave Gods* (n. 13) wordt in noot 21 bij dit woord op pag. 186 als toelichting gegeven: 'letterlijk waarschijnlijk tegengif'. Dr. Van den Hombergh attendeerde mij erop dat de *Oxford Etymological Dictionary of English* een betere 'letterlijke' verklaring van dit woord geeft. Via het mfra 'theriacle' en het mlat. 'theriacula' ziet dit woordenboek het als afkomstig van het oudgriekse 'thèriaka pharmaka'. En dit heeft de betekenis van 'geneesmiddelen tegen (beten van) wilde dieren zoals slangen'. Cfr. ook wat *WNT* XVII, 2, 2735 s.v. 'Triakel' 1 uit Gezelle's *Loquela* 9, 55 citeert: 'Triakel, den. = Eigentlijk goeds, drank, zalve om wonden te genezen; bepaaldelijk wonden veroorzaakt door wilde beesten; [...]'.

15 De door de dichter gekozen formulering roept herinneringen op aan bijbelse formuleringen omtrent Gods wijsheid. Cfr. *Job* 11, 6, en *Rom.* 11, 33.

16 Cfr. Noordegraaf en Valk: *De gave Gods* (n. 13), p. 48 en 99.

17 Rond de jaarwisseling 1649/1650 verbleef hij in Granada - zie de Toelichtingen bij de gedichten nrs. 57 t/m 65 in Six van Chandelier: *Gedichten* (n. 7), dl. II - mogelijk tot en met tenminste 2 februari (vgl. de Toelichting bij nr. 66), via Cadiz vertrok hij over zee naar Italië. In de late winter zal hij dus wel in Sevilla, tussen beide genoemde plaatsen in, geweest zijn, vermoedelijk in februari.

18 Aldus de meest recente literatuur die ik erover gevonden heb: J. Lynch: *The Hispanic World in Crisis and Change*. Oxford [enz.] 1992, p. 176. Elders, bijv. in B. Bennassar: *Histoire des Espagnols*, *1598-1700*. Parijs, 1985, dl. I, p. 481, wordt een getal van 60.000 doden (als 40% van de bevolking) genoemd, met, als bij Lynch, verwijzing naar A.D. Ortiz: *Orto y ocaso de Sevilla*. Sevilla, 1946. De hier vermelde aantallen slachtoffers van 150.000 resp. 60.000, maken voor de lezer (van toen en van nu) die daarvan op de hoogte is, het getal van 200.000 in vs. 22 als een dat toen en daar *bij geruchte* vernomen is, plausibel en 'authentiek'.

19 Voor een snelle oriëntatie in de historische context zie men bijv. H.P.H. Jansen: *Kalendarium. Geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen*. Utrecht [enz.], 1971 [en latere drukken], Hfdst. III, par. 6.

20 De twee andere wonderen waren de komeet van 2 december e.v., waarover het pamflet spreekt dat hier aan de orde is, en 'het scheuren van bomen op 19, 20 en 21 december van dat[zelfde] jaar', ten gevolge van uitzonderlijk zware ijzelafzetting, zoals J. Buisman: *Bar en boos. Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen*. Baarn, [1984] p. 107 vermeldt.

21 Uit een pamflet *Afbeeldinge en Beschrijvinge van de drie aenmerckens-waerdige Wonderen in den jare 1664. t'Amsterdam en daer ontrent voorgevallen* geciteerd via Noordegraaf en Valk: *De Gave Gods* (n. 13) p. 108. Het lijkt het verschijnen van een grote meteoor, een zogenaamde vuurbol, met langdurig nagloeiend spoor te zijn geweest. Christiaan Huygens schrijft erover in een brief, gedateerd 'A Paris ce 16 May 1664' aan zijn broer Lodewijk (antwoord op een niet overgeleverde brief). De betreffende passage luidt: 'Le Phaenomene+ que vous me depeignez n'a pas estè observè icy, mais les lettres d'Angleterre nous apprennent, qu'il a estè veu là, en

mesme temps qu'en Hollande; d'ou il est manifeste qu'il a estè fort haut dans l'air. Ie me souuiens d'en avoir veu un de cette sorte estant a la Haye, mais qui ne paroissoit que fort petit, et se separa en deux, comme ce dernier en 3. [met de +-noot van de editeurs: Le 29 avril 1664, à 6 heures et demie du soir, il parut dans les Pays-Bas un globe lumineux à queue, qui éclatat]'. Zie Christiaan Huygens: *Oeuvres Complètes.* Tome V (La Haye, 1893), p. 67, brief nr. 1232.

22 Mevr. Schenkeveld wijst mij op eenzelfde keuze in omgekeerde omstandigheden, namelijk als hij niet thuis is gebleven maar op reis gegaan, in het gedicht 'Op myne reise, naa Londen, aan myne suster, Katarina'. Zie Six van Chandelier: *Gedichten* (n. 7) dl. I, nr. 429, p. 735-736.

23 Zie Six van Chandelier: *Gedichten* (n. 7), dl. I, p. XLIV.

24 Nog enige recente literatuur over kometen in het algemeen en over de komeet van 1664 i.h.b.: W. Frijhoff: 'Prophétie et société dans les Provinces-Unies aux XVIIe et XVIIIe siècles. In: M.S. Dupont-Bouchot, W. Frijhoff en R. Muchembled: *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas. XVIe-XVIIIe* siècle. Parijs, 1978; A.P. van Gilst: 'Kometen als onheilsbrengers in het zeventiende-eeuwse geloof'. In: *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* (1986), p. 47-48; E. Jorink: 'Hemelse tekenen. Nederlandse opvattingen over de komeet van 1618'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuuwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 17 (1994) p. 68-82 [= themanummer (red. K. van Berkel) 'Geloof en Natuurwetenschap in Nederland'], p. 16-30; D. Wortel: 'De komeet van 1664-1665'. In: *Spiegel der zeilvaart* 10 (1986), p. 14-15.

Els Stronks

‘Een nektardoos en avontslaatje’ Liefdesgedichten van de predikant Joannes Vollenhove*

Abstract - Joannes Vollenhove, a respectable minister of the Residence city of The Hague between 1665 and 1705, is known as a poet for his *Poëzy*, a collection of learned religious poetry and occasional poems. In this article another side of this minister-poet is brought to light: the four poems dealt with here show a poet in love who wrote verses brimming with frivolities and intimacy for both his first and second wife. The manuscript of these love poems has survived to this day, but only in handwritten form. The poems were not included in the *Poëzy*, presumably because of their personal nature or their technical shortcomings.

In 1656 was de jonge predikant Joannes Vollenhove (1631-1708) verliefd op Gesina Haecke, dochter van de burgemeester van zijn standplaats Zwolle. Om Gesina voor zich te winnen schreef Joannes gedichten: verzen vol vuur, waaruit een hevige verliefdheid spreekt voor de vrouw die in 1657 zijn echtgenote zou worden. In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag worden drie gedichten voor Gesina Haecke bewaard uit juli 1656: ‘Klaghte’, ‘Licht in de duisternis’ en ‘Aan de Allergeestightste Joffrou Gesina Haecke’, waarvan ik het bestaan kort geleden ontdekte (sign. 135 B 236). De verzen bleven zo lang onopgemerkt, omdat Vollenhove ze in 1686 niet in zijn verzamelbundel *Poëzy* (Amsterdam 1686) op liet nemen. Een liefdesgedicht uit 1683 voor de tweede vrouw van de predikant, ‘Aan Mejuffrou Katharina Rozeboom’, onderging hetzelfde lot. Ook van dit vers is alleen een handgeschreven versie bekend (sign. eveneens 135 B 236).

De liefdesgedichten zijn om meer dan één reden een interessante vondst. Ze laten zien dat Vollenhove naast Vondel-epigoon en Huygens-imitator ook een navolger van Hooft geweest is. Tevens tonen ze dat de predikant-dichter op latere leeftijd een deel van zijn (jeugd)werk niet in de openbaarheid bracht; op de mogelijke redenen voor het achterhouden van de liefdesgedichten ga ik in dit artikel uitgebreid in. En tenslotte zijn de in schoonschrift gestelde gedichten van belang, omdat ze restanten zijn van een mogelijk wijd verbreid zeventiende-eeuws gebruik om poëzie als gift aan de geliefde te schenken.

Om met dit laatste te beginnen: de gedichten ‘Klaghte’, ‘Licht in de duisternis’ en ‘Aan de Allergeestightste Joffrou Gesina Haecke’ zijn opmerkelijk fraai van uitvoering. De drie verzen zijn in prachtig schoonschrift in diverse lettertypen op papier met goud op snee geschreven. Het handschrift is mogelijk dat van Vollenhove zelf; er zijn overeenkomsten te constateren met het schrift van het vers voor Katharina Rozeboom uit 1683.[1] ‘Licht in de duisternis’ en ‘Aan de Allergeestightste Joffrou Gesina Haecke’ hebben beide een kunstig bewerkte initiaal. Het schrift van ‘Licht in de duisternis’ is zo regelmatig en vast, dat het gedicht gedrukt lijkt te zijn.[2] ‘Aan de Allergeestightste Joffrou Gesina Haecke’ heeft een opvallend groot folio-formaat en de vellen papier waarop de ‘Klaghte’

geschreven is, worden aan de boven- en onderkant door versierde lintjes bijeengehouden. De drie gedichten maken door hun luxueuze uitvoering de indruk cadeaus geweest te zijn voor Gesina. Vollenhove heeft de Zwolse burgemeestersdochter - die uit een aanzienlijk geslacht stamde[3] - in 1656 blijkbaar op passende wijze het hof willen maken.

De drie liefdesverklaringen van de jonge predikant kenmerken zich door een petrarkistische inslag. Op 1 juli schreef Vollenhove de 'Klaghte', een vers dat de sporen van een aantal gedichten van Hooft draagt. De strofevorm stemt overeen met die van de liederen 'Vluchtige nimph waer heen soo snel' (1605) en 'Windeken daer het bosch af drilt', Daifilo's eerste zang uit de *Granida* (1605).[4] Met de openingsscène van dit pastorale spel vertoont Vollenhoves 'Klaghte' ook inhoudelijke overeenkomsten. Vollenhoves minnaar spreekt net als Daifilo in de openingsscène van de *Granida* over de 'Mingodt', die de verliefde jongeling van verdriet haast doet sterven.[5] De aanbeden nimf is in de 'Klaghte', net als in Hoofts 'Vluchtige nimph waer heen soo snel', Galathea geheten. Ik citeer Vollenhoves vers volledig.

klaghte.

Minnegodt, groot van heerschappy,
Al te wreedt ach! over my,
Kan geen ende
Myn ellende
5 Smeken van uw Majesteit?
Waar is het dan op toegeleit?

Sedert dat my uw fixe boogh
Trof in 't hardt, dat door 't oogh
Al de voncken
10 Ingedronken
Heeft van Galathees gezicht,
Geen medecijn mijn quaal verlicht.

Zie ik mijn overschoone niet,
'k Moet gaan quijnen van verdriet.
15 Zoo mijn oogen
Aanzien mogen
d'Oogen van mijn Nimfelijn,
Heviger brandt mijn minnepijn.

Immers ik kan haar rozemont
20 Niet aanzien, of smelt terstont
Van verlangen
Om 't ontfangen
Van dien mont, die nektardoos,
Kusjes als nektar en ambroos.

25 Guntze my dan een reis 't geluk,
Dat ik met een kusje druk
Harer lipjes
Rozetipjes,
Hoe zouwt helen mijn quetsuur?
30 Och! het is oli in het vuur.

Zooze my toont een bly gelaat,
'k Moet hoe weinigh dat my baat'
Al mijn treuren,
Daar uit speuren.
35 Zoo 'k ze treurigh zagh, haar smart
Vinniger my doorsneedt het hart.

Blijft'er mijn Zielvoogdesse' stuurs,
Barsten wil mijn borst, vol vuurs.
Komt die Schoone
40 Gunst te toone',
't Zalleft wel, maar heelt geen zeer:
Want de geringste smaakt na meer.

Mogende Schutter, Godt der minn',
Ach! wat hebt gy in den zin
45 Met uw vieren,
Die my zwieren
Deur de borst, dat ik daar van
Sterreven nochte leven kan.

Sterreven waar geringe noot:
50 Wil my 't leven of de doot
Slechts vergunnen,
Om te kunnen
't Endt zien van mijn ongeneught,
Of het beginsel van mijn vreught.

55 Minne, gy gunt my geen van twee,
Wrede Min, op dat mijn wee
Nooit ga over.
't Wort steeds grover;
En ik leve, op dat ik magh
60 Duizentmaal sterven dagh op dagh.

De ootmoedighste en nu mismoedighste
Dienaar van G.
J. Vollenhove
1. Julii 1656

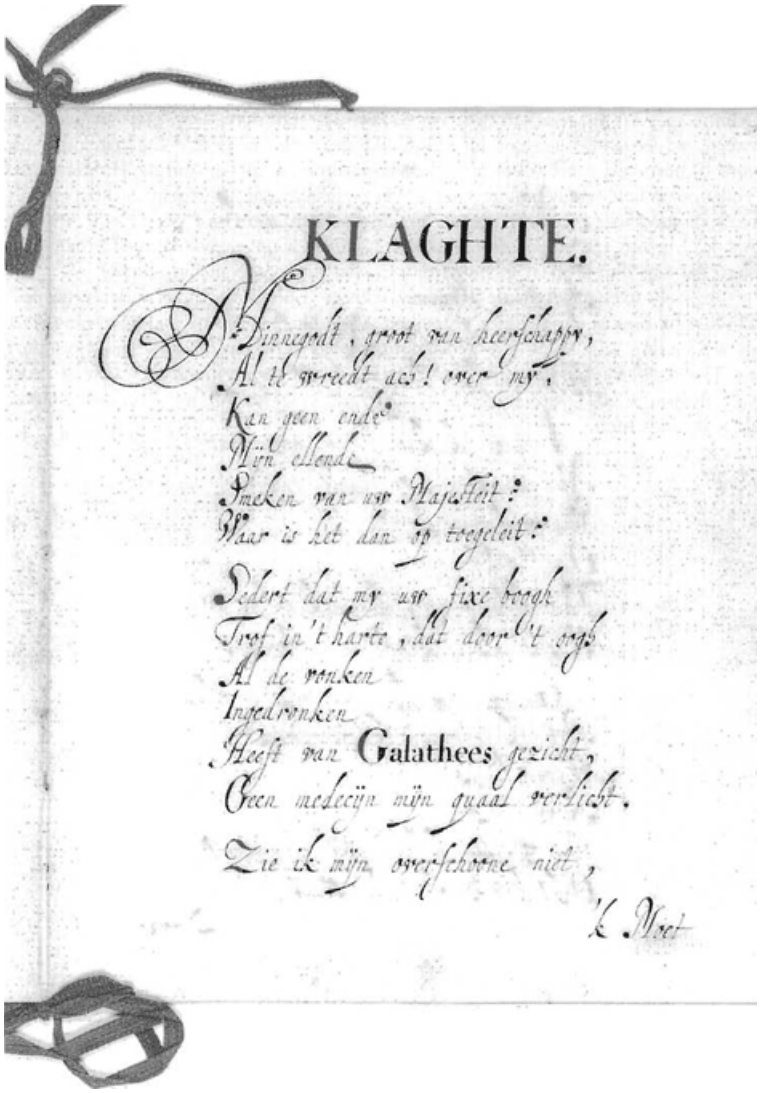

KLAGHTE.

Hinnegodt, groot van heerschappy,
Al te wreedt ach! over my,
Kan geen ende
Mijn ellende
Smeken van uw Majesteit?
Waar is het dan op toegeleit?

Sedert dat my uw fixe boogh
Trof in 't harte, dat door 't oogh
Al de vonken
Ingedronken
Heeft van Galathees gezicht,
Geen medecijn mijn quaal verlicht.

Zie ik mijn overschoone niet,

'k Moet

Afbeelding van het gedicht 'Klaghte' dat Vollenhove voor zijn aanstaande vrouw schreef. (foto: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Ook Vollenhoves woordkeuze doet aan verzen van Hooft denken: ‘Minnegodt, groot van heerschappij’ (vs. 1) naast Hoofts ‘Mingodt streng van heerschappij’; ‘Zielvoogdesse’ (vs. 37) naast ‘Vooghdesse van mijn siel’; de mond als ‘nektardoos’ (vs. 23) wellicht als variatie op ‘Tandetjes’ als ‘albaste klipjes’ en de gedachte uit de versregel ‘Minne, gy gunt my geen van twee’ (vs. 55) geïnspireerd door ‘O gy gunt my geen van tween, het leeven oft de doot’ uit Hoofts ‘Medea straf van aardt’.[6] De ‘rozemont’ uit vers 19 herinnert aan het bekende ‘Rozemont hoordij spelen’ van de Muider drost. Vollenhoves liefdesgedicht is gevuld met veel gebruikte petrarkistische beelden en thema's; de specifieke invulling daarvan lijkt de predikant aan Hooft ontleend te hebben. Als de ‘Klaghte’ ten einde komt, verkeert de minnaar nog steeds in onzekerheid. Hij sterft per dag ‘duizentmaal’ in afwachting van het antwoord van zijn geliefde.

Op 3 juli, twee dagen na de ‘Klaghte’, schreef Vollenhove ‘Licht in de duisternis’. Hij lijkt bij Gesina enig gehoor te hebben gevonden, want in de ondertekening staat de aanduiding ‘Mijn Lief’. De gedachtengang van ‘Licht in de duisternis’ herinnert aan Hoofts ‘O Phebus fiere proncker’, één van de vijf verzen uit de cyclus die de drost van Muiden in 1621 voor Christina van Erp had geschreven.[7] Ter vergelijking citeer ik beide gedichten.

Hooft[8]

O Phoebus fiere pronker
Geen' rust ik u misgon
Vaer vrij met uw geflonker
In zee der vloeden bron.
5 De navont met sijn donker
Is voorboô van mijn zon.

Niet dat gh'in mijn sin, wijken
Moet voor uw suster klaer [=Artemis, maangodin],
En 't hejr dat 's hemels rijken
10 Beklimmen komt met haer.
'k Wil by u niet gelijken
Haer' lichten allegaêr.

Maer in de duysterheden
Die koomen swieren aen,
15 En met een mist bekleeden
Uw afgeleyde paên,
Zal ick, te mijner beeden
Twee starren op sien gaen.

Twee starren, die met blaeken,
20 Verdrijven 't naere swart:
Die teelen, en ontwaeken
Doen vier, dat starren tart,

In mijn gemoedt, en maeken
Een hemel van mijn hart.
Die zal ik op het spaede,
Meer dan een morgenstondt,
In blinkende gewaede,
Zien glinstren als verzont
En proeven de genaede
Die Min sijn dien'ren gont.

Vollenhove, 'Licht in de duisternis'

O Febus, met uw zonnestralen
Verquiktge al wat uw aanschijn ziet
En doet het quijnende adem halen:
Maar my alleen verquiktge niet.
Al zit gy op een gouden wagen,
Bekranst met eenen gouden krans,
De Maan, ô voerman van de dagen,
Licht my nu toe met schooner glans.
Ras *Febus*, rep u, zink ras neder,
Zink neder: als gy zinkt in zee,
Bestraalt mijn Licht, mijn Zon my weder;
Geen eene Zonne, maar wel twee:
Twee ogen, als twee held're zonnen,
Die 's avonts spade myn gezicht,
Wanneerze my heur stralen gonnen,
Veel meer verheugen, dan het licht.
Hoe kan het daghlicht my vermaken?
Als ik die lodderooghjes mis,
Die lonkjes, vonkjes, die my blaken,
Is my de dagh maar duisternis.
Maar och dat ik met mijn gezangen,
Apol, uw vaart nu stuiten kon!
Strax rijst weêr met gebloosde wangen
Den Ochtend, veurboô van de Zon.
O Zon, tot rijzen veel gereder,
Dan dalen, duik, ay duik in zee.
Beschijnt gy onze kimmen weder,
'k Verlies voor eene Zon wel twee.
O al te korte zomernachten,
Die in een omzien glipt voorby;
Of al te groot, ô Min, uw krachten,
Die gy te werke stelt op my!
Gy brengt te weegh, dat my de wagen

Der Maan meer dan der Zon verblijdt,
35 De bruine nachten dan de dagen,
De winter dan de zomertijt.

Mijn Lief opgeoffert van
Haar E. allerminste Dienaar,

I. Vollenhove,
3. Iulii 1656.

In beide gedichten spoort een minnaar de zonnegod Apollo aan om te verdwijnen, zodat de duisternis in kan vallen en de ogen van de geliefde als ‘twee starren’ (Hooft) of ‘twee held're zonnen’ (Vollenhove) zichtbaar zullen worden.

Vollenhove heeft in zijn vers de gedachte van ‘O Phoebus fiere pronker’ met een aantal variaties overgenomen. Het tijdsverloop van Hoofts lied - na het invallen van de schemering volgt een beschrijving van de twee schitterende ogen van de geliefde, die als een morgenstond het licht van de dageraad aankondigen - is in ‘Licht in de duisternis’ vervangen door een beschrijving van het verdwijnende zonlicht dat in maanlicht overgaat (vs. 1-8), waarna de dichter terugkijkt om zich over het felle daglicht te beklagen (vs. 17-20). In één adem kondigt hij dan het morgenlicht van de volgende dag aan (vs. 23-24). Vervolgens wordt de uitgangssituatie - de schemering - weer in gedachten geroepen en wordt de zon verzocht nu snel onder te gaan (vs. 25-27). Ook de seizoenen zijn in het gedicht betrokken: de zomernachten zijn de minnaar te kort (vs. 29), de winter biedt hem meer dan de zomertijd (vs. 36).

Bijna twee weken later, op 16 juli, dichtte Vollenhove een derde vers voor zijn geliefde, ‘Aan de Allergeestightste Joffrou Gesina Haecke’. Hij speelt hierin op Hooftse wijze met haar naam: zijn ‘ziel en zin’ *haken* naar haar *geest*. Ik citeer weer volledig.

Aan de Allergeestightste Joffrou, Mejuffr gesina haecke.

Aan de
Allergeestightste Joffrou,
Mejuffr
GESINA HAECKE.

Wat stoffe geeft tot lof en geestige gezangen,
Verneemt mijn geest in uw verheven geest verzaamt:
Natuur haar geesjen heeft aan 't uw' te kost gehangen:
En uwe geestigheit de geestighsten beschaamt.
Was 't wonder, dat uw geest de mijne nam gevangen,
Dat ik van uwe min gestadigh brande en blake,
Dat ik met ziel en zin naar mijn GESINA haecke?

UE. ootmoedighste en zeer verplichte
Dienaar,

J. Vollenhovius.
xvi Julij MDCLVI

De ‘geestigheit’ van Gesina geeft de dichter stof tot schrijven. Uit de tweede regel, waarin de dichter schrijft dat zijn geest in de hare ‘verzaamt’ is, kan wellicht afgeleid worden dat er van toenadering tussen hem en zijn ‘Geesje’ - zoals Gesina wel genoemd zal zijn - sprake was.

Ruim acht maanden nadat Joannes Vollenhove dit gedicht geschreven had, was zijn huwelijk met Gesina Haecke een feit. Het paar ging op 14 februari 1657 in ondertrouw en huwde drie weken later.[9]

De gedichten ‘Klaghte’, ‘Licht in de duisternis’ en ‘Aan de Allergeestightste Joffrou Gesina Haecke’ laten zien dat Vollenhove bij aanvang van zijn dichterlijke carrière niet alleen Huygens geïmiteerd heeft - als zeventienjarige debuteerde hij in 1648 met een gedicht op de vrede van Munster dat Strengholt als een Huygens-imitatie herkende[10] -, maar dat de jonge predikant-dichter ook pogingen gedaan heeft Hooft na te volgen. Hoewel hij Hoofts dichtstijl en taalgebruik bij het ouder worden bleef bewonderen[11] - in de *Poëzy* staat een aantal lofdichten op het werk van de drost[12] - bleek uiteindelijk Vondels ‘Parnastaal’[13] Vollenhove het meest te liggen. Zijn latere werk is zozeer in de stijl van de ‘Agrippynsche Rynzwaan’ geschreven, dat de poëzie van de predikant-dichter door velen als ‘Vondel-epigonisme’ gekarakteriseerd is.[14] Anderen riep Vollenhove op te dichten in ‘Vondels taal’; ook van ‘Hoofts vernuft’[15] zouden zij de kunst af moeten kijken. Huygens konden de dichters beter niet als voorbeeld nemen, deze virtuoos diende men op afstand te volgen.[16]

Toen Vollenhove in 1686 zijn verzamelbundel samenstelde, nam hij zijn eersteling, een gedicht op de vrede van Munster uit 1648, niet op. Strengholt maakte aannemelijk dat het debuut bijna veertig jaar na dato niet meer voldeed aan het ‘poëtisch ideaal’ van de volwassen dichter.[17] Ook de drie vroege liefdesgedichten doorstonden de toets der kritiek in 1686 niet. Een vers voor Gesina uit 1657 getiteld ‘Aan myn Liefste’ kwam wel in de verzamelbundel terecht (*Poëzy*, p. 548-549). Vollenhove - inmiddels enkele maanden getrouwd - beschrijft in dit gedicht uit 1657 hoe het huwelijkse staat hem belet voor zijn geliefde te dichten: hij zou ‘Orfeus' kunst’ moeten bezitten om zijn groeiende gelukgevoelens onder woorden te brengen. Toen Gesina zijn vrouw nog niet was, ging het schrijven van verzen hem beter af. In de begintijd van hun liefde kon hij ‘van poëzy een mirte- of lauwerkrans’ vlechten: de drie liefdesgedichten uit 1656 zijn hiervan een tastbaar resultaat. Eenmaal in het huwelijk getreden, heeft Vollenhove ‘den moedt [...] gansch verloren’ ooit nog liefdesgedichten voor zijn vrouw te schrijven (*Poëzy*, p. 549). In 1657 krijgt de periode waarin Joannes Gesina voor zich probeerde te winnen een toepasselijk besluit in dichtvorm.

Het liefdesgedicht voor Gesina uit 1657 vond Vollenhove als specimen van zijn vroege verliefde verzen kennelijk goed genoeg voor een plaatsje in de *Poëzy*. Toch was het aanvankelijk niet zijn bedoeling dit gedicht in de bundel op te nemen. Bij een uitgave van zijn verzameld werk dacht de predikant in eerste instantie aan de bundeling van de *Kruistriomf* en enkele van zijn liederen. Daaraan had hij uit eigen beweging ‘om het boek wat te vergroten’ nog wat ‘Geboortedichten’ en ‘Lykdichten’ toegevoegd ‘als niet al te wydt in stoffe verschelende’ (zie het ‘Berecht’ van de *Poëzy*).

Pas toen uitgever Boom Vollenhove uitdrukkelijk verzocht alles wat hij ooit geschreven had uit handen te geven, overhandigde de predikant onder meer een restant van zijn gelegenheidsgedichten, waaronder dus ook 'Aan myn Liefste'.[18]

Waarom gaf Vollenhove Boom op diens verzoek wel het gedicht 'Aan myn Liefste' uit 1657, maar hield hij 'Klaghte', 'Licht in de duisternis' en 'Aan de Allergeestightste Joffrou Gesina Haecke' uit 1656 achter? De drie liefdesgedichten waren door de predikant of door de ontvangster wel bewaard - anders hadden wij van het bestaan ervan waarschijnlijk niet geweten -, maar bij het samenstellen van zijn verzamelbundel hield hij ze in portefeuille. Het achterhalen van de motivatie voor een dergelijke handelwijze is, zoals Strengholt in een studie over 'niet te drucken' gedichten van Huygens reeds stelde,[19] geen eenvoudige opgave. Er bestaat altijd de mogelijkheid van een vergissing: Vollenhove wilde de verzen wellicht wel publiceren, maar hij was het bestaan ervan simpelweg vergeten; of zijn de gedichten door hem wel aan de uitgever Boom overhandigd, maar is deze ze vervolgens kwijtgeraakt? Omdat de Haagse predikant gewoon was veel aandacht te besteden aan het persklaar maken van zijn kopij en aan het corrigeren van drukproeven,[20] is het niet erg waarschijnlijk dat de liefdesgedichten door dergelijke toevalligheden niet in de *Poëzy* zijn opgenomen. Ervan uitgaande dat het achterhouden van de verzen een welbewuste beslissing van Vollenhove geweest is, kunnen allerlei bezwaren van formele of inhoudelijke aard reden voor zijn handelwijze geweest zijn.[21] Omdat de Haagse predikant zijn selectie van gedichten voor de *Poëzy* niet in detail toegelicht heeft, kan ik slechts een poging doen zijn gedachtengang te reconstrueren.

Een eerste reden is mogelijk geweest dat Vollenhove de liefdesgedichten net als zijn debuut in poëticaal opzicht niet goed genoeg achtte. Hij leunde in 1656 zwaar op Hoofts voorbeeld en was - dichtend als de Muider drost - niet altijd even gelukkig in het vinden van variatie en verscheidenheid. De mond als 'nektardoos' in de 'Klaghte' en het grillige tijdsverloop in 'Licht in de duisternis' zijn hiervan voorbeelden. De jeugdwerken van de predikant vertonen tevens wat kleine technische onvolmaaktheden, die in gedichten die hij wel in de *Poëzy* opnam, niet of nauwelijks te vinden zijn. Om het metrum van de dactylus te handhaven heeft de dichter in vers 48 en 49 van de 'Klaghte' bijvoorbeeld zijn toevlucht tot het langgerekte 'sterreven' moeten nemen.

Ook de vele mythologische verwijzingen in 'Licht in de duisternis' en 'Klaghte' brachten Vollenhove mogelijk in verlegenheid. In de *Poëzy* staat slechts één ander gedicht waarin de mythologie zo'n belangrijke rol speelt, het huwelijksgedicht de 'Echtkrans' uit 1655, en voor de stijl en toon daarvan verontschuldigt de predikant zich in een uitgebreid betoog aan de lezer.[22] Uit het relaas blijkt dat de 'Echtkrans' alleen in de verzamelbundel opgenomen is, omdat het al eerder - zonder dat Vollenhove daarvan wist - gepubliceerd en verspreid was in een verzamelbundel met werk van 'verscheide geesten', namelijk het tweede deel van de bloemlezing *Klioos Kraam* (Leeuwarden 1657). Het bestaan van de 'Echtkrans' kon Vollenhove dus niet ontkennen; wat hem restte was het bruiloftsgedicht 'overzien en verbetert' in de *Poëzy* op te nemen en er een verontschuldigend en verdedigend betoog aan toe te voegen. Met de drie liefdesgedichten lag dit anders. Die kon Vollenhove in 1686 achterhouden, omdat waarschijnlijk alleen Gesina ervan had geweten.

De belangrijkste beweegreden voor het achterhouden van de drie liefdesgedichten was misschien dat de predikant 'Klaghte', 'Licht in de duisternis' en 'Aan de Allergeestightste

Joffrou Gesina Haecke' te persoonlijk en vooral te weinig stichtelijk van aard vond. In de *Poëzy* spreekt Vollenhove bij herhaling de intentie uit met zijn gedichten in de eerste plaats te willen stichten,[23] en dat doel lijkt met de liefdesgedichten niet bereikt te kunnen worden. Zonder de tussenkomst van de uitgever Boom zou de verzamelbundel van de Haagse predikant alleen twee verjaardagsgedichten voor Gesina bevat hebben uit 1679 en 1681: serieuze en stichtelijke gedichten, geschreven na meer dan twintig jaar huwelijk.[24] In 'Aan myn Liefste, op haar verjaardag' uit 1679 dicht Vollenhove:

> Ik tel uw jaren tweemaal elf,
> Sint dat de wysheit, die 't gewelf
> Des hemels boude en d'aarde,
> Ter goeder ure ons paarde.
> Hoe ongestadig viel ons lot,
> Naar 't wis en wys beleit van Godt!
> De vruchten van ons trouwe
> Verwerkten vreugt, of rouwe;
> Terwyl gy zeven zonen baart,
> En noch zo veel van zwakker aart.
> De helft ging zalig zweven,
> Naar 't licht van beter leven.
> De helft, die ons noch overschiet,
> Mengt lust met last, gelykge ziet.

De aandacht van Vollenhove en zijn vrouw wordt na al die jaren volledig opgeëist door 'huis- en kinderzorg' en de 'last' van het predikambt. De onstuimige, gloedvolle verzen uit 1656 hebben plaatsgemaakt voor gedichten met een liefdevolle maar bezadigde toon, waarin een christelijke levensvisie doorklinkt. 'Aan myn Liefste, op haar verjaardag' heeft een duidelijk stichtelijke component: het lot van de gelukkige echtgenoten is door 'wis en wys beleit van Godt' bepaald. Met name daarom zal Vollenhove dit gedicht uit eigen beweging aan zijn verzameld werk toegevoegd hebben.

Gesina overleed in 1681 en Joannes hertrouwde twee jaar later met de weduwe Katharina Rozeboom. Onder de gedichten die Vollenhove in tweede instantie aan Boom overhandigde, bevond zich ook een aantal gedichten voor zijn tweede vrouw (*Poëzy*, p. 542-544). De twee verzen in de *Poëzy* uit de kennismakingsperiode van Joannes en Katharina zijn in een statige, plechtige stijl geschreven. Ingetogen vertelt de dichter over zijn verliefdheid: de 'kracht van zedigheid, vol minnelyk gewelt' 'Van heusche kuischeit, geest en wysheit' hebben hem van het westelijk deel van Den Haag naar de oostkant geleid om Katharina te ontmoeten (*Poëzy*, p. 550-551). Joannes noemt haar in het gedicht 'Op het Jaargetyde van myn Liefste' - geschreven in het eerste huwelijksjaar van het paar - liefdevol 'myn levens zonneschyn' en 'myn rykste schat der schatten'. Deze liefdesbetuigingen laten zich niet vergelijken met het verliefde gevoel dat uit de verzen van 1656 spreekt. Veranderde omstandigheden vroegen om een andere toon en benadering. Zo heeft Vollenhove oog voor het belang dat zijn kinderen bij het nieuwe huwelijk hebben: hij dicht verheugd dat zijn 'zevental' weer met 'moederlyke trouwe' gadegeslagen en getroost wordt.

In de liefdesgedichten voor Katharina in de *Poëzy* presenteert de predikant zich dus als een eerbiedwaardige ambtsbekleder die in rustige bewoordingen zijn liefde voor een vrouw uit. Maar daarmee is over de liefdeslyriek van de dichter op leeftijd niet alles gezegd. In de Koninklijke Bibliotheek wordt een vers uit 1683 bewaard getiteld 'Aan Mejuffrou Katharina Rozeboom, genoemt Goethals', waarin zich een ander beeld van Vollenhove opdringt. Het gedicht doet in frivoliteit niet voor de drie verzen voor Gesina onder. De verliefde predikant schrijft aan zijn 'Kaatje':

Aen Mejuffrou Katharina Rozeboom, Genoemt Goethals

Aen Mejuffrou
KATHARINA ROZEBOOM,
Genoemt GOETHALS

Myn allerliefste KAATJE,
Myn beste kamerraatje,
Zo dra te scheiden? Laat je
Gezeggen. want dit schaat je
5 In 't minste niet, ik haat je
Geensins, als 't zwakste vaatje.
Ei gun me noch een praatje,
Myn lekkerste avontslaatje.
Dit weigerde mamatje
10 Weleer niet uw papatje.
Gelt raat hier, dit ontraatje
Mary noch Alidatje.

Dit speelse vers heeft mede door het koosnaampje in de aanhef en de verwijzing naar familieleden van Katharina - Maria en Alida (vs. 12) waren haar zusters - een persoonlijk karakter; de regels waarin Vollenhove over zijn 'lekkerste avontslaatje' en de ouders van Katharina spreekt, hebben zelfs een licht erotische ondertoon. Tegen de opname van 'Aan Mejuffrou Katharina Rozeboom' bestond waarschijnlijk om inhoudelijke redenen bezwaar.

Besluit

Waren de speelse en persoonlijke liefdesgedichten voor Gesina en Katharina wèl in de *Poëzy* terecht gekomen, dan hadden ze tussen de verder zo ernstige gedichten in de bundel - waarin zich op elke bladzijde Vollenhoves geleerdheid en dichterlijk talent laten aanschouwen - een aparte plaats ingenomen. De Haagse predikant had in 1686 de naam een serieus en vaardig *poeta doctus* te zijn; het is aannemelijk dat hij aan deze reputatie met onvolmaakte jeugdverzen en persoonlijke liefdesgedichten geen afbreuk wilde doen. Zijn meest intieme verzen waren mogelijk ook om die reden ongeschikt voor opname in de verzamelbundel.

Adres van de auteur: Weltevredenstraat 37, NL - 3531 XP Utrecht

Eindnoten:

* Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van een promotie-onderzoek naar de aard en functie van zeventiende-eeuwse gereformeerde poëzie dat onder leiding van prof. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen uitgevoerd wordt en dat deel uitmaakt van het project 'Culturele systemen en cultuurparticipatie 1550-1700' van het Onderzoeksinstituut Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht. Ik wil dr. A. van Strien graag bedanken voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1 Het is ook mogelijk dat Vollenhove een schrijfmeester opdracht gaf de gedichten te vervaardigen. Een vergelijking met het handschrift in Vollenhoves brieven gaf geen uitsluitsel: in zijn correspondentie heeft de predikant een veel minder verzorgd en kunstig schrift dan in de gedichten te zien is. Van een speciaal kalligrafeer-talent van Vollenhove maakt de biograaf E.J.W. Posthumus Meyjes geen melding in 'Joannes Vollenhove. Een Haagsch dichter-predikant uit onze Gouden Eeuw', in: *Die Haghe. Jaarboek 1921-1922*. 's-Gravenhage, 1921.

2 Omdat enkele letters elkaar raken of zelfs door elkaar lopen, kan dit niet het geval zijn.

3 Zie E.J.W. Posthumus Meyjes: 'Joannes Vollenhove' (n. 1), p. 23.

4 Deze twee verzen van Hooft hebben dezelfde strofebouw. Zie L.P. Grijp: *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam, 1991, p. 68-69.

5 Vergelijk de volgende versregels, waarin Daifilo probeert Dorilea over te halen nu aan zijn liefde toe te geven, omdat een verliefdheid op hogere leeftijd niet meer te verhelpen is:
'[...] een yder mensch wort van de Min geraekt,
En dieze jongh ontgaet, bejaert haer' krachten smaekt:
De Mingodt wil doch eens doen blijken in onz' harten
Hoe veel dat hy vermagh: dus vreest hem vry te tarten:
Dan jeukering van min in leden oudt en stram.
Het jonk hart, dat hy quetst, geneest de Mingodt weder,
En hoope helpt het op, als 't leyt van pijne neder.'
Uit *Granida*, in: *Gedichten van den Heere Pieter C. Hooft [...]*. Amsterdam, 1644, p. 11. Ik citeer uit een zeventiende-eeuwse editie, die Vollenhove tot zijn beschikking gehad kan hebben.

6 Zie *Gedichten van den Heere Pieter C. Hooft* (n. 5) respectievelijk p. 221 ('Bruiloftzang' voor A. van Krombalch), p. 124 ('Vooghdesse van mijn siel'), p. 177 ('Gespan van schoonheden') en p. 143.

7 Over dit gedicht, dat in Hoofts rijmkladboek de titel 'Avontsang' draagt, schreef W.A.P. Smit in 'Een cyclus van liefdesgeluk bij Hooft', in: *Twaalf Studies*. Zwolle, 1968, p. 69-77, met name p. 75.

8 *Gedichten van den Heere Pieter C. Hooft* (n. 5), p. 133-134. In Hoofts rijmkladboek staan als titel en wijsaanduiding bij dit lied respectievelijk 'Avontsang' en 'Questa dolce Sirena' vermeld. Op dit ballet van de Italiaan G. Gastoldi schreef Hooft meerdere liederen. De melodie suggereert in de zevende versregel een driedelig ritme (anapest), waar Hooft zich in een aantal van zijn liederen op deze wijs aan hield. Doordat hij in de 'Avontsang' regel zeven én acht niet gebruikt heeft, kent dit vers een volledig jambisch ritme dat de leesbaarheid ten goede komt. Zie ook L.P. Grijp: *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw* (n. 4), p. 34-35.

9 Gegevens afkomstig uit trouwboeken aanwezig in het gemeentearchief Zwolle.

10 L. Strengholt heeft er in 'Huygens bij de jonge Vollenhove' op gewezen dat Vollenhove debuteerde met een gedicht dat een navolging van Huygens was. In: *Huygens-Studies. Bijdragen tot het onderzoek van de poëzie van Constantijn Huygens*. Amsterdam, 1976, p. 141-162.

11 In de *Poëzy* staan twee lofdichten uit 1671 en 1677 op het werk van Hooft waarin Vollenhove zijn bewondering en waardering duidelijk laat blijken (p. 468-472 en p. 475-478).

12 De houding van Vollenhove ten aanzien van Hoofts stijl wordt door J. Jansen besproken in *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*. Hilversum, 1995, met name p. 43, 213 en 400-407.

13 Zie 'Lykzang over den groten poeet Joost van den Vondel'. *Poëzy*, p. 304-307. Ook de aanduiding 'Agrippynsche Rynzwaan' en 'Vondels taal' zijn daaruit afkomstig.

14 Zie bijvoorbeeld G. Kalff: *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Groningen 1907-1912, dl. IV, p. 496-502 en J. te Winkel: *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*. 2e dr. Haarlem, 1922-1927, dl. IV, p. 97-100.

15 Citaat uit 'Op den niewen druk der Nederlantsche Historien [...]'. *Poëzy*, p. 476.

16 Over Vollenhoves opvatting over de mogelijkheid en wenselijkheid Huygens na te volgen schreef A. van Strien in 'Huygens stuurt Hooft twee vertalingen uit de gedichten van John Donne', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. [Red.] M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen, 1993, p. 223.

17 Zie Strengholt: 'Huygens bij de jonge Vollenhove' (n. 10), p. 144.

18 Vollenhove schrijft in het 'Berecht' van de *Poëzy* dat Boom hem om meer materiaal verzocht en dat hij hem 'alles bykans' geschreven ná de *Kruistriomf* (het gedicht dat Vollenhove kennelijk graag als zijn officiële debuut zag) overhandigde.

19 Zie L. Strengholt: ‘Dit niet te drucken. Over de gedichten die Huygens niet publiceerde’, in: *Veelzijdigheid als levenvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk*. Deventer, 1987, p. 251-264.
20 Vollenhove correspondeerde vooral met zijn vriend en collega G. Brandt met grote regelmaat over werk dat hij wilde drukken. De beide dichters voorzagen elkaars kopij en drukproeven van commentaar en suggesties voor verbeteringen. De brieven van Vollenhove aan Brandt waaruit dit op te maken is, zijn opgenomen in J. de Haes: *Het leven van Geeraert Brandt*. 's-Gravenhage, 1740.
21 Zie Strengholt: ‘Dit niet te drucken’ (n. 19), p. 254-255.
22 De ‘Echtkrans voor den Hooghedelen en Welgeboren Here Joan van Echten [...] en de Hoogedele en Welgebore Anna Elisabet van Haarsolte [...]’ staat in de *Poëzy* op p. 397-408 en wordt gevolgd door een bericht ‘Aan den Lezer’ op p. 409-411.
23 Zo staan voor de afdelingen met ‘Geboortedichten’ en ‘Lykdichten’ aparte voorwoorden aan de lezers, waarin benadrukt wordt dat ook deze gelegenheidspoëzie sticht en beleert. *Poëzy*, p. 191 en 218.
24 Namelijk ‘Aan myn Liefste, op haar verjaardag’ (uit 1679) en ‘Aan de Zelve’ (uit 1681). *Poëzy*, p. 211-214.

René Marres

Slauerhoffs ‘Larrios’ en ‘Het eind van het lied’ Zoeken met en zonder einde*

> ‘armen, uitgestrekt naar een onbereikbaar heil’ (J. Slauerhoff: ‘Het eind van het lied’)

Abstract - The author analyses two famous stories of the poet and novelist Jan Slauerhoff, ‘The end of the song’, and, especially, ‘Larrios’. He argues, against W.J. Lukkenaer and L.J.E. Fessard, that ‘Larrios’ is not a moralising story and not about woman in general. It is a romantic dream about various women, almost all prostitutes, which the protagonist wants to save from misery. His imagination dictates the meaning of what is happening and his final disillusionment. The mysterious ‘The end of the song’ is apparently about the search for a woman with whom the protagonist seeks reunion in death.

In zijn *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* schrijft Ton Anbeek dat men de levenshouding die in Slauerhoffs poëzie beleden wordt als volgt zou kunnen omschrijven: ‘de gestalten die hij oproept worden zowel op het land als op zee door onrust voortgedreven. Het geluk kan soms kortstondig in de erotiek beleefd worden, maar de vrouw vormt tegelijkertijd door haar rust een bedreiging, wat agressie oproept. [...] De woede van wie elk compromis weigert te aanvaarden, vindt uiteindelijk alleen een oplossing in de dood’ (Anbeek 1990: 119). Over twee van Slauerhoffs romans, *Het verboden rijk* en *Het leven op aarde*, zegt Anbeek dat ze passen ‘in een lange romantische traditie van zwervers op zoek naar het geluk’ (Anbeek 1990: 165). We zullen zien in hoeverre deze karakteristieken ook opgaan voor de twee bekende verhalen die ik onder de loep wil nemen, ‘Larrios’ en ‘Het eind van het lied’, uit de bundel *Schuim en as* (1930).

‘Larrios’ gaat, in de ik-vorm, over een zeeman die een vrouw vier keer op ver van elkaar vandaan gelegen plaatsen vindt en terugvindt en bijna terstond weer verliest. Je kunt je allerlei vragen stellen over de Larrios van de titel. Is het wel steeds dezelfde vrouw die de ik-figuur ontmoet? Waarom is het bij de laatste ontmoeting afgelopen met zijn verlangen naar haar?

In het begin stelt de ik-figuur zich een andere vraag: hoe kwam het dat hij haar steeds weer vond en steeds reddelozer verloor? Aan noodlot kan hij niet geloven. Was het toeval of een boosaardige voorzienigheid? Deze vraag is door W.J. Lukkenaer (1985) beantwoord in zijn opstel ‘Mythe of moraal, Een interpretatie van “Larrios”’. Zijn interpretatie van het verhaal steunt op gedachten van de ik-figuur. Wanneer deze figuur Larrios voor het eerst in Spanje, in de stad Burgos, vanuit een rijdende trein waarneemt, blijft hij passief. In haar ogen ziet hij ‘een lijden dat eeuwenlang geduld

heeft gehad en zich toch aan smart en onderwerping niet heeft gewonnen gegeven maar daartegenin groot is geworden [...]'. Dat lijden, zegt Lukkenaer, had hij in zichzelf moeten opnemen. Ingrijpen was mogelijk en noodzakelijk. De ik-figuur lijkt dat laatste zelf ook te vinden. Hij staat 'plotseling voor een levensgrote beslissing [...], welke, een enkele seconde vertraagd, niet meer genomen kan worden en welke, terstond genomen, ook voor eeuwig onherroepelijk is' en hij denkt: 'ik bleef roerloos en verloor je, Larrios'. Hieraan verbindt Lukkenaer de conclusie dat de mogelijkheid van compleetheid (eeuwige zaligheid op aarde) door eigen schuld verloren is gegaan, waardoor aardse verworpenheid resteert. Zo leest hij het verhaal als parabel: de eenheid van tegendelen is op aarde bereikbaar en niet slechts aan het eind van de weg. Wat de ikfiguur verzuimt - en dat klinkt heel christelijk - is het op zich nemen van het leed van de wereld, aldus Lukkenaer (1985: 257).

Volgens deze interpretatie is dit verhaal niet tot de romantiek te rekenen: het geluk is wel bereikbaar maar de ik-figuur komt er niet aan toe door een morele fout. Het verhaal wijst hierop en zou moralistisch zijn. Volgens Sötemann is 'Larrios' echter een 'persoonlijke verwerking van het fundamentele romantische thema: het vergeefs zoeken naar het volstrekte geluk, belichaamd in de ideale vrouw' (Sötemann 1985: 166).[1] Ik zal proberen te laten zien dat het verhaal inderdaad romantisch is en daarbij ook de opvatting van L.J.E. Fessard (1964) over 'Larrios' bekritiseren. Hiervoor is een zorgvuldige lezing van soms veelzinnige passages nodig. Daarna ga ik nog in op het mysterieuze liefdesverhaal 'Het eind van het lied', waar ik de interpretatie van H.A. Gomperts van dit verhaal bij betrek.

De ontmoetingen

Hoewel Lukkenaers interpretatie als gezegd steunt op wat de ik-figuur denkt, lijkt ze me niet juist. De 'ik' denkt namelijk nog heel wat meer na het waarnemen van Larrios. Lukkenaer beperkt zich tot het begin van zijn overpeinzingen. De 'ik' neemt zich vervolgens voor uit te stappen en terug te gaan naar Burgos. Maar dan gaat hij weer twijfelen en zelfs vertwijfelen: 'was zij wel anders dan de velen in dit land die vroom en dom en schoon knielen in de donkere kathedralen met dezelfde afwezige devotie of zij veelbeproefde vrouwen of veelgebruikte hoeren zijn'. Zal ze niet een onbewust levend en verstard wezen zijn? Zal ze misschien een prostituée zijn, die hij niet zal kunnen betalen? Als hij uitstapt, gaat hij vanwege zijn twijfel, en ook omdat hij geen cent heeft voor een treinkaartje en voedsel, niet terug. Hij vraagt Larrios hem te vergeven dat hij, verdergaand, haar steeds meer verlaat.

Wat is nu het meest aannemelijke van zijn gedachtengang, het eerste of het tweede deel ervan? Daarvoor moeten we kijken naar de aard van deze ontmoeting die nauwelijks een ontmoeting is. Vanuit de trein ziet hij een vrouw die hij Larrios noemt op een veranda verschijnen. Hij zegt over haar: '[...] terwijl ik jou in één oogopslag van top tot teen en van je opperhuid tot in je diepste innerlijk in mij had opgenomen'. Hij leest, als gezegd, lijden in haar ogen, en meent: 'ik liet je alleen onder vijanden en misschien was je duldzaamheid juist toen tot het einde opgebruikt en moest je ineenstorten en hun ten prooi vallen' en ook: 'Zo doorleefde ik jouw bestaan in een seconde samenge-

perst [...]'. Daarna komt genoemde twijfel op. Niet verwonderlijk, want hij heeft opgemerkt dat ze eruit ziet als zovele Spaanse vrouwen. En hij *weet in het geheel niets van haar af!* Wat hij over haar voelt, is louter projectie van zijn eigen geest.[2] Er is geen enkele reden om aan te nemen dat hij haar alleen onder vijanden laat. Het is slechts fantasie, net zoals de naam die hij voor haar verzint. Zoals hij even later denkt, kan ze inderdaad van alles zijn. Zijn gevoel dat het om één moment van beslissing ging, is, rationeel gezien, ook vrij idioot: had hij soms een noodsprong moeten maken uit de al snel rijdende trein? Bovendien had hij haar op kunnen sporen als hij dat wilde, want ze verscheen op een der veranda's 'van het laatste huis' van Burgos. Zo'n vanuit de trein gezien laatste huis is best terug te vinden. Hij zal nog meer momenten krijgen om een vrouw te redden van haar vermeende vijanden.

Na een tijd komt hij dan toch in Burgos terug en zoekt overal of loopt althans overal rond, maar dat laatste huis zoekt hij niet. Hij beseft blijkbaar dat het geen zin heeft een willekeurige vrouw als die van de veranda op te zoeken. Dan denkt hij: 'toen [...] werd het mij klaar dat ik je niet zou vinden, want wie vond ooit door te zoeken?' Dat duidt erop dat het niet om een welbepaalde vrouw gaat; slechts dan is de gedachte een beetje begrijpelijk.

In een andere stad, Malaga, komt een vrouw op hem af die hij voor Larrios houdt. Omdat dit nog de beste invulling van zijn ideaal zal blijken te zijn, bekijk ik haar nauwkeurig. Ze lijkt een prostituée, omdat ze hem aanklampt en met hem naar bed gaat. Hij ziet haar ook als zodanig, want hij denkt aan geisha's en aan het feit dat de Spaanse fabrieken te weinig betalen. Ze is arm. Maar ze onderscheidt zich van gewone hoeren doordat ze zich beschermend gedraagt. Ze werkt met een naaimachine en is 's morgens vroeg weg. Ze zou dus ook een naaister of fabrieksarbeidster, die wat wil bijverdienen, kunnen zijn. Verder heeft ze een Mariabeeldje waarvoor ze zingt. Er staat dat hij niet veel liefde van haar vraagt. Ze dient dus niet als vurige minnares: ze doet eerder moederlijk. Hij vraagt haar of ze in Burgos wist dat hij terug zou komen. Ze antwoordt, dubbelzinnig: 'Ja, maar niet hier'. Het is twijfelachtig dat ze dezelfde is. Het zou wel een buitengewoon toeval zijn dat een vrouw die hem aanklampt in Malaga dezelfde is als de vrouw uit Burgos. Als hij 's morgens een straatje omloopt, kan hij haar huis niet terugvinden en is haar kwijt. Voor zover zijn later terugverlangen naar Larrios, dat voortkomt uit een ideaalbeeld, een echte vrouw betreft, is zij die vrouw.

Bij de derde ontmoeting, vele jaren later, in Shanghai, is het uiterst onwaarschijnlijk dat het om dezelfde vrouw gaat. De ik-figuur heeft een houtsnede van Larrios' gezicht gemaakt en tevens uit een krant een kopje geknipt dat er een beetje op lijkt. Een scheepsmakker die dat plaatje ziet, zegt die vrouw te kennen als iemand uit een bepaald bordeel en wanneer hem de houtsnede wordt getoond houdt hij vol dat het dezelfde is. Maar dat plaatje lijkt maar weinig op Larrios. En als ze naar het bordeel gaan, herkent de ik-figuur zelf haar niet in het fotoalbum van de aanwezige meisjes. Als hij in haar kamer komt, houdt hij haar niettemin voor Larrios. Dat het naar alle waarschijnlijkheid een ander is, blijkt ook hieruit dat zij, als hij de namen van Burgos en Malaga laat vallen, met andere steden op de proppen komt. Hem bekruipt de gedachte dat ze met de oude Larrios minder gemeen heeft dan het houten portret dat hij van haar heeft. Maar hij wil haar hoe dan ook terugvinden; hij denkt dat hij de oude Larrios wel weer uit haar zal 'opdelven'. Hij bevrijdt haar, tot haar grote ver-

wondering, uit het bordeel en geeft haar geld om met de boot naar Manila te gaan. Waarom wil hij haar uit Shanghai weg hebben? Hij meent dat de reden hiervoor is dat ze in Shanghai een prostituée blijft, terwijl ze in Manila weer de Spaanse vrouw uit Burgos, uit Malaga, zal zijn. Maar die uit Malaga gedroeg zich jegens hem ook als een prostituée, zoals hij toen ook vond, al trad ze eerder moederlijk dan zakelijk op. Misschien denkt hij nu niet aan haar terug als prostituée omdat hij haar als verloren geliefde beschouwt. Hoe dit ook zij, hij wil die uit Shanghai dus opheffen uit haar beroep, hij wil haar leren wat echte liefde is.

In Manila vindt de laatste ontmoeting plaats. Hij komt een vrouw tegen die aan de wandel is met een paar honden, een zweep in de hand, en die in een mooi huis woont. Hij vraagt zich af: 'herken je me niet, Larrios? Altijd waren wij toch vermomd!'. Als hij vraagt of ze hem niet meer kent, antwoordt ze: 'zie je niet dat het anders met mij staat [...]'. Dit lijkt dus toch de hoer uit Shanghai. Hij antwoordt: 'Elke keer was je een andere. Wat geeft dat?'. Dat slaat op dit laatste geval in figuurlijke zin - ze is anders -, maar letterlijk - een ander - op de vorige gevallen. De ik-figuur ziet dat ze ditmaal een rijke, machtige 'eigenaar' heeft die haar vrij laat rondlopen. Ze zegt: 'Kom vanavond terug dan zal ik je dat geld van de boot teruggeven, kleed je dan, kom terug, dan misschien...' Door deze weinige woorden 'is Larrios in mij omgebracht, Larrios die jaren lang in mij leefde'. Het leven heeft dan geen zin meer voor de 'ik'. Hij hoeft zich niet het leven te benemen. Hij is toch al levend dood. Wanneer hij het houten portret in zee gooit, is dat hetzelfde als een touw om zijn hals.

Waarom is zijn droombeeld ineens vervlogen? Deze laatste vrouw heeft, nu ze een rijke beschermer heeft gevonden, er helemaal geen behoefte aan zich te laten redden. Ze heeft hem niet nodig. Ze vindt dat hij zich beter moet kleden omdat hij er armoedig uitziet. Hij dacht haar gered te hebben en nu wil ze hem terugbetalen met geld en een gunst, alsof het een handeltje is. Hij heeft voor een hersenschim geleefd. Er kleeft geen enkele morele schuld aan de ik-figuur. Hij heeft gedaan wat hij voelde te moeten doen, proberen een hoer te 'redden', maar zij zit daar niet op te wachten.

Lukkenaer (1985: 251) wijst erop dat hij Larrios nogal eens in kathedralen zoekt en merkt op: 'Duidelijk is wat hij zoekt: de heilige, niet de hoer'. Ik zou zeggen: hij zoekt de hoer die voor hem zijn heilige zou zijn, zoals de vrouw van de tweede ontmoeting met haar Mariabeeldje en vroom gezang, maar ontdekt dat deze combinatie niet opgaat, althans later niet.

Fantasie om een 'gevallen' vrouw te redden

Het verhaal behelst de fantasie om een vrouw die lijdt en arm is, een 'vernederde en vertrapte', te redden, en deze wordt belichaamd in een publieke vrouw. Dit thema kwam in de negentiende-eeuwse literatuur veel voor, speciaal bij Russische schrijvers (Harskamp 1988: 143-165). Wanneer hij haar het eerst ziet, komt de fantasie op gang. Aan het slot van zijn overpeinzing over haar droomt hij al over een prostituée, maar ze zal misschien geld vragen en dat heeft hij niet. De ik-figuur kon deze eerste vrouw onmogelijk gaan zoeken. Misschien was ze in plaats van een armzalige prostituée wel een matrone in goeden doen. Dan zou zijn droombeeld meteen zijn afgebrand. Daarom wacht hij erop dat

hij, bij de tweede ontmoeting, door een vrouw wordt aangeklampt, die half prostituée half beschermster is. Daardoor krijgt zijn fantasie een passende invulling. Bij de derde gaat hij er werkelijk toe over er een te ‘redden’. Tijdens de vierde ontmoeting wordt zijn fantasie dan de grond in geboord. Zijn romantische droom is beëindigd. Het geluk is niet te vinden, want zijn droombeeld slaat stuk op de werkelijkheid.

Fessard heeft in zijn boek over Slauerhoffs leven en werk een andere opvatting, waarvoor hij overigens geen redenen geeft maar waar hij zonder meer vanuit gaat (Fessard 1964: 136-139). Volgens hem gaat het in deze novelle om de vrouw in het algemeen en wordt er een streng oordeel over haar geveld. Want terwijl de zeeman een ideaalbeeld achtervolgt, lijkt de heldin bij elke ontmoeting een stapje van de sociale ladder te zijn gedaald of, bij de laatste ontmoeting, sociaal er wel op vooruitgegaan maar qua mentaliteit grof materialistisch.

De vrouw gaat er echter niet steeds op achteruit. De tweede staat sociaal wel laag maar maakt een gunstige indruk. Ze is de kortstondige belichaming van zijn ideaal. Ik denk dat het niet om de vrouw in het algemeen gaat. De vrouw van de laatste twee ontmoetingen is een prostituée, die van de tweede gedraagt zich als zodanig jegens de ‘ik’, terwijl hij zich van de onbekende eerste al afvraagt of ze er misschien een is. Als Fessard gelijk had, zou de primitieve these van de novelle impliciet zijn: elke vrouw is een hoer, een oordeel dat niet alleen boosaardig maar ook dom is. De ik-figuur meent echter dat er naast hoeren ook ‘veelbeproefde vrouwen’ bestaan. Dit sluit nog niet uit dat het verhaal genoemd oordeel impliciet zou bevatten, maar maakt het wel onwaarschijnlijker. Verder denkt de ‘ik’ over ‘zijn’ vrouwen dat ze lijden en gered moeten worden. Het zou vreemd zijn dat op *de* vrouw van toepassing te achten. Zou Fessard gelijk hebben, dan berust de novelle op een belachelijk idee en er is nauwelijks reden om dat aan te nemen.

Er resten nog enige vragen. Waarom zegt de ‘ik’ in het begin dat hij Larrios bij elk wedervinden steeds reddelozer verloor, hoewel hij de eerste en tweede toch met enige moeite wel terug had moeten kunnen vinden en de derde werkelijk terugvindt? Omdat elke reële invulling van de fantasie deze tegelijk bedreigt. Daarom staat er, bij de laatste ontmoeting, nog voordat het fout gaat: ‘Maar op het ogenblik dat ik je genaderd ben, zo dicht dat ik in je ogen kan zien, ben je verder weg dan ooit toen ik je zocht van zee op zee’. De vrouw uit Malaga voldoet nog het beste. D.w.z. ze is arm en zal wel niet gelukkig zijn, maar doordat ze 's morgens weg is, kan de ‘ik’ niet aan zijn reddingswerk beginnen. De hoer in Shanghai is bepaald teleurstellend. Ze heeft een harde, aangeleerde lach. Dat bevalt onze held niet en hij zorgt ervoor dat ze aan het huilen slaat. Ze heeft ook verder erg weinig begrip voor het moois dat hij met haar voorheeft en laat zich vol verwondering overhalen. En in Manila waar ze haar carrière gewoon heeft voortgezet, nu kennelijk met succes, geeft haar nuchtere gedrag hem dan de doodklap.

Tenslotte is er nog de vraag uit het begin of het toeval of een boosaardige voorzienigheid was dat hij haar terugvindt en weer verliest. Het antwoord luidt: geen van beide. Het komt uit zijn innerlijk voort, te beginnen met de fantasie bij de eerste ‘ontmoeting’. De sterk beklemtoonde onzekerheid en onwaarschijnlijkheid van het terugvinden van dezelfde vrouw laat zien dat het probleem alleen in hemzelf ligt. Hij is het die vervolgens in de prostituée die hem in Malaga aanklampt Larrios ziet. En hij wil per se tegen beter weten in Larrios zien in de hoer in Shanghai. Hij vindt haar terug in Manila omdat hij haar zoekt. Alleen dat ze een beschermer heeft, is een meer of minder objectief feit. Dat

hij hierop afknapt en haar dus voorgoed verliest, ligt weer aan hemzelf. Het lag in zijn fantasie besloten. Als ze niet lijdt en al een rijke beschermer heeft, heeft hij niets aan haar. Hoewel het thema van het verhaal negentiende-eeuws en voor mijn gevoel sentimenteelromantisch is, is de uitwerking dat niet. De ordinaire hoer blijft gewoon de ordinaire hoer.

‘*Het eind van het lied*’

Wat dit verhaal gemeen heeft met het andere liefdesverhaal uit *Schuim en as*, ‘Het eind van het lied’, is het zoeken zonder te kunnen vinden. In dit andere verhaal zorgt de hoofdpersoon ervoor altijd te moeten blijven zoeken door een schone en zuivere Beatrice al meteen in het begin in de steek te laten, omdat ze hem verveelt, zoals ook het paradijs zonder één zonde, één donkere hoek hem zou vervelen. In een droom hoort hij dan later: ‘Sta op en ga haar zoeken’. In Zwitserland ontmoet hij een meisje dat hem lijkt te bekoren. Nadat hij, verzonken in een dagdroom, haar bijna heeft laten verdrinken gaat ze ervandoor. Hij denkt: ‘nu is zij het’. Ook in dit verhaal zijn de vrouwen dus verwisselbaar. Ze zijn incarnaties van een droombeeld of ideaal waaraan ze niet voldoen, behalve de eerste vrouw uit dit verhaal, maar die blijkt hem dan te vervelen. Ook denkt hij: ‘Waarom liet ik haar gaan? Om haar te zoeken [...]’. Veelzeggend genoeg, lijkt me. Dit motief van eeuwig zoeken en zwerven om het zwerven zelf, komt ook veel in Slauerhoffs gedichten voor, zoals Francken (1989: 5) opmerkt, bijvoorbeeld in ‘Columbus’ en ‘De ontdekker’ in de bundel *Eldorado*. In ‘Columbus’ luidt het, nadat deze zeevaarder Amerika ontdekt heeft:

> 't Verlangen voort te zeilen steeds; zijn leven
> Wist hij nu doelloos, eindeloos van strekking.

In het tweede deel van het verhaal gaat het om het mysterieus oproepen van een vrouw uit de aarde, in een klooster. Een kort visioen en een naamsassociatie wijzen in de richting dat zij de laatste door hem ontmoete, ondertussen dus gestorven vrouw zal zijn. Van deze vrouw wordt door gezang van monniken alleen het bovenlijf uit de aarde bevrijd. Zij kennen niet het eind van het lied, waardoor de vrouw geheel zou kunnen verrijzen. Het verhaal besluit met de gedachte van de hoofdpersoon: ‘Vannacht zal ik het horen, het eind van het lied’. Dat klinkt alsof hij gelooft de gezochte te zullen bereiken, maar het is slechts een geloof. En vlak daarvoor is van allerlei gezegd dat een *happy end* uitsluit: ‘De aarde zal mij haar geheim [het eind van het lied, RM] uitleveren, maar mij meteen tot zich nemen voorgoed’. Het is de vraag, denkt hij verder, of zij nog wel wil verlost worden. En als ze dat wil, zal hij op haar plaats, onder de aarde, blijven. Als ze op aarde wil terugkeren voor anderen, terwijl hij al tot het eeuwig duister veroordeeld is, zal hij haar verlossing verijdelen. Zijn wens is dat ze tezamen het rijk van het duister kunnen blijven bewonen: ‘Misschien wijst het lied ons de levenswijs der doden’.

Ik wil allerminst pretenderen dit allemaal sluitend te kunnen duiden, maar het lijkt me duidelijk dat het vinden van de gezochte vrouw met de dood verbonden is. In dit leven op aarde gaat het niet.

Gomperts heeft erop gewezen dat het beeld van de gehalveerde vrouw die met haar onderlijf in de aarde gevangen blijft, vaker voorkomt bij Slauerhoff. Steunend op talrijke citaten uit vooral gedichten, brengt Gomperts het ermee in verband, dat Slauerhoff de vrouw onkuisheid verwijt. De vrouw is hemels boven het middel, hels (duivels) eronder. De vrouw wordt gehalveerd omdat Slauerhoff één helft niet zien kon (Gomperts 1985: 179). Dit is mogelijk.[3] Maar voor 'Het eind van het lied' ligt het deels toch anders. De hoofdpersoon had namelijk in het begin al een zuiver genoemde vrouw, die hij echter laat vallen. Slechts het tweede deel van het verhaal is dus in verband te brengen met Gomperts' interpretatie, zoals hij zelf ook al inziet. De hoofdpersoon vraagt zich daar af of de vrouw niet voor anderen zal gaan leven, dat is de genoemde onkuisheid en ontrouw dus. Wel kun je als bedenking ertegen aanvoeren: als de onderhelft duivels is, waarom wil de hoofdpersoon de vrouw dan tijdens het visioen zo graag compleet uit de aarde oproepen? Nu, misschien omdat het duivelse toch iets aantrekkelijks heeft of omdat de kans dat ze hem toch trouw is het proberen waard is. Aan het slot is haar vinden dan met de dood verbonden omdat alleen de dood ontrouw onmogelijk maakt. Het idee van een vereniging met de geliefde in de dood heeft Slauerhoff volgens Van Straten (1992) opgedaan door het spiritisme van zijn tijd.

Verder is het verhaal, als je het verband van Gomperts legt, geen eenheid meer, maar dat is het in mijn ogen toch al niet. De visionaire episode van het laten verrijzen van de vrouw wordt wel ingeleid, door gesprekken met een monnik, maar niet voorbereid door de voorgaande episodes. Als men Gomperts' interpretatie erbij betrekt, beroept men zich uitdrukkelijk op ander werk. Het verhaal zou dan vanuit zichzelf niet goed te begrijpen zijn. Misschien is dit ook wel zo, maar het is problematisch om een novelle betekenis te geven vanuit ander werk van de auteur.[4]

Tot slot nog iets over de plaats van deze verhalen in het oeuvre van deze *poète maudit*, zoals hij zichzelf bij voorkeur zag. Ze beantwoorden vrij goed aan de algemene opmerkingen van Anbeek, die ik in het begin citeerde, maar toch niet geheel. Beide verhalen lopen bijvoorbeeld uit op doodsgedachten. Maar de ik-figuur uit '*Het eind van het lied*' lijkt niet zozeer op zoek naar het geluk als wel naar verlossing. Geluk dat kortstondig in de erotiek beleefd kan worden komt in deze verhalen nauwelijks aan bod, slechts éénmaal in 'Larrios' waarbij het erotische element dan nog ondergeschikt is. Evenmin vormt de vrouw hier door haar rust een agressie opwekkende bedreiging. Als ze een bedreiging is, komt dit doordat ze niet voldoet aan het ideaalbeeld van de ik-figuren maar als ze wel voldoet, stoot hij haar af omdat ze hem verveelt.

Er zijn, heeft Buurman gesteld, twee tegengestelde verschijningsvormen van de vrouw in Slauerhoffs proza: 'De eerste [...] is die van de ideale geliefde, die men ten onrechte verlaten heeft en die men voortaan tevergeefs zal proberen terug te winnen. De tweede verschijningsvorm is een logische consequentie van de eerste: als men zijn heil verwacht van een vrouw, raakt men in haar ban en kan zij op allerlei manieren tot een belemmerende, zelfs fatale factor in het bestaan worden' (Buurman 1985: 187-188). Het 'eind van het lied' bevat, zoals ik liet zien, de eerste verschijningsvorm met dien verstande dat het vermoedelijk niet om het terugvinden van *dezelfde* vrouw gaat, maar om het vinden van een vrouw in de dood. 'Larrios' heeft iets van beide vormen. De ik-figuur laat in het begin wel zijn ideale geliefde

varen maar dat is ze slechts in zijn overspannen verbeelding en die verbeelding bepaalt zijn ontwikkeling. De vrouw, beter gezegd: de prostituée, wordt hem voor zijn gevoel fataal omdat hij in een illusie over haar heeft geleefd.

Adres van de auteur: Prinses Beatrixlaan 56, NL - 1111 GE Diemen

Bibliografie

Anbeek 1990 - T. Anbeek: *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam, 1990.
Buurman 1985 - H. Buurman: 'Parallellen in Slauerhoffs proza en poëzie'. In: *Maar toen het lag ontdekt*, *leek het verraad. Opstellen over het proza van J. Slauerhoff*. [Red.] D. Kroon. 's-Gravenhage, 1985, p. 186-196.
Fessard 1964 - L.J.E. Fessard: *Jan Slauerhoff (1898-1936). L'homme et l'oeuvre*, Paris, 1964.
Francken 1989 - E. Francken: 'J. Slauerhoff *Eldorado*'. In: *Lexicon van Literaire Werken*, *1900-heden*. [Red.] A.G.H. Anbeek van der Meijden [e.a]. [z.pl.], 1989, p. 1-10.
Gomperts 1985 - H.A Gomperts: 'De holle man en de halve vrouw. (Twee motieven van Slauerhoff)'. In: *Maar toen het lag ontdekt*, *leek het verraad*, *Opstellen over het proza van J. Slauerhoff*. [Red.] D. Kroon. 's-Gravenhage, 1985, p. 168-179.
Harskamp 1988 - J. Harskamp: *Hoeren en heren in de 19de-eeuwse literatuur*, Utrecht, 1988.
Lukkenaer 1985 - W.J. Lukkenaer: 'Mythe of moraal. Een interpretatie van "Larrios"'. In: *Maar toen het lag ontdekt*, *leek het verraad*, *Opstellen over het proza van J. Slauerhoff*. [Red.] D. Kroon. 's-Gravenhage, 1985, p. 245-258.
De Mul 1992 - J. de Mul: 'Slauerhoff en het romantische verlangen'. In: *Preludium. Tijdschrift voor literatuur*, 8/9 (1992)/4-I, p. 59-77.
Sötemann 1985 - A.L. Sötemann: 'J. Slauerhoff'. In: *Maar toen het lag ontdekt*, *leek het verraad. Opstellen over het proza van J. Slauerhoff*. [Red.] D. Kroon. 's-Gravenhage, 1985, p. 164-167.
Van Straten 1992 - H. van Straten: 'Slauerhoff en het leven na de dood'. In: *Preludium. Tijdschrift voor literatuur*, 8/9 (1992)/4-I, p. 15-24.

Eindnoten:

* Met dank aan Eep Francken voor zijn kritische opmerkingen.

1 Sötemann stelt in het algemeen dat Slauerhoff een fundamentele overeenkomst vertoont met de romantische dichters: eeuwig is hij op zoek naar 'die blaue Blume', naar het volstrekte (Sötemann 1985: 165). Zie ook De Mul 1992. Het romantische is bij Slauerhoff echter verweven met wanhoop en nihilisme.

2 Dat het projectie is, ziet Lukkenaer (1985: 252) ook in, maar hij trekt er niet de conclusie uit dat het dan ook geen zin had die willekeurige vrouw op te zoeken.

3 Als ‘onkuis’ tot de gedachtesprong ‘hoerig’ leidt, zou er nog een ander verband met *Larrios* zijn: de ideale vrouw is niet te vinden, omdat de vrouw hoerig is. Dit zou dan Fessards opvatting van *Larrios* ondersteunen. In ‘Het eind van het lied’ is er echter wèl een ‘zuivere’ vrouw.
4 De interpretatie van Fessard (1964: 148) van ‘Het eind van het lied’ is biografisch-psycho-analytisch van aard en staat zo ver van het verhaal af dat ze m.i., ook al zou ze juist zijn, de inhoud niet verheldert.

Oebele Vries

Het raadselachtige rechtswoord 'heiden-moord'*

Abstract - An intriguing legal term in Dutch is *heidenmoord* ('heathen murder'), which seems to occur in a few scattered texts from the 15th-17th century only. Partly in the light of attestations of the equivalent word in Old Frisian and Old Norse sources the following meanings can be established: 1) the killing of the foetus by assaulting a pregnant woman, 2) the killing of the foetus by abortion, 3) child-murder (not found in Dutch sources), 4) the killing of a man by a quadruped. The meaning of 'heathen' in this context is: unbaptized person (which includes the foetus), or dumb, unwitting creature.

In 1618 werd in het schoutambt Zutphen een vrouw uitgescholden voor 'een molkentoevenarsch', terwijl zij er bovendien van werd beschuldigd dat zij 'die heijdensche moirden gedaen hadde'. Het begrip *molkentoversche* is bekend: hiermee werd een heks aangeduid die koeien hun melk onttrok, m.a.w. door toverkunsten ervoor zorgde dat koeien hun melkgift staakten. Maar wat zijn *heijdensche moirden*? De antropoloog De Blécourt, die de aangehaalde vindplaats uit de archieven heeft opgediept, merkt op dat er tussen dit begrip en het begrip *molkentover* geen inhoudelijke verwantschap hoeft te bestaan.[1] Hoewel hij naast de adjectief+substantiefconstructie *heijdensche moirden* ook nog twee attestaties van de samenstelling *heydenmoert* heeft gevonden, blijft hij toch zitten met de vraag of het begrip 'heidenmoord' dan wel 'heidense moord' nu wel of niet iets met toverij uitstaande had.

Opvallend is dat in het *WNT* noch in het *MNW* het lemma 'heidenmoord' te vinden is, terwijl hierin ook iedere verwijzing naar het begrip 'heidense moord' ontbreekt. In de gangbare woordenboeken van het Nederduits, het Hoogduits en het Fries komt het al evenmin voor. Hoewel 'heidenmoord' een typisch rechtswoord is, laat zelfs het *Deutsches Rechtswörterbuch* (*DRW*) ons hier in de steek. In het navolgende wordt getracht dit intrigerende woord te ontraadselen.

Vindplaatsen

De twee attestaties van het begrip 'heidenmoord' die De Blécourt naast de *heijdensche moirden* uit Zutphen opvoert, komen voor in bronnen uit Drenthe. De oudste is te vinden in een rapport over bestuur en rechtspraak in dit gewest, dat in 1557 aan de stadhouder van de noordelijke provinciën, de hertog van Aremberg, is uitgebracht. Onder de misstanden in civiele zaken wordt hierin onder meer genoemd:

> Die over einen heydenmoert klaeget, als toe wieten van een vyervoetig beest gedoedet,

> ende tselve bewijst, hefft die handtdaedighe gebroeken hondert olde marck [...], ende in fall die claegher tselve nyet en bewijst, wordt in dieselve gecondemnyert.[2]

De term 'heidenmoord' is verder nog geattesteerd, ook al is het slechts eenmaal, in de zgn. Goorspraakregisters ('goorspraak' is de aanduiding van een zeker type gerechtsvergadering in Drenthe) en wel op het jaar 1574. Wij lezen daar:

> Johan Hamminge claecht over wyff Egbert Sloets, dat sy hem een heyden-moert heft gedaen [...], op soedanige conditie klaecht hy over hoer van de heyden-moert, de sie an Hamminge peert gedaen heft.[3]

Aan deze drie Oostnederlandse vermeldingen kunnen er nog twee in Hollandse bronnen worden toegevoegd. De oudste hiervan komt voor in een 'dingtaal' (schriftelijke pleitrede) uit ca. 1460, die is opgenomen in de Kenningboeken van de schepenbank van Leiden. De betreffende passage luidt als volgt:

> alsdat Jan Woutersz. mit synen handen ende wapen Alijt, Jan van Vlieten wijf, in hoir hoeft gewont, gequetst ende anders in hoir zyde, in hoir lenden ende an hoir live mitten hilte [=heft] van zynen messe geslegen, gestoken ende mishandelt heeft, dairvan dat zy van horen kinde misschienisse [=miskraam] gehadt ende dat kint doot ter werelt gebrocht heeft [...]; ende [de procureur Dirck van Vliet] begeert des een vonnisse of scepenen dat dode kint also bezien hebben, dattet hem kenlic wair, dat dat dode kint ende die heydene moirt[?] van quetsinge ende by toedoen van Jan Woutersz. handen gestorven wair [...].[4]

In een uit 1568 daterend processtuk uit Haarlem stuiten wij op het begrip 'heidenmoord' in een opsomming van scheldwoorden, die een vrouw tegen haar man zou hebben geuit:

> een heyenmoortkoocker, een bluetzuijger, een calis [=vagebond], een dieff, een schelm, ende noch duijsent alsulcke scheldende woorden.[5]

Hiermee zijn de attestaties van 'heidenmoord' nog niet uitgeput, want wij kunnen er ook enige aanwijzen in Oudfriese bronnen. Om te beginnen komt deze term voor in twee door de stadsschrijver van Leeuwarden vervaardigde oorkonden uit 1479 en 1483.[6] In het eerste stuk neemt een zekere Johan Harmenzoen, die in Leeuwarden gevangen heeft gezeten, de verplichting aan nooit weer een voet in deze stad of het aangrenzende Leeuwarderadeel te zetten. Hij verklaart hierbij onder meer:

> Ende soe schielde ick Johan vors. fry ende quyt den alderman scheppenen ende reed in Liouwerd hiare borgers ende inwonneren des steddis vors. Ende deer toe Harka weelmaker ende Swanen syn wyff ende al hiare frionden hia zee wenhaftich hweer datse zee als fan des fangenschips wegena ende hludis wegena fan dat heyden moert[7] deer ick an Swanen deen scholde haen habba deer ick om toe riucht set hab wessen ('En zo scheld ik, Johan voorschreven, vrij en kwijt de olderman, schepenen en raad in Leeuwarden, hun burgers en inwoners van de stad voorschreven en daarenboven Harka wielmaker en Swaen, zijn vrouw,

en al hun familieleden, zij mogen woonachtig zijn waar ze zijn, vanwege de gevangenschap en vanwege het gerucht van de heidenmoord die ik aan Swaen gedaan zou hebben, waarvoor ik voor het gerecht ben gebracht').

De tweede oorkonde is een verklaring van iemand die heeft meegedaan aan een krijgstocht, waartoe hij door het gerecht van Leeuwarderadeel was opgeroepen. Het doel van deze actie was

> om riucht toe forseken an een famna deer een hlwd wr geng fan een heyden moert an hir seluis kynd (‘om recht te doen aan een maagd, over wie een gerucht ging van een heidenmoord aan haar eigen kind’).

In de *stedstiole*, dat is het gerechtsregister (letterlijk: stadstafel), van Sneek staat de volgende aantekening uit 1492:

> bocka claes symon zin om een bwr rofft ende nacht clen Jenst syn wyff ende hya bytigen mankorum een heyden moert deer homma lyuwa zin by was (‘Bocka Claes Symonzoon vanwege een burengerucht en een nachtelijk burengerucht tegen zijn vrouw en zij beschuldigden elkaar van een heidenmoord, waar Homma Lyuwazoon bij was’).[8]

De laatste Oudfriese attestatie is te vinden in een glosse in een van de negen bewaard gebleven exemplaren van het oudste gedrukte boek in het Fries, de uit ca. 1488 daterende incunabel van het Friese Landrecht. Het gaat om de volgende aantekening bij het 23ste van de Vierentwintig Landrechten:

> ffan heijden mord als een wijf onfuchten wirt (‘van heidenmoord, als een vrouw aangevallen wordt’).[9]

De rechtshistoricus His zette mij op het spoor van het begrip ‘heidenmoord’ in nog een andere taal, namelijk het Oudnoors.[10] Hij geeft weliswaar geen vindplaatsen op, maar dankzij het *Gammalnorsk ordboksverk* (Oudnoors woordenboekproject) in Oslo kan ik hier ook de attestaties in deze taal meedelen.[11] De eerste is te vinden in de *Christenret* (Christelijke wet) van het district Borgarthing uit het begin van de veertiende eeuw en wel in de paragraaf onder de titel ‘Over het kraambed van de vrouw en de zorg voor het kind’. Hierin wordt onder meer het volgende bepaald: bij het kraambed moeten vrouwen van het huis en buurvrouwen aanwezig zijn totdat het kind is geboren en aan de borst van de moeder is gelegd. Is het, wanneer er voor de tweede keer mensen bij het kraambed komen, dood en aan de afdruk van ‘handen of banden’ is te zien dat het is gewurgd, dan is de moeder de moordenares van haar eigen kind. Deze vorm van moord werd ‘heidense moord’ genoemd en was een zwaar delict, zoals blijkt uit de dan volgende passage:

> þui er haeiðit morð uaerra en cristið at firi faret er þaess manz salo er haeiðin døyr (‘daarom is een heidense moord erger dan een Christelijke, omdat de ziel van de mens die heidens sterft, vernietigd wordt’).[12]

In de *Christenret* van het district Eidsivathing (eveneens begin veertiende eeuw) komt het begrip ‘heidense moord’ tweemaal voor. De eerste keer is in de paragraaf ‘Over het kraambed van de vrouw’. Hierin wordt meegedeeld dat een vrouw, als zij een kind dood ter wereld brengt, er getuigen bij moet halen, die moeten vaststellen dat het kind niet ‘blauw en bloedig’ is en dat het niet een band om de hals is getrokken, met andere woorden dat de moeder het niet heeft omgebracht. Doet zij dat niet,

> þa ma biscup eða armaðr kiaenna henne morð haeiðit (‘dan kan de bisschop of de bode haar aanklagen vanwege heidense moord’).[13]

In de paragraaf over het kraambed van de dienstmaagd staat min ofte meer hetzelfde.[14]

Literatuur

Over de betekenis van het begrip 'heidenmoord' dan wel 'heidense moord' in Nederlandstalige bronnen hebben zich slechts weinig auteurs het hoofd gebroken. Zoals gezegd twijfelt De Blécourt of de Drentse attestatie uit 1574 iets met toverij uitstaande had, wat eerder wèl was aangenomen door Groenhuis.[15] De vermelding in de andere Drentse bron slaat volgens hem kennelijk op het doden van een viervoetig dier. Op deze passage was overigens ook al gewezen door Noordewier, die er echter al helemaal geen raad mee wist, getuige zijn commentaar in de vorm van een vraag: 'Wat betekent: *Heiden-moert*...?'[16] His komt op grond van alleen de attestatie uit Leiden tot de conclusie dat met 'heidenmoord' de doding van de lichaamsvrucht door mishandeling van een zwangere vrouw wordt bedoeld.[17]

De betekenis van de term 'heidenmoord' in het Oudfries is voor het eerst onderzocht door Stapelkamp,[18] die - hoewel neerlandicus - de attestaties in Nederlandstalige (en Oudnoorse) bronnen niet kende. Hij benaderde het vraagstuk van de onomasiologische kant door de vraag te stellen of in het Oudfriese taalmateriaal een term kan worden gevonden ter aanduiding van het delict 'abortus provocatus', dat is het opzettelijk doden ('afdrijven') van de lichaamsvrucht.[19] Hij wijst dan op de eerste drie van de hierboven aangehaalde vindplaatsen van het begrip 'heidenmoord' in het Oudfries, omdat hij vermoedt dat hiermee gevallen van abortus provocatus worden bedoeld. In de oorkonde uit 1479, zo stelt hij vast, kan geen sprake zijn van een ander uit de Oudfriese rechtsbronnen bekend delict, namelijk mishandeling van een zwangere vrouw met als gevolg de dood van de lichaamsvrucht. Voor dit misdrijf bestond in de Oudfriese rechtstaal namelijk al een andere aanduiding: *onbinaemd moerd*. Omdat het aan de vrouw in kwestie (Swaen) begane delict de dood van haar kind ten gevolge heeft gehad, blijft alleen de mogelijkheid over van 'misdadige vruchtverwijdering' oftewel abortus provocatus. In de oorkonde uit 1483 zal het begrip 'heidenmoord' dan wel dezelfde betekenis hebben; de moeder moet dan zelf de vruchtafdrijving teweeg hebben gebracht. In het geval uit Sneek kan het beslist niet om mishandeling gaan, omdat een man en zijn vrouw *elkaar* van 'heidenmoord' beschuldigen. Ook hier moet dus weer een abortus provocatus worden bedoeld. De term 'heidenmoord' dient te worden verklaard als '*heidense*, d.w.z. afschuwelijke, verachtelijke misdaad, een misdrijf, dat men alleen van heidenen zou kunnen verwachten'. Tot zover Stapelkamp.

Al eerder was een andere verklaring van de betekenis van 'heidenmoord' gegeven door de archivaris Singels en wel in de door hem van de oorkonden uit 1479 en 1483 vervaardigde regesten.[20] Volgens hem ging het om kindermoord, waaronder wordt verstaan het opzettelijk doden van een kind door de ouders, in het bijzonder de moeder, of van een pasgeboren buitenechtelijk kind door de moeder.[21] Het door Johan Harmenzoen begane misdrijf zou hebben bestaan uit 'de aantijging van kindermoord, welke hij tegen Swaen zou hebben gericht'.

Aan het begrip 'heidenmoord' in de glosse van de Oudfriese incunabel is door twee auteurs aandacht besteed. De in 1967 overleden frisist Fokkema, die een editie van deze bron voorbereidde, geeft in zijn, overigens onvoltooid gebleven, glossarium hierop als betekenis van *heydenmord* op: 'het doden van een ongeboren kind'.[22]

Volgens de germanist Munske heeft deze term hier dezelfde betekenis als het Oudfriese *morthkâse*, namelijk 'der "mörderische Angriff" auf eine hochschwangere Frau'.[23]

Op grond van de beschikbare literatuur valt niet precies uit te maken wat er onder 'heidenmoord' moet worden verstaan. Door de auteurs worden niet minder dan vier betekenissen opgegeven: 1) het doden van een viervoetig dier; 2) de doding van de lichaamsvrucht door mishandeling van een zwangere vrouw; 3) abortus provocatus; 4) kindermoord. Verder is er nog een auteur die verband ziet met toverij. Bij dit alles moet worden bedacht dat geen enkele schrijver alle hier aangehaalde vindplaatsen kent. Overigens is het natuurlijk best mogelijk dat het begrip 'heidenmoord' meer dan één betekenis heeft.

Eigen verklaring

Bij slechts twee van de vijf Nederlandstalige attestaties van het begrip 'heidenmoord' kan de betekenis uit de context worden opgemaakt. Het geval uit Leiden heeft onmiskenbaar betrekking op de doding van de lichaamsvrucht door mishandeling van een zwangere vrouw. De in de bron uit 1557 genoemde Drentse 'heidenmoord' slaat op iets totaal anders, namelijk het doden van een mens door een (viervoetig) dier. Hierbij moet worden opgemerkt dat in zo'n geval de eigenaar van het dier aansprakelijk was,[24] m.a.w. het gaat om een huisdier. De misstand waarvan melding wordt gemaakt, zal eruit hebben bestaan dat de boete voor de eigenaar veel te hoog was. Er moet dus niet worden gedacht aan het doden vàn een dier, zoals De Blécourt veronderstelt.

Het andere geval uit Drenthe levert meer problemen op. Hier is sprake van een 'heidenmoord' die iemand is aangedaan door een vrouw en wel aan zijn paard. Het kan hier dus onmogelijk gaan om het doden van een mens door een dier. Wat er dan wel met het paard is gebeurd, wordt uit de context niet duidelijk. De attestatie uit Zutphen draait om een vrouw die zich aan schadelijke toverij schuldig heeft gemaakt. Wat de door haar begane 'heidense moorden' precies inhouden, blijft evenwel duister. Het scheldwoord *heyenmoortkoocker* uit Haarlem, waarin de intervocalische *d* in het eerste woorddeel zal zijn uitgevallen, geeft al helemaal geen houvast. Wel kan worden gezegd dat het woorddeel *koocker* hier een afleiding moet zijn van het werkwoord *koken*, dat in deze context de overdrachtelijke betekenis 'beramen, op het touw zetten, uitdenken' zal hebben (vergelijk 'Die dese mordaet [=heimelijke moord] wilde koken').[25] Met het scheldwoord zal dus een persoon zijn bedoeld die een 'heidenmoord' beraamt.

En dan nu de Friese vindplaatsen. De glosse in de incunabel van het Friese Landrecht geeft ons vaste grond onder de voeten, tenminste wanneer wij de tekst van het 23ste landrecht erbij opzoeken. Deze luidt als volgt:

> Hweer soe en wyfis oenfochten ende hio mey eenre berde is [...] ende hio alsoe fijr wrewelad se inor dae benena burch, dat dio berde bilewen se...('Indien een vrouw is aangevallen en zij zwanger [letterlijk: met een lichaamsvrucht] is [...] en zij zodanig mishandeld is in haar lijf [letterlijk: de benen burcht] dat de lichaamsvrucht gestorven is...')[26]

Het gaat hier dus, evenals in het geval uit Leiden, om de doding van de lichaams-

vrucht door mishandeling van een zwangere vrouw, een delict waarvan in de Oudfriese rechtsbronnen meermaals melding wordt gemaakt.[27]

Hierna richten wij onze aandacht op de drie vindplaatsen waarop Stapelkamp zich baseert. Nu vaststaat dat met 'heidenmoord' doding van de lichaamsvrucht door mishandeling van een zwangere vrouw kan zijn bedoeld, lijkt het aannemelijk dat dit begrip ook doding van de lichaamsvrucht door het opzettelijk teweegbrengen van abortus kan betekenen. Voor zijn stelling dat het in de oorkonde uit 1479 inderdaad om een abortus provocatus gaat, gebruikt Stapelkamp het argument dat het niet om de mishandeling van een zwangere vrouw kan gaan, omdat hiervoor in het Oudfries een andere term bestond. Deze redenering is echter onhoudbaar: voor een en hetzelfde begrip kan immers zonder bezwaar meer dan één aanduiding in gebruik zijn. Verder maakt Stapelkamp niet duidelijk wat de rol van de van 'heidenmoord' betichte Johan Harmenzoen nu precies is geweest. Was hij soms een aborteur, die bij de aanstaande moeder (Swaen) een abortus heeft opgewekt? Dit is niet erg waarschijnlijk, want waarom zou Johan dan een eed moeten zweren om geen wraak te nemen op Swaen en haar man? En waarom is er sprake van het 'gerucht' van een 'heidenmoord', net alsof die niet helemaal zeker was?

Naar mijn mening - ik ga hiermee ook in tegen Singels - gaat het ook in dit geval om de doding van de lichaamsvrucht door mishandeling van een zwangere vrouw. Swaen zal een miskraam hebben gehad en vervolgens Johan ervan hebben beschuldigd dat hij haar tijdens haar zwangerschap heeft mishandeld, waardoor zij die miskraam heeft gehad. Zoiets is uiteraard moeilijk te bewijzen en daarom is er sprake van het 'gerucht' van een 'heidenmoord'. Johan is niettemin voor het gerecht gebracht en heeft gevangen gezeten. Hij moet nu bij zijn vrijlating zweren dat hij geen wraak zal nemen, in het bijzonder niet op Swaen en haar man, die er door hun beschuldiging voor hebben gezorgd dat hij in de gevangenis is geraakt (een dergelijke eed staat in de rechtsgeschiedenis bekend onder de naam 'Hafturfehde').[28]

Met betrekking tot de oorkonde uit 1483 laat Stapelkamp het bij de vaststelling dat de betekenis van het citaat uit deze akte duidelijk wordt in het licht van wat hij in het eerste stuk heeft gevonden. Hoewel ook dit bepaald geen sterke argumentatie is, moet toch wel worden toegegeven dat hier niet sprake kan zijn van mishandeling van een zwangere vrouw, aangezien het in deze tekst gaat om een 'heidenmoord' van een moeder op haar eigen kind. Dit betekent echter niet dat dan alleen maar de mogelijkheid van abortus provocatus overblijft. In dit geval zou het namelijk heel goed kunnen gaan om kindermoord door een ongehuwde moeder (*famna*), zoals ook Singels denkt. Absolute zekerheid hierover geeft de oorkondetekst echter niet. Er is evenwel nog een andere bron waarin wordt bericht over de zaak die zich in 1483 heeft afgespeeld, namelijk de (Nederlandstalige) kroniek van Friesland door Worp van Thabor. Wij lezen daar:

> dat Wilcke Rynya den olderman, metten recht ende raedt van Leeuuerden, opt kerckhoff [van Stiens in Leeuwarderadeel] te moete quam, ende benam huer een maeget, dien sy hadden gefangen, ende woldense justitie doen, om dat sy huer eygen kynt hadde voerdaen.[29]

Van belang zijn hier vooral de woorden 'huer eygen kynt hadde voerdaen'. Met *verdoen*

wordt het opzettelijk doden bedoeld en wel in het bijzonder - althans in Nederlandse bronnen ('een kint, een vrucht verdoen') - van pasgeboren kinderen,[30] m.a.w. het gaat in de oorkonde uit 1483 om kindermoord.

Dan is er nog het geval uit Sneek. Stapelkamp heeft gelijk wanneer hij zegt dat het hier niet kan gaan om mishandeling van een zwangere vrouw. Toch is het op zijn minst twijfelachtig of wij dan met een abortus provocatus te maken hebben. Mijn bezwaar tegen deze uitleg is dat een man wel zijn vrouw van abortus provocatus kan beschuldigen, maar dat het wel heel erg onwaarschijnlijk is dat een vrouw haar man hiervan beticht. Het meest voor de hand ligt dat het ook in dit geval om kindermoord gaat, een misdrijf waaraan beide ouders zich schuldig kunnen maken.

Tegen de verklaring van 'heidenmoord' als kindermoord zou als bezwaar kunnen worden ingebracht dat dit delict verder nergens in de oudere rechtsbronnen uit Westerlauwers Friesland wordt genoemd. Toch zal het, in ieder geval in de vijftiende eeuw, ook in dit gebied strafbaar zijn geweest.[31] Van abortus provocatus wordt in rechtsbronnen uit Westerlauwers Friesland wèl melding gemaakt, zij het ook slechts één- of tweemaal.[32]

Over de betekenis van de 'heidense moord' in de Oudnoorse *Christenret* kan geen enkele twijfel bestaan: het gaat om kindermoord. In de tekst uit Borgarthing wordt ook duidelijk gemaakt waarom deze moord 'heidens' wordt genoemd: omdat het omgebrachte kind niet christelijk, maar heidens sterft. Hieruit wordt tevens duidelijk dat Stapelkamps verklaring van het begrip 'heidenmoord' te simpel is. Het gaat niet om een misdaad zoals men die alleen van heidenen zou verwachten, maar om een daad die het 'heidens sterven' van de vermoorde persoon, d.w.z. het verloren gaan van diens ziel, tot gevolg heeft. Dat hier wordt gesproken van 'heidens sterven' hangt samen met het feit dat degene die sterft, ongedoopt is. Een mooi voorbeeld van het gebruik van het woord 'heiden(s)' in deze betekenis vinden wij in een Oudfriese rechtsbron uit Hunsingo:

> Sterf thet bern hethen, sa aget en tuede ield ('Sterft het kind heidens [=ongedoopt], dan heeft het een tweederde weergeld').[33]

In het *DRW* wordt deze betekenis van 'heiden(s)' opvallenderwijs niet genoemd, maar wij vinden daarin wel een samenstelling met 'heiden' in deze betekenis, namelijk *Heidenkind* ('ongedoopt kind').[34] Een goed voorbeeld van het gebruik van dit begrip geeft het volgende zinnetje, dat vroeger in Mecklenburg door de vroedvrouw werd uitgesproken, wanneer zij het pas gedoopte kind weer aan de moeder gaf:

> 'n Heidenkind heff 'ck di nahmen, 'n Christenkind bring' ick di wedder.[35]

Met 'heiden' kan dus zowel het pasgeboren kind als de lichaamsvrucht zijn bedoeld. In het geval uit Drenthe waar 'heidenmoord' de betekenis heeft van het doden van een mens door een dier, moet 'heiden' echter een andere inhoud hebben. Dit begrip moet hier worden opgevat in de zin van 'stom, onwetend wezen', d.w.z. een wezen dat het vermogen mist goed van kwaad te onderscheiden.[36] Dit kan, zoals His al heeft laten zien,[37] worden bewezen aan de hand van de volgende citaten (de eerste

twee uit het Ommelander Landrecht van 1448, het derde uit een Oudfriese bron uit Emsingo):

> Item wonder een heydenbeest enen menschen, dat weer half bote ende ghene broke [...] Worde yemant ghedodet van onweten beesten, de bote sal wesen half ende ghene broke [...] Hwetsa thet dumbe diar tha othere det [...] ('Wat het stomme dier het andere doet...').[38]

Hier slaat 'heiden' dus niet op de vermoorde persoon, maar op de moordenaar, i.c. een dier.[39]

Wat na het voorgaande nog verklaring behoeft, is het geval van de 'heidenmoord' die iemand door een vrouw is aangedaan en wel aan zijn paard (Drenthe, 1574). Hier is uiteraard niet sprake van het doden van een mens door een dier en al evenmin van mishandeling van een zwangere vrouw of kindermoord. Er lijkt slechts één uitleg mogelijk en wel het veroorzaken van een abortus, in dit geval dus bij een paard. In dit verband is het van belang dat volgens oude rechtstraditie abortus provocatus werd gezien als een vorm van schadelijke toverij.[40]

Bij deze interpretatie wordt ook licht geworpen op het Zutphense geval: de vrouw in kwestie zou wel eens kunnen zijn beschuldigd van *twee* vormen van schadelijke toverij: het onttrekken van melk aan koeien èn het veroorzaken van abortus bij vee. Er doet zich echter wel een probleem voor, omdat het begrip 'heiden' dan noch ongedoopt kind (als slachtoffer) noch stom, onwetend wezen (als dader) kan betekenen. Mijn verklaring hiervan is dat het begrip 'heidenmoord' in de betekenis van abortus provocatus in later tijd, toen de herkomst van het woord al niet meer duidelijk was, bij uitbreiding ook werd gebruikt ter aanduiding van vruchtafdrijving bij vee. Hierbij kan erop worden gewezen dat zowel het Drentse als het Zutphense geval van een betrekkelijk late datum is. Wij zien dus dat het begrip 'heidenmoord' toch wel degelijk ook de betekenis abortus provocatus, die bij de andere hier behandelde attestaties niet of niet met zekerheid kon worden vastgesteld, lijkt te hebben gehad. Met het scheldwoord *heyenmoortkoocker* zou dan ook heel goed iemand kunnen zijn bedoeld die een abortus provocatus beraamt.

Conclusie

Het begrip 'heidenmoord' (soms ook wel 'heidense moord') was niet alleen gangbaar in het Middelnederlands, maar ook in het Oudfries en het Oudnoors. Het werd gebruikt ter aanduiding van een aantal delicten: het doden van de lichaamsvrucht door mishandeling van een zwangere vrouw, zo goed als zeker ook door het opzettelijk teweegbrengen van abortus; kindermoord en tenslotte het doden van een mens door een viervoetig dier. Het element 'heiden' moet worden geduid als ongedoopte (kind of foetus). Alleen in het geval van het doden van een mens door een huisdier is de duiding anders, namelijk stom, onwetend wezen. In het eerste geval is de 'heiden' het slachtoffer, in het laatste de dader van het misdrijf. De betekenis kindermoord is wel gedocumenteerd in het Oudfries en het Oudnoors, maar niet in het Middelnederlands.

Adres van de auteur: Fries Instituut R.U.G., Postbus 716, NL - 9700 AS Groningen

Bibliografie

De Blécourt 1990 - W. de Blécourt: *Termen van toverij. De veranderde betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de zestiende en twintigste eeuw*. Nijmegen, 1990.
Blok 1884 - *Leidsche rechtsbronnen uit de Middeleeuwen*. [Ed.] P.J. Blok. 's-Gravenhage, 1884 (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, Eerste Reeks, 6).
Buma/Ebel 1967 - *Das Emsiger Recht*. [Ed.] W.J. Buma en W. Ebel. Göttingen, 1967 (Altfriesische Rechtsquellen, 3).
Buma/Ebel 1969 - *Das Hunsingoer Recht*. [Ed.] W.J. Buma en W. Ebel. Göttingen, 1969 (Altfriesische Rechtsquellen, 4).
Buma/Ebel 1977 - *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum*. [Ed.] W.J. Buma en W. Ebel. Göttingen, 1977 (Altfriesische Rechtsquellen, 6).
DRW - Deutsches Rechtswörterbuch (Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache), I-...Weimar, 1914-...
Egmond 1994 - F. Egmond: 'Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994), p. 3-22.
Frederiks 1918 - K.J. Frederiks: *Het Oud-Nederlandsch strafrecht*, dl. I. (Haarlem, 1918).
Galama 1960 - E. Galama: 'Freeska Landriucht. Fynsten en Fragen'. In: *Fryske stúdzjes oanbean oan prof. dr. J.H. Brouwer op syn sechstichste jierdei 23 augustus 1960*. Assen, 1960, p. 125-134.
Goorspraken 1931 - *Goorspraken van Drenthe*, *1572-1577*. Utrecht, 1931 (Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, Derde Reeks, 1).
Gratama 1894 - *Drenthsche rechtsbronnen uit de 14e*, *15e en 16e eeuwen*. [Ed.] S. Gratama. 's-Gravenhage, 1894 (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, Eerste Reeks, 17).
Groenhuis 1983 - G. Groenhuis: 'Toversen en weerwolven. Heksen in Drenthe omstreeks 1600'. In: *Ons Waardeel* 3 (1983), p. 23-28.
Hill 1961-1963 - B.D. Hill: 'Frisian Law and the Foetus'. In: *Janus* 50 (1961-1963), p. 55-59.
His 1901 - R. His: *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter*. Leipzig, 1901.
His 1928 - R. His: *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Karolina*. München/Berlin, 1928.
His 1935 - R. His: *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*, Bd. II. (Weimar, 1935).
HRG - Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, I-...Berlin, 1971-...
Keyser/Munch 1846 - *Norges gamle love indtil 1387. I. Norges Love oeldre end Kong Magnus Haakonssöns Regjerings-Tiltroedelse i 1263*. [Ed.] R. Keyser en P.A. Munch. (Christiania, 1846).
Maes 1947 - L.Th. Maes: *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*. Antwerpen/'s-Gravenhage, 1947.
Meissner 1941 - R. Meissner: *Die norwegische Volkskirche nach den vier alten Christenrechten*. Weimar, 1941 (Deutschrechtliches Archiv, 2).
MNDW - Mittelniederdeutsches Wörterbuch, I-V. [Ed.] K. Schiller en A. Lübben. Bremen, 1875-1880.
Munske 1973 - H.H. Munske: *Der germanische Rechtswortschatz im Bereich der Missetaten. Philologische und sprachgeographische Untersuchungen. I.*

Die Terminologie der älteren westgermanischen Rechtsquellen. (Berlin/New York, 1973).
MWB - Mecklenburgisches Wörterbuch, I-...[Ed.] R. Wossidlo en H. Teuchert Neumünster, 1942-...
Noordewier 1853 - M.J. Noordewier: *Nederduitsche regtsoudheden*. Utrecht, 1853.
OFO - Oudfriesche Oorkonden, I-III. [Ed.] P. Sipma. 's-Gravenhage, 1927-1941 (Oudfriesche taal- en rechtsbronnen, 1-3).

Oosterhout 1960 - *Snitser Recesboeken 1490-1517*. [Ed.] M. Oosterhout. Assen, 1960.
Von Richthofen 1840 - K. von Richthofen: *Friesische Rechtsquellen*. Berlin, 1840.
Singels 1893 - J.C. Singels: *Inventaris van het Oud-Archief der stad Leeuwarden*. Leeuwarden, 1893.
Stapelkamp 1954 - Chr. Stapelkamp: 'Nommel, njommel'. In: *It Beaken* 16 (1954), p. 22-27.
Vries 1980 - O. Vries: 'De "Hafturfehde", in bysûndere foarm fan de "freedeed"'. In: *Us Wurk* 29 (1980), p. 95-102.
Vries 1993 - O. Vries: '*Naar ploeg en koestal vluchtte Uw taal*'. *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)*. Ljouwert/Leeuwarden, 1993.
Vries 1994 - O. Vries: 'Wat betsjut Aldfrysk *heydenmoert*?'. In: *Us Wurk* 43 (1994), p. 55-68.
De Vries 1969 - K. de Vries: '"*Jck wijbe etis*..." In Snitser "Hafturfehde" út 1515'. In: *Studia Frisica in memoriam Prof. Dr. K. Fokkema 1898-1967 scripta*. Grins, 1969, p. 112-116.
Worp 1850 - Worp Tyaerda [van Thabor]: *Vierde boek der kronijken van Friesland*. Leeuwarden, 1850.

Eindnoten:

* Met dank aan dr. R.H. Bremmer Jr.
1 De Blécourt 1990: 99 (n. 41).
2 Gratama 1894: 74.
3 *Goorspraken* 1931: 183.
4 Blok 1884: 188-189. Zie voor de datering: ibidem: 178, 201. De betekenis van het vraagteken na *die heydene moirt* is niet geheel duidelijk. Er zou mee bedoeld kunnen zijn dat de uitgever van de tekst niet zeker was van deze lezing, misschien wel omdat het begrip *heydene moirt* in geen enkel naslagwerk te vinden was.
5 Egmond 1994: 15.
6 *OFO* I: 299 en *OFO* II: 118. De naam van de bewuste stadsschrijver is niet bekend; vgl. Vries 1993: 34, 222 (n. 161).
7 In de uitgave staat *mart*, maar deze lezing blijkt bij controle aan de hand van het origineel te moeten worden geëmendeerd tot *moert*.
8 Oosterhout 1960: nr. 1238.
9 Galama 1960: 133.
10 His 1928: 123.
11 Ik dank dr. Björn Eithun voor zijn bereidwilligheid de vindplaatsen voor mij op te sporen.
12 Keyser/Munch 1846: 340 (dezelfde passage, met enkele spellingsvarianten, nog eens op p. 364 in een paragraaf, getiteld 'Hier begint de Christelijke paragraaf en de artikelen daarvan'). Zie over deze passage ook Meissner 1941: 12-13. Ik dank dr. T. Hofstra (Rijksuniversiteit Groningen, afdeling Oudgermanistiek) voor de vertaling van de hier geciteerde of geparafraseerde Oudnoorse passages.
13 Keyser/Munch 1846: 376.
14 Ibidem: 377.
15 Groenhuis 1983: 26.
16 Noordewier 1853: 299.
17 His 1928: 123; His 1935: 76.
18 Stapelkamp 1954: 25-27.

19 *HRG* II: 1774 (s.v. 'Leibesfrucht').
20 Singels 1893: regest 33; regest 46.
21 *HRG* II: 736 (s.v. 'Kindestötung').
22 Glossarium aanwezig op het Fries Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen.
23 Munske 1973: 124.
24 Frederiks 1918: 52-62; His 1901: 44-46. Vgl. ook *HRG* V, 234 (s.v. 'Tierhalterhaftung').
25 *MNW* III, 1684 (s.v. *coken*). Vgl. *WNT* VII, 5072 (s.v. *koken*).
26 Buma/Ebel 1977: 166.
27 His 1901: 264. Vgl. Hill 1961-1963. In niet-Friese bronnen uit het Duits/Nederlandse gebied wordt dit delict slechts bij uitzondering vermeld (His 1935: 76-77).
28 *HRG* V, 565-570 (s.v. 'Urfehde'). Over de 'Hafturfehde' in Westerlauwers Friesland: De Vries 1969; Vries 1980.
29 Worp 1850: 158.
30 *WNT* XIX, 1292. Vgl. His 1935: 78.
31 His 1901: 258; vgl. His 1935: 87-88.
32 In het rechtsboek *Jurisprudentia Frisica* en de daarmee samenhangende tekstenverzameling onder de naam *Excerpta legum;* mogelijk ook een voorbeeld in het Westerlauwerse Seendrecht. Uitgebreider hierover: Vries 1994: 61-62.
33 Buma/Ebel 1969: 88.
34 *DRW* V: 566.
35 *MWB* III: 582.
36 Frederiks 1918:52.
37 His 1901: 44.
38 Von Richthofen 1840: 319 (§35), 322 (§15); Buma/Ebel 1967: 162 (§49).
39 Ook het begrip *heydenbeest* ontbreekt in het *DRW*. Het komt echter wel voor in *MNDW* II: 225.
40 His 1935: 77; Maes 1947: 265.

Boekbeoordelingen

Inleiding in de generatieve morfologie / Jan Don...[et al.]. - Bussum: Coutinho, 1994. - 160 p.: fig.; 22 cm
ISBN 90-6283-963-0 Prijs: ƒ 34,50
Morfologie: de woordstructuur van het Nederlands / Geert Booij en Ariane van Santen. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995. - IX, 212 p.; 25 cm
ISBN 90-5356-143-9 Prijs: ƒ 39.50

Wanneer twee inleidingen in de morfologie kort na elkaar verschijnen in een klein taalgebied als het Nederlandse, ligt het voor de hand ze te beschouwen vanuit een vergelijkend perspectief. Het boek van Don et al. afficheert zich duidelijk als 'generatief' en beperkt zich niet tot het Nederlands, zoals het boek van Booij en Van Santen. Dat wil niet zeggen dat het laatstgenoemde werk niet-generatief, of zelfs anti-generatief zou zijn, maar wel dat het meer bevat dan de resultaten van pakweg 25 jaar generatieve morfologie. Met name in de eerste hoofdstukken bevat het traditionele structuralistische kost, zoals een discussie van de gemotiveerdheid van taaltekens, van graden van geleedheid en van produktiviteit, allemaal zaken die in Don et al. meer summier behandeld worden.

Bij lezing valt op dat Don et al. vlotter geschreven is dan Booij/Van Santen. Voor een inleiding die ook voor het HBO bedoeld is, bevat Booij/Van Santen onnodig veel taalkundig jargon, dat niet altijd bevredigend wordt uitgelegd. Een voorbeeld: de term 'gemarkeerd' wordt op bladzijde 56 uitgelegd in termen van kenmerken: een woord met meer (semantische) kenmerken dan een ander woord heet meer gemarkeerd te zijn. Op bladzijde 128 lezen we dat coronalen ongemarkeerd zijn (zonder dat dit wordt gerelateerd aan het aantal kenmerken dat deze klanken hebben) terwijl op bladzijde 144 de volgorde *heren en dames* als zeer gemarkeerd ten opzichte van *dames en heren* wordt aangemerkt. De betekenis die 'gemarkeerd' hier heeft is vermoedelijk 'ongebruikelijk' of 'opmerkelijk'. Maar het gaat niet alleen om de terminologie: de hele tekst leest wat stroef. Don et al. schrijven in kortere zinnen en nemen de lezer meer bij de hand. Een prettig kenmerk van Booij/Van Santen daarentegen is de royale(re) illustratie van het betoog met taalkundig materiaal, vaak opgescharreld uit kranten en tijdschriften, waardoor de tekst verlevendigd wordt.

Na deze algemene opmerkingen wil ik kort ingaan op de inhoud van beide boeken, te beginnen met Don et al., dat het eerst verschenen is.

Don et al. behandelen in tien korte hoofdstukken de voornaamste kwesties van de moderne morfologie, zoals kwesties van woordstructuur, woordvormingsregels, morfonologie, morfosyntaxis, morfologie en argumentstructuur, niet-lineaire morfologie, verwerving van morfologie en enkele morfologische aspecten van taalverandering.

Vermoedelijk onvermijdelijk, gezien de lijst van auteurs, is de grote aandacht die geschonken wordt aan de *Right Hand Head Rule*, hier aangeduid als 'Rechterkant-

hoofd-regel'. Voor morfologen zoals ik, die sceptisch staan ten opzichte van deze regel, is dit onfortuinlijk, omdat hierdoor een belangrijk deel van het boek problematisch wordt. Voor hen biedt Booij/Van Santen soelaas, omdat daar deze regel slechts kort, en kritisch, besproken wordt.

Controversieel is zeker ook de theorie van geordende strata die Don et al. aanhangen. Het komt mij voor dat die na de grondige kritiek in Sproat (1985) en Fabb (1988) wel heeft afgedaan. In Booij/Van Santen wordt deze theorie, m.i. terecht, verworpen. Men kan natuurlijk goed volhouden dat het niet aangaat om in een inleiding alle voors en tegens van een ingewikkelde controverse te presenteren, maar kiest men voor een positieve presentatie van de *resultaten* van het vakgebied, dan moet men de theorie van stratale ordening terzijde leggen.

In het hoofdstuk over argumentstructuur komen Don et al. in semantisch vaarwater terecht. Ook dit hoofdstuk bevredigt niet overal. Na begrippen als 'agens', 'doel' en 'thema' te hebben toegelicht aan de hand van een voorbeeld, krijgen we te horen dat in *Mijn vader is behanger* het onderwerp de thematische rol van 'Referent' (kortweg de R-rol) van het gezegde *behanger* krijgt. Hoe begrippen als handelende persoon, doel van de handeling en datgene wat de handeling ondergaat op één lijn gesteld kunnen worden met noties als referent, is mij een raadsel. Het lijkt me duidelijk dat referentschap haaks staat op de klassieke thematische rollen. In *De koningin at een salade* draagt het onderwerp de rol van agens en verwijst het naar de persoon Beatrix. Veranderen we de zin in *Een salade besmeurde de koningin*, dan verandert ook de thematische rol van *de koningin*, maar niet de referent. Dit zijn elementaire kwesties waar luchtigjes overheen wordt gegleden.

Het hoofdstuk over taalverwerving is leuk en bevat de resultaten van een paar eenvoudige onderzoekjes naar de verwerving van de regels voor het geslacht die de lezers van het boek zo zouden kunnen repliceren. Wel is het nogal beperkt van opzet, en gaat het voorbij aan zaken die in de literatuur vaak meer aandacht hebben gekregen, zoals de verwerving van sterke werkwoorden. Ook het hoofdstuk over taalverandering is interessant. De bibliografie daarentegen is een lachertje. We vinden in het korte lijstje geen vermelding van belangrijke Nederlandse morfologen als Booij, Schultink, Van Marle of Zonneveld, maar wel een drietal Utrechtse scripties, die voor studenten buiten Utrecht niet eenvoudig te raadplegen zijn. Een register of index ontbreekt.

Booij/Van Santen bevat een uitgebreide bibliografie en een termenlijst. De behandeling van de Nederlandse morfologie is uitgebreid. Na een inleidend hoofdstuk komen de diverse morfologische processen aan bod, vervolgens produktiviteit. Hier en daar is de presentatie mij iets te apodiktisch, bijvoorbeeld wanneer afleiding van een werkwoord door affixextractie van een agentief suffix -*er* als 'creatief' en niet-produktief omschreven wordt. Het komt mij veeleer voor dat er bij *backformation* ook duidelijke verschillen in produktiviteit bestaan, waarbij afleiding van een nieuw werkwoord uit een bestaand nomen agentis als veel produktiever dient te worden aangemerkt dan afleiding van een nieuw werkwoord uit een afleiding met -*baar*.

Het hoofdstuk over flexie is veel royaler en informatiever dan het hoofdstuk over morfosyntaxis in Don et al., dat ook aan flexie is gewijd. Bij de sectie over adjectivale flexie mis ik een vermelding van de genitief-*s* na onbepaalde voornaamwoorden (*iets heel moois*, *wat voor bijzonders* etc.), die voldoet aan alle criteria voor flexie. Er wordt in

dit hoofdstuk een onderscheid gemaakt tussen inherente en contextuele flexie. Bij contextuele flexie bepaalt de context de keuze van de flexievorm, bij inherente flexie de beoogde betekenis. Dit lijkt mij een zinvol onderscheid, maar het wordt niet overal juist aangebracht. Zo wordt de vorming van tijdsvormen en deelwoorden gerekend tot de inherente flexie. Bij verbale rectie lijkt me dit niet correct. Wanneer we met Bech (1955-1957) de keuze van de verbale morfologie door het hulpwerkwoord opvatten als 'statusrectie', een verschijnsel dat overeenkomsten vertoont met naamvalsrectie, dan moeten we het verschil in vorm tussen *(Jaap wil) fietsen*, *(Jaap hoeft niet) te fietsen* en (*Jaap heeft) gefietst* beschouwen als contextueel bepaald: door het hulpwerkwoord. Daarentegen is bij attributief gebruik de keuze van de verbale vorm bepaald door de beoogde betekenis, en niet door de syntactische omgeving: naast *de te nemen maatregelen* is grammaticaal *de genomen maatregelen*.

In het hoofdstuk over samenstellingen worden copulatieve samenstellingen als *tuinman-chauffeur* behandeld als gewone N+N samenstellingen met een aparte betekenis (die overigens nog wel past binnen het zeer algemene stramien voor N+N samenstellingen). Echter, dit gaat voorbij aan het feit dat het aantal leden van zulke samenstellingen niet 2 behoeft te zijn, maar vrij is: vgl. *tuinman-butler-chauffeur; roodwitblauw*, *Nederlands-Duits-Noors-Oekraiense interventiemacht*. Zouden we hiervoor de regel voor gewone N+N (en A+A) samenstellingen gebruiken, dan zijn we gedwongen tot een (ongemotiveerde) binaire structuur: ((*tuinman-butler) chauffeur)* danwel *(tuinman(butler-chauffeur))* (cf. Hoeksema 1985). De buiging in *roodwitblauwe* wordt gebruikt als argument dat het hoofd het meest rechtse element is, precies zoals bij gewone, nietcopulatieve N+N en A+A samenstellingen, maar het is ook mogelijk deze flexie te zien als een geval van 'randmarkering' in plaats van 'hoofdmarkering' (zie Hoeksema 1992a voor een algemene discussie en motivatie). Te denken valt hierbij o.a. aan het verschijnsel dat randmarkering zich ook voor kan doen bij nevenschikking (dat vormelijk belangrijke overeenkomsten heeft met copulatieve samenstellingen, vgl. opnieuw Hoeksema 1985) in vaste combinaties als *kant-en-klare*, maar ook bijv. in het volgende voorbeeld (uit *Trouw* van 5 augustus 1995, p 6): [Berlusconi's] *grillige*, *rechts noch linkse coalitiepartner Lega Nord*.

In de sectie over valentie komen thematische rollen ter sprake, alsmede de lexicaalconceptuele structuur (LCS) waarin deze rollen figureren. Evenals in Don et al. valt hier op dat er meer geïllustreerd wordt dan gedefinieerd. Zo lezen we dat fietsen een handeling is waarbij slechts één participant noodzakelijkerwijs betrokken is, terwijl er bij eten altijd twee participanten zijn. Nu komt het me voor dat men evenmin kan fietsen zonder fiets, als eten zonder voedsel, dus waar deze bewering op is gebaseerd, blijft duister. Uiteraard is er een verschil in argumentstructuur, maar of dit direct volgt uit *common sense*-observaties over fietsen en eten, lijkt twijfelachtig. De LCS speelt een rol bij 'erving' (het verschijnsel dat een grondwoord zijn selectie-eigenschappen doorgeeft aan ervan afgeleide woorden): bij afleiding wordt meestal alleen de LCS van het grondwoord overgenomen, zo stellen de auteurs (al wordt op blz. 156 de mogelijkheid van erving van niet-semantische subcategorisatie-informatie opengelaten). Voor een betoog tegen een uitsluitend op LCS-informatie gerichte theorie van erving verwijs ik naar Hoeksema (1992b). Ik heb niets tegen semantische verklaringen voor argumentstructuur, maar men zal ermee moeten leven dat sommige

aspecten ervan arbitrair zijn, met name de keuze van voorzetsels, en in sommige talen naamvallen. Ook moet men omzichtig zijn bij het zoeken naar een semantische verklaring. Zo voldoet de bewering op bladzijde 155 mij niet dat *Deze soep is eetbaar door mij* ongrammaticaal is omdat adjectieven op -*baar* geen gebeurtenissen aanduiden, maar eigenschappen, terwijl *door* nu juist een Agens verlangt, en een Agens alleen optreedt in een gebeurtenis. Immers, als dit zo was, dat zou de zin *Deze soep kan door mij gegeten worden* ook ongrammaticaal moeten zijn, omdat hij geen gebeurtenis, maar een eigenschap, of stand van zaken, aanduidt. Het arbitraire karakter van argumentstructuur laat zich ook hier goed illustreren: hoewel -*baar* adjectieven inderdaad meestal geen *door*-bepalingen kunnen velen, laat *deelbaar* die wel toe: vgl. *Zes is deelbaar door twee en drie*.

Een minder bevredigend aspect van het boek is dat het een aantal min of meer polemische secties bevat, zoals onder meer een kritische bespreking van de *small clause*-analyse van *be*- (voorgesteld in Hoekstra et al 1988). Naar mijn oordeel gaat dit over de hoofden van de studenten heen: die krijgen niet voldoende te horen om überhaupt de aantrekkingskracht van de *small clause*-analyse te begrijpen, terwijl ook de kritiek schetsmatig blijft. In het algemeen horen polemieken (ook in de bepaald milde vorm die ze hier krijgen) eerder thuis in vaktijdschriften dan inleidingen.

Verder is er een degelijk hoofdstuk over samenstellende afleiding en een hoofdstuk over psycholinguïstiek, waarbij niet alleen aandacht wordt geschonken aan de verwerving van morfologie, maar ook aan de prealabele kwestie van de structuur en functie van het mentale lexicon.

Beide boeken lijken me goed bruikbaar voor een semester inleiding in de morfologie. Don et al. zal goed voldoen in een ATW-setting, omdat er meer dan alleen het Nederlands in ter sprake wordt gebracht, terwijl Booij/Van Santen een betere ‘afdekking’ van de Nederlandse morfologie bieden. Verder hangt natuurlijk veel af van de theoretische voorkeuren die men heeft.

Jack Hoeksema

Bibliografie

Bech 1955-1957 - G. Bech: *Studien über das deutsche verbum infinitum*. København, 1955-1957. 2 dln. (Historisk-filologiske Meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab; 35-2, 36-6). [2e, ongew. uitg. Tübingen, 1983.]

Fabb 1988 - N. Fabb: ‘English suffixation is constrained only by selectional restrictions’. In: *Natural Language and Linguistic Theory* 6 (1988), p. 527-539.

Hoeksema 1985 - J. Hoeksema: *Categorial Morphology*. New York, 1985.

Hoeksema 1992a - J. Hoeksema: ‘The Head Parameter in Morphology and Syntax’. In: *Language and Cognition. Yearbook of the research group for linguistic theory and knowledge representation of the University of Groninge* 2 (1992), p. 119-132.

Hoeksema 1992 b - J. Hoeksema: ‘Categorial Morphology and the Valency of Nouns’. In: *Morphology Now.* [Red.] M. Aronoff. Albany, N.Y., 1992, p. 83-106, 198-203.

Hoekstra et al. 1987 - T. Hoekstra, M. Lansu en M. Westerduin: ‘Complexe verba’. In: *GLOT* 10 (1987), p. 61-78.

Sproat 1985 - R. Sproat: *On deriving the lexicon*. Proefschrift Cambridge, Mass. MIT, 1985.

De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw in duizend en enige bladzijden / [samengest. door] Gerrit Komrij. - Amsterdam: Bakker, 1994. - 1263 p.; 18 cm. - (Bert Bakker bloemlezing)

ISBN 90-351-1388-8 (paperback) Prijs: ƒ 40, -
ISBN 90-351-1408-6 (gebonden) Prijs: ƒ 55, -
- Maart 1996 verschijnt een cassette met de complete bloemlezing van Komrij uit de Nederlandse poëzie (twaalfde tot en met de twintigste eeuw) en een cd waarop Komrij gedichten voorleest.

Gerrit Komrij heeft zijn monumentale bloemlezing uit de Nederlandse poëzie afgesloten met een boek over de twaalfde tot en met de zestiende eeuw. 1194 pagina's teksten - met integrale vertalingen - gevolgd door een inhoudsopgave (waarin opgenomen de verantwoording van de gebruikte edities) en twee registers: van titels en beginregels en van de stokregels van de refreinen. Een zo omvangrijke keuze uit vier eeuwen poëzie is nauwelijks te recenseren in een paar honderd woorden; ik beperk me tot enkele opmerkingen over Komrij als bloemlezer en een aantal meer vakinhoudelijke zaken.

Komrijs keuze is minder eigenzinnig dan men misschien zou verwachten. Deed het eerste deel nog stof opwaaien door bijvoorbeeld het vrijwel ontbreken van de Vijftigers, dit derde deel begint klassiek met *Hebban olla vogala*, gevolgd door goede bekenden als *Eens meienmorgens vroe*, *Nu sijt willekome*, *Egidius*, *Heer Halewijn*, *Twee koninghs kindren*, *Vander mollenfeeste*, *Merten van Rossom* en, jawel, *Wilhelmus van Nassouwe*. Maar natuurlijk bevat deze bloemlezing nog veel meer: devote, schunnige, speelse en fulminerende gedichten, waaronder veel onbekende en onderbelichte teksten en zelfs een primeur (*Cantilene*, ontdekt door Johan Oosterman). Tegendraads? Niet echt, hoogstens in de voorkeur voor Anna Bijns ('veruit onze grootste dichteres' (p. 6)) die vertegenwoordigd is met zestien refreinen en één toeschrijving; Hadewijch moet het met zeven gedichten doen. Dat lijkt kenmerkend voor de hele bundel: Komrij heeft een zeer groot aantal rederijkersgedichten opgenomen. Maar eigenlijk is dat niet verbazingwekkend, enerzijds vanwege zijn voorkeur voor verstechnische hoogstandjes, anderzijds vanwege het simpele feit dat er nu eenmaal veel meer lyriek uit de latere periode overgeleverd is.

De gedichten zijn in principe chronologisch geordend. Voor wie *nolens volens* een knuvelderiaans tijdvakkenbesef heeft, is het toch weer verfrissend om de Geuzenliederen, Coornhert en Van der Noot op hun eigen plaats in de zestiende eeuw te treffen. Compositorisch is het aardig dat Komrij door de hele bundel heen groepjes rijmspreuken heeft gestrooid. Noemenswaard is de afdeling 'Zes "vergeestelijkingen"', waarin wereldlijke liederen en hun geestelijke contrafacten elkaar volgen. Komrij lijkt een voorkeur voor dergelijke duo's te hebben, blijkens twee opeenvolgende ABC-gedichten, *Got groet dich lieff / Got groet u lieff*, *Ongebonden best*, *weeldich wijf sonder man / Ongebonden best*, *weeldich man zonder wijf* en *Van het schoon mammeken / Van de leelicke mamme*.

Een belangrijk verschil met de vorige bundels blijkt al uit de titel: koos Komrij uit andere eeuwen '1000 en enige *gedichten*', dit deel bevat '1000 en enige *bladzijden*'. Dat bood de mogelijkheid om minder, maar ook langere gedichten op te nemen (het criterium van kortheid is in de teruggang door de eeuwen waarschijnlijk steeds meer gaan

knellen). Van die mogelijkheid heeft hij gebruik gemaakt, zelfs zozeer dat hij de gangbare genregrenzen genegeerd heeft. Het begrip 'poëzie' uit de titel is niet synoniem met 'lyriek': zo is bijvoorbeeld een gedeelte opgenomen uit Maerlants berijmde encyclopedie *Der naturen bloeme* en voorts zijn er sproken, boerden, spotprognosticaties en uiteenzettingen over tafelmanieren en de zeven planeten. Het zijn kostelijke teksten, maar men gaat zich wel afvragen wat het materiaal was waaruit Komrij kon putten. Ik neem aan dat hij niet alle berijmde teksten van vóór 1600 onder ogen heeft gehad, maar wat dan wel?

Dat brengt mij op de rol van neerlandici bij de totstandkoming van deze bloemlezing, een rol die vrij aanzienlijk geweest is. Nina van Rossem heeft, in overleg met Herman Pleij, het materiaal aangedragen. Dat moet geen eenvoudige opgave zijn geweest: er bestaat geen compleet repertorium van de Middelnederlandse lyriek en het materiaal is over zeer veel, en dikwijls obscure, bronnen verspreid. Wie de opsomming van gebruikte edities (p. 1207-1239) doorbladert, zal onder de indruk raken van het werk dat verricht is. Er is voor gekozen niet opnieuw te editeren, op een enkele uitzondering na (twee gedichten uit *Gruuthuse*). Uit praktisch oogpunt is deze handelwijze wel te begrijpen, maar een aantal van de gebruikte edities is minstens zo onbetrouwbaar als Cartons *Gruuthuse*-afschrift (Willems' *Belgisch museum* en Van Duyses *Het oude Nederlandsche lied*).[1] Uiteraard kan een onjuiste lezing goed begrip van een gedicht bemoeilijken. Een voorbeeld daarvan bevat *Van den A-B-C vele abuse der werelt*, waarin allerlei misstanden worden opgesomd. De eerste letters van de regels vormen een alfabet, afgesloten met enkele afkortingstekens. De op twee na laatste regel begint met het afkortingsteken 9 en luidt in de gebruikte editie (N. de Pauw): 'Con me weet men van den scape wat maken'. Degene die bij dit gedicht de vertaling maakte, is duidelijk in de problemen gekomen en maakt er maar van: 'Van de schapen weet er nauwelijks één nog hoe te handelen' (p. 268). Blijkbaar zag de vertaler *con me* als één woord, verwant met *cume*: 'nauwelijks'; het resultaat is een niet erg relevante vorm van maatschappijkritiek. In het handschrift staat echter niet *con me*, maar *con ine*: men maakt dus konijnen van schapen, met andere woorden: het is een rommeltje in de wereld. In de afsluiting van het gedicht komt eenzelfde verlezing voor: de lezer moet zich niet afvragen of het *op dit moment* zo toegaat ('eist niet aldus dat *nu* ghesciet?'), maar, veel bijtender, of *hijzelf* ook verkeerd handelt ('dat *mi* ghesciet?'). Het gebruik van een onbetrouwbaar afschrift is hier te meer jammer omdat van deze tekst eigenlijk wel een goede editie voorhanden was. Hij is namelijk afkomstig uit het zg. Geraardsbergse handschrift en aan een nieuwe editie van deze codex werd gewerkt in dezelfde periode dat de bloemlezing tot stand kwam.[2]

De vertalingen bij de gedichten zijn vervaardigd door 'het puik van de Nederlandse en Belgische mediëvistiek' zoals Komrij het formuleert (p. 7). Het gaat hier om enkele deelnemers aan de NLCM-themagroep 'lyriek' die eerder onder leiding van Frank Willaert de bundel *Een zoet akkoord* (Amsterdam, 1992) publiceerde. In zijn 'Vooraf' bedankt Komrij alle medewerkers ruimhartig, hetgeen bijna teniet gedaan werd door zijn enigszins badinerende opmerkingen over neerlandici bij de promotie van het boek. *Scripta manent*, gelukkig.

Het vertalen zal een enorm karwei geweest zijn, waarbij vele knopen moesten worden doorgehakt. De vertalingen zijn met zorg gemaakt en bevatten vele goede vondsten. Wel

zijn er duidelijk verschillen tussen de vertalers. De een geeft Middelnederlandse schunnigheden wel erg netjes weer (*besciten*: 'onder de drek geraken' p. 92), een ander bedacht een even plat equivalent (*Jan laefcutte*: 'Jan kutlikker' p. 1074). Ook bij de behandeling van figuurlijk taalgebruik hebben de vertalers verschillende oplossingen gekozen. Het meest gelukkig lijkt het me de bewoordingen van het gedicht te volgen en vergezeld te laten gaan van een kleine uitleg, zoals bijvoorbeeld *Tcapproen oock met hoye vullen* vertaald is met: 'de kap met hooi vullen [iemand iets wijsmaken]' (p. 946). Elders volgt de vertaling het Middelnederlands zo nauw dat het het tekstbegrip niet ten goede komt: zo is *een wijf die achter uut sleet* weergegeven als 'een vrouw die naar achteren schopt' (p. 80). De toevoeging van de figuurlijke betekenis 'heftig tegenstribbelt' (*WNT* I, 729) zou veel verduidelijkt hebben. In andere gevallen wordt slechts de figuurlijke betekenis gegeven en dat kan een verarming betekenen, zoals wanneer *Synt Jorys vissop heb ic gesopen* platweg vertaald wordt met 'Ik ben verliefd geraakt'; bovendien komt daardoor de volgende regel (*Ic byn dar in gedocken*: 'ik ben erin gedoken') in de lucht te hangen (p. 387).[3] In de vertaling is op verschillende plaatsen (en niet ten onrechte) ook enige toelichting op de tekst opgenomen, maar dit lijkt weer afhankelijk van het persoonlijk initiatief van de vertaler. De bijbelse figuur Job wordt de ene keer wel en de andere keer niet van een uitleg voorzien (vgl. p. 203 en p. 1130). Elders worden namen als Aechines, Hyperides en Carbo zonder toelichting genoemd (p. 908-909). Achrosticha worden op verschillende manieren gesignaleerd (men vergelijke p. 179, 199 en 942), maar de beginletters van de strofen van het *Wilhelmus* zijn niet geaccentueerd (p. 1112-1117).

Enkele opschriften zijn verwarrend. *Een groen raepkin* is geen historielied, al werd het gepubliceerd in de inleiding van het standaardwerk van Van de Graft.[4] Dat er een onderscheid gemaakt wordt tussen Pseudo-Hadewijch I en II (p. 81, 89, 1209) getuigt van precisie, maar is raadselachtig voor wie de materie niet kent. De serie rijmspreuken die op p. 373 start, wordt door het opschrift *Uit een Brussels handschrift* (p. 378) van de volgende teksten gescheiden, maar dat Brussels handschrift (signatuur KB, II 144) is ook de bron van die rijmspreuken! Tenslotte lijkt de vermelding van (vermoedelijke) geboorte- en overlijdensjaren van de dichters tamelijk willekeurig: waarom bijvoorbeeld wel bij Boendale, maar niet bij Hertog Jan, Hildegaersberch en Colijn van Rijssele?

Bij dit alles gaat het echter om spijkers op laag water. Komrijs bloemlezing is één groot feest en zal professionele en niet-professionele lezers veel plezier bezorgen. Tenslotte een welgemeend advies: koop vooral de gebonden versie die mooi openvalt, dit in tegenstelling tot de paperback die alleen gelezen kan worden na onbarmhartig vouwen van de rug.

Dieuwke E. van der Poel

Middelnederlandse fabels: studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels / door Johanna Alfrida Schippers. - Nijmegen: [s.n.], 1995. - 363 p.: ill., schema's.; 24 cm - Proefschrift Nijmegen.
ISBN 90-9008746-X Prijs: ƒ 49,50
- Te bestellen bij Anda Schippers, Van Broeckhuysenstraat 42, 6511 PJ Nijmegen.

Deze helder gestructureerde studie bestaat uit twee delen: (I) een omschrijving van de fabel als genre en (II) een overzicht van de fabelbundels en fabels die in het Middelnederlands overgeleverd zijn. Het eerste deel bespreekt na een algemene inleiding de theorie over genres in de middeleeuwse literatuur en middeleeuwse visies op fabels. Het tweede deel geeft een beschrijvend overzicht van de Middelnederlandse fabelbundels en een catalogus van Middelnederlandse fabels met de bijbehorende verantwoording.

Doorgaans proberen onderzoekers een vaste kern van het genre te vinden die liefst niet onderhevig is aan de tijd. De verdere eigenschappen van de teksten verworden in deze optiek tot onbelangrijke nevenverschijnselen en wat niet in het schema past, wordt als afwijking bestempeld. Anda Schippers vindt dit een onbevredigende manier van werken. Ze gaat op zoek naar een genretheorie die niet denkt in termen van modellen en ideale vormen. Zij vindt daarbij een stevig uitgangspunt in het poststructuralisme, dat - (te) kort gezegd - teksten meer ziet als tekensystemen, dan als structuren waarin de kernen verwijzen naar buitentekstuele werkelijkheden.

Terecht, en met verve, pleit Schippers voor aandacht voor de veelvormigheid van middeleeuwse genres, die zich maar moeilijk laat verdragen met de reductionistische praktijk van het hedendaagse genre-onderzoek. Hoofdstuk 3 van deel I laat op fraaie wijze de veelvormigheid van het fabelgenre zien. Duidelijk komt naar voren hoe men in de late middeleeuwen op een niet-exclusieve manier over fabels spreekt: de uitspraken die men over fabels doet, gelden niet voor fabels alleen. Schippers heeft hier genoegen mee genomen en niet het onderzoeksobject in vreemde schema's willen inpassen. Hier kan elk genre-onderzoek wat van leren. De vraag is echter of men zo dicht bij de middeleeuwen moet blijven, ook als men er geen verraad aan wil plegen. Voor een inventaris bijvoorbeeld moet men praktische beslissingen nemen. De criteria voor opname dienen helder te zijn. Schippers vertelt uitgebreid *hoe* en vooral *waar* ze gezocht heeft voor haar catalogus van Middelnederlandse fabels, maar *wat* ze nu

precies gezocht heeft, blijft nogal impliciet: ja, fabels natuurlijk. En dat corpus wordt als volgt afgebakend: ‘Bij het samenstellen van de Nederlandse catalogus heb ik besloten alle teksten die, voorzover vast te stellen, volgens middeleeuwse criteria tot de fabels gerekend worden, in het corpus op te nemen’. Waar we die middeleeuwse criteria kunnen vinden, staat er niet bij, maar vermoedelijk zou de auteur desgevraagd naar hoofdstuk 3 van deel I verwijzen. Maar dat hoofdstuk hebben we juist geprezen om zijn vage, niet-expliciete beschrijving van het genre. Nu lijkt er geen probleem met de corpusafbakening te zijn bij het opnemen van fabels uit fabelbundels, maar de auteur neemt ook fabels uit andere teksten op. Hoe bepaalt zij of de betreffende tekst daar een fabel is? ‘Geen praktijk zonder theorie’, zoals de auteur zelf zegt (p. 50), en waarschijnlijk heeft zij dan ook bij het inventariseren toch een scherper theoretisch idee gehanteerd van wat een fabel is, maar heeft zij dit idee niet willen expliciteren, vermoedelijk om niet ontrouw te worden aan haar poststructuralistische uitgangspunt. In dat geval heeft zij het reductionisme, dat zij terecht wil mijden, verward met implicietheid. En implicietheid is in wetenschappelijk opzicht geen deugd te noemen.

Bij de beschrijving van het genre van de Middelnederlandse fabel gaat Anda Schippers synchroon te werk. De diachrone aspecten van het genre komen nauwelijks aan bod en zijn geen voorwerp van onderzoek. De vraag wanneer het genre de Middelnederlandse literatuur binnenkomt en of dit begint met fabelbundels of met losse fabels, wordt niet beantwoord, evenmin als de vraag waarom het genre zich in het vierde kwart van de vijftiende eeuw pas echt ontplooit. Bij het beantwoorden daarvan stuit men ongetwijfeld ook op de vraag of er, naast het genre van de fabel, een genre van fabelbundels onderscheiden moet worden dat tot op zekere hoogte een eigen weg is gegaan door de Middelnederlandse literatuurgeschiedenis. Deze vraag wordt in dit genreonderzoek niet gesteld, maar hij is zeker veel gemakkelijker te beantwoorden met behulp van dit boek.

Over het geheel genomen is dit een zeer bruikbare studie met een zwaar theoretisch accent in deel I, dat in de praktijk van het inventariseren in deel II niet helemaal wordt waargemaakt. En dit laatste speelt de weerstand tegen het theoretisch denken die Anda Schippers de medioneerlandistiek verwijt (p. 51), in de kaart. Dat neemt niet weg dat onze kennis van de Middelnederlandse fabel dankzij dit goed leesbare boek sterk uitgebreid is en dat verder onderzoek er een stevige basis zal vinden.

Thom Mertens

Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw / Robert Stein.- Leuven: Peeters, 1994. - 362 p. - (Miscellanea Neerlandica; 10)
ISBN 90-6831-591-9 Prijs: ƒ 85, -

Op vier augustus 1430 overleed op zevenentwintigjarige leeftijd Filips van Sint-Pol, sinds 1427 hertog van Brabant en Limburg. Twee maanden later huldigden de Brabanders zijn neef Filips de Goede te Leuven als zijn opvolger. Deze toetreding

tot het Bourgondische statencomplex maakte een eind aan de onafhankelijkheid van Brabant en vormde tevens het slot van een machtsstrijd die te Brussel, Brabant en ver daarbuiten verscheidene decennia diepe sporen had getrokken.

In het kielzog van deze politiek turbulente periode voltrok zich een herleving van de Brabantse historiografie: de *Brabantiae Historia Diplomatica* van Petrus de Thimo, de *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae* van Edmond de Dynter en de voortzetting van Boendales *Brabantsche Yeesten*. Aan dit befaamde standaardwerk binnen de veertiende eeuwse Brabantse historiografie - bestaande uit vijf boeken - voegde een anonieme dichter er twee toe die hij respectievelijk in 1432 en 1441 in eerste instantie afrondde. Deze opvallende contaminatie van politieke dynamiek en historiografische vernieuwing vormt het uitgangspunt van de hier te bespreken dissertatie. Hierin benut de auteur op voorbeeldige wijze deze uitgelezen mogelijkheid historiografische bronnen te analyseren in directe samenhang en wisselwerking met de contemporaine maatschappelijke en politieke context. Zijn poging greep te krijgen op die wisselwerking gaat samen met een interdisciplinaire benadering die tot belangrijke resultaten heeft geleid voor tal van aspecten van de Brabantse geschiedenis en geschiedschrijving in de eerste helft van de vijftiende eeuw, zoals bij voorbeeld de sociaal-politieke verhoudingen te Brussel en de wijze waarop de Bourgondisering van het hertogdom zich heeft voltrokken.

De *Voortzetting* vormt weliswaar de centrale tekst in deze studie, maar de auteur betrekt ook de beide andere kronieken diepgaand in zijn onderzoek, omdat dit drietal op complexe wijze met elkaar in relatie staat - een samenhang die weliswaar al sinds lang onderkend is, maar over de aard waarvan geen consensus bestaat. De uitvoerige aandacht voor deze problematiek - de hoofdstukken 2-7, ruim 130 pagina's, worden hieraan besteed - is voorts legitiem omdat een juist inzicht in de ontstaansgeschiedenis en het functiemilieu van deze teksten binnen het kader van een dergelijk onderzoek van fundamenteel belang is.

In een eerste drieluik komen de teksten - overlevering, datering, bronnen - aan bod, het tweede bevat biografische schetsen van de auteurs. Dit onderdeel, een combinatie van archief- en codicologisch onderzoek, bevat een schat aan belangrijke informatie over de betrokken teksten, maar leidt ook tot een aantal nieuwe, verrassende gegevens: één daarvan betreft ontstaan en datering van De Thimo's *BHD*: afgezien van de vondst van een nieuwe versie in het archief van Sint Goedele, wordt aannemelijk gemaakt dat deze kroniek niet ontstond tussen 1464 en 1474 - zoals algemeen wordt aangenomen - maar dat daarvan al ca. 1425 een (verloren) versie heeft bestaan. Bovendien dat de *BHD* een van de bronnen is geweest van de *Voortzetting*. Ook de ontstaansperiode van de *Chronica* van De Dynter wordt bijgesteld: ca. 1445 en daarmee wordt tevens een sluitend antwoord gegeven op de inhoudelijke relatie tussen de *Chronica* en de *Voortzetting*. Ook heeft De Dynter een tractaat samengesteld met het oog op de vervaardiging van de *Voortzetting* en blijkt hij één van de belangrijkste informanten van de dichter te zijn (p. 50). Behalve De Dynter was ook De Thimo direct betrokken bij de totstandkoming van de *Voortzetting*: hij voorzag de dichter niet alleen van specifieke informatiebronnen, maar trad tevens op als opdrachtgever die de supervisie uitoefende op de arbeid van de dichter (cf. p. 50-53, 57, 85). De identiteit van de dichter heeft Stein niet kunnen achterhalen, hoewel hij

op basis van tekstinterne gegevens wel een eind komt: een functionaris verbonden aan het Brabants-Bourgondische hof, die hoogstwaarschijnlijk betrokken was bij een oorkonde-inventarisatie in het hertogelijk slot te Tervuren in het Zoniënwoud.

De totstandkoming van de *Voortzetting* kan dus worden getypeerd als een samenwerkingsproject. De reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van deze tekst getuigt van een sterk analytisch vermogen en geeft tegelijkertijd een boeiend inzicht in historiografie *in actu*. De relaties die Stein legt tussen de verschillende teksten en personen bij de vervaardiging van de *Voortzetting* zijn over het geheel genomen overtuigend. De enige twijfel die ik heb geldt de aanname van het bestaan van een versie van de *BHD* van ca. 1425. Hoewel het buiten kijf is dat De Thimo participeerde in het project en dat de *Voortzetting* mede gebaseerd is op materiaal dat in de *BHD* voorkomt, vraag ik mij niettemin af of het gaat om een min of meer afgeronde versie van de *BHD*. De overgeleverde versies van de *BHD* zijn namelijk autografen uit de jaren zestig en geschreven in de periode dat De Thimo thesorier was van het kapittel van Sint-Goedele. Afgezien van de vraag wat hem ertoe bewoog zich in die jaren opnieuw zo intensief met zijn magnum opus bezig te houden, blijft het enigszins merkwaardig dat hij een tekst zou hebben herbewerkt/aangevuld die hij nota bene veertig jaar eerder al in eerste instantie zou hebben voltooid. Beperkte zijn bijdrage aan de *Voortzetting* zich misschien tot het verschaffen van materiaal dat 'dossier-matig' werd aangeleverd?

Omdat een driemanschap aan de basis van de *Voortzetting* staat, is men benieuwd waar de auteur het primaire receptie-milieu situeert - de centrale vraag van het achtste hoofdstuk. Hoewel al op pagina 57 geconcludeerd werd dat De Thimo als opdrachtgever optrad ('een bijna waterdichte bewijsvoering'), wordt hij hier echter gezien als representant van de Brusselse magistraat die als collectieve maecenas optrad (p. 155). Dat milieu is dan tevens de eerste publiekskkring, die echter vervolgens wordt uitgebreid tot 'een veel bredere laag van de Brusselse bevolking' (p. 159). En hoewel deze plaatsbepaling wordt ondersteund met verschillende argumenten zijn deze m.i. niet dwingend of exclusief en wordt deze optie vooral ingegeven door de overtuiging dat de *Voortzetting* geschreven werd in de (politieke) geest van het stadsbestuur (p. 155).

In dit hoofdstuk blijkt de auteur een keuze gemaakt te hebben die richtingbepalend is geweest voor de interpretatie van de functie van de *Voortzetting*. En hoewel deze kwestie expliciet in het slothoofdstuk behandeld wordt, ontkomt men niet aan de indruk dat de binding van de *Voortzetting* exclusief aan een stedelijk milieu tegelijk de optiek heeft bepaald vanwaaruit de 'Bourgondisering van Brabant' (hfdst. 9) en de relatie tussen 'Brussel en de hertogen' (hfdst. 10) zijn beschreven. Dit blijkt bij voorbeeld op pagina 208 waar genoemde relatie vooral benaderd wordt vanuit de vraag wat de stad deed om de hertog aan zich te binden en wie daarvan profiteerde. Dit heeft tot gevolg dat al in een vroeg stadium andere mogelijkheden met betrekking tot de functie (en derhalve ook tot het functiemilieu) op de achtergrond zijn geraakt, mogelijkheden die m.i. een serieuze overweging waard zijn.

Daartoe dragen de hoofdstukken 9 en 10 zelf al materiaal aan. De 'Bourgondisering van Brabant' behandelt met grote kennis van zaken de baaierd van spanningen die de dans om de macht in Brabant veroorzaakte. De machtsaanspraken van Filips van Bourgondië waren allerminst waterdicht - zijn aanspraken liepen o.a. via een dubbele cognatische lijn en vormden derhalve een obstakel voor een belening door de Duitse

keizer - en gingen gepaard met partijstrijd met endemisch karakter, waarin de Bourgondische partij lokaal (Brussel), 'nationaal' en 'internationaal' op felle tegenstand stuitte. De jaren twintig vormden een cruciale en beslissende periode waarin Filips op allerlei manieren zijn aanspraken trachtte te laten prevaleren en door te drukken - o.a. door het creëren van afhankelijkheidsrelaties in de vorm van geldlenen aan politiek invloedrijke hoffiguren en steun aan de Staten van Brabant.

In het volgende hoofdstuk wordt de lens scherp gesteld op Brussel en het sociale-politieke krachtenveld in relatie tot de opvolgingsproblematiek. Daar leidde de Bourgondische overwinning landelijk ook lokaal tot een zege. De Brusselse bestuurlijke elite had haar positie gekoppeld aan die van de hertogen. Daardoor wordt de legitimering van de hertog in de *Voortzetting* door de auteur primair geïnterpreteerd als een noodzaak voor deze Bourgondisch gelieerde stedelijk elite om haar positie te verdedigen en de status quo te handhaven. Bovendien zou de magistraat middels de *Voortzetting* de kostbare politiek om de hertogelijke residentie te binden aan Brussel hebben willen rechtvaardigen tegenover lokale oppositie.

Deze hoofdstukken doen, zoals opgemerkt, de vraag rijzen of het ontstaans- en functiemilieu niet te beperkt is afgebakend. De lijn die Stein trekt en consequent doortrekt is zonder meer aanwijsbaar in de *Voortzetting* en daardoor plausibel. Niettemin lijkt mij ook verdedigbaar dat deze kroniek in de directe omgeving van de hertog - dus het hof - heeft gefunctioneerd. Wil de *Voortzetting* werkzaam zijn overeenkomstig de tendenties die Stein daarin onderkent, zoals de residentiële binding aan Brussel, dan zal de tekst toch hebben moeten circuleren in de omgeving van hem die daarin de beslissende stem had. Hetzelfde geldt de nadruk op de territoriale integriteit van Brabant, een optie die vooral door de Staten van Brabant werd aangehangen, maar die zijn spits heeft tegenover de hertog die immers deze territoriale eenheid zou kunnen bedreigen.

Voorts, gezien de hoeveelheid voeten die Filips machtsovername in de aarde had, was een legitimering van zijn positie en een aanvaarding van de nieuwe dynastie gewenst. Deze strekking is dan ook aantoonbaar in de *Voortzetting*; de dynastie neemt niet alleen een essentiële plaats in in deze kroniek (p. 157, 169, 244, 250, 264), maar daarin wordt bij voorbeeld ook benadrukt dat in Brabant de agnatische successie wel vaker is voorgekomen (p. 275). De dichter kiest als structurerend principe niet de *surrogatio in dominio*, d.w.z. een 'territoriaal-nationaal' uitgangspunt en evenmin de *devolutio dominorum*, dwz. het dynastieke principe, maar een middenweg, namelijk de heerserssuccessie (Johanna van Brabant, Antoon, Jan IV, Filips van Sint-Pol en tenslotte Filips de Goede). De *Voortzeting* verdedigt dus ook de belangen van de nieuwe machthebbers en zou dus mede vanuit die bedoeling kunnen zijn ondernomen, een visie die ook door Filips chartermeester Adriaan van der Ee wordt aangehangen die deze kroniek typeert als 'éncommenchiés a l'honneur et perfection de son (sc. Filips) bon renom' (p. 243).

Het voorgaande lijkt mij toch wel voldoende aanleiding serieus rekening te houden met de mogelijkheid dat deze tekst behalve in een stedelijk milieu ook in hofkringen gefunctioneerd heeft. Ik ben geneigd zelfs nog een stap verder te gaan, want ik sluit evenmin uit dat de nieuwe machthebbers een aandeel hebben gehad in de totstandkoming ervan. Wanneer men de betrokken auteurs hierbij in ogenschouw neemt, dan is

er evenmin een belemmering om de *Voortzetting* (tevens) in een hertogelijk kader te plaatsen. De anonieme dichter was immers aan het hof verbonden; hetzelfde geldt voor hertogelijke secretaris De Dynter wiens politieke loyaliteit schippert tussen hertog en Staten, terwijl ook De Thimo intensieve contacten met het hof had, waar hij zeer in de gunst stond. Dit netwerk vormde dus een vruchtbare voedingsbodem voor een samenwerkingsproject waarbij zowel de belangen van de nieuwe dynastie als die van de stedelijke elite, wier positie viel of stond met de nieuwe verhoudingen, zijn behartigd. Een mogelijkheid die tevens een aannemelijke verklaring lijkt te bieden voor de enigszins hybride politieke stellingname in de *Voortzetting*.

Deze bedenkingen laten overigens onverlet dat het hier gaat om een studie van hoog niveau. Indrukwekkend is de wijze waarop de auteur verschillende disciplines beheerst en integreert. Bovendien is dit boek een *Fundgrube* voor tal van aspecten van de geschiedenis van Brabant in de vijftiende eeuw en onmisbaar voor ieder die zich bezig houdt met territoriale geschiedenis en geschiedschrijving.

A.L.H. Hage

Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw: sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek / Peter Thissen. - Amsterdam [etc.]: APA-Holland Universiteits Pers, 1994. - XIV, 333 p., 5 p. pl.: portr.; 23 cm. - (Studies van het Instituut Pierre Bayle voor intellectuele betrekkingen tussen de West-Europese landen in de nieuwe tijd, ISSN 0927-1864; 26) - Ook verschenen als dissertatie Nijmegen. ISBN 90-302-1036-2 Prijs: ƒ 79,50

De laatste decennia is er in toenemende mate aandacht geschonken aan het dichtwerk van *poetae minores* en hun sociaal-economische en sociaal-culturele posities. Het boek *Werk*, *netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw*. *Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek* waarop Peter Thissen aan de Katholieke universiteit van Nijmegen promoveerde, levert een nieuwe bijdrage aan onderzoek naar kunstenaars van het tweede plan en hun sociale omgeving. Thissen beoogt met zijn werk ‘de resultaten weer te geven van een onderzoek naar de wijze waarop de leden van een migrantenfamilie uit Antwerpen zich in Noord-Nederland vestigden, daar maatschappelijk assimileerden, zich een plaats als geletterden verwierven en hun persoonlijke drijfveren in proza en poëzie gestalte gaven’ (p. 2). Als uitgangspunt dient de familie Van Hoogstraten in de periode 1570-1700, waarbij de nadruk ligt op de broers Samuel (1627-1678) en Frans (1632-1696). Een belangrijk onderdeel van het onderzoek vormen de verschillende (literaire) contacten die de broers hadden en de invloed hiervan op hun leven en werk. Om een goed beeld van deze contacten te krijgen, schetst Thissen de netwerken waarin de Van Hoogstratens verkeerden.

In de inleiding (hoofdstuk 1) wordt het doel van de studie uiteengezet. Behalve het beschrijven van de particuliere familiegeschiedenis van de Van Hoogstratens

beoogt Thissen, zoals ook uit de titel van zijn boek blijkt, een representatieve geschiedenis van geletterden in de Republiek te schrijven. Naast bovengenoemde uitgangspunten en grenzen van het onderzoek bevat het hoofdstuk een overzicht van de reeds bestaande literatuur over het geslacht dat in dit boek centraal staat.

Hoofdstuk 2 schetst de genealogische en sociaal-economische positie van de doopsgezinde familie Van Hoogstraten in Antwerpen, Dordrecht en 's-Gravenhage. Onder invloed van loonstagnatie, stijgende graanprijzen, toenemende sociale repressie na de komst van hertog Alva als landvoogd en de moeilijkheden voor Antwerpse textielsector na de opschorting van de Engelse lakenhandel, vertrokken veel Zuid-nederlanders naar het Noorden om daar hun geluk te beproeven. Zo ook Franchoys van Hoogstraten, de grootvader van Samuel en Frans. Hij vestigde zich voor 1572 in Dordrecht als kleine zelfstandige in de textielsector. De familie werkte zich in de loop der jaren op; Franchoys had de middelen om zijn zoon Dirk, vader van Samuel en Frans, bij diens huwelijk een huis mee te geven. Over Dirks financiële situatie is minder bekend, maar zijn status bepaalt Thissen nader aan de hand van zijn beroep van meesterschilder en edelsmid. De familie, alhoewel niet rijk, leefde toch in ruime welstand en behoorde tot de gegoede burgerij. Via deze ‘opmaat’ belanden we bij de hoofdpersonen van dit boek: Samuel en Frans van Hoogstraten, wier levensloop in hoofdstuk 3 geschetst wordt.

Na het overlijden van hun vader in 1640 traden de broers in dienst bij verschillende leermeesters: Samuel bij de schilder Rembrandt van Rijn, Frans bij de Dordtse boekdrukker Abraham Andriessz..Samuel verlegde al snel zijn grenzen: hij maakte een reis naar Rome en naar het hof van Wenen waar hij schilderopdrachten binnenhaalde; bij terugkomst in Dordrecht was hij een gevierd man. Daar vervolgde hij zijn voortvarende maatschappelijke loopbaan als erfmuntmeester van de Munt van Holland. Hij bleef buitenlandse reizen maken en leidde in zijn atelier in Dordrecht leerjongens op. Ook als dichter liet Samuel zich gelden. Juist hiermee wilde hij zich hogerop werken. Frans bewandelde een wat minder succesvol levenspad. Alhoewel hij zich op literair vlak niet onbetuigd liet (hij schreef zelf en vertaalde; de fondslijst van zijn boekhandel bevatte niet minder dan 94 titels), bleef hij in sociaal-economisch opzicht achter bij zijn broer. Hij verkeerde zijn hele leven in een klein wereldje - hij trouwde bijvoorbeeld met een nicht van zijn moeder -, in tegenstelling tot Samuel die zich niet wilde beperken tot zijn oorspronkelijke ambacht en milieu.

In het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 4) worden de literaire en culturele kringen waarin beide broers verkeerden nader belicht. Hierbij ligt de nadruk op de jaren 1650, toen deze contacten in Dordrecht gesitueerd waren. Een belangrijke stimulans tot schrijven was hun doopsgezinde afkomst. Ook hebben gezins- en familierelaties een grote invloed gehad op hun ontwikkeling en carrière. Maar eigenlijk waren deze voorwaarden volgens Thissen niet noodzakelijk om tot publikatie te komen. In Dordrecht heerste namelijk volgens hem onder de invloed van de zogenaamde ‘Dordtse dichtschool’ op letterkundig gebied een uitermate stimulerend en gunstig klimaat. Ook andere steden, zoals Amsterdam en Haarlem hadden dichtscholen, waarmee de auteur veronderstelt dat ook elders in de Republiek een dergelijke situatie heeft kunnen bestaan. Samuel en Frans waren om uiteenlopende redenen geïnteresseerd in de letteren: Samuel zocht vertier in de literatuur en probeerde hiermee relaties aan te knopen en zichzelf te profileren, Frans uitte in boeken zijn religieuze emoties.

In hoofdstuk 5 gaat Thissen dieper in op dit verschillend gebruik van de literatuur. Voor Samuel blijkt vooral de verhouding tussen schilderen en schrijven van cruciaal belang te zijn geweest. Schilderen werd tot ver in de zeventiende eeuw niet als kunst, maar als ambacht gezien. Met behulp van proza en poëzie probeerde hij zijn schilderswerk extra status te geven. Via zowel de schilder- als dichtkunst legde Samuel veel contacten en zo creëerde hij een afzetgebied voor zijn produkten. Zijn visie op beide kunsten was niet eenduidig: enerzijds beklaagde hij zich dat hij moest schilderen om in zijn levensonderhoud te voorzien en dat hij daardoor geen tijd had om te dichten, anderzijds verhief hij het schilderen tot kunst en meende hij zelfs dat het de poëzie overtrof.

Het tweede deel van dit hoofdstuk belicht Frans als 'katholiek' literator, in de jaren dat hij in Rotterdam woonde (1656-1696). Al in Dordrecht bleek bij Frans het christelijk element zwaar te wegen. Vanaf de jaren 1660 voelde Frans zich in zijn persoonlijke geloofsbeleving uitstekend thuis bij de katholieke religie. In de Maasstad kwam hij in contact met mensen van dit geloof die op religieus-ideologisch gebied verwante gedachten hadden. Zijn religieuze, ascetische levensovertuiging speelde een belangrijke rol en vond zijn weerslag in de boeken die hij uitgaf en de verzen die hij schreef.

Na deze boeiende levensbeschrijvingen maakt Thissen in het laatste hoofdstuk de balans op. Hij meent dat de invloed van de Dordtse dichtschool moeilijk te overschatten is, gezien de literaire ontplooiing van de broers. Alhoewel veel namen van schrijvers uit de Merwestad totaal vergeten zijn, werden er in de tijd dat Samuel en Frans er woonden veel bundels gepubliceerd, die opgeluisterd werden met nog meer lofdichten. Op deze manier werden velen tot dichten aangespoord. De Van Hoogstratens zijn hierop zeker geen uitzondering geweest: zij namen actief deel aan het literaire leven van hun stad. Binnen deze stedelijke dichtersschool had niet iedereen dezelfde status en belangen. Alhoewel de Van Hoogstratens ongeveer even actief waren, hadden zij, zoals hierboven bleek, uiteenlopende redenen voor hun interesse in de letteren.

Hoewel beide levensverhalen zeer de moeite waard zijn, dringt zich toch de vraag op of het leven van de broers en de Dordtse dichterskring werkelijk zo representatief zijn als Thissen suggereert. Doordat de particuliere levensgeschiedenissen op zichzelf blijven staan en er geen vergelijkingsmateriaal voorhanden is over dichtscholen elders is het moeilijk algemene conclusies te trekken en vast te stellen of migrantenfamilies in andere plaatsen eenzelfde mogelijkheid hadden zich literair, cultureel en maatschappelijk te ontwikkelen. Bovendien stelt Thissen de positieve werking van een dichtschool centraal, zonder de begrippen 'kring' en 'school' te problematiseren. Hierdoor is lang niet altijd duidelijk in hoeverre bepaalde personen daadwerkelijk contact met elkaar hadden en wat de invloed hiervan op hun literaire werk was. Dit neemt echter niet weg dat Thissens boek laat zien dat er met netwerkenonderzoek, waarbij hij uitvoerig gebruik maakt van zowel literaire bronnen als archieven, veel vergeten namen naar boven gehaald en sociaal-culturele en sociaal-economische achtergronden geschetst kunnen worden van hiervoor totaal vergeten personen. De verdienste van de studie ligt dan ook hierin, dat Thissen dit voor Samuel en Frans van Hoogstraten voortreffelijk heeft gedaan.

Annelies de Jeu

Gedichten / Hubert Korneliszoon Poot; voorafgegaan door de biogr. van de dichter door Jacob Spex; met inl. en aant. door M.A. Schenkeveld-van der Dussen. - Amsterdam: Amsterdam University Press, cop. 1995. - VI, 92 p.: ill.; 24 cm. - (Alfa)
ISBN 90-5356-155-2 Prijs: ƒ 25, -

'De canon is sterk vertegenwoordigd', schrijft de redactie van de Alfa-reeks op de omslag van haar serie. Hubert Korneliszoon Poot is zo'n klassieker uit de Nederlandse letterkunde en het is verheugend dat zijn werk weer beschikbaar is, nu de bloemlezing in Klassiek Letterkundig Pantheon-reeks (nr. 88) vrijwel uitverkocht is geraakt.

Ordende de editeur - M.A. Schenkeveld-van der Dussen - destijds het materiaal chronologisch, de nu verschenen uitgave is thematisch ingedeeld. Wat mij betreft was dit een gelukkige beslissing: de hoofdthema's uit Poots werk ('persoonlijke gedichten', 'minnedichten' en 'gedichten over natuur en buitenleven') komen zo beter uit de verf. Natuurlijk zijn er overlappingen of keuzemogelijkheden, maar de editeur is zich dit bewust en verantwoordt haar keuzes adequaat. Bovendien is binnen de rubrieken de chronologie zoveel mogelijk gehandhaafd. Een aantrekkelijke toevoeging vergeleken met het KLP-deel is de (enigszins bekorte) biografie over Poot, die zijn bewonderaar Jacob Spex in 1735 aan het *Vervolg der gedichten* toevoegde.

Misschien onbedoeld zorgt Spex' biografie echter ook voor problemen. In haar inleiding (p. 1-4) neemt Schenkeveld-van der Dussen dit levensverslag als uitgangspunt voor een beschouwing over leven en werk van Poot en knoopt ze aan Spex' beschouwingen over talent, kunstoefening, het dubbelbestaan van boer en dichter, Poots liefdesleven en zijn geloof en karakter verdere feiten over de dichter en nadere toelichtingen op diens werk en dat van Spex vast. Hoe aantrekkelijk deze methode op voorhand lijkt, zeker voor een met Poot en de achttiende-eeuwse kunsttheorie onbekend publiek maakt ze de kennismaking met het materiaal niet eenvoudig: de lezer wordt in het korte bestek van vier bladzijden geconfronteerd met een voortdurende wisseling van niveaus - Poots leven en werk, de (op zijn beurt aan modellen gebonden) werkwijze van de eerste biograaf en het twintigste-eeuwse onderzoeksperspectief. Een complicatie hierbij is dat niet steeds duidelijk wordt wie het woord heeft, de biograaf of de onderzoeker. Bovendien lieten onderwerpen die door Spex niet of nauwelijks behandeld werden zich blijkbaar moeilijk inpassen. Het betreft met name Poots petrarkistische lyriek en in mindere mate de gedichten over natuur en buitenleven.

Deze twee thema's worden kort toegelicht in een op de inleiding volgende 'verantwoording' (p. 5). De 'minnedichten' krijgen als uitleg mee: 'verfijnde dichtminiaturen die een demonstratie van meesterschap willen geven in de geijkte traditie van de klassieke liefdeslyriek en de petrarkistische vrouwenverering. Onder andere door een flinke dosis speelse ironie zijn deze gedichten nog steeds leesbaar.' Hier wordt in feite een omschrijving voor ingewijden gegeven - nog even afgezien van het inspelen op blijkbaar verwachte leesreacties. Ook bij de gedichten zelf wordt nergens uitgelegd wat petrarkisme was, tot welke beeldspraak het leidde enz. De in dit kader traditionele namen - Kloris, Galathé, Amaril - krijgen evenmin een verklaring. Dat maakt de materie voor een relatief onwetende lezer - en de Alfa-reeks mikt toch ook op een studentenpubliek - tamelijk lastig plaatsbaar, zeker nadat eerst

de kwestie rond Neeltje 't Hart aan de orde is geweest. Iets dergelijks geldt voor de natuurlyriek in het derde deel van het boek. Ze wordt gekenschetst via twee polen, de [in loop van de achttiende eeuw afnemende] oriëntatie op klassieke voorbeelden en de toenemende aandacht voor persoonlijke gewaarwordingen en natuurgevoel. Deze observatie zou bij een ruimere toelichting gebaat geweest zijn.

Na de biografie van Spex volgt de keuze uit de gedichten, weliswaar minder in aantal ten opzichte van de Pantheon-uitgave, maar niettemin een mooie afspiegeling vormend van Poots schrijverschap. Zijn eenvoudige afkomst heeft de dichter niet verhinderd zich gretig in klassieke auteurs als Horatius, Vergilius en Ovidius te verdiepen, en ook met het werk van de beroemde landgenoten Vondel, Hooft, Cats en Huygens - om er slechts enkele te noemen - raakte hij zeer vertrouwd. Poot refereerde graag aan zijn voorgangers en terecht merkt de editeur op dat de gedichten ‘alleen met betrekkelijk veel commentaar te begrijpen’ zijn (p. 2). Helaas echter komt dat commentaar er in deze editie nogal bekaaid van af.

Niet alleen is de op direct tekstbegrip gerichte annotatie sober gehouden, ook ruimere achtergrondinformatie wordt maar mondjesmaat verstrekt. Een aantal malen krijgt de lezer een vage verwijzing, bijvoorbeeld bij de regels ‘De leeu wort dus ontstelt door 't kraeien van de haenen. / D'aep vreest de schiltpad zoo, gevonden op zyn baenen’, waar de uitleg luidt: ‘het volksgeloof over diergedrag zoals in deze vorm weergegeven, is onder anderen ook bij Vondel en Cats terug te vinden’ (p. 38). Bij andere passages wordt geen toelichting gegeven. Nu moet een aandachtige lezer in staat geacht worden zinnen als ‘En schoon ik op geen’ eenen dagh / Waert ben te noemen by Hooftzwiergen en Vondryken' (p. 29) zelf te kunnen herleiden tot lof op Hooft en Vondel, maar er kan betwijfeld worden of men weet dat de erop volgende versregels teruggrijpen op Vondels *Aenleidinge*, en even eerder Poots verspilling van ‘ledige uuren’ zelfstandig herkent als een toespeling op Huygens' *Otia* of, even verder, zich realiseert dat ‘Op de doot van mijn dochtertje’ (p. 57) geïnspireerd is door Vondels ‘Constantijntje’.

Andere toelichtingen zijn wat ongenuanceerd uitgevallen, vooral waar het verwijzingen naar de klassieken betreft. Zo wordt Hermes gepresenteerd als ‘de god van de schrijvers’ bij de frase: ‘Wy schryven alle niet met Hermes vleugelpennen’ (p. 23). Kennelijk bedoelde Poot hier ‘niet iedereen heeft evenveel talent’ en wellicht dacht hij daarbij zowel aan het feit dat Hermes de lier uitvond - om die vervolgens aan de god van dichtkunst, Apollo, te schenken - als aan Hermes' positie van intermediair tussen goden en mensen als aan het schrijfgerei, maar ik kan me moeilijk voorstellen dat hij hem als god van de schrijvers zag. Bij een passage over beroemde voorgangers (p. 24) wordt gesuggereerd dat Homerus' levensfeiten bekend zijn: ‘de Griekse dichter Homerus was een rondtrekkend zanger die zo in zijn levensonderhoud voorzag’. Ook verschrijvingen als Horatius' *ode* ‘Beatus ille’ in plaats van *epode* zetten de lezer op het verkeerde been. Bij het verhaal over Mars en Venus (p. 65) is de volgorde van de feiten in de war geraakt: niet de zon riep de andere goden naar het bed, maar Vulcanus, nadat hij zijn net gespannen had (Ovidius, *Metamorfosen* IV, 167-189). Overigens had hier ook de (prachtige) illustratie wel wat aandacht verdiend.

Over het geheel gezien maakt de uitgave de indruk tamelijk haastig samengesteld te zijn. Het is jammer dat de Pantheon-editie, die veel informatie verschafte, niet

intensiever als bron gebruikt is. Daarnaast komt de complexiteit van de materie in de korte inleiding niet goed tot haar recht. Ik vrees dat dit soort edities geen oplossing vormt voor het probleem waaraan de Alfa-reeks een einde wil maken. Met name voor een studentenpubliek worden hier meer vragen opgeroepen dan beantwoord, wat tot gevolg zal hebben dat de bloemlezing min of meer ongelezen blijft. Niet alleen heeft Poot dat niet verdiend, op den duur zal dat ook de bestudering van de historische literatuur geen goed doen.

Lia van Gemert

Louis Couperus en het decadentisme: een thematologische confrontatie / door Luc Dirikx. - Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taalen Letterkunde, 1993. - 571 p.; 24 cm.
ISBN 90-72474-12-0 Prijs: BF 1400

De dissertatie die Luc Dirikx schreef over Louis Couperus en de relatie tussen diens oeuvre en de literaire stroming het decadentisme is een monument voor Couperus en de Couperusstudie. De Couperus die uit deze studie naar voren komt, is een schrijver van een dermate groot formaat dat een eenvoudige etikettering met behulp van de bekende -ismen onmogelijk blijkt. Des te verwonderlijker is het daarom dat er, zoals Dirikx zelf al aangeeft, tot nu toe opmerkelijk weinig boekpublikaties aan Couperus' oeuvre zijn gewijd. Er bestaan veel lacunes in de Couperusstudie. Zo is er nooit eerder een studie verricht waarin het oeuvre van Couperus systematisch wordt geconfronteerd met de Westeuropese literatuur van rond de eeuwwisseling. Het ontbreken van een dergelijk onderzoek is de belangrijkste drijfveer geweest voor Dirikx om dit werk zelf ter hand te nemen.

Uitgangspunt van zijn onderzoek is dat de kernthematiek van Couperus' oeuvre, bij alle inconsistentie en pluriformiteit, wordt gevormd door het ‘Noodlot’. En wie de thematiek en de personages in Couperus' werk wil bestuderen in Europees perspectief en op zoek is naar een literaire code waarvan de inhoudelijke component geconfronteerd kan worden met dit werk, komt als vanzelf terecht bij het Westeuropese decadentisme. Deze literaire stroming treedt in Frankrijk sterk op de voorgrond in de periode tussen 1881, het begin van Couperus' carrière als literator, en 1888, het jaar van zijn eerste grote succes: *Eline Vere*.

Dirikx heeft geen comparatistische studie willen schrijven. Hij heeft, met andere woorden, niet gestreefd naar een volledige verduidelijking van alle polen van zijn onderzoeksobject, maar naar een verduidelijking van bepaalde aspecten van het literaire werk van Couperus. Het is Dirikx' doelstelling om met behulp van een thematologische typologie van het decadentisme en een confrontatie daarvan met het werk van Couperus aan te tonen welke affiniteiten en afwijkingen er tussen beide bestaan. De nauwkeurige interpretatie van deze overeenkomsten en verschillen moet leiden tot een verdiept inzicht in Couperus' werk.

Om tot een typologie van het decadentisme te komen, geeft Dirikx eerst een nadere bepaling van wat het begrip decadentisme voor hem inhoudt. Daarbij wordt

echter de begripsmatige verwarring die het literairhistorische discours over deze periode kenmerkt niet verholpen; Dirikx heeft deze ‘terminologische augiasstal’ niet kunnen en willen reinigen. In plaats daarvan geeft hij een toelichting op de door hem gebruikte termen, leunend op de bestaande begripsbepalingen en de beschrijvingsmodellen die daaraan ten grondslag liggen. Wel tracht hij enkele bezwaren te ondervangen van het model van de ‘concentrische cirkels’ waarop Goedegebuure's omschrijving van het decadentisme (1987) steunt. Dirikx plaatst daar een integralistisch model tegenover, dat is gebaseerd op de zogenaamde golfstroomtheorie. In het kort komt het hierop neer dat er hoofdstromingen zijn als Realisme, Naturalisme en Symbolisme, en vele onderstromingen waarvan er zelden één in de vorm van een waarneembare golf aan de oppervlakte komt. Met het decadentisme gebeurde dat echter wel. Onder decadentistische thematologie moet dan worden verstaan een verzameling van abstracte motieven en personages die kenmerkend zijn voor het decadentistische levensgevoel en die dat gevoel vertolken in de literatuur.

In vijf hoofdstukken beschrijft Dirikx vervolgens verschillende thematologische aspecten van het (literaire) decadentisme en de dwarsverbanden die het fictionele werk van Louis Couperus met dit decadentisme onderhoudt. De opzet van die hoofdstukken is in grote lijnen steeds dezelfde. Het eerste deel van ieder hoofdstuk is gewijd aan de analyse van een facet van de decadentistische thematiek. In het tweede deel vindt de confrontatie met Couperus plaats, met aan het eind van ieder hoofdstuk een concluderende samenvatting. In een slothoofdstuk geeft Dirikx ten slotte nog eens een synthese van de resultaten van de afzonderlijke confrontaties, waarbij hij de vraag beantwoordt in hoeverre Couperus nu als een decadentistisch auteur kan worden beschouwd.

In het eerste hoofdstuk behandelt Dirikx twee typen van mannelijke personages uit het decadentisme, de *Héros decadent* en de zogenaamde *Corruptor* of het Noodlotspersonage. De *héros decadent* komt in het werk van Couperus eigenlijk niet voor. Slechts de figuur van Heliogabalus uit *De berg van licht* (1905) vertoont veel overeenkomsten met dit type. Ten aanzien van het tweede type stelt Dirikx dat een zeer gelijkaardig type bij Couperus veelvuldig optreedt. Toch zijn er een paar belangwekkende verschillen tussen Couperus' noodlotspersonages en de decadentistische *corruptor*, ze mogen niet zonder meer aan elkaar gelijkgesteld worden.

In het tweede hoofdstuk blijkt dat Dirikx zich niet beperkt tot het strikt literaire decadentisme. Centraal staan de drie begrippen Dandyisme, Dilettantisme en Decadentisme die in de eerste plaats moeten worden beschouwd als levenshoudingen, waarbij de eerste twee slechts in geringe mate hun weerspiegeling gevonden hebben in de literatuur. Ze vertegenwoordigen afzonderlijke stadia in een dialectisch ontwikkelingsproces dat door Dirikx uitvoerig wordt weergegeven, inclusief een poging tot fundamentele verklaring van het dandyisme. Dirikx beschrijft die ontwikkeling van het klassieke dandyisme van Brummel tot het *new dandyism* van Wilde, van het vroege dilettantisme van Bourget en Nietzsche tot aan de ontwikkeling in de richting van het decadentisme of een regeneratie naar bijvoorbeeld het humanisme, zoals met Couperus het geval was. Deze wending naar een ‘agnosticistisch humanisme’ betekent echter niet dat de decadentistische thematiek uit Couperus werk verdwijnt. Wanneer Dirikx de ‘drie D's’ relateert aan Couperus' persoon en werk blijkt verder dat Couperus zelf uiteindelijk geen dandy was en dat onder zijn personages geen echte dan-

dy's gevonden worden. Hoogstens vertonen sommigen ervan enkele dandyeske trekken. Dilettantisme komt wel voor, zij het slechts tijdelijk. Dit beeld van Couperus als een schrijver die in zijn werk wel veel raakvlakken vertoont met het decadentisme, maar toch ook steeds meer en anders is dan decadentist, wordt in de rest van het boek bestendigd.

In het derde hoofdstuk behandelt Dirikx verschillende typen vrouwelijke personages, de *Femme Fatale* en de *Femme Fragile*. Beide typen komen bij Couperus voor, maar altijd met nuanceverschillen ten opzichte van hun illustere decadentistische voorbeelden. Evenzo geldt dat voor vrijwel alle abstracte thema's en motieven die de revue passeren in het vierde en vijfde hoofdstuk, waaronder de thematiek rond het 'gealiëneerde individu' met zijn afkeer van de moderne grote stad, de nieuwe religiositeit, de voorkeur voor artificialiteit en de neiging tot esthetische herschepping van de werkelijkheid, de androgynie en het doodsverlangen.

De slotconclusie waarin Dirikx zijn bevindingen synthetiseert, wekt dan ook geen verwondering meer. Louis Couperus was een kind van zijn tijd. Hij mag beschouwd worden als een decadentistisch schrijver in zoverre zijn werk talloze sporen vertoont van de decadentistische thematiek van de literatuur uit het fin-de-siècle. Maar hij was meer en groter dan dat. Zijn werk is nooit slechts een facsimile van die decadentistische thematiek, maar overstijgt volgens Dirikx het decadentisme in 'wat zowel literaire als menselijke schoonheid betreft'.

De indruk zou kunnen ontstaan dat deze conclusies nogal mager zijn voor een onderneming van 570 pagina's. Dat is naar mijn mening niet het geval. Dat Dirikx' studie zo omvangrijk is uitgevallen, wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door de grote hoeveelheid materiaal die in het kielzog van zijn doelstelling het boek binnensluipt. Dat neemt niet weg dat kritiek op het boek zeker mogelijk is, al is die dan niet in eerste instantie gericht op de resultaten van het onderzoek. Maar Dirikx' grondigheid en (soms overbodige) uitvoerigheid mondt uit in een zeer omvangrijk notenapparaat, wat, voorzichtig uitgedrukt, de leesbaarheid van het boek niet ten goede komt. Vooral in het tweede hoofdstuk had Dirikx zich vaker kunnen beperken tot verwijzingen naar de bestaande secundaire literatuur. En de beknopte verhandeling over de zogenaamde *style de décadence* in het 'Algemeen besluit', komt als mosterd na de maaltijd, ook wanneer we inachtnemen dat Dirikx al veel eerder heeft aangegeven dat het decadentisme zich in zijn opvatting vooral thematologisch profileerde en niet stilistisch. Ook zou men de validiteit van zijn decadentistische typologie ter discussie kunnen stellen, maar dan wel los van de 'eigenlijke focus': de specificiteit van Couperus' oeuvre waar het hem om begonnen was.

Dirikx' verdienste is niet gelegen in de presentatie van een nieuwe of vernieuwende visie op het decadentisme. En eigenlijk ook niet in een groot aantal nieuwe en opzienbarende conclusies over Couperus. Hij heeft echter de enorme hoeveelheid materiaal uit en over het decadentisme, van en over Couperus, gerangschikt in een kader waarin, geheel volgens zijn doelstelling, verduidelijkt wordt welke raakvlakken Couperus' oeuvre met het decadentisme vertoont. In het verlengde daarvan heeft Dirikx bovendien iets zichtbaar kunnen maken van de plaats die Couperus inneemt in de Westeuropese literatuur van zijn tijd.

Rob de Jong

Eindnoten:

1 Een fragment van een van de *Gruuthuse*-gebeden is wel weer uit de editie-Carton genomen, zie p. 1212.
2 Thans gepubliceerd als: *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel*, *Koninklijke Bibliotheek Albert I*, *837-845*. [Ed]. M.-J. Govers [e.a.]. Met een codicologische beschrijving door H. Kienhorst. Hilversum, 1994. (Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden, 1). Het besproken gedicht aldaar op p. 53. Overigens is in deze editie ook gekozen voor een ander afschrift van de afkortingstekens, op basis van een onderzoek van H. Mulder. Ook de tekst van Jan van Hulst op p. 319 is uit dit handschrift afkomstig. De gebruikte editie (J.F. Willems) bevat afwijkingen van de editie-Govers.
3 Overigens staat dit gedicht vol duistere zegswijzen; het zuipen van Sint Joris vissop betekent m.i. eerder 'in de lorum zijn' (vgl. *MNW* III, 1074-5).
4 Het gedicht heeft immers niet betrekking op een historisch feit; vgl. C.C. van de Graft: *Middelnederlandsche historieliederen*. Ede, 1904.

Signalementen

‘Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal’: de verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580) / Oebele Vries. - Ljouwert/Leeuwarden: Fryske Akademy, 1993. - VIII, 261 p.: krt., tab.; 24 cm. - (Fryske histoaryske rige; nr. 9) (Fryske Akademy; nr. 772) ISBN 90-6171-772-8 Prijs: ƒ 50, -

De Zwitserse humanist Konrad Gessner vermeldt in zijn *Mithridates* (1555) dat in zijn tijd in Friesland niet meer het Fries als schrijftaal wordt gehanteerd, maar het Nederlands (het Brabants en Hollands). Die verandering wordt toegeschreven aan het gebruik van het Nederlands als spreektaal door met name Friese stedelingen vanwege hun omgang met Hollandse kooplieden en aan het mondeling en schriftelijk gebruik van het Brabants door in het in Leeuwarden gevestigde Hof van Friesland, dat voornamelijk uit Brabanders bestond. In 1593 merkt de geschiedschrijver Suffridus Petrus op dat het Fries nog wel gesproken wordt, maar dan vooral op het platteland.

De verdringing van het Fries door het Nederlands als schrijftaal, die in de zestiende eeuw wordt gesignaleerd, is het onderwerp van Vries' boek. Hij gaat de schrijftaalkeus in geschriften vanaf ca. 1300 tot 1580 na en maakt daarbij een onderscheid naar de taalkeus die op verschillende gebieden, door verschillende maatschappelijke groepen en voor bepaalde genres werd gemaakt. Uit het geschetste beeld blijkt dat de periode 1498 tot 1515, waarin het landsheerlijk gezag door de Saksische hertogen werd uitgeoefend, een scharnierpunt is geweest: er komt dan een kanselarij en er wordt gekozen voor het Nederlands als taal van administratie en recht. De omslag gaat stapsgewijs: ook steden als Leeuwarden, Franeker en Sneek, bolwerken van de Friese schrijftaal, gaan in hun openbare oorkonden over op het Nederlands. In de Habsburgse tijd (1515 tot 1580) heeft de schrijftaalwisseling zich daadwerkelijk op alle terreinen voltrokken: in de overheidsadministratie, in het oorkondenwezen, in de privé-sfeer. Tegenover de functie-uitbreiding van het Nederlands staat de totale functie-inperking van het Fries. Er moet geconstateerd worden ‘dat in het jaar 1580 de rol van het Fries in alle schrijfdomeinen door het Nederlands was overgenomen: er waren geen Friezen meer die nog Fries schreven’ (p. 182).

In een slotbeschouwing noemt Vries diverse factoren die van belang moeten zijn geweest bij de verdringing van het Fries door het Nederlands. Naast de door Gessner al gesignaleerde oorzaken, zou de culturele achterstand van Friesland in de vijftiende eeuw een dieperliggende oorzaak van het verval van het Fries zijn. Daardoor was namelijk de schrijftraditie, die voornamelijk op gebied van recht en praktisch gebruik was gevestigd, wel heel smal. Ook het ontbreken van standaardisatie kan een rol hebben gespeeld: terwijl door taalbouw, normering en het formuleren van grammaticale regels het Nederlands zich als standaardtaal ontwikkelde, werd het Fries een beperkt communicatiemiddel, dat voornamelijk op het platteland werd gehanteerd. Het Fries werd voor enkele eeuwen naar ploeg en koestal verbannen.

M.J. van der Wal

The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1993: Dutch linguistics in a changing Europe / edited by Thomas F. Shannon and Johan P. Snapper. - Lanham, Md [etc.]: University Press of America, cop. 1995.

- xix, 266 p.: fig., krt., tab.; 24 cm. - (Publications of the American Association for Netherlandic Studies; 8)
ISBN 0-8191-9744-0 Prijs: ƒ 37,50
- Te bestellen bij Prof. Johan Snapper, Dutch Studies, University of California, Berkeley CA 94720-3243.

Deze bundel bevat de herziene teksten van voordrachten die op 15 en 16 oktober 1993 zijn gehouden tijdens de derde Berkeley Conference on Dutch Linguistics.

Vanuit een macro-sociolinguïstisch gezichtspunt vergelijkt Nelleke Van Deusen-Scholl de taalpolitiek van Nederland met die van de Verenigde Staten; zij staat een beleid voor dat rekening houdt met de vele (minderheids)talen die in beide landen worden gebruikt (p. 1-15). Guus Extra stelt enkele kwesties aan de orde die samenhangen met het taalgebruik en de taalverwerving van etnische minderheden in Nederland (p. 17-39). Door Ludo Beheydt wordt een historisch overzicht gegeven van de belangrijkste trends in de Nederlandse taalkunde vanaf 1935, het jaar waarin Reichlings *Het woord* verscheen (p. 41-56). Ad Foolen bespreekt in zijn bijdrage een aantal grammaticale aspecten en de betekenis van Nederlandse modale partikels, waarbij hij uitvoerig aandacht schenkt aan het woord 'maar' (p. 57-70). Aan de hand van dat zelfde woord probeert Theo A.J.M. Janssen aan te tonen dat aan elk woord één (abstracte) betekenis ten grondslag ligt; daarvan kunnen verschillende concepten afgeleid worden, die diverse gebruiksmogelijkheden opleveren (p. 71-85). Thomas F. Shannon doet uitgebreid verslag van empirisch onderzoek naar 'Extraposition of Noun Phrase Complement clauses' in zowel het Nederlands als het Duits; hij is vooral geïnteresseerd in de regels die bepalen wanneer extrapositie zich wel voordoet en wanneer niet (p. 87-116). Henny W. Broekman toont aan dat van de drie uit de literatuur bekende 'verb cluster phenomena' - Verb Raising, Verb Projection Raising en Third Construction - het laatste verschijnsel vanuit een theoretisch derivationeel standpunt gezien niet bestaat (p. 117-130). Dat 'clitics' zich in Germaanse talen gedragen als 'maximal projections' maar in Romaanse talen als 'heads', wordt door Marco Haverhort aannemelijk gemaakt (p. 131-150). Wim de Geest beschrijft hoe clitics in het Oost-Vlaams worden gebruikt, vergelijkt dat vervolgens met studies over het West-Vlaams en probeert de beschreven verschijnselen ten slotte met behulp van de minimalistische theorie te verklaren (p. 151-170). In zijn artikel stelt Werner Abraham dat het beeld dat een moedertaalspreker Duits ontwikkelt van het Engels of het Nederlands, wordt bepaald door het Duits; dit zou bij het vreemde-talenonderwijs niet veronachtzaamd moeten worden (p. 171-210). Anthony F. Buccini schetst eerst in vogelvlucht de geschiedenis van 'New Netherland', een gebied in het noordoosten van de Verenigde Staten, en gaat daarna op zoek naar de Nederlandse dialecten die aan het zogenaamde 'New Netherland Dutch' ten grondslag liggen (p. 211-263).

Roland de Bonth

Dans der muzen: de relatie tussen de kunsten gethematiseerd / red. Anneke C.G. Fleurkens, Luc G. Korpel, Kees Meerhoff. - Hilversum: Verloren, 1995. - 213 p.
ISBN 90-6550-523-7 Prijs: ƒ 39,50

Met de *Dans der muzen* geven onderzoekers uit het themagebied 'opvattingen en vormen in literatuur en kunsten' van het Huizinga Instituut een eerste proeve van wat deze afdeling van de onlangs opgerichte onderzoekschool voor cultuurgeschiedenis voor ogen staat. De interdisciplinaire bundel vormt de neerslag van het congres dat in maart 1994 gehouden werd en dat de theoretische reflecties over de relaties tussen de kunsten als onderwerp had.

In de inleiding zet de redactie doel en kader van het Huizinga Instituut nader uiteen en schetst ze de stand van zaken met betrekking tot het historisch interdisciplinair onderzoek, vanuit de perspectieven ‘breuk’, ‘continuïteit’ en ‘reflecties op de kunsten’. Na deze opstap krijgt het complexe spel van transformatie en traditie zijn kans in zestien chronologisch geordende artikelen, die zich elk op minstens twee kunsten richten. Beginnend bij de relaties tussen de middeleeuwse Franse poëzie en volkstaal (J. Koopmans) komt de lezer uit bij Vestdijk als kind van twee muzen, de poëzie en de muziek (G. Vis). Aandacht voor de Nederlandse letterkunde is er verder in de bijdragen over het zestiende-eeuwse embleem (A. Wesseling), de figuren Jan van Hout (J. Koppenol) en Karel van Mander (H. Miedema), de ‘zwijgende’ relatie tussen rhetorica en moraalfilosofie (J. Jansen), de tragedie als historiestuk (J. Konst), de

relatie tussen dichtkunst en muziek in de (zeventiende en) achttiende eeuw (E. Strategier), het verband tussen dichten, schilderen en vertalen in de periode 1770-1820 (L. Korpel) en ten slotte in een beschouwing over Dèr Mouw en Wagner (G.J. van Bork).

Het is echter niet de bedoeling van de bundel enkel de situatie hier te lande te belichten: regelmatig worden verbanden gelegd met de Franse, Spaanse, Italiaanse en Duitse cultuur, die op hun beurt belicht worden in de artikelen van R. Zwijnenberg, C. van Eck, H. den Boer, M. Franken, M. Jonker en S. van Wesemael. Zoals de redactie al stelt, kent de *Dans der muzen* dus in elk geval geen geografische grenzen, wat verdergaande samenwerking binnen het themagebied 'opvattingen en vormen in literatuur en kunsten' belangrijk kan stimuleren. Deze bundel nodigt uit tot verdere inoefening en verfijning van de interdisciplinaire danspassen tot een heus bal.

Lia van Gemert

Scholing in de middeleeuwen / onder red. van R.E.V. Stuip en C. Vellekoop. - Hilversum: Verloren, 1995. - 256 p.; 23 cm. - (Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek; 13)
ISBN 90-6550-264-5 Prijs: ƒ 49, -

De bundel *Scholing in de Middeleeuwen* ontstond naar aanleiding van een gelijknamige reeks colleges bij de vakgroep Mediëvistiek aan de Universiteit Utrecht. Het onderwerp wordt benaderd vanuit verschillende invalshoeken: klassieke talen, geschiedenis, historische letterkunde, theologie, kunstgeschiedenis en muziekwetenschap. De nadruk ligt op de institutionele kaders van scholing en de praktijk van de kennisoverdracht; daarnaast komt (in mindere mate) ook de inhoud van de overgedragen kennis ter sprake.

Heleen Sancisi-Weerdenburg gaat in haar bijdrage 'Qui a inventé l'école...?' in op de oorsprong van de scholen. A.P. Orbán schrijft over 'Augustinus en Cassiodorus. Twee pogingen om het heidens Latijns onderwijs te kerstenen.' Deze twee geleerden hebben het voor de christenen mogelijk gemaakt zich bezig te houden met de bestudering van het heidense Romeinse erfgoed. Mayke de Jong beschrijft in 'De school van de dienst des Heren. Kloosterscholen in het Karolingische Rijk' het streven naar verbetering van de scholing van de geestelijkheid. Marco Mostert gunt ons in 'Kennisoverdracht in het klooster. Over de plaats van lezen en schrijven in de vroegmiddeleeuwse monastieke opvoeding' een kijkje in Benedictijner kloosters in de negende, tiende en elfde eeuw. A. van Run bespreekt in '"Quia facilior ad intellectum per oculos via est." Over "uitleg" op school en in de kunst' het gebruik van schema's op wandkaarten, in schoolboeken en in de kunst. H.N. Hagoort schrijft in 'Droefheid en angst. De bestudering van het quadrivium in de elfde eeuw' over de twijfel van sommige middeleeuwse monniken omtrent de studie van het quadrivium, met name van de astronomie. In 'Didactische vernieuwingen van het zangonderwijs in de elfde eeuw' van M. van Schaik ligt de nadruk op de vernieuwingen in de muziekdidactiek van de muziekpedagoog Guido van Arezzo. Hilde de Ridder-Symoens beschrijft in 'Onderwijs aan de middeleeuwse universiteit' de relatie tussen middelbaar en hoger onderwijs en de vorm en inhoud van het onderwijs aan de universiteit. M.B. Pranger gaat in op de ontwikkeling van de logica als zelfstandige discipline in 'De school als utopie. Van klooster- naar stadsschool.' A.M.J. van Buuren beschrijft de soorten scholen in de veertiende eeuw en de inhoud

van het onderwijs in '"Want ander konsten sijn my te hoghe." De stadsschool in de Nederlanden in de late Middeleeuwen.' Antoinette Naber concludeert in 'Bourgondische edelen en hun opvoeding' dat lezen en schrijven vrij algemeen verbreide vaardigheden waren voor vijftiende-eeuwse Bourgondische edelen en dat literaire teksten mogelijk mede bedoeld waren om het adellijk publiek aan te sporen tot scholing.

Het boek is mooi uitgevoerd en rijk geïllustreerd. Een inleidend hoofdstuk waarin de artikelen uit de bundel hun plaats krijgen als deel van een groter geheel, heb ik node gemist, evenals een register van personen en zaken. Ik hoop met A.M.J. van Buuren dat 'De middel-

eeuwse literatuur in de volkstaal [...] bij het onderzoek naar het onderwijs in de middeleeuwse stadsschool meer [zal] worden betrokken' en kijk met hem uit naar de verrassingen die dat kan opleveren.

Ada Postma

Lanseloet van Denemerken: een abel spel / bezorgd door Hans van Dijk. - Amsterdam: Amsterdam University Press, cop. 1995. - V, 41 p.; 24 cm. - (Alfa)
ISBN 90-5356-146-3 Prijs: ƒ 25, -

Na de bloemlezing uit de *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant is in de serie *Alfa* als tweede deel uit de periode 1200-1600 het abel spel *Lanseloet van Denemerken* verschenen. In de beknopte inleiding besteedt Hans van Dijk, die als specialist op het gebied van de abele spelen en de kluchten bij uitstek geschikt was om voor de tekstuitgave zorg te dragen, aandacht aan de inhoud van het spel, de overlevering, de tekstgeschiedenis, het 'genre' abele spelen, de opvoering en de interpretatie. Dat Van Dijk niet meer armslag heeft genomen, of meer ruimte van de *Alfa*-redactie heeft gekregen, valt te betreuren, want deze inleiding van zes bladzijden laat toch een wat magere indruk achter. De tekstuitgave zelf stemt tot meer tevredenheid. De woordverklaringen zijn goed gedoseerd en hetzelfde kan gezegd worden van de toelichtingen. Een gelukkig uitpakkende editoriale ingreep betreft het toevoegen van een dramatische indeling in een proloog, taferelen, monologen, een terzijde en een epiloog. Die indeling overtuigt op één plaats na: de verzen 838-39, 'Waer sidi, hoghe gheboren ghenoet / Van Deenmerken, her ridder stout?', worden tot de monoloog van Reinout gerekend en vormen derhalve niet het begin van het eropvolgende tafereel. Echter, blijkens eerdere passages sluiten verzen die met 'Waer sidi' beginnen volgens Van Dijk geen monoloog af, maar openen zij een nieuw tafereel (vgl. vs. 290-91 en 542-43). Uiteraard is dit niet meer dan detailkritiek: studenten zullen de editeur zonder twijfel dankbaar zijn voor de ruime interpretatorische hulp die hij te bieden heeft.

Bart Besamusca

Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537-1795 / samengest. door M.W. Huiskamp, P.J. Boon en R.L.M.M. Camps. - Hilversum: Verloren, 1995. - 368 p.: ill.; 24 cm. - (Stichting De Gelderse Bloem; 42)
ISBN 90-6550-512-1 Prijs: ƒ 69, -

Dat pamfletten belangrijke bronnen zijn voor de bestudering van politieke en religieuze propaganda in de Republiek, hebben auteurs als P.A.M. Geurts (*De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, *1566-1584*, Nijmegen 1956) en C.E. Harline (*Pamphlets*, *printing and political culture in the early Dutch Republic*, Dordrecht 1987) overtuigend aangetoond. Het onderzoek dat aan dit soort studies ten grondslag ligt, zou echter vrijwel onmogelijk zijn geweest zonder pamflettencatalogi als die van Knuttel, Tiele, Petit en Van der Wulp, om enkele bekende voorbeelden te

noemen. In dat licht is de onlangs verschenen catalogus van pamfletten die medewerkers van de Bibliotheek Arnhem hebben samengesteld, een welkome aanvulling op het reeds bestaande bibliografisch fundament. Uit de collectie van tienduizenden oude drukken die de bibliotheek in Arnhem rijk is, - afkomstig uit het vroegere bezit van onder andere het Hof van Gelre, het Gouvernement van Gelderland en de oude Arnhemse stadsbibliotheek - zijn maar liefst 1233 pamfletten uit de periode 1537-1795 geselecteerd en beschreven.

Hoewel het grootste gedeelte van de pamfletten in de Arnhemse bibliotheek reeds voorkomt in bestaande catalogi, biedt deze catalogus toch nog zo'n 249 (als ik goed heb geteld) nieuwe titels. Overigens zijn de opgenomen verwijzingen naar andere pamflettencatalogi onder voorbehoud. De samenstellers waren niet in staat om exemplaren daadwerkelijk te ver-

gelijken. Toekomstig onderzoek zou vermeende identieke exemplaren alsnog als verschillende drukken kunnen ontmaskeren. Ik vroeg me in dit verband af waarom is afgezien van het maken van een zogenaamde 'STCN-vingerafdruk' (p. 11, n. 6) voor elk pamflet. Dit bibliografisch hulpmiddel zou de mogelijkheid om vast te stellen tot welke editie een exemplaar behoort, aanzienlijk kunnen vergemakkelijken.

In de inleiding wordt terecht gewezen op het boekhistorische nut van de catalogus. Samenstellers van fondslijsten van boekdrukkers- en verkopers kunnen er hun voordeel mee doen. Er zijn echter meer gebruiksmogelijkheden te noemen. Met behulp van de reeds bestaande pamflettencollecties kan bijvoorbeeld nagegaan worden welke pamfletten zijn herdrukt en hoe vaak. De populariteit van bepaalde titels kan zodoende worden vastgesteld.

Meer nog dan het boekhistorische onderzoek benadrukken de samenstellers de bestudering van de kerkelijke en politieke inhoud van de pamfletten. Men kan zich overigens afvragen of deze twee onderscheiden opties niet gewoon in elkaars verlengde liggen. Dat een groot aantal van de Arnhemse pamfletten, vooral de unica, betrekking heeft op Gelderse gebeurtenissen ligt voor de hand. Zo zijn er tientallen uitgaven verschenen waarin een laat-zeventiende-eeuws conflict over belastinginning in het ambt Nederbetuwe centraal staat; zie de nrs. 503, 517, 518, 521 enz. Dat neemt niet weg dat er ook unieke pamfletten in deze catalogus voorkomen die nieuw licht kunnen werpen op landelijke gebeurtenissen, zoals de polemiek rond Balthasar Bekker *De betoverde wereld* (1691-1693); zie de nrs. 500, 525 enz.

De samenstellers hebben ten aanzien van de (problematische) definiëring van het begrip 'pamflet' geen nieuwe definitie, maar zijn bij de selectie van hun materiaal uitgegaan van een aantal kenmerken dat door de meeste auteurs aan het oude pamflet is toegedicht.

Naast een beschrijving van auteur, titel, impressum, paginering, bibliografisch formaat en collatieformule, bevat vrijwel elk pamflet een annotatie waarin onder andere de inhoud kort wordt samengevat. De gebruikswaarde van dit boek wordt bovendien nog vergroot door drie registers, respectievelijk op auteur en titel, op trefwoord, en op drukkers, uitgevers en boekhandelaren.

Jeroen Salman

Kort verhaal van eene aanmerklijke luchtreis, en nieuwe planeetontdekking / [W. Bilderdijk]; bezorgd & voorzien van annotatie en een uitleiding door P.E.L. Verkuyl. - Groningen: Passage, 1995. - 1 bd. (versch. pag.).: ill.; 20 cm - Oorspr. uitg.: Groningen: W. Wouters, 1813.
ISBN 90-5452-028-0 Prijs: ƒ 39,50

Deze nieuwe editie van Bilderdijks *Luchtreis* is een welkom geschenk. De tekstbezorger, P.E.L. Verkuyl, is immers degene aan wie het schrijven over de relatie tussen 'literatuur en kosmos' bij uitstek is toevertrouwd. Kennelijk markeerde de hem aangeboden afscheidsbundel bij zijn emeritaat, *In de zevende hemel* (1993), geen einde van de werkzaamheden, maar een hernieuwde activiteit. Onlangs verscheen van zijn hand een editie van een belangrijk opstel over Bilderdijks *Luchtreis*: A.G. van der Horst, *Bilderdijks Kort verhaal van een aanmerklijke luchtreis*

[...] bezien tegen de achtergrond van vroegere '*Astronomische romans*'. (1994) Nu ziet dan de *Luchtreis* zelf opnieuw het licht, opgetuigd met veel extra's.

De bezorger volgt de eerste uitgave maar geeft tevens, ter toelichting op Bilderdijks werkwijze, de varianten ten opzichte van een bewaard gebleven manuscriptfragment. Hieraan toegevoegd zijn enkele notities van A.G. van der Horst over de geschiedenis van het handschrift. Verder is de tekst voorzien van een uitgebreid woord- en zaakcommentaar, alsmede van een informatieve 'Uitleiding'. In die uitleiding komen verschillende relevante aspecten van Bilderdijks tekst aan de orde: de manier waarop de indruk van authenticiteit wordt overgebracht; mogelijke bronnen voor de wetenschappelijke ideeën in de *Luchtreis*; het literaire gehalte en de vraag wat voor een tekst deze 'astronomische roman' (zoals Bilderdijk het zelf noemde) eigenlijk is. Wat dit laatste betreft, komt Verkuyl na enig wikken en wegen tot de conclusie dat het hier niet gaat om een imaginair reisverhaal, en al evenmin om 'luchtig

gepresenteerd wetenschappelijk proza', maar om een *science fiction*-verhaal.

De editeur stopt hier helaas op het punt waar het voor literatuurhistorici 'pas echt interessant' begint te worden. Maar zijn tekstuitgave biedt ongetwijfeld een goede basis voor verder onderzoek.

Gert-Jan Johannes

Drie edities, drie verhalen: lezingen gehouden tijdens het Symposium Teksteditie op 2 december 1994 / Leo Jansen, Hans Luijten, Jacqueline de Man. - 's-Gravenhage: Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis (CHI), 1995. - 96 p.: ill.; 23 cm. - (Publikaties van het Constantijn Huygens Instituut; 1)
ISBN 90-802696-1-1 Prijs: ƒ 17,50

Bij de verschijning van Marita Mathijsens handboek editiewetenschap *Naar de letter* - onlangs door F.A. Janssen in dit tijdschrift gerecenseerd -, organiseerde het Constantijn Huygens Instituut een symposium over teksteditieprojecten die op dit moment uitgevoerd worden. De teksten van de lezingen zijn nu samengebracht in de bundel *Drie verhalen*, *drie edities*. Ze geven niet alleen een goede indruk van de werkzaamheden die met een teksteditie verbonden zijn, ze illustreren ook vele aspecten uit het boek van Mathijsen.

Leo Jansen belicht in 'Aan wijzigingen onderhevig' de totstandkoming van Karel van de Woestijnes *Wiekslag rond de kim*. Als bouwstenen gebruikt Jansen onder meer de aantekeningen achterin ruim twintig van Van de Woestijnes agenda's en aantekenboekjes: deze dienden bijvoorbeeld als grondslag bij de berekening van het honorarium voor Van de Woestijnes bijdragen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en geven soms zeer ironisch zijn mening over actuele zaken weer, maar leiden de onderzoeker via citaten, proefregels en ordeningsschema's voor bundels tevens naar een reconstructie van het ontstaan van de *Wiekslag*.

Onder het mom 'Gezien of gelezen' analyseert Hans Luijten de realia en ontleningen in Jacob Cats' *Sinne- en minnebeelden*. In een uitvoerig geïllustreerde verhandeling - waarbij helaas de afdrukkwaliteit van de gravures minder is dan die van de overige afbeeldingen in het boek - toont Luijten aan hoe Cats voor zijn bundel putte uit de rijke woord- en beeldtraditie van de vroege renaissance. De analyse van enkele moderne reclameaffiches verleent het betoog extra kracht.

Jacqueline de Man kenschetst in 'Origineel in zijn eclecticisme' de werkwijze van Hieronymus van Alphen zoals die uit zijn *Theorie der schoone kunsten en wetenschappen* en *Digtkundige verhandelingen* naar voren komt. Door na te gaan hoe Van Alphen bronnen van verschillende origine gebruikte, maakt De Man duidelijk hoe complex zijn positie binnen het nationale en internationale krachtenveld van de late verlichting is. Dit heeft consequenties voor (toekomstig) poëticaal onderzoek naar termen als 'harmonie' en 'enthousiasme'.

In de nu verschenen bundel blijken deze laatste twee factoren overtuigende aspecten van de door Mathijsen bepleite werkwijze te zijn. Ze had zich geen betere *oratio pro domo* kunnen wensen.

Lia van Gemert

Dierbaar magazijn: de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde / onder red. van Berry Dongelmans, Frits van Oostrom en Peter van Zonneveld; met medew. van Marco de Niet. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995. - 207 p.: ill.; 24 × 31 cm
ISBN 90-5356-165-X Prijs: ƒ 95, - -

De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde is een slecht ontsloten schat. Zo af en toe duikt er iets uit de collectie op in bibliografische studies - de dagboeken werden bijvoorbeeld onlangs nog vermeld in *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de*

zestiende tot begin negentiende eeuw van R. Lindeman, R. Dekker en Y. Scherf -, maar van systematische ontsluiting is geen sprake.

Hierin komt door *Dierbaar magazijn* hopelijk verandering. De bundel bevat een lijst met de belangrijkste collecties van de Maatschappij en smaakmakende artikelen over delen van de bibliotheek en de wijze waarop deze tot stand is gekomen. B. Dongelmans en M. de Niet berichten over het aanschafbeleid: de Maatschappij kreeg bijzondere handschriften en documenten vaak bij toeval en met geluk in handen, omdat zij in financieel opzicht afhankelijk is van schenkingen en legaten. Toen in 1824 de middelnederlandse *Rijmbijbel* op een veiling aangeboden werd, was er geen geld: de *Rijmbijbel* verdween voor ƒ 128, - naar Engeland. Toen een eeuw later hetzelfde probleem speelde bij de aanschaf van de collectie Boekenoogen, bood een inzamelactie uitkomst. In korte tijd werd ƒ 1300, - bijeengebracht, ƒ 300, - meer dan nodig.

Veel van wat de Maatschappij bezit, is niet gekocht maar gekregen. Geschenken die niet in de bibliotheek thuishoorden, werden aan andere instellingen overgedragen; de rest werd zorgvuldig bewaard en ligt nu in de universiteitsbibliotheek van Leiden. een voorbeeld daarvan is de nalatenschap van Zacharias Alewijn, advocaat en niet onverdienstelijk taalkundige. Bouwman beschrijft hoe hij niet zozeer om zijn taalkundige studies, als wel om de schenking van 26 banden met middeleeuwse manuscripten wordt herdacht.

Andere bijdragen bevatten concrete aanknopingspunten voor onderzoekers. T. Harmsen prijst de extra's aan die zich in de collectie toneelstukken van de Maatschappij bevinden, waaronder naamlijsten van spelers en gravures. A. Gelderblom geeft suggesties voor nader onderzoek in de ‘plaatsbeschrijvingen’ die hij bespreekt. De Maatschappij bezit er honderden, zo niet duizenden en men kan er gegevens in vinden over reisteksten, het vaderlands gevoel en lokale en nationale herdekingen en festiviteiten.

Nog meer onbekende collecties worden in *Dierbaar magazijn* ontsloten: A. Nieuweboer schrijft over de verzameling gelegenheidsgedichten, N. Maas over de portrettencollectie, M. de Niet over de aanwezige achttiende-eeuwse almanakken, P. van Zonneveld ontcijferde handschriften van negentiende-eeuwse literatoren en R. Tempelaars inventariseerde de collectie historische taalkundige werken.

H. Luijten volgde het spoor van een fanatiek Cats-verzamelaar, W.C.M de Jonge van Ellemeet, wiens collectie al in de catalogi *Museum Catsianum* beschreven werd. H. Leuvelink richt de aandacht op een andere verzamelaar, A.C. Loffelt, die geïnteresseerd was in geïllustreerde kinderboeken. Van E. Braches, die boeken verzamelde uit de periode 1892-1903, vormgegeven volgens de principes van de *Art Nouveau*, ontving de Maatschappij in 1973 een prachtige collectie.

De illustraties in *Dierbaar magazijn* dragen ertoe bij dat de doelstelling van de samenstellers ruimschoots gehaald wordt: de bundel maakt nieuwsgierig en nodigt uit tot een reis naar Leiden.

Els Stronks

Ontvangen boeken

The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1993: Dutch linguistics in a changing Europe / edited by Thomas F. Shannon and Johan P. Snapper. - Lanham, Md [etc.]: University Press of America, cop. 1995. - xix, 266 p.: fig., krt., tab.; 24 cm. - (Publications of the American Association for Netherlandic Studies; 8)
ISBN 0-8191-9744-0 Prijs: ƒ 37,50
- Te bestellen bij Prof. Johan Snapper, Dutch Studies, University of California, Berkeley CA 94720-3243.

Nederlands, een en veelzijdig: een selectie artikelen van Guido Geerts, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaat. - Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1995. - 287 p.: portr.; 25 cm. - (Symbolae facultatis litterarum Lovaniensis. series A; 19)
ISBN 90-6186-694-4 Prijs: BF 1750

Afrikaans in een veranderende context: taalkundige en letterkundige aspecten / onder red. van Hans Ester en Arjan van Leuvensteijn. - Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut, 1995. - 350 p.; 23 cm. - (SAI-reeks, ISSN 0926-5783; 5)
- Uitg. n.a.v. een congres georganiseerd door de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, gehouden op 19-21 januari 1994 aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

ISBN 90-74112-11-0 Prijs: ƒ 45, -

Dierbaar magazijn: de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde / onder red. van Berry Dongelmans, Frits van Oostrom en Peter van Zonneveld; met medew. van Marco de Niet. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995. - 207 p.: ill.; 24 × 31 cm
ISBN 90-5356-165-X Prijs: ƒ 95, -

Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995 / [tekenwerk kaarten: Ab van der Kloot; eindred. G.F. van der Ree-Scholtens; red. J.Th. Bank...et al.; overige auteurs J. van den Assem...et al.; beredeneerde bibliogr. A.G. van der Steur]. - Hilversum: Verloren, 1995. - 690 p.: ill.; 29 cm
ISBN 90-6550-504-0 prijs: ƒ 75, -

Drie edities, drie verhalen: lezingen gehouden tijdens het Symposium Teksteditie op 2 december 1994 / Leo Jansen, Hans Luijten, Jacqueline de Man. - 's-Gravenhage: Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis (CHI), 1995. - 96 p.: ill.; 23 cm. - (Publikaties van het Constantijn Huygens Instituut; 1)
ISBN 90-802696-1-1 Prijs: ƒ 17,50

Dans der muzen: de relatie tussen de kunsten gethematiseerd / red. Anneke C.G. Fleurkens, Luc G. Korpel, Kees Meerhoff. - Hilversum: Verloren, 1995. - 213 p.
ISBN 90-6550-523-7 Prijs: ƒ 45, -

De middeleeuwen in handen: over de boekcultuur in de late middeleeuwen / Pieter Obbema. - Hilversum: Verloren, 1996. - 203 p.: ill.; 28 cm
ISBN 90-6550-277-7 Prijs: ƒ 49, -

Handgeschreven wereld: Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen / Dini Hogenelst & Frits van Oostrom. - Amsterdam: Prometheus, 1995. - 330 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-5333-238-3 Prijs: ƒ 49, -

Middelnederlandse fabels: studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels / door Johanna Alfrida Schippers. - Nijmegen: [s.n.], 1995.

- 363 p.: ill., schema's.; 24 cm
- Proefschrift Nijmegen.
ISBN 90-9008746-X Prijs: ƒ 49,50
- Te bestellen bij Anda Schippers, Van Broeckhuysenstraat 42, 6511 PJ Nijmegen.

Maria op de markt: middeleeuws toneel in Brussel / vert. [uit het Middelnederlands]: Willem Kuiper en Rob Resoort. - Amsterdam: Querido, 1995. - 139 p.; 19 cm. - (Griffioen)
- Vert. van: Die eerste bliscap van Maria, en: Die sevenste bliscap van Onser Vrouwen.
ISBN 90-214-0585-7 Prijs: ƒ 12,50

Voyages en Europe (Hodoeporica): poèmes latins de la Renaissance / Nathan Chytraeus (1543-1598); édités, traduits [du

latin] et annotés par Michel Bastiaensen; préf. de Rudolf De Smet. - [Leuven]: Peeters, 1994. - 281 p.; 22 cm. - (Translationes / Université Libre de Bruxelles. Institut interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'humanisme; 2)
ISBN 90-6831-584-6 Prijs: BF 950

Kwesties van betekenis: thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw / E. de Jongh. - Leiden: Primavera Pers, 1995. - 284 p.: ill.; 25 cm
ISBN 90-74310-14-1 Prijs: ƒ 69,90

De grote schouwburg: schildersbiografieën van Arnold Houbraken / samenst.: Jan Konst en Manfred Sellink. - Amsterdam: Querido, 1995. - 175 p.: ill.; 19 cm. - (Griffioen)
- Uitg. gebaseerd op: De Groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen. - Amsterdam: Israël, 1976. - Fotomech. herdr. van de 2e herz. ed.: 's-Gravenhage: Swart [etc.], 1753.
ISBN 90-214-0584-9 Prijs: ƒ 12,50

Vlaamse literatuur in de Franse tijd: aspecten en synthese / Jozef Huyghebaert. - Brussel: Facultés Universitaires Saint-Louis, 1995. - 92 p.; 25 cm. - (Cahier / Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde; 13)
Prijs: ƒ 19, -

Den Vlaamschen indicateur en de literatuur: inleiding en bloemlezing / Jozef Smeyers. - Brussel: Facultés Universitaires Saint-Louis, 1995. - XXXII + 92 p.; 25 cm. - (Cahier / Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde; 12)
Prijs: ƒ 27, -

Ruisend valt het graan / A.C.W. Staring; samenst.: Johanna Stouten. - Amsterdam: Querido, 1995. - 132 p.; 19 cm. - (Griffioen)
ISBN 90-214-0583-0 Prijs: ƒ 12,50

Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap. - 11 (1995). - Gent: Cyriel Buysse Genootschap, 1995. - 22 cm
ISSN 0772-1455 Prijs niet opgegeven
Over Gustav Mahler [Computerbestand] / S. Vestdijk. - Eindhoven: ApplidatA, cop. 1995. - CD-ROM. + Handleiding
Prijs niet opgegeven.
J.H. Leopold als klassiek filoloog/Johanna Jacoba Maria Meijers. - 's-Gravenhage: De Swart, 1995. - 358 p.; 24 cm
- Proefschrift Leiden.
Prijs: ƒ 50, -
- Te bestellen bij dr. J.J.M. Van de Roer-Meijers, Badhuisweg 129c, 2597 JM Den Haag.

Zingen in een kleine taal: de positie van het Nederlands in de muziek / onder red. van Louis Peter Grijp. - Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1995. - P. 151-329.: ill.; 24 cm. - (Volkskundig bulletin, ISSN 0166-0667; jrg. 21, [nr.] 2 (oktober 1995))
ISBN 90-70389-48-7 Prijs: ƒ 25, -

‘Ik heb mijzelf in woorden weggegeven’: K. Heeroma als literator / Dirk Zwart (red.).
- Rotterdam: Bloknoot, 1996. - 208 p.: ill.; 24 cm. - (Bloknoot, ISSN 0927-9962; 10)
- Themanummer Bloknoot, christelijk literair tijdschrift. Te bestellen bij Bloknoot,
Noordsingel 51a, 3035 EJ Rotterdam, tel. 010-4666862.
Prijs: ƒ 25, -

Maria-Theresia Leuker

Katholieke en protestantse martelaren in de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur
Over de nationale mythologie van Nederland*

Abstract - In this study on Roman-Catholic and Protestant martyrs in nineteenth-century Dutch literature, a connection is established between scientific historical discourse and literary interdiscourse concerning Dutch mythology and the origin of Dutch national identity, which comprises several identities reflecting the pluriformity of opinions on national history. These investigations show that elements of sixteenth- and seventeenth-century history and culture were used in a popularized form as founding stories with respect to Dutch national identity. Roman-Catholic, Protestant and conciliatory points of view can be recognized in this literary interdiscourse. In scientific historical discourse and in literary interdiscourse, martyrological myths have denominational and national aspects, but in both the view is expressed that a collective national identity can only be established through a pluriform interpretation of the past.

1. Nationale identiteiten

In een studie die in het nationalisme-onderzoek inmiddels als klassiek beschouwd wordt, definieert Benedict Anderson de natie als een 'imagined political community'. Hij wijst daarbij op het feit dat

> the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them or even hear of them, yet in minds of each lives the image of their communion.[1]

Deze op imaginatie berustende, maar geenszins alleen imaginaire gemeenschap, die zowel een synchrone als diachrone dimensie heeft, bepaalt de vorm van het nationaal besef met inbegrip van eigen heden en verleden.

In de laatste twee decennia wordt in Nederlandse studies over nationalisme en nationale identiteit in het bijzonder de nadruk gelegd op de eigen geschiedenis en cultuur als bepalend voor de vorming van de nationale gemeenschap. De negentiende eeuw, de bloeitijd van het nationalisme, stond daarbij in het middelpunt van de belangstelling. Jan Bank wees op het 'cultureel nationalisme' dat voorkwam in burgerlijke kringen, die het initiatief namen tot het houden van nationale gedenken feestdagen en het oprichten van monumenten. Deze 'monumentalisering' van het nationale verleden betrof in het bijzonder kunstenaars en het culturele erfgoed.[2] Dat blijkt bijvoorbeeld uit gedetailleerde studies over het standbeeld van Vondel en over het Rijksmuseum.[3] De culturele elite van de negentiende eeuw spiegelde zich het liefst aan de glorieuze Gouden Eeuw. In historische romans en novellen werden

dichters en schilders uit die tijd als geniaal en tegelijkertijd als specifiek Nederlands beschreven.[4] Ook de zich ontwikkelende wetenschappelijke historiografie hield zich vooral met de vroegmoderne tijd bezig en speelde daarmee in op de behoefte aan een politieke legitimatie. Na de Belgische Opstand van 1830 kon de geschiedenis van de opstand tegen Spanje en die van de Republiek een geschikt aanknopingspunt gaan vormen voor een nieuwe, op de toekomst gerichte, nationale identiteit voor het op het oudvaderlandse grondgebied teruggeworpen Koninkrijk der Nederlanden. Het begrip 'nationale identiteit' suggereert een homogeniteit die niet bestond. Het moet in dit verband als een overkoepelend begrip van verscheidene identiteiten beschouwd worden, die zich naast en tegenover elkaar profileerden. Deze veelheid van identiteiten kwam overeen met de pluriformiteit van het beeld van de geschiedenis. Dat blijkt uit het feit dat *De Gids*, het tijdschrift dat vele jaren toonaangevend was op cultureel gebied, zowel de strijdbare Reinier Bakhuizen van den Brink, een hartstochtelijk voorstander van het regentenrepublicanisme, als Robert Fruin, die zich toelegde op een neutrale en conciliante geschiedschrijving, een platform bood voor de verspreiding van hun historische opvattingen.

Thorbecke's liberale grondwetsherziening van 1848 effende het pad voor de emancipatie van tot dusver achtergestelde sociale groepen. Bij deze emancipatie behoorde voor iedere groep de formulering van een eigen nationaal zelfbesef. Het beeld van een burgerlijk-liberaal Nederland diende enigszins geretoucheerd te worden, in het bijzonder waar het de katholieken betrof. Zowel feest- en gedenkdagen als de oprichting van monumenten waren gelegenheden waarbij discussies over een adequate interpretatie van het nationale verleden culmineerden in de hevigste woordenstrijd. De waardering van de opstand tegen Spanje en van de Republiek vormde daarbij het strijdpunt bij uitstek. Er zijn pogingen gedaan om een nationale consensus te bereiken, maar tenslotte kregen die krachten de overhand die een verzuiling van het nationale verleden en van de cultuur nastreefden; en dat lang voor de verzuiling haar stempel drukte op het sociale leven van heel Nederland.[5]

Nicolaas van Sas brengt de met elkaar concurrerende geschiedbeelden samen onder het verzamelbegrip 'Mythe Nederland'. Hij wijst op het conflict tussen de 'Oldenbarnevelt-mythe' van de staatsgezinden en de 'Maurits-mythe' van de Oranjepartij, maar ook op Fruins pogingen om een boven de partijen staande 'integratie-mythe' met Willem van Oranje als symbool van de Nederlandse eenheid en vrijheid te creëren.[6]

Een meervoudige geschiedenisinterpretatie waarbij gebruik gemaakt wordt van tegenstrijdige mythen van personen, treft men niet alleen aan in de geschiedschrijving, maar ook in de literatuur van de negentiende eeuw. Hieronder wordt een aantal teksten onderzocht waarin partijdige interpretaties, in het bijzonder door confessionele tegenstellingen gekenmerkte visies op de reformatie en de Opstand duidelijk op de voorgrond treden. Het gaat om romans en verhalen waarin de hoofdpersonen om hun geloof door religieuze en politieke tegenstanders vervolgd en ter dood gebracht worden, dus het literaire thema van zestiende-eeuwse katholieke en protestantse martelaren.

2. Mythe: een anthropologische definitie

Analoog aan de terminologie van Van Sas worden de bovengenoemde verhalen in deze bijdrage als mythes getypeerd en beschouwd. Van Sas gebruikt het begrip 'mythe' in zijn opstel weliswaar herhaaldelijk, maar hij verzuimt er een definitie van te geven. In het licht van de vele gangbare opvattingen van het begrip mythe en het uitgebreide spectrum van toepassingen ervan - van gewone spreek- en schrijftaal tot wetenschappelijke terminologie - is een algemeen aanvaardbare definitie van de term 'mythe' niet zonder meer te geven. Voor de analyse van de martelaarsmythen stel ik een definitie voor, die zowel een historisch-anthropologische als een literairwetenschappelijke component bevat.

De door Claude Lévi-Strauss ontwikkelde mythetheorie critisch recipiërend, ontwikkelde de egyptoloog Jan Assmann een mytheconcept dat daarom goed voldoet voor ons onderwerp van onderzoek omdat Assmann niet, zoals Lévi-Strauss, van de tegenstelling mythe-geschiedenis uitgaat, maar voorstelt de historische dimensie te integreren in het begrip.[7] Als mythe karakteriseert Assmann 'funderende' verhalen waaruit samenlevingen 'ihre Identität und Kontinuität beziehen, auf die sie ein Wissen von Einheit und Eigenart stützen.'[8] Door het verband dat het verhaal met het verleden legt, wordt geschiedenis tot 'bewohnte Geschichte'. Een gemeenschappelijk 'bewoonde' geschiedenis geeft de maatschappij samenhang. Assmann verbindt zijn definitie van het begrip 'mythe' met Benedict Andersons definitie van 'natie', die we aan het begin van dit artikel hebben geciteerd, doordat hij 'mythe' definieert als 'das wichtigste Medium der "Imagination" von Gemeinschaft.'[9] Wanneer narratieve vormen van de relatie met het verleden als mythen gekarakteriseerd worden, dan is daarmee geen uitspraak gedaan over de fictionaliteit of historiciteit ervan. 'Geschichte, die nicht einfach gewußt, sondern erinnert ("bewohnt") und zum Motor der eigenen Entwicklung gemacht wird, ist Mythos'.[10] Mythen beïnvloeden de interpretaties van het heden en de toekomstplannen van een samenleving.

Uitgaande van deze definitie van 'mythe' kan men de volgende vragen stellen: in hoeverre functioneerden Nederlandse verhalen over martelaren als identiteitvormend? Hoe verhield zich daarbij het aspect van de confessionele tot dat van de nationale identiteit?

3. Mythe: een discourstheoretische definitie

Mythen kunnen pas werkelijk als bindend element van een samenleving fungeren wanneer alle leden van die samenleving de funderende verhalen kennen en doorgeven. Voor de samenleving gaat het er dus om zowel verhaaltradities voort te zetten als ook kennis van de eigen geschiedenis beschikbaar te stellen.

In de negentiende eeuw wordt kennis georganiseerd onder invloed van een 'Vermehrung und Differenzierung gesellschaftlicher Praxisbereiche, denen eine analoge Vermehrung, Differenzierung und Institutionalisierung von Wissensbereichen entspricht.'[11] Wanneer we met Michel Foucault 'die institutionellen Aussageformen spezialisierten Wissens'[12] als 'discours' karakteriseren, dan kunnen we stellen dat de

produktie van historische kennis voornamelijk plaatsvindt binnen de grenzen van een specialistisch wetenschappelijk discours dat in het stadium van ontstaan is.

Op basis van sociale taakverdeling hebben de discoursen enerzijds een tendens tot immanente differentiatie en tot wederzijdse afbakening; anderzijds is er als dialectische tegenkracht een tendens tot 'Reintegration, Kopplung mit anderen diskursiven Formationen, kulturelle[r] Verzahnung'.[13] De vormen van taalgebruik die tussen de specialistische discoursen moeten bemiddelen, karakteriseert de literatuurwetenschapper Jürgen Link, aanknopend bij Michel Foucaults 'interdiscursieve configuraties' in zijn *Archéologie du savoir* als 'interdiscours'. Interdiscours in engere zin is voor Link 'die Gesamtheit diskursiver Elemente [...], die nicht diskursspezifisch [...], sondern mehreren Diskursen gemeinsam sind'.[14] De elementen van het overkoepelende sociale interdiscours noemt hij 'elementair literaire' categorieën. Daartoe behoren imaginaire elementen zoals metaforen, symbolen, clichés, stereotypen, figuraties van menselijke subjecten en mythen. Deze elementen vormen de grondstoffen[15] voor de vormen van taalgebruik van zowel de specialistische discoursen als van de literatuur.

'Mythe' is in deze context een 'Form elementarer Narration',[16]

> jede Geschichte eines oder mehrerer 'Helden' [...], die durch chiastischen Tausch von Positionen in wiederkehrenden Situationen [...] kulturelle Antagonismen 'vermittelt' (integriert). Mythen sind also Narrationsschemata zum Zweck sozialer Integration bzw. Praktiken-Integration.[17]

In toepassing op haar anthropologische dimensie is deze definitie te verenigen met het concept van Assman: sociale integratie en de vorming van een gemeenschappelijke identiteit zijn verwante aspecten. Links formulering van het begrip 'mythe' gaat boven deze inhoudelijk functionele definitie uit voorzover hij haar in een narratologisch formele dimensie uitbreidt: de mythe wordt als grondstof van het verhaal begrepen, als basiselement voor een discursieve of literaire verwerking.

4. Mythe en historische kennis

Keren we nu terug tot het probleem van het toegankelijk maken van identiteitvormende historische kennis. Het historisch discours ontwikkelt zich in de negentiende eeuw tot een specialistisch wetenschappelijk discours dat zich steeds meer van de dagelijkse kennis verwijdert. Om de kennis van de geschiedenis algemeen toegankelijk te maken, moet aan de tendensen van differentiëring van de discoursen met mechanismen van reïntegratie van de discoursen een tegenkracht gegeven worden. Het interdiscours garandeert de popularisering van historische kennis.

> Es gibt nun eine Reihe von Textsorten bzw. Genres, in denen die interdiskursive Funktion dominiert: das sind alle Textsorten der Popularisierung, vor allem journalistische und literarische im weitesten Sinne.[18]

De gelijktijdige opkomst van de geschiedschrijving en de historische roman in de negentiende eeuw kan in dit onderliggend verband als uitdrukking van de dialectiek

van de differentiëring en de reïntegratie van discoursen geïnterpreteerd worden. Narratieve teksten zoals romans en verhalen over Nederlandse martelaren uit de zestiende eeuw vormen de schakel tussen wetenschappelijke historiografie en gewone kennis. Daartoe maken ze gebruik van elementair literaire categorieën zoals die van de mythe. In het volgende gaat het er onder andere om de narratieve strategieën aan te tonen waarmee de literaire teksten historische kennis populariseren.

5. Nederlandse martelaarsverhalen: pragmatische contexten

Voordat ik een interpretatieve analyse van de martelaarsverhalen geef, moet uitsluitend in betrekking tot hun pragmatische context eerst opgehelderd worden of en in hoeverre de gekozen teksten als middel van interdiscursieve verbreiding van kennis van de nationale geschiedenis konden functioneren.

In samenhang met het herstel van de bisschoppelijke hiërachie in het jaar 1853 ontstond in de Nederlandse katholieke kerk de behoefte de verering van nationale heiligen te bevorderen. De herinnering aan de martelaren van Gorkum werd nieuw leven ingeblazen. Het gaat hier om negentien geestelijken die in 1572 na de inname van Gorkum door de watergeuzen door de veroveraars gevangen genomen waren en, nadat ze naar Den Briel gebracht waren, daar werden geëxecuteerd. Hun zaligverklaring had al in 1675 plaatsgevonden. Er werd een proces tot heiligverklaring in gang gezet dat met de pauselijke canonisatie van de martelaren op 29 juni 1867 werd afgesloten.[19] Dit vormde de aanleiding tot het feit dat er in de jaren zestig van de negentiende eeuw verhalen ontstonden, die de katholieke gelovigen op de hoogte brachten van het leven en sterven van deze getuigen en daardoor de verering van deze nieuwe nationale heiligen populair maakten.

De katholieke journalist H.A. Banning publiceerde in 1862 zijn roman *De beeldstormer en zijne dochter*. Banning was o.a. de initiatiefnemer en redacteur van verscheidene weekbladen die de katholieke gezinnen van passende lectuur dienden te voorzien. Het weekblad *De Katholieke Illustratie*, dat in 1867 werd opgericht, was van al deze ondernemingen het langste leven beschoren. Volgens Rogier werd *De beeldstormer en zijne dochter* ook in dit tijdschrift gepubliceerd.[20]

Eveneens in een periodiek, in de jaarlijks verschijnende *Volks-Almanak voor Nederlandsche Katholieken*, opgericht in 1852 door de katholieke letterkundige en uitgever J.A. Alberdingk Thijm, verscheen in 1866 het door hem geschreven verhaal *Dirck Dircxen Bommer*, *eene epizode uit het 'geus-worden' van Gorinchem*, *in 1572*. De meeste van zijn talrijke historische verhalen werden voor het eerst in de *Volks-Almanak* gepubliceerd.[21] Thijm maakte gebruik zowel van een medium als van een genre waarmee hij een groot publiek bereikte. Voor Peter Rietbergen

> is duidelijk dat Thijm op dit forum, met dit middel en via dit genre een welomschreven doel zocht te verwezenlijken, te weten de rehabilitatie van de betekenis die het katholieke volksdeel in de loop van de Nederlandse geschiedenis en voor de Nederlandse cultuur heeft gehad. Historisch poogt Thijm het katholiek emancipatieproces van zijn tijd te onderbouwen.[22]

Almanakken en jaarboeken waren hiervoor bijzonder geschikt, want dit waren media die 'traditionell der Diskurs- und Praktikenintegration verpflichtet' waren, omdat zij 'Texte verschiedenster Diskurse [...] aufnahmen, um das neue Wissen zu popularisieren'. Ze zijn 'deshalb ein besonders geeignetes Anschauungsobjekt für die interdiskursive Funktion von (elementarer) Literatur'.[23] Dit is overigens ook van toepassing op het bovengenoemde weekblad *De Katholieke Illustratie*, dat naast korte verhalen o.a. artikelen op het gebied van geografie, natuurwetenschap, techniek en geschiedenis bevatte.[24]

Een iets nauwkeuriger bepaald doel dan dat van Alberdingk Thijm werd duidelijk nagestreefd door de priester Lodewijk Deckers met zijn *De martelaars van Gorcum; naar Estius' waarachtige historie afgeschetst*.[25] Hij geeft een vrije bewerking van de voornaamste bron voor de geschiedenis van de martelaren, de in 1604 verschenen *Waerachtige Historie van de Martelaers van Gorcom* van Willem Hessels van Est of Estius.[26] Deze publicatie, die in mei 1867 het kerkelijk imprimatur van het bisdom Mechelen kreeg, moest wel voor alles de Vlaamse en Nederlandse katholieken met de toekomstige heiligen bekend maken en de belangstelling voor hun verering opwekken.

De roman *Het huis Lauernesse* van Anna Louisa Geertruida Toussaint, die in 1840 verscheen, is niet, zoals de teksten over de martelaren van Gorkum, met een actuele gebeurtenis in verband te brengen. De schrijfster had eerder, zoals ze in het nawoord bij de eerste editie vermeldt, een verzoek van haar uitgever ontvangen een roman te schrijven 'uit het eerste tijdperk der Hervorming in Holland, en die voorstellen moest: den invloed der laatste op het burgerlijk en huiselijk leven der Nederlanders.'[27] De aanhoudende geliefdheid zowel van historische romans in de traditie van Walter Scott als van literatuur over de eigen nationale geschiedenis bij het Nederlandse publiek zouden de uitgever aangespoord hebben zijn jonge schrijfster, die al met twee historische romans naam gemaakt had,[28] dit voorstel te doen.

Voor Toussaint waren er ook biografische redenen het voorstel te accepteren. Tijdens de periode van haar werk aan de roman over de hervorming stond ze in nauw contact met de belangrijkste vertegenwoordigers van het protestantse Reveil evenals met de redacteuren van *De Gids*, E.J. Potgieter en R.C. Bakhuizen van den Brink.[29] De laatste twee beijverden zich er onvermoeibaar voor de belangrijkste periode in de Nederlandse geschiedenis, de tweede helft van de zestiende eeuw en de zeventiende eeuw, tot literaire getuigenissen te bewerken die het 'vaderlands gevoel' moesten aanwakkeren. In zijn scherpe recensie van *De graaf van Devonshire* drong Potgieter er bij de schrijfster op aan zich te richten op de eigen vaderlandse geschiedenis en op het bronnenonderzoek daarvan.[30]

Toussaint volgde zijn advies op. Bakhuizen stelde haar de nodige historische vakliteratuur ter beschikking.[31] Een van de historische figuren die ze in *Het huis Lauernesse* als personage laat optreden, is Johannes Pistorius of Jan de Bakker van Woerden, een voormalig katholiek priester, die in 1525 als aanhanger der nieuwe leer in Den Haag de dood vond op de brandstapel van de Inquisitie. Hij was de eerste protestantse martelaar die in Holland geëxecuteerd werd.

De roman had groot succes. Tijdens Toussaints leven werden er negen oplagen uitgegeven, drie daarvan in een goedkope uitgave, de zgn. *Guldens-Editie*.[32] Een indicatie voor het feit dat de roman als representant van een protestantse geloofs- en

geschiedopvatting werd beschouwd, is de beslissing van de Arnhemse Evangelische Maatschappij *Het huis Lauernesse* in 1860 als eerste deel van haar *Evangelische Bibliotheek* uit te geven.[33]

Een andere authentieke martelaarsgeschiedenis verhaalt Toussaint in haar novelle *Jan Woutersz. van Cuyck*, *kunstschilder en martelaar*, die in 1854 in de *Almanak voor het Schoone en Goede* verscheen. Bij het voorbereidend onderzoek voor de laatste roman van haar *Leicester*-cyclus had ze zich in 1852 met de geschiedenis van Dordrecht in de zestiende eeuw bezig gehouden en was op de vervolgingen van de protestanten onder schout Jan van Drenkwaart gestoten. Omdat ze aan drie almanakken bijdragen beloofd had, verwerkte ze de stof tot drie episodes, die ze in 1857 in een verzamelbundel samen met een paar van haar historische novellen nogmaals liet afdrukken.[34] Ze schreef de drie novellen in 1853, dus in de tijd toen de Nederlandse protestanten met een storm van verontwaardiging op de voorgenomen herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie reageerden.[35] In het voorwoord van de novellenbundel uit 1857 relativeert Toussaint het verwijt dat de 'Aprilbeweging' haar had gemotiveerd tot het schrijven van de drie verhalen. Stof en thema had ze al in 1852 ter hand genomen. Ze geeft evenwel toe dat haar bedoeling het confessionele zelfbewustzijn van de protestanten te scherpen geheel met de geest van de 'Aprilbeweging' overeenstemt.

> Van Cuyck vooral scheen mij toe te zijn *van de dingen die men moest voortzeggen* in die dagen, omdat er veelvuldige pogingen werden gedaan, om ons langs den weg der kunst, der poëzij, der letteren heen te voeren naar Rome - en omdat een *kunstenaar-martelaar* mij eene geschikte figuur scheen, om tegen deze wijze van katholieseren te protesteren (cursiveringen van Toussaint).[36]

6. De martelaren van Gorkum

6.1. Willem Estius: Waerachtighe Historie (1604) - Alle teksten over het lot van de martelaren van Gorkum steunen op de centrale historische bron van deze geschiedenis, de contemporaine *Historioe martyrum Gorcomiensium* (1603), in het Nederlands vertaald als *Waerachtige Historie van de Martelaers van Gorcom* (1604), van Estius of Willem Hessels van Est. Een van de geëxecuteerde geestelijken was een oom van Estius. In zijn versie van deze geschiedenis, die in vier boeken ingedeeld is, verwerkt hij feiten die zijn broer in jarenlange onderzoekingen en gesprekken met ooggetuigen had verzameld. Het eerste boek behandelt de geschiedenis van de martelaren vanaf de verovering van Gorkum tot de wegvoering van de mannen naar Den Briel, het tweede behelst de voortzetting van het verhaal tot en met de beschrijving van hun executie. Het derde boek bevat biografische schetsen van de martelaren. In het vierde boek wordt verslag gedaan van wonderen die verricht zijn door de martelaren, van de aanvang van hun verering evenals van de verdere lotgevallen en de dood van de geuzenaanvoerder Lumey, die hun executie bevolen had.

Estius' beschrijving van de geschiedenis beperkt zich echter niet tot de weergave van de historische feiten. De christelijke traditie van de verering der martelaren, de overlevering van handelingen van martelaren sinds het vroege christendom en de

bijbelse mededelingen over het lijden van Jezus als eerste bloedige getuigenissen ten

gunste van het christendom zijn als repoussoir van mythevorming overal in zijn tekst aanwezig. De connotatieve horizon van de christelijke 'mythologie' stond geheel ter beschikking van Estius in zijn kwaliteit van professor in de theologie.[37] Christelijke metaforiek, verwijzingen naar martelaren in de katholieke kerkgeschiedenis en talloze bijbelcitaten accentueren de intentie van het verslag om de om hun geloof geëxecuteerden het predikaat *martelaren* te verlenen, en incorporeren de tekst in de christelijke traditie.

De staties van hun lijdensweg van de laatste gemeenschappelijke eucharistieviering via folteringen, het afnemen van hun kleren, bespotting door de soldaten die hen bewaakten, tot aan het roepen 'Hangt ze op!' door de bevolking van Den Briel bij de intocht van de mannen in de stad hebben als ondubbelzinnige connotatie de staties van het lijden van Christus, waarnaar Estius soms ook expliciet verwijst. De deugden van de negentien geestelijken worden uitvoerig geschilderd. In het bijzonder wordt hun standvastigheid van geloof en hun ongebroken moed in het aangezicht van de dood door Estius benadrukt. Hun onverschrokkenheid en hun geduld op de lijdensweg betitelt hij als 'glorieusen strijdt'.[38]

6.2. Lodewijk Deckers: De martelaars van Gorcum (1867) - Deckers geeft een bewerking van voornamelijk de eerste twee boeken van de *Waerachtighe Historie*. Hier en daar voegt hij nog biografische gegevens uit het derde boek toe. Hij besluit met berichten van wonderen, waaraan hij een uitweiding over de zaligverklaring en de aanstaande heiligverklaring toevoegt die boven Estius' tekst uitgaat. De versie van Estius geeft de geschiedenis voornamelijk in verhalend proza weer. Als directe rede wordt gebruikt, dient ze meestal om de uitspraken van de martelaren zo authentiek mogelijk weer te geven. In onderscheid met dit procédé geeft Deckers een groot gedeelte van het oorspronkelijke geschiedverhaal in fictieve dialoogvorm weer. Bijna alle historische personen van Estius' *Waerachtighe Historie* nemen in Deckers' bewerking direct het woord en worden zo tot literaire personages. Uit de kring van de martelaren krijgen, zoals bij Estius in aanleg aanwezig, diens oom Nicolaas Pieck, de gardiaan van het Gorkumse Franciscanenklooster, en Leonardus Vechel, een van de Gorkumse stadspastoors, een eigen profiel. Ze belichamen de genoemde martelaarsdeugden op een exemplarische manier. Uit deze literaire strategieën blijkt het streven van Deckers: terwijl hij zijn voorbeeld zo getrouw mogelijk volgt, probeert hij de geschiedenis voor een uitgebreide kring van lezers begrijpelijk te maken.

6.3. H.A. Banning: De beeldstormer en zijne dochter (1862)[39] - Banning gaat in de fictionalisering van het martelaarsboek van Estius veel verder dan Deckers. Hij voegt aan de historische personen twee literaire personages toe, die de conflicterende semantische binaire oppositie van barbaarse, ketterse geuzen met rechtschapen katholieke burgers exemplarisch vertegenwoordigen. Deze constellatie van personages is tragisch, want de beeldenstormer 'roode Govert' en de tere Margareta, die verlangt naar het kloosterleven, zijn vader en dochter. Banning fingeert bovendien een plaats van handeling die in de versie van Estius niet voorkomt: de kroeg 'De Prince van Oranien' is het rovershol waar de geuzen bijeenkomen om hun drinkgelagen te houden en hun snode plannen tegen de katholieken te smeden. In een ana-

loog aan het personageconcept ontworpen ruimteconcept van de roman staat deze fictieve plaats in contrast met de authentieke plaatsen van handeling die aan de katholieken worden toegewezen: het Franciscanenklooster, het kasteel van de drost van Gorkum, dat tot toevluchtsoord van de geestelijkheid en de katholieke burgers diende na het binnendringen van de geuzen in de stad, en ten slotte de kerker van de martelaren.

Ondanks de fictieve elementen die hij aan de geschiedenis toevoegt, stelt Banning meermalen nadrukkelijk dat zijn weergave voor zover die het lot van de martelaren betreft, in overeenstemming met de feiten is. Het voorkomen van verwijzingen naar Estius en citaten uit zijn werk in de voetnoten benadrukken dit. De geloofwaardigheid wordt gesteld als de voorwaarde voor het realiseren van de tekstintentie:

> Wij zullen geen wijdlopig verslag leveren van de kwellingen, welke de roemrijke martelaren van Gorkum hebben ondergaan; wij zullen den lezer slechts één nacht het treurige verblijf, waar men hen opgesloten had, binnenvoeren en getuigen doen zijn van de kracht, welke hem bezielt, die zijn hoop stelt op den Heer. Wij willen de waarheid, en niets meer dan de waarheid mededeelen, daar het ons doel niet is hartstochten op te wekken, maar alleen hen tot voorbeeld te stellen, die als ware krijgsknechten Gods de kroon der onsterfelijkheid bevochten hebben. (p. 95)

Uit de kring van de martelaren krijgt vooral pastoor Leonardus Vechel eigen contouren. Bannings roman maakt hem, gedeeltelijk in afwijking van Estius, tot de woordvoerder van de martelaren en een exemplarische figuur. De oorspronkelijke versie wordt vooral daar fictief getransformeerd en uitgebreid waar het er om gaat Vechels lot nog duidelijker dan bij Estius, in de context van het lijden van Christus te plaatsen. Deze werkwijze bereikt zijn hoogtepunt in de beschrijving van een middernachtelijke mis die Vechel als ‘laatste avondmaal’ voor de gevangenneming in de kapel van het kasteel celebreert. Na de transsubstantiatie, naar katholieke opvatting de altijd nieuwe tegenwoordigheid van het zoenoffer van Christus, zet de gemeente een lied in.

> Pastoor Van Veghel stond in het midden der priesterschaar; zijn gelaat gloeide van een hemelschen wellust; zijn vochtig oog rustte onophoudelijk op ‘de Spijs der Engelen’ [...] en het was of de martelkroon hem tegenblonk, toen hij zijn geheele hart in de laatste regels uitstortte: Brood des levens, goede Herder, / Jesus, voed en hoed ons verder, / Wees ons toch genadig, Heer! / Gij, die hier ons blijft geleiden, / Wil omhoog ons 't maal bereiden, / Waar uw heilgen zich verblijden, / Deelend in uw vreugd en eer. (p. 79-80)

De metafoor van *de goede herder*, die in de geciteerde strofe van het lied op Jezus betrekking heeft, een in de bijbel en de christelijke traditie vaak voorkomend beeld, past Banning ook op pastoor Vechel toe, zoals destijds Estius al deed.[40] Op het schip dat de geestelijken van Gorkum wegbrengt, barst Vechel in tranen uit bij de gedachte dat hij zijn parochianen nu niet meer kan zegenen en sterken in het geloof. Gardiaan Pieck troost hem met de gedachte dat God hun leven ‘tot eene verzoening voor de zonden van onze arme bedrogen kinderen’ (p. 203) wil aannemen. Vechel vat de volgende gedachte op:

> Ja, ik wil mijn leven gaan geven voor mijne schapen, gelijk het een goeden herder voegt; ik wil God bidden dat Hij mij waardig make om in Zijn naam te lijden, om martelaar te worden, martelaar voor Jesus Christus. (p. 204)

Kort voor zijn executie stelt hij Margareta, die zich onvermoeid voor zijn vrijlating had ingespannen en hem naar Den Briel gevolgd is, onder de hoede van zijn neef Rutger Estius (p. 243), evenals Jezus aan het kruis zijn moeder onder de hoede van zijn discipel Johannes stelde.

Margareta is aan Vechel als geestelijk pleegkind toegewezen. Nadat ze uit de macht van haar vader bevrijd is, die haar uit het klooster gehaald had om haar aan een van zijn vrienden uit te huwelijken, ontmoet zij haar pleegvader weer op het kasteel, waarheen men voor de geuzen gevlucht is. Het martelaarspersonage Vechel krijgt hier een vrouwelijke tegenhanger wanneer Margareta door hem voor haar verdere levensweg gesterkt wordt, die zij, indien nodig, tot het martelaarschap gaan wil. Vechel zegent haar met de woorden:

> Mijne beminde dochter in Jesus Christus! Zoo mijn voorgevoel waarheid spreekt, zult gij, hoe jong nog, eerlang den kelk des lijdens moeten drinken [...]. Ontvang al wat u overkomt; wees geduldig in uwe smarten, behoud de lijdzaamheid, wanneer gij vernederd wordt. [...] Wees heldhaftig als Judith, geduldig als de H. Agnes, ootmoedig en nederig als des Heeren moeder. (p. 57-58)

De elementaire literaire tekstbouwsteen van de mythe van de historisch bestaande mannelijke martelaar wordt door de mythe van een fictieve vrouwelijke martelaar gedupliceerd en gevarieerd.

Margreta's martelaarschap bestaat niet uit gevangenschap, foltering en executie, maar uit geleden verlies: de geuzen heffen de kloosters op en beroven haar hiermee van het door haar gekozen levensperspectief; van haar biologische vader moet ze zich losmaken en haar geestelijke vader wordt voor haar ogen opgehangen. In haar personagebeeld domineren niet de moed van de belijdster en de standvastigheid in het geloof, maar liefde, verering en overgave tot aan zelfopoffering toe voor haar geestelijke vader. De fictieve protagoniste van de roman ‘leeft’ in volledige afhankelijkheid van de historisch bestaande held. Onmiddellijk nadat Vechel aan de galg gestorven is, valt Margareta levenloos op de grond (p. 249). Het tragische slot van dood en scheiding wordt in de transcendentie opgeheven:

> De band welke beider schoone zielen aan elkander hechtte, was geene aardsche, maar eene hemelsche liefde; die band werd niet verbroken, maar duurzaam gemaakt bij God, die de eeuwige liefde is. (p. 249-250)

In de roman van Banning wordt het tragische gebeuren uiteindelijk gekarakteriseerd als een triomf, niet alleen in betrekking tot de personen, maar ook voor kerk en vaderland:

> De Kerk juichte over de overwinning harer kinderen, en Nederland mocht er roem op dragen dat het onder zijne zonen zoovele heilige martelaren te meer telde. (p. 250)

6.4. J.A. Alberdingk Thijm: Dirck Dircxen Bommer (1866)[41] - Een opmerkelijk voorval dat Estius in weinige zinnen beschrijft, vormt de kern van het verhaal van Alberdingk

Thijm. De zoon van Dirck Bommer, die kort na de verovering van Gorkum samen met zijn vader en een andere burger door de geuzen geëxecuteerd zou worden, wordt door een jonge vrouw die hem vlak voor zijn terechtstelling openlijk een huwelijksbelofte geeft, van de galg gered.[42] De door Estius gegeven inventaris van personen nauwelijks uitbreidend, vertelt Thijm met dit voorval als kern zijn verhaal, waarvan de geredde de protagonist is. Het lot van de negentien martelaren treedt hier op de achtergrond.

Plaats van de handeling van het verhaal is het kasteel van Gorkum. De jonge Dirck Bommer, zoon van een rijke koopman, meldt de drost de nadering van de geuzen. De drost begeeft zich daarop onverwijld naar het raadhuis. Zijn vrouw en zijn dochter laat hij onder bewaking van de jonge man op het kasteel achter. Dirck Bommer verijdelt de ontvoering van de vrouwen door de protestantse bewonderaar van dochter Elisabeth en behaalt grote eer bij de verdediging van het kasteel tegen de geuzen. Na de overgave van het kasteel sluiten de geuzen niet alleen de Gorkumse geestelijken op in de kerker, maar ze nemen ook enige burgers gevangen: de vader van de jonge Dirck, omdat hij de geuzen beledigd zou hebben, en een zekere Aernout Coninck, die soldaten voor de hertog van Alva geronseld zou hebben. Alberdingk Thijm houdt zich hier aan de gegevens uit Estius. Voor de jonge Dirck, wiens arrestatie Estius zonder een beschuldiging te geven bericht, fingeert Thijm een reden: een aanklacht van de verhinderde vrouwenontvoerder. Thijm trekt parallellen tussen beide groepen gevangenen doordat hij Estius citeert die, refererend aan de twee geëxecuteerde Gorkumse burgers, gevraagd zou hebben waarom ook zij niet ‘bij de Heiligen geteld mogen worden’ (p. 130).

De naam van de jonge katholieke vrouw die Bommer het leven redt, wordt niet door Estius overgeleverd. Bij Thijm is het Elisabeth, de dochter van de drost, die kordaat gebruik maakt van een oud volksrecht en Dirck tot haar bruidegom verklaart. Aan het eind van zijn geschiedenis geeft Thijm een citaat uit Estius dat hij met een verheven geste in het Latijn citeert en in de voetnoot vertaalt:

> Met hart en mond bleef hij, met zijne huisvrouw, voortaan het zelfde katholiek geloof belijden, waarvoor hij in doodsgevaar was geweest. (p. 135)

Niet de dood, maar het leven heeft hier het laatste woord. Er wordt hier niet, zoals bij Banning, een hemelse band aangegaan maar een aardse verbintenis. Nadat de tekst het lot van de protagonist eerst literair strak met dat van de martelaren van Gorkum dooreen weeft, krijgt de persoon ten slotte in contrast met de martelaren profiel. Niet in het hiernamaals, maar op aarde ontvangt de jonge man het loon voor zijn moedig belijden. Niet als heilige die vrome verering verdient, wordt Dirck Bommer voorgesteld, maar als een persoon waarmee men zich identificeren kan: een rechtschapen burger die zijn katholieke geloof trouw blijft in een omgeving met een protestantse meerderheid.

De geschiedenis van de martelaren van Gorkum wordt door Thijm behandeld als een die men niet meer behoeft te vertellen omdat ze al een gemeenschap vormende mythe is, en dat zowel ten aanzien van confessionele als van nationale identiteit:

> Mijne lezers kennen de geschiedenis der Gorcumsche Martelaren. Zij hebben hun Vaderland te liever, naar het met meer bloed en tranen doorweekt is van de zulken onder onze voorzaten, wien het gegund werd hier voor hunne Moeder, de Heilige Roomsch-Katholieke Kerk, te strijden en te sterven. (p. 129)

Zijn credo voor de Nederlandse katholieken, het deel hebben aan een uniforme nationale identiteit met de garantie van een eigen confessioneel profiel, werkt hij in aantekeningen bij het verhaal verder uit. Uit voorzorg wijst hij erop dat de door hem meermaals gebruikte betiteling *geus* geenszins als beschimping van zijn protestantse landgenoten opgevat mag worden. Hij vertrouwt erop dat zijn lezers weten

> hoe dierbaar mij de band is, die ons als kinderen van hetzelfde land omslingert, en hoe ten uiterste gelukkig en op mijn gemak ik mij gevoel, in mijne hoedanigheid van volbloed Nederlander; méer nog van solidair (met mijne gewestgenoten) verandwoordelijk Hollander; meest als oud-Amsterdammer - behebd (en bedeeld misschien) met veel van wat onze medeburgers sints eeuwen kenmerkt. (p. 136)

Het past bij de teneur van deze verklaring dat Thijm de lezers die zich gedetailleerd over de geschiedenis willen laten informeren, op een 'protestantsch geschiedschrijver onzer dagen' wijst die 'met vrij veel onpartijdigheid de feiten, in aangenamen modernen stijl, nogmaals te boek heeft gesteld' (p. 130). Deze terugverwijzing van het literaire interdiscours naar het specialistisch historische discours is karakteristiek voor Thijms verhalend proza. Met zijn historische schetsen en verhalen creëerde Thijm een eigen genre waarin elementen van beide typen discoursen met elkaar gecombineerd worden. De geciteerde verwijzing betreft een opstel van de historicus Robert Fruin, dat hij een paar maanden voor het verschijnen van *Dirck Dircxen Bommer* in *De Gids* gepubliceerd had.

6.5. Uitweiding: Robert Fruin: De Gorcumsche martelaren (1865)[43] - De kranteberichten over de aanstaande canonisering van de martelaren van Gorkum hadden Fruin kennelijk geïnspireerd om zich met de zaak bezig te gaan houden. Uit deze berichten, aldus Fruin, zouden vele Nederlanders voor de eerste maal van het bestaan van katholieke martelaren hebben vernomen:

> Zij dachten te goeder trouw, dat de schuld der geloofsvervolging uitsluitend bij de katholieken lag, en zij vermoedden niet, dat over en weêr gezondigd is, en dat beide kerkelijke gezindheden elkander haar bloedige onverdraagzaamheid te vergeven hebben. (p. 277)

Hier spreekt de conciliante geschiedschrijver, wiens zorg compromis en verzoening ten aanzien van het nationaal verleden was. Als belangrijkste voorwaarde hiervoor beschouwde hij het streven naar wetenschappelijke onpartijdigheid, een stelregel die de opvatting van zijn taak als geschiedkundige karakteriseerde.[44] De geschiedenis mocht niet onvolledig of vervalst overgeleverd worden. Deze houding deelde hij met Alberdingk Thijm, die in zijn open brief *De Geschiedenis onzes Vaderlands* verklaard had dat voor hem volledigheid ten aanzien van het nationale historische erfgoed het kostbaarste was.[45] In zijn *Gids*-artikel stelde Fruin zich de opgave het beeld van de geschiedenis dat tot dusver geldig was, aan te vullen en te corrigeren, aangezien er,

zoals hij terecht vaststelde, tot dan toe geen wetenschappelijke historiografie van de opstand tegen Spanje vanuit een katholiek perspectief bestond (p. 277-279).

Hij kon niet weten dat er al gauw in deze leemte zou worden voorzien. Alberdingk Thijm had leren inzien dat het niet voldoende was in het populariserende interdiscours, in journalistieke en literaire teksten, het standpunt van de katholieken te propageren. Ook in het specialistisch wetenschappelijke discours moest het katholieke standpunt vertegenwoordigd worden. Hij had daarom de katholieke arts W.J.F. Nuyens aangespoord een geschiedenis van de opstand tegen Spanje te schrijven, die voldeed aan wetenschappelijke eisen.[46] Het eerste deel van deze *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw* verscheen al in 1865, het zelfde jaar als Fruins artikel, bij Alberdingk Thijms eigen uitgeverij. Uiteraard vermeldde ook Nuyens het lot van de martelaren van Gorkum.[47] Fruin schreef een welwillende recensie van Nuyens' weergave van de geschiedenis.[48]

Maar nu terug naar Fruins opstel *De Gorcumsche martelaren*. Fruin streeft naar een zo volledig mogelijke blootlegging van historische feiten en een kritische schifting van de bronnen. Hij ziet zijn plicht daarmee nog niet vervuld maar onderneemt deze pogingen ten dienste van zijn eigen ethische vraagstelling:

> De geschiedenis werpt een smet op de bewerkers van den opstand tegen Spanje: ik wensch aan te toonen, in hoever die blaam verdiend is, wie schuldig zijn aan het gepleegde misdrijf, wie vrij zijn van schuld en daarom vrij moeten blijven van de schande. (p. 279)

Hij neemt hier een rol op zich die hij als de eigenlijke van de historicus beschouwde, namelijk die van rechter van instructie.[49]

Fruin put vooral uit Estius' beschrijving van de geschiedenis, die hij een betrouwbare bron acht. Hoewel hij de martelaren niet, zoals hun eerste geschiedschrijver, als heiligen en wonderdoeners kan beschouwen, is hij toch onder de indruk van de beschrijving van deugden

> die ook bij ons hoog staan aangeschreven, van zedelijken moed, van zelfverloochening uit liefde tot de waarheid, van gehechtheid aan overtuiging meer dan aan een leven dat voor schande te koop is. (p. 299)

Hij acht de martelaren van Gorkum even hoog als de protestantse slachtoffers van de Spaanse Inquisitie. Daarbij verklaart hij het probleem wie van hen dan voor het ware geloof gestorven zijn als onbelangrijk: ‘Want de deugd van de martelaar is gelegen in zijn eerbied niet voor de waarheid, maar voor hetgeen hij de waarheid acht’ (p. 315). De executie van de negentien mannen bestempelt Fruin als ongerechtvaardigde wraak voor de vervolging van de protestanten, waaraan de clerus het minst schuldig geweest was. In Lumey, de aanvoerder der geuzen, ziet Fruin de schuldige aan de executies. Lumey's karakter en daden worden in de zwartste kleuren geschilderd. Zijn drijfveren zouden wreedheid en lust tot kwaad zijn geweest. ‘Onverdeelde verachting is het, wat hij van iederen Nederlander verdient’ (p. 321).

Fruin volgt met het leggen van de zwaartepunten in zijn uiteenzettingen voor een zeer groot deel de geleding van de *Waerachtighe Historie* van Estius, waarvan de compositie door de semantische binaire oppositie van Lumey tot de martelaren gedragen

wordt. Aan het slot van zijn artikel verlaat Fruin toch het compositorische kader van zijn bron, aangezien hij een andere semantische binaire oppositie toevoegt, die in zijn voorbeeld slechts zwak uitgewerkt is: de tegenstelling Lumey-Willem van Oranje.

Fruin houdt zich uitvoerig bezig met de vraag of Willem van Oranje medeschuldig is aan de dood van de martelaren. Hij komt tot de conclusie dat Lumey eigenmachtig en tegen Oranje's wil handelde, die in een missive verboden had geestelijken vanwege hun stand of hun geloof te vervolgen. Reeds een paar maanden na de gebeurtenissen in Den Briel zou Willem van Oranje Lumey van zijn ambt als opperbevelhebber van de Hollandse troepen ontheven hebben en opdracht gegeven hebben dat hem vanwege deze en andere excessen een proces aangedaan zou worden. De duistere klant Lumey wordt overstraald door de lichtende Willem van Oranje:

> Ziet den prins van Oranje. Hij koestert inderdaad liefde voor staatkundige en godsdienstige vrijheid; hem is het ernst met hetgeen hij belijdt. En hoe volkomen vrij van wraaklust en wreedheid betoont hij zich. (p. 322)

Fruins narratieve strategie om Lumey zowel met de martelaren als met Oranje te contrasteren duidt op een semantische convergentie van de laatstgenoemden.

Vervolgens rekent Fruin volledig af met de semantische tegenstelling van de martelaren met Willem van Oranje, die Estius maakt. Deze vermeldt dat Balthasar Gerards op de twaalfde jaarlijkse herdenkingsdag van de martelaren, de negende juli 1584, in een kerk in Delft de bijstand van de martelaren afgesmeekt en ook gekregen zou hebben voor het voornemen dat hij de volgende dag ten uitvoer legde: de moord op Willem van Oranje.[50] Fruin levert hier voor de eerste keer fundamentele kritiek op Estius daar hij hem ‘jammerlijken ketterhaat’ (p. 323) verwijt. ‘De man, dien wij lief krijgen om zijn liefde voor de martelaren, stoot ons af door zijn liefdeloosheid jegens den grooten Willem van Oranje’ (p. 322).[51]

Nadat Fruin met Van Ests standpunt afgerekend heeft, formuleert hij in de laatste alinea van zijn artikel de compositorisch voorbereide semantische convergentie van de martelaren met Willem van Oranje expliciet, aangezien hij de laatste tot martelaar voor het vaderland en nationale heilige verklaart:

> Hoe ver was Willem van Oranje zijn tijd vooruit! Hoe natuurlijk dat hij door zoo vele zijner tijdgenooten miskend werd. Maar wij, die doordrongen zijn van den geest die in hem leefde, die de vruchten plukken van hetgeen hij heeft geplant, die de weldadige gevolgen ondervinden van het beginsel, waarvoor hij geleefd heeft en gestorven is, laten wij hem eeren en liefhebben, zoo als de katholieke kerk haar heiligen en haar martelaren. (p. 323)

Busken Huet gaf een geestige karakteristiek van de mythologiserende implicaties van Fruins geschiedschrijving toen hij diens leerstoel met ‘een kansel in eene kathedraal met eene natie tot gehoor’ vergeleek.[52]

7. *Protestantse martelaren*

7.1. A.L.G. Toussaint: Het huis Lauernesse (1840) - De roman speelt van 1521 tot 1525,

in de eerste fase van de reformatie in de Nederlanden. Hij laat de effecten zien van de zich verbreidende nieuwe leer en van de splijting in het geloof op de persoonlijke omstandigheden in het leven van zijn protagonisten. Tot de romanpersonages, die voor het grootste deel fictief zijn, behoort de authentieke figuur van de voormalige katholieke priester Johannes Pistorius of Jan de Bakker van Woerden, die in 1525 als aanhanger van de nieuwe leer geëxecuteerd wordt. Een van de verhaalstrengen die aan de hoofdhandeling ondergeschikt en los daarmee verbonden zijn, wordt door de beschrijving van de lotgevallen van zijn laatste vijf levensjaren gevormd.

Daarbij wordt de martelaarsmythe tot het hoofdmotief. De roman laat zien dat het belijden van de nieuwe leer voor de individuen vaak leed, vervolging, de breuk met vrienden en familie evenals de vernietiging van het materiële bestaan betekende. De hoofdpersonen, de aanzienlijke Utrechtse burger Aernoud Bakelsze en de rijke, adellijke Ottelijne van Lauernesse, worden in het begin van de roman als het gelukkige bruidspaar geïntroduceerd. Maar nog vóór het huwelijk komt het tot een breuk want Ottelijne wordt een aanhangster van de lutherse leer en daardoor in Aernouds ogen een ketter.

Aernoud breekt met zijn moeder en zijn broer en zusters, die zich eveneens van het katholicisme afkeren; hij gaat naar Spanje en keert als fanatieke inquisiteur in de Nederlanden terug. Hij vervreemdt zich daardoor ook van zijn vaderland. Vertrokken als vrije burger van Utrecht, keert hij als 'heer van Viterbo' terug, weliswaar in de adelstand verheven, maar geheel afhankelijk van de Spaanse koning en de orde der Dominicanen. Als hij bij een hagepreek tussenbeide komt en de prediker gevangen wil nemen, raakt hij in een schermutseling gewond en sterft - in de armen van Ottelijne, die zich onder de toehoorders bevond. Aernoud en Ottelijne ontmoeten elkaar in het verloop van de handeling van de roman meermalen. Iedere keer komt de tragische tweespalt tussen de liefde, die ze nog steeds voor elkaar voelen, en hun onoverkomelijke, tegengestelde religieuze overtuiging aan het licht. Aernoud verschijnt als een voortdurend meer verbitterde, vroegtijdig verouderde, gebroken man, als martelaar van het katholicisme. Na de schildering van zijn dood stelt de vertelster Aernoud met de authentieke martelaar op een lijn:

> En nu, wij hebben de Bakker zien doodmartelen in de vlammen! Maar wie durft ontkennen, dat dit hier, het zedelijk martelaarschap, het martelaarschap voor het Katholicisme, niet het zwaarste zij geweest?[53]

Met de figuur van Aernoud, zo gaat ze verder, wilde ze medegevoel en begrip voor de positie van de katholieken in de hervormingstijd opwekken. Ook zij verdienden 'de gloriekroon van het martelaarschap' en respect voor hun overtuiging (p. 515).

Ottelijne wordt eveneens als 'geloofsheldin' betiteld (p. 135, 174); zij speelt verscheidene keren met de gedachte vrijwillig de weg van het martelaarschap te gaan. 'Het is ook verdienste te leven voor zijn geloof' geeft een geestelijke raadgever haar bij de eerste keer te overdenken en zet haar toch nog tot de vlucht voor de vervolgers aan (p. 421). Later vindt ze met de woorden 'Maar het is ons niet gegeven ons eigen lijden te kiezen. Niet mijn wil, Heere! maar de Uwe!' kracht tot het voortzetten van haar vlucht (p. 434). Ottelijne doet uiteindelijk afstand van alle aardse goederen terwille van haar geloof. De roman ensceneert deze sociale dood als haar schijnbare biologische

dood. Nadat ze door een vergiftigde drank in diepe bewusteloosheid geraakt is en allen haar voor dood houden, komt ze bij in de grafkelder van haar slot en vertrekt vandaar op de vlucht naar het buitenland. De vertelster acht haar nu het hoogste predikaat waardig:

> Ja! de martelares van het Lutheranisme had wel zeker alles voor hare geloofsbegrippen geofferd en zij zou van dat offer al de gevolgen smaken. De nicht der Bisschoppen, vermaagschapt met den besten adel, had geene bloedverwanten meer. De vrouw van Lauernesse had geenen naam meer en geen Slot. De Schoone, jeugdige vrouw, die zooveel dienende ridders had kunnen hangen aan den wenk van haar oog, had nu op zoo droef een tocht niet éénen geleider; want ze had geene schoonheid meer en geene jeugd, want ze was dood, en wie zou haar tellen onder de levenden? (p. 437-438)

De tekst vergunt Ottelijne ten slotte een voorschot op het hemelse loon voor haar lijden. Ze brengt de rest van haar leven in Wittenberg door in rust en in goede gezondheid. Aan het eind van de roman gaat haar grootste wens in vervulling: ze ontmoet Luther (p. 534).

Johanna Bakelsze, Aernouds zuster en Ottelijne's vriendin, vormt de schakel tussen de hoofdhandeling en de nevenhandeling die Jan van Woerden tot onderwerp heeft. Het staat historisch vast dat hij getrouwd was - een vergrijp tegen het priesterlijk celibaat en een van de redenen voor zijn arrestatie.[54] In de roman wordt het fictieve personage Johanna zijn echtgenote. Deze echt, ondanks alle gevaren, en het verlies van de geliefde man worden als Johanna's martelaarschap afgeschilderd (p. 323, 467, 474).

Het personagebeeld van Johannes Pistorius lijkt enigszins op dat van de martelaren van Gorkum. Ook hier gaat het om een onverschrokken en standvastige geloofsgetuige, die nog op de weg naar de brandstapel zijn medegevangenen in de kerker met luide stem moed inspreekt (p. 476). Ook zijn lijdensweg roept connotatief het lijden van Christus op. Voor de executie worden hem zijn kleren ontnomen en hij moet een ritueel van bespotting ondergaan (p. 475). Ten gunste van zijn rechters bidt hij: ‘Heere! reken hun dit niet tot zonde!’ (p. 477).

Jan de Bakker wordt als martelaar beschreven voor zowel de zaak van de reformatie als voor het vaderland. Vooruitziend op het verdere verloop van de geschiedenis karakteriseert de vertelster de sterfdag van Johannes Pistorius als

> de dag, waarop in Holland het eerste bloed zou vergoten worden voor het nieuwe denkbeeld, dat de kiem ging leggen tot deszelfs maatschappelijke en zedelijke vrijheid. (p. 470)

Consequent onderstelt de vertelster dat de protestantse confessionele identiteit en de Nederlandse nationale identiteit elkaar volkomen dekken. Met de volgende woorden introduceert ze de martelaar voor de eerste maal in de tekst:

> Die man is Johannes Pistorius, die wij allen kennen, Nederlanders als wij zijn; want hij is het, die hier het eerst de groote zaak der Hervorming zich heeft aangetrokken [...]. (p. 195)

Wat de geschiedenis van Jan de Bakker betreft, hecht Toussaint grote waarde aan een scherpe scheiding van feiten en fictie. Het fictieve karakter van een dialoog tussen

Pistorius en een romanpersonage wordt in de commentaar van de vertelster duidelijk blootgelegd: 'zijne geschiedenis leest ge elders, wij laten hem liever spreken zooals de geschiedenis leert dat hij kàn gesproken hebben' (p. 196). Dat Johanna niet zijn authentiek historische echtgenote is, vermeldt Toussaint in het nawoord (p. 536). Bij de beschrijving van zijn executie, waarvoor ze gedetailleerde bronnen had,[55] maakt ze de fictie ondergeschikt aan de feiten. Een proloog brengt een duidelijke cesuur aan tussen dit hoofdstuk en de rest van de roman, waarin eerder sprake is van het omgekeerde:

> En nu moeten wij den voet zetten op een grondgebied, dat der Geschiedenis in eigendom toebehoort; wij moeten spreken over het sterven van Johannes Pistorius. Een onderwerp, misschien te gewijd voor den roman, en waar de verbeelding niets van het hare mag bij doen; maar toch [...] de Geschiedenis, de strenge, die alleen koele waarheid geeft en die toejuichen mag noch misprijzen, kan het haar niet misduiden, dat zij hare kleur geeft en hare warmte aan het beeld, opdat het zich te zoeter in het geheugen invleie, maar het moet zijn als het vernis op de schilderij, dat geenen trek uitwischt noch bijvoegt, maar er slechts het blinkend waas over heenwerpt. - Ge leest het verhaal der oude geschiedschrijvers, weergegeven door mijne pen. (p. 470)

Deze proloog kan ook gezien worden als een reflectie op en een pleidooi voor de historische roman als middel om historische kennis te populariseren.

7.2. A.L.G. Bosboom-Toussaint: Jan Woutersz. van Cuyck (1854)[56] - De novelle heeft de laatste levensmaanden van de Dordrechtse schilder Jan Woutersz. van Cuyck tot inhoud. Het materiaal waarop de schrijfster zich baseerde, bestond uit lokale historiografische bronnen en uit overgeleverde brieven van Van Cuyck.[57]

De schilder werd in 1572 gevangen genomen wegens doperse sympathieën. Omdat Van Cuyck een aanzienlijk burger was, hield de magistraat zijn proces langdurig slepende. Schout Jan van Drenkwaart liet zich in de gevangenis door de schilder portretteren als Koning Salomo. Op aandringen van de geestelijkheid werd Van Cuycks proces uiteindelijk toch afgehandeld. Ook onder foltering bleef hij zijn overtuiging trouw en weigerde hij zijn broeders en zusters in het geloof te verraden. Op 18 maart 1572 werd Van Cuyck op de brandstapel verbrand.

De literaire bewerking van deze stof is geconcentreerd op de solidariteit van de burgerij met de geachte medeburger, ondanks zijn dissidente opvattingen. Bijzonder intensief wordt de betrekking tussen Van Cuyck en Van Drenkwaart uitgebeeld. De schout neemt Van Cuyck in arrest, blijft hem echter altijd respecteren en toont zelfs bewondering voor zijn artistieke begaafdheden. De gemeenschappelijke passie voor de kunst overbrugt de kloof tussen de cipier en zijn gevangene. Tijdens het modelzitten voor het portret ontstaat vertrouwdheid tussen de mannen; Van Drenkwaart begint 'in te zien, dat men afdwalen k[a]n van "de Kerk", zonder af te dwalen van burgerdeugd en zedelijkheid' (p. 77).

In de novelle tracht Van Drenkwaart de schilder het leven te redden. Uiteindelijk, volgens de door de tekst gegeven interpretatie, heeft hem de moed ontbroken de priesters van de inquisitie het hoofd te bieden. In principe zou hij toch de mening van de burgerij van Dordrecht gedeeld hebben, die Marij Zegers, een katholieke vrouw die Van Cuyck een tijd lang verborgen hield, verwoordde:

> Velen van ons, schoon ze trouw houden aan de H. Kerk, achten het te schendig een stuk, dat ze in ons vrij en goed Holland de Spagnoolse Inquisitie invoeren, en wat de Paters ook zeggen mogen, het hangen en blakeren om des geloofs wille van goede ingezetenen, gelust den meesten onzer niet. (p. 48)

Nationale eensgezindheid staat boven confessionele tegenstellingen. De schuld aan de vervolging om geloofsovertuiging wordt buiten de burgerij gelegd en aan de vreemde dwingelandij toegeschreven. Het procédé lijkt enigszins op dat van *Het huis Lauernesse*, waar Aernoud, beïnvloed door de Spanjaarden, inquisiteur wordt.

In de novelle wordt het voorstel geformuleerd het geheel van burgerlijke waarden als gemeenschappelijke basis van een multiconfessionele samenleving te laten gelden. Van Cuycks *martelaars*deugden zijn voor alles *burger*deugden. Hij wordt als een degelijk, karaktervast, volhardend mens en tevens als een zorgzame echtgenoot en huisvader afgeschilderd. De gewetensvrijheid die hij voor zich opeist, bevat buiten de religieuze ook een politieke connotatie. Het verhaal van Bosboom-Toussaint geeft aan de martelaarsdood van Van Cuyck dan ook voor alles de functie van een politiek signaal. Zijn executie wordt direct met de gebeurtenissen in de zomer van 1572 in verband gebracht:

> Het volk wist te onthouden; onwil en ontevredenheid klommen met den dag; welhaast, nog in den loop van dien zomer, stak het ‘Tempeest’ op, brak het onweder los over de hoofden der Regering, over de geestdrijvende Dienaren der Kerke, en Dordrecht wrong zich los uit de Spaansche boei. (p. 106)

8. Slotopmerkingen

In het begin van dit opstel werd de hypothese geformuleerd dat Nederlandse martelaarsverhalen uit de negentiende eeuw als ‘funderende’ geschiedenissen gelezen moeten worden die een belangrijke rol speelden bij de popularisering van historische kennis ten dienste van de vorming van een confessionele en nationale identiteit.

Vervolgens werden de pragmatische contexten beschreven waarin de martelaarsverhalen waren ingebed. Telkens waren de voorwaarden aanwezig waaronder de literaire teksten als middel konden functioneren om de specialistisch historische kennis in de algemene kennis te laten doordringen.

De martelaarsmythen werden met verschillende narratieve strategieën gefictionaliseerd. Bij de uitwerking van de mythe grepen de auteurs terug op de vormschema's die al in de christelijke traditie aanwezig waren. De connotatieve horizon werd voornamelijk aan bijbelse mededelingen over het lijden van Christus ontleend.

Tevens trachtten de auteurs op grond van de historische bronnen een zo getrouw mogelijke bewerking van de feiten te geven. Citaten en referenties in voetnoten bewijzen deze verbinding van specialistisch historisch discours met literair interdiscours. Beide vormen van discours maakten gebruik van de elementair literaire categorie van de martelaarsmythe.

De ‘mythe’ werd aanvankelijk als een geschiedenis van een of meer helden gedefinieerd, die door een chiastische verwisseling van posities culturele

tegenstellingen integreert. De onderzochte geschiedenissen handelen over mensen die als ketter

gebrandmerkt en gedood werden. Hun sociale buitensluiting, criminalisering, marginalisering, vernedering en vernietiging door de vervolgers werd door de partijgangers van de vervolgden door de verlening van het predikaat 'martelaar' opgeheven. De chiastische verwisseling van tegengestelde posities vindt in de martelaarsmythen plaats door substitutie van falen door triomf, van nederlaag door overwinning, van dood door leven. In alle teksten worden de martelaren om hun heldendeugden geroemd. Hun dood is geen straf maar een overwinning. De dood heeft de betekenis van een identiteit vormende, funderende heldendaad.

De martelaarsmythen brengen zowel confessionele als nationale identiteit tot stand, al naar gelang het aspect dat ze geprononceerd laten uitkomen. De op imaginatie berustende gemeenschap ('imagined community') vindt in de mythe haar voornaamste uitdrukkingsvorm. De mythen brengen een bewustzijn van eenheid als ook van eigen karakter teweeg.

De Estius-bewerking van Lodewijk Deckers is vooral op een katholieke identiteit gericht. Ze wil de spiritualiteit van de gelovigen in het algemeen en de verering van de nieuwe heiligen in het bijzonder stimuleren. Ieder die de heiligen aanroept, kan zich een lid van de biddende gemeenschap voelen.

Bannings roman richt zich eveneens vooral op de confessionele identiteit. De geschiedenis accentueert een karakteristiek van de kerk zoals die door katholieken begrepen wordt, namelijk een streng hiërarchische relatie tussen priesters en leken. De persoon van Margareta fungeert als voorbeeld voor een adequate houding, nl. die van eerbiediging ten opzichte van de zielzorger en die van aanbidding ten opzichte van de heiligen van de kerk. De geïdealiseerde vrouwenfiguur moet vooral het vrouwelijke lezerspubliek aangesproken hebben.

De paternalistische impetus van *De beeldstormer en zijne dochter* ontbreekt in het verhaal van Alberdingk Thijm. Hier worden de katholieke leken centraal gesteld. Het biedt gelegenheid tot identificatie met een burgerlijke levensinstelling naast de vrome verering van heiligen. Duidelijker dan Banning, die nationale aspecten slechts zijdelings doet uitkomen, eist Alberdingk Thijm in *Dirck Dircxen Bommer* voor de katholieken deelneming aan de Nederlandse identiteit op. De martelaren van Gorkum zijn hier niet meer slechts katholieke heiligen, maar nationale heiligen uit katholiek Nederlandse kring.

Terwijl de katholieke martelaarsverhalen de martelaarsdood vooral laten zien in een transcendent betekenisperspectief, refereert Bosboom-Toussaint aan de immanentie. In *Het huis Lauernesse* verklaart de vertelster van Johannes Pistorius 'dat hij het offer gebracht heeft aan eene waardige zaak' (p. 478), namelijk voor het doorzetten van de reformatie, die de onafhankelijkheid van Spanje ten gevolge had. In de novelle *Jan Woutersz. van Cuyck* beschrijft Bosboom-Toussaint het martelaarschap als politieke katalysator. Een protestantse, een burgerlijke en een Nederlandse identiteit worden in haar teksten congruent met elkaar gesteld.

Aldus versterken de martelaarsmythen enerzijds de collectieve identiteit van hun doelgroepen, anderzijds veroorzaakt het gelijktijdig voorkomen van een veelheid van martelaarsmythen een impuls tot integratie. Dit maakt een samenleving mogelijk die door een geheel van groepen geconstitueerd wordt, die hun eigen karakter o.a. uit een telkens verschillend geaccentueerde herinnering aan historisch lijden afleiden.

Toussaint en Fruin kennen, als vertegenwoordigers van het protestantse standpunt, katholieke slachtoffers van geloofsvervolging het predikaat 'martelaar' toe. Beiden stellen dit predikaat niet afhankelijk van de vraag voor welke waarheid de betreffende persoon gestorven is. Daarmede legitimeren zij ook het standpunt van de tegenstanders en vestigen de aandacht op de historische schuld van de eigen partij.

Fruin contrasteert de katholieke martelaren met Willem van Oranje als een door de katholieken vermoorde martelaar. Hij, die als symbool van nationale eenheid en onafhankelijkheid zonder feilen in beeld moet staan, wordt van de schuld aan de dood der martelaren van Gorkum vrijgepleit.

Toussaint roept op tot begrip voor en medelijden met de katholieken en Fruin tot bereidheid tot verzoening van beide confessies. Ook Alberdingk Thijm geeft signalen van vrede aan de protestanten. Hij drukt zijn waardering uit voor het verzoenende standpunt van Fruin en wijst op de concentrische cirkels van lokale, regionale en nationale identiteit die protestanten en katholieken als Nederlanders delen. Hij accentueert de verbondenheid van beide groeperingen zonder te vergeten wat hen scheidt.

Kenmerkend voor het laatstgenoemde is de nieuwe context waarin hij de vertelling van *Dirck Dircxen Bommer* plaatst wanneer hij haar in 1879 in het eerste deel van zijn *Verspreide verhalen* opnieuw publiceert. Voorafgaand aan de tekst drukt hij een gedicht gericht aan zijn vriend Anton B.J. Sterck af, dat zinspeelt op het gemeenschappelijk protest tegen de nationale feestelijkheden in 1872 naar aanleiding van de driehonderdste gedenkdag van de verovering van Den Briel door de watergeuzen. Plannen om de militaire successen van de geuzen met een historisch museum in Den Briel te vereren, becommentarieerde Alberdingk Thijm cynisch in een brief:

> Daar kunnen wij een vitrine plaatsen, met de stroppen der gorkumsche martelaars en andere marteltuigen gestoffeerd, waarmeê men tegen de Katholieke partij in 1572 geseviseerd heeft.[58]

Met het voorbeeld van de protestactie, gedragen door Thijm en enkele andere katholieken, wordt 'goed zichtbaar hoe de nationale integratie van de katholieken niet zonder polarisatie en eerst langs de weg van versterking der eigen identiteit tot stand is gekomen'.[59]

De martelaarsmythen, die naast het confessionele ook het nationale aspect thematiseren, zijn, in het specialistisch historische discours evenals in het populariserende interdiscours, doordrongen van het inzicht 'dat in Nederland een gemeenschappelijke nationale identiteit slechts onder respect voor een pluriforme interpretatie van het verleden zou groeien'.[60]

Adres van de auteur: Westfälische Wilhelmsuniversität, Niederländisches Seminar, Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster

Eindnoten:

* Vertaling uit het Duits en 'Abstract' door Anthony J. Klijnsmit, Amsterdam.

1 Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983, p. 15.

2 J.Th.M. Bank: *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage, 1990. Ook de volkskunde, die in de negentiende eeuw ontstaan is, is een element van cultureel nationalisme. Voor de ontwikkeling in Nederland zie men: *Antiquaren, liefhebbers en professoren. Momenten uit de geschiedenis van de Nederlandse volkskunde*. Onder red. van Ton Dekker, Paul Post en Herman Roodenburg. *Volkskundig Bulletin* 20,3 (december 1994); in het bijzonder zie men de bijdrage van Herman Roodenburg: 'Tussen "volksgeest" en "volksverheffing". Over volkskunde en nationale identiteit aan het begin van de negentiende eeuw', p. 268-289.

3 Jochen Becker: '"Justus ex fide vivit"; over het Vondelbeeld (Amsterdam, 1867)'. In: *Monumentale beeldhouwkunst in Nederland. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983), p. 132-194. Van dezelfde auteur: '"Ons rijksmuseum wordt een tempel". Zur Ikonographie des Amsterdamer Reichsmuseums'. In: *Het Rijksmuseum. Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 35 (1984), p. 227-326.

4 Zie de opstellen van N.C.F. van Sas: 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden 1780-1914', p. 83-106, en van J.J. Kloek: 'Naar het land van Rembrandt. De literaire beeldvorming rond de zeventiende-eeuwse schilderkunst in de negentiende eeuw', p. 139-160, in de verzamelbundel *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*. Onder red. van Frans Grijzenhout en Henk van Veen, Heerlen, 1992. Zie ook Maria-Theresia Leuker: 'Der integrierte Außenseiter. Vondel und der "Muiderkring" bei Jacob van Lennep und J.A. Alberdingk Thijm'. In: *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. (= *Niederlande Studien* 16). [Red.] José Cajot, Ludger Kremer en Hermann Niebaum, Münster 1995, p. 1087-1094.

5 Van Sas: 'Nationaliteit' (n. 4), p. 94-99. Zie voor de geschiedschrijving ook P.B.M. Blaas: 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving'. In: *Theoretische geschiedenis. Themanummer Nederlandse historiografie* 9 (1982), p. 271-303; idem: 'De Gouden Eeuw: Overleefd en Herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw'. In: *De Negentiende Eeuw* 9 (1985), p. 109-130.

6 N.C.F. van Sas: 'De mythe Nederland'. In: *De Negentiende Eeuw* 16 (1992): p. 4-22, hier: p. 15; zie ook Blaas: 'De prikkelbaarheid' (n. 5), p. 282.

7 Een kritische evaluatie van de mythetheorie van Claude Lévi-Strauss: Christoph Jamme: *'Gott an hat ein Gewand'. Grenzen und Perspektiven philosophischer Mythos-Theorien der Gegenwart*. Frankfurt am Main, 1991, p. 105-121.

8 Jan Assmann: 'Frühe Formen politischer Mythomotorik. Fundierende, kontrapräsentische und revolutionäre Mythen'. In: *Revolution und Mythos*. [Red.] Dietrich Harth en Jan Assmann. Frankfurt am Main, 1992, p. 39-61; deze plaats p. 40.

9 Ibidem, p. 42.

10 Ibidem, p. 47.

11 Wulf Wülfing, Karin Bruns en Rolf Parr: *Historische Mythologie der Deutschen*, *1798-1918*. München, 1991, p. 1. De methodische aanpak van dit boek, waarin de mythe van personen betreffende Napoleon, Koningin Louise van Pruisen en Bismarck onderzocht worden, heeft belangrijke impulsen gegeven tot deze bijdrage.

12 Jürgen Link: '"Einfluß des Fliegens! - Auf den Stil selbst!" Diskursanalyse des Ballonsymbols'. In: *Bewegung und Stillstand in Metaphern und Mythen. Studien zum Verhältnis von elementarem Wissen und Literatur im 19. Jahrhundert*. [Red.] Jürgen Link en Wulf Wülfing. Stuttgart, 1984, p. 149-164; deze plaats p. 149.

13 Jürgen Link: 'Literaturanalyse als Interdiskursanalyse. Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik'. In: *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*. [Red.] Jürgen Fohrmann en Harro Müller. Frankfurt am Main, 1988, p. 284-307; deze plaats p. 285.

14 Jürgen Link: *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse*. München, 1983, p. 16.

15 Link: 'Literaturanalyse als Interdiskursanalyse' (n. 13), p. 286-288.

16 Jürgen Link en Wulf Wülfing: 'Einleitung'. In: *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Strukturen und Funktionen von Konzepten nationaler Identität*. [Red.] Jürgen Link en Wulf Wülfing. Stuttgart, 1991, p. 7-15; deze plaats p. 11.

17 Link: *Elementare Literatur* (n. 14), p. 19. Link en Wülfing illustreren deze definitie met het voorbeeld van de 'mythische held' Bismarck, die als een 'trouw zorgende huisvader' en tevens als 'harde Realpolitiker' voorgesteld werd. Zo kon men de als antagonistisch veronderstelde paradigmata van het 'innerlijke Duitse idealisme' met het 'uiterlijke politieke realisme' verbinden. Zie Link en Wülfing: 'Einleitung' (n. 16), p. 11.

18 Link: 'Literaturanalyse als Interdiskursanlyse' (n. 13), p. 293.

19 L.J. Rogier: *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*. 's-Gravenhage, 1956, p. 202-205. Wim Vroom: 'De martelaren van Gorcum'. In: *NRC-Handelsblad*, 18 december 1993, Zaterdags Bijvoegsel, p. 7 (De Vaderlandse Herinnering 12).

20 Volgens Rogier: *Katholieke herleving* (n. 19), p. 248, verscheen de roman voor het eerst in de *Katholieke Illustratie*. Volgens Leo Schevenhels: *Rubricering van Noord- en Zuidnederlandse historische romans en novellen naar periodes en figuren (1790-1945)*. Antwerpen, 1951, p. 84,

verscheen de roman echter al in 1862. Voor de juistheid van deze datum pleit het bestaan van een Duitse vertaling uit het jaar 1863 (*Der Bilderstürmer und seine Tochter*. Paderborn, 1863). Ik kon alleen beschikken over een uitgave van de roman die in het kader van de heruitgave van de 'Gezamenlijke Novellen en Vertellingen' van Banning in 1886 bij de Maatschappij de Katholieke Illustratie in 's-Hertogenbosch verschenen is. Waarschijnlijk heeft Banning naar - de actuele - aanleiding van de heiligverklaring der martelaren in 1867 zijn roman nogmaals laten drukken in de *Katholieke Illustratie*.

21 Nop Maas: '"De degen is mij gemeenzamer dan de luitpen!" Over de "Verspreide verhalen in proza" van J.A. Alberdingk Thijm'. In: *J.A. Alberdingk Thijm*, *1820-1889. Erflater van de negentiende eeuw*. Onder red. van P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen, C.J.A.C. Peeters en Jan Roes. Baarn, 1992, p. 195-209; deze plaats p. 196.

22 Peter Rietbergen: 'J.A. Alberdingk Thijm herdacht. Enige beschouwingen over katholieke inculturatie als proces en probleem in de negentiende eeuw'. In: *J.A. Alberdingk Thijm*, *1820-1889*. (n. 21), p. 39-57; citaat p. 47.

23 Karin Bruns: 'Machteffekte in Frauentexten. Nationalistische Periodika (1895-1915)'. In: *Weiblichkeit in geschichtlicher Perspektive. Fallstudien und Reflexionen zu Grundproblemen historischer Frauenforschung*. [Red.]. Ursula A.J. Becher en Jörn Rüsen. Frankfurt am Main, 1988, p. 309-338; citaten p. 310.

24 Nop Maas: 'Geïllustreerde familiebladen'. In: *Voortgang* 12 (1991), p. 55-73; deze plaats p. 58.

25 Antwerpen, Brussel en 's-Hertogenbosch, 1867.

26 De Nederlandse vertaling van Estius' *Historioe martyrum Gorcomiensium*, Douai, 1603.

27 A.L.G. Bosboom-Toussaint: *Het huis Lauernesse*. 11e oplage, Rotterdam, [z.j.]. (*Verzamelde Werken* 3), p. 535. Paginaverwijzingen in de tekst hebben betrekking op deze editie.

28 *De Graaf van Devonshire* (1838); *De Engelschen te Rome* (1839).

29 H. Reeser: *De jeugdjaren van Anna Louisa Geertruida Toussaint 1812-1851*. Haarlem, 1962, p. 72-104.

30 Ibidem, p. 68-70; Jacob Smit: *Leven en Werken van E.J. Potgieter 1808-1875*. 2e herziene druk. Leiden, 1983, p. 123-126.

31 Reeser: *De jeugdjaren* (n. 29), p. 84-85, 95-99, 308-309 (n. 75).

32 Bibliografische bijzonderheden bij Reeser: *De jeugdjaren* (n. 29), p. 338-339, en H. Reeser: *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint 1851-1886*. Groningen, 1985. Over de *Guldens-Editie*: Lisa Kuitert: *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900*. Amsterdam, 1993, p. 199.

33 Kuitert: *Het ene boek* (n. 32), p. 192.

34 Behalve *Jan Woutersz. van Cuyck*, *kunstschilder en martelaar* bevatte deze bundel ook nog de novellen *De Van Beverens* en *Des Konings Vriend*.

35 Rogier: *Katholieke herleving* (n. 19), p. 82-88.

36 A.L.G. Bosboom-Toussaint: *Historische Novellen*. Haarlem, 1857, Voorwoord, p. VII. Voor de ontstaansgeschiedenis van de novelle zie men Reeser: *De huwelijksjaren* (n. 32), p. 40-43.

37 Voor biografische details zie men het artikel 'Est'. In: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* VII, kol. 418-423.

38 Willem Estius Hessel-sone: *Waerachtighe Historie Van de Martelaars van Gorcom*. Antwerpen, 1604, p. 237 (Boek 3, hoofdstuk 1).

39 H.A. Banning: *De beeldstormer en zijne dochter*. 's-Hertogenbosch, 1886. Paginaverwijzingen in de tekst hebben betrekking op deze editie.

40 Estius: *Waerachtighe Historie* (n. 38), p. 103 (Boek 1, hoofdstuk 22); p. 291 (Boek 3, hoofdstuk 30).

41 J.A. Alberdingk Thijm: 'Dirck Dircxen Bommer, eene epizode uit het "geus-worden" van Gorinchem, in 1572'. In: idem: *Verspreide verhalen* I. Uitgegeven door J.F.M. Sterck. Amsterdam en 's-Gravenhage, 1909, p. 95-136. Paginaverwijzingen in de tekst hebben betrekking op deze editie.

42 Estius: *Waerachtighe Historie* (n. 38), p. 104 (Boek 1, hoofdstuk 24).

43 Robert Fruin: 'De Gorcumsche martelaren' [1865]. In: *Roberts Fruin's verspreide Geschriften*. Uitgegeven door P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz., dl. II ('s-Gravenhage, 1900), p. 277-335. Paginaverwijzingen in de tekst hebben betrekking op deze editie.

44 Jo Tollebeek: *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. Amsterdam, 1990, p. 22-26; 33-34.

45 J.A. Alberdingk Thijm: *De geschiedenis onzes Vaderlands. Openbare brief aan den heere J.J. van der Horst*. Amsterdam, 1853, in het bijzonder p. 10-11; 15. Zie ook P.G.J.M. Raedts: 'Het schuldenboek onzer vaderen. Thijm en de katholieke geschiedschrijving in de negentiende eeuw'. In: *De Negentiende Eeuw* 19 (1995), p. 53-63.

46 A.E.M. Janssen: 'Thijm en Nuyens: over een esthetisch en moreel beproefde vriendschap'. In: *J.A. Alberdingk Thijm 1820-1889* (n. 21), p. 233-263, in het bijzonder p. 246-250.

47 W.J.F. Nuyens: *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*, dl. II, 2. (Amsterdam, 1867), p. 51-54.

48 Robert Fruin: ‘De Nederlandsche Beroerten in de XVIe Eeuw, uit een katholiek oogpunt beschouwd’ [1867]. In: *Robert Fruin's Verspreide Geschriften*. Uitgegeven door P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz., dl. II ('s-Gravenhage, 1900), p. 1-37. Zie ook Tollebeek: *De toga van Fruin* (n. 44), p. 27-29.
49 Tollebeek: *De toga van Fruin* (n. 44), p. 16, 48.
50 Ook Balthasar Gerards, die voor de moord op Willem van Oranje werd geëxecuteerd, werd door zijn katholieke tijdgenoten als martelaar beschouwd. Inspanningen voor zijn zaligen heiligverklaring mislukten al in de zeventiende eeuw. In de aankondiging van een bronneneditie (*Oorspronkelijke Verhalen en Gelijktijdige Berichten van den Moord gepleegd aan Prins Willem van Oranje*. Uitgegeven door J.G. Frederiks. 's-Gravenhage, 1884) houdt Fruin zich uitgebreid bezig met de martelaarsmythe betreffende Gerards. Hij kwalificeert hem als verrader en bedrieger en verzet zich ertegen hem op één lijn te stellen met de martelaren van Gorkum. Nogmaals citeert hij verontwaardigd de passage waarin Estius de martelaren als voorspraak voor Gerards beschrijft. Zie Robert Fruin: ‘De oude verhalen van den moord van Prins Willem I’ [1884]. In: *Robert Fruin's Verspreide Geschriften*. Uitgegeven door P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz., dl. III ('s-Gravenhage, 1901), p. 65-117.
51 De vertaler van een Duitse uitgave van het martelaarsboek van Estius, die in 1867 verscheen, scheen van hetzelfde gevoelen te zijn als Fruin. Hij laat de passage over de moord op Willem achterwege omdat ze, zoals hij in een voetnoot opmerkt, uitspraken bevat ‘die leicht mißverstanden werden konnten’. Zie *Geschichte der Martyrer von Gorcum. Von ihrem Zeitgenossen*, *dem berühmten Theologen Wilhelm Estius Hesselius*. Übersetzt und mit Zusätzen herausgegeben von einem Priester des Franziskaner-Ordens aus der sächsischen Provinz vom h. Kreuze. Warendorf, 1867, p. 267.
52 Geciteerd naar Tollebeek: *De toga van Fruin* (n. 44), p. 34.
53 Toussaint: *Het huis Lauernesse* (n. 27), p. 515.
54 J.W. Gunst: *Johannes Pistorius Woerdensis*. Hilversum, 1925, p. 152-177. Voor zijn biografie zie men ook het artikel: ‘Bakker (Jan de)’. In: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* VII, kol. 71-72, en in: A.J. van der Aa: *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* II, p. 66-69.
55 In het nawoord refereert ze aan bronnen zonder ze nader te noemen. Een daarvan zou het geschrift *Joh. Pistorii Woerdensis*, *ob evangelicae veritatis assertionem*, *apud Hollandos primi omnium exusti*, *martyrium*. Straßburg, 1529, door Willem de Volder (= Gnaphaeus) geweest kunnen zijn. De Volder, die tijdelijk samen met Pistorius gekerkerd was, treedt ook als literair personage in *Het huis Lauernesse* op. In de zeventiende eeuw verscheen een Nederlandse vertaling van zijn boek over het martelaarschap van Pistorius. Zie A.J. van der Aa: *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* VII, p. 214.
56 A.L.G. Bosboom-Toussaint: ‘Jan Woutersz van Cuyck, kunstschilder en martelaar’. In: idem: *Historische Novellen*. Haarlem, 1857, p. 41-107. Paginaverwijzingen in de tekst hebben betrekking op deze editie.
57 Men zie voor de bronnen de artikelen: ‘Cuyck (Jan Woutersz. van)’ in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, kol. 488-490; en in: A.J. van der Aa: *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* III, p. 940-941.
58 Janssen: ‘Thijm en Nuyens’ (n. 46), p. 253. Men zie voor Alberdingk Thijms rol in de protestactie ook Michel van der Plas: *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*. [Baarn, 1995], p. 411-417.
59 J.A. Bornewasser: ‘De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland’. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982), p. 577-604; citaat op p. 591.
60 Ibidem, p. 591-592.

J.W.J. Burgers

De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland*

Abstract - In the county of Holland and Zeeland charters were written in Latin until the middle of the thirteenth century. In the third quarter of the century the Dutch language was introduced into these documents, but initially this habit developed very slowly. Especially in the towns and in the entourage of the local nobility of Zeeland, charters tended to be written in Dutch, as was the case in the chancery of Aleid and Floris of Hainaut, the powerful relatives of count Floris V. In the eighties the use of Dutch in charters and other documents spread rapidly throughout the county, at first in Dordrecht and with the local nobility, and from 1285 onward also in the chancery of the count. In the last decade of the century, when the other towns and the monasteries also started to use Dutch, Latin became the exception in documents written in Holland and Zeeland. In the past it has been said that the clerks of count Floris set the trend, but now it has become clear that they were merely following a fashion which was introduced at lower administrative levels, and which spread from Zeeland northward to Holland.

In 1977 verscheen de eerste reeks van het door M. Gysseling uitgegeven monumentale *Corpus van Middelnederlandse teksten tot 1300*,[1] waarin alle in origineel overgeleverde Middelnederlandse ambtelijke - dat wil zeggen niet-literaire - teksten van vóór het jaar 1301 bijeen zijn gebracht en bruikbaar en betrouwbaar zijn uitgegeven. Dit bronnenmateriaal bestaat voor het overgrote deel uit oorkonden, terwijl we in Holland daarnaast de beschikking hebben over de Dordtse stadsrekeningen uit de jaren 1283-1287 en over een handvol ontwerpteksten, registreringen en andere losse notities, alle ontstaan in de grafelijke kanselarij en in de stad Dordrecht. De verschijning van het *Corpus* was van uitermate groot belang voor de historisch taalkundigen, die nu de beschikking kregen over een schat aan veelal gedateerde en gelokaliseerde teksten, waar zij het eerder moesten doen met enkele fragmentarische tekstedities. Al snel kwam onderzoek op gang dat gebaseerd was op dit documentaire bronnenmateriaal, waarbij de aandacht van de discipline zich vooral concentreerde op het historisch dialectonderzoek.[2]

Aan de hand van ditzelfde bronnenmateriaal is een andere, meer institutioneelen cultuur-historisch gerichte benadering mogelijk. Ambtelijke teksten werden namelijk van oudsher in het Latijn geschreven, maar op een gegeven moment ging men er toe over om deze bescheiden in de landstaal op te stellen. De precieze toedracht en de achtergronden van die wisseling van de ambtelijke schrijftaal moeten nog grotendeels worden onderzocht. Daarbij komen verschillende vragen op: hoe

was het geografische en chronologische verloop van dit proces, welke schrijfcentra namen binnen bepaalde regio's in deze het voortouw of bleven juist achter, en kan er iets worden gezegd over de motieven van de verschillende instellingen om het Latijn te verwisselen voor de landstaal? Recent onderzoek op dit terrein is slechts beperkt voorhanden. Uit vroegere studies is in grote lijnen wel bekend dat dit proces in de loop van de twaalfde eeuw in het zuiden van Europa op gang kwam, en zich daarna via Frankrijk en Vlaanderen naar het noorden en het oosten verbreidde,[3] maar meer gedetailleerde studies op regionaal niveau naar het verloop van deze ontwikkeling ontbreken vooralsnog. Juist in zulk een meer beperkt kader zou het mogelijk zijn om te komen tot een nauwkeuriger beantwoording van de zojuist geponeerde vragen.

Voor het onderhavige artikel is een dergelijk regionaal onderzoek verricht naar de invoering van het Nederlands in de ambtelijke teksten, en wel in het graafschap Holland en Zeeland. Dit dertiende-eeuwse vorstendom vormt voor een dergelijk onderzoek een voor de hand liggende keuze. De documentaire bronnen uit dit gebied, ook de Latijnse, zijn namelijk vrijwel volledig verzameld en deels al uitgegeven in een standaard-editie, het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*.[4] Bovendien is er al veel onderzoek gedaan naar het ontstaan van de ambtelijke teksten in dit gebied. Juist die diplomatische en paleografische studies maken, zoals hierna zal blijken, een nadere bestudering mogelijk van het verloop van de invoering van het Nederlands in de documentaire bronnen.

Een gefundeerde schets van de opkomst van het Nederlands in documentaire bronnen is in 1971 gegeven door Gysseling, op basis van zijn toen reeds verrichte werkzaamheden aan het *Corpus*.[5] De auteur stelt vast dat in die ontwikkeling de grote Vlaamse steden voorop liepen. Al in de eerste helft van de dertiende eeuw zijn in Gent Nederlandstalige stukken geschreven, en vanaf 1262 worden in Brugge praktisch alle ambtelijke bescheiden in de landstaal opgesteld. Dit voorbeeld wordt dan in de loop van de eeuw nagevolgd door andere steden, schepenbanken en kerkelijke instellingen. Oorkonden vervaardigd door de Vlaamse grafelijke kanselarij en stukken uitgevaardigd door adellijke heren zijn daarentegen zelden in de Nederlands; in de kanselarij is de schrijftaal het Frans. Het graafschap Holland volgde in het gebruik van het Nederlands de ontwikkelingen in Vlaanderen op de voet, zowel chronologisch als kwantitatief. Daarbij speelden, aldus nog steeds Gysseling, de grafelijke kanselarij en de stad Dordrecht verreweg de voornaamste rol; de grafelijke en Dordtse klerken schreven samen minstens 80% van alle Nederlandse ambtelijke bescheiden. In de stukken vervaardigd in de kanselarij zien we aan het einde van de jaren zestig het eerste gebruik van het Nederlands in oorkonden, in Dordrecht valt het begin van de toepassing van de landstaal een decennium later. In deze schrijfcentra worden niet alleen oorkonden in het Nederlands geproduceerd, maar ook registers, cartularia, rekeningen en losse administratieve optekeningen. Voornamelijk in de loop van de jaren tachtig beginnen de kleinere schepenbanken, de geestelijke instellingen en de adellijke heren hun ambtelijke stukken eveneens in het Nederlands uit te vaardigen, welke ontwikkeling in de jaren negentig in versneld tempo doorzet. Gysseling constateert in dit proces derhalve een leidende rol voor de Hollandse graven, die in het

graafschap als eersten oorkonden in de landstaal uitvaardigden, en die bovendien in de dertiende eeuw de enige vorsten waren in de Nederlanden 'die het gebruik van het Nederlands als ambtelijke schrijftaal werkelijk bevorderd hebben'.

Gelijktijdig met en onafhankelijk van Gysseling onderzocht J.G. Kruisheer in zijn studie van de oorkonden uitgevaardigd op naam van de Hollandse grafelijkheid, het proces van de invoering van het Nederlands in die oorkonden.[6] Evenals Gysseling gebruikte Kruisheer slechts de in origineel overgeleverde stukken, dit om te voorkomen dat latere vertalingen van Latijnse oorkonden werden aangezien voor Nederlandstalige uitvaardigingen. Hij constateerde dat in de grafelijke oorkonden na het geïsoleerde geval van de Middelburgse keur in 1254 een eerste serie Middelnederlandse oorkonden is ontstaan in de jaren 1267-1271, maar dat pas vanaf 1280 de landstaal daarin onafgebroken voorkomt. De ontwikkeling gaat dan snel: de Latijnse stukken zijn al vanaf 1286 kwantitatief in de minderheid, na 1290 worden ze zelfs vrij zeldzaam. Oorkonden bestemd voor geestelijke instellingen worden dan echter nog bij voorkeur in het Latijn gesteld, evenals stukken bestemd voor personen en instellingen buiten het Nederlandse taalgebied. In deze laatste categorie blijft men zich van het Latijn bedienen, maar hierin komt ongeveer tegelijk met het Nederlands het Frans op als voertaal. Kruisheer stelt voorzichtig dat het niet valt uit te maken in hoeverre de invoering van het Nederlands in de stukken vervaardigd in de grafelijke kanselarij een specifiek gebruik van deze instelling betreft. Hij acht het echter het meest waarschijnlijk dat de grafelijke klerken hierin een algemene culturele ontwikkeling volgden.

Deze opvatting verschilt derhalve van die van Gysseling, die immers bij de invoering van het Nederlands een leidende rol toebedeelt aan de Hollandse graaf. Gysseling wordt in zijn mening indirect bijgevallen door G.M. de Meyer.[7] Deze stelt dat het verdwijnen van het Latijn als ambtelijke schrijftaal niet een gevolg is van factoren als gebrek aan kennis van het Latijn bij de schrijvers (zeker niet bij de klerken van de landsheren) of onbegrip van die taal bij de ontvangers van de oorkonden (dat was altijd al het geval), maar aan een toenemend bewustzijn bij de oorkonders van de waarde van de eigen taal. Dit zou blijken uit het feit dat de landstaal het eerst wordt gebruikt in de oorkonden van hoge wereldlijke instanties, en dan juist in belangrijke oorkonden; de lagere overheden zouden die trend later volgen. Ook De Meyer signaleert derhalve in dit proces de leidende rol van de vorsten, en veronderstelt impliciet dat hieraan een bewuste 'cultuurpolitiek' ten grondslag lag.

Uit een en ander blijkt dat men zich nog geen vastomlijnd beeld heeft gevormd van de precieze toedracht van de invoering van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden in het graafschap Holland en Zeeland: Gysseling geeft een eerste ruwe schets, Kruisheer beperkt zich tot de grafelijke oorkonden. Eerst moet derhalve precies worden bepaald wanneer en waar de vroegste Nederlandstalige stukken in het graafschap zijn ontstaan. Dan pas kan uitsluitsel worden verkregen over de al dan niet leidende rol van de grafelijkheid in dit proces, en kan mogelijk meer worden gezegd over de motieven van de klerken van de graaf, of van anderen, om het Latijn te vervangen door het Nederlands.

1. *De lokalisering van de Nederlandse ambtelijke teksten*

Het is minder eenvoudig dan het op het eerste gezicht lijkt om de plaats te bepalen waar de vroegste Nederlandstalige ambtelijke bescheiden zijn geschreven. Voor sommige stukken, zoals rekeningen en losse notities, staat de plaats van vervaardiging meestal wel vast, omdat slechts één partij bij de totstandkoming ervan is betrokken. Zo zijn de Dordtse stadsrekeningen ongetwijfeld in Dordrecht geschreven, en de lijst van grafelijke lenen zeker in de grafelijke kanselarij. Voor de hoofdmoot van het materiaal echter, de oorkonden, is de plaats van ontstaan niet a priori duidelijk. Oorkonden kunnen namelijk niet alleen zijn geredigeerd en in het net zijn geschreven door het personeel van de instantie op wier naam het stuk wordt uitgevaardigd, maar even goed door de klerken van de destinataris, dat is de ontvangende of begunstigde partij. Het komt zelfs regelmatig voor dat een niet bij de rechtshandeling betrokken derde partij de vervaardiging van het stuk voor zijn rekening neemt. Voorts hoeven redactie en *scriptio* niet door één persoon of in één instelling te zijn verricht, met andere woorden een tekst die in een bepaalde instelling is opgesteld kan best elders in het net zijn geschreven (gemundeerd). Het is al met al noodzakelijk dat de oorkonden worden onderworpen aan een diplomatisch onderzoek, ten einde de plaats van ontstaan ervan vast te kunnen stellen. Dit onderzoek richt zich in eerste instantie op het schrift van de oorkonden. Door middel van handidentificatie kunnen die stukken bij elkaar worden gelegd die zijn geschreven door een en dezelfde hand. Daarna kunnen de aldus geïdentificeerde handen meestal met een grote mate van zekerheid in een bepaald schrijfcentrum worden gelokaliseerd. Die lokaliseringen gebeuren aan de hand van de zogenoemde 'klassieke methode'.[8] Deze houdt in dat een scribent die oorkonden schreef van één oorkonder, welke bestemd waren voor verschillende ontvangers, werkzaam zal zijn geweest voor die oorkonder. Omgekeerd zal een scribent die meer oorkonden schreef van verschillende oorkonders, welke bestemd waren voor één destinataris, in de omgeving van die destinataris dienen te worden gezocht. Een hapax, dat is een oorkonde geschreven door een hand die slechts uit dat ene stuk bekend is, kan derhalve met behulp van de 'klassieke methode' in principe niet worden gelokaliseerd. Juist in het geval van het graafschap Holland en Zeeland, waar naar we zullen zien veel kennis is vergaard over het schrift en de schrijfinstellingen, is het echter vaak wel mogelijk te bepalen welke partij het meest in aanmerking komt als vervaardiger van een hapax. Een grafelijke oorkonde bijvoorbeeld van een niet-geïdentificeerde hand zal vrijwel zeker in de omgeving van de destinataris zijn gemundeerd, aangezien we goed op de hoogte zijn van de schrijvers in de grafelijke kanselarij, zodat de kans gering is dat een eenmalig voorkomende hand in dienst van de graaf was. Ook kunnen de schriftkenmerken van een hapax wijzen op vervaardiging in bepaalde plaatsen of streken, zeker wanneer eerder onderzoek aldaar een lokale of regionale schrijfstijl heeft uitgewezen.

Op genoemde wijze kan dus veelal de plaats worden bepaald waar een oorkonde in het net is geschreven. Het is zoals gezegd echter niet zeker dat de tekst van het stuk op dezelfde plaats is opgesteld. Nader onderzoek naar het *dictaat* van de oorkonden, dat wil zeggen naar de redactionele kenmerken van bepaalde vaste onderdelen van

de oorkondentekst, heeft in een aantal stukken het niet samenvallen van dictaat en scriptio aangetoond (hierna zullen we één zo'n geval tegenkomen). Het dictaatonderzoek van Kruisheer heeft evenwel uitgewezen dat een dergelijke discrepantie tussen dictaat en scriptio eerder uitzondering dan regel is, althans in de grafelijke kanselarijuitvaardigingen.[9] In het navolgende zal derhalve het uitgangspunt worden gehanteerd dat de plaats waar de oorkonde in het net is geschreven tot nader order wordt beschouwd als de plaats van ontstaan van die oorkonde; overigens huldigt men in het taalkundig onderzoek in principe ditzelfde uitgangspunt.[10]

Voor de Hollandse en Zeeuwse oorkonden hebben reeds Gysseling en Kruisheer vele stukken gelokaliseerd op basis van handidentificaties.[11] Op de lokaliseringen van beiden zijn echter aanvullingen en verbeteringen mogelijk. Afgezien van het feit dat Gysseling vaker dan eens oorkonden op ontoereikende gronden lokaliseert,[12] worden beide auteurs gehinderd door de omstandigheid dat zij slechts een deel van het oorkondenmateriaal in hun onderzoek betrokken. Gysseling beperkte zich tot de Nederlandse oorkonden en liet de Latijnse (en Franse) bescheiden buiten beschouwing; Kruisheer onderzocht de grafelijke oorkonden waardoor vrijwel alle stukken uitgevaardigd door andere personen of instellingen buiten beschouwing bleven. Als gevolg van die zelfopgelegde beperkingen was het onvermijdelijk dat vele mogelijke handidentificaties zich aan hun waarneming zouden onttrekken. Dit bleek inderdaad toen de schrijver dezes een onderzoek verrichtte naar het schrift van *alle* in origineel overgeleverde oorkonden en andere ambtelijke bescheiden die in de dertiende eeuw in Holland en Zeeland zijn vervaardigd.[13] Tijdens dit onderzoek konden namelijk veel meer handen worden geïdentificeerd dan door Gysseling en Kruisheer was gebeurd. Uiteindelijk zijn zo 66 scribenten geïdentificeerd en gelokaliseerd, die samen 528 oorkonden en andere schriftstukken schreven; daarnaast bleek van 117 oorkonden de hand eenmalig voor te komen. De 66 geïdentificeerde schrijvers waren werkzaam in verschillende soorten van schrijfcentra. In de grafelijke kanselarij zijn 26 handen aangetroffen, waarvan zeventien in de laatste twee decennia van de eeuw actief waren. Negentien scribenten zijn gelokaliseerd in zes verschillende kloosters, te weten Middelburg, Egmond, Rijnsburg, Leeuwenhorst, Koningsveld en Jeruzalem bij Biezelinge, met als belangrijkste centrum de abdij van Middelburg, waar zeven geïdentificeerde scriptores werkzaam waren. Dertien schrijvers werden gevonden in de vijf steden Dordrecht, Delft, Haarlem, Leiden en Zierikzee, van welke Dordrecht met acht scribenten veruit het belangrijkste schrijfcentrum vormde. Acht scribenten zijn aangetroffen in de omgeving van belangrijke edelen, te weten Aleid en Floris van Henegouwen, Wolfert van de Maalstede, Dirk van Teilingen, Gerard van der Wateringen en Wolfert van Borsele; van deze acht scribenten waren er vier werkzaam in de kanselarij van de Henegouwers. Ten slotte konden elf geïdentificeerde handen, die te zamen 28 oorkonden schreven, niet met zekerheid worden gelokaliseerd. Daarnaast bleek uit dit onderzoek dat enkele belangrijke schrijfcentra een eigen lokale schrijfstijl hadden, waarnaar de verschillende aldaar werkzame scribenten zich in meer of mindere mate voegden. Dit lokale schrift werd geconstateerd in de abdijen van Middelburg en Egmond en daarnaast op het eind van de eeuw in de grafelijke kanselarij en in de stad Dordrecht. Bovendien werd er in de tweede helft van de eeuw in Zeeland een regionaal Zeeuws

schrift aangetroffen. Op basis van de beschreven diplomatische methode en steunend op onze uitgebreide kennis van het ambtelijke schrift en het oorkondenwezen in het graafschap, kan nu de invoering van het Nederlands als ambtelijke schrijftaal aan een nauwkeurig onderzoek worden onderworpen.

2. *De verdeling van de in origineel overgeleverde Nederlandse stukken over de schrijfcentra*

Om te zien hoe in Holland en Zeeland de invoering van het Nederlands in de oorkonden en de andere ambtelijke bescheiden globaal verliep, zetten we allereerst in een tabel de aantallen stukken in de landstaal naast elkaar, uitgesplitst per decennium en naar de zojuist genoemde verschillende soorten van schrijfcentra: de grafelijke kanselarij, de kloosters, de adel, de steden, en ten slotte een restgroep van hapaxen. In de afzonderlijke kolommen staan steeds links de aantallen Nederlandstalige schriftstukken die zijn geschreven door geïdentificeerde en in die schrijfcentra gelokaliseerde handen, waarna elk getal wordt gevolgd door het aandeel van de Nederlandse stukken in verhouding tot de totale productie van ambtelijke bescheiden in het betreffende soort schrijfcentrum in dat decennium.[14] De oorkonden gemundeerd door eerder genoemde geïdentificeerde handen die niet met zekerheid gelokaliseerd konden worden, zijn in de tabel niet verdisconteerd.[15] Aangezien de eerste in origineel overgeleverde Nederlandse oorkonde in het graafschap dateert uit 1254, hoeft slechts de tweede helft van de dertiende eeuw te worden onderzocht.

De verdeling, per decennium, van de origineel overgeleverde Middelnederlandse ambtelijke schriftstukken over de Hollandse en Zeeuwse schrijfcentra, 1251-1300.
Gegeven worden de absolute getallen, gevolgd door het percentage Nederlandstalige stukken in verhouding tot de totale productie.

	grafelijk	**kloosters**	**adel**	**steden**	**niet geïdentificeerd**	**totaal**
1251-1260	-	1(11%)	-	-	-	1(2%)
1261-1270	1(12,5%)	-	-	1(17%)	-	2(5%)
1271-1280	2(4%)	-	3 (19%)	1(25%)	3(21%)	9(9%)
1281-1290	52(52%)	1(12,5%)	4(57%)	24(63%)	12(43%)	93(51%)
1291-1300	96(71%)	10(91%)	2(100%)	42(98%)	25(68%)	182(79%)
Totaal	151(46%)	12(24%)	9(29%)	68(74%)	40(43%)	280(47%)

Een blik op de meest rechtse kolom, het totale aantal in het graafschap geschreven Nederlandstalige oorkonden, volstaat om te concluderen dat in de jaren tot 1280 het aantal stukken in de landstaal weliswaar geleidelijk toenam, maar dat deze stukken een kleine minderheid vormden. In de laatste twee decennia van de eeuw vertoont het aantal Nederlandse stukken een explosieve stijging: in de jaren tachtig is ruim de helft van het totaal gesteld in het Nederlands, in de jaren negentig meer dan drie kwart. Alles bij elkaar is in de tweede helft van de dertiende eeuw bijna de helft van

alle ambtelijke stukken in de landstaal. Gesplitst naar soorten schrijfcentra blijkt in de omgeving van de adel en in de kloosters het aandeel stukken in het Nederlands uiteindelijk aanzienlijk lager te liggen dan gemiddeld, in de steden daarentegen een stuk hoger.

Wanneer we de kolommen van de afzonderlijke schrijfcentra aan een nadere beschouwing onderwerpen, lijkt op het eerste gezicht Gysselings constatering bevestigd te worden dat de grafelijke kanselarij en, in mindere mate, de stedelijke schrijfcentra een leidende rol vervulden bij de invoering van het Nederlands: door de grafelijke en stedelijke scribenten worden zeer veel meer oorkonden en andere ambtelijke stukken in het Nederlands geschreven dan elders in het graafschap. Wanneer we bedenken dat van de in de steden gelokaliseerde productie het overgrote deel in feite in Dordrecht is vervaardigd (aldaar geschreven zijn het ene stuk in de jaren zeventig, alle 24 stukken in de jaren tachtig, en 30 van de 42 stukken in de jaren negentig), dan kunnen we op grond van deze aantallen Gysselings percentage opnieuw berekenen, en vaststellen dat de grafelijke en Dordtse klerken samen 73% van alle Nederlandstalige stukken hebben geschreven.

Bij nadere beschouwing van het cijfermateriaal in de tabel worden we evenwel geconfronteerd met enkele verrassingen. Zo blijkt dat in de jaren zeventig in de door het grafelijk personeel geschreven bescheiden het Nederlands naar verhouding minder vaak voorkomt dan in de oorkonden vervaardigd in de steden en in de omgeving van de adel, en zien we dat de klerken van de graaf ook in de jaren tachtig en negentig naar verhouding minder stukken in de landstaal schrijven dan de beide andere categorieën scribenten. Van de geïdentificeerde handen vertonen die in dienst van de grafelijkheid in het laatste decennium van de eeuw zelfs het laagste percentage Nederlandstalige stukken: 29% van de door hen geschreven bescheiden is dan nog in het Latijn (of het Frans), terwijl de scribenten in kloosters, bij edelen en in steden dan nog slechts zelden stukken in een vreemde taal vervaardigen, maximaal in 9% van de gevallen. Voorts zien we dat ook in de hapaxen, die waarschijnlijk grotendeels zijn geschreven door lokale geestelijken, personen derhalve die niet zijn verbonden aan reguliere schrijfcentra, het aandeel van de landstaal in de oorkonden in de jaren negentig relatief achterblijft. Bij de interpretatie van deze gegevens dient men echter wel rekening te houden met enkele omstandigheden die het beeld enigszins kunnen vertroebelen. In de eerste plaats zijn de aantallen oorkonden geproduceerd in de omgeving van edelen en in kloosters dermate laag, dat de gevonden percentages licht een vertekend beeld van de werkelijkheid geven. Verder komen de door Kruisheer bestudeerde grafelijke oorkonden als categorie niet helemaal overeen met de oorkonden gemundeerd door grafelijke scribenten - ook grafelijke oorkonden werden bij gelegenheid immers door de destinataris vervaardigd, hoewel Kruisheer constateerde dat juist aan het einde van de eeuw in de grafelijke oorkonden het aantal destinatarisproducten nog maar zeer gering was.[16] Ten slotte stuurde juist de graaf regelmatig stukken naar destinatarissen buiten het Nederlandse taalgebied, welke stukken vanzelf niet in het Nederlands waren gesteld. Toch lijkt de eerste conclusie te moeten luiden dat de grafelijkheid in vergelijking met de andere schrijfcentra binnen het graafschap niet significant voorop liep bij de invoering van het Nederlands in de ambtelijke stukken. Er kunnen derhalve vraagtekens worden gezet bij de door Gysseling veronderstelde leidende rol van de grafelijkheid in die ontwikkeling.

We zullen nu bezien in hoeverre deze conclusies bij een nadere analyse van het materiaal stand houden. Daartoe laten we de allervroegste oorkonden in de landstaal, namelijk die uitgevaardigd vóór 1280, stuk voor stuk de revue passeren, dit om een preciezer beeld te krijgen van de eerste fasen van het gebruik van het Nederlands als ambtelijke schrijftaal in het graafschap Holland en Zeeland.

3. *De in origineel overgeleverde Nederlandse stukken van vóór 1280*

De oudste overgeleverde Nederlandse oorkonde in het graafschap betreft de door graaf en tevens rooms-koning Willem II uitgevaardigde stadskeur voor Middelburg uit 1254.[17] Kruisheer heeft de ontstaansgeschiedenis van dit stuk diepgaand bestudeerd, en overtuigend aangetoond dat de tekst van deze keur in de stad is opgesteld, overeenkomstig het in Middelburg al sinds het einde van de twaalfde eeuw heersende gebruik om de stedelijke rechtsregels op te tekenen, en wel in het Nederlands.[18] Bovendien is nadien uit ons onderzoek bekend geworden dat het stuk is gemundeerd door een lid van de plaatselijke abdij, en wel door de scribent aangeduid als hand C.[19] Het nieuwe van de keur van 1254 is daarin gelegen dat voor de officiële uitvaardiging in de vorm van een grafelijke oorkonde de tekst niet meer, zoals eerder nog wel, in het Latijn werd vertaald.[20] In ieder geval is duidelijk dat in Middelburg rond het midden van de dertiende eeuw al een lange traditie bestond om ambtelijke bescheiden in de landstaal op te stellen, en dat de graaf noch met de redactie noch met de scriptio van de keur van 1254 bemoeienis had.

Het volgende Nederlandse stuk is een in 1267 door graaf Floris V uitgevaardigde oorkonde voor de burgers van Delft.[21] Anders dan Gysseling veronderstelt, is ook dit stuk geen product van de grafelijke kanselarij; de akte is gemundeerd door de Delftse hand A, die het stuk overigens ook opstelde.[22] Een jaar later vaardigt de graaf opnieuw een in het Nederlands gestelde oorkonde uit voor de Delftenaren. Dit stuk is wèl gemundeerd door een grafelijke scribent, en wel door de bekende meester Hendrik Allardszoon van Middelburg, maar de uitvaardiging is geschied aan de hand van een Delftse ontwerptekst, opgesteld door de zojuist genoemde schrijver A uit die stad.[23] Ook deze grafelijke oorkonde in de landstaal is derhalve in Delft opgesteld, en daarna door de grafelijke klerk meester Hendrik in het net geschreven. Deze klerk was zeker niet gewoon Nederlandse oorkonden te schrijven; de talrijke door hem tussen 1268 en 1280 geschreven originele stukken die zijn overgeleverd, zijn verder alle in het Latijn gesteld.[24]

Op 24 oktober 1268 mundeerde een en dezelfde scriptor drie oorkonden van Floris V bestemd voor zijn tante Aleid van Henegouwen en haar zoon Floris, welke stukken zijn *ghemaket ende bescreuen* te Brugge. Deze drie oorkonden zijn niet opgenomen in de bovenstaande tabel, gezien de onzekerheid van de lokalisering van de scribent: in alle drie de stukken gaat het immers om dezelfde oorkonder en dezelfde destinatarissen, zodat de vervaardiging zowel door personeel van de een als van de ander kan zijn gebeurd. Aangezien we echter deze hand verder niet aantreffen in de goed bekende kanselarijen van de graaf en van zijn Henegouwse familieleden, lijkt het nog het meest waarschijnlijk dat de oorkonden zijn gemundeerd door een

verder niet bij de zaak betrokken Brugse scribent, te meer daar we zagen dat juist in Brugge vanaf 1262 het Nederlands de regel was in ambtelijke bescheiden.[25]

De volgende stukken in het Nederlands betreffen drie oorkonden uit 1272, 1273 en 1275, uitgevaardigd door respectievelijk de heer van Wassenaar, enkele Zeeuwen en Dirk van Teilingen, en alle bestemd voor Aleid of Floris van Henegouwen. De oorkonden zijn in de kanselarij van de laatstgenoemden gemundeerd, en wel door de aldaar gelokaliseerde handen C, D en B.[26]

In 1271 en vervolgens in 1276 en 1277 vinden we de vroegste oorkonden in de landstaal die zijn geschreven door niet-geïdentificeerde handen. De eerste van deze hapaxen is een door Floris V te Zierikzee uitgevaardigde akte voor Nicolaas van Cats (zie de afbeelding), de tweede is een stuk van de Zeeuwen Dankart van der Kreke en Jan Hesselszoon voor de graaf betreffende de voogdij van Putten, de derde is een oorkonde van Dirk van Voorne voor zijn echtgenote.[27] De oorkonde uit 1277 betreft een intern-Voornse zaak, en zal derhalve ter plekke zijn geschreven. In de oorkonden uit 1271 en 1276 is de graaf als partij bij de beoorkonde zaak betrokken, maar de verder niet bekende scriptores van deze stukken waren kennelijk geen kanselarijkrachten. Het vermoeden is gewettigd dat ze zijn te zoeken in de omgeving van de heer van Cats respectievelijk in Putten. Een bevestiging van deze lokalisering vinden we in het schrift van deze oorkonden, dat duidelijk als Zeeuws gekenschetst kan worden.[28] Deze stukken zijn derhalve vervaardigd in Zeeland, waartoe ook de huidige Zuidhollandse eilanden dan nog worden gerekend.

Het laatste vóór 1280 in het graafschap geschreven Nederlandstalige ambtelijke stuk is in Dordrecht ontstaan: dit is een in 1278 door de stedelijke hand B gemundeerde oorkonde.[29]

Een en ander samenvattend kunnen we zeggen dat tot 1280 oorkonden in het Nederlands voornamelijk werden geschreven op de Zeeuwse eilanden, het eerst in Middelburg, maar vanaf de jaren zeventig ook in kleinere schrijfcentra als Voorne, Cats en Putten. In datzelfde decennium komt de kanselarij van Aleid en Floris van Henegouwen naar voren als een plaats waar al vroeg in de landstaal werd geschreven.[30] Wat de steden betreft, al in 1267-1268 blijkt in Delft een scribent werkzaam te zijn geweest die oorkonden in het Nederlands redigeerde en schreef, maar hij lijkt nog een geïsoleerd geval.[31] In de stad Dordrecht, later verreweg het belangrijkste stedelijke centrum waar Nederlandse bescheiden werden vervaardigd, wordt pas vanaf 1278 in de landstaal geschreven. De grafelijke kanselarij ten slotte schittert in deze opsomming helemaal door afwezigheid; de ene zeker door een kanselarijklerk gemundeerde Nederlandstalige oorkonde blijkt door een Delftse scribent te zijn opgesteld.

4. *De in afschrift overgeleverde Nederlandse stukken van vóór 1280*

Gezien de kwantitatieve beperktheid van het hier opgesomde materiaal, in totaal tien oorkonden, kan het instructief zijn om voor de periode tot 1280 ook de slechts in afschrift overgeleverde Nederlandse stukken in het onderzoek te betrekken. Deze teksten, die dus niet in origineel zijn overgeleverd, zijn om die reden niet opgenomen in Gysselings *Corpus*. Zoals gezegd dienen deze stukken met de nodige voor-

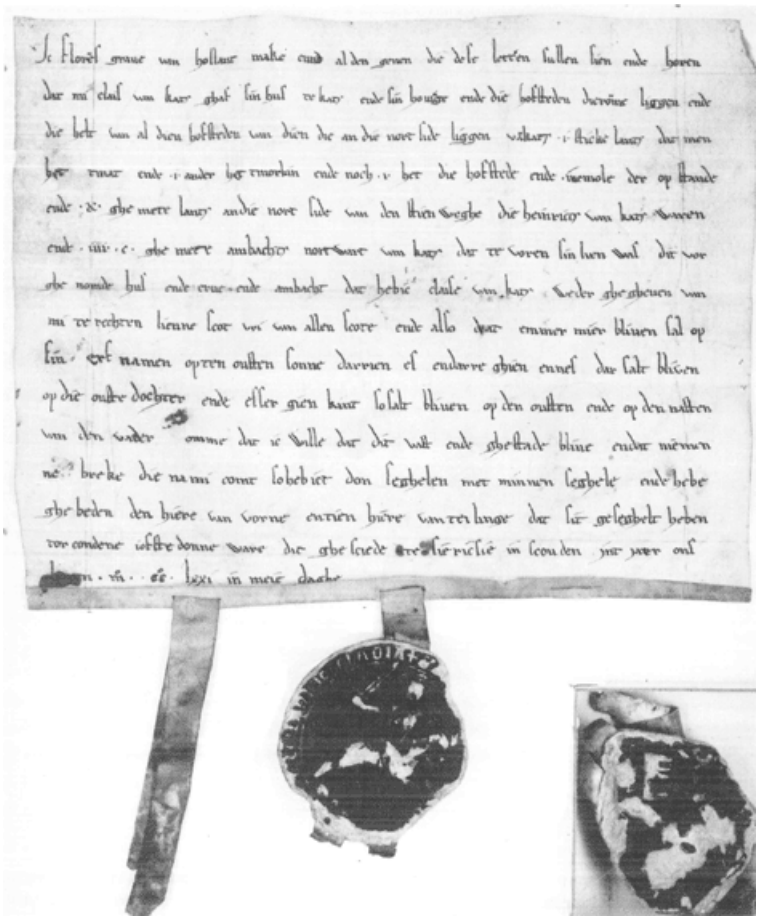

De oorkonde van graaf Floris V bestemd voor heer Nicolaas van Cats, uitgevaardigd op 1 mei 1271 te Zierikzee (zie p. 137). Gemeentearchief Schoonhoven nr. 185. *Foto: GA Schoonhoven*.

zichtigheid te worden bestudeerd, maar in Kruisheers *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* gaat de editie van de oorkonden gepaard met een uitvoerige behandeling van de handschriftelijke overlevering ervan, aan de hand waarvan de waarschijnlijk oorspronkelijk Nederlandse teksten gemakkelijk zijn te onderscheiden van die welke later uit het Latijn zijn vertaald. Op deze wijze kan het corpus van Hollands-Zeeuwse Nederlandstalige oorkonden met zeventien stuks worden uitgebreid. Wat de lokalisering van deze bescheiden betreft moeten we het natuurlijk stellen zonder het voornaamste hulpmiddel, het schrift. Bij enkele van deze stukken heeft vroeger diplomatisch onderzoek de plaats van ontstaan uitgewezen, maar van de meeste is niet met zekerheid uit te maken waar ze zijn vervaardigd. In die gevallen dienen we rekening te houden met twee mogelijkheden: het stuk zal ofwel zijn vervaardigd door personeel van de oorkonder dan wel door personeel van de destinataris. Een derde - en in de praktijk het minst voorkomende - optie, vervaardiging door een niet bij de zaak betrokken klerk, moeten we hier noodgedwongen buiten beschouwing laten; zonder het schrift van het origineel valt een dergelijke vervaardiging nu eenmaal niet aan te tonen.

Zeker op de Zeeuwse eilanden vervaardigd zijn het stadsrecht van Zierikzee uit 1248 en de grote Zeeuwse landkeur van 1256.[32] De landkeur is in het Nederlands opgesteld en pas in tweede instantie, ten behoeve van de netuitvaardiging in de vorm van een oorkonde, in het Latijn vertaald. Uit recent onderzoek van Kruisheer is gebleken dat deze keur via een keur uit 1227 teruggaat op een Nederlandse keur van 1217, welke op haar beurt vermoedelijk is gebaseerd op een eveneens Nederlandse laat-twaalfde-eeuwse tekst.[33] De Zierikzeese keur was oorspronkelijk waarschijnlijk wèl in een Nederlandstalige oorkonde vervat,[34] net als de zojuist besproken Middelburgse keur van 1254. Ook de Zierikzeese stadskeur gaat terug op een oudere Nederlandse tekst, en wel op een keur van circa 1220; overigens lag aan de Latijnse keuren van Domburg en Westkapelle uit 1223 ook een Nederlandse tekst ten grondslag.[35] In Zeeland geschiedt de optekening van de lokale rechtsregels dus al gedurende de eerste helft van de dertiende eeuw, en waarschijnlijk zelfs al in het laatste kwart van de twaalfde eeuw, in de landstaal.

In de tweede helft van de dertiende eeuw zijn de vroegste Nederlandstalige oorkonden die slechts in afschrift zijn overgeleverd eveneens Zeeuwse vervaardigingen. Dit betreft drie vermoedelijk in Voorne, Cats en Strijen of Putten geschreven oorkonden van 1267, 1272 en 1273.[36] De oorkonde van 1267 is een leenbrief van Albert van Voorne voor Floris van den Velde, de oorkonde van 1273 betreft een overeenkomst tussen Willem van Strijen en Nicolaas van Putten over een landscheiding tussen hun gebieden. Het stuk uit 1272 betreft een oorkonde van Floris V voor de burgers van Gouda en voor hun heer Nicolaas van Cats; Kruisheer maakt aannemelijk dat deze stadsrechtoorkonde een destinatarisvervaardiging is, kennelijk geschreven door een Zeeuws personeelslid van heer Nicolaas.[37] Mogelijk in Voorne en in Borsele geschreven zijn bovendien oorkonden uit 1271 en 1277.[38] In het stuk uit 1271 belooft heer Albert van Voorne bijstand aan Floris van Henegouwen, in dat uit 1277 beloven dezelfde Floris en Wolfert van Borsele elkaar onderlinge bijstand; deze oorkonden kunnen derhalve ook zijn vervaardigd in de kanselarij van de Henegouwers. Drie oorkonden van 20 november 1276 zijn eveneens mogelijk

geschreven door personeel uit die kanselarij; dit betreft drie stukken waarin Dirk van Teilingen zijn huis als leen opdraagt aan Floris van Henegouwen, en belooft hem als trouw leenman te zullen dienen.[39] Dirk van Teilingen vaardigt eerder dat jaar een Nederlandstalige oorkonde uit waarin hij Gerland van den Rijn beleent met enig goed.[40] Diezelfde Gerland ontving enkele weken later ook nog een leenbrief in de landstaal van Floris V.[41] Daarmee zijn we bij de grafelijke kanselarij aangeland, waar in 1269 mogelijk twee Nederlandstalige leenakten zijn geproduceerd, één bestemd voor Simon van Teilingen en één voor Aeid vrouw van Gerard van Raaphorst. In het eerstgenoemde stuk is het dictaat van de grafelijke klerk meester Hendrik Allardszoon herkend, zodat hier grafelijke vervaardiging inderdaad aannemelijk is.[42] In 1277 vaardigde Floris V twee oorkonden uit met betrekking tot de voorrechten die waren verleend aan van elders afkomstige wolbewerkers; deze beide stukken zijn hoogstwaarschijnlijk in Dordrecht vervaardigd.[43] Buiten ieder verband ten slotte valt een leenbrief van Jan Persijn voor Nicolaas van Rietwijk uit 1262: een tegelijk zeer vroeg en zeer noordelijk stuk.[44]

Ook met inachtneming van deze gegevens handhaaft Zeeland zich derhalve binnen het graafschap als het centrum waar het Nederlands het eerst werd gebruikt als ambtelijke schrijftaal; goede tweede blijft de kanselarij van Aleid en Floris van Henegouwen, en Dordrecht komt als zodanig pas aan het eind van de jaren zeventig op. In de grafelijke kanselarij lijken oorkonden in deze periode hooguit bij uitzondering in het Nederlands te worden geschreven. Ten slotte valt op dat de naam van de adellijke familie Van Teilingen een paar maal valt in dit verband; het is mogelijk dat ook in de omgeving van heer Dirk van Teilingen - waar overigens ook een scribent is gelokaliseerd, van wiens hand we twee stukken kennen, beide echter in het Latijn -,[45] oorkonden in de landstaal zijn geschreven. Ook bij minder vooraanstaande Hollandse edelen zoals Gerland van den Rijn, Gerard van Raaphorst en Jan Persijn kan af en toe al een Nederlandstalige oorkonde zijn vervaardigd.

5. De in origineel overgeleverde Nederlandse stukken vanaf 1280

Het gebruik van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden blijft vóór 1280 al met al vrij beperkt. Wanneer we de documentaire bronnen van de laatste twee decennia van de dertiende eeuw onder de loep nemen - waarbij we ons nu weer bepalen tot de in origineel overgeleverde stukken - dan zien we in dat corpus van teksten zowel absoluut als relatief een zeer sterke toename van de toepassing van de landstaal; in de tabel bleek al dat in de jaren tachtig meer dan de helft van alle stukken in het Nederlands werd geschreven, in de jaren negentig zelfs meer dan drie kwart. Deze opmerkelijke versnelling van het proces valt chronologisch samen met een explosieve groei van de productie van ambtelijke bescheiden en, wel in samenhang daarmee, met een opmerkelijke intensivering en professionalisering van de verschriftelijking van het bestuur.[46] Die verschijnselen traden met name op in de grafelijke kanselarij en in de grote steden. Al in de jaren zestig en zeventig waren in Delft, Dordrecht en Haarlem enkele stedelijke schrijvers werkzaam, maar pas in de laatste twee decennia van de eeuw zien we een ononderbroken reeks lokale scribenten in de stedelijke

stukken. In die ontwikkeling nam Dordrecht duidelijk het voortouw, in de jaren negentig gevolgd door Haarlem, Leiden en Zierikzee. Tekenend voor het hoge niveau van de verschriftelijking van het stedelijk bestuur in Dordrecht is het optreden hier van Jan de klerk, de eerste aantoonbare 'beroepsambtenaar' in Holland buiten de grafelijkheid. Deze professionele stadsklerk werd geassisteerd door andere schrijvers, terwijl daarnaast het Dordtse handelshuis Dukink eigen klerken in dienst bleek te hebben. Ook in de grafelijke kanselarij deden zich ingrijpende veranderingen voor. Hier maakte in 1280 de eerder genoemde Hendrik Allardszoon van Middelburg, die twaalf jaar lang vrijwel in zijn eentje het schrijfbureau had bemand, plaats voor vier nieuwe scribenten, waarna in de rest van de eeuw steeds vier, vijf of zes handen gelijktijdig in grafelijke dienst werkzaam waren. De kanselarijklerken verdeelden het werk overigens niet gelijkmatig onder elkaar, want steeds verzorgde één scribent gedurende enige tijd het leeuwedeel van het schrijfwerk. In de genoemde schrijfcentra zien we in deze jaren behalve de kwantitatieve groei van de productie ook een diversificatie ervan; naast de oorkonden worden nu ook andersoortige stukken vervaardigd; uit Dordrecht zijn stadsrekeningen en losse notities bewaard gebleven, uit de grafelijke kanselarij een aantal ontwerpteksten en registraties, het leenregister uit de jaren 1283-1287 en het cartularium van 1299.

In de *grafelijke kanselarij* worden ook in de eerste jaren na 1280 de meeste oorkonden nog in het Latijn gesteld. In het overgeleverde oorkondenmateriaal vormt de zomer van 1285 een scherpe breuklijn: vanaf oktober van dat jaar zijn de niet-Nederlandstalige oorkonden in de grafelijke kanselarij duidelijk in de minderheid. Deze omslag was ook al door Kruisheer geconstateerd, evenals de omstandigheid dat Latijnse (en in toenemende mate ook Franse) oorkonden en brieven door de scribenten van de graaf nog slechts worden opgesteld wanneer de stukken bestemd zijn voor geestelijke instellingen of personen, of voor destinatarissen buiten het Nederlandse taalgebied.[47] De handvol uitzonderingen op deze regel betreffen drie grafelijke oorkonden bestemd voor de stad Utrecht en twee voor Hollandse edelen.[48] De toename van het gebruik van de landstaal in ambtelijke stukken blijkt zich in de jaren negentig door te zetten. Onder Floris V worden door diens klerken nog enkele oorkonden bestemd voor geestelijke instellingen en adellijke heren in het Latijn gesteld, maar ze beginnen nu toch uitzonderlijk te worden.[49] Onder Jan I zijn ze zelfs zo goed als verdwenen, en de zeldzame Latijnse stukken blijken bevestigingen van vroegere oorkonden (soms met insertie van de eerdere oorkonde) en een *vidimus*.[50] De geconstateerde 29% Latijnse en Franse stukken in dit decennium komen derhalve vrijwel geheel op het conto van de vele door de grafelijkheid uitgevaardigde oorkonden voor niet-Nederlandstalige destinatarissen; met name de Engelse koning ontving veel brieven van de Hollandse graaf.[51]

In de *steden* was de omslag van Latijnse naar Nederlandse bescheiden radicaler dan in de kanselarij. Schreven de geïdentificeerde Delftse, Dordtse en Haarlemse klerken uit de jaren zestig en zeventig nog vrijwel steeds in het Latijn, door hun opvolgers in de laatste twee decennia van de eeuw blijken de ambtelijke stukken vrijwel uitsluitend in het Nederlands te worden gesteld. Alle stedelijke vervaardigingen in de jaren tachtig komen op naam van Dordtse scribenten. Voor het handvol in Dordrecht geschreven Latijnse oorkonden, alle van de hand van de lokale scribent

B die identiek is met de genoemde Jan de klerk, is een simpele verklaring te geven: het zijn alle destinatarisvervaardigingen van grafelijke oorkonden bestemd voor de stad, van welke de reeks stukken van 14 september 1284 heruitvaardigingen - dus grotendeels kopieën - zijn van vroegere akten.[52] Naast Jan de klerk schrijft geen enkele geïdentificeerde Dordtse klerk oorkonden of andere bescheiden in het Latijn, hoewel in ieder geval scribent D die taal wel machtig was, getuige een paar posten in de door hem geschreven rekeningen.[53] Alleen aan het einde van de eeuw zien we weer enkele in Dordrecht vervaardigde Latijnse stukken, en wel van de hand van de dan tijdelijk in de stad werkzame klerk Melis Stoke. Ook dit blijken geen stedelijke akten te zijn, maar een grafelijke oorkonde voor een buitenlandse destinataris, en twee vidimussen van dergelijke oorkonden.[54] In het laatste decennium van de eeuw worden enkele stedelijke scribenten aangetroffen in Haarlem, Leiden en Zierikzee, en ook dezen redigeren hun stukken meestal in het Nederlands. Uitzonderingen op deze regel vormen, naast de begrijpelijkerwijs in het Latijn gestelde brief uit 1290 van de stad Haarlem aan de koning van Engeland, geschreven door de lokale stedelijke hand B,[55] een drietal Latijnse oorkonden van de hand van de Leidse scribent A, welke stukken alle bestemd waren voor geestelijke personen en instellingen ter plaatse.[56]

Oorkonden geschreven door scribenten uit de omgeving van de *adel* zijn in de laatste twee decennia van de dertiende eeuw bijna alle in het Nederlands gesteld. In de landstaal geschreven zijn in de jaren tachtig twee oorkonden van de hand van een scribent uit de omgeving van heer Gerard van der Wateringen en twee oorkonden geschreven door hand C uit de kanselarij van Aleid en Floris van Henegouwen, en in de jaren negentig de twee oorkonden gemundeerd door een klerk van Wolfert van Borsele. Slechts één scribent, te weten hand B uit de kanselarij van de Henegouwers, schrijft in 1282 en 1284 nog drie Latijnse stukken, alle drie bestemd voor geestelijke instellingen.[57]

In de *geestelijke instellingen* blijkt wat langer te worden vastgehouden aan het Latijn als de taal van de ambtelijke bescheiden. In 1281 zien we de eerste door een kloosterscribent gemundeerde Nederlandse oorkonde. In het licht van het voorafgaande zal het niet verbazen dat hij in een Zeeuws convent is gelokaliseerd, en wel in het klooster Jeruzalem bij Biezelinge.[58] Deze Biezelingse oorkonde is tot 1291 het enige niet-Latijnse stuk dat in een geestelijke instelling is ontstaan. Alle resterende oorkonden van deze scribent, en alle stukken geschreven door de geïdentificeerde scribenten uit de kloosters van Rijnsburg, Leeuwenhorst, Koningsveld en Middelburg blijven tot dat jaar in het Latijn geredigeerd. Vanaf 1291 komt er een radicale verandering in deze situatie, want in het laatste decennium van de eeuw zijn alle door scribenten in de geestelijke instellingen - de handen C uit Rijnsburg, G uit Middelburg, B uit Leeuwenhorst en E uit Koningsveld - gemundeerde oorkonden plotseling in het Nederlands, met als enige uitzondering een oorkonde uit 1294 door hand D uit Koningsveld.[59]

Over de *hapaxen* uit de laatste twee decennia van de dertiende eeuw kunnen natuurlijk slechts met het nodige voorbehoud uitspraken worden gedaan, gezien het eerder vermelde feit dat de plaats van vervaardiging van deze categorie oorkonden met behulp van de 'klassieke methode' in principe niet is vast te stellen. Toch kunnen we

zoals gezegd vaak wel bepalen welke van de twee bij de rechtshandeling betrokken partijen het meest in aanmerking komt als vervaardiger van de oorkonde. Enkele brieven van de graaf aan de Engelse regering zijn natuurlijk in de omgeving van de afzender opgesteld, en zullen dus wel door grafelijke scribenten zijn gemundeerd; deze brieven zijn vanwege de niet-Nederlandstalige geadresseerden niet in het Nederlands gesteld.[60]

Een achttal hapaxen is, gezien de bij de rechtshandeling betrokken partijen en de schriftkenmerken, waarschijnlijk in Dordrecht ontstaan. Van deze stukken zijn die uit de jaren 1280-1284 in het Latijn gesteld. Dit zijn alle grafelijke oorkonden bestemd voor Dordrecht, en wel twee oorkonden betreffende financiële aangelegenheden, en twee stukken in de zojuist genoemde op 14 september 1284 uitgevaardigde reeks oorkonden, welke reeks verder door de Dordtse hand B is gemundeerd.[61] De vier Dordtse hapaxen uit de jaren negentig zijn steeds in de landstaal, op één stuk na, te weten een door de Dordtse gardiaan uitgevaardigd vidimus van een oorkonde uit 1256. De drie Nederlandstalige stukken betreffen een intern-Dordtse keur, een grafelijke oorkonde over weer een financiële kwestie, en een door de graaf in Dordrecht uitgevaardigde oorkonde voor Kampen.[62] Een handvol andere hapaxen uit de laatste twee decennia van de eeuw is vermoedelijk vervaardigd binnen kleinere stedelijke gemeenschappen, aangezien die oorkonden ofwel een interne stedelijke zaak behandelen ofwel in de rechtshandeling als tweede partij de grafelijkheid hebben, zodat louter het feit dat de handen niet geïdentificeerd konden worden al wijst op vervaardiging buiten de bekende kanselarijen van de graaf en van Aleid van Henegouwen. Deze hapaxen betreffen achtereenvolgens oorkonden van Aleid van Henegouwen voor de begijnen van 's-Gravenzande (1282), van de schepenen van Schiedam voor het gasthuis ter plaatse (1287), van de magistraat van Geertruidenberg voor een burger (1287), van de gemeenten van Hoogwoude en Medemblik voor Floris V (1294), van de magistraat van Zierikzee voor de koning van Engeland (1296), van de schepenen van Schoonhoven voor Nicolaas van Cats (1297), en van de magistraat van Middelburg voor graaf Jan II (1299).[63] Deze hapaxen zijn vrijwel alle in het Nederlands, uitgezonderd de Latijnse oorkonde van Hoogwoude en Medemblik en de Franstalige brief van de stad Zierikzee. Deze stukken vormen derhalve een bevestiging van de conclusie dat vanaf de jaren tachtig de oorkonden vervaardigd in de Hollandse en Zeeuwse steden vrijwel steeds in de landstaal werden gesteld.[64]

Een aantal hapaxen uit de jaren 1279-1300 is gezien de bij de rechtshandeling betrokken partijen vermoedelijk in geestelijke instellingen gemundeerd, en wel in de abdijen Rijnsburg en Egmond en de kloosters Jeruzalem bij Biezelinge en Koningsveld bij Delft. Deze hapaxen vertonen wat hun voertaal betreft een iets ander beeld dan de oorkonden geschreven door geïdentificeerde kloosterhanden. In een vijftiental van deze hapaxen blijft tot in 1296 het Latijn de regel, waarna twee latere hapaxen uit 1298 en 1300, vermoedelijk geschreven in Rijnsburg respectievelijk in Egmond, in het Nederlands zijn geredigeerd.[65]

In de vrij grote groep hapaxen ten slotte die waarschijnlijk zijn geschreven door plaatselijke parochiegeestelijken of door kapelaans van adellijke heren - in totaal 29 stuks - blijkt na 1282 het Latijn praktisch te zijn verdwenen als schrijftaal. De uitzonderingen op die regel vormen het testament van Dirk van Sassenheim (1282) en

oorkonden van Jan Persijn voor Floris V (1282), van broeder Jan van Popkensburg voor Wisse van Koudekerke en anderen (1292), en van enkele Naaldwijkse geestelijken voor Herman van Poelduinen (1295).[66] Het valt op dat in de overblijvende groep van 25 Nederlandse hapaxen de stukken van vóór 1293 voor het merendeel vermoedelijk in Zeeland zijn vervaardigd, in centra als Borsele, Renesse, Voorne, Cats, Valkenisse en West-Souburg; de niet-Zeeuwse producten zijn vermoedelijk geschreven in Wateringen (1282), Haastrecht (1289), Pijnakker, Heemskerk en Monster (alle 1292).[67] De eerder gesignaleerde voorsprong van Zeeland ten opzichte van het Hollandse vasteland bij het schrijven van Nederlandstalige ambtelijke bescheiden bleef blijkbaar tot in de jaren negentig gehandhaafd.

6. *Conclusie*

Samenvattend kunnen we zeggen dat in Middelburg en in de andere Zeeuwse steden het plaatselijke recht al zeer vroeg, waarschijnlijk al in het einde van de twaalfde eeuw, in het Nederlands werd opgetekend. De officiële uitvaardigingen van die keuren waren aanvankelijk nog in Latijnse vertaling, maar zijn vanaf het midden van de dertiende eeuw in de landstaal. Andere Nederlandstalige oorkonden worden in het graafschap Holland en Zeeland vanaf de jaren zestig uitgevaardigd, aanvankelijk slechts incidenteel, in de jaren zeventig in een langzaam toenemende frequentie, maar tot ongeveer 1280 blijft het Latijn de gangbare ambtelijke schrijftaal. Deze vroegste oorkonden in de landstaal zijn vooral in Zeeland geschreven, in de omgeving van de de lokale adel. In de jaren zeventig worden daar al met enige regelmaat Nederlandse oorkonden vervaardigd, terwijl in dit decennium in de omgeving van de Hollandse edelen en in de Hollandse steden slechts bij uitzondering oorkonden in de landstaal worden geschreven; ook de grafelijke kanselarij houdt dan nog volop vast aan het Latijn. Een opvallend centrum van vroege Nederlandstalige ambtelijke schriftcultuur binnen het graafschap vormde de kanselarij van Aleid en Floris van Henegouwen, de familieleden van de Hollandse graaf, die zowel politiek als economisch geworteld waren in het zuiden van Holland en in Zeeland.

Vanaf 1280 groeit het aandeel van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden explosief: in de jaren tachtig is de helft van de stukken in de landstaal, in de jaren negentig meer dan drie kwart. Nu gaan ook de scribenten uit de grafelijke kanselarij regelmatig oorkonden en andere stukken in de landstaal vervaardigen, welke ontwikkeling zich vanaf 1285 in versneld tempo doorzet, totdat in de laatste jaren van de dertiende eeuw vrijwel alleen stukken bestemd voor buitenlandse destinatarissen nog in het Latijn of het Frans zijn geschreven, terwijl oorkonden bestemd voor destinatarissen binnen het graafschap vrijwel zonder uitzondering in het Nederlands zijn gesteld. Eveneens in de jaren tachtig zien we de sterke opkomst van de stedelijke scribenten, vanaf 1277-1278 eerst in Dordrecht, in de jaren negentig ook in andere steden. De door de stedelijke schrijvers gemundeerde oorkonden zijn nu bijna per definitie in de landstaal. In de kloosters houdt men in de ambtelijke bescheiden wat langer vast aan het Latijn, maar ook daar maakt rond 1295 deze taal plaats voor het Nederlands. In de hapaxen die vermoedelijk door lokale scribenten

in de kleinere plaatsen zijn vervaardigd vindt na 1282 het Nederlands vrijwel universeel ingang, waarbij kan worden aangetekend dat tot in de eerste jaren van het laatste decennium van de eeuw de meeste van deze stukken op de Zeeuwse eilanden lijken te zijn geproduceerd. Daarmee wordt de voorsprong van het zuidelijke deel van het graafschap nog eens onderstreept.

Binnen het graafschap verliep de verbreiding van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden derhalve onmiskenbaar van zuid naar noord: via Zeeland drong dit gebruik door naar Dordrecht, waarna het zich snel over heel Holland verspreidde. Of de Zeeuwen op hun beurt in dit proces door ontwikkelingen elders zijn beïnvloed is vooralsnog niet duidelijk. Men zou geneigd zijn om het eerste gebruik van het Nederlands in het economisch en cultureel dominante Vlaanderen te zoeken, ook gezien de grote aantallen oorkonden in de landstaal die aldaar, met name in de stad Brugge, vanaf de jaren 1260 werden vervaardigd.[68] Bij nadere beschouwing blijkt echter dat in de Zeeuwse steden aanmerkelijk eerder dan in de Vlaamse het Nederlands werd gebruikt als ambtelijke schrijftaal: in Gent zien we de eerste tekenen van een dergelijke ontwikkeling enkele decennia later dan in Middelburg, en wel pas in de jaren dertig van de dertiende eeuw, en dan blijkt het ook nog te gaan om vertalingen van oorspronkelijk Latijnse stukken.[69] Pas in 1249 verschijnt in Vlaanderen de eerste originele Nederlandse oorkonde,[70] een jaar na de Nederlandse Zierikzeese keur van 1248. Het beeld wordt mogelijk vertekend door de omstandigheid dat voor Vlaanderen geen diplomatische studies beschikbaar zijn die vergelijkbaar zijn met het door Kruisheer voor Zeeland verrichtte onderzoek, maar voorlopig moeten we aannemen dat de burgers in Middelburg en de andere Zeeuwse steden op eigen initiatief zijn begonnen hun ambtelijke stukken in het Nederlands op te stellen.

Tot slot nog een woord over de mogelijke motieven van de betrokken partijen om het Latijn te vervangen door het Nederlands als ambtelijke schrijftaal. Zoals we eerder zagen, is in de literatuur gesteld dat in Holland en Zeeland de grafelijkheid in dit proces het voortouw nam, met de bewuste bedoeling de landstaal te bevorderen. Het gebruik van het Nederlands in de grafelijke oorkonden zou zelfs een uiting vormen van een groeiend besef in de hoogste kringen van de waarde van de eigen taal. Nu blijft het aangeven van de beweegredenen van een dertiende-eeuwse graaf, of van diens klerken, natuurlijk een in hoge mate hypothetische aangelegenheid, maar op grond van het voorliggende kan wel worden gezegd deze stelling in ieder geval niet klopt. Ons is immers niets gebleken van een leidende rol van de grafelijke kanselarij bij de invoering van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden. Integendeel, alles wijst er op dat in Holland en Zeeland de vroegste Nederlandse stukken op lokaal niveau zijn geschreven, eerst in Middelburg, dan bij de lagere adel en vervolgens in Dordrecht. Pas in de loop van de jaren tachtig, toen in het graafschap het Nederlands allerwege ingang vond in de verschillende schrijfcentra - waarbij men in de steden het meest consequent de landstaal ging gebruiken -, sloten ook de grafelijke klerken zich aan bij die ontwikkeling.[71]

Over de beweegredenen van de genoemde edelen en stadsbesturen om over te gaan tot opstelling van hun ambtelijke bescheiden in het Nederlands, tasten we in het duister. Dat dezen er bewust op uit waren het gebruik van de eigen taal te bevorderen, kunnen we gevoeglijk uitgesloten achten. Het lijkt nog het meest waarschijnlijk dat bij hen

- en bij hun over het algemeen wel niet al te hoog geschoolde klerken - simpelweg het gemak voorop heeft gestaan van het schrijven van stukken in de eigen taal in plaats van in het Latijn. Daar komt bij dat de invoering van het Nederlands door hen misschien des te gemakkelijker kon gebeuren, daar zij niet werden gehinderd door een traditie van Latijnse oorkondenvervaardiging, welke traditie wel bestond in de grafelijke kanselarij en in de kloosterscriptoria.

Adres van de auteur: Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis U.v.A., Spuistraat 134, NL-1012 VB Amsterdam.

Eindnoten:

* Met dank aan dr J.G. Kruisheer en dr J.B. Berns, die de eerste versie van dit artikel kritisch doorlazen.

1 *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Uitg. door M. Gysseling, m.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg, reeks I: *Ambtelijke bescheiden*. 's-Gravenhage, 1977. 9 dln. Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal; hierna aangeduid als *CMT*.

2 Als belangrijkste werken zijn te noemen A. Berteloot: *Bijdrage tot een klankatlas van het 13e-eeuwse Middelnederlands*. Gent, 1984. 2 dln. en M.A. Mooijaart: *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*, [z.p., z.j.] (proefschrift Leiden, 1992); in het laatstgenoemde werk, p. 1, 5-6, wordt een recent overzicht gegeven van de stand van het onderzoek.

3 Voor een signalering en samenvatting van deze, over het algemeen nogal oppervlakkige oude studies, zie J.G. Kruisheer: *De oorkonden en kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. 's-Gravenhage/Haarlem, 1971. 2 dln. (proefschrift Amsterdam, ook verschenen als Hollandse Studiën, 2), p. 67; zie daarnaast de (verouderde) schets in J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e dr., dl. 1 (Haarlem, 1922), p. 186-190.

4 *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. Uitg. door A.C.F. Koch en J.G. Kruisheer, 3 dln. 's-Gravenhage/Assen/Maastricht, 1970-1992; afgekort *OHZ*. De uitgebreide documentatie van de nog niet uitgegeven bescheiden bevindt zich in het apparaat *OHZ* te Amsterdam. Voor (verouderde) edities van die bescheiden zie men L.Ph.C. van den Bergh: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, dl. II (Amsterdam/'s-Gravenhage, 1873), afgekort *VdB*, en het supplement daarop door J. de Fremery ('s-Gravenhage, 1901), afgekort *DFr*.

5 M. Gysseling: 'De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de 13e eeuw'. In: *VMKA* 1971, p. 28-33, in een Duitse vertaling herdrukt als 'Die Einführung des Niederländischen als amtliche Sprache im 13. Jahrhundert'. In: *Neerlandica Manuscripta. Essays presented to G.I. Lieftinck*. (Litterae textuales). Dl. III (Amsterdam, 1976), p. 9-14. In dit artikel staan enige feitelijke onjuistheden, ten gevolge van foutieve lokaliseringen van oorkonden; een aantal daarvan zal hierna aan de orde komen.

6 Kruisheer: *Oorkonden en kanselarij* (n. 4), p. 67-69, 197.

7 G.M. de Meyer: 'Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet-literaire teksten'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 89 (1974), p. 3-8.

8 Deze diplomatische methode wordt beschreven door Kruisheer: *Oorkonden en kanselarij* (nr. 3), p. 29-30; meer uitgebreid in J.[G.] Kruisheer: 'Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte. Methodologische Anmerkungen anlässlich einiger neuerer Untersuchungen'. In: *Archiv für Diplomatik*, *Schriftgeschichte*, *Siegel- und Wappenkunde* 25 (1979), p. 256-300.

9 Kruisheer: *Oorkonden en kanselarij* (n. 3), p. 76-102, m.n. p. 100-102.

10 Zie bijvoorbeeld Mooijaart: *Atlas* (n. 2), p. 11-15.

11 Gysseling: *CMT* (n. 1); Kruisheer: *Oorkonden en kanselarij* (n. 3), p. 29-46.

12 Zie J.W.J. Burgers: 'Over de lokalisering van Middelnederlandse ambtelijke bescheiden'. In: *TT* 47 (1995), ter perse.

13 J.W.J. Burgers: *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*. Leuven, 1995 (tevens proefschrift Amsterdam, 1993); afgekort *PDB*.

14 Voor de totale aantallen in origineel overgeleverde ambtelijke bescheiden, Nederlandse zowel als Latijnse en Franse, zie *PDB* (n. 13), p. 440, Tabel II.
15 In de 'lijst van in Holland en Zeeland geschreven documentaire bronnen' in *PDB* (n. 13), p. 507-559, betreft dit nrs. 132, 133, 134, 617, 623, 634, 627, 628 en 629. In het volgende zal steeds naar nummers in deze lijst worden verwezen, welke in voorkomende gevallen zullen worden gevolgd door de nummers van de stukken in *CMT* (n. 1) en *OHZ* (n. 4).
16 Kruisheer: *Oorkonden en kanselarij* (n. 3), p. 183-184.
17 *PDB* nr. 73 (*CMT* nr. 12, *OHZ* nr. 996).
18 J.G. Kruisheer: 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechtoorkonden'. In: *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van der Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, 1984, p. 275-304.
19 *PDB*, p. 180-188. Dat de scriptio van deze keur, en ook van andere stedelijke en particuliere oorkonden, werd verricht door kanunniken van de abdij is niet verwonderlijk in het licht van het feit dat de Middelburgse schepenen gedurende de hele dertiende eeuw niet zelf oorkonden uitvaardigden, en dus ook geen eigen daarin geschoolde klerk zullen hebben gehad: zie E.C. Dijkhof: 'Zegelen in Middelburg. Beoorkonding, bezegeling en institutionele ontwikkeling in Middelburg in de dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw'. In: *Archief van het koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1992, p. 76-77.
20 Waarschijnlijk is ook in 1248 de stadskeur voor Zierikzee (*OHZ* nr. 738) uitgevaardigd in de vorm van een Nederlandstalige oorkonde. Overigens betrof deze keur een vernieuwing en uitbreiding van een vroeg-dertiende-eeuwse keur, die op haar beurt was ontleend aan een Middelburgse optekening. Ook de keuren van Westkapelle en Domburg zijn gebaseerd op de Middelburgse tekst. Zie over dit alles Kruisheer: *Zeeuwse stadsrechtoorkonden* (n. 18).
21 *PDB* nr. 128 (*CMT* nr. 38, *OHZ* nr. 1439).
22 *PDB*, p. 191-196; *OHZ*, p. 480, nr. 1439 (*CMT* nr. 38).
23 *PDB* nr. 139 (*CMT* nr. 66, *OHZ* nr. 1524). Zie voorts *OHZ*, p. 459, nr. 1428 en p. 540, nr. 1488; het aldaar vermelde over het dictaat van deze Delftse scribent vormt een samenvatting van de onderzoeksresultaten van E.C. Dijkhof: *Het oorkondenwezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-ca. 1325* (in voorbereiding).
24 Zie *PDB*, p. 77-84, hand Kanselarij I. Hendriks Latijnse dictaat wordt daarnaast gevonden in tientallen in afschrift overgeleverde oorkonden. Eén slechts in afschrift overgeleverde oorkonde, *OHZ* nr. 1507, zou een Nederlands dictaat van Hendrik kunnen vertonen; zie hierna.
25 *PDB* nrs. 132-134 (*CMT* nrs. 64-65, alwaar ten onrechte twee verschillende handen worden onderscheiden; *OHZ* nrs. 1483-1484). Gysseling, *CMT*, p. 124, nr. 64, is van mening dat de taal van de eerste van de door hem onderscheiden handen niet Vlaams is; hij licht dit echter slechts toe aan de hand van één voorbeeld, en wel het in de stukken gebruikte vrouwelijke persoonlijk voornaamwoord *si*. Misschien zijn de teksten opgesteld door Hollands personeel van een van de bij de rechtshandeling betrokken partijen, in welk geval een klerk van de Henegouwers het meest in aanmerking komt; zie de hierna te bespreken oorkonden.
26 *PDB* nrs. 159, 173 en 191 (*CMT* nrs. 117, 136 en 163, *OHZ* nrs. 1587, 1638 en 1694).
27 *PDB* nrs. 147, 200 en 213 (*CMT* nrs. 103, 179 en 196, *OHZ* nrs. 1553, 1730 en 1786).
28 *PDB*, p. 297-301.
29 *PDB* nr. 226 (*CMT* nr. 233, *VdB* II nr. 368).
30 Mogelijk eveneens geschreven in de omgeving van Aleid van Henegouwen - hoewel niet door een van de geïdentificeerde scribenten uit haar kanselarij - is een voor haar bestemde Nederlandse oorkonde van 27 mei 1273, uitgevaardigd door haar zuster Margareta gravin van Henneberg (*OHZ* nr. 1634). Vanwege de 'buitenlandse' oorkondster is dit hapax niet opgenomen in *PDB*.
31 Misschien was deze Delftse scribent afkomstig uit zuidelijker streken, Vlaanderen of Zeeland, gezien enkele taalkenmerken in de genoemde door hem geschreven Nederlandse oorkonde uit 1267: hierin vinden we bijvoorbeeld een aantal malen procope en prothesis van de *h* (*jnderinghe*, *aren*, *ebbic*, *tueondert*, *houer*); zie over de lokalisering van die verschijnselen A. van Loey: *Middelnederlandse spraakkunst*. Dl. II. *Klankleer*. 8e dr. (Groningen, 1980), p. 108, 124-125.
32 *OHZ* nrs. 738 en 1135.
33 J.G. Kruisheer: *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren* (in voorbereiding).
34 Kruisheer: 'Zeeuwse stadsrechtoorkonden' (n. 18), p. 294-295.
35 Kruisheer: 'Zeeuwse stadsrechtoorkonden' (n. 18), p. 291-293. Men zie ook het commentaar bij de editie van deze stukken in *OHZ*.
36 *OHZ* nrs. 1447, 1603 en 1628.
37 Zie het inleidend commentaar in *OHZ*, alsook J.G. Kruisheer: 'De tijd van ontstaan van het oudste Goudse stadsrecht en van Gouda als stedelijke nederzetting'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993), p. 15.
38 *OHZ* nrs. 1562 en 1784.
39 *OHZ* nrs. 1755-1757.
40 *OHZ* nr. 1709.

41 *OHZ* nr. 1714; het dictaat van deze oorkonde vertoont ongebruikelijke trekken, met wendingen als *Florijs graue van Hollant ontbieden saluut allen den ghenen*...en de corroboratio *In tughe der dinghe voers. so hebben wj dese ieghewoerdeghe letteren doen vesteghen mit onsen zeghel*; om die reden is dit stuk wellicht eerder in de omgeving van Gerland te plaatsen dan in de grafelijke kanselarij.
42 *OHZ* nrs. 1507 (zie het commentaar) en 1508.
43 *OHZ* nrs. 1767 en 1806; over de plaats van vervaardiging van deze oorkonden zie het commentaar in *OHZ* alsmede, voor nr. 1767, E.C. Dijkhof: 'De economische en fiscale politiek van de graven van Holland in de dertiende eeuw'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993), p. 7.
44 *OHZ* nr. 1290.
45 *PDB* nrs. 157 en 236 (*OHZ* nr. 1585 en *VdB* II nr. 390).
46 Over het volgende zie *PDB* hfdst. VI, p. 439-487.
47 De door grafelijke scribenten geschreven Latijnse stukken betreffen *PDB* nrs. 344, 356, 358, 363, 377, 379-381, 382(?), 386-388, 391.
48 *PDB* nrs. 352, 372, 392, 394, 395.
49 *PDB* nrs. 437, 461 en 550, voor geestelijke instellingen; nrs. 449, 451, 455 en 469, voor edelen, van welke de eerste drie grote en belangrijke uitvaardigingen betreffen waarin Dirk van Brederode en Jan van Renesse zich op 6 februari 1292 aan de graaf onderwerpen. Twee van deze laatste Latijnse oorkonden werden op dezelfde dag ook in een Nederlandse vertaling uitgevaardigd (*PDB* nrs. 450, 456); waarom dat gebeurde is niet duidelijk.
50 *PDB* nr. 569, vidimus voor een particulier; nrs. 570, 577, 578, oorkonden voor geestelijke instellingen; nr. 610, de stadskeur van Beverwijk, welke regelrecht is overgeschreven van de keur van Medemblik uit 1289 (*VdB* II nr. 664), die op haar beurt is afgeleid van de Alkmaarse keur van 1254 (*OHZ* nr. 1009; zie hierover J.[G.] Kruisheer: *Het ontstaan van de stadsrechtoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar*. Amsterdam enz., 1985 (Verhandeling der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, 130), p. 41-42).
51 Zie *PDB* nrs. 432, 435, 479, 506, 522, 541, 585, 588-593, 598, 613, plus de hierna in n. 60 genoemde hapaxen.
52 *PDB* nrs. 277, 309, 310, 313-315, 317.
53 Zie *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, 1283-1287*. Uitg. door J.W.J. Burgers en E.C. Dijkhof. Hilversum, 1995, (Apparaat voor de geschiedenis van Holland, 11), alwaar bijvoorbeeld nr. 35, posten 10-14, waar deze scribent ineens namen latiniseert (zo heet *Grote Hughe* daar *Magnus Hugho*), en ibid., nr. 70, post 3: *Jtem xvii 1/2 lb. de vino*, *Ghyselberto filio Wijfghoden empto*.
54 *PDB* nrs. 600, 611, 612.
55 *PDB* nr. 399. Ook enkele in afschrift bewaarde Haarlemse schepenbrieven uit de jaren negentig zijn alle in het Nederlands: *DFr* (n. 4), nrs. 273, 274, 312. De in *CMT* nr. 981, uitgegeven mogelijk Haarlemse oorkonde uit 1290 dateert in werkelijkheid van een eeuw later (J.W.J. Burgers: 'Enkele nieuwe aanvullingen op het "Corpus-Gysseling"'. In: *TT* 45 (1993), p. 185).
56 *PDB* nrs. 474, 486, 493; een door deze Leidse scribent gemundeerde oorkonde van de stedelijke magistraat voor Rijnsburg (nr. 498) is echter weer in het Nederlands, evenals een brief van de Leidse regering aan Jan van Heusden (nr. 507).
57 *PDB* nrs. 271, 353 (Wateringen A); 284, 342 (Henegouwers C); 548, 602 (Borsele A); de Latijnse stukken van hand Henegouwers B betreffen nrs. 287, 295, 296.
58 *PDB* nr. 255.
59 *PDB* nrs. 443, 497 (Middelburg G); 440, 514 (Rijnsburg C; de lokalisering van deze hand in dit klooster is overigens niet helemaal zeker); 553, 568 (Leeuwenhorst B); 586, 621, 662, 670 (Koningsveld E); nr. 520 (Koningsveld D).
60 *PDB* nrs. 281, 382, 517, 636.
61 *PDB* nrs. 247, 261, 311, 312. Over het Dordtse schrift zie *PDB*, p. 308-312.
62 *PDB* nrs. 534 (Latijn); 444, 529, 656 (Nederlands). Het laatste stuk, een grafelijke oorkonde van 7 januari 1300 voor Kampen, is in *PDB* weliswaar opgenomen als een hapax, maar is gemundeerd door een Dordtse scribent die bekend is uit meer stukken uit het eerste decennium van de veertiende eeuw.
63 *PDB* respectievelijk nrs. 286, 348, 355, 511, 556, 576, 641.
64 Daarmee lopen de steden van het graafschap voor op die van de naburige gebieden. Zo blijken in Utrecht de schepenakten pas vanaf 1299 in het Nederlands te zijn geschreven; zie F. Ketner: *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301*. Dl. V ('s-Gravenhage, 1959), nrs. 2499, 2577, 2598, 2652, 2656, 2822, 2899, 2924, 2988, 2990. In Heusden, in het Hollands-Brabantse grensgebied, is dat pas vanaf 1308 het geval; zie H. van Bavel: *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne*, *1134-1400*. Dl. I (Heeswijk, 1984): vanaf de vroegst bewaardgebleven schepenbrief uit 1278 (nr. 66) tot de oorkonde nr. 120 uit 1305 zijn ze alle in het Latijn, op één stuk na, te weten oorkonde nr. 105 uit 1297. Latere Heusdense schepenbrieven zijn overigens nog wel eens in het Latijn: zie nr. 163 uit 1316 en nr. 168 uit 1318. Bij dit alles gaan we ervan

uit dat schepenbrieven vrijwel steeds lokaal geproduceerde stukken zullen zijn geweest (zie *PDB*, p. 476-482).

65 Latijn: *PDB* nrs. 233, 245, 252, 274, 275, 297, 349, 378, 420, 423, 439, 530, 533, 540, 546; Nederlands: nrs. 599, 672. De Nederlandse oorkonde nr. 552, vermoedelijk tussen 1280 en juni 1296 in Koningsveld geschreven, verstoort dit beeld niet, daar het een vidimus betreft van een Nederlandse vooroorkonde. Een in 1300 gedateerde Nederlandse oorkonde uit de Middelburgse abdij (*CMT* nr. 1903) dateert in werkelijkheid uit het midden van de veertiende eeuw; zie Burgers: 'Aanvullingen op het "Corpus-Gysseling"' (n. 55), p. 186.

66 *PDB* nrs. 263, 278, 475, 532.

67 *PDB* nrs. 270, 318, 337, 375, 396, 412, 414, 446, 459, 464, 468, 471, 477, 478, 480, 490, 501, 503, 521, 543, 555, 571, 615, 622, 663; van de zestien oorkonden nrs. 270-490 zijn slechts de stukken nrs. 270, 396, 446, 477 en 478 vermoedelijk niet-Zeeuwse producten. Overigens kende de Zeeuwse samenleving, gemeten aan de aantallen aldaar vervaardigde oorkonden en aan de aantallen oorkonders met een lage status, een beduidend hoger niveau van verschriftelijking dan Holland; die Hollandse achterstand lijkt pas aan het eind van de eeuw te worden goedgemaakt; zie *PDB*, p. 300-301.

68 Gysseling: 'De invoering van het Nederlands' (n. 5), p. 29-30.

69 *CMT* nrs. 2-6 (nr. 1 is een voornamelijk Latijnse tekst), van welke dan ook nog alleen nrs. 3 en 4, teksten uit 1236 en 1237, gelijktijdige vertalingen zijn uit het Latijn; de overige betreffen vertalingen uit het laatste kwart van de dertiende eeuw. Zie ook Gysseling: 'De invoering van het Nederlands' (n. 5), p. 28-29. Dezelfde: 'De aanvang van de Middelnederlandse geschreven literatuur'. In: *VMKA* 1986, p. 139-144, meent wel dat er in Vlaanderen, en mogelijk ook in Holland, een oudere Nederlandse schrijftraditie moet hebben bestaan, en dat hier in de twaalfde en vermoedelijk al in de elfde eeuw literaire teksten in de volkstaal in omloop waren.

70 *CMT* nr. 7, een schepenbrief uit Velzeke.

71 Wèl overeind blijft Gysselings constatering dat de Hollandse graven eerder dan de andere vorsten in de Nederlanden de landstaal in hun ambtelijke bescheiden invoerden, evenwel met de aantekening dat ook de Vlaamse grafelijkheid al vroeg van het gebruik van het Latijn was afgestapt; alleen fungeerde aan het Vlaamse hof het Frans en niet het Nederlands als ambtelijke schrijftaal. Zie Gysseling: 'De invoering van het Nederlands' (n. 5), p. 31, en dezelfde: 'Aanvang Middelnederlandse geschreven literatuur' (n. 69) p. 144.

Signalement

Album van Insulinde: beknopte geschiedenis van de Indisch-Nederlandse literatuur / Peter van Zonneveld. - Amsterdam: Amsterdam University Press, cop. 1995. - X, 86 p.: ill.; 24 cm ISBN 90-5356-144-7 Prijs: ƒ 29,90

In 1978 verscheen de derde druk van Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische Spiegel*, het standaardwerk over de Indisch-Nederlandse literatuur, dat overigens al weer geruime tijd is uitverkocht. Het door Peter van Zonneveld geschreven *Album van Insulinde* kan gezien worden als een beknopte versie van dit werk en is daarom bijzonder geschikt - en zo is het ook bedoeld - als inleiding tot de geschiedenis van deze letterkunde. Bovendien biedt het nog wat extra's. Van Zonneveld heeft in dit korte bestek een aanzienlijk aantal boeken over Nederlands-Indië/Indonesië kunnen verwerken die sinds 1978 verschenen zijn, hij heeft gebruik gemaakt van de vele boeken en artikelen die er vooral na 1980 over de Indisch-Nederlandse literatuur gepubliceerd zijn, en - nieuw in vergelijking met het werk van Rob Nieuwenhuys - hij besteedt ruime aandacht aan Indische kinderboeken.

Deze geschiedenis van de Indische literatuur is onderverdeeld in vijf hoofdstukken: de periode van de VOC (1595-1800), het eigenlijke ontstaan van de kolonie (1800-1870), de openlegging van Indië voor particuliere ondernemers (1870-1900), de bloeitijd van de koloniale samenleving (1900-1942) en tenslotte het post-koloniale tijdvak (1942-1995). Zoals uit deze indeling blijkt zijn de data niet gekozen op grond van literaire maar historische overwegingen. Die keuze valt heel goed te verdedigen, want ontwikkelingen in de Indisch-Nederlandse literatuur worden in sterkere mate bepaald door historische dan literaire gebeurtenissen: de doorbraak van de ethische politiek rond 1900 heeft meer invloed gehad dan de beweging van Tachtig.

Elk van de vijf hoofdstukken kent zoveel mogelijk dezelfde opzet: na een kort historisch overzicht worden per genre de belangrijkste auteurs en werken besproken. Die genres zijn ‘reisteksten’, ‘ander proza’ - dat kan van alles zijn, van het *Amboinsch Kruid-Boek* (1741-1755) tot de kampdagboeken uit de Japanse bezetting (1942-1945) -, ‘romans en verhalen’, ‘poëzie’ en ‘jeugdliteratuur’. Opmerkelijk is het ontbreken van het toneel in dit overzicht. Elk hoofdstuk eindigt met een slotbeschouwing waarin kort de opvallendste inhoudelijke kenmerken van de literatuur per periode worden besproken.

Het boekje biedt een uitstekende introductie, is onderhoudend geschreven en rijk geïllustreerd. Wie zich verder wil verdiepen in dit onderwerp vindt talrijke verwijzingen naar meer literatuur in de ‘Verantwoording’ waarmee dit *Album van Insulinde* besluit.

Olf Praamstra

Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* op weg naar voltooiing

Ten geleide

Nog voor de eeuwwisseling zal de neerlandistiek over een nieuw en belangrijk instrument beschikken. In de vorm van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMNW)* zullen de resultaten van tien jaar lexicografisch teamwork algemeen toegankelijk zijn. Die resultaten zijn niet uitsluitend van belang voor een kleine kring van gespecialiseerde taalkundigen, maar ook voor een breder publiek van geïnteresseerde vakgenoten. Nu de beschrijving van de Nederlandse woordenschat uit de periode 1200-1300 de voltooiing nadert, lijkt het een goede gedachte om in het *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* een en ander te vertellen over het project zelf en de mogelijkheden die het woordenboek de gebruikers zal gaan bieden.

Een korte introductie van de equipe die vanaf begin 1989 deze fase van het Nederlands nader in kaart heeft gebracht, mag hier niet ontbreken. Het redactioneel team van het *VMNW* bestaat uit zes personen. Mw. drs. K.H. van Dalen-Oskam (redacteur) studeerde Nederlands in Utrecht en werkt aan een dissertatie over Van Maerlants *Rijmbijbel*; mw. lic. K.A.C. Depuydt (redacteur) studeerde in Leuven en Utrecht en werkt aan een proefschrift over de vertaling van Raoul Lefevres *Histoire de Jason*; dr. W.J.J. Pijnenburg (hoofdredacteur), slavist en neerlandicus, studeerde in Amsterdam en Leiden; mw. drs. T.H. Schoonheim (redacteur) studeerde Nederlands in Leiden en schrijft een proefschrift over de mannelijke en vrouwelijke persoonsnamen in Hollandse en Zeeuwse oorkonden ten tijde van de graven van het Hollandse huis. Corrector is M. Kingma; redactiesecretaris is Th.P.F. Wortel.

Mede om geïnteresseerde niet-lexicografen nader over het *VMNW* te informeren hebben de redacteurs drie artikelen geschreven waarin ze verschillende kanten van hun project belichten. In deze aflevering bespreken Pijnenburg en Schoonheim onder meer de geschiedenis van het project. Welke beslissingen zijn genomen, welke grenzen getrokken, bijvoorbeeld bij het 'opnamebeleid' van bepaalde woorden? Daarnaast wordt de anno 1996 welhaast onontkoombare vraag gesteld welke rol de computer bij dit alles speelt.

In aflevering 112/3 gaan Schoonheim en Van Dalen-Oskam in op het onderwerp 'namen'. Ook alle namen uit het materiaal worden namelijk in het woordenboek opgenomen. Deze minder gebruikelijke stap wordt gemotiveerd: naast het streven naar volledigheid speelt het gegeven dat namen relevante vormaspecten hebben, die deel uitmaken van het Vroegmiddelnederlandse vormsysteem. Duidelijk wordt, hoe persoons- en plaatsnamen uit ambtelijke en literaire teksten behandeld worden.

In aflevering 112/4 ten slotte zetten Depuydt en Van Dalen-Oskam allereerst uiteen 'wat er in een Vroegmiddelnederlands woord zit'. In een *VMNW*-artikel immers wordt aanzienlijk meer vermeld dan alleen betekenis en bewijsplaatsen. Ook andere gegevens, bijvoorbeeld inzake spellingvariatie, morfologie, etymologie, worden standaard opgevoerd. Vervolgens gaan de auteurs in op het gebruik van verschillende soorten betekenisomschrijvingen. In het *VMNW* worden ook encyclopedische definities gehanteerd, wat in een woordenboek niet gebruikelijk is. Aan de hand van voorbeelden laten de auteurs zien waarom het gewenst is om relevante encyclopedische informatie te leveren.

De *TNTL*-redactie is de auteurs erkentelijk voor hun bereidheid deze voorproeve van het *VNMW* te geven. Naar ze verwacht, zal de geïnteresseerde lezer de voltooiing van dit woordenboek met belangstelling, maar ook met enig ongeduld tegemoet zien.

Namens de redactie,

Jan Noordegraaf

W.J.J. Pijnenburg en T.H. Schoonheim

Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (1200 - 1300) De geschiedenis van een project

Abstract - The *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (*Dictionary of Early Middle Dutch*, henceforth *VMNW*) is a scientific, alphabetical, historical, so-called period dictionary, describing the Dutch language between 1200 and 1300 A.D. The dictionary is mainly based upon the *Corpus*-Gysseling, an edition of (nearly) all recorded documents and literary manuscripts in Dutch from the thirteenth century. They provide us with approximately 1,600,000 words (tokens), belonging to 27,000 entrances (types). Since 1989, a team of four editors, one corrector and one editorial secretary has been working on a lexical-semantic description of all Early Middle Dutch words. The *VMNW* has to be completed in 1998.

This contribution goes into the history of the project and the organisation and the set up of the editorial work, with some emphasis on the use of the computer.

Inleiding

Op 1 januari 1989 ging officieel het project *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (verder *VMNW*) van start. Het is de bedoeling dat dit woordenboek op 31 december 1998 voltooid zal zijn. In de tien jaar die voor deze onderneming zijn uitgetrokken, zal een redactie van vier redacteuren, één redactiesecretaris en een corrector (deze laatste voor 50% van de werktijd) de ruim 27.000 lemmata (trefwoorden, ingangen) met in totaal ruim 1.600.000 bewijsplaatsen bewerken. Dit zijn binnen de context van de lexicografie enorme aantallen. Over de voorgeschiedenis en de totstandkoming van dit woordenboek gaat deze bijdrage.

Identificatie

Het *VMNW* is een alfabetisch, wetenschappelijk, historisch periodewoordenboek. Alfabetisch wil uiteraard zeggen dat de volgorde van de lemmata door het alfabet wordt bepaald en niet bijvoorbeeld door de samenhang van de woorden binnen bepaalde begripsvelden, zoals in een ideologisch woordenboek. Het is een wetenschappelijk woordenboek in die zin, dat bij de inrichting van het woordenboek en bij de beschrijving van de individuele lemmata uitgegaan wordt van een wetenschappelijke taalkundige theorie en gebruik wordt gemaakt van een wetenschappe-

lijk begrippenapparaat en dat de redacteuren de lezers/gebruikers de gelegenheid bieden de door hen gedefinieerde betekenissen te verifiëren aan de hand van toegevoegde citaten. Historisch is het *VMNW* omdat het niet de hedendaagse taal, maar een fase in de ontwikkeling van onze taal beschrijft, te weten de periode van 1200 tot 1300, waarmee tevens de term periodewoordenboek is toegelicht.

Anders dan in de ons omringende talen het geval is, beschikt het Nederlands niet over één groot historisch woordenboek dat de woordenschat van onze taal beschrijft van de oudste tijden tot heden. Het Duits heeft zijn *Deutsches Wörterbuch* (*DW*) en het Engels heeft zijn *Oxford English Dictionary* (*OED*). Voor het Nederlands beschikken we weliswaar over het *Middelnederlandsch Woordenboek* (*MNW*; ca. 12e eeuw - ca. 1550) en het min of meer daarbij aansluitende *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (*WNT*) (1500-1921), maar met name aan het begin en aan het einde van de beschreven perioden zijn duidelijke lacunes zichtbaar. Het *MNW* neemt dan wel materiaal op uit de in die tijd beschikbare bronnen met ouder materiaal als het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (ed. Van den Bergh) en de *Inventaire* (ed. Gilliodts van Severen), maar doet dit vrij incidenteel en weinig systematisch, zodat men moeilijk vol kan houden dat het ook een representatief woordenboek van het Nederlands van voor 1300 is. Juist voor deze periode is het *Corpus van Middelnederlandse teksten* (*CG*) van Maurits Gysseling, dat tussen 1977 en 1987 tot stand kwam, van fundamenteel belang gebleken: het bestand aan dertiende-eeuwse Nederlandstalige teksten is door het werk van Gysseling zeker vervijfvoudigd en nu bovendien in een zeer betrouwbare editie beschikbaar.

De twee ontbrekende perioden in de beschrijving van de Nederlandse woordenschat zijn het oudste Nederlands en het modernste Nederlands (de periode van 1921 tot heden). Voor de eerste periode verkeerde men door de arbeid van dr. Gysseling in de gelukkige omstandigheid dat het bronnenmateriaal reeds uitgegeven en op elektronische informatiedragers voorhanden was, zodat een begin al was gemaakt. De beantwoording van de vraag, welk wetenschappelijk lexicografisch project als eerste diende te worden aangevat, werd hiermee eenvoudig gemaakt en het bestuur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) nam dus de zeer praktische beslissing om het *VMNW* als eerste te laten bewerken.

Bronnen

Als basis voor het *VMNW* dient, als gezegd, het zgn. *Corpus*-Gysseling, de uitgave van alle in origineel of in afschrift bewaarde Middelnederlandse teksten van vóór 1301 (dus tot en met 31 december 1300). Deze exacte datum lijkt misschien wat hyperprecies, maar de uit die tijd overgeleverde ambtelijke documenten, zoals oorkonden, zijn gewoonlijk tot op de dag af te dateren. Men moet alleen weten of de scribent paas- of kerststijl (of nog een andere stijl) voor zijn datering hanteerde. Maar over het algemeen geldt dat dit gedeelte van het materiaal, uitgegeven in reeks I van het *CG*, exact gedateerd materiaal oplevert. Voor de literaire teksten mag men een dergelijke precieze datering niet verwachten. De in reeks II van het *CG* opgenomen ‘literaire’ teksten zijn gedateerd op basis van de historische context, het

schrift en, in de mate van het mogelijke, de taal. Zo kon Gysseling een aantal handschriften bij benadering dateren op grond van een vergelijking van de paleografische kenmerken met de contemporaine Middelnederlandse en Latijnse oorkonden.

Toch zal het duidelijk zijn dat de mate van exactheid die voor de ambtelijke teksten in de datering te bereiken was, voor de literaire teksten niet tot de mogelijkheden behoorde. Over de al dan niet gerechtvaardigde opname van sommige literaire teksten waarop het *VMNW* gebaseerd is, zal wel steeds discussie blijven bestaan. Waarom wel het handschrift Detmold van *Der Naturen Bloeme* of *Van den bere Wisselau*, die beide volgens sommigen zeker niet dertiende-eeuws zijn, en waarom niet de *Floris ende Blancefloer*-fragmenten in de UB te Leiden (ed. K.H. van Dalen-Oskam) die volgens sommigen zeker dateren uit het einde van de dertiende eeuw? De redactie neemt in deze het standpunt in dat de basis voor het *VMNW* het *Corpus*-Gysseling is, plus een aantal teksten die door dr. Gysseling bewust en om praktische redenen hierbuiten zijn gehouden, namelijk omdat er al een goede (diplomatische) uitgave van bestond. Het zijn:het dertiende-eeuwse deel van *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)* (ed. Buntinx-Gysseling) en het zgn. Luiks *Diatessaron* [ca. 1291-1300] (ook wel het *Limburgse Leven van Jezus* genaamd) in de editie van C.C. de Bruin. Verder het *Landrecht van Grimberghen van 1275* (ed. Meijers) en het *Glossarium Bernense* [ca. 1225-1250] (ed. De Man - Van Sterkenburg). Tot slot beschikt de redactie nog over het typoscript van dr. Gysseling van het nog onuitgegeven zgn. Antwerps *Obituarium* [ca. 1248-1271]. Vanwege de tijdsdruk is het niet doenlijk om steeds nieuwe teksten aan het materiaal te blijven toevoegen. Dit betekent namelijk dat reeds geredigeerde artikelen weer opnieuw zouden moeten worden bekeken en eventueel herschreven en dat de hoeveelheid te redigeren artikelen met een onbekend aantal zou toenemen. Bij het gegeven van een vaste einddatum voor het project zou dit een onvoorspelbare, niet op voorhand in te schatten werklast betekenen en dus een ongewenste druk op de redactie leggen. Alleen voor teksten die zeker uit de eerste helft van de dertiende eeuw afkomstig zijn en dus bijdragen aan het minder goed gerepresenteerde deel van de materiaalverzameling wordt een uitzondering gemaakt, bijvoorbeeld de *Servaas*-fragmenten (ed. Goossens).

Tijd

De afbakening van het materiaal in de tijd is voor een deel reeds in het *CG* zelf gegeven, doordat dr. Gysseling de terminus post-quem-non op 31 december 1300 heeft gesteld. Toch is hierdoor de terminus voor het *VMNW* niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. Allereerst is daar natuurlijk het probleem van de datering van de literaire teksten. Weliswaar heeft de redactie daarin een praktisch standpunt ingenomen door de discussie over wat nog wel dertiende-eeuws is en wat niet meer niet opnieuw te gaan voeren, maar er blijven toch een paar beslissingen te nemen, zoals het besluit om het *VMNW* tevens te beschouwen als een woordenboek bij het *CG*. Dat betekent dat de redactie heeft besloten stukken in *CG I* die tot na 1300 doorlopen ook voor het overschrijdende deel op te nemen (bijv. het *Poortersboek van Oudenaarde* nr. 184). Dit geldt speciaal ook voor de (niet zo talrijke) dorsale notities van na 1300.

Aan het begin van de periode moest een grens getrokken worden. Immers in reeks II deel 1 heeft Gysseling ook Oudnederlands materiaal opgenomen. Daarbij heeft hij als grens tussen Oud- en Middelnederlands het jaar 1200 aangehouden. De redactie heeft deze grens overgenomen, hoewel een grens van 1150 ook te verdedigen zou zijn. In dat laatste geval zouden overigens alleen de zgn. Groningse psalmglossen (nr. 17) nog kunnen worden toegevoegd, maar deze zouden alleen al vanwege de taal (Oudfries) buiten het corpus voor het *VMNW* vallen.

Ruimte

Bij de afbakening in de ruimte heeft de redactie uiteraard dezelfde criteria gehanteerd als Gysseling, d.w.z. alle teksten uit de Nederlandstalige delen van België en Nederland zijn opgenomen, met daaraan toegevoegd de teksten uit het voormalig Nederlandstalige (of tweetalige) gebied in Noord-Frankrijk (in de departementen Nord en Pas-de-Calais), in noordoost België (het dal van de Jeker, het gebied rond de Voerstreek) en in Duitsland (de Nederrijn). In principe zouden de teksten uit de Nedersaksische gebieden in het noordoosten van het huidige Nederland niet opgenomen dienen te worden, omdat ze tot een andere taal behoren, namelijk het Nederduits. Het zijn er uit de onderhavige periode echter maar drie (nr. 1899 Deventer [1300]; nrs. 1849 en 1950, beide Zutfen [1300]) en ook hier heeft de redactie het gegeven dat het *VMNW* tevens een woordenboek bij het *CG* moet zijn, laten prevaleren. Verder vallen buiten het Middelnederlandse taalgebied uiteraard de Friestalige gewesten. Het in het *CG* te Harlingen gelokaliseerde stuk (nr. 1625b) is weliswaar te Harlingen uitgevaardigd, maar de taal is Middelnederlands; het werd dus bij het bronnenbestand gevoegd.

Het Middelnederlandse taalgebied kan men verdelen in de volgende regio's met eigen streektalen (van noord naar zuid): 1. het Hollands met ca. 330 documenten, onder te verdelen in de gebieden rond de belangrijke centra, namelijk in het westen 's-Gravenhage, waar de grafelijke kanselarij doorgaans gevestigd was, en in het oosten de belangrijke havenstad Dordrecht; 2. het Utrechts, met een duidelijk oostelijker gekleurd taalgebruik en ca. 30 documenten, voornamelijk uitgevaardigd door de bisschop van Utrecht, 3. het Oostnederlands, met de drie hierboven genoemde oorkonden; 4. het Nederrijns met vier oorkonden, maar een groot aantal literaire teksten; 5. het Zeeuws met een 25-tal documenten, 6. het Vlaams (inclusief Zeeuws-Vlaanderen en het nederlandstalige deel van Frans-Vlaanderen; in totaal ca. 1470 documenten, of 70% van het totaal), met een westelijke variant (Aardenburg, Brugge) en een oostelijke variant (Gent, Oudenaarde); 7. het Brabants met ca. 210 documenten, te onderscheiden in het dialect van het noordelijke deel, met als centra Antwerpen en Breda, een zuidwestelijke variant met Brussel (waar de hertogelijke kanselarij doorgaans gevestigd was) en Mechelen als centra en een zuidoostelijke variant met Leuven; en tenslotte als achtste het Limburgs (15 documenten) met als centra Rijkhoven met de commanderij Aldenbiezen van de Duitse Orde en Maastricht.

Enquête

Het wetenschappelijk concept voor het *VMNW* is ontwikkeld op basis van de lexicografische praktijk op het INL en op basis van de gegevens die naar voren kwamen uit een enquête die in 1987 onder 120 vakgenoten is gehouden. In deze enquête werd gevraagd naar de elementen die volgens de ondervraagden zeker een plaats in het woordenboek zouden moeten krijgen. Daaraan was tevens de vraag gekoppeld hoezeer men aan de opname daarvan gehecht was. De mate van voorkeur kon door een cijfercode kenbaar worden gemaakt. Volgens de vakgenoten zou het *VMNW* er als volgt uit moeten zien: het *VMNW* moet zo onafhankelijk mogelijk t.o.v. het *MNW* staan; het moet zeer veel citatenmateriaal bevatten; moet ook het anthroponymisch en toponymisch materiaal beschrijven en tenslotte uitgebreide woordsoort-informatie geven. Daarnaast mogen de gegevens betreffende flexie en derivatie wat zuiniger zijn. Etymologie komt alleen aan bod als er t.o.v. de bestaande (etymologische) woordenboeken iets nieuws of bijzonders te melden valt.

Geïntendeerd publiek

Zoals uit het gegeven van een enquête al impliciet blijkt, stond de redactie van begin af aan een bepaald publiek voor ogen, dat globaal de volgende groepen zou moeten omvatten: taal- en letterkundigen (niet per se alleen de historisch geïnteresseerden), leraren in het VWO, historici, archivarissen, naamkundigen, genealogen en zij die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van hun vak. Daarbij denken we niet alleen aan de neerlandici, maar ook aan bijvoorbeeld rechtshistorici, scheepsarcheologen en aan hen meer willen weten over de laatmiddeleeuwse weg- en waterbouw. Om aan deze groepen in zijn algemeenheid tegemoet te komen voegt de redactie zeer veel encyclopedische gegevens toe. Speciaal voor letterkundigen en filologen, voorzover deze groepen al niet grotendeels samenvallen, worden verwijzingen naar bron- of paralleltekstenen toegevoegd, wordt aandacht besteed aan de mogelijke varianten in de tekstoverlevering en worden relevante passages uit de bijbel en uit de Latijnse of Oudfranse bronteksten toegevoegd die de behandelde citaten kunnen verduidelijken. Op deze aspecten zal in een volgende bijdrage over het *VMNW* nader worden ingegaan.

Opnamebeleid

Object van een lexicaal-semantische beschrijving vormen alle Vroegmiddelnederlandse woordvormen uit ons corpus. Niet geselecteerd voor beschrijving werden: 1. Het Oudnederlands materiaal uit het eerste gedeelte van *CG II, dl. 1. Fragmenten*, omdat dit buiten het tijdsbestek valt; 2. de Latijnse woordvormen (vnl. in mengteksten, zie bijv. doc. 1 in het *CG I*) en de woordvormen uit doorlopende Oudfranse en Oudpicardische teksten, omdat deze niet tot de objecttaal behoren. Hiervan zijn weer uitgezonderd: geromaniseerde vormen van oorspronkelijk Germaans materiaal en materiaal dat een

somer (I) znw.m.,v.

zomer; Zomer [90]

(somer 1e art.) 1/54/35 Gent 1236. soemer, somer, sumer, sv̊mere, zoemer, zomer; *ns -; d/as -, -e; gs -s; ds -e, ook in de vorm* somre *met syncope van vocaal; as -. Te Voorne (Zeeland) werd* in die sumer *aangetroffen; dit wijst op een vr. genus.*

I 1. Zomer. ‖ estas : somer, *Bern. 193,4 (Limb 1240).* Ende alle als si uasten bede gandse ende sieke mogen hebben den orlof dien de heilege kerke es gewone tegeuene anderen kerstinen liden in den somer. *Corp.I 25,21-23 (Gent 1236).* Het was in enen somer clare Jnt alre schoenste van den ijare (...), *Lutg.K 439,28-29 (Wbra 1265-1270).* Het was op enen somer schone Dat liliblomen sijn gewoene Te wassene. (...), *Lutg.K 492,14-16 (Wbra 1265-1270).* (...) dat si *(t.w. zon, maan en sterren)* sceden dach ende nacht Weke ende maent ende dees jaers cracht lentin. somer. heerfst. ende winter. *Rijmb. 8,35-37 (Wvla 1285). (De marktdag duurt)* van paschen vord tote sinte bamesse alse langhe als die somer ghewaert toter homesse ghesonghen tijt. *Corp.I 1110,19-20 (Brugge 1285-1286).* zwinin uleech es in saisone bet jn den somer dan int lentjn want toten oeste slaept dat zwijn so uele dat vleesch dar mede ontfanghen moet onreinechede, *Nat.Bl.D 40,35-39 (Wvla 1287).* sine eier *(t.w. van de vogel fetix)* ne ueruriesen niet want ert dien somer siet sone wilt noten nochte broeden, *Nat.Bl.D 163,1-3 (Wvla 1287).* jn lentijn ende in somers beghin sinc soe *(t.w. de nachtegaal), Nat.Bl.D 206,7-8 (Wvla 1287).* men make ene nuwe gracht ten ersten somre vindemense *(t.w. de stekelbaars)* daer enten andren dar naer vindemerre andre vissce, *Nat.Bl.D 264,21-24 (Wvla 1287).* Borax alst platearius kent es .i. boem van orient die inden zomer een saet hute gheuet datmen wert in fisike heuet, *Nat.Bl.D 341,30-33 (Wvla 1287).* Want alse sijn rijs *(t.w. van de vijgeboom)* [ut gesprut] es ende sine blader ut comen ende alse de borne beghinnen vrocht te dragene, dan wetti dat de somer nekende es. *Diat. 218,13-15 (Wbra 1291-1300).*

In de verb. (des) somers. **In de zomer.** ‖ tes somers caent hem *(t.w. de eekhoorn)* so begomen dat heuet te winter spise alle boem urucht van soeter wise, *Nat.Bl.D 113,9-11 (Wvla 1287).* sijn smare *(t.w. van de vis treblus)* wonder so es dit somers swart *ende* winters wit, *Nat.Bl.D 269,31-32 (Wvla 1287).*

In de verb. te somere. **In de zomer.** ‖ Wie so tenoenen niet es comen ten ghedinge. eist te somere eist te wintre ende drie warf ahter noene heuet gheweset gheropen. orcondent scepnen; hi es ueruolghet ende hi heuet uerloren dar hi ombe dinghede. *Corp.I 37,30-33 (Gent 1237).* te somere draghensj *(t.w. dolfijnen) ende* winnen te wintre wilsis niet beghinnen, *Nat.Bl.D 224,41-42 (Wvla 1287).*

In de verb. (bede) winter ende somer. **Zowel 's winters als 's zomers, altijd.** ‖ Elc vulre mach wel gaen te werke als die wachter den dach blaset bede winter ende soemer sonder mesdaet. *Corp.I 857,41-43 (Brugge 1284).* Hets ghecuert datmen sal gaen te werke van vulne metter scelle tsinte donaes winter ende soemer vp saywerc. *Corp.I 2085,8-9 (Brugge 1296).*

1.1. In dateringen ter aanduiding van het feit dat de genoemde dag in de zomer valt. *Aangetroffen bij (de dag voorafgaand aan) de feestdagen van de H. Basilius (14 juni), de H. Johannes de Doper (24 juni), de H. Petrus (29 juni), de H. Thomas (3 juli) en de H. Martinus (4 juli).* ‖ saterdaghes vor sint johans daghe jn middel somer. *Corp.I 139,5-6 (Brugge 1269).* tsfrinendaghes na sinte ihans daghe middels somers, *Corp.I 288,37 (Brugge 1275).* van seinte jehans dage te haluen sv̊mere, *Corp.I 371,31 (Tongeren? 1277).* tsvriendaghes na sinte domaes daghe jn den zoemer. *Corp.I 483,31 (Brugge 1280).* te sinte jans messe meduaerd zoemers, *Corp.I 544,26-27 (Brugge 1281).* vp sinte baselis daghe in den zoemer. *Corp.I 574,42-43 (Brugge 1281).* des sonnendaghes n[a se]nte jans misse te midde zomere. *Corp.I 799,11-12 (Holland, graf.kans. 1284).* in sente ihans baptists. auonde. dat men seit in midden somere. *Corp.I 1308,24-25 (Gentbrugge 1288).* saterdaghes vor sint jans daghe mids zomers, *Corp.I 1461,30-31 (Brugge 1290).* des manendags, na zent martyns daghe jn den zomere. *Corp.I 1928,45-46 (Utrecht 1293).* na sente martijns dach in die sumer, *Corp.I 1929,31-32 (Voorne? 1293).* tsvonsdaghes na sinte pieters daghe te middels somers, *Corp.I 2095,3 (Hoeke 1294).* ghedaen int iaer van gratien .m.cc.lxxx. & xv in somere, *Corp.I 1618,3-4 (Oudenaarde 1295).* telken sint jans messe in den zoemer, *Corp.I 2233,14-15 (Brugge 1295).* Doe men scrief .m.ccc. & drie .xiiij. daghe vor sentes dach *(bedoeld is de H. Johannes de Doper)* in Somere, *Corp.I 308,21-22 (Oudenaarde 1312).* Svriendaghes naer sente. jannes dach jn Somere, *Corp.I 316,31 (Oudenaarde 1312).*

1.2. Als deel van een toenaam.

In de verb. die somer. **De Zomer, toenaam.** ‖ (...) voer scepenen van hulster ambachte. jan vossard. liedelm de zomer. gherard kille. *Corp.I 1829,3-5 (Kloosterzande 1292).*

Bladzijde uit de zevende concept-aflevering (1995) van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*

naamkundig karakter heeft. Tot de eerste groep behoren gevallen als *halstarium* 'halster', *schultetum* 'schout', *speyum* 'spui', *stiermannus* 'stuurman'; tot de tweede groep rekenen we: 1. geromaniseerde persoonsnamen als *diedericus*, *godescalcus*, *ysebrandus*; 2. geromaniseerde toponiemen en afleidingen daarvan: *hollandia*, *daventria*, *zelandie*; *aldenardensibus*, *averbodiensem*, *hollandensium*; 3. namen van boeken (*liber rerum*, *kiramidarium*) en incipits van gebeden (*ave maria*, meervoud: *ave marien*; *pater noster*). 4. Oudfranse en Oudpicardische woordvormen in Middelnederlandse context (leenwoorden).

Een speciale categorie vormen de - in oorsprong Griekse of Latijnse - namen van planten, dieren e.d. in *Der Naturen Bloeme*. We hebben besloten ook deze als ingang op te nemen. Vele ervan immers zijn inmiddels als leenwoord in onze taal opgenomen. Voor niet-inheemse planten- of diersoorten was er vaak ook geen volkstalige benaming en is met de vertaling van de klassieke literatuur over planten en dieren ook de (Latijnse) naam voor de eerste maal in onze taal aangetroffen: *camelus* (kameel), *iena* (hyena), *pantera* (panter), *cameleon* (kameleon), *aloa* (aloë), *crocus* (id.), *coriander* (koriander), *papaver* (id.). Dit speelt met name bij de benamingen voor de diverse edelstenen, die grotendeels in het hedendaags Nederlands zijn overgebleven: *berillus* (beril), *carbonculus* (karbonkel), *corallus* (koraal), *onix* (onyx), *safirus* (saffier), *smaragdus* (smaragd), *topasius* (topaas).

De mate waarin in de dertiende eeuw deze woorden als vreemd werden ervaren is niet na te gaan. Waarschijnlijk is dat de meeste wel als zodanig werden gevoeld. Bij sommige vermeldt Maerlant echter expliciet dat ze Nederlands zijn: *rinocheros heetet* (nl. het betreffende dier) *in dietscher wort (Nat.Bl.D 120,30)*. Het waren de enige benamingen voor een groot aantal nieuwe realia, die in belangrijke mate ook deel van onze woordenschat zijn blijven uitmaken. Bovendien zijn de eerste tekenen van aanpassing aan het Nederlands al in *Der Naturen Bloeme* zelf vast te stellen (*philomene* naast *filomena* 'nachtegaal'). Dat een groot aantal van deze woorden het later toch niet gehaald heeft in het Nederlands, kunnen we achteraf vaststellen, maar doet aan de eerste constatering niets af. Als consequentie van deze opstelling hebben we bovendien besloten, de namen voor planten, dieren enz. uit het Latijns-Middellimburgse *Glossarium Bernense*, voor zover ze overeenkwamen met de namen in *Der Naturen Bloeme*, ter vergelijking aan de bedoelde artikelen toe te voegen.

Alfabetisering en spelling

Zoals hierboven bij de identificatie van het *VMNW* aan de orde is gekomen, is het *VMNW* een alfabetisch woordenboek. Deze simpele vaststelling impliceert het een en ander. De Middelnederlandse teksten onderscheiden zich op verschillende punten van de moderne Nederlandse, niet in het minst door een drietal orthografische eigenaardigheden, namelijk: 1. het ontbreken van een vaste spelling voor het hele taalgebied, 2. het ontbreken van vaste woord- en morfeemgrenzen en 3. een sterk afwijkend systeem van interpunctie.

Dit betekende dat, voordat de redactie aan de slag kon, deze een beeld moest hebben van wat we in het Vroegmiddelnederlands als een woord beschouwen. In veel

kritische edities is deze beslissing al door de tekstbezorger voor de lezer/gebruiker genomen en zo ook heeft de redactie op dit vlak een aantal knopen moeten doorhakken. Het zal duidelijk zijn dat de vaststelling van woordgrenzen van invloed is op het aantal woorden (lemmata, ingangen) die de redactie moet beschrijven: beschouwen we Middelnederlands *een ende twintich* als drie woorden, zoals het er vaak staat of als één woord, zoals in het moderne Nederlands?

Met dit voorbeeld is meteen de betrekkelijkheid aangetoond van het antwoord op de vraag hoeveel woorden het Nederlands of het Middelnederlands eigenlijk heeft. Dat hangt dus van de definitie van het begrip woord af. Als we afspreken de telwoorden aaneen te schrijven dan heeft een taal in theorie tenminste zoveel woorden als er telwoorden zijn: oneindig veel dus. Het feit dat we ze niet (allemaal) aaneenschrijven is overigens niet gebaseerd op een taalkundig criterium, maar op een praktisch: vanaf een bepaalde lengte passen ze niet meer op een tekstregel, zodat ze alleen al daarom gesplitst (afgebroken) moeten worden. Het was overigens ook zonder deze niet zo bijster relevante complicatie al moeilijk genoeg om woordgrenzen vast te leggen, zoals bij de morfologische codering van het materiaal (zie hieronder) is gebleken. Uiteindelijk zijn we op 27.234 te beschrijven lemmata uitgekomen, maar nog regelmatig blijkt bij een nadere beschouwing van de tekst tijdens de bewerking van de individuele artikelen dat we ons bij de codering (zie verderop onder *Voorbereiding*) hebben vergist en dat er een ‘nieuw’ woord moet worden toegevoegd.

Nu is de lexicaal-semantische beschrijving van een woord één ding, maar de redactie stelt het op prijs dat de gebruiker van het *VMNW* zo'n beschreven woord ook tussen de andere 27.000 kan terugvinden. Hiertoe zijn de lemmata alfabetisch geordend, maar het alfabetiseren van woorden zonder een vaste spelling gaat natuurlijk niet zomaar. Net als Verwijs en Verdam voor het *MNW* en De Vries en Te Winkel voor het *WNT* moest er ook voor het *VMNW* een eenduidige spelling worden vastgelegd. A priori zou men er vrede mee kunnen hebben als de spelling van het *MNW* zou zijn aangehouden, maar helaas: deze is niet echt consequent. Zo staan de afleidingen met *af-* nu eens onder *af-* (bijv. *afbernen*, *afgront*), dan weer onder *ave-* (bijv. *avegonst*, *averechts*).

Het zou te ver voeren hier het gehele spellingsysteem van het *VMNW* te behandelen met alle criteria die daaraan ten grondslag hebben gelegen, maar een voorbeeld is wellicht voldoende om de aard van de problemen aan te duiden. Allereerst heeft de redactie zich gerealiseerd dat in het Vroegmiddelnederlands een groot aantal leenwoorden uit het Oudpicardisch en het Oudwaals zijn opgenomen hetgeen de toevloed van leenfonemen met het daarmee verbonden ander gebruik van grafemen met zich meebracht. Zo is de <g> in het Middelnederlandse systeem gewoonlijk een [γ], maar in de leenwoorden voor gespreide frontvocaal veelal een [dž]. Anders dan het *MNW* heeft het *VMNW* deze verschillende fonemen ook in de spelling uit elkaar gehouden door in de positie voor [i] en [e] resp. <g> voor [dž] en <gh> voor [γ] te spellen. Op deze wijze wijze konden we bij het alfabetiseren de [dž]-woorden en de [γ]-woorden uit elkaar houden en treft men dus, bijvoorbeeld, eerst *geeste* ‘verhaal’ en *genueverboom* ‘jeneverbesboom’ aan (vgl. de grafische varianten *ieeste*, *ienouerboem*) met <g> = [(d)ž] en pas daarna *ghebare* t/m *ghewronghen* met <gh> = [γ]. Ook al in het Middelnederlands kan een onderscheid gemaakt worden dat vergelijkbaar

is met het verschil dat wij nu maken tussen leenwoorden en bastaardwoorden. Bij deze laatste is de spelling aan het Middelnederlandse systeem aangepast. Het Oudfranse suffix -*age* wordt dan niet meer -*age* gespeld, maar bijvoorbeeld -*adze* of -*aetse*. Het spreekt vanzelf dat we deze adaptaties hebben gerespecteerd en niet weer herleid hebben tot -*age*, dus *tsimadze* 'kroonlijst' (Ofra. *cymage*) of *peilgherimaedse* 'pelgrimage' behouden hun aangepaste spelling.

Voorbereiding

Zoals bekend zijn bij de verschillende delen van het *CG* al tijdens de uitgave automatisch vervaardigde woordindices bijgevoegd om het onderzoek te vergemakkelijken, maar ook toen reeds bestond het plan deze te zijner tijd te vervangen door een woordenboek. Automatisch vervaardigde woordindices veronderstellen immers een elektronisch tekstbestand als basis. Het besluit indertijd om de tekst op magnetische informatiedragers te zetten was in zekere zin revolutionair voor het onderzoek van de Nederlandse taal. Nog nooit eerder was een tekst van een dergelijke omvang geponst om de ponsbanden te zijner tijd te gebruiken voor taalkundig onderzoek. Maar de voordelen van een dergelijke benadering waren evident. Via de ponsband kon een fotozetmachine worden aangestuurd om de tekst te zetten, er konden voorlopige woordindices bij de teksten worden vervaardigd en de band kon als basis dienen voor wetenschappelijk onderzoek. Gysseling was al in een eerder stadium bereid gevonden om de uitgave van *CG I* zolang uit te stellen tot de techniek in staat was deze plannen te realiseren. Van 1970 tot 1977 werd aan de voorbereiding gewerkt: probleemanalyse, codering van de teksten, ponsen van de teksten, correctie van het geponste materiaal, tekstproductie en tenslotte, een jaar na de eerste tekstdelen in 1977, verschenen de woordindices. Een kort overzicht van de voorgeschiedenis treft men aan als *Inleiding* op deel I-5 van het *CG*. Daar wordt ook het belangrijkste motief genoemd om deze weg in te slaan, namelijk het creëren van de mogelijkheid om lexicografie met behulp van de computer te bedrijven. Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* zal daarvan het eerste tastbare bewijs leveren.

Voordat evenwel met het eigenlijke redactionele werk kon worden begonnen, moest de tekst nog geschikt worden gemaakt voor het woordenboekenwerk. In de *Inleiding* op deel I-5 werd al uiteengezet dat voor de computer een woord 'elke opeenvolging van symbolen tussen spaties' is. Een dergelijke definitie is natuurlijk voor een woordenboek niet hanteerbaar en er moest dus d.m.v. codering een aantal ingrepen worden uitgevoerd om de juiste woordgrenzen te creëren.

1. Aaneengeschreven woorden moesten voor het computerbestand losgemaakt worden. Dit gebeurde uiteraard niet door spaties toe te voegen in de tekst zelf, maar door er voor elke zelfstandige woordvorm een code en een lemma aan toe te voegen: *denhere* 474+001_DE_HEER, *seren* 472+004_DE_HEER.

2. Losgeschreven gebonden morfemen moesten aangehecht worden, bijvoorbeeld *weder ghe gheuen* wordt *weder*+*ghe*+*gheuen*; *be oest alf* wordt *be*+*oest*+*alf*. Deze plus-tekens worden overigens niet in het woordenboek afgedrukt.

3. Er moest een werkdefinitie worden opgesteld om het begrip woord vast te leggen.

Dit betrof, naast de haast vanzelfsprekende ingrepen als bij de hierbovengemelde gevallen, voornamelijk de vraag of iets als een woordgroep, dan wel als een samenstelling moest worden beschouwd: in *die catelinen kerke* is *catelinen+kerke* één woord, in *der katelinen kerke* (met de voorbepaling in de gen. sing.) is sprake van een woordgroep.

Het is niet steeds even simpel om in dezen een beslissing te nemen. Moet bijvoorbeeld *te dien tide dat* opgevat worden als een verbinding van losse woorden 'op het moment dat', dan wel als één voegwoord 'toen', zoals wij met *terwijl* (Mnl. *te der wile*) hebben gedaan?

Het computersysteem

De redactie werkt op VAX 8350-werkstations met een 21" beeldscherm, waarop het mogelijk is om in verschillende windows zowel de redactionele werkomgeving (zie verderop in de desbetreffende paragraaf) als het elektronische formulier (zie hiervoor verderop onder *Lexicale database*) van de lexicale databank (en eventueel nog andere schermen) te overzien. Bij het redigeren van het *VMNW* wordt gebruik gemaakt van een speciaal voor dit project ontwikkeld computersysteem. Dit systeem bestaat uit drie componenten, die onderling gerelateerd zijn. Ten eerste de zogenaamde *materialenbank*, een relationele database, waarin de materiaalverzameling ligt opgeslagen. Hierin zijn alle Vroegmiddelnederlandse woordvormen opgenomen, aangevuld met voor de bewerking van de woordenboekartikelen relevante informatie. In de *redactionele werkomgeving*, die vergelijkbaar is met de traditionele kaartenbak, kan het uit de materialenbank geselecteerde materiaal op verschillende manieren aan de redacteur gepresenteerd worden en vervolgens door deze worden geprepareerd voor het woordenboekartikel. Het eigenlijke woordenboek zal uiteindelijk straks worden afgeleid van de *lexicale databank*, een andere relationele database, waarin de geredigeerde woordenboekartikelen worden opgeslagen.

De materialenbank

Om de materialenbank te vullen had de redactie - als gezegd - de beschikking over de zetbestanden van het *Corpus*-Gysseling. De teksten die niet op deze manier beschikbaar waren, werden hetzij ingelezen met behulp van een leesmachine, hetzij overgetikt als dat laatste niet mogelijk was. De reeks lineaire tekstbestanden die zo ontstond, werd verrijkt met diverse gegevens, die het materiaal geschikt moesten maken voor lexicografisch (en andere taalkundig) onderzoek. Elk woord kreeg een driecijferige woordsoortonderscheidende morfologische code en een modern Nederlands lemma, met behulp waarvan alle Vroegmiddelnederlandse spellingvarianten van hetzelfde woord in één keer kunnen worden opgevraagd. Nadat eerst was begonnen met het handmatig in de tekst inbrengen van deze codes en lemmata, werd er later toe overgegaan de tekst automatisch voor te coderen en lemmatiseren en vervolgens alle teksten met de hand na te lopen en te corrigeren. Met de woordvormen uit de indices als uitgangspunt werd een schatting gemaakt van de code die bij een bepaald woord het

meest frequent zou voorkomen en samen met het daarbij behorende lemma werden deze gegevens vervolgens in alle tekstbestanden toegevoegd. Zo kreeg bijvoorbeeld het Vroegmiddelnederlandse woord *goet* automatisch code 100 (bijvoeglijk naamwoord; enkelvoud; geen uitgang) met het modern-Nederlandse lemma GOED. Bij het nalopen werden die gevallen waarin *goet* een zelfstandig naamwoord was, veranderd in code 000, terwijl het lemma gelijk bleef.

Na deze zeer arbeidsintensieve fase werden de bestanden via een computerprogramma gecontroleerd op eventuele technische onvolkomenheden. Gecontroleerd werd onder andere of alle documenten wel van een datering en lokalisering waren voorzien en of bij elke code wel een lemma was toegevoegd. Nadat alle bestanden technisch correct waren bevonden, konden ze worden ingevoerd in de materialenbank. Dankzij de relationele organisatie daarvan is het betrekkelijk eenvoudig om elk woord te koppelen aan de bijbehorende informatie, zoals code, lemma, woordsoort, datering, lokalisering, flexie en tekstgenre.

De redactionele werkomgeving

Voor het redigeren van een woordenboekartikel leest de redacteur het gewenste materiaal uit de materialenbank in in de redactionele werkomgeving. Hij heeft hierbij twee mogelijkheden tot zijn beschikking. Alle vindplaatsen van het gevraagde woord kunnen los op het beeldscherm worden gepresenteerd, voorzien van bijbehorende gegevens waaronder de lokalisering en de datering van het woord, het documentnummer van de tekst waarin het woord is aangetroffen, het genre van die tekst en het zogenaamde woordvormnummer, dat van belang is voor het kopiëren van citaten naar het woordenboekartikel. Verder zijn er kolommen waarin de redacteur een categoriseringscode kan aanbrengen. Deze is van belang voor de indeling van de semantische structuur. Daarnaast is er een kolom waarin staat aangegeven of er bij een bepaald woord al dan niet door de redacteur een citaat is afgebakend. Deze presentatie, die ‘fiche-samenvatting’ wordt genoemd, kan op verschillende manieren gesorteerd worden, alfabetisch, chronologisch of per regio, maar ook combinaties van deze factoren zijn mogelijk. Hiermee kan de redacteur zich een beeld vormen van de spellingvariatie en van de spreiding van het materiaal in tijd, ruimte en tekstgenre.

De andere manier van presentatie is die van het woord in context. De hoofdmoot van het beeldscherm wordt hierbij in beslag genomen door de Vroegmiddelnederlandse tekst. Hierbij worden het lemma, de code en de indicatie of er al dan niet al een citaat werd afgebakend op het scherm getoond. Uiteraard is ook hier ruimte voor het categoriseren van het materiaal. Voor meer informatie kan de redacteur een beroep doen op de functie ‘fiche detail’ waar *alle* gegevens die in de materialenbank aan een bepaald woord gekoppeld zijn, zijn terug te vinden. De presentatie van het woord in context is van belang bij het vaststellen van de flexie en bij de semantische analyse. Het materiaal dat voor opname in het woordenboek in aanmerking komt, kan worden gecategoriseerd en de citaten kunnen worden afgebakend door eenvoudigweg in de daartoe bestemde kolom met een *B* aan te geven waar het citaat moet beginnen en met een *E* waar het moet eindigen.

Een bij grote hoeveelheden materiaal zeer handige functie is het ‘sorteren op context’, waarbij de redacteur een of meer woordpatronen definieert, die vervolgens door de computer uit het materiaal worden gelicht en in een apart bestand worden weggeschreven. Bij de bewerking van het bez.vnw. kan bijvoorbeeld op deze manier worden bekeken hoe vaak de combinatie zelfstandig naamwoord + bezittelijk voornaamwoord voorkomt ten opzichte van die van bezittelijk voornaamwoord + zelfstandig naamwoord en bij de bewerking van een aanwijzend voornaamwoord kunnen alle bewijsplaatsen van voorzetsel + aanwijzend voornaamwoord worden opgevraagd. Het is ook mogelijk een selectie binnen een selectie te maken.

De lexicale databank

De lexicale databank is het *VMNW* in elektronische vorm. Hierin ligt alle informatie over de woordenboekartikelen opgeslagen. De redacteur vult deze database met behulp van een formulier op het beeldscherm, waarin verschillende velden de diverse informatiecategorieën vertegenwoordigen. Het werken met velden maakt het mogelijk om te zijner tijd veel meer informatie uit het *VMNW* te halen dan met behulp van een traditioneel woordenboek mogelijk zou zijn. Zo kunnen er woorden en delen van woorden (bijv. pre- en suffixen) worden opgevraagd, maar er kan ook op woordsoort worden gezocht, naar artikelen met een oudste vindplaats van 1275 of naar alle woorden die niet in het *MNW* voorkomen.

In het formulier zit een aantal functies die het werk van de redacteur vergemakkelijken. Zo kan de computer de totale frequentie van een woord en de frequentie per tekstgenre berekenen en de datering en lokalisering van de oudste vindplaats geven. Ook is er een functie die de in de redactionele werkomgeving afgebakende citaten naar de lexicale databank kopieert (per stuk op woordvormnummer of per categorie op categoriecode), waarbij niet alleen de Vroegmiddelnederlandse tekst, maar ook alle overige gegevens als datering, lokalisering en de vindplaats in de bron zijn inbegrepen. Hierdoor kan veel overtikwerk worden uitgespaard en worden veel mogelijke fouten vermeden. In het systeem zijn tevens diverse controles ingebouwd. Deze maken het bijvoorbeeld onmogelijk om een verkeerde afkorting te gebruiken in de velden ‘woordsoort’ en ‘flexie’. Bij het definitieve afsluiten van een woordenboekartikel wordt gecontroleerd of alle noodzakelijke velden wel zijn ingevuld. Hiertoe behoren onder andere *lemma*, *frequentie*, *woordsoort*, *flexie* en *definitie*. Ontbreekt een essentieel veld, dan wordt aan de redacteur gemeld waar hij in gebreke is gebleven. Voor dit hersteld is, kan het woordenboekartikel niet definitief worden afgesloten.

Het is uiteraard ook mogelijk om een woordenboekartikel te printen. Dit kan op twee manieren, namelijk in formulierstructuur, waarin alle velden worden afgedrukt, ongeacht of ze al dan niet informatie bevatten, of in artikelstructuur, waarin het woordenboekartikel eruitziet zoals het in het *VMNW* terecht moet komen. De eerste manier van printen kan rechtstreeks vanuit de lexicale databank geschieden, voor de laatste wordt gebruik gemaakt van een speciaal programma dat eerst zorgt voor een WordPerfect-bestand. Met behulp van deze beide printmogelijkheden kan de redacteur controleren of zijn woordenboekartikel voldoet aan alle eisen van een goed gestructureerd *VMNW*-artikel.

De uiteindelijke verschijningsvorm van het *VMNW* zal waarschijnlijk tweeledig zijn: in boekvorm, omdat dit voor velen toch voorlopig nog de enige hanteerbare vorm zal blijven, en in elektronische vorm, op CD-Rom, waarbij gebruik kan worden gemaakt van veel meer zoekmogelijkheden. Hierbij kan overigens de informatie ook veel gemakkelijker uit het woordenboek worden opgehaald.

Daarnaast - en dat is ook nu al mogelijk - kan men op verzoek de steeds completer wordende lexicale databank van het *VMNW* raadplegen.

Adres van de auteurs:
Instituut voor Nederlandse lexicologie, Postbus 9515, NL-2300 RA Leiden

Lijst van aangehaalde werken

CG - Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Uitgegeven door M. Gysseling. *Reeks I: ambtelijke bescheiden*. 's-Gravenhage, 1977. 9 dln. *Reeks II: literaire handschriften*. 's-Gravenhage, 1980 - Leiden, 1986. 6 dln.
DW - Jacob und Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig, 1854-1960. 16 Bde. in 32 Teile.
Inventaire - Inventaire des chartes [des Archives de la ville de Bruges]. Par L. Gilliodts van Severen. 1e série, 13me au 16me siècle. Bruges, 1871-1885.
MNW - E. Verwijs, J. Verdam: *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1953. 11 dln.
OED - A new english dictionary on historical principles. [...]. Ed. by J.A.H. Murray [et. al.]. Oxford [etc.], 1884-1924.
OHZ - Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Bewerkt door L.Ph.C. van den Bergh. 's-Gravenhage, 1866-1873.
WNT - Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's-Gravenhage, enz., 1882-...

Boekbeoordelingen

Over de ontwikkeling van absolute constructies / door J.A.M. Komen. - Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1994. - xiii, 338 p.; 24 cm - Tevens proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1994. ISBN 90-6064-853-6 Prijs: ƒ 50, -

De dissertatie waarmee J.A.M. Komen op 25 november 1994 aan de Universiteit van Amsterdam de doctorstitel verwierf, is een uitvoerige studie gewijd aan de ontwikkeling van absolute constructies. Het boek bestaat uit twee delen: een historiografisch deel (het meest omvangrijke), waarin de opvattingen over absolute constructies in de taalkundige traditie worden onderzocht, en een taalkundig deel, waarin enkele van oorsprong absolute constructies in het Nederlands worden geanalyseerd. Op de samenhang tussen beide gedeelten gaat de auteur overigens niet in. Aangezien methodologisch de historiografie van de taalwetenschap en de taalwetenschap zelf twee verschillende, van elkaar te onderscheiden gebieden zijn, zou het interessant zijn om te vernemen wat Komens visie op de relatie tussen beide is nu hij zijn onderwerp vanuit die twee invalshoeken benadert. Misschien is het te veel gevraagd om een dergelijk discussiepunt op metaniveau uitvoerig te behandelen. Toch zou ik graag willen weten of zijn standpunt in feite is terug te voeren op het praktisch nut dat hij voor hoofdstuk 4 formuleert, namelijk om te bezien ‘welke inzichten de Nederlandse taalkundige traditie heeft opgeleverd met betrekking tot de absolute constructie, en welke daarvan voor ons nog bruikbaar zijn’ (p. 112). Onverlet blijft uiteraard dat de onderzoeker alle vrijheid heeft om het gekozen onderwerp vanuit verschillende invalshoeken te benaderen en de resultaten ervan in één boek te verenigen.

In het eerste verkennende hoofdstuk van het historiografische deel wordt beschreven wat absolute constructies zijn, dat wil zeggen welke constructies in de taalkundige literatuur absoluut zijn genoemd. Nadat duidelijk is geworden dat het begrip verschillend is gehanteerd, luidt de voorzichtige conclusie dat bij alle verschillen ‘het “dubbele” karakter, de tweeledigheid, een gemeenschappelijk en wezenlijk kenmerk’ lijkt te vormen en dat de meest gebruikelijke vorm waarin de absolute constructie voorkomt, die van een verbinding NC + participium is (zie p. 36). De gesignaleerde verschillen vragen om een nadere beschouwing van de grammaticale traditie en daarmee ook van de ontwikkeling van het begrip absolute constructie. In hoofdstuk 2 komt de Latijnse traditie in oudheid, middeleeuwen en nieuwe tijd aan de orde, in hoofdstuk 3 de volkstaaltraditie in Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland en in hoofdstuk 4 de grammaticale traditie in Nederland.

In de hoofdstukken 3 en 4 komt een interessant verschil tussen Nederland en de andere genoemde Europese landen naar voren. De absolute constructie is nergens zo uitvoerig onderwerp van discussie geweest als in Nederland. In Italiaanse, Franse en Engelse grammatica's werd weliswaar eerder dan in Nederland de vraag aan de orde gesteld, in welke naamval de absolute constructie staat of zou moeten staan (in een verbogen naamval net als in het Latijn dan wel in een onverbogen naamval),

maar daar is ook eerder een *communis opinio* ontstaan, die een verdergaande discussie overbodig maakte. Men meende dat de absolute constructie in de onverbogen naamval stond (zie p. 92 en 108). In de Duitstalige landen achtte men de naamvalsvraag overigens niet van toepassing voor de eigen taal.

De opmerkelijk uitvoerige Nederlandse discussie werd in de achttiende eeuw op gang gebracht door Lambert ten Kate's keus voor de nominatief en Balthazar Huydecopers verzet daartegen. Huydecoper voerde argumenten aan voor de zesde naamval of ablatief. Zijn standpunt lokte weer kritische reacties uit van onder meer W.O. Reitz, M. van Leeuwaerden en Z.H. Alewijn. De ablativus absolutus-kwestie heeft zelfs vier jaar lang (1767-1771) de agenda van de vergaderingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde beheerst. Met archiefonderzoek heeft Komen veel details van de gevoerde discussie kunnen reconstrueren. Hij plaatst deze ook in een breder perspectief door ze te zien als voorbeeld van de uit de klassieke oudheid daterende tweespalt tussen *analogisten* enerzijds en *anomalisten* anderzijds. ‘De eersten, hier vertegenwoordigd door Huydecoper en in zijn voetspoor Elzevier, Zeydelaar, Clignett en tot op zekere hoogte Bilderdijk, trachten een aan de taal eigen regelmaat, die door het gebruik is bedorven, te herstellen. De laatsten, hier vertegenwoordigd door Ten Kate, de gebroeders Van Leeuwaerden, De Haes, Alewijn en Kinker, zoeken de regels voor het juiste taalgebruik bij de voortreffelijke schrijvers’ (p. 163). In de praktijk wint uiteindelijk het achtbare en beschaafde gebruik het en krijgen Ten Kate en de zijnen het gelijk aan hun kant.

De naamvalsdiscussie verliest eind achttiende eeuw haar belang: het accent komt anders te liggen, wat onder meer naar voren komt in Weilands grammatica uit 1805. Weiland meent dat de absolute constructie in het Nederlands moet worden vermeden, aangezien ze zou zijn ontstaan uit een verkeerde navolging van het Latijn. Het accent verschuift in de negentiende eeuw van de naamvalskwestie naar de vraag of de absolute constructie eigenlijk wel acceptabel is. Komen veronderstelt hier invloed van de Duitse grammaticale traditie, waarbinnen, met name door Adelung, naar voren is gebracht dat de absolute participiumconstructie wezensvreemd is aan het Duits. Vergelijk de volgende opmerking: ‘Deze opvatting wordt in Nederland *overgenomen* en verdedigd door onder anderen Weiland, Siegenbeek, Roorda, Brill en Den Hertog’ (p. 108; cursivering MvdW). Bewijzen voor directe invloed heb ik echter niet in het proefschrift kunnen vinden. Zijn die bewijzen er wel of moet niet veeleer gedacht worden aan het onafhankelijk van elkaar opduiken van een op zich toch niet zo onbegrijpelijke houding ten opzichte van de absolute participiumconstructie?

Uit de verdere bespreking van negentiende-eeuwers als Roorda, Brill, e.a. in hoofdstuk 4 blijkt de diversiteit van opvattingen over Nederlandse woorden die van oorsprong absolute constructies waren, zo groot te zijn dat de lezer zich gaat afvragen of een grondige hedendaagse analyse van het gebruik van participia als *uitgezonderd, gesteld* e.d. enig licht op de zaak kan werpen.

Wordt die verheldering in het taalkundige tweede deel, dat de titel ‘Transpositie door herinterpretatie’ draagt, geboden? De auteur onderzoekt hier allereerst de etymologie en de functie van het participium en komt daarbij tot een interpretatie van de ontwikkeling die het participium moet hebben doorgemaakt. Tegen die achtergrond volgen taalkundige analyses van enkele specifieke gevallen in het Nederlands:

drie hoofdstukken worden gewijd respectievelijk aan *behalve*, aan *uitgezonderd* en aan *gesteld* samen met *toegegeven*. Het zijn woorden die problemen opleveren voor een woordsoortelijke indeling: zijn het voegwoorden of voorzetsels/achterzetsels? Er heeft transpositie van deelwoord naar een andere woordsoort plaatsgevonden, een verschijnsel dat ook eerder in de grammaticale traditie (bijvoorbeeld bij Roorda en Brill) is gesignaleerd. Komen heeft zich tot doel gesteld om 'een beschrijving en verklaring te bieden voor de ontwikkeling van de genoemde participia tot syntactische verbindingswoorden (voorzetsels, achterzetsels, voegwoorden)' (p. 3). Hij blijkt dit te doen met analyses en redeneringen die aansluiten bij eerder werk van zijn co-promotor Dr. A.M. Duinhoven. Het is in dit verband begrijpelijk dat in het hoofdstuk gewijd aan het participium de vraag of het participium dan wel het nomen de kern van de constructie is, veel aandacht krijgt. Ook de opvatting dat verschuivingen in oorspronkelijke semantische verhoudingen binnen een woordgroep uiteindelijk tot nieuwe syntactische structuren leiden, is een bekend geluid. Concrete voorbeelden zijn in de hoofdstukken 6 tot en met 8 te vinden. Zo wordt in het geval van *gedurende de oorlog* de volgende ontwikkeling verondersteld: een verschuiving van *gedurende* (kern) *de oorlog* (specificatie) naar *gedurende* (ondergeschikt) *de oorlog* (kern), met als uiteindelijk resultaat dat *gedurende* voorzetsel is geworden (zie pp. 192-3).

Synchrone problemen worden verklaard met hypothesen over diachrone ontwikkelingen. Er wordt daarmee een zeker licht geworpen op de soms problematische status van bepaalde woorden. Toch zie ik twee moeilijkheden bij deze benadering. Allereerst blijft bij de opgestelde hypothesen de tijdsperiode waarin de verschillende onwikkelingen zich hebben voltrokken, ongespecificeerd. De vraag rijst ook hoe zou zijn vast te stellen met welke fase van de voorgestelde ontwikkeling we in specifieke gevallen te maken hebben. Blijven deze problematische zaken buiten beschouwing omdat vanuit de synchrone problematiek is geredeneerd en een diachrone descriptie geen prioriteit heeft?

Wanneer we de dissertatie overzien, kan vastgesteld worden dat de auteur daar waar hij zich in het eerste deel op secundaire literatuur moest baseren (hoofdstukken 2 en 3) een goed overzicht geeft op basis van verwerking van een bewonderenswaardige hoeveelheid relevante literatuur. Het eigen onderzoek in hoofdstuk 4 heeft een verhelderende beschrijving van een opmerkelijke discussie opgeleverd. De uitgevoerde analyses in het tweede deel zijn binnen het gekozen kader verantwoord, maar roepen wel vragen op. Tenslotte blijkt de zorgvuldigheid van de auteur ook uit de bijlage met biografische aantekeningen over taalbeschouwers en grammatici, de zeer uitvoerige bibliografie, waarin zelfs een (gelezen) Russischtalige publicatie niet ontbreekt, en drie registers, een naamregister, zakenregister en woordregister. Voor historiograaf en taalkundige heeft Komen de ontwikkeling in de opvattingen over de absolute constructies in kaart gebracht en daarnaast ook analyserend mogelijke ontwikkelingen geschetst van de absolute constructies zelf. Ondanks enkele onbeantwoorde vragen, kan het resultaat als een rijk boek over een verre van eenvoudig onderwerp getypeerd worden.

M.J. van der Wal

Stichtelijke lust: de toneelspelen van D.V. Coornhert (1522-1590) als middelen tot het geven van morele instructie / door Anneke C.G. Fleurkens. - Hilversum: Verloren, 1994. - 422 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-6550-397-8 Prijs: ƒ 69, -

Naar het toneelwerk van Coornhert is in het verleden al wel, twee keer zelfs, promotie-onderzoek verricht (door Van der Meulen in 1945 en door Geeraerts in 1951). Dit had evenwel, conform de toen in zwang zijnde opvattingen binnen de literatuurwetenschap, primair een literair-kritisch doel: de esthetische waarde van Coornherts toneelspelen moest bepaald worden. En zo was in de oudste van deze studies het zogenoemde klassieke drama de norm, terwijl in de jongste een queeste ondernomen werd naar 'het grote model' waaraan Coornherts toneelstukken wat hun stof betreft en een aantal formele uiterlijke kenmerken beantwoord zouden hebben.

Op 28 oktober 1994 promoveerde Anneke Fleurkens aan de Universiteit van Amsterdam op een nieuwe studie over Coornherts toneelspelen. Zij werkt volgens de tegenwoordig gangbare, zoveel mogelijk historische benadering van het oudere toneel. De aandacht voor de morele instructie en de daarbij gebruikte technieken staat hierin centraal. Voor deze bestudering van Coornherts spelen hebben Fleurkens' promotor Marijke Spies en haar co-promotor Mieke B. Smits-Veldt de noodzakelijke voedingsbodem verschaft. De eerste vooral met publicaties over de argumentatiestrategieën binnen het Franse en het Nederlandse allegorische toneel tot 1550, de tweede met onder meer haar dissertatie over de instructie-techniek in het vroegzeventiende-eeuwse toneel van Samuel Coster. Mede op basis van deze onderzoeksresultaten heeft Fleurkens kans gezien de toneelstukken van Coornhert opnieuw te belichten. Het was in de eerste plaats haar bedoeling zicht te krijgen op de twee strategieën die Coornhert in praktijk bracht om zijn publiek 'lustig' te 'stichten': argumentatie en allegorische verbeelding. Maar 'de inhoud stond voor een onafhankelijk denker als Coornhert echter voorop. Ik zal daarom tevens aangeven wèlke ideeën hij via zijn toneelstukken uitdroeg en hoe deze zich verhouden tot zijn opvattingen in het algemeen' (p. 20). Gelet op deze doelstelling, te lezen in het inleidende hoofdstuk 1, lijkt Fleurkens dus niet uit te zijn geweest op een waardebepaling van Coornherts toneelstukken, zoals de twee vroegere auteurs van dissertaties. Toch lezen we in het 'Besluit' (hoofdstuk 5) en op het omslag dat Coornherts toneelstukken op grond van de doelstelling waarmee ze geschreven zijn en de manier waarop de auteur die realiseerde 'zeker' en 'wel degelijk boeiend' blijken te zijn. Daarmee geeft Fleurkens óók een waardebepaling, zij het een historisch gefundeerde. Evaluatie en doelstelling maken nieuwsgierig naar het pièce de resistance van haar boek. Dat beslaat drie hoofdstukken.

Hoofdstuk 2 heet 'Coornhert als zestiende-eeuws toneelauteur'. De relatie van Coornherts toneel tot de toneeltraditie wordt erin geschetst, zo staat in hoofdstuk 1 aangekondigd.

Het begrip 'toneeltraditie' wordt geoperationaliseerd als het ernstige toneel, i.c. het zinnespel van de rederijkers en de Franse moralité, waarmee het zinnespel verwant is. Van beide varianten bespreekt Fleurkens aan de hand van andere studies de

belangrijkste conventies. Deze spitsen zich toe op allerlei aspecten van allegorische verbeelding, een van Coornherts beleringsstrategieën. Uitgaande van die conventies hadden verwachtingen geformuleerd kunnen worden voor de analyses van de stukken (hoofdstuk 4), maar Fleurkens heeft ervoor gekozen om onder vooruitwijzing naar die analyses conclusies te trekken over 'de relatie' van Coornherts toneel met het zinnespel en de moralité. Anders gezegd, lezers kennen de analyses nog niet en moeten bij voorbaat instemmen met wat Fleurkens erover zegt. Ik begrijp niet zo goed waarom deze presentatievorm gekozen is, temeer omdat hoofdstuk 3, dat over de context van Coornherts andere beleringsstrategie handelt, wél besloten wordt met 'verwachtingen'.

De bedoelde 'relatie' met de toneeltraditie is 'de confrontatie' van Coornherts stukken met het zinnespel en de moralité. Daarbij wordt zowel op overeenkomsten als verschillen gewezen. Wat de eerste variant betreft, stelt Fleurkens: 'de toneelspelen van Coornhert blijken zowel wat beleringsgerichtheid als allegorische vormgeving betreft nauw verwant met de zinnespelen van de rederijkers' (p. 39). Ten aanzien van de tweede variant kan veel minder van verwantschap gesproken worden. Zich baserend op een studie van Helmich over de allegorie concentreert Fleurkens zich achtereenvolgens op drie soorten allegorische conventies: constituenten van de personificatie, 'de allegorische kosmos' oftewel het patroon van relaties tussen de toneelpersonages, en de allegorische handeling. Als constituenten van de personificatie onderscheidt Helmich drie groepen personages en die blijken alle, met de bijbehorende kenmerken, in Coornherts stukken voor te komen. De mogelijkheid om de toneel'kosmos' te allegoriseren gebruikt Coornhert echter nauwelijks. En ook op het punt van de allegorische handeling lijkt Coornhert af te wijken van de Franse moralité. Helmich beschrijft een aantal mogelijkheden van het zogenaamde 'levens-wegmodel', de handelingsstructuur die de Franse moralité kenmerkt. De spelen van Coornhert blijken hier meestal van af te wijken en twee ervan vertonen zelfs een heel eigen patroon. De ontwikkeling van de levensweg in Coornherts stukken is veel minder lineair dan Helmich op basis van zijn materiaal constateert. Coornherts toneel heeft veel meer de structuur van een coherente discussie over een bepaalde kwestie dan de structuur van opeenvolgende, afzonderlijke fasen van een levensweg. In de slotparagraaf staat dat 'de gesignaleerde verschillen voorlopig alleen de toneelspelen van Coornhert gelden' en dat de geschetste conventies in 'andere' Nederlandse zinnespelen wel te traceren zijn, 'die overigens niet rechtstreeks aan de moralité ontleend hoeven te zijn maar ook op andere tradities kunnen stoelen' (p. 54). Met 'andere' spelen doelt Fleurkens op 'de vroegere Nederlandse zinnespelen' waaraan Marijke Spies een artikel gewijd heeft (p. 54, noot 150). Maar welke 'andere tradities' er bedoeld zijn, blijft in het midden.

Dit hoofdstuk biedt ook extra informatie die niet direct met de doelstelling van het boek verband houdt. Soms komen daar nieuwe vragen uit voort. Dat is bijvoorbeeld het geval met het schemaatje waarmee de inleidende paragraaf eindigt. Hierin zijn Coornherts stukken gerangschikt volgens de (soms geschatte) tijd van ontstaan en het publicatiejaar. Wat dan direct opvalt is dat alleen het jongste toneelstuk, *Blinde voor Jericho*, uitgegeven werd in het jaar waarin het ook geschreven is (1582), dat de overige stukken altijd geruime tijd later gedrukt zijn dan het jaar van ontstaan

en dat het jaar 1582 met vier spelen het belangrijkste publicatiejaar geweest is. Behalve het al genoemde *Blinde voor Jericho* publiceerde Coornhert toen ook de *Rijckeman* (ontstaan ca. 1550), *Lief en Leedt* (ontstaan in 1567) en twee stukken onder de verzameltitel *Tweeling* (ontstaan in 1567-1568). Maar waarom zoveel stukken tegelijk, waarom juist in dat jaar, waarom juist deze stukken, en: wat kan dit alles zeggen over Coornherts toneelopvattingen? Voor een lezer zijn dit even intrigerende als voor de hand liggende vragen, maar de schrijfster stelt ze niet.

Na de paragraaf met het schema volgen uiteenzettingen over 'Coornherts visie op toneel' en 'De intentie tot opvoering'. In de eerste wordt een al te verwachtingsvolle lezer meteen al gewaarschuwd: 'Coornherts meest expliciete poëticale uitspraken hebben betrekking op de versbouw, die als zodanig buiten het kader van dit onderzoek valt' en zijn 'dramatheoretische' uitspraken zijn 'beperkt' (p. 23). Het vervolg maakt mijns inziens duidelijk dat dit wel wat positiever geformuleerd had kunnen worden indien meer was uitgegaan van het voor Coornhert zelf en zijn tijdgenoten zo centrale begrip 'waarheid'. Zoals Overdiep destijds al constateerde, ging 'de liefde tot de waarheid' Coornhert 'boven alles' (*Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, dl. III, p. 356). Ook de uitspraken van Coornhert die Fleurkens verzameld heeft lijken daar inderdaad door ingegeven te zijn. 'Waarheid' was voor Coornhert het woord Gods, dus christelijke, bijbelse of bijbels-geïnspireerde waarheid; hij heeft het als zijn levenstaak beschouwd het zoeken naar die waarheid zo overtuigend mogelijk uit te dragen teneinde deugdzaam handelen te bevorderen. Deze opvoedende taak bepaalde al zijn bezigheden, of hij nu vertaalde, dichtte, graveerde of toneelstukken, dialogen, brieven, of traktaten schreef, of polemiseerde met tijdgenoten. In zijn tijd bekende woord- en beeldmedia maakte hij alle dienstbaar aan het zoeken naar 'waarheid'. Voor hem zullen al die genres dus een samenhangend geheel gevormd hebben in de zin van een retorisch instrumentarium. Vanuit deze optiek is het begrijpelijk dat algemeen-retorische aspecten als stofkeuze ('ware zaken') en een daarbij passend geachte stijl (het genus humile), versificatie ('vrij' rijmen) en taal ('Neder Hollantsch') eerder Coornherts expliciete aandacht zullen hebben gehad dan tekstinterne en specifiek genregebonden kwesties zoals 'de structuur en vormgeving van toneelstukken' (wat Coornhert daar overigens ook onder verstaan moge hebben). En de enkele keer dat hij zich enigszins in die richting lijkt uit te spreken (zie hoofdstuk 3, p. 117), betreft het *retorische* vormgeving, i.c. de wijze van argumenteren.

In de paragraaf 'De intentie tot opvoering' maakt Fleurkens duidelijk dat Coornhert inderdaad bewust met de mogelijkheid tot opvoering van zijn stukken rekening hield en er ook belang aan hechtte. Toch lijken ze, gelet op de thans beschikbare feiten, maar heel weinig opgevoerd te zijn. De enige publieke opvoering die bekend is, is die van *Blinde voor Jericho* in 1584 door leerlingen van de Latijnse school te Deventer en al zijn er 'sterke aanwijzingen' voor andere opvoeringen binnen vergelijkbaar humanistische circuits, het zullen toch niet meer dan incidenten geweest zijn. Dit soort gegevens zijn wetenswaardig, maar naar mijn smaak blijven ze te los staan van de bedoeling van het boek. Waarom heeft Coornhert niet of nauwelijks gebruik gemaakt van het circuit waarbinnen in zijn tijd meestal toneelstukken werden opgevoerd (een rederijkerskamer); kwam dat misschien doordat de door hem

gehanteerde beleringsstrategieën of zijn waarheidsopvatting afweken van wat daar vertoond werd (werden ze misschien te 'modern' gevonden?), en zo ja, zijn de opvoeringsgegevens daarom te traceren in de humanistische omgeving van het Latijnse schoolonderwijs - maar waardoor zal het aantal opvoeringen ook daar niet hoog geweest zijn? (vielen Coornherts stukken misschien buiten de boot omdat ze in het 'Neder Hollantsch' geschreven waren?) Ik vind het jammer dat vragen als deze niet gesteld worden.

Hoofdstuk 3, 'Morele instructie op basis van argumentatie' is eveneens een rijk hoofdstuk. Het biedt allereerst een belangwekkende en heldere reconstructie van de in Coornherts tijd vigerende opvattingen over de argumentatieleer ('Humanistische argumentatie'). Vervolgens laat Fleurkens zien in hoeverre we bij Coornhert vertrouwdheid met het humanistische retorica-concept mogen veronderstellen. Ten slotte formuleert zij, als overgang naar de analyses in het volgende hoofdstuk, verwachtingen ten aanzien van de argumentele structuur van Coornherts toneelspelen.

'Waarheid' was niet alleen voor een humanist als Coornhert belangrijk, voor zijn tijdgenoten gold dat niet minder. Humanisten hadden echter een fundamenteel andere visie op het waarheidsbegrip dan scholastici, betoogt Fleurkens, en die bracht een andere wijze van argumenteren met zich mee. Scholastici gingen uit van een vastliggend en kenbaar waarheidsbegrip. Hun bedoeling was inzicht te verschaffen in die waarheid en dat deden ze door uitgaande van zekerheden formeel-logisch te redeneren. Voor humanisten daarentegen stond niet meer vast dat 'waarheid' kenbaar en zeker was: men diende naar waarheid te zoeken door redenerenderwijs waarschijnlijkheden te verkennen en zo uit te komen bij de meest waarschijnlijke waarheid. Vertaald in termen van leringoverdracht ging het scholastici er vooral om de kennis van waarheid te bevorderen (een metafysisch doel) terwijl humanisten veeleer beoogden moreel verantwoord gedrag over te brengen (een ethisch doel). Om dit te realiseren combineerden humanisten strategieën van de dialectica, die de mogelijkheid bood tot het vinden van de meest waarschijnlijke waarheid, met de retorica, waarmee die waarheid zo overtuigend mogelijk overgedragen kon worden. Fleurkens betoogt dat hier de invloed van met name Agricola's *De inventione dialectica* (in 1479 voltooid) richtinggevend is geweest. Zij bespreekt voorts een viertal concrete veranderingen in de argumentatie van de humanisten en formuleert op grond daarvan verwachtingen ten aanzien van de toepassing van humanistische argumentatiestrategieën in Coornherts toneelspelen. De stukken zouden in de eerste plaats meer aandacht voor finiete of concrete vraagstukken moeten weerspiegelen dan voor algemene of infiniete, in de tweede plaats zouden pro- en contra-argumentatie er evenwichtig in aan bod moeten komen, ten derde zouden de daarbij behorende weerleggingsstrategieën gevolgd moeten zijn en ten slotte zou hetzelfde moeten gelden voor de afwisselende toepassing van retorische en dialectische loci.

In hoofdstuk 4, 'Morele instructie in Coornherts toneelspelen' volgen de analyses. Hoe 'modern', dat wil zeggen, humanistisch georiënteerd waren zijn stukken nu eigenlijk? Dit is de kern van wat Fleurkens na wil gaan en daartoe gaat zij op zoek naar 'welke combinatie van allegorische vormen en al dan niet beproefde argumentatiestratiegieën Coornhert in zijn toneelspelen hanteerde om de beoogde instructie te realiseren' (p. 118). Maar ook de inhoud van het betoogde laat zij aan bod

komen. De analyses verlopen steeds volgens een vaste structuur: kort inhoudsoverzicht, feitelijke gegevens over het ontstaan van het spel in kwestie, de drukgeschiedenis en de eventuele geadresseerde, de kwestie of het spel meer finiet of infiniet mag heten, de structuur per scène met aandacht voor de diverse argumentatiestrategieën, de wijze van verbeelding, 'inhoudelijke bijzonderheden' en 'verdere opmerkingen' over zaken die ook 'enige aandacht verdienen' (p. 120). Elk van de tien stukken krijgt evenveel aandacht, wat ertoe geleid heeft dat dit hoofdstuk meer dan de helft van de hele dissertatie beslaat. Hoe zorgvuldig, gedegen en controleerbaar deze werkwijze ook zijn mag, voor mij had dit hoofdstuk enigszins teveel van het goede en in weerwil van wat Fleurkens (ook) met haar studie beoogde, ontstond bij mij gaandeweg de neiging Coornherts stukken steeds minder 'boeiend' te gaan vinden. Had hier niet beter volstaan kunnen worden met een paar exemplarische analyses van 'modern' te noemen stukken aangevuld met bijzonderheden over die spelen die daarvan afwijken? Het 'Besluit' (hoofdstuk 5) laat zien dat dit inderdaad goed mogelijk was geweest. Hierin spreekt Fleurkens van een spanningsveld in Coornherts toneeloeuvre: de meeste spelen zijn gebaseerd op 'een humanistisch te noemen wijze van argumenteren', maar twee stukken, *T'Roerspel vande kettersche werelt* en *Lief en leedt* zijn 'zijn twee meest traditionele' (p. 377).

Alles bij elkaar genomen kan ik concluderen dat het onderzoek naar het oudere toneel zeer veel gewonnen heeft met Fleurkens' uiteenzettingen over de Franse moralité en het zinnespel (hoofdstuk 2) en over humanistische argumentatiestrategieën (hoofdstuk 3). Bovendien is het Coornhertonderzoek een gedegen en uitvoerige studie rijker.

Marijke Meijer Drees

Afbeeldingsrelaties: een taal- en letterkundig essay over Huygens' Donne-vertalingen / Nanne Frederik Streekstra. - [S.l.: s.n.], 1994 (Groningen: Universiteitsdrukkerij). - XIV, 388 p.: tab.; 23 cm ISBN 90-9007193-8 Prijs: *ƒ* 45, -

Op 19 mei 1994 promoveerde aan de Rijksuniversiteit te Groningen Nanne Streekstra op het proefschrift *Afbeeldingsrelaties* dat hij in de ondertitel karakteriseerde als *Een taal- en letterkundig essay over Huygens' Donne-vertalingen*. Het fraai uitgevoerde boek bevat drie hoofdstukken, een bijlage met de behandelde teksten, een bibliografie en een summary. In het eerste hoofdstuk verantwoordt Streekstra de keuze van zijn materiaal. Het tweede geeft een welhaast uitputtend overzicht van de status quaestionis betreffende de bestudering van Huygens en Donne. In het derde hoofdstuk beschrijft Streekstra Huygens' vertaalstrategieën. Registers ontbreken.

In het 'Ten geleide' dat de auteur zijn boek meegaf, betreurt hij het uiteengroeien van taal- en letterkunde. In dit taal- en letterkundig *essay* beoogt hij een afspiegeling te geven van de samenhang die er bestaat tussen beide. Zijn studie heeft een letterkundige strekking: 'de beschrijving van de relatie(s) tussen literaire objecten' namelijk 19 gedichten van Donne en de vertalingen daarvan door Huygens. De aard van de beschrijving is 'overwegend taalkundig georiënteerd'.

Voor zijn onderzoek komt ‘reeds bewerkt en uitgegeven materiaal als eerste in aanmerking’, stelt Streekstra, aangezien ‘de doelstelling van het onderzoek niet gelegen is in het ontsluiten van zeventiende-eeuwse teksten met alle manuscriptologische, filologische of druk- en editietechnische facetten die daaraan inherent zijn’ (p. 12). Voor de teksten van Huygens geeft Streekstra de voorkeur aan de versie in *De gedichten van Constantijn Huygens*, uitgegeven door Worp (Groningen 1892-1899), wegens de goede beschikbaarheid, de nauwkeurigheid en het feit dat Worp Huygens' tekst geeft in de versie die een minimale afstand in de tijd tot de brontekst kent. Deze keuze vind ik niet gelukkig. Juist bij Constantijn Huygens beschikken wij over handschriften, die het ons, zoals Strengholt heeft aangetoond, mogelijk maken Huygens te zien worstelen met de vorm en inhoud van zijn werk.[1] De uitgave van Worp, hoe voortreffelijk ook voor zijn tijd, voldoet nu niet meer. Vergelijking van de tekst van vertaling nummer vier (p. 323) met Strengholts transcriptie van het handschrift, brengt opvallende verschillen aan het licht. De variaties die Streekstra (p. 15) bij zijn onderzoek ‘dat zich voornamelijk bezig houdt met kwantitatieve macro-aspecten van de tekst’ zelf van ‘weinig belang’ vindt (minuskel/majuskel, gebonden of gescheiden notering van woorden en woorddelen) laat ik hierbij buiten beschouwing. Een verschilpunt is te vinden in r. 8. Streekstra geeft daar: ‘haer' heil’ terwijl Strengholt de open variant ‘haer' /heil/grond/’ noteert. Een tweede verschil geeft r. 35, waar Streekstra met Worp ‘royt’ heeft en Strengholt ‘maeckt’. Deze verschillen zijn te verklaren door de werkwijze van Worp nader te beschouwen. Worp geeft in de voetnoten bij zijn tekst ook de belangrijkste handschriftelijke varianten (*eerst*...). Streekstra weet dat blijkens zijn beschrijving bovenaan p. 20, maar heeft voor zijn onderzoek de consequenties ervan niet willen volgen. In een studie over de vertaalpraktijk van Huygens mogen m.i deze ‘*eerst*varianten’ (d.w.z. getuigen uit een eerdere fase) niet achterwege blijven. Huygens blijkt met deze later gewijzigde of - bij open varianten - van een alternatief voorziene woorden, soms zelfs letterlijk dichter bij zijn brontekst te zijn gebleven. Anders gezegd: deze varianten kunnen aanwijzingen bevatten over de Engelse manuscripten die Huygens in ieder geval voor de eerste groep vertalingen, die uit 1630, voor zich op tafel gehad moet hebben.[2]

Bij de keuze van Donne's teksten hanteert Streekstra dezelfde criteria. Voor de tweede groep vertalingen van Huygens neemt hij als basistekst de gedrukte versie uit de editie 1633. Huygens kan deze editie gebruikt hebben; hij werd op 13 september 1632 door John Marriot aangemeld bij The Stationers' Register, dus ruim voor 18 augustus 1633, de vroegste datum onder Huygens' tweede reeks. Voor de eerste reeks moet Huygens zich op manuscripten hebben gebaseerd.[3]

Over de vraag welke dat geweest kunnen zijn, handelt een exemplarische excursie (p. 25-36) waarin de auteur via een vijftal aandachtspunten (aan- of afwezigheid van een gedicht in een groep, datering van het handschrift, keuze van titels, weergave van strofen en de tekstvarianten) tot de conclusie komt dat zonder nader filologisch onderzoek de mogelijkheid om de legger te achterhalen niet met zekerheid gegeven kan worden.

Ik denk dat er meer winst te boeken is. Ik verwacht ten eerste dat, uiteraard na manuscriptologisch en filologisch onderzoek van de Huygenshandschriften, er voldoende aanwijzingen voorhanden zullen zijn om met succes een beroep te doen op

de database die met het oog op de variorum editie van Donne's poëzie door o.a. Ernest W. Sullivan II wordt bijgehouden.[4] Uit de daarin beschreven 240 handschriften met gedichten van Donne moeten voor de negentien door Huygens vertaalde verzen, met behulp van varianten groepen Donne-teksten te selecteren zijn. Ten tweede meen ik dat provenance-onderzoek van de aldus geselecteerde manuscripten gecombineerd met het (archief)onderzoek van o.a. Paul Sellin naar de 'Anglo-Dutch relations van Huygens' tastbaarder resultaten zal opleveren.[5]

Ruim 100 bladzijden van zijn *essay* besteedt Streekstra aan een samenvattend historisch overzicht van wat hij de 'beïnvloedingskwestie en de waarderingsgeschiedenis' noemt. Uitgebreid gaat de auteur in dit tweede hoofdstuk van zijn boek in op de secundaire literatuur over Donne en Huygens. Hij groepeert de verschillende uitspraken over de beïnvloeding rond drie kernen: biografische zaken, uitspraken van de dichter zelf ('ipse dixit-gegevens') en tekstuele argumenten. In de waarderingsgeschiedenis brengt Streekstra een verdere differentiëring aan in het type oordeel dat geformuleerd wordt. Vervolgens brengt de auteur een scheiding aan tussen de oordelen van tijdgenoten en die van de negentiende-eeuwse tekstbezorgers en filologen.

Bij dit alles gaat de auteur zeer grondig te werk, hij citeert veel en schuwt interne verwijzingen of herhalingen niet. Dit maakt dit hoofdstuk zeer geschikt als een algemene inleiding op een studie over Huygens en Donne. Bekende feiten worden in een didactisch verantwoord kader aangeboden. Dit hoofdstuk bevat ook enkele nieuwe gegevens waar ik hier nadrukkelijk op wil wijzen. Op p. 91-93 wijst Streekstra in het bekende gedicht *Op de dood van Vrouw Anna Killigrew* op een tekstueel argument voor 'beïnvloeding': Huygens' 'pack van ziel en romp' (r. 12) is een echo van regel 94 uit Donne's *The Second Anniversarie: of the Progres of the Soule*. Een tweede vondst vormt het oeuvre van de Franeker burgemeester Willem Staeckmans (overleden in 1641) met 'vier items (...) die van enig belang zijn met het oog op de receptie van Huygens' Donne-vertalingen' (p. 146-148).

Binnen de dissertatie staat dit hoofdstuk wat los van de andere, ook al wordt aan het einde ervan (in sectie 2.3 'Descriptieve bijdragen') vooruitgeblikt op een 'toepassing van taalkundige inzichten bij de contrastieve analyse van Huygens' Donnevertalingen' (p. 196) die in hoofdstuk drie aan bod komen.

Het derde en laatste hoofdstuk valt in drieën uiteen. De eerste vijftig bladzijden ervan worden gevuld met 'contrastieve verkenningen' naar aanleiding van de poëzie-vertalingen van Donne èn Huygens van zeven regels uit het eerste Klaaglied van Jeremia in de prozaversie van Tremellius. Daarna komen in sectie 3.2. Huygens' vertaalstrategieën bij teksten van Du Bartas, Guarini en Donne aan bod. Streekstra sluit dit hoofdstuk af met 3.3 'Besluit: afbeeldingsrelaties' (p. 299-312).

Kwalitatief vormt de compleet uitgewerkte vergelijking van de Jeremia-vertalingen van Donne en Huygens voor mij een hoogtepunt. Streekstra laat hier overtuigend zien dat met behulp van een taalkundig instrumentarium de *afbeeldingsrelaties* tussen brontekst en de beide doelteksten inzichtelijk geanalyseerd kunnen worden en argumenten opleveren om zinnige uitspraken te doen over beide vertalingen. De auteur maakt het de lezer van deze sectie en dit hoofdstuk echter niet gemakkelijk.

Streekstra vooronderstelt namelijk een flinke portie (modern-)taalkundige terminologie bekend. Een onvoorbereide lezing van een zin als: 'Het propositionele frame kan uiteraard op zijn beurt weer ingebed zijn in een modus-omgeving; de ongemarkeerde standaard is daarbij DECL, maar vragende of uitroepende varianten zijn net zo goed mogelijk' (p. 200) leidt tot onbegrip. Zo zijn er meer passages die waarschijnlijk voor geharde chomskyanen glashelder zijn. Veel lezers zullen dat echter niet (of niet meer) zijn. De vraag dringt zich dan ook op of voor de behandeling van de afbeeldingsrelaties deze modern-taalkundige beschrijftaal wel zo noodzakelijk is. In eerdere publicaties slaagde de auteur er naar mijn mening ook in de afbeeldingsrelaties zinnig te becommentariëren.[6] Het terminologisch grammaticaal geweld had wel wat minder mogen zijn. Een gemis in deze sectie vind ik het dat de auteur zich bij de bespreking van de verhouding tussen versificatie en zinsbouw baseert op Van den Berg die deze kwestie voor Middelnederlandse teksten behandelde, zonder het werk van Van Leuvensteijn, die vooral zeventiende-eeuwse teksten - o.a. van Huygens - onderzocht, daarbij te betrekken.[7]

Niettemin heb ik grote waardering voor deze sectie. De hierin vertoonde analyse had ik ook graag gezien voor de negentien gedichten van Huygens. Helaas komt het er daar niet meer van in dit boek. De laatste sectie is nog maar een klein vlammetje vergeleken bij het vuur in sectie 3.1. De auteur geeft niet meer dan enkele voorbeelden van *factorisatie-processen*. Veelbetekenend vind ik het dat nog op p. 306, zes bladzijden voor het einde, te lezen is: 'Alvorens de overstap te maken naar de Donne-vertalingen [...]'.

Concluderend kan ik de auteur feliciteren met dit boek. Hij heeft een uitgebreide samenvatting gegeven van het vele voorbereidende werk dat, niet in de laatste plaats ook door hemzelf, is verricht in het onderzoek naar de Donne-vertalingen van Huygens. De beoogde afspiegeling van de samenhang tussen taal- en letterkunde heeft Streekstra in deze studie niet kunnen geven. Is zijn 'letterkunde' (hoofdstuk 2) te zeer historiografie gebleken, zijn taalkunde was te specialistisch. Meer literairgeïnteresseerden verwijs ik graag naar de bloemlezing uit Donne van Odin Dekkers.[8] Literatuurhistorici en vertaaltheoretici zullen op het proefschrift van Streekstra kunnen voortbouwen, al zullen zij een register van namen en termen node missen.

Ad Leerintveld

De parabel bij Multatuli: hoe moet ik u aanspreken om verstaan te worden? / door Philip Vermoortel. - Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1994. - 346 p.; 25 cm. - (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Reeks 6, Bekroonde werken ISSN 0770-7967; 124)
ISBN 90-72474-13-9 Prijs niet opgegeven

Wat afgaande op de titel een detailstudie lijkt, is in werkelijkheid een onderzoek naar de kern van Multatuli's schrijverschap. Philip Vermoortel heeft een briljante dissertatie geschreven, waarin hij nieuw licht laat schijnen op de al zo vaak gesignaleerde ambivalente houding die Multatuli ten aanzien van het schrijven inneemt: Multatuli, de schrijver die geen schrijver wilde zijn, maar zich nergens anders zoveel inspanningen voor heeft getroost.

Er zijn twee redenen voor Vermoortel om zich in het bijzonder met de parabel bij Multatuli bezig te houden. Multatuli ziet in het voetspoor van Jezus, met wie hij zich zo graag en veelvuldig identificeerde, de parabel als een genre dat bij uitstek geschikt is om een boodschap te verkondigen. Daarom neemt de parabel zo'n belangrijke plaats in zijn oeuvre in. In dit verband had Vermoortel nog kunnen wijzen op de bloemlezing die Multatuli's vrouw Mimi in 1876 met goedkeuring van en

in samenwerking met haar echtgenoot uit zijn werk heeft samengesteld: het is veelzeggend voor de grote waarde die Multatuli aan de parabel toekent, dat het merendeel van de parabels die Vermoortel in zijn dissertatie behandelt, in deze bloemlezing is opgenomen. De tweede reden is, dat de 'parabel-techniek' in Multatuli's hele oeuvre een zeer belangrijke plaats inneemt. In het tweede deel van zijn studie gaat Vermoortel daar dieper op in.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel geeft Vermoortel een uitvoerig exposé van de bestaande theorieën over de parabel (en verwante genres als allegorie en fabel) in (1) de moderne bijbelexegese - Vermoortel: 'De parabel is nergens uitvoeriger en gedetailleerder bestudeerd dan in de bijbelexegese' (p. 55) - en in (2) de literatuurwetenschap. Vermoortel neemt voor dit overzicht alle tijd, om uiteindelijk tot de conclusie te komen dat elke definitie van het genre parabel historisch bepaald is en afhankelijk van het materiaal waarop ze is gebaseerd. De consequentie hiervan is, dat het niet mogelijk is om met één algemeen geldige parabeldefinitie 'uit Multatuli's oeuvre de "echte" parabels te distilleren of, omgekeerd, de teksten die hij "parabel" noemt, aan dat model te toetsen' (p. 98). In plaats daarvan zal Vermoortel op grond van enkele beschouwingen van Multatuli over het genre zelf en met behulp van een aantal verhalen die Multatuli expliciet parabel noemt, zijn parabelpoëtica reconstrueren. Het voorafgaande overzicht is hierbij slechts in zoverre behulpzaam, dat zij Multatuli's beschouwingen enig reliëf geeft en het mogelijk maakt die historisch te situeren. Voor de meer dan 100 bladzijden die deel I telt is dat een wat mager resultaat en het advies dat Vermoortel in de Inleiding geeft, dat de lezer die in het eigenlijke onderwerp - de parabel bij Multatuli - geïnteresseerd is, gerust het eerste deel kan overslaan, is daarom niet louter een beleefdheidsformule.

In deel II probeert Vermoortel om op basis van metateksten - fragmenten en passages uit het werk en de correspondentie - Multatuli's parabelpoëtica te reconstrueren. Deze reconstructie leert dat bij Multatuli centraal staat dat de parabel een retorisch-strategische functie heeft: 'Zij dient om de lezer tot een "besef", een "inzicht", een "idee" van "waarheid" te brengen. Omdat de feitelijke waarheid wegens haar dorre karakter niet gelezen wordt, doet de parabelverteller een beroep op een "kleed" dat als lokmiddel fungeert en als zodanig de waarheid "toegang" moet doen vinden' (p. 141). Het is een klassieke opvatting van de parabel die wortelt in een lange retorische traditie die loopt van Aristoteles tot Lessing en die in het bijzonder verwant is aan de negentiende-eeuwse omschrijving van het genre (p. 212-214).

Het gevaar van deze parabelpoëtica is natuurlijk dat men vanwege de onvermijdelijke 'leugen' in het 'kleed' de waarheid niet gelooft, dan wel dat men uitsluitend aandacht heeft voor juist dat 'kleed'. Iedereen die maar enigszins bekend is met Multatuli, herkent deze problematiek; ze duikt te pas en te onpas op in zijn werk en in z'n brieven. Om gelezen te worden moet hij de waarheid verpakken in een aantrekkelijk vorm, met het risico dat het publiek alleen nog maar oog heeft voor die vorm!

Het is dit dilemma dat vanaf het begin zijn schrijverschap heeft bedreigd. Want, zo toont Vermoortel overtuigend aan, deze parabelpoëtica is niet alleen van toepassing op de door hem geschreven parabels in engere zin, maar in ruimere zin op zijn gehele oeuvre, te beginnen met *Max Havelaar*. Nooit is het hem om de vorm, steeds

om de ‘waarheid’ te doen geweest. En de grote teleurstelling van Multatuli is geweest dat ‘men’ zich zo weinig aan die ‘waarheid’ gelegen liet liggen.

Duidelijk wordt uit deze studie - en ook daarom is het zo'n verhelderend boek -, dat men daarvoor niet, zoals Multatuli doet, alleen de lezers verantwoordelijk kan stellen. Er zijn tenminste twee redenen waarom die ‘waarheid’, zijn boodschap, niet zo toegankelijk was. In de eerste plaats stoelt zijn verwachting dat men geen enkele moeite zal hebben om zijn ‘parabels’ te begrijpen, op een grote overschatting van zowel de intelligentie als de welwillendheid van zijn lezers. In de tweede plaats is de ‘waarheid’ die hij verkondigt voor veel mensen, ook voor hen die hem goedgezind zijn, onverteerbaar.

Waar zijn grote voorbeeld Jezus door middel van parabels het evangelie verkondigde, preekte Multatuli het *on*geloof: het geloof dat men *niets* moest geloven. Multatuli is een subversief schrijver, die telkens weer het geloof in traditionele waarden en normen probeert te ondermijnen. Het is dat revolutionaire karakter van zijn werk dat hem zo populair maakte bij de opkomende arbeidersbeweging, ondanks het feit dat hij wars was van het socialisme. Want in tegenstelling tot de socialisten stelde hij voor de oude zekerheden geen nieuwe in de plaats: hij had maar één boodschap, en die luidde dat ieder mens zelf moest leren nadenken.

Voor de meeste van zijn lezers bood zo'n dynamische opvatting van de waarheid te weinig houvast en naarmate de tijd verstreek, voelde Multatuli zich minder en minder begrepen. Tegen deze achtergrond klinkt de ondertitel van Vermoortels boek - ‘Hoe moet ik u aanspreken om verstaan te worden?’ (een citaat uit 1861, uit *Minnebrieven*) - als een wanhoopskreet. Uiteindelijk verliest Multatuli alle vertrouwen in de macht van het woord en doet er het zwijgen toe. Mistroostig laat hij aan het einde van zijn leven weten, dat als hij alles kon overdoen, hij zou kiezen voor geld, macht en wapens - alleen daarmee kon men iets bereiken (vgl. p. 161, 215).

In het derde en laatste deel van het boek wordt een aantal parabels van Multatuli geanalyseerd. Het doel daarvan is tweeledig: (1) hoe past Multatuli zijn parabelpoëtica toe, en (2) het verfijnen van diezelfde poëtica op grond van deze teksten. Dit onderzoek levert niet veel op. Vermoortel heeft in zijn onderzoek alleen die teksten betrokken, waarnaar Multatuli zelf met de term parabel verwijst. Dat wil zeggen dat hij andere parabels, waarnaar Multatuli toevallig *niet* verwijst, maar die op grond van formele, inhoudelijke en strategisch-retorische kenmerken wel degelijk tot het corpus horen, buiten beschouwing laat. Zo houdt Vermoortel slechts een betrekkelijk klein en weinig representatief corpus van 17 parabels over, waarvan hij er 4 uitputtend analyseert; met betrekking tot de rest beperkt hij zich tot enkele algemeen concluderende opmerkingen. Uit die conclusies blijkt dat Multatuli het begrip parabel in de praktijk ruimer neemt dan men op grond van zijn poëtica zou mogen verwachten, en - maar dat stond eigenlijk ook al in deel II - ‘dat hij zich bij “parabel” niet zozeer of niet uitsluitend een “genre” voorstelde in de zin van een bepaald type verhaal, maar eerder een procédé, een manier van functioneren’ (p. 313). Afgezien van de interpretaties van de vier geanalyseerde parabels biedt dit derde deel dus weinig nieuws.

Heel kort worden tenslotte onder de kop ‘Besluiten’ de belangrijkste conclusies in zeven ‘stellingen’ neergelegd, terwijl vier ‘hypothesen’ de weg wijzen naar verder

onderzoek. Ook uit deze ‘Besluiten’ blijkt, dat het tweede deel van deze studie verreweg het belangrijkst is. Wat Vermoortel hierin beweert, graaft dieper dan alles wat hiervoor over het schrijverschap van Multatuli is geschreven.

Olf Praamstra

Driewerf zalig Noorden: over literaire betrekkingen tussen de Nederlanden en Scandinavië / door Diederik Christoph Grit. - Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 1994. - 301 p.: ill., portr.; 25 cm
ISBN 90-5278-132-X Prijs: ƒ 42,50

De ondertitel van het proefschrift van D.C. Grit is niet zo gelukkig gekozen. Niet Scandinavië en de Nederlanden staan centraal, maar Denemarken en Noord-Nederland. Vier van de negen hoofdstukken hebben betrekking op het literaire verkeer tussen die twee landen, twee hoofdstukken handelen over Noord-Nederlandse auteurs en hun verhouding met Scandinavië, terwijl slechts één hoofdstuk gewijd is aan de literaire betrekkingen tussen Vlaanderen en het Noorden.

Zoals uit dit summiere overzicht blijkt, heeft het boek iets onevenwichtigs. Het is een gevolg van het feit dat dit proefschrift bestaat uit een bundeling van zeven artikelen, die eerder verschenen zijn tussen 1980 en 1992. Aan deze artikelen heeft de auteur een ‘Inleiding’ van 16 pagina's (hoofdstuk een) en een kort ‘Besluit’ van anderhalve pagina (hoofdstuk negen) toegevoegd.

In de ‘Inleiding’ legt Grit uit wat hem ertoe gebracht heeft deze artikelen te schrijven. Als docent Nederlands aan de universiteit van Kopenhagen was hem opgevallen, dat men in Scandinavië praktisch geen enkele naam of titel uit de Nederlandse literatuur kende, terwijl in Nederland de kennis van de Scandinavische literatuur slechts beperkt was tot een paar beroemdheden als H.C. Andersen, H. Ibsen, K. Hamsun en A. Strindberg. Dat was eind jaren zeventig, begin jaren tachtig. Vroeger was dat wel eens anders geweest: in de zeventiende eeuw was de kennis van het Nederlands in Scandinavië wijdverbreid en in het begin van de twintigste eeuw trokken Scandinavische auteurs veel lezers in Nederland en Vlaanderen.

De vraag die Grit zich naar aanleiding van deze observaties stelt, is: ‘Welk beeld hadden lezers uit het ene taalgebied in de onderscheiden periodes van “de” literatuur van het andere, en in hoeverre hebben afzonderlijke auteurs als subject en/of object, een rol gespeeld in die beeldvorming?’ (p. 13). Het is eigenlijk niet één, maar het zijn meer vragen tegelijk, die als vanzelf weer een groot aantal andere vragen oproepen: ‘Hebben auteurs contact gehad met het andere cultuurgebied? Hebben ze daarover geschreven; hebben ze uit de vreemde literatuur vertaald? Zo ja, wat, en met welk effect? En wat is er anderzijds over hen geschreven en van hen vertaald, en met welk effect? Of op het niveau van “de” literatuur als geheel: wat voor soort werken (welke genres, met wat voor thematiek) werden en worden vertaald; hoe zijn die vertaald en waarom op die manier; hoe zijn ze ontvangen? Welke lezersgroepen lazen welke auteurs en genres? Wat is er over de andere literatuur geschreven en wat voor ideeën blijken daaruit? Zijn er sporen van de ene letterkunde in de andere te vinden?’ (p. 14).

Het is niet de bedoeling van Grit om een uitputtend antwoord op al die vragen te geven. Hij heeft zich beperkt tot enkele deelstudies, waarvan het onderwerp zo gekozen is, dat ze 'enige belangrijke open plekken in eerdere publikaties' kunnen invullen (p. 14). Daarom besteedt hij geen aandacht aan Jacob Cats, want over Cats en Zweden was al het een en ander gezegd in de studie over de Zweeds-Nederlandse betrekkingen in de zeventiende eeuw van de Zweedse comparatist E. Wrangel uit 1897. Om dezelfde reden ontbreekt ook E.J. Potgieter: over hem bestonden al enkele artikelen, geschreven tussen 1910 en 1975.

Er valt voor deze redenering van Grit wel iets te zeggen, maar bevredigend is zij niet. Er bestaan immers nog zoveel lacunes in het onderzoek naar de relatie tussen Cats en Zweden en er moet nog zo veel onderzocht worden om een helder beeld te krijgen van de rol die Potgieter als intermediair tussen Nederland en Scandinavië heeft gespeeld, dat die eerdere studies geen reden zijn om deze auteurs hier buiten beschouwing te laten. Temeer niet, omdat de door Grit wel behandelde auteurs een beduidend minder belangrijke plaats bekleden in de literaire uitwisseling tussen Scandinavië en Nederland. Om slechts één voorbeeld te noemen: Grit kiest om een beeld te geven van de invloed van de zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde in Scandinavië voor J. van den Vondel. Nu heeft Vondel weliswaar in zijn hoedanigheid als kousenkoopman twee keer een bezoek gebracht aan Scandinavië, maar zijn invloed daar valt in het niet bij die van Cats. Veelzeggend in dit verband is dat van zijn werk vóór 1936 niets is vertaald, terwijl in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm twee vroege, achttiendeeeuwse Zweedse vertalingen van Cats aanwezig zijn.

Na Vondel behandelt Grit nog drie 'steunpilaren van de Nederlandstalige literatuur' (p. 15), die contact hebben gehad met Scandinavië: W. Bilderdijk, F. van Eeden en S. Streuvels. Ieder van hen krijgt zijn eigen hoofdstuk, waarbij opvalt dat de opzet van deze hoofdstukken steeds weer anders is. In het tweede hoofdstuk, dat over Vondel, bespreekt Grit de aandacht voor zijn werk en persoon in de zeventiende eeuw en de wederopleving van die belangstelling in de twintigste eeuw. In het derde hoofdstuk is het de bedoeling van de auteur om Bilderdijks interesse in Denemarken aan te tonen en te verklaren. In het vierde hoofdstuk behandelt Grit zowel de belangstelling van Van Eeden voor de Scandinavische literatuur en omgekeerd de belangstelling van het Noorden voor Van Eeden. In het vijfde hoofdstuk ten slotte legt Grit uit waarom Streuvels zoveel moeite heeft gedaan om Vlaanderen warm te maken voor de Scandinavische letteren.

Het zijn stuk voor stuk allemaal aardige studies om te lezen, maar een antwoord op de in het begin van het boek gestelde vraag naar het beeld dat Nederlandse lezers van de Scandinavische literatuur en omgekeerd Scandinavische lezers van de Nederlandse literatuur hebben en hebben gehad, vindt men hier nauwelijks. Daarvoor is dit onderzoek te fragmentarisch. In verband met die vraag zijn het zesde en achtste hoofdstuk veel belangrijker. (Hoofdstuk zeven laat ik buiten beschouwing; dat is naar aanpak en onderwerp een studie van een heel ander karakter: het bestaat uit een analyse en evaluatie van zeventien Nederlandse vertalingen van een sprookje van Andersen.)

In het zesde hoofdstuk wordt de receptie van de Deense literatuur in Nederlandse vertaling onderzocht en in het achtste die van de Nederlandse literatuur in Deense vertaling. Dit is het eigenlijke werk, dat de lezer in de 'Inleiding' werd aan-

gekondigd. In die ‘Inleiding’ werd onder het kopje ‘methodologische overwegingen’ ook een theoretische uiteenzetting gegeven over hoe men zo'n onderzoek dient uit te voeren, maar daarvan vindt men in de opzet van deze hoofdstukken weinig terug. Sterker nog, hoewel het hier gaat om een zelfde type onderzoek, verschilt de opzet ervan per hoofdstuk. Dat is jammer, want het maakt een vergelijking tussen de uitkomsten van beide onderzoeken ingewikkelder en bemoeilijkt daardoor het antwoord op de in de ‘Inleiding’ gestelde vraag.

Het verschil in aanpak openbaart zich al meteen in de keuze van de behandelde periode. Zo wordt de receptie van de vertaalde Deense literatuur voor de periode 1731-1990 onderzocht, terwijl de vertaalde Nederlandse literatuur het met de periode 1900-1990 moet doen. Ook de periodisering die vervolgens in deze tijdvakken wordt aangebracht, is in beide hoofdstukken anders. En de manier waarop ten slotte het werkelijke receptieonderzoek plaats vindt, is twee keer totaal verschillend. Het heeft weinig zin om daarop hier uitgebreid in te gaan - bovendien zijn die verschillen zo opvallend dat niemand ze zal ontgaan -, maar het is opmerkelijk dat elke verantwoording hiervoor ontbreekt.

Ondanks deze methodologische willekeur boekt Grit toch een aantal aardige resultaten. Het eerste dat opvalt, is dat er drie keer zoveel boeken uit het Deens in het Nederlands zijn vertaald als andersom. Bovendien zijn daaronder veel vertalingen van vooraanstaande Deense auteurs: in de top tien van meest vertaalde Denen staan namen als Andersen, Holberg, S. Kierkegaard en K. Blixen. Hoe anders is dat met de in het Deens vertaalde Nederlandse literatuur. Hier wordt de dienst uitgemaakt door schrijvers als A. den Doolaard, A.M. de Jong, F. Timmermans en Joh. Fabricius, terwijl verreweg de best verkochte auteur de in geen enkele Nederlandse literatuurgeschiedenis voorkomende Hans Martin is, van wie tussen 1940 en 1980 meer dan één miljoen boeken in Denemarken zijn verkocht. Tussen 1920 en 1960 hebben de Denen een tamelijk bizar beeld gekregen van de Nederlandse letterkunde, dat tot op de dag van vandaag belemmerend werkt op de doorbraak van de Nederlandse literatuur in Deense vertaling. Overigens - en ook dat is een van de opvallende resultaten uit Grits onderzoek - hebben ook wij in diezelfde periode een raar beeld van niet alleen de Deense, maar de hele Scandinavische literatuur opgedaan: namelijk van een literatuur met zwaarmoedige hoofdpersonen, die leven in een romantische verbondenheid met een woeste natuur en die de strenge normen en waarden representeren van het ‘gezonde’ Scandinavische boerenleven. Dit is het onderwerp van tientallen, vaak zeer breedvoerige streekromans. ‘Hoezeer dit beeld zich decennia lang heeft weten te handhaven, blijkt wel uit het feit dat de streekroman op de Nederlandse bibliotheek- en documentatie-academies tot op de dag van vandaag als typisch Scandinavisch fenomeen wordt aangemerkt’ (p. 126).

Zoals uit bovenstaande conclusies blijkt, leveren hoofdstuk zes en acht dus in elk geval een antwoord op de vraag die het uitgangspunt van dit proefschrift vormde. Het is nog lang geen uitputtend antwoord en veel van die antwoorden roepen weer nieuwe vragen op. Dat viel ook te verwachten. Het is de verdienste van het boek van Grit, dat het behalve de hierboven genoemde conclusies een aantal problemen met betrekking tot een dergelijk onderzoek duidelijk in kaart heeft gebracht en vooral dat het inspireert tot verder onderzoek.

Olf Praamstra

Eindnoten:

1 Zie L. Strengholt: ‘Constantijn Huygens' Translation of John Donne's “A Valediction, forbidding mourning”’. In: *In other words. Transcultural Studies in Philology*, *Translation*, *and Lexicology presented to Hans Heinrich Meier on the occasion of his sixty-fifth Birthday*. [Ed.] J. Lachlan Mackenzie and R. Todd. Dordrecht [etc.], 1989, p. 173-183, i.c. p. 181-182. Anders dan Streekstra (p. 47) meldt, reproduceert Strengholt ook in dit artikel het handschrift van Huygens' vertaling.

2 Voor gedicht nr. 4 ‘Vertreck’-‘A Valediction: forbidding Mourning’ heeft de anglist Richard Todd (VU-Amsterdam) op basis van de publicatie van Strengholt (zie n. 1) aannemelijk gemaakt dat Huygens voor dit gedicht een handschrift uit Groep drie voor zich gehad kan hebben, waarschijnlijk H06 (Ms Eng. 966.5, f. 124r-v, het O'Flahertie MS). Ik dank hem hartelijk voor zijn mededelingen hieromtrent.

3 Streekstra heeft de studie van Ernest W. Sullivan II: *The influence of John Donne. His uncollected seventeenth-century printed vers*. (Columbia/London, 1993) niet meer kunnen gebruiken. De opmerking van Sullivan (p. 161 en 17-20) dat Henrik Rintjus in *Klioos Kraam* (Leeuwarden, 1657) gedichten uit de tweede groep dateert op 1626, waaruit volgt dat Huygens ook voor deze groep op manuscripten teruggaat, zou dan niet ongenoemd zijn gebleven.

4 Zie Sullivan II: *The influence of John Donne* (n. 3), p. 2, noot 3.

5 De samenvattende alinea die Streekstra in verband met de keuze van zijn materiaal aan biografische gegevens wijdt (p. 25), vind ik tekort schieten. Het achterhalen van de *besondere Heeren ende vrunden* die Huygens, zoals hij aan Hooft schreef, een dozijn handschriften van Donne ter hand stelden, lijkt mij wel degelijk van belang. Een omissie is het dat Streekstra hier niet verwijst naar de zorgvuldig gedocumenteerde studie van Paul Sellin: *So Doth. So Is Religion. John Donne and Diplomatic Contexts in the Reformed Netherlands, 1619-1620*. Columbia, 1988.

6 Zie Marcel Bax en Nanne Streekstra: ‘“That's not Donne. Mr. Huygens!” Oordelen over Huygens' vertalingen van gedichten van John Donne’. In: *Regel voor regel. Vertalen en vertalingen: proeven en beschouwingen*. Groningen, 1982, p. 35-51 en N.F. Streekstra: ‘Huygens als Donne-vertaler. Linguïstisch-stilistische aspecten van een vertaalstrategie’. In: *Huygens in Noorderlicht. Lezingen van het Groningse Huygens-symposium*. [Red.] N.F. Streekstra en P.E.L. Verkuyl. Groningen, 1987, p. 25-44.

7 J.A. van Leuvensteijn: ‘Versbouw en zinsbouw in Huygens' *Hofwyck*. Een conceptbeschrijvingsmodel’. In: *De zeventiende eeuw* 3 (1987), p. 91-98; idem: ‘Het dichten is een schone zaak. Een studie over syntactische en versificatorische grenzen in berijmde teksten’. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 9 (1988), p. 3-20 en idem en Rebecca Noldus: ‘Epische ontboezemingen, zakelijke gesprekken en spannende scenes in de *Gysbrecht van Aemstel*. Het gebruik van zinsgrenzen en versregels in relatie tot de inhoud’. In: *Voortgang*, *Jaarboek voor de Neerlandistiek*, 12 (1991), p. 199-213.

8 John Donne: *Gedichten*. Samengesteld, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Odin Dekkers. Baarn, 1993.

Interdisciplinair

Adriaen van de Vennes 'Tafereel van de belacchende werelt' (Den Haag, 1635) / M. Van Vaeck. - Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, 1994. - 3 dln. 905 p.; 24 cm. - (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks 6, Bekroonde werken, ISSN 0770-7967; nr. 121)
ISBN 90-72474-11-2 Prijs: BF 2100

'Grookoteke Grakageke Graekaen Gaekaerneke Grikillikigh gakapeken': als het niet een op hol geslagen computer is of een soort kindergebrabbel, dan moet deze onzin wel methode hebben. Kennelijk wordt na elke vocaal een lettergreep ingevoegd die steeds uit de letter k en de betreffende vocaal bestaat. De toepassing van dit soort eenvoudige regels uit de Opperlandse taalkunde maken ons citaat leesbaar: 'Grote graege gaen gaerne grilligh gaepen'. De auteur van deze regels had trouwens zelf de oplossing er al naast gezet: alfabetisch gerangschikt geeft Adriaen van de Venne in zijn *Tafereel van de belacchende werelt* voor elke letter in colommen naast elkaar tekst en tekest, en wel zo, dat men zowel horizontaal de bijeenhorende woorden als in de vertikale kolommen de doorlopende zinnen lezen kan.[1]

Hoe dit functioneert kan iedere geïnteresseerde in de heruitgave van Van de Vennes hoofdwerk bekijken, die Marc van Vaeck als bewerking van zijn Leuvense dissertatie (uit 1991) bezorgd heeft. Zij is terecht door de Gentse Academie bekroond en uitgegeven, waarbij de uitgeefster overigens wel de bekroning op het titelblad vermeldt, maar het feit dat het om een uitgave in haar eigen serie gaat onvindbaar in het impressum verstopt.

Adriaen van de Venne is een 'dubbeltalent'. Met hetzelfde gemak hanteert hij pen, penseel en graveerstift; daarnaast staat hij bekend als uitgever, drukker en handelaar en engageert hij zich zowel bij het bezorgen van dichtbundels als met zijn werk in het Haagse Lucas-gilde voor zijn kunstbroeders. Hij levert daarmee een heel specifieke bijdrage aan wat met een lelijk woord de 'bimediaire' kunsten wordt genoemd, die in de laatste decennia vooral in het spoor van de emblematiek enorme aandacht getrokken hebben. Meer dan bij de meeste andere dubbeltalenten zijn bij hem beide begaafdheden even goed ontwikkeld en bewegen zij zich voor een groot deel ook op een vergelijkbaar terrein, dat men met een aan de schilderkunst ontleend begrip als 'realistisch genre' heeft omschreven.

Zelf heeft Van de Venne een soort omvattende poëtica voor zijn werk onder het begrip 'sinne-const' gevat. Hij deed dit in de volgens de regels van de rhetoriek opgebouwde verdediging van de schilderkunst in zijn *Zeeuwse mey-clacht*. Hier wijst 'sinne-const' enerzijds op de kunst van de aanschouwelijke voorstelling van het zinnelijk waarneembare, anderzijds op de zingeving van het zichtbare door de kunst, dat is hier de poëzie als 'goddinne van verstanden'. In de praktijk van de zusterkunsten betekent dat, dat Van de Vennes curieuze en vermakelijke grisailles door korte motto-achtige onderschriften diepte en moraal krijgen. Geheel vergelijkbaar worden de breed realistische schilderingen in het *Tafereel* (de metaforiek uit de beel-

dende kunst is allesbehalve toevallig) in de marge door moraliserende spreekwoorden becommentarieerd die aan de levendige beschrijvingen en taalexperimenten een diepere zin geven. Of dienen zij als opgelegde lering alleen als rechtvaardiging voor de vermakelijke hoofdtekst?[2]

Het lijkt, dat Van de Venne nadrukkelijk een artistieke theorievorming voorstond waarin de vermenging van aanschouwelijkheid en betekenis, van 'claritas' en 'obscuritas' een rhetorisch program vormt. Voor zo'n theoretische belangstelling zou ook zijn lidmaatschap van de Haagse schildersconfrerie Pictura kunnen spreken, die de emancipatie van de schilders bepleitte. Zou het helaas verloren schilderij *De Kunst moet regel houden* dat Van de Venne voor de Confrerie schilderde een soort artistieke belijdenis hebben bevat zoals de andere (gedeeltelijk later uitgevoerde) schilderijen voor Pictura?[3]

Niet toevallig is aan de beeldende kunstenaar Van de Venne tot nog toe meer aandacht besteed dan aan de schrijver. Wat voor de beeldende kunst in een achterhaald concept van toelaatbaar 'realisme' - als 'geestig geteekend en fiks gepenseeld' met 'geestig en gevariëerde' composities - gewaardeerd werd, moest in de literatuur onder classicistische codes als 'eene rommelzoo van proza en verzen...een dwaas mengelmoes van platheid en gekunsteldheid' veroordeeld worden, die 'niet genoeg belangstelling' kon wekken. Helaas hebben de kunsthistorische studies juist dit merkwaardige verschil in beoordeling niet onderzocht.[4]

Voortgaand op het Leuvense onderzoek naar wat men misschien de 'zusterkunsten' mag noemen en bouwend op de verworvenheden die de iconologie voor de beeldinterpretatie en de letterkunde van de vroeg-moderne tijd voor populaire tekstsoorten heeft bewerkstelligd, maakt Van Vaeck het *Tafereel* niet alleen voor neerlandici of specialisten in de zeventiende eeuw maar voor een breder publiek toegankelijk. Dat doet hij in de eerste plaats door de herdruk, die het middengedeelte van zijn uitgave vormt, maar zeker ook door het eerste gedeelte de 'Prolegomena' en in ruimere zin door de afsluitende 'Studie'. Elk van deze delen bevat ca. 300 bladzijden.

Natuurlijk is de 'facsimile-editie' ook figuurlijk de kern van de uitgave. Voor mij wat onbegrijpelijk heeft Van Vaeck hier niet voor de reprint van een bestaande uitgave gekozen (zoals Meertens en Verkruijsse met hun uitgave van de *Zeevsche Nachtegael*) maar stelt hij uit bladzijden van verschillende exemplaren een 'best copy' samen. Zo'n 'Ausgabe bester Hand' is onvermijdelijk een merkwaardig monster, dat aan de bestaande kopieën nog een niet-bestaande toevoegt. Die dankt haar bestaan niet aan de schrijver of de drukker maar aan de keuze van de moderne onderzoeker - ook al is die hier zorgvuldig verklaard en afgewogen (dl. I, p. 32-49). Bij dit analytisch-bibliografisch onderzoek van de drukgeschiedenis aan de hand van 51 opgespoorde exemplaren wordt overigens een opvallend groot aantal varianten binnen een en dezelfde uitgave opgespoord: de dichter-drukker Van de Venne laat zich herhaaldelijk verleiden tijdens het drukproces in te grijpen, zonder dat dit inhoudelijk erg interessante gevolgen heeft.

Niet erg mooi maar wel nuttig, is ook de in de facsimile tekst gezette regeltelling. Zou het niet mogelijk (en misschien commercieel zelfs aantrekkelijk) geweest zijn, naast de commentaardelen een ouderwets mooie (en eventueel ook los te verkopen)

facsimile te drukken? Bladzijden met varianten hadden dan in het apparaat kunnen worden afgedrukt, voor de regeltelling kan men een handige bladwijzer toevoegen.

Behalve het genoemde bibliografische apparaat bevat het eerste gedeelte een beknopt overzicht van Van de Vennes leven en werk (p. 9-31), een uitvoerige bibliografie (p. 239-96) en als hoofdmoot het 'variantenoverzicht met commentaar en verklarende aantekeningen' (p. 50-227). Dit variantenoverzicht vermeldt zo nodig de onderlinge afwijkingen van de onderzochte exemplaren en maakt de keuze voor de 'best page' duidelijk. Daarnaast geven de annotaties talrijke woord- en zaakverklaringen, waarbij rekening gehouden wordt met een lezer die niet al te veel ervaring in de omgang met zeventiende-eeuwse teksten heeft. Deze verklaringen houden zich wel eens te zeer op een zuiver lexicaal vlak, in plaats van openingen naar de diverse lagen van de tekst te geven. Als bijvoorbeeld in de toelichting op de titelplaat (dl. I, p. 51) de naam van Van de Vennes huis op de Haagse Turfmarkt 'In de drie Leer-Konsten' met beroep op Van Lennep en Ter Gouw als verwijzing naar teken-, graveer- en schilderkunst wordt uitgelegd, valt het vraagteken en daarmee de twijfel van deze auteurs weg. De woordspelige Van de Venne moet hier toch vrijwel zeker een grapje met de homoniemen van 'leer' bedoeld hebben. (Helaas is het vooralsnog onoplosbaar maar men kan zich toch wel een toespeling op het gebruik van leder, op de ladder als attribuut van filosofie en wijsheid en op de lering van de kunst voorstellen.)[5]

In dit doorlopend commentaar (of bij de opmerkingen over de boekgeschiedenis) had ik ook wat opmerkingen over de illustraties gewenst. Alleen de titelgravure, die als uithangteken diverse motieven uit het boek en de daarin voorkomende illustraties bevat, wordt nader verklaard. Voor de overige twaalf illustraties ontbreken zelfs de verwijzingen naar eventuele voortekeningen (waarover bij Bol wat losse opmerkingen te vinden zijn).

In het derde en laatste deel kan Van Vaeck zelf de vruchten van het hier geschetste voorwerk plukken en het *Tafereel* in het kader van Van de Vennes werk en de literatuur van de zestiende en zeventiende eeuw plaatsen. Uitgaand van de tekst trekt hij als het ware groter wordende cirkels die de geschiedenis van de Haagse kermis, het tekstsoort, de motieven, kunstopvattingen en tenslotte het Haagse milieu van Van de Venne beschrijven. Een gedetailleerde indeling in hoofdstukken maakt dit zeer gevarieerde geheel overzichtelijk, net zo als de afsluitende index op personen en de lijst van aangehaalde tekstplaatsen. Van een onderwerpsregister is helaas afgezien.

Zo welkom, veelsoortig en grondig het hier geboden onderzoek is: bij alle waardering had ik een wat duidelijkere greep op het - zeker niet zo duidelijk grijpbare en begrijpbare - boek gewenst. De uitgebreide geschiedenis van de Haagse kermis (dl. III, p. 646 e.v.) of het refereren van het onderzoek betreffende het motief van de strijd om de broek (p. 739 e.v.) helpen maar gedeeltelijk, om het boek te begrijpen, laat staan er plezier in te hebben. Daar waar ik - nadat als het ware lexicon, syntaxis en semantiek uitgelegd zijn - iets over de pragmatiek van het boek had verwacht, vind ik de mooie beschrijving, de ontdekking haast van een Haagse dichtersgroep om de uitgever-schrijver Isaac Burchoorn (dl. III, p. 832 e.v.) wiens *Nieuwe wereld vol gecken* bijna een pocket-uitgave van het *Tafereel* genoemd kan worden. Maar ik kom te weinig over het functioneren van het boek, zijn lezers en kopers te weten. Mogelijk hebben de wetten van de academische traditie en de achtenswaardige

bezwaren van een al te grote 'consciëntieusheid' Van Vaeck belet tenminste wat overwegingen en vermoedens te formuleren die het boek in een breder kader hadden kunnen plaatsen en iets van zijn functie aanduiden.

Het is duidelijk dat zo'n vraagstelling aan zou moeten sluiten bij de opmerkingen die Van Vaeck over boeren en stedelingen en over de functie van spreekwoorden en raadsels maakt. Of men zou aan Bols vaststelling kunnen herinneren, dat in Van de Vennes schilderijen hoofd- en bijscènes vaak in verschillende stijlen geschilderd zijn. Tegenover de geciseleerde portretten van hoogwaardigheidsbekleders en historische personages staan in een veel lossere, vloeiendere toets geschilderde bijfiguren. Zij stammen veelal uit het repertoire van de maatschappelijke onderlaag of zelfs van grensgevallen, die ook Van de Vennes grisailles bevolken. Hier wordt stijl van een persoonlijk handschrift weer tot een aanduiding van het geheel van thema's en uitdrukkingsmiddelen, die bij bepaalde ideeën en publieksgroepen passen (naar de - zeer breed op te vatten - regels van decorum en situatie). In Van de Vennes werk is zo'n stijlverschil tot in de proporties van de afgebeelden af te lezen.[6]

Evident gaat het niet om de gelijkheid van de voorgestelde personages, maar juist om hun verschil. Uit het bij elkaar van sociaal (zeer) hoog- en (zeer) laaggeplaatsten af te leiden Van de Venne 'may be called a democratic painter' zoals de net geciteerde Bol doet, is zeker onzin. Net als donkere of lichtere lijnen op een tekening als hoogsels of diepsels de voorstelling meer reliëf kunnen geven, versterken de bijfiguren hier juist de distinctie van de hoofdpersonen. Het lijkt me voor de hand liggend dat Van de Venne zijn publiek in deze betere kringen zocht.

De schilder Van de Venne schijnt in elk geval vroeg en herhaaldelijk naar een aristocratische koperskring gezocht te hebben. Daar voor spreekt zijn panoramische voorstelling van de aankomst van Frederik V van de Palts en zijn Engelse bruid in Vlissingen (1613, als prent uitgegeven in 1618), evenals de overvolle tekening van het afscheid van Charles II in Vlissingen uit 1650 (Rijksprentenkabinet, Amsterdam). Ertussen ligt een reeks van 'voorname' portretten van de stadhouders en de al genoemde Winterkoning, die na zijn vlucht naar Den Haag daar hoofse allure en internationale chique had geïntroduceerd. Van de Vennes ambities worden duidelijk wanneer hij exemplaren van zijn *Sinne-vonck* aan de stadhouder en aan Constantijn Huygens stuurt, vooral echter in het briefje, dat een jaar later het presentie-exemplaar van zijn *Tafereel* aan de secretaris van de prins begeleidt:[7]

> versoeckende altyt UEd. genegentheyt over de konst, die ik alle dagen noch by de hant hebbe, om eyndlyck eens te verkrygen, dat ick mochte de eere hebben wat aerdighs te maecken in de konstkamers van den Doorluchtigen Prince van Orange, gelyck andere hebben gedaen. Daertoe UEd. my wel helpen met gelegentheyt, mitsdien dat ick sal danckbaer syn.

Van Vaeck had het beeld van de Nederlandse literatuurgeschiedenis nog verder kunnen verrijken, als hij het *Tafereel* ook als document voor de historische antropologie had gelezen. Het merkwaardige taal- en beeldgebruik, de vermenging van sociale en stilistische lagen, het 'experimenteerveld' van de kermis laten een soort literatuur ontstaan, die niet in de gangbare canon past (en ook maar gedeeltelijk met andere kermisdichten te vergelijken is).[8]

Van de Venne en zijn lezers moeten plezier hebben gehad niet in een vermeend democratische of zoals dat met een eerder misverstand heette 'realistische' kunst, maar in de afgeschilderde gekheden. Bovendien moeten zij in taalgrappen geïnteresseerd geweest zijn, verbonden met enige trots op eigen taal en eigen land. De bijzonderheid van Nederlandse eigenschappen en verworvenheden in zijn 'hedendaegsche Gulden eeuwe' (dl. II, p. 305) klinkt in de tekst duidelijk door.

Enerzijds spreekt hieruit de trots op de 'simplicitas' van de nederige afkomst die aan een gevoel van nationale identiteit heeft bijgedragen. Tegelijkertijd betekent de voorstelling van de komische eenvoud een moment van sociale identificatie voor de lezers die een nieuwere burgerlijke en een oudere adellijke bovengroep verbonden zal hebben. Jonkheer Reyn-Aert, die als luistervink uit de stad de boerse gesprekken gadeslaat, staat niet alleen voor 'virtus', maar ook voor een maatschapelijke elite.[9]

En wat zijn de verbanden tussen dit soort literaire en grafische stereotypen en de sociale werkelijkheid waarvoor de artistieke beschrijvingen maar al te makkelijk als 'bewijsplaatsen' worden geciteerd? De 42 verschillende specialisaties die Van de Venne in het bedelaarsgilde beschrijft (dl. II, p. 461 e.v.), zijn als anti-cultuur tegenover de 'gulde eenvoudigheyt' van 'onse vroome, neerstige, eer-dragende, vrye, kloecke, recht-schaffighe Hollanders' (dl. II, p. 461) voorgesteld. Uit andere getuigenissen, niet in de laatste plaats plakkaten en andere juridische bronnen, kennen we inderdaad alle mogelijke verfijningen van list en bedrog. Anderzijds horen dergelijke - soms in detail overeenstemmende - lijsten in een Europese literatuurtraditie, waarop Peter Burke recentelijk met nadruk heeft gewezen. Even voor Van de Venne had Jacques Callot met zijn serie van 24 bedelaars ('baroni') een iconografische traditie gevestigd, waarop veelvuldig werd gevarieerd.[10]

Van Vaeck noemt Burke terloops, helemaal onvermeld laat hij Eugenio Battist of Michail Bachtin. Bachtins theorieën, die nog steeds voor enige beroering in de wetenschap zorgen, lijken bijzonder geschikt, om typische eigenschappen van het *Tafereel* te toetsen. De Russische filosoof onderkent in de talen van verschillende groepen gelaagdheden en tegenstellingen in een maatschappij, die in haar centrifugale tendenties wordt geschilderd (in tegenstelling tot de homogeniserende tendenties in hogere genres, die bijvoorbeeld personen of ideologieën moeten verheerlijken). Ook wijst hij op het groteske karakter van wat men traditioneel als realisme pleegt te bestempelen, de dialogische taal van carnavalsgezelschappen met hun persiflages op 'het hoge' en het gebruik van ambivalente tekens - allemaal kenmerken van de stijl van Van de Venne.[11]

Van Bachtins 'groteske gestalte van het lichaam' is ook een brug te slaan naar het begrip dat Van de Vennes werk als geen ander schijnt te dekken: het 'groteske' als verbinding van onverenigbaar geachte elementen en in de specifieke zin van 'onvoltooid', dat in het woordenboek van de Franse Academie met het grillige werd vereenzelvigd. 'Gril' is een sleutelwoord in het *Tafereel van de belacchende werelt*: afwisselend met de synoniemen 'drolligh', 'grollig' etc. komt het door zijn hele werk heen herhaaldelijk voor. Het woord - in de classicistische theorie een soort doodvonnis - omschrijft niet alleen de geschilderde figuren en handelingen, het karakteriseert ook de zo weinig coherente structuur van de hele tekst.[12]

Historisch behoort het *Tafereel* tot het (ruime) genre van de satire, enigszins onhistorisch zou men het ook als 'revue' kunnen kenmerken: een losse verzameling van

schetsen, die weliswaar (door de motto-achtige spreekwoorden in de marge) moraliserend is, maar die in haar scènes vooral een ongebreideld plezier in een (lagere) werkelijkheid en de kracht van een vaak zelfstandig gebruikte taal laat zien. Het is - en dat heeft de onderzoekers steeds weer in de war gebracht - niet een rechtlijnig dóórlopend verhaal, maar kan overal opengeslagen en in bijna willekeurige volgorde gelezen worden. Dat geldt kennelijk voor meer 'kleinere' genres, zoals veel embleemboeken en bijvoorbeeld - in allerlei opzichten vergelijkbaar - Van Heemskerks *Batavische Arcadia*, die twee jaar na het *Tafereel* verscheen.[13]

Mischien is in de hier aangeduide zin het citaat waarmee deze bespreking begon als motto voor het hele boek te lezen: gulzige leden van de bovenklasse gaan graag grillig (geil, ongestadig, loszinnig) begerig staren. Naar alles namelijk wat de wereld (die elders als geordend toneel wordt voorgesteld) tot een dwaas tafereel, een kermis maakt. Van Vaecks boek dient de lezer als betrouwbare bril om deze wereld scherper te zien.

Jochem Becker

Eindnoten:

Met dank aan Hans Luijten.

1 Het citaat op blz. 139 van het *Tafereel*, in de reprint op blz. 455 van het tweede deel. Battus: *Opperlandse taal- & letterkunde*, Amsterdam, 1981, geeft hiervoor geen directe voorbeelden, vergelijkbaar is onder meer het 'Lipogram' (p. 50 e.v.). Battus' oudste bronnen zijn C.P. Hooft, Spiegel en Van Borsselen - Van de Venne zou dus het gat tussen 1613 en 1711 kunnen helpen vullen.

2 *Zeevsche Nachtegael en bijgevoegd A. van de Venne Tafereel van Sinne-mal*. [Ed.] P.J. Meertens en P.J. Verkruijsse, Middelburg, 1982, p. 95-102. Facsimile-editie van de druk Middelburg, 1623.

3 Voor het schilderij zie Laurens J. Bol: *Adriaen Pietersz. van de Venne: painter and draughtsman*. Doornspijk, 1989, p. 43. Moderne onderzoekers zullen misschien geneigd zijn, hier aan Vondel te denken, die in zijn 'Aenleidinge' bijna gelijktijdig 'regels der kunste' bepleitte. Het motto verschijnt letterlijk in het programmatische 'Voor-Beduydsel' (dl. II, p. 312). Later (dl. II, p. 503) wordt het als 'Alle ding moet regel houden' gevarieerd. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk - juist omdat het tweede citaat in een tirade over eten en drinken staat - dat deze woorden terugwijzen naar het spreekwoord 'De kunst moet regel houden' van Johannes Sartorius, *Adagiorum chiliades tres*...(2.6.10), voor het eerst in 1561 te Antwerpen verschenen (ik gebruik de uitgave van C. Schrevelius, Leiden, 1666), een werk dat Van Vaeck op verschillende plaatsen maar steeds uit de tweede hand aanhaalt. Het zou zeker de moeite waard zijn, Sartorius als bron voor Van de Venne nader te onderzoeken.
Uit de genoemde verbinding van het citaat met eet- en drinklust (bij Sartorius heet het: 'Met de keel gewonnen, met de keel verslonnen...') wordt trouwens een gissing naar de voorstelling van het stuk voor Pictura mogelijk: zou hier musicerend schransend grauw zijn voorgesteld? Dit zou verklaren, dat Houbraken het stuk bij de beschrijving van 'Pictura' niet noemt. Zijn vita van Van de Venne geeft daarvoor een indirecte aanwijzing: na een positieve beschrijving valt hij onvermiddeld die dichters en schilders aan, die uit gewinzucht 'slegts kroegen, hoerewinkels, en andere veragtelyke, en schaamagtige dingen' schilderen, een oordeel, waarvoor hij zich op Plinius' (*Hist. nat.* 35.112) oordeel over Piraikos beroept; Arnold Houbraken: *De groote schouburgh der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen*...'s-Gravenhage, 1753, dl. I, p. 244 en p. 136 e.v.

4 J. Immerzeel: *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders*, *beeldhouwers*, *graveurs en bouwmeesters*..., Amsterdam, 1855, dl. III, p. 165; J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, Utrecht, 1973 [Reprint van de 2e druk, 1922-27], dl. III, p. 348. Weinig recht aan het interessante onderwerp doet Annelies Plokker: *Adriaen Pietersz. van de Venne (1589-1662): de grisailles met spreukbanden*. Leuven [etc.], 1984 (Leuvense studiën en tekstuitgaven, 6), steeds te lezen met de bespreking van P. van Thiel in *Oud-Holland* 100 (1986), p. 66-71 (die Van Vaeck niet noemt). In zeer traditionele banen blijft de aanschouwelijke

schildersbiografie van Bol (zie vorige noot); een omvattend en uitvoerig geïllustreerd overzicht over het grafische werk geeft Christiaan Schuckman: *W.F.H. Hollstein*, *Dutch and Flemish etchings*, *engravings and woodcuts*, *ca. 1450-1700*, XXXV. Roosendaal, 1990, p. 7-161.

5 J. van Lennep en J. ter Gouw: *De uithangtekens*...Leiden, [z.j.]: '"De drie leerkonsten" (Teeken-, Graveer-, en Drukkunst?) hingen uit bij den boekdrukker Adriaan Van de Venne...'(p. 220). Als bevestiging van deze interpretatie zou men op Van de Vennes beschrijving van zijn huis in Middelburg kunnen wijzen, dat als plaats van de diverse kunsten wordt geprezen; *Zeevsche Nachtegael* (n. 2) 'Tafereel van sinne-mal', p. 5-8.

6 Bol: *Van de Venne* (n. 3), p. 40. Het door en naast elkaar hanteren van diverse stijlen - al naar gelang het onderwerp - vinden we ook bij schilders als Lievens, Jan Steen, Teniers of Jordaens, maar ook bij Poussin of Guercino, die aanbiedt, een pendant voor Rembrandts *Aristoteles* in zijn 'eerste brede manier' te schilderen. Het voorbeeld bij uitstek is de negentiende-eeuwse Oostenrijker Waldmüller, die voor offciële 'hoge' werken een totaal andere stijl hanteerde dan voor zijn genretaferelen. In de literatuur zou men aan Bredero of Huygens kunnen denken.

7 Voor de verhouding tot Frederik Hendrik vooral dl. I, p. 20-24, de brief geciteerd op p. 30; vgl. voor een schets van het hoofse milieu en de plaats van de Winterkoning de inleiding bij de mooie uitgave van Van de Vennes album uit het British Museum; Martin Royalton-Kisch: *Adriaen van de Venne's album in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*, London 1988. Voor zover bekend werden alleen enkele prenten van overheidswege gekocht.

8 Die kermisdichten werden kennelijk al in het begin van de negentiende eeuw als typerend voor de Hollandse volksaard beschouwd, getuige *De oud-hollandsche kermisparnas of de kermisdichttafereelen van L. Rotgans*, *J. Bartelink*, *F. Greenwood en J. van Hoven*, nieuwe druk, Amsterdam 1823, waarin J. van Hovens 'Schildery van de Haagsche kermis' (p. 99-124) hooggestemd begint:

> Mijn Zanggodes, belust de vreugde in top te haalen,
> De Haagsche kermis op't papier panneel te maalen,
> Steekt haare loftrompet door alle straaten heen
> Van 's Gravenhage, lang beroemd in krijgstropheen...

Een heel andere toon hebben de stukken 'uit de correspondentie met Augustijn' onder de titel 'Genoegens smaken' in Hildebrands *Camera obscura* (1839): 'Daar [namelijk naar de Rotterdamse kermis] moet ge eens heen, Augustijn! dat is veel aardiger dan blasé of philosoof te zijn, en daar zult gij zien, hoe men zich te meer vermaakt, naarmate men eenvoudiger van hart en zin is...'. Dat wordt als typisch Hollands genoegen aangeprezen, dat men niet met een ideaal Italië moet vergelijken.

9 Vgl. Peter Burke: *Popular culture in early modern Europe*. London, 1978.

10 Vgl. dl. III, p. 785 e.v. en Peter Burke: *The historical anthropology of Early Modern Italy*. Cambridge [etc.], 1987. Ik gebruik de Duitse vertaling *Städtische Kultur in Italien zwischen Hochrenaissance und Barock: eine historische Anthropologie* (Berlijn z.j.), vooral p. 67 e.v., 'Bettler, Gauner, Diebe: die Wahrnehmung einer Gegenkultur'. Ook mooi voor de geschiedenis van het onderzoek is Robert Jütte: *Abbild und soziale Wirklichkeit des Bettler- und Gaunertums zu Beginn der Neuzeit: sozial-*, *mentalitäts- und sprachgeschichtliche Studien zum Liber Vagatorum (1510).* Keulen [etc.], 1988 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 27).

11 Eugenio Battisti: *L'anti-rinascimento* [2a ed.] Milano, 1989. 2 bdn. Vgl. vooral de hoofdstukken twee en vijf van Bachtins Rabelais-boek (Russ. ed. princ. 1965), vertaald als *Rabelais and his world* (Cambridge [etc.], 1968) en id.: *Die Ästhetik des Wortes*. [Ed.] Rainer Grübel. Frankfurt/M., 1979, vooral p. 154-300: 'Das Wort im Roman', met de prachtige samenvatting: 'Jedes Wort hat seinen eigennützigen und parteiischen Eigentümer' (p. 280). Voor de polemieken o.m. Dietz-Rüdiger Moser: 'Lachkultur des Mittelalters? Michael Bachtin und die Folgen seiner Theorie'. In: *Euphorion* 84 (1990), p. 89-111; Heidy Greco-Kaufmann: 'Kampf des Karnevals gegen die Fasten. Pieter Bruegels Gemälde und die Diskussion um Karneval und Lachkultur'. In: *Euphorion* 86 (1992), p. 319-332 en in hetzelfde tijdschrift 85 (1991), p. 409-437.

12 Vgl. - onder veel meer - dl. II, p. 302 r. 17; p. 324 bij r. 61; p. 421, bij r. 2697; p. 455, r. 3823; p. 548, r.6663; p. 556, bij r. 6909 ('geest-grillen of schilderachtigheyt') en r. 6913. Voor de betiteling 'drollig' in de grisailles zie Plokker: *Van de Venne* (n. 4), p. 89, 91, 125, 129, 131, 133. In Van de Vennes nalatenschap bevonden zich 'vijftigh a sestigh boekjes, sijnde maer grollitjes'; A. Bredius: *Künstler-Inventare*, dl. II (Den Haag, 1916), p. 376, nr. 46. Voor de veroordeling b.v. de boven (n. 3) geciteerde Houbraken. Algemeen voor het begrip de publicaties van J. Muylle, vooral diens (helaas nog ongepubliceerde) Leuvense dissertatie van 1986 *Genus Gryllorum, gryllorum pictores. Legitimatie, evaluatie en interpretatie van genre-iconografie en van de biografieën van genreschilders in de Nederlandse kunstliteratuur (ca. 1550-ca. 1750)*.

13 In de tijd na 1830 was 'revue' in Frankrijk de naam voor een losse verzameling van scènes, die aan het eind van het jaar een kritisch-satirisch overzicht van actuele ontwikkelingen en gebeurtenissen bevatte, zie Fritz Nies (unter Mitarbeit von Jürgen Rehbein): *Genres mineurs.*

Texte zur Theorie und Geschichte nichtkanonischer Literatur (vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart), München, 1978 (Kritische Information, 78), p. 95-98. Op sommige punten vergelijkbaar met Van de Vennes virtuoos en gevarieerd taalgebruik is het oeuvre van de Duitse muziekwetenschapper en romanauteur Johann Beer; vgl. hiervoor Jörg Krämer: *Johann Beers Romane. Poetologie, immanente Poetik und Rezeption 'niederer' Texte im späten 17. Jahrhundert*, Frankfurt/M., 1991 (Mikrokosmos, 28).

Signalementen

Tussen cultuur en politiek: het Algemeen-Nederlands Verbond 1895-1995 / onder redactie van Pieter van Hees en Hugo de Schepper. - Hilversum: Verloren; Den Haag: Het Algemeen-Nederlands Verbond, 1995. - 256 p.: ill.; 24 cm.
ISBN 90-6550-505-9 Prijs: ƒ 25, -
Kenterende culturele identiteit. - 's-Gravenhage: Algemeen-Nederlands Verbond; Hilversum: Verloren [distr.], 1996. - 32 p.; 22 cm. - (ANV-reeks; 2) - Bevat o.m. de gelijknamige inaugurele oratie van prof. dr. L. Beheydt als bijzonder hoogleraar Cultuur der Nederlanden aan de Universiteit van Amsterdam, uitgesproken op 30 oktober 1995.
ISBN 90-6550-147-9 Prijs niet opgegeven.

‘Het Algemeen-Nederlands Verbond werd onder de bezieling van Hippoliet Meert op 27 april 1895 opgericht te Brussel en naderhand versterkt met een gelijkaardig initiatief van Hermannus Jacobus Kiewit de Jonge uit Dordrecht. Op 11 juli 1896 verscheen het eerste nummer van het tijdschrift *Neerlandia* dat de denkbeelden van het Verbond zou gaan verspreiden. Sindsdien functioneert het ANV als de waakvlam die de culturele saamhorigheid van alle Nederlandssprekenden aanwakkert, blijvend voedt en door de wisselende tijdsopvattingen heen in goede banen leidt’. Zo begint het ‘Ten geleide’ in *Tussen cultuur en politiek*, een werk dat een overzicht biedt van de activiteiten van het Algemeen-Nederlands Verbond in de achter ons liggende honderd jaar. *Tussen cultuur en politiek* is een verzorgd en rijk geïllustreerd

boek, waarin gedetailleerd verslag wordt gedaan van de wijze waarop het doel van het verbond, ‘de handhaving en de ontplooiing van de Nederlandse taal- en cultuurgemeenschap waar ook ter wereld’, is nagestreefd.

De geschiedenis van het ANV wordt, net als Gallië, in drie delen verdeeld. Na een beknopt overzicht van de ontwikkelingen in de Nederlandse taal en cultuur tot 1895 (het wordt betreurd dat we zo weinig weten van de omstreeks het begin van onze jaartelling gesproken varianten van het Nederlands, p. 17) volgen stukken over de perioden 1895-1940 (Frank van Berne), 1940-1945 (Pieter van Hees), en 1945-heden (Geert Groothoff en Henk Waltmans). Gelet op het doel van het ANV verbaast het niet dat elke periode eigen problemen en eigen gevoeligheden kent. Ik noem er enkele. Voor de eerste periode ligt het accent op Vlaanderen en de perikelen die te maken hadden met de Eerste Wereldoorlog. Hippoliet Meert, ooit hoogleraar aan de Nederlandstalige universiteit van Gent, vluchtte naar Hannover, waar hij een winkeltje in postzegels en kantoorbenodigdheden begon. Hij werd bij verstek tot 20 jaar dwangarbeid veroordeeld (p. 73). In de jaren 1940-45 wist het bestuur het Verbond behoedzaam door de oorlog heen te loodsen, na een kortstondig voorzitterschap (1940-1941) van de niet onomstreden Leidse hoogleraar Jan de Vries (p. 123-124). De welgestelde joodse intellectueel Mr. H.L.A. Visser, overleden in 1943, liet de helft van zijn vermogen na aan het ANV, waardoor het Visser-Neerlandia Fonds, kern van het werk van het ANV na de Tweede Wereldoorlog (p. 151), kon gaan draaien. In de beschrijving van de naoorlogse periode wordt ook de wisselende relatie met Zuid-Afrika aan de orde gesteld.

Drie bijlagen bieden lijsten met namen van functionarissen binnen het ANV. Er is geen zakenregister, wel een index op personen, waarin evenwel niet de namen uit de bijlagen zijn verwerkt. De in het boek opgenomen foto's en lijsten laten zien dat het ANV vroeger vooral een mannenaangelegenheid is geweest die het odium droeg een ‘deftige club’ (p. 98) van ‘invloedrijke’ heren (cf. p. 239) te zijn. *Tussen cultuur en politiek* is een gedetailleerde ‘kroniek’ (p. 7), opgeschreven in een vaak wel erg feitelijke stijl en voornamelijk samengesteld op basis van materiaal dat berust in de ANV-archieven in Antwerpen en Den Haag. Er zijn geen voetnoten; er is wel een bescheiden literatuurlijst.

In het laatste hoofdstuk wordt verteld over de plannen voor het instellen van een bijzondere leerstoel Algemeen-Nederlandse cultuur. De aldaar uitgesproken verwachting kon vervuld worden mede dankzij het ANV-Tijmen Knechtfonds dat de benodigde middelen ter beschikking stelde. Op 30 oktober 1995 sprak de Leuvense neerlandicus Ludo Beheydt, benoemd tot bijzonder hoogleraar Cultuur der Nederlanden aan de Universiteit van Amsterdam, zijn inaugurele rede uit onder de titel ‘Kenterende culturele identiteit’. In zijn betoog ging hij onder meer in op de relatie die er bestaat tussen de eigen culturele identiteit en het Nederlands. In Vlaanderen, meer dan in Nederland, wordt die relatie als onlosmakelijk beschouwd. Beheydt keert zich tegen modieus cultuurrelativisme, bestrijdt recent gelanceerde linguïstische legendes en houdt een pleidooi voor cultuurbouw en ‘een open cultuurpolitiek gebaseerd op een besef van culturele identiteit en op het geloof in de volwaardigheid van het Nederlands’ (p. 30). Een uitwerking van Beheydts ideeën over een gezamenlijke Vlaams-Nederlandse taalpolitiek wordt ons in het vooruitzicht gesteld.

Jan Noordegraaf

Afrikaans in een veranderende context: taalkundige en letterkundige aspecten / onder red. van Hans Ester en Arjan van Leuvensteijn. - Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut, 1995. - 350 p.; 23 cm. - (SAI-reeks, ISSN 0926-5783; 5)
ISBN 90-74112-11-0 Prijs: ƒ 29,50 / R 50
- Uitg. n.a.v. een congres georganiseerd door de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, gehouden op 19-21 januari 1994 aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Verkrijgbaar bij Folmer, Posbus 11607, Queenswood 0121, Suid-Afrika.

Dit boek is de neerslag van een congres dat de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek

in januari 1994 aan de V.U. organiseerde. Het is een redelijk verzorgde verzameling van gemiddeld zeer behoorlijke artikelen over uiteenlopende onderwerpen, waar ieder met belangstelling voor Zuid-Afrika en het Afrikaans iets van zijn gading kan vinden. Een register ontbreekt. De zeventien medewerkers aan de bundel zijn in meerderheid verbonden aan Zuidafrikaanse universiteiten; de minderheid bestaat uit kenners van het Afrikaans 'extra muros': Jerzy Koch (Wroclaw), Luc Renders (Diepenbeek) en Hendrik Schott (Keulen). Vijftien bijdragen zijn in het Afrikaans, die van Koch en Renders in het Nederlands. Er zijn drie afdelingen: 'context', taalkunde en letterkunde, met drie, vijf en negen bijdragen, maar doordat de taalkunde-artikelen gemiddeld veel langer zijn dan die over letterkunde, krijgen de twee 'kundes' vrijwel evenveel ruimte.

Nederlandse lezers zullen vrijwel geen taalproblemen ondervinden; het Standaard-Afrikaans is voor ons goed te begrijpen en iedereen is zuinig met vakbargoens. Wel gaan sommige Zuidafrikaanse auteurs er vanuit dat de lezer meer over hun land weet dan Nederlanders meestal doen.

De inleiding vermeldt dat de initiatiefnemer, de hoogleraar Van der Elst uit Potchefstroom, een congres 'over de toekomst van het Afrikaans' op het oog had. Zoals de titel aangeeft, beslaat de bundel een wat breder terrein, al kan men die veelbesproken toekomst, zeg maar de dreigende achteruitgang van het Afrikaans in het nieuwe Zuid-Afrika, toch wel als kern-onderwerp beschouwen.

De eerste afdeling gaat er het directst op in. Hoe is deze achteruitgang te voorkomen? Hier is onder meer belangrijke feitelijke informatie te vinden over de positie van het Afrikaans in de grondwet en in het onderwijs.

Men lijkt het (althans op dit congres) in hoofdzaak met elkaar eens. De keuze voor een nationale eenheidstaal (het Engels) wordt afgewezen, vooral om twee redenen. Ten eerste verstaat nog niet de helft van de inwoners van Zuid-Afrika Engels, ten tweede is een dergelijk beleid ongunstig voor alle andere talen.

In plaats daarvan moeten al de elf nu erkende talen bevorderd worden, bij voorbeeld allemaal schooltaal kunnen zijn (maar natuurlijk niet alle elf in het hele land). In overeenstemming daarmee kiest men ook voor een veelheid van culturen, en tegen het streven naar een nationale cultuur.

De talen en culturen die onder de apartheid zijn achtergesteld, verdienen extra steun. Vanuit de Afrikaanse cultuur moet men zich actief inzetten voor de gewenste cultuurvrijheid. Alleen zo kan die cultuur zichzelf in de nieuwe samenleving onmisbaar maken en kan het Afrikaans 'ontmitologiseer en ontluis word van die assosiasies met diskriminasie, rassisme, manipulasie en uitbuiting' (P.H. Swanepoel). Dit is het eerste doel: afbreken van de reputatie van het Afrikaans als onderdrukkerstaal. Hiertoe moeten de 'onderdrukte Afrikaanssprekendes', d.w.z. de kleurlingen, die meer dan de helft van de Afrikaans-sprekenden uitmaken, veel nauwer bij de cultuur en vooral bij het onderwijs worden betrokken.

De buitenstaander kan zich hierbij het een en ander afvragen. In de eerste plaats: hoeveel tijd dit programma gegund zal zijn. Vooralsnog is het ANC, de partij met de absolute meerderheid onder de kiezers, voorstander van het Engels als eenheidstaal. Maar de 'open' benadering die hier bepleit wordt, verdient hoe dan ook de voorkeur boven het non-alternatief van een geïsoleerde 'Afrikaner volksstaat'.

Ook een tweede moeilijkheid springt in het oog. De slechte reputatie van het Afrikaans heeft vooral betrekking op het Standaard-Afrikaans, zodat pleidooien voor een soepele opstelling tegenover andere varianten voor de hand liggen. Ze zijn in deze bundel ook te vinden. Maar aan de andere kant is een sterke standaardtaal in elke taalstrijd onmisbaar.

De afdelingen taalkunde en letterkunde sluiten in zoverre bij het hoofdonderwerp aan, dat hier inderdaad vanuit open geest gedacht en geschreven wordt over Afrikaanse onderwerpen, maar niet uitsluitend over de toekomst van het Afrikaans. De ‘veranderende context’ van de titel wordt wat ruimer opgevat, waarbij verschillende auteurs voor deze Amsterdamse gelegenheid extra aandacht besteden aan de band met Nederland.

Bij de taalkunde is dit laatste het geval bij H.J. Lubbe, die Nederlands en Zuidafrikaans fonologisch onderzoek vergelijkt (en daarbij onze landgenoten een veertje op de hoed kan steken), en

ook in het informatieve artikel van W.P. Rautenbach over de rol van het Nederlands bij de Afrikaanse bijbelvertalingen. In deze afdeling heeft alleen de bijdrage van Barbara Bosch en Vivian de Klerk rechtstreeks met de bedreigde positie van het Afrikaans te maken. Zij hebben in Oost-Kaapland, waar 30% Afrikaans spreekt, 12% Engels en 57% Khosa, een interessant onderzoek gedaan naar hoe mensen uit deze drie groepen aankijken tegen de verschillende talen. De resultaten geven voor de toekomst van het Afrikaans te denken: van de Afrikaanssprekende ondervraagden wil de helft het Engels als schooltaal voor de eigen kinderen, en een nog iets groter deel verlangt het Engels als enige ambtelijke taal. Naast deze bewuste voorkeur voor het Engels tonen de onderzoeksters overigens ook ónbewuste voorkeur voor de eigen taal aan.

De letterkundige artikelen vestigen bijna allemaal de aandacht op 'vooruitstrevende' (deels anti-apartheids-) ontwikkelingen in de moderne Afrikaanse literatuur. De nagestreefde open houding tegenover andere culturen bestaat al; in de Afrikaanse literatuur blijkt dat het Afrikaans de reputatie van onderdrukkerstaal niet verdient. Meest besproken schrijver is de romancier Karel Schoeman; zijn werk komt in vier artikelen aan de orde.

Ook enkele letterkundigen hebben oog voor de band met Nederland, bij voorbeeld Schott en Wium van Zyl (zijn beschouwing over Nederlandse bijdragen aan de Afrikaanse letterkunde is eerder bij wijze van voorproef zowel in Zuid-Afrika als in Nederland gepubliceerd, men zie *TNTL* 111 nr. 3). In een beschouwing over literatuur tussen twee (of meer) culturen geeft F.R. Gilfillan een eervolle plaats aan H.C. ten Berge, terwijl W.F. Jonckheere schrijft over Vincent van Gogh als motief in de Afrikaanse poëzie.

Eep Francken

'Ik heb mijzelf in woorden weggegeven': K. Heeroma als literator / Dirk Zwart (red.). - Rotterdam: Bloknoot, 1996. - 208 p.: ill.; 24 cm. - (Bloknoot, ISSN 0927-9962; 10) Prijs f 25, -
- Themanummer Bloknoot, christelijk literair tijdschrift. Te bestellen bij Bloknoot, Noordsingel 51a, 3035 EJ Rotterdam, tel. 010-4666862.

De vertraging die dit themanummer van *Bloknoot* opliep, blijkt voor de liefhebbers een 'blessing in disguise' te zijn, want tijdens de verlengde voorbereiding kon het nummer uitgroeien tot een 'special' van behoorlijke omvang. '*Ik heb mijzelf in woorden weggegeven*' is gewijd aan de neerlandicus Klaas Hanzen Heeroma (1909-1972), als dichter bekend onder de naam Muus Jacobse. Er zijn veel illustraties in opgenomen, deels onbekend materiaal uit het familie-archief. De befaamde foto waarop men de vierde generatie *WNT*-redacteuren en assistenten in 1948 aan het werk ziet in de Leidse UB, ontbreekt uiteraard niet.

Als overzicht van leven en werken van K.H. Heeroma, leerling van Albert Verwey, *WNT*-redacteur, hoogleraar Nederlands te Batavia en hoogleraar Nedersaksisch te Groningen, dient een herdruk van het levensbericht dat P.J. Meertens voor de Maatschappij over Heeroma schreef. Daarna volgen zes beschouwingen van vrienden en tijdgenoten (J.W. Schulte Nordholt, Gerrit Kamphuis e.a.); ze zijn gewijd aan de huisvriend, dichter en essayist die Heeroma was. Redacteur Dirk Zwart biedt daarna een gedetailleerde, zeventig pagina's tellende studie over 'K. Heeroma en "Het derde réveil"', en vervolgens een artikel over de poëzie van Muus Jacobse.

Afzonderlijke bijdragen zijn gewijd aan Heeroma's kerkliederen en z'n taaltheologie. Johan Oosterman maakt de balans op van hetgeen Heeroma als mediëvist het vak heeft nagelaten. Na een herdruk van een tweetal weinig bekende stukken van Muus Jacobse wordt dit boek besloten met een primaire bibliografie (van poëzie en van beschouwend proza) en een beknopte secundaire bibliografie. Er is wel een rubriek met de ‘personalia’ van de auteurs, maar er zijn helaas geen registers.

De literator Heeroma heeft in het interbellum een interessante rol gespeeld in het protestants-christelijk letterkundig leven; daarin ligt dan ook de aanleiding tot dit themanummer. De redactie wijst erop dat de opzet van het boek ‘allicht’ leidt tot een ‘wat brokkelig’ beeld. Terecht, dunkt me. Heeroma is een veelzijdig mens geweest en een productief scribent die

ook de nodige weerstanden wist op te roepen. Daarom zijn er nog wel wat losse draden af te hechten. Er blijkt materiaal genoeg te zijn, ook voor de geïnteresseerde taalkundige.

Het nummer telt 208 pagina's. Een abonnement op *Bloknoot* (vier nummers per jaar) kost f 55,-

Jan Noordegraaf

A bibliography of Dutch dictionaries / Frans Claes, Peter Bakema. - Tübingen: Niemeyer, 1995. - xviii, 377 p.; 24 cm. - (Lexicographica. series Maior, ISSN 0175-9264; 67)
ISBN 3-484-30967-9 Prijs: DM 196, -

Deze opvolger van Claes' *A Bibliography of Netherlandic Dictionaries* (1980) is tot stand gekomen op initiatief van enkele Leuvense taalgeleerden. Had Claes tot 1984 persoonlijk nog een duizendtal aanvullingen en verbeteringen opgetekend, tijdgebrek dwong hem daarna die activiteiten te staken. Om gezondheidsredenen stond hij begin 1991 zijn materiaal definitief af aan de KU Leuven, zoals hij in 1992 elders meedeelde. De verantwoordelijkheid van deze uitgave berust dus geheel bij de tweede auteur, zoals uit de wat cryptische een na laatste zin van de inleiding valt op te maken. Dat de bibliografie niet alleen is gebaseerd op 'l'annotation systématique des références', maar mede steunt op 'la compétence de diverses personnes dans le domaine de la lexicographie néerlandaise' (Franse samenvatting op p. 377), doet daar niets aan af. Maar het is goed te weten dat enkele tientallen deskundigen, onder wie diverse leden van het Matthias de Vriesgenootschap van woordenboekliefhebbers, 'substantial comments' hebben kunnen leveren.

Het werk van Claes is door een kenner ooit een 'verbluffende verzameling van titels en bijbehorende gegevens' genoemd, wat kritische kanttekeningen beslist niet uitsloot. Bakema's *Bibliography of Dutch Dictionaries* nu is een 'extended edition' van Claes' boek uit 1980 en streeft ernaar, een 'practical reference work' te zijn. Het aantal ingangen is gestegen van 3000 naar 4500. Het oudste genoemde werk is de *Teuthonista of Duytschlender* (1477) van Gerard van der Schueren (p. 135). Ik noem hier enkele majeure wijzigingen t.o.v. de vorige editie. In deze herziene uitgave zijn ook biografische woordenboeken en encyclopedieën opgenomen. Voor de laatste categorie wordt alleen voor de periode 1477-1900 volledigheid geclaimd. Wat betreft de macrostructuur is gekozen voor een primaire ordening naar thema in plaats van ordening naar het aantal behandelde talen. Wie alles wil weten over de puzzelwoordenboeken van Dr. Verschuyl vindt in de rubriek 'Puzzle' een twaalftal nummers hierover. Binnen de (sub)rubrieken is een alfabetische opzet gevolgd. Daarmee is het werk veel meer gebruikersvriendelijk geworden.

Hoe is het net verder geknoopt? Er is een index van auteurs opgenomen en een index van talen. De functie van een index rerum wordt overgenomen door de opsomming van de eerder genoemde thema's in de inhoudsopgave. Voor sommige gebruikers was waarschijnlijk een bijlage met daarin een beknopte chronologische lijst een welkom hulpmiddel geweest. Al met al vermeldt de *Bibliography* zeer uiteenlopend werk: een *Curriculum vitae van de ministers en staatssecretarissen van de Belgische regering* uit 1983; Ten Kate's *Aenleiding* uit 1723; Lodewicks *Literaire kunst* (een editie uit 1983); Jac. (niet: Jacob, zoals op p. 18) van Ginnekens

Drie Waterlandsche dialecten (1954). Ruysendaals *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken* (1989) ontbreekt.

In de inleiding wordt gewaarschuwd dat een bibliografie van deze omvang uitputtend noch volmaakt kan zijn, zeker waar het de soms zeer gecompliceerde publicatiegeschiedenis van diverse woordenboekjes betreft. Dat lijkt me juist. De waarde van een naslagwerk als dit laat zich daarom alleen in de praktijk van een groot aantal goed ingevoerde gebruikers bewijzen.

Jan Noordegraaf

Nederlands, een en veelzijdig: een selectie artikelen van Guido Geerts, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaat. - Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1995. - 287 p.: portr.; 25 cm. - (Symbolae facultatis litterarum Lovaniensis. series A; 19)
ISBN 90-6186-694-4 Prijs: BF 1750

Op 5 mei 1995 werd Guido Geerts zestig en op 1 oktober 1995 trad hij terug als hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de K.U. Leuven. Ter gelegenheid van zijn emeritaat hebben Willy Smedts en William van Belle een bundel samengesteld uit de artikelen die Geerts tussen 1955 en 1995 heeft geschreven. Daarbij hebben ze zich beperkt tot de Nederlandstalige artikelen en geen artikelen opgenomen die Geerts in samenwerking met anderen schreef.

De dissertatie van Geerts uit 1966 ging over de ontwikkeling van het genus in de zeventiende eeuw; de genusproblematiek, in verleden en heden, komt terug in vier artikelen in deze bundel. Geerts is echter het meest bekend als co-auteur van de grote *Van Dale*, als één van de redacteuren van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* en als voorzitter van de laatste spellingcommissie. Hiermee zijn drie andere belangrijke onderwerpen van de bundel genoemd. In de artikelen over de *Van Dale* en de *ANS* gaat Geerts vooral in op de problematiek van taalnormering, niet in de laatste plaats voor Vlaamse gebruikers van deze werken. Taalvariatie en normering in Vlaanderen zijn ook in de overige artikelen regelmatig terugkerende onderwerpen. Een aantal van deze stukken is taalpolitiek van aard, maar de bundel bevat ook een aantal van de concrete taaladviezen die Geerts schreef in het tijdschrijft *Taalbeheersing in de Praktijk*. Drie artikelen gaan over het taalgebruik van Hugo Claus, met name in *Het verdriet van België*. Op het terrein van de spelling bevat de bundel onder meer een overzicht van spellinghervormingen in Duitsland, Groot-Britannië en Frankrijk, en een heldere uiteenzetting over de beruchte tussenklankproblemen (als in *pereboom* en *druiventros*). In het laatstgenoemde artikel, oorspronkelijk verschenen in 1989, presenteert Geerts al het voorstel om de tussenklank -e- als -en- te schrijven wanneer het eerste lid een meervoud op -en heeft.

Tot slot bevat de bundel een volledige bibliografie van het werk van Guido Geerts.

Ronny Boogaart

Zingen in een kleine taal: de positie van het Nederlands in de muziek / onder red. van Louis Peter Grijp. - Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 1995. - p. 151-329.: ill.; 24 cm. - (Volkskundig bulletin, ISSN 0166-0667; jrg. 21, [nr.] 2 (oktober 1995))
ISBN 90-70389-48-7 Prijs: ƒ 25, -

In september 1994 organiseerde het P.J. Meertens-instituut een symposium onder de titel ‘Zingen in een kleine taal’; de lezingen die op die dag ten gehore gebracht werden, zijn nu gebundeld in een themanummer van het *Volkskundig bulletin*. Wie achter het woord ‘kleine’ uit de titel politieke bedoelingen vermoedt, kan gerustgesteld worden: de bedoeling van het symposium was niet het Nederlands te kleineren, maar te wijzen op de beperkte betekenis die deze taal internationaal gezien als

drager van muzikale composities heeft. Een van de oorzaken daarvan is de geografische ligging van het taalgebied, ingeklemd tussen drie ‘grote’ talen (Engels, Duits, Frans) met elk een invloedrijke culturele traditie; een andere reden is de dominante positie van het Italiaans als muziektaal. Niettemin heeft het Nederlands een enorme hoeveelheid liederen en andere vocale werken voortgebracht, een productie die ook heden ten dage voortgaat - men denke bijvoorbeeld aan rock- en rapteksten, musicals en opera's.

De opzet van het symposium was een zo breed mogelijk spectrum van de muzikale mogelijkheiden van het Nederlands door de eeuwen heen aan de orde te laten komen, met uitzondering van zangtechnische aspecten en - zeer tot spijt van de organisatoren - ook het Vlaamse taalgebied, maar inclusief concurrenten voor het Nederlands als de dialecten en het Fries. In de artikelen komt een heel scala van invalshoeken aan bod: behalve aan artistieke, ideologi-

sche en commerciële aspecten wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan genre-conventies en verwachtingspatronen bij kunstenaars en publiek. Juist deze diversteit - naast de Souterliedekens staan onder meer Huub Oosterhuis en het Songfestival - verdiept het thema en stimuleert de lezer tot beschouwingen op meta-niveau. Een korte inhoudsopgave moge dit illustreren: L.P. Grijp verzorgt een algemene beschouwing ('De muzikale taalkeuze van Nederland') en een artikel over zingen in dialect ('Muziek, taal en regionale identiteit'); M. Streevelaar belicht 'Het vergeten verleden van de nederlandstalige opera', terwijl J. Vos ingaat op 'Frits Coers en het Nederlandse lied'. A. Vernooij onderzoekt 'De ware taal van het lied in liturgie en devotie', R. de Groot 'De taalkeuze in de hedendaagse Nederlandse muziek'. J. van Marle gaat in 'Standaardtaal of dialect' in op het probleem van de taalkeuze en P. Rutten beziet de 'Nederlandstalige popmuziek' als een synthese van de eigen en mondiale cultuur. Alle artikelen zijn voorzien van een Engelstalige samenvatting.

Lia van Gemert

De grote schouwburg: schildersbiografieën van Arnold Houbraken / samenst.: Jan Konst en Manfred Sellink. - Amsterdam: Querido, 1995. - 175 p.: ill.; 19 cm. - (Griffioen)
- Uitg. gebaseerd op: De Groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen. - Amsterdam: Israël, 1976. - Fotomech. herdr. van de 2e herz. ed.: 's-Gravenhage: Swart [etc.], 1753.
ISBN 90-214-0584-9 Prijs: ƒ 12,50

Rond 1715 begon de schilder Arnold Houbraken (1660-1719) met het schrijven van een handboek over zeventiende- en achttiende-eeuwse schilders uit de Nederlanden. Het verscheen in drie delen onder de titel *De Groote Schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen* (1719-1721) en was bedoeld als een vervolg op het beroemde *Schilder-boeck* (1604) van Karel van Mander. Bij het vervaardigen van zijn schildersbiografieën baseerde Houbraken zich op bronnen van uiteenlopende aard, zoals gepubliceerd materiaal, manuscripten en grafschriften. Daarnaast verwerkte hij graag mededelingen van mensen die een bepaalde schilder persoonlijk gekend hadden. Ruime aandacht schonk hij aan het karakter van een schilder, dat zich volgens hem vaak manifesteerde in diens oeuvre. Kenmerkend voor Houbrakens levensbeschrijvingen zijn verder de anekdotes waarmee ze zijn doorspekt, en de moraliserende en kunsttheoretische uitweidingen.

Op basis van de (facsimile-editie van de) licht gewijzigde herdruk van *De Groote Schouburgh* uit 1753 hebben Jan Konst en Manfred Sellink een Griffioendeeltje samengesteld dat levensbeschrijvingen bevat van veertien zeventiende-eeuwse schilders: Hercules Segers, Pieter Bodding van Laer, Adriaen Brouwer, Rembrandt van Rijn, Anna Maria van Schurman, Gerrit Dou, Govert Flinck, Emanuel de Witte, Philips Wouwermans, Claes Berchem, Jan Baptist Weenix, Paulus Potter, Jan Steen en Melchior d'Hondecoeter. Zij hebben juist voor de biografieën van bovenstaande kunstenaars gekozen omdat die volgens hen representatief zijn voor Houbrakens werkwijze en tevens een aardige indruk geven van het genre van de schildersbiografie. Nadat de bloemlezers in een nawoord zijn ingegaan op de geschiedenis van dat genre, schetsen zij kort het leven van Houbraken en geven een karakterisering van *De Groote Schouburgh*. De daaropvolgende bibliografie

bevat verwijzingen naar (voor het merendeel recente) publicaties over schildersbiografieën, Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw en de behandelde schilders. Vreemd genoeg wordt daarin geen melding gemaakt van de door P.T.A. Swillens in drie delen uitgegeven editie van de eerste druk van *De Groote Schouburgh* (1943-1953). De pagina's 145-173 van dit Griffioendeeltje zijn gevuld met aantekeningen. Per schilder wordt daarbij Houbrakens visie bekeken in het licht van wat er tegenwoordig over een bepaalde kunstenaar bekend is. Tevens vindt men daarin gegevens over personen, gebeurtenissen en schilderijen waaraan in de tekst gerefereerd wordt.

Momenteel wordt van *De Groote Schouburgh* - een van de belangrijkste en meest betrouw-

bare bronnen voor onze kennis van de schilders uit de Gouden Eeuw - een kritische, volledig geannoteerde tekstuitgave voorbereid. De vlot hertaalde en met 32 afbeeldingen rijk geïllustreerde bloemlezing die Jan Konst en Manfred Sellink van dat boek hebben gemaakt, kan gezien worden als een smakelijk voorafje.

Roland de Bonth

Het bloedig moord-thonneel in Don Renory / Jacobus de Ridder; met inleiding over het Europese gruwelspel. - Brussel: Facultés Universitaires Saint-Louis, 1995. - 2 dl.; 25 cm. - (Cahier / Studiecentrum 18de-eeuwse Zuidnederlandse Letterkunde; 11A-B)
- Dl. A: Inleiding en tekst / Kaere Langvik-Johannessen. - 49 + 45 p. Dl. B: Woord- en tekstverklaring / Werner Waterschoot. - 37 p.
Prijs: BF 500 / *f* 31, -

Zoals hij in zijn studie over de Brusselse hoofdtonelen al had aangekondigd, heeft Kåre Langvik-Johannessen nu een editie gepubliceerd van dit bloedige treurspel van de onderwijzer aan de stadsschool van Ninove Jacobus de Ridder. Het is een facsimile-editie, met een uitvoerige inleiding, en met woordverklaringen in een apart deel. Omdat er nog altijd maar weinig Zuidnederlandse toneelteksten toegankelijk gemaakt zijn, is deze uitgave een welkome aanvulling. De woordverklaringen zijn overvloedig, misschien zelfs te overvloedig, hoewel - het spel speelt op Mallorca - een explicatie van het verschil tussen een ‘Barbâersche slaaf’ en ‘Inlandse’ slaven nog wel te wensen was (p. 2). Overigens is het verbazingwekkend hoezeer het taalgebruik van deze Zuidnederlander aansluit bij dat van de Amsterdamse toneelschrijvers. Het is jammer, dat de beide editeurs in hun biografische gegevens op p. 2 van beide delen erg langs elkaar heen werken.

Er worden geen bibliografische inlichtingen gegeven over het voor de facsimile gebruikte exemplaar. Is dit ook het exemplaar van de UB Gent, dat voor de woordverklaringen gebruikt is? Aan het gebruikte exemplaar ontbreken in ieder geval enkele stukjes, die met de tikmachine en de balpen gerestaureerd zijn (maar niet volledig). Het exemplaar van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde had gebruikt kunnen worden om tot een complete tekst te komen.

De inleiding van Langvik-Johannessen geeft nauwelijks een analyse van het spel. Worp wees al de door De Ridder gebruikte bron aan, namelijk het dertiende verhaal uit het tweede deel van Bandello's *Tragische historien*, in het Nederlands vertaald door M. Everaerts: ‘Hoe dat een Moor, die slave was, gheslaghen zijnde van synen Heere, daer over wrake nam met een groote ende zeer wonderlijcke wreetheyt’. Langvik-Johannessen noemt deze bronvermelding ‘slechts ten dele juist’, en inderdaad heeft De Ridder het verhaal uitgebreid en veranderd. Maar het thema van de redeloze wraak en de machteloze woede is daarmee alleen maar versterkt. Het zou mooi geweest zijn, als aan deze uitgave van het toneelstuk ook de tekst van Bandello/Everaerts was toegevoegd; de lezer had dan de uitbreiding door De Ridder en de gevolgen daarvan voor de karaktertekening der personages zelf goed kunnen volgen. Nu is men aangewezen op de summiere mededelingen van Langvik-Johannessen, die ook niet uitmunten door nauwkeurigheid: op p. 13 spreekt hij van ‘Ermissano’ waar de exemplaren in de KB te Den Haag ‘Ernizzano’ hebben, en zegt hij dat ‘Faxa’ (moet zijn: *Faxta*) in het verhaal voorkomt, wat niet juist is. Ook elders permitteert de editeur zich opvallend veel transcriptiefouten: hij beweert

dat in een treurspel van Herzog Heinrich Julius von Braunschweig raadsheren ‘Hipocrita’ en ‘Sedetiosus’ voorkomen, en dat deze laatste naam is afgeleid van ‘sedetio’. Ik ken alleen een Latijns woord *seditio*, en bij controle bleken de raadsheren inderdaad ‘Hypocrita’ en ‘Seditiosus’ te heten.

Don Renory is een gruwelijk drama - de vadermoordenaar ziet zijn familie uitgeroeid worden en wordt gedwongen zichzelf gruwelijk te verminken. Dat geeft Langvik-Johannessen aanleiding een ‘inleiding over het Europese gruwelspel’ in te lassen. Dit is een verhandeling

van ruim dertig bladzijden, waarin de gruwelijke elementen in het werk van Seneca, Shakespeare, Jan Vos, Geeraerdt Brandt, Braunschweig (met zijn Nederlandssprekende komiek), het Weense toneel, Robert Garnier, Virey du Gravier, Causinus, Biderman, Gryphius en Lohenstein worden naverteld. Dat is op zich niet erg, maar wel dat de navertellingen zeer oppervlakkig zijn, soms niet op het stuk maar op de synopsis gebaseerd (zoals in het geval van *De veinzende Torquatus* door Brandt), en dat zij opgesteld zijn zonder aandacht voor de opvoeringspraktijk van die dagen: Juliane wordt in het spel van Brandt door keizer Noron verkracht, wat Langvik-Johannessen aan bepaalde moderne bioscoopfilms doet denken; maar dit spel dateert uit 1644, en was al driemaal gedrukt voordat de eerste vrouwelijke toneelspelers op de Amsterdamse schouwburg speelden. Verbazingwekkend is de vergelijking (op p. 37) van de 'martelaarsschilderijen waarop de ingewanden uit de buik van de martelaren getrokken worden' met *De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp* door Rembrandt - toch een bijzonder ingetogen schilderij van een zeer vreedzame sectie. Nog verbazingwekkender is de conclusie van deze hele tirade (p. 49): 'deze afloop van de persoonlijke tragedie van Don Renory kan alleen met de tragiek van koning Oidipous bij Sofokles worden vergeleken'. Oedipus is een drager van het noodlot, die door helder en moedig redeneren tot inzicht in zijn eigen schuld komt; Don Renory een hebzuchtige en paranoïde vadermoordenaar, die met instemming van het publiek gestraft wordt, al zal de toeschouwer het zielig vinden dat ook zijn vrouw, zijn personeel en zijn kleine kindertjes daar het slachtoffer van worden. Groter verschil tussen twee toneelpersonages is naar mijn idee haast niet denkbaar, en Langvik-Johannessen geeft ook geen argumenten voor zijn onthutsende conclusie.

Van groot belang is de facsimile-uitgave van het Handschrift Goethals 443 uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, dat gegevens over De Ridder bevat, waarover Langvik-Johannessen al eerder in *Spiegel der letteren* een artikel schreef. Wij moeten hopen, dat het Brusselse studiecentrum belangrijke en moeilijk toegankelijke stukken zoals dit treurspel en dit handschrift wil blijven publiceren. Hun opmaak wordt steeds beter. Als zij weer Duitse citaten te drukken hebben kunnen zij (bij gebrek aan een font met een ß) beter 'sz' transcriberen dan een Griekse β te gebruiken.

Ton Harmsen

Verzen / Willem Kloos; bezorgd door P. Kralt. - Amsterdam: Amsterdam University Press, cop. 1995. - VII, 119 p.; 24 cm. - (Alfa)
- Oorspr. uitg.: Amsterdam: Versluys, 1894.
ISBN 90-5356-149-8 Prijs: ƒ 25, -

Wat deze bloemlezing meer nog dan vroegere onderstreept, is dat Willem Kloos de dichter is van één bundel. Zijn roem berust op de gedichten die hij geschreven heeft tussen 1880 en 1894. Hij debuteerde met het dramatische fragment *Rhodopis* in mei 1880 en een jaar later schreef hij een reeks van vier sonnetten: *Charaxes aan Rhodopis*. Al sinds Albert Verwey is de gangbare opvatting in de literatuurgeschiedenis dat *Rhodopis* de aankondiging is van een talentvol dichter, die definitief doorbreekt met de vier sonnetten een jaar later. Dit was de 'nieuwe poëzie', of zoals P. Kralt het omschrijft: 'Woordkeus en beeldspraak zijn gedurfd, de toon is krachtig, het liefdesgevoel hartstochtelijk' (p. 1). En vooral dat laatste is

kenmerkend voor de poëzie van Kloos: bijna al zijn gedichten gaan over de liefde. Wellicht is dat ook de reden dat zijn dichterlijke loopbaan zoveel weg heeft van een komeet. Als het in zijn privéleven gedaan is met de grote liefde, is het ook voorbij met de grote poëzie. Het zijn vooral de homo-erotische vriendschappen met achtereenvolgens Jacques Perk (1880-1881) en Albert Verwey (1881-1888), die Kloos tot zijn gedichten hebben geïnspireerd. In 1894 bundelde hij bijna alles wat hij tot dan toe geschreven had in *Verzen*. Het is niet zo dat Kloos daarna niets meer geschreven heeft - in 1902 en 1913 verschenen nog *Verzen II* en *Verzen III* en veel van zijn werk bleef ongebundeld -, maar wat 'hij daarna produceerde, kan de toets der kritiek niet doorstaan' (p. 5). Kralt heeft dus alle reden om zich voor een bloemlezing uit Kloos' poëzie

tot deze eerste bundel te beperken. Ook eerdere bloemlezers als Hubert Michaël (1965) en Harry Prick (1980) hebben dat in feite gedaan. Maar toch heeft de strikte beperking van Kralt tot alleen *Verzen* een nadeel. Hierdoor kon de eerder genoemde, belangrijke sonnettenreeks *Charaxes aan Rhodopis*, die in eerdere bloemlezingen niet ontbreekt, niet worden opgenomen. Een nog groter nadeel is, dat de bundel *Verzen* zo buitengewoon slordig is samengesteld. Om Harry Prick in de inleiding bij zijn bloemlezing te citeren: 'Er is dan ook in onze literatuur geen tweede verzamelbundel aanwijsbaar die zo lukraak in elkaar werd gezet: met verwaarlozing, respectievelijk verstoring van de chronologie, met schrapping van bijna alle oorspronkelijk titels en met volledige weglating van - overigens niet talrijke - opdrachten; dit alles ook nog ontsierd door ontoelaatbare slordigheden'. Het had daarom meer voor de hand gelegen om deze bloemlezing niet uitsluitend op *Verzen* te baseren, maar om een editie te verzorgen, waarin de poëzie van Kloos beter tot zijn recht komt. Kralt had dat ook gemakkelijk kunnen doen. Zelf schrijft hij dat er een 'vrij volledige reconstructie mogelijk' is van de volgorde waarin deze gedichten geschreven zijn. En vervolgens toont hij in zijn inleiding aan dat er op grond van die reconstructie een indeling in drie fasen te maken valt, waarin Kloos' poëzie een duidelijke ontwikkeling doormaakt (p. 5-7). Maar bij het afdrukken van de gedichten kiest hij vervolgens weer voor de 'verstoorde' volgorde. Een gemiste kans dus. Maar de lezer kan zich troosten met de gedachte dat afgezien van de vier genoemde sonnetten alle bekende gedichten erin staan. En in de annotaties worden de 'slordigheden' gecorrigeerd, de oorspronkelijke titels weer vermeld, de gedichten zo nauwkeurig mogelijk gedateerd, en degenen aan wie ze waren opgedragen bij name genoemd. Met plakband en schaar kan men zo alsnog de editie maken, die Kralt heeft laten liggen.

Olf Praamstra

Ontvangen boeken

Voortgang: jaarboek voor de Neerlandistiek / Vrije Universiteit, Faculteit der Letteren, Subfaculteit Nederlands. - Jrg. 15 (1995). - [Amsterdam]: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus Publikationen, 1994. - 24 cm
ISSN 0922-7865 Prijs: ƒ 37,50

A bibliography of Dutch dictionaries / Frans Claes, Peter Bakema. - Tübingen: Niemeyer, 1995. - xviii, 377 p.; 24 cm. - (Lexicographica. series Maior, ISSN 0175-9264; 67)
ISBN 3-484-30967-9 Prijs: DM 196, -

Woordenboek van de Limburgse dialecten / [hoofdred.] A. Weijnen, J. Goossens, P. Goossens. II, Niet-agrarische vakterminologieën. - Assen: Van Gorcum, 1995. - 290 p.: ill.; 24 cm
Afl. 9: Metselaar, timmerman, dakdekker, loodgieter, stucadoor, huisschilder / H.H.A. van de Wijngaard
ISBN 90-232-3034-5 Prijs: ƒ 85, -

Etymologisch dialectwoordenboek / A.A. Weijnen. - Assen: Van Gorcum, 1996. - XXVII, 269 p.; 23 cm
ISBN 90-232-2967-3 Prijs: ƒ 65, -

Lingua theodisca: Beiträge zur Sprach-und Literaturwissenschaft: Jan Goossens zum 65. Geburtstag / hrsg. von José Cajot, Ludger Kremer und Hermann Niebaum. - Münster [etc.]: Lit, cop. 1995. - 2 dl. (1259 p.).: ill., krt., portr.; 23 cm. - (Niederlande-Studien; 16)
ISBN 3-8258-2279-6 Prijs: DM 158

De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands: een taalgeografische studie / Ann Marynissen. - Leuven: Peeters, 1996. - 487 p.: ill.; 24 cm. - (Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde; 2)

- Herz. versie proefschrift K.U. Leuven, 1993.
ISBN 90-6831-791-1 Prijs: BF 1400

De moedertaal centraal: standaardisatieaspecten in de Nederlanden omstreeks 1650 / M.J. van der Wal. - Den Haag: Sdu Uitgevers, 1995. - IX, 161 p.: ill.; 25 cm. - (Nederlandse cultuur in Europese context; 3. IJkpunt 1650)
ISBN 90-12-08298-6 Prijs: ƒ 39,90

Linguistics in the Low Countries: the eighteenth century / [ed. by] Roland de Bonth, Jan Noordegraaf. - Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus, 1996. - 193 p.: ill.; 24 cm. - ([Uitgaven / Stichting Neerlandistiek VU; 19])
ISBN 90-72365-44-5

Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993) / Hans Van de Velde. - [S.l.: s.n.], 1996. - 268 p.: ill.; 24 cm
- Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen. Te bestellen bij de auteur, Vakgroep Algemene Taalwetenschap en Dialectologie, K.U.N., Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.
ISBN 90-9009218-8 Prijs: ƒ 35, -

Kenterende culturele identiteit. - 's-Gravenhage: Algemeen-Nederlands Verbond; Hilversum: Verloren [distr.], 1996. - 32 p.; 22 cm. - (ANV-reeks; nr. 2)
ISBN 90-6550-147-9 Prijs niet opgegeven.

Proeven van bekwaamheid: Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen / Petra Berendrecht. - Amsterdam: Prometheus, 1996. - 372 p.; 22 cm. - (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, ISSN 0926-9746; 14)
- Ook verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, 1995.
ISBN 90-5333-422-X Prijs: ƒ 55, -

Maerlants wereld / Frits van Oostrom. - Amsterdam: Prometheus, 1996. - 487 p.: ill.; 23 cm
ISBN 90-5333-441-6 Prijs: ƒ 75, -

Gerlaci Petri Opera omnia / cura et studio Mikel M. Kors; cum epistolarum translatione Helen Rolfson. - Turnholti: Brepols, 1996. - 580 p.; 26 cm. - (Corpus Christianorum. Continuatio mediaeualis, ISSN 0589-7963; 155)
ISBN 2-503-04551-0 Prijs: BF 7500

Leugens en vermaak: Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance / René van Stipriaan. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. - 357 p.; 24 cm
- Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1995.
ISBN 90-5356-201-X Prijs: ƒ 69,50

Het Wilhelmus: auteurschap, datering en strekking: een kritische toetsing en nieuwe interpretatie / A. Maljaars. - Kampen: Kok, 1996. - 344 p.; 24 cm
- Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
ISBN 90-242-7830-9
Prijs niet opgegegeven

Door eenen engen hals: Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670 / verz. en ingel. door Theo Hermans. - 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1996. - 159 p.; 24 cm. - (Vertaalhistorie; 2)
ISBN 90-71313-56-5 Prijs: ƒ 31,50

A selection of the poems of Sir Constantijn Huygens (1596-1787) / a parallel text translated, with an introduction and appendices by Peter Davidson and Adriaan van der Weel. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. - VII, 228 p.: ill.; 24 cm

ISBN 90-5356-180-3 Prijs: ƒ 59,50

Bontekoe: de schipper, het journaal, de scheepsjongens / Karel Bostoen...[et al.]. - Zutphen: Walburg Pers, cop. 1996. - 96 p.: ill.; 21 cm
ISBN 90-6011-948-7 Prijs: ƒ 24,50

Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe: de wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost, 1618-1625 / Willem Ysbrantsz Bontekoe; ingel. en van comment. voorz. door V.D. Roeper; [red.: Piet Boon...et al.]. - Amsterdam: Terra

Incognita, cop. 1996. - 165 p.: ill., krt.; 24 cm + krt. - (Terra incognita)
- Te bestellen bij Terra Incognita, Postbus 3258, 1001 AB Amsterdam.
ISBN 90-73853-08-7 Prijs: ƒ 25,50

Iovrnael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn: descriptieve bibliografie 1646-1996 / onder red. van Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijsse. - Zutphen: Walburg Pers, 1996. - 304 p.: ill.; 25 cm
ISBN 90-6011-947-9 Prijs: ƒ 99, -
Visie in veelvoud: opstellen van prof. dr. E.K. Grootes over zeventiende-eeuwse letterkunde / ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag verz. door M. Spies en J. Jansen. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. - VII, 211 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-5356-200-1 Prijs: ƒ 39,50

De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1830 / G.J. Johannes. - Den Haag: Sdu Uitgevers, 1995. - XIII, 246 p., [8] p. pl.: ill.; 25 cm. - (Neder-landse cultuur in Europese context; 2. IJkpunt 1800)
ISBN 90-12-08292-7 Prijs: ƒ 39,90

Bilderdijk en het Jodendom: Bilderdijks waardering van het joodse denken in confrontatie met zijn tijd / Lambertus Engelfriet. - Zoetermeer: Boekencentrum, 1995. - 279 p.; 24 cm
- Ook verschenen als Proefschrift Universiteit Utrecht.
ISBN 90-239-1477-5 Prijs: ƒ 43,50

Nederlandsche toestanden: uit het leven van een lijder / F.A. Hartsen; ingel. en van aant. voorz. door Nop Maas. - Hilversum: Verloren, 1996. - 221 p.: ill.; 22 cm. - (Egodocumenten; 13)
ISBN 90-6550-146-0 Prijs: ƒ 40, -

Gezelliana: kroniek van de Gezellestudie. - nr. 1995/1-2
Speciaal nummer: De klassieken, Gezelle en zijn omgeving. - Antwerpen: Universitaire Faculteiten St.-Ignatius, 1996. - 22 cm
ISSN 0776-4111 Prijs: BF 400
- Te bestellen bij de UFSIA, Venusstraat 35, 2000 Antwerpen, tel. (+32)-(0)3-2204289.

Henriëtte Roland Holst: dichteres op een kentering van de tijd / Carin Hereijgers. - Nijmegen: Uitgeverij Katholieke Universiteit, Centrum voor vrouwenstudies, cop. 1996. - 104, 22 p.; 20 cm
ISBN 90-5710-001-0 Prijs niet opgegeven

Wiekslag om de kim / Karel van de Woestijne; historisch-kritische uitg., verzorgd door Leo Jansen. - Assen: Van Gorcum, 1996. - 2 dl.; 26 cm. - (Monumenta literaria neerlandica, ISSN 0167-5044; 8)
ISBN 90-232-3055-8 Prijs: ƒ 95, -

Yeats in Holland: the reception of the work of W.B. Yeats in the Netherlands before World War Two / Roselinde Supheert. - Amsterdam [etc.]: Rodopi, 1995. - 321 p., [8] p. pl.: ill.; 22 cm. - (Costerus, ISSN 0165-9618; n.s., 104)

- Ook verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht, 1995.
ISBN 90-5183-916-2 Prijs: ƒ 100, -

Hans van Dael

De dwaze Salomon en de wijze Vondel
Een interpretatie van Vondels *Salomon*

Abstract - This article deals with the downfall of the titular hero in Vondel's tragedy *Salomon* (1648). The theme of the play can be defined as ‘concupiscense is the ruin of wisdom’. The author's analysis concerns the elaboration of the theme, the iconographic patterns and emblematic imagery, and the interrelation between the motto, the play and the poems following the play. Salomon experiences a development from hero of faith to the paulinian ‘old man’. Seen in the perspective of the sacred history, this experience causes a breach with the past and the future.

1. Inleiding[*]

In 1648 publiceerde Vondel *Salomon. Treurspel*,[1] een bewerking van 1 *Koningen* 11:1-13. De oude Salomon laat zich in de bijbel door zijn heidense vrouwen verleiden tot afgodendienst. Bij Vondel is het één van deze vrouwen, die Salomon ‘tot razens toe van hare minnetreken betovert, en vervoert’ (‘Inhoudt’, r. 5-6), en de vorst van wijsheid in dwaasheid laat vervallen. Uiteindelijk zet Sidonia, zoals Vondel de verleidster noemde, Salomon aan tot verering van de godin Astarte. De aard en implicaties van Salomons ondergang vormen het onderwerp van mijn artikel.

De meest volledige analyse van *Salomon* is die van W.A.P. Smit uit 1959.[2] Smit zocht naar de grondgedachte van het stuk. Hij omschreef deze als de dualiteit van goed en kwaad. Mijn artikel wil Salomons ontwikkeling in een nieuw licht plaatsen. Met name het onderzoek dat in de jaren na Smits publicatie verricht is naar de invloed van de emblematiek op het drama in de renaissance, maakt dit mogelijk. Alvorens mijn uitgangspunten te verantwoorden geef ik een overzicht van de gebeurtenissen in *Salomon*.

> In het eerste bedrijf leidt een wetgeleerde een onderdaan van de koningin van Scheba rond. Deze ‘Morenlander’, een zwijgend personage, wil zich met eigen oren en ogen vergewissen van Salomons glorie en wijsheid, die zijn vorstin indertijd zo imponeerden. Hij is echter getuige van de tekens van Salomons verval: een heidense tempel, de teloorgang van het leger dat zich aan moet gorden tot vermaak van Salomons vrouwen, en een twistgesprek tussen de wetgeleerde en de heidense priester Ithobal, waarin duidelijk wordt wat de aard is van de door Salomon gedoogde afgodendienst. Tegenover de verering van de Israëlische God stelt Ithobal die van Astarte, de liefdesen vruchtbaarheidsgodin. De wetgeleerde propageert de boeken van Mozes als bron van goddelijke wijsheid; Ithobal houdt een pleidooi voor de zinnelijke betovering door het Astartebeeld.
> In de eerste scène van het tweede bedrijf treedt Ithobal op in zijn functie van raadsman. Hij wil Sidonia ervan overtuigen dat zij zonder aarzelen Salomon tot een offer

aan Astarte moet bewegen. In de tweede scène verschijnt Salomon op het toneel, zich uitputtend in petrarkistische liefdestaal. De overredingspoging die Sidonia vervolgens onderneemt, eindigt onbeslist.

Terwijl Salomon temidden van zijn vrouwen in zijn lustverblijf feest, proberen de leden van het Sanhedrin in het derde bedrijf de koning zijn taken op te laten nemen.
In het volgende bedrijf vertelt de *rey van Jerusalemmers* hoe Salomon onder bekoring van Sidonia's dans instemt met een wierookoffer aan Astarte. Op aansporing van de rei gaat de aartspriester Sadock samen met de wetgeleerde de confrontatie aan met de vorst. Salomon laat zich overtuigen en belooft geen afgodendienst te zullen plegen. Maar in de volgende scène gaat hij onder Sidonia's dreiging hem te verlaten als hij zijn woord aan haar niet gestand zal doen, opnieuw overstag. De laatste scène bevat de liederen van Ithobal en Sidonia tijdens de tempelwijding, waarin het verloop van de plechtigheid weergegeven wordt. Wanneer Salomon de hand aan het wierookvat slaat, manifesteert Gods gramschap zich in een onweer.
Het natuurgeweld dat volgde op Salomons offer, wordt breed uitgemeten in het vijfde bedrijf. Kroon en mirtekrans werden van zijn hoofd gestoten; het wierookvat uit zijn hand geslagen. De profeet Nathan voorspelt de rampzalige toekomst die voort zal vloeien uit Salomons val: Israël zal aan afgodendienst, oorlog en burgeroorlog te gronde gaan; de landen waaruit Salomons koninginnen afkomstig zijn, zullen weggevaagd worden. Nathan noemt de oorzaak van al die ellende en hij verwoordt daarmee tevens het thema van het stuk: ‘De dertle Wellust kreegh door list de Wijsheid onder.’ (r. 1928).
Aan het stuk gaat een motto vooraf en in de eerste druk kreeg het een aanhangsel, bestaande uit drie gedichten.

Uit dit overzicht laat zich een drietal uitgangspunten voor mijn onderzoek afleiden. Het thema, de wijsheid die door wellust teloorgaat, vindt behalve in Salomon, ook een uitwerking in de heidense priester Ithobal. Ik behandel het thema aan de hand van de bespreking van beide personages. Voorts zal bezien worden op welke wijze het motto, het drama en de gedichten samenhangen. Ten slotte bevat het drama veel iconografische motieven. Ik noemde het afgodsbeeld, maar er is ook sprake van bijbelse afbeeldingen en in de overredingspogingen van Ithobal, Sadock en de wetgeleerde spelen emblematisch[3] ingeklede argumenten een rol. Duiding van hun functie en betekenis lijkt van belang om Salomons ontwikkeling in het volle licht te plaatsen.

In paragraaf 2 bespreek ik hoe de thematiek in Ithobal en Salomon gestalte krijgt. Paragraaf 3 handelt over de betekenis van Salomons val. Ik expliciteer het verband daarvan met de vele referenties aan de zondeval en laat zien dat het samenstel van motto, drama en de gedichten de ondergang van de vorst in heilshistorisch perspectief plaatsen. Dat alles gebeurt met bijzondere aandacht voor de iconografische en emblematische elementen. De vierde paragraaf bevat de conclusie.

2. Wijsheid, wellust, dwaasheid

2.1 Ithobal

Het twistgesprek in het eerste bedrijf tussen Ithobal en de wetgeleerde, in het bijzijn van de Morenlander, vindt zijn aanleiding in een uitroep van de wetgeleerde:

O boeck, ô heiligh boeck, men plagh u raet te vragen,
Te luistren naer den mont der Wetgeleerden: nu
Versmaet men Godt en ons, en niemant hoort naer u.
(r. 112-114)

Voor de wetgeleerde zijn het boek - de aan Mozes toegeschreven *Pentateuch* - en het woord van hen die het bestuderen, uitingen van goddelijke wijsheid. Mozes ontving zijn kennis rechtstreeks van God en zijn engelen (r. 139-141; 185-188). De heidense priester verwerpt boek en woord als bronnen van wijsheid (r. 115-117). Hij stelt er Astartes beeld tegenover: een blik op zijn godin zou de wetgeleerde zijn boeken weg doen werpen en hij zou op haar 'verslingren, en verlieven' (r. 168). Ithobals pleidooi voor Astarte culmineert in een zinnelijke beschrijving van het beeld van haar, dat in de tempel van de Sidoniërs wordt geëxposeerd. Hiermee komt de controverse tussen beeld en zien enerzijds en woord en horen anderzijds scherp tot uitdrukking. De wetgeleerde noemde Mozes metonymisch 'de mont [...] / Die onze Godtheit sprack' (r. 139-140). Mozes was degene die uit de mond van God en de engelen zelf, de juiste godsdienst en zeden deelachtig geworden was (r. 186-188). Astarte daarentegen is een woordeloze godheid; haar mond wekt niet op tot godsdienstigheid en zedelijkheid, integendeel: het *zien* ervan stimuleert het erotische verlangen. Het zien is duidelijk verbonden met wellust. Ik cursiveer de passages waar ik in het bijzonder op doel.

Het blancke marmer schijnt een' glans van zich te geven.
Het beelt, heel schoon van leest, en wel zoo kloeck als 't leven,
Is geestigh over al het lijf. *Het wezen valt*
Bekoorlijck voor het oogh. Hoe frisch is haer gestalt'!
De Schoone is wel in 't vleesch. Wie moet haer hooft niet prijzen?
Het is eer klein dan groot. De hals behoudt in 't rijzen
Zijn reizigheit, en maet. De schouders vallen smal.
De borsten puilen uit, als heuvels in een dal.
Een bollicheit verciert de zachte en lieflijcke armen.
De slincke hant, geneight de kuischeit te beschermen,
Bedeckt haer voor '*t gezicht*, *dat al te dertel weit*,
En uitspat in den beemt van haer bekoorlijckheit.
Zij draeght in d'andre hant een fackel[4], die de stammen
Zoo lang in eere houdt, en aenqueeckt met haer vlammen,
Den Doot en Tijt ten trots. De vlechten vloeien neêr,
En spelen op den rugh, als baren op een meer.
Het voorhooft, niet te hoogh, verlustight al die vryen,
En hopen uur op uur een uitkomst in hun lyen.
Zy schiet door 't oogh een' gloet, een vriendelijcken strael
In 't hart van oudt en jonk. *De mont behoeft geen tael*
Te spreken, *want die noodt stilzwijgende elck tot kussen*.
O Goddelijcken mont, *ghy kunt ons voncken blussen!*
(r. 259-280)

Ithobals alternatief voor de wijsheid van de wetgeleerde is het beeld van Astarte of Venus, een allegorie van wellust,[5] expliciet verbonden met het zien.

Maar het zien van Ithobal blijkt onbetrouwbaar. De wetgeleerde houdt Astarte

voor een bedrieglijk droombeeld, ontsproten aan het verdwaasde menselijke verstand (r. 147-148). Ithobal kant zich tegen deze kwalificatie (r. 149-161), maar in dezelfde claus bevestigt hij het gelijk van de wetgeleerde:

> Zy [Astarte] queeckt de jongkheit aen, de schoonheit, en de min.
> Zy troostze met een lief, die bleeck van minne quijnen,
> En komtze oock in den droom verquicken en verschijnen.
> (r. 162-164)

Ithobals blik is bovendien vertroebeld door zinsbegoocheling. Op het jaarlijkse offerfeest ter herdenking van de dood van Adonis, Astartes geliefde, nemen de beken uit het cederbos een rode kleur aan. Ithobal beschouwt het als een overtuigend godsbewijs (r. 212-218). De wetgeleerde ontzenuwt dat. De rode kleur wordt veroorzaakt doordat de sterke stroom het zand van de bedding omwoelt, dat zich vervolgens vermengt met het water: ‘Is dit een wonderwerck? / En bouwt ghy op dien gront Astartes feest, en kerck?’ (r. 225-226). Een van de leerstukken uit Ithobals godsdienst berust op een waanvoorstelling.

Ook Ithobals ‘innerlijke gezicht’ is onbetrouwbaar. De wetgeleerde verwijt Astartes dienaren zedelijke blindheid:

> Ghy eert een afgodin, die aen haer broêr gehuwt,
> De Min en Weêrmin baerde, een stuck daer elck af gruwt,
> Zelf Reden, en Natuur: en deze gruwelstucken
> Verheft men op 't altaer, waer voor de blinden bucken.
> (r. 254-256)

Ithobal ontkent blindheid, maar vat die op in letterlijke, zintuigelijke betekenis: ‘Gewis zy zijn niet blint, die Sidons Godtheit zien’ (r. 257). Vervolgens beschrijft hij de ogenstrelende schoonheid van Astartes beeld, dat - geheel in overeenstemming met wat de wetgeleerde Astartes dienaren verweet - het hart van jong en oud in gloed zet (in de woorden van de wetgeleerde het baren van de ‘Min’) en waarvan de mond in staat is de opgewekte liefdesvonken te blussen (bij de wetgeleerde het baren van de ‘Weêrmin’). Opnieuw bevestigt Ithobal zijns ondanks het gelijk van de wetgeleerde. De conclusie van de laatste is dan ook juist: Ithobal dient ‘den Wellust, als een' Godt / En geeft een vuil gebreck den naem van Astaroth’ (r. 281-282).

De bedrieglijkheid van de droom, zinsbegoocheling en door wellust veroorzaakte zedelijke blindheid bepalen het zien van Ithobal. Hij prefereert zijn onbetrouwbare waarneming van de allegorische wellust boven het luisteren naar Mozes' woord, de neerslag van goddelijke wijsheid. Op ironische wijze laat Vondel Ithobal zelf tweemaal zijn verweer tegen de constatering van deze gebreken ontkrachten.

De ongunstige werking die hier toegekend wordt aan het oog met het daarmee corresponderende beeld, en de positieve opvatting over het zintuig van het oor als ingang van Gods woord, raakt een actuele discussie in Vondels dagen. Zij werd gevoerd op de gebieden van de kunstbeoefening, de religieus georiënteerde kunstkritiek en de moraalfilosofie. Het ging daarbij om het primaat van oog en beeld, respectievelijk oor en woord. Grofweg gesteld voerden de katholieken met hun beeldencultus het pleit voor het eerste zintuig als ingang van het goede, en de cal-

vinisten voor het oor en het woord, te weten de Schrift. De figuur van Venus, met wie Astarte overeenkomt, kon in de renaissancistische iconologie gelden als personificatie van de gezichtszin, waarmee het oog gekenmerkt werd als het zintuig van liefde en lust.[6] Om Salomons verering van het afgodsbeeld juist te kunnen evalueren, zal ik bij de bespreking van de bijbelse afbeeldingen uit het vierde bedrijf en het gedicht op het schilderij van Maria Magdalena na het drama, Vondels standpunt in de controverse proberen te bepalen.

Dat Ithobal in de ban verkeert van een 'gedroomde Godtheit' en dat zijn godsdienst berust op waanvoorstellingen, valt te verklaren uit zeventiende-eeuwse psychologische opvattingen. Die stellen de onderlinge verhouding tussen rede (*ratio*) en hartstochten (*passiones*) in het middelpunt. Als de hartstochten zich onttrekken aan de matigende werking van de rede, leidt dat tot verduistering van de *ratio* en krijgen droombeelden en fantasie vrije baan. Bij Ithobal, die de wellust aanbidt, ontbreekt die matiging. Tomeloze hartstocht zal bovendien tot laakbaar handelen aanzetten, omdat de rede niet langer in staat is tot een juist moreel oordeel. Dat vormt de verklaring voor Ithobals zedelijke verblinding.[7]

Het effect van Ithobals door wellust gebonden blik op zijn weten komt duidelijk aan het licht in het tweede bedrijf, waar hij optreedt als raadsman van Sidonia. Hij wil haar overhalen om met grote voortvarendheid Salomon aan te zetten tot een offer aan Astarte. Sidonia twijfelt echter aan het succes van zo'n onderneming en ze vraagt zich af of haast daarbij wel verstandig is. Ithobal gebruikt emblematisch ingeklede argumenten. Uit zijn gebruik daarvan valt het gehalte van zijn inzicht af te leiden.

Al in de opdracht leert de lezer Salomon kennen als onstandvastig: de hele wereld moet 'door Salomons onstantvastigheit tot stantvastigheit in den wettigen godtsdienst opgeweckt [...] worden' (r. 15-16). Ithobal echter presenteert de vorst als een voorbeeld van *constantia*, juist waar het de godsdienst betreft, door diens handelen te vergelijken met een bekende en veel gebruikte emblematische voorstelling. Tegenover het krachtige protest van zijn onderdanen tegen de bouw van Astartes tempel hield Salomon zich als een rots, waarop in een storm de bruisende golven stukslaan (r. 388-392), een beeld met als afgeleide betekenis 'standvastigheid'.[8] In de ogen van het publiek echter moet de bouw van de tempel een daad van wankelmoedigheid vormen. Deze is in strijd met de Joodse wet en religie waarvoor de vorst pal zou moeten staan. Hoe onjuist Ithobals argument is, zal Sidonia zelf ervaren. In het vierde bedrijf wil Salomon zijn belofte aan haar, om deel te nemen aan Astartes eredienst, breken. Ithobals beoordeling van de vorst is evident onjuist.

Een tweede argument moet Sidonia's angst voor een volksoproer bij overstag gaan van de vorst wegnemen. Het behelst een voorspelling: 'De weerelt ziet altijt den Heer naer 't aengezicht, / en slaght de zonnebloem' (r. 449-450). Het hele rijk zal de vorst volgen in zijn aanbidding (r. 450-454). De naar de zon gewende zonnebloem kan in de emblematiek duiden op de getrouwe, volgzame onderdaan.[9] Maar Ithobals voorspelling komt niet uit. De Jerusalemmers zijn zeer ontsteld over het offer; van volgen is geen sprake. Ithobal beoordeelt de situatie volkomen verkeerd. Opnieuw is een emblema niet van toepassing.

Een visioen vormt het sluitstuk van Ithobals argumentatie (r. 465-495). Hij zag

een vlucht vogels, waarvan één met veren, mooier dan die van een pauw. Toen de vogels neerstreken op de tempelberg van Astarte, verzengde de zon het gras. De vogels verdwenen. Ithobal verklaart de mooie vogel als Salomon en de overige als diens vrouwen, die hem naar de offerberg geleiden. Met dit visioen wil hij opnieuw de gunstige afloop van een offer door Salomon aan Astarte voorspellen. Maar hij verzuimt het verbranden van het gras door de zon uit te leggen. Dat motief vormt een voorteken van Gods toorn over Salomons afgoderij. Het verwaarlozen ervan leidt tot een verkeerde interpretatie. Het beoogde publiek van *Salomon* zal het beslist niet over het hoofd gezien hebben.[10] Bovendien is het niet ondenkbaar dat Ithobals visioen voor de zeventiende-eeuwer een erotische betekenis gehad heeft: vogels en veren hadden een connotatie van wellust en seksuele begeerte.[11] Dat betekenisaspect wordt aan deze motieven expliciet toegekend in het eerste bedrijf, waar de wetgeleerde reageert op Ithobals beschrijving van Astartes beeld (cursivering H. v.D.):

> Ghy dient dan ydelijck den Wellust, als een Godt,
> En geeft een vuil gebreck den naem van Astaroth.
> Zoo krijght afgodendienst den tittel van boeleren;
> *En boel en afgodt*, *bey van eenerhande veeren*,
> *Verzellen gaerne d'een den andren in hun vlucht*.
> (r. 281-285)

De laatste twee regels vormen een spreekwoord, bekend in de zeventiende eeuw, met als betekenis ‘soort zoekt soort’. Het had meestal een ongunstige en vaak erotische lading.[12] Hier loopt het vooruit op het visioen en heeft het - daaraan gerelateerd - tevens betrekking op de verwording van Salomon. De aartspriester voegt Salomon in het vierde bedrijf toe: ‘Wie ongoôn inwijdt, is 't die allersnootst boeleert’ (r. 1271).

Op grond van kennis van de bijbel en van de afgeleide betekenis van de iconografische motieven kan het publiek zich superieur achten aan Ithobal. Het is zich ervan bewust dat het een kennisvoorsprong ten opzichte van Ithobal heeft en ervaart daardoor diens povere kwaliteiten als raadsman.[13]

Toch kan de verdwaasde priester zich in het twistgesprek met de wetgeleerde beroemen op belangrijke voortbrengselen van het Sidonisch vernuft. De aanhangers van Astarte vonden het letterschrift uit en zeilden de wereld rond. Ze beschikken over kennis van maten, getallen en de hemellichamen. Bovendien zijn ze in staat om in de nacht te navigeren. Maar dat vernuft vindt bij de wetgeleerde geen waardering. Eerder in de discussie verbood hij Ithobal de Joodse goddelijke wet te breken ‘door een wet naer uw vernuft te smeden’. (r. 127). Verder stelt hij dat Gods wijsheid nooit zal onderdoen voor het verdwaasde menselijke verstand, dat slechts een droomwezen als godheid weet te produceren (r. 147-148).

Ik vermoed dat Vondel hier met het begrip ‘vernuft’ refereert aan een opvatting over de rede, waarin aan deze menselijke faculteit twee aspecten toegekend worden. Die opvatting is uiteengezet in Coornherts *Wellevenskunste*.[14] Coornhert verdeelt de rede in een *overste* respectievelijk *nederste rede*. De *overste rede* houdt de kwade hartstochten in bedwang. Zij is louter en alleen gericht op God, is hem in alles gehoor-

zaam en leidt tot deugdzaam gedrag uit liefde voor hem. Zij is het 'glansken, dat de Godlycke zonne zelf zonder middel anschout' (p. 111). De *nederste rede* ontvangt haar licht van die eerste glans; aanschouwt het goddelijke licht indirect. Zij is duisterder en gericht op uiterlijke, tijdelijke en schijnbaar nuttige dingen. Zij zoekt niet de kennis van hemelse zaken maar van aardse, die in dienst staan van vervulling van zinnelijke verlangens. Haar uiteindelijke doel is niet God, maar den 'dierlycken mensche' (p. 112); haar weten is waan. Het vernuft van Ithobal en zijn volk komt overeen met deze *nederste rede*: de intellectuele verworvenheden die hij zo trots opsomt, betreffen aardse, tijdelijke kennis; de verering van Astarte, zijn alternatief voor de Joodse wijsheid, is gericht op het vervullen van erotisch verlangen; hierboven heb ik uiteengezet dat Ithobal verstrikt is geraakt in zijn waan.

Het weten van de *overste* en *nederste rede* komt overeen met een onderscheid in twee soorten kennis, namelijk de *sapientia* en de *scientia*, dat met name bij Augustinus een invloedrijke uitwerking kreeg. *Scientia* is in diens wijsheidsopvatting de inferieure kennis van temporele dingen. Hij beschouwde deze - in navolging van Paulus[15] - als dwaasheid. *Sapientia* is de superieure kennis van de eeuwige dingen. Daaronder verstond Augustinus de geloofswaarheden en de aanbidding van God. Elders in zijn werk sluit Vondel aan bij deze opvatting.[16] De wetenschap van de Sidoniërs maakt deel uit van de *scientia*; ten aanzien van de *sapientia* schiet de heidense priester duidelijk tekort.[17]

Ik recapituleer. Het beeld van Astarte is een allegorie van wellust, aanbeden door Ithobal. Door deze ondeugd moet hij wijsheid, die nader bepaald kan worden als *sapientia*, ontberen. Onder meer met behulp van emblematische motieven demonstreert het stuk de vertroebeling van zijn inzicht. We zullen hieronder zien hoe het thema - wellust richt wijsheid te gronde - in het titelpersonage is uitgewerkt. Daarbij gaat weer bijzondere aandacht uit naar de iconografische tekstelementen.

2.2 Salomon

De Morenlander uit Scheba wilde kennis nemen van Salomons wijsheid, maar als getuige van Ithobals optreden leert hij de dwaasheid kennen die de vorst tolereert. Zo krijgt het publiek een indicatie van Salomons mentale toestand, nog voor hij ten tonele verschenen is.

Dat gebeurt in de laatste scène van het tweede bedrijf. Sidonia begroet hem, 'Wiens glans en eere straelt gelijck de morgenzon[18]' (r. 524-525), waarop in tegenspraak met dat beeld een oude man opkomt. Hij gaat zich te buiten aan petrarkistische liefdestaal:

> En ghy kunt met uw' glans het helder licht verdooven,
> O wellust van mijn bedde, o bloessem van mijn hoven,
> Mijn licht, mijn morgenzon, mijn frissche dageraet,
> Verkoeling, leschvier, brant. O hoe verquickt, hoe gaet
> Mijn hart op, als een roos, wanneer ick u aenschouwe!
> (r. 525-530).

Salomon doet denken aan de zotte figuur van de oude man die verliefd is op een jonge vrouw, zoals die in kluchten en boertige liederen voorkomen.[19] Met de eerste regels uit het citaat voorspelt Salomon zijn eigen ondergang. Zijn luister zal immers verdwijnen doordat hij zich verliest in Sidonia's schoonheid. De ironie en de kluchtigheid waarmee Vondel zijn personage presenteert, krijgen een grimmig karakter wanneer Salomon Sidonia om haar schoonheid waardig acht, gezalfd en gekroond te regeren in zijn ziel. Dat neigt naar blasfemie: de bijbelse koningszalving is een sacrale handeling. Dat hij dit vervolgens verbindt aan het voeren van zijn scepter, teken van zijn heerschappij, houdt niet veel goeds in voor het rijk.

De functie van de rei in het tweede bedrijf is die van normstellende, moraliserende instantie.[20] Hij presenteert Salomon als de dwaze erfgenaam van David. Vermoedelijk refereert Vondel hier aan de opdracht van de stervende David aan zijn zoon in 1 *Koningen* 2: 1-3: 'Wees sterk en toon dat je een man bent'. Salomon is Davids 'grijzen zoon' (r. 662), een oxymoron waarmee benadrukt wordt dat hij zich niet gedraagt in overeenstemming met zijn leeftijd. Later in het stuk komt dat nog indringender tot uitdrukking, wanneer Sadock voorspelt dat Sidonia de vorst zal behandelen als een kind en hem met een oorvijg tot gehoorzaamheid zal dwingen (r. 1138-1142). Behalve met zijn leeftijd is Salomons gedrag ook in strijd met zijn sexe. De rei noemt hem 'een vrouw in mansgewaet' (r. 747). Tot vijf maal toe wordt ook elders in het stuk vermeld dat Salomon temidden van zijn vrouwen verkeert.[21] De voorstelling van de vorst als kind en de constatering dat hij zijn mannelijkheid verloren heeft, onderstrepen zijn dwaasheid en houden tevens een morele veroordeling in. De kwalificatie 'grijzen zoon' doet denken aan Coornherts berisping van hen die door het volgen van hun zotte lusten 'kinderen blyven van honderd jaren'. Hun kwaadwilligheid en verwijtbare gebrek aan inzicht zullen zwaar bestraft worden.[22] Dat Salomon verworden is tot 'een vrouw in mansgewaet'. duidt op het verlies van de mannelijk deugden, waardoor een heerser zich - ook volgens Vondel[23] - behoorde te onderscheiden.

Salomons tomeloze overgave aan zijn zinnen vindt in de tweede rei een emblematische verwoording, waarmee de moraal een algemenere strekking krijgt:

> Zoo dwaelt een klepper zonder toom.
> Een wagen zonder karrossier
> Aldus aen 't hollen raeckt,
> En neerstort dat het kraeckt.
> Zoo zet een hofvonck 't Rijck in vier.
> (r. 681-685)

Het wilde onbeteugelde paard dient in de emblematiek als beeld voor de hartstochten die niet bedwongen worden door de rede, een euvel dat ik hierboven beschreef in verband met Ithobal. Het beeld van de wagen die zonder menner door dit dier voortgetrokken wordt, kan teruggaan op een voorstelling van Plato. Deze stelde de faculteiten van de menselijke ziel in *Phaedrus* voor als een wagenmenner - een verbeelding van de rede - met tweespan, waarvan het ene paard staat voor de edele gemoedsbeweging en het andere - krom en slechtgebouwd - voor de zinnelijke begeerten. Het slechte paard wil de wagenmenner en het goede paard meeslepen in zijn drang de *passiones* te bevredigen. Vondels woordembleem zou een

variant kunnen zijn op deze voorstelling. Maar het is ook mogelijk dat hij hier alludeert op de mythe van Faëton, die in de liefdesemblematiek als betekenis 'onbezonnenheid in de liefde' toegevoegd krijgt.[24] Hoe het ook zij: dit emblema waarschuwt voor de redeloze overgave aan de emoties, oorzaak van Salomons verdwazing.

Met het verlies van de wijsheid gaan bij Salomon ook de overige kardinale deugden verloren: de *fortitudo*, de *constantia* en de *justitia*.

Het verlies van de *fortitudo* of kracht werkt Vondel uit in het motief van het spiegelgevecht, ter opluistering van de vrouwenstoet (r. 44) en bescherming van de tempelwijding (r. 406-411). De rei van het tweede bedrijf brengt deze expliciet in verband met de *fortitudo*. De *keer* beschrijft de kracht van het tot de spiegelstrijd aangegorde leger; de *tegenkeer* brengt die terug tot de juiste proportie: er is geen reden om trots te zijn op de wapens en het kinderspel waarvoor ze gebruikt worden, evenmin op de versierselen die slechts de rover prikkelen. De 'krijghsdeught' leeft alleen in het hart 'Dat zich van bleecken Wellust speent' (r. 720-721).[25] Benajas, de commandant van de lijfwacht, doet verslag van de spiegelstrijd in het derde bedrijf: de partij van de koning voert een leeuw in haar banier; die van de koningin Europa op de stier (r. 851-852). De overwinning is aan de Sidoniërs en de veroverde leeuwsbanier, 'vol dootschrick' (r. 861), wordt opgedragen aan Sidonia. De spiegelstrijd 'scheen bijkans een strijt van minne' (r. 862). De leeuw vormt een traditioneel beeld van de fortitudo,[26] een betekenis die in *Salomon* gereleveerd wordt door de omschrijving van de vorst als 'leeuw van Juda' (r. 431 en 866), van wie men schrikt als hij brult en wiens klauwen ver reiken (r. 433). De schaking van Europa is een gebeurtenis met een sterk erotische lading: Van Mander en Cats waarschuwden dat voorstellingen ervan de lust opwekken bij de toeschouwer. Renaissancistische commentatoren van Ovidus' *Metamorfosen* beschouwden de oppergod in zijn stieregedaante als een verbeelding van de mens die zich blind overgeeft aan wulpsheid en liefdesuitspattingen, en zichzelf daarmee degradeert tot dier.[27] De spiegelstrijd laat zien hoe de wellust de kardinale deugd van de kracht overwint. De stier is een emblematische aanduiding van de betreffende ondeugd; de leeuw van de deugd die hier verloren gaat.

Salomons gebrek aan *constantia* vermeldt Vondel al in de opdracht (r. 16-17). De wellust berooft Salomon van zijn standvastigheid: geprikkeld door Sidonia's dans verklaart hij zich bereid zijn godsdienst af te vallen en te offeren aan Astarte.

In het derde bedrijf verwoordt het Sanhedrin de teloorgang van *justitia*. De vorst, die zich bevindt temidden van zijn buitenlandse vrouwen, wordt niet langer gezien 'op den stoel, / En zetel des gerechts.' (r. 804-805). Met een referentie aan het in de zeventiende eeuw exemplarische Salomonsoordeel[28] (r. 820-825) herinnert het college eraan dat Salomon vroeger een voorbeeld bood van wijze rechtvaardigheid. Met welk opportunisme nu rechtvaardigheid betracht wordt, maakt Sabud, Salomons vertrouweling, duidelijk: 'Men moet zijn recht gebruicken / Wanneer dit voordeel geeft.' (r. 987-988).

De teloorgang van iedere deugd vindt duidelijk zijn oorzaak in de listige verleiding door Sidonia en het daarmee gepaard gaande verlies van Salomons mannelijke en vorstelijke waardigheid.

Wijsheid als kardinale deugd vormt een pragmatische, morele categorie, de *pru-*

dentia. Deze is gericht op het praktische leven. Door middel van het juiste gebruik van de rede kan de mens bepalen wat hij moet doen of laten, met name in kwesties die het gezinsleven, de handel of de politiek betreffen. De *sapientia* daarentegen is de intellectuele kennis van de eeuwige dingen, waar de wetgeleerde het over had in verband met de boeken van Mozes. *Prudentia* is een aspect van de *ars vivendi*, de kunst van het *welleven*. Deze geseculariseerde wijsheidsopvatting kan beschouwd worden als een renaissancistische vernieuwing ten opzichte van de middeleeuwse *sapientia*.[29] In ons land is Coornhert een exponent van die vernieuwing. In de *Wellevenskunste* is wijsheid de centrale deugd, hier met name gericht op het individu en zijn juiste gedrag in het kader van het familieleven.[30] Dat Vondel waar het zijn staatkundige ideeën betreft wijsheid opvatte als *prudentia*, waaruit de andere deugden voortvloeien, laat J. Becker zien in zijn artikel over de gedichten op Christina van Zweden.[31]

Net als bij Ithobal in het tweede bedrijf (par. 2.1) demonstreert Vondel Salomons gebrek aan wijsheid met behulp van iconografische motieven.

In de derde scène van het vierde bedrijf (r. 1184-1200) krijgt Salomon een waarschuwende gelijkenis te horen van Sadock, de aartspriester: een schip, volgeladen met schatten, lijdt vlak voor het binnenlopen van de haven schipbreuk.[32] Salomon ziet de overeenkomst met zijn situatie niet:

> Men hoop' de hemel zal het ongeluck verhoeden.
> Wat my belangt, ick schel de zee mijn schade quijt.
> 't Is droef dat d'Amirael in 't landen schipbreuck lijdt.
> (1201-1203)

Hij komt niet verder dan de letterlijke betekenis van het beeld. Sadock moet hem de strekking van de gelijkenis uitleggen: het schip is de oude Salomon, gezegend met de schatten wijsheid, geluk en glorie, die vóór zijn levenseinde gevaar loopt ‘schipbreuck in zijn eere en zijn godtsdienstigh leven / Te lijden, op het zant van wulpsche afgodery’ (r. 1209-1210). Na zijn uitleg roept de priester uit:

> [...] Waer brengt de razerny
> Van vrouwemin den mensch, een' Vorst, een licht der Heeren,
> Dat alle Koningen als Godts Orakel eeren!
> (r. 1211-1213)

Die verzuchting lijkt ingegeven door Salomons onvermogen de gelijkenis te interpreteren. De liefdesdrift heeft hem beroofd van zijn profetische gave. In het vervolg van deze claus herinnert de priester Salomon aan diens eigen wijze uitspraken ter lering van de jeugd uit het boek *Spreuken*. Daarmee is het gedrag van de oude man in flagrante tegenspraak (r. 1214-1227). Het motief van de droom, dat in het eerste bedrijf in verband stond met de verdwaasde Ithobal en de afgod, wordt nu gerelateerd aan Salomon: ‘Ontwaeck, o Salomon: ontwaeck uit uwe droomen. / Ontwaeck’ (r. 1228-1229).

Salomons rede is zo aangetast dat hij niet bij machte is Sadocks beeldspraak te begrijpen en zijn eigen lessen na te leven. De wellust heeft het ‘licht der Heeren’

verduisterd en ‘Godts orakel’ onderhevig gemaakt aan de waan van de droom.

Deze scène komt in een aantal opzichten, deels antithetisch, overeen met het vogelvisioen van Ithobal. Deze wil met zijn onjuist geduide visioen Sidonia overreden om met voortvarendheid Salomon over te halen tot een offer; Sadock tracht met zijn correct geïnterpreteerde gelijkenis de koning van afgodendienst te weerhouden. Het onbegrip van Ithobal wordt gespiegeld door dat van Salomon. Visioen en gelijkenis voorspellen beide de fatale afloop. Er is ook overeenkomst tussen de scènes die volgen op visioen en gelijkenis: in beide probeert Sidonia Salomon over te halen. In het tweede bedrijf zonder succes, in het vierde met. Salomon blijkt - zelfs na de uitleg door de aartspriester - niet ontvankelijk voor de wijsheid van de gelijkenis.

In de discussie die Salomon in het vierde bedrijf voert met de wetgeleerde en Sadock is de vorst niet in staat de betekenis te doorgronden van de koperen slang uit *Numeri* 21: 8-9 en de cherubijnen die hij zelf liet maken voor de verbondsark[33] (r. 1248-1260). De afbeelding van de slang liet Mozes op bevel van Jahweh maken en op een paal plaatsen. Jahweh had als straf giftige slangen op de Israëlieten afgestuurd. Wie gebeten was bleef in leven, wanneer hij zijn ogen richtte op de koperen slang. Slang en cherubijnen acht Salomon gelijk aan het beeld van Astarte: al deze afbeeldingen zijn onschuldig omdat het slechts maaksels van koper, hout, goud, respectievelijk wit marmer betreft (r. 1244, 1250). Op de vraag wie zijn hoop gesteld heeft op dat metaal, antwoordt Salomon: ‘Gewonden van de slang vergiftight, en gebeten.’ (r. 1252). Dat antwoord is een teken van zijn verdwazing. In het aan hem toegeschreven boek *Wijsheid* zegt hij immers over de koperen slang: ‘Want wie zich naar dat teken wendde, werd niet gered door wat hij aanschouwde, maar door U, de enige redder’ (16:7). Sadock en de wetgeleerde proberen tevergeefs duidelijk te maken dat het - overeenkomstig Salomons eigen uitspraak - bij de aanbidding van de koperen slang ging om het danken en eren van God. Het betreft een beeld ‘dat God verheft, en niet zijn eere steelt’ (r. 1255). Het verlies van dat besef en de gelijkstelling van slang en engelen met het afgodsbeeld maken duidelijk dat Salomons kennis van het goddelijke, zijn *sapientia*, verloren is gegaan.

In de vorige paragraaf kon ik een controverse signaleren tussen woord en beeld, horen en zien, waarbij de boeken van Mozes golden als een neerslag van goddelijke wijsheid, richtsnoer voor godsdienst en leven, terwijl het beeld van Astarte de door wellust vervormde blik van Ithobal gekluisterd hield. Ten aanzien van slang en cherubijnen valt op te merken dat afbeeldingen blijkbaar eveneens ten goede kunnen leiden. Het probleem bij Salomon is echter dat zijn inzicht niet verder reikt dan zijn oog. Hij is zich niet bewust van de verdorvenheid die schuilt in het beeld van Astarte en evenmin van de heilige betekenissen, verborgen onder de materiële verschijningsvormen van engelen en slang. Zijn besef beperkt zich tot de buitenkant, wat inhoudt dat hij, ook al betreft het bijbelse afbeeldingen, net als de heidenen - met de woorden van Sadock - ‘kunst, en menschevonden’ (r. 1257) vereert.

De uitwerking van het thema in het hoofdpersonage kan als volgt worden samengevat: bedwelmd door Sidonia's lichamelijke schoonheid verkeert zijn koninklijke en mannelijke waardigheid in dwaasheid. De verloren wijsheid kent twee aspecten, te weten *prudentia* en *sapientia*. Met de eerste verliest de vorst zijn overige kardina-

33 1 *Koningen* 6: 28, 35; 2 *Kronieken* 3: 10.

le deugden. Dat hij niet langer over *sapientia* beschikt, blijkt uit zijn onvermogen de gelijkenis van Sadock te duiden en door te dringen tot de betekenis van twee bijbelse afbeeldingen. Zijn profetische gaven en kennis van God is hij kwijt.

In de volgende paragraaf bespreek ik de aard en consequenties van Salomons val.

3. Salomons val

3.1 Het verband met de zondeval

Een woordembleem kondigt in het eerste bedrijf Salomons val aan. In het twistgesprek met de wetgeleerde voegt Ithobal zijn opponent toe dat deze bij het zien van Astarte, zou

> [...] wenschen 't oude vel te wisslen, als een slang,
> Om in herboren schijn, in 't midden van 't gezang,
> Haer met den Asiaen het wieroock toe te zweien,
> En met uw koningin de staetsi te geleien.
> (r. 169-172)

Het is echter niet de wetgeleerde die zich tot dat offer laat verleiden, maar Salomon. Het woordembleem heeft betrekking op hem.

Om Salomons val juist te interpreteren moeten we de strekking van dit slangeemblema kennen. Het kan als betekenis ‘verjonging’ hebben, een proces dat Salomon door de omgang met zijn heidense vrouwen inderdaad doormaakt.[34] Een andere relevante betekenis geeft de patristische literatuur. De kerkvaders gebruikten het beeld voor de christen die door vasten en zelfverloochening ‘de oude mens aflegt’ en een nieuw leven begint.[35] Augustinus gaf deze verklaring in *De doctrina christiana* met verwijzingen naar Paulus:

> It is also said that the serpent, having forced its way through narrow openings, sheds its skin and renews its vigor. How well this conforms to our imitation of the wisdom of the serpent when we shed the ‘old man’, as the Apostle says, and put on the ‘new’; and we shed it in narrow places, for the Lord directs us, ‘Enter ye in at the narrow gate.’[36]

In de passages bij Paulus waaraan Augustinus refereert, is de ‘oude mens’ de heiden met zijn verduisterde verstand, zedelijk afgestompt en zich overgevend aan losbandigheid. Hij gaat te gronde aan bedrieglijke begeerten. ‘Zich bekleden met de nieuwe mens’, betekent dat men de heidense levenswandel opgeeft en zijn denken vernieuwt door zich te richten naar de waarheid van Christus.[37]

In de mond van Ithobal krijgt het emblema een geïnverteerde betekenis. Wie zich bekeert tot Astarte geeft zich immers over aan wellust en begeerte; hij zoekt de waarheid in een droombeeld. Deze bekeerling doorloopt de ontwikkelingsgang die Augustinus beschreef, op omgekeerde wijze. Dat is wat er met Salomon gebeurt. Hij was een rechtvaardige, iemand die zich richtte op de goddelijke waarheid; Vondels drama vertelt hoe hij vervalt in de kwalen van ‘de oude mens’.

34 34 Henkel en Schöne (n. 24), kol. 635. De verjonging van Salomon: r. 1108-1110.

Deze interpretatie vindt steun in een uitgebreid complex verwijzingen naar de zon-

deval. Vaak komt de slang voor als beeld, soms indirect gerelateerd aan *Genesis*,[38] eenmaal met een directe referentie, wanneer de aartspriester Salomon waarschuwt voor de list en verleidelijkheid van Sidonia (r. 1266-1269). Salomon wordt in verband gebracht met Adam door de rei in het vijfde bedrijf: 'Hoe deckt hy best zijn schant met Adams Vygebladt?' (r. 1885). Al in de opdracht vindt de lezer aanwijzingen dat Salomons val wat betreft aanleiding en gevolgen overeenkomt met die van Adam: 'Het misbruick van Godts overvloedige gaven, de wellust en begeerte tot verbode schoonheden teelen zulcke eenen oegst van schrickelijcke jammeren, [...]' (r. 8-10), en door de val van Salomon uit zijn 'geluckigen staet' (r. 2-3) zijn vele duizenden zielen omgekomen, is het rijk uiteengevallen en zijn de Israëlieten in ballingschap weggevoerd. De consequenties voor de Israëlieten lijken op de gevolgen voor de mensheid die bevlekt met de erfzonde uit het paradijs gebannen is. In het drama verwijst Vondel naar de erfzonde: 'Een lust, een ydelheit bederft onnoosle zielen' (r. 1273). W.A.P. Smit bespreekt een opmerkelijke parallel tussen *Salomon* en *Adam in ballingschap* (1664).[39] Om Salomon over te halen gebruikt Sidonia hetzelfde middel als Eva bij Adam. Beide vrouwen dreigen met verbreking van de huwelijksband en het verlaten van de echtgenoot, een tactiek die succesvol is. Salomon en Adam raken verstrikt in hetzelfde dilemma, de keuze tussen God en vrouw. Dat Adam zich over laat halen door Eva, betekent dat hij toegeeft aan de zwakheid van het lichaam, gesymboliseerd door Eva.[40] Dezelfde zwakheid, eveneens verband houdend met zijn vrouw, laat Salomon struikelen. In haar dans, waarmee ze Salomon tot het offer verleidt, beeldt Sidonia de avondster uit, ofwel Venus (r. 1121-1126). Zij neemt dan de gestalte aan van de wellust, die Salomon fataal is.[41]

Aan het eind van het stuk doet Nathan in zijn profetie een uitspraak die verklaard moet worden in het licht van Vondels visie op de zondeval: 'Uw geest en lichaam strijde, o Vorst, van Godt verbannen' (r. 1915). Zij heeft volgens mij betrekking op het verlies van wat Vondel in het 'Berecht' bij *Adam in ballingschap* uiteenzet onder de noemer *erfrechtveerdigheit*.[42] De mens wordt door zijn dubbele natuur zowel naar het lichamelijke en zinnelijke als naar het hogere en geestelijke getrokken. Dank zij de erfrechtvaardigheid echter was de paradijselijke mens in staat om zijn *engelscheit* en *dierscheit* (*A.i.b.*, r. 533), zijn ziel en lijf, in een harmonieus evenwicht te houden.[43] Het huwelijk van Adam en Eva symboliseert deze harmonie van geest en lichaam, wat magistraal verwoord wordt in de rei van het tweede bedrijf van *Adam in ballingschap*. De erfrechtvaardigheid schenkt 'geestelijcke wellusten van hemelsche bespiegelingen', 'eene inwendige zuiverheit' en een 'heerlijck gezicht' ('Berecht', *A.i.b.*, r. 109-113), waardoor Adam en Eva konden verkeren met God en de engelen. In paradijslijke staat was de mens onmetelijk wijs en benaderde hij het goddelijke. Door de val verloor hij die harmonie. Salomon, die dank zij God beschikte over grote wijsheid, die zo'n perfectie bereikt had dat hij 'den beloofden Messias in zijne heerlijckheit uitbeelde' (opdracht: r. 2), moet wel iets van de paradijselijke harmonie gekend hebben. Als Nathan zegt dat Salomons geest en lichaam zullen strijden en dat de vorst door God verbannen is, heeft dat mijns inziens betrekking op het verlies van die harmonie.

De wellust is een verwerpelijke emotie, maar de mens is er door zijn ambivalente natuur bijzonder ontvankelijk voor. Ook de dichter acht zich in *Geboortezang*, een van de gedichten die volgden op het stuk, ondanks zijn gevorderde leeftijd, niet

gevrijwaard van lichamelijke begeerte. Dat Salomons gebrek terug te voeren valt op de tegenstrijdige gerichtheid van lichaam en geest, inherent aan het mens-zijn, maakt hem tot een tragisch personage in aristotelische zin. Het is geen volledige verdorvenheid die ten grondslag ligt aan zijn misstap. Hij bevindt zich temidden van de polen goed en kwaad. De hevige hartstocht die de protagonist tot een gruweldaad drijft, is eveneens kenmerkend voor de aristotelische tragiek.[44]

De referenties aan het paradijsverhaal en de overeenkomst tussen de omstandigheden van Adam en die van Salomon maken duidelijk dat de vorst, die een prefiguratie van Christus vormde, in het perspectief van de heilsgeschiedenis aan het einde van zijn leven de omgekeerde weg aflegt: niet langer wijst hij vooruit naar de komst van de verlosser; hij keert terug naar het kwaad van de erfzonde. Daarmee veroorzaakt Salomon een breuk met het verleden en met de toekomst.

De rei van Jerusalemmers in het eerste bedrijf heeft - in overeenstemming met de typologie van reifuncties door Van Gemert[45] - de functie van sfeerversterker: 'met een bedroefde stem' (r. 301) geeft hij uiting aan het verdriet over Salomons verval, waarvan de tekenen in het voorafgaande werden waargenomen door de Morenlander. De klacht betreft met name de breuk met het verleden: de inspanningen om het beloofde land te bereiken, om de heidense volkeren te verjagen en de afgodsbeelden te vernietigen, de bouw van de tempel en de verbondskist, dat alles is tevergeefs wanneer Salomon zich laat verleiden door Sidonia. Israël zal dan terugvallen in het veelgodendom, naar de periode vóór de wet van Mozes.[46]

Het onvermogen van Salomon in het vierde bedrijf om de betekenis te doorzien van de koperen slang en de cherubijnen op de verbondskist betekent een breuk met de toekomst. De koperen slang vormt een typus van de kruisdood van Christus.[47] In *Altaergeheimenissen* (1645)[48] brengt Vondel haar in verband met de eucharistie tijdens welke de gelovigen:

> [...] aen [...] zien dien lijder, dootsch en bang;
> Die, voor elcx oogh gehange, kopre Slang,
> Genezende d'aenbidders, onder 't eten,
> Van 't moortvergift der helsche slangebeten.
> (*Alt.geh.* II, r. 541-544)

De vergiftiging duidt de erfzonde aan, waarvan Christus' kruisdood de mensheid verlost, een daad die gestalte krijgt in de eucharistie. De cherubijnen, met hun vleugels uitgespreid over de verbondkist, wijzen op het genadebetoon van God, die de zonden van zijn volk bedekt.[49] Net als bij de koperen slang brengt Vondel een verband aan tussen deze voorstelling en Christus' optreden, geactualiseerd in de eucharistie:

> Geen Cherubijn den vromen wisser deckt
> Dan Kristus zelf, wiens vleugel wijder streckt:
> De klockhen deckt haer ongepluimde kiecken
> Maer Godt zijn kint met dees genadewiecken.
> O zielen, die belast zijt en belaên,
> Hier rust uw heil, aenbidt dit hemelgraen[50]
> (*Alt. geb.* II, r. 404-410)

In de christelijke traditie en in de opvattingen van Vondel zijn beide voorstellingen representaties van twee kernmomenten in de heilsgeschiedenis, namelijk zondeval en verlossing. Salomons onwetendheid omtrent de oud-testamentische betekenis van deze beelden en de gelijkstelling ervan met het afgodsbeeld maken duidelijk dat zijn neergang een terugval betekent in de ontwikkelingen die vooruitlopen op het optreden van Christus.[51]

Na het offer van Salomon in het vierde bedrijf is het opnieuw de rei die de emotie verwoordt. Hij uit diepe droefheid en rouw, en vergelijkt de koning met een andere prefiguratie van Christus: Samson. De rei noemt nadrukkelijk het verlies van de kardinale deugden waarin beiden uitblonken: wijsheid respectievelijk kracht. Er is echter een essentieel verschil: wanneer de vorst in staat geweest zou zijn in navolging van de richter de pilaren van de afgodentempel om te gooien, zodat het gebouw Salomon en zijn vrouwen zou bedelven, dan had hij zich tenminste eervol gewroken. Maar Salomon is te laf. Samsons einde wijst volgens de traditie en ook bij Vondel[52] vooruit naar het sterven van Christus. Salomons ondergang is erger dan die van Samson. De koning kan niet langer gelden als voorafbeelding van de verlosser. Zijn misstap verduistert het zicht op de toekomst.[53]

Wat Salomon doormaakt is omgekeerd aan een ontwikkeling tot gelovige. Dat maakt Vondel duidelijk door middel van de betekenisinversie bij het embleem van de vervellende slang. De overeenkomsten van Salomon met Adam en zijn onvermogen om bijbelse, prefigurerende afbeeldingen te duiden, demonstreren dat zijn ondergang een breuk betekent in de heilsgeschiedenis. De rei betreurt in het eerste bedrijf het gevolg voor de verworvenheden uit het verleden en in het vierde bedrijf impliceert de klacht van de rei dat Salomon niet langer vooruitwijst naar Christus.

Door het motto en de gedichten in verband te brengen met het drama kunnen we de implicaties en consequenties van Salomons val preciezer bepalen.

3.2 Het verband tussen motto, drama en gedichten

Het motto luidt: ‘Quantum mutatus ab illo’, hoezeer is hij veranderd. Het is ontleend aan *Aeneïs* II, vers 273. Aeneas spreekt deze woorden uit, wanneer de geest van Hektor aan hem verschijnt in een droom. Hektors gedaante is overdekt met wonden en bloed, zijn benen zijn gezwollen, alles het gevolg van de mishandeling van zijn lijk door Achilleus. De held Hektor verloor zijn moed in de strijd tegen de Griek. Deze joeg Hektor drie maal rond de muren van Troje voor hij hem uiteindelijk dodelijk verwondde en zijn lijk achter de strijdkar sleepte. De passage waaruit het motto afkomstig is, benadrukt het contrast tussen Hektors vroegere heldhafigheid en zijn huidige deplorabele toestand.[54] In de droom voorspelt Hektor de ondergang van Troje en maant hij Aeneas zich in veiligheid te stellen. Nog diezelfde nacht valt de stad en slaat Aeneas op de vlucht.

Tussen de ondergang van Hektor en die van Vondels protagonist zijn significante overeenkomsten:

- Salomon onderscheidde zich door een kardinale deugd, namelijk de wijsheid;

Hektor door zijn moed, die samenhangt met de kardinale deugd van de kracht;
- beiden verliezen hun spreekwoordelijke deugd;
- na het verlies van zijn deugd wordt Hektor in de steek gelaten door Zeus; Jahweh wendt zich af van Salomon;
- de val van Hektor en die van Salomon leiden tot de ondergang van een rijk, Troje respectievelijk Israël.

Een verschil in beider tragiek kan afgeleid worden uit r. 3-4 van de opdracht: 'In dit treurspel wort geen bloet maer die groote ziel gestort'. Hektor gaat ten onder in bloed. De ondergang van Salomon is drastischer: zijn ziel staat op het spel. In het vervolg van deze regels beschrijft Vondel de consequentie van Salomons val, de ondergang van het rijk, die vergelijkbaar is met het gevolg van Hektors dood, namelijk de verwoesting van Troje.

In aansluiting bij het treurspel liet Vondel drie gedichten afdrukken: *Lastmans Offerstaetsi van Listren*; *Op M. Kretzers Ste. Marie Magdalene door Titiaen geschildert*; *Geboortezang*, *aen Gregorius Thaumaturgus*, *mijnen Geboorteheiligh*.[55] Het eerste gedicht handelt over een schilderij van Pieter Lastman, *Paulus en Barnabas te Lystra* (1614),[56] dat laat zien hoe beide ijveraars voor het christendom in de heidense stad Lystra worden aangezien voor Mercurius en Jupiter, omdat ze een lamme hebben genezen. Het tweede gedicht heeft betrekking op een vermeende Titiaan,[57] een afbeelding van Maria Magdalena als boetelinge. In *Geboortezang* richt de dichter zich in de vorm van een gebed tot Gregorius. Zijn feestdag valt op 17 november, Vondels geboortedag.

In paragraaf 3.1 heb ik laten zien dat Salomon een ontwikkeling doormaakt van geloofsheld tot de paulinische 'oude mens'. De heiligen uit de gedichten maakten een omgekeerde ontwikkeling door: zij waren bekeerlingen die na hun overgang anderen op heroïsche wijze tot het geloof brachten. De geschiedenis van Paulus is bekend. Van de rabiate christenvervolger Saulus werd hij de gedoopte prediker Paulus.[58] Maria Magdalena zou een losbandig leven geleid hebben voor ze een volgelinge van Jezus werd. In een grot bij Marseille leefde zij dertig jaar als boetelinge. Tijdens de contra-reformatie gold zij als een favoriete heilige, die werd ingezet in de ideologische strijd met hervormingsgezinden en wier leven mensen zou kunnen inspireren zich tot de katholieke kerk te bekeren.[59] De kerkvader Gregorius Thaumaturgus (ca. 213-ca. 270), kind van voorname heidense ouders, leerde als jongeman Origenes kennen, onder wiens invloed hij overging tot het christendom. Later bekeerde hij in de functie van bisschop zijn geboortestad Neocaesarea.[60] Paulus, Maria Magdalena en Gregorius vormen positieve exempla ten opzichte van Salomon.

Een ander betekenisvol verband tussen tragedie en gedichten betreft Vondels visie op de zondeval. Zowel aan de val van Adam in *Adam in ballingschap* als aan die van Salomon lagen lichamelijke zwakheid en begeerte ten grondslag, zoals we zagen in par. 3.1. De heiligen uit de gedichten hielpen de gelovigen dat fatale gebrek te overwinnen, door hun geschriften of door hun exemplarische levensloop.

De strijd tussen de begeerten van het lichaam en de gehoorzaamheid aan God, tussen de neigingen van het vlees en die van de geest vormt een centraal thema in

de geschriften van Paulus.[61] In Vondels gedicht roepen Paulus en Barnabas de heidenen toe: ‘wy zyn stof en asschen’ (r. 72), daarmee duidend op de geringe waarde van hun fysieke verschijning, die de heidenen wilden vereren. Bovendien noemt het gedicht de steniging van Paulus, die voortkwam uit de weigering vereerd te worden, met een referentie aan de kruisdood:

> Om met een steene hagelbuy
> Te pletteren, te slaen met vuisten
> De Kruisgezanten des Gekruisten.
> (r. 82-84)

De verbinding van Paulus' lijden met dat van Christus doet denken aan Paulus' uitspraak: ‘Zij die Christus toebehoren hebben het vlees gekruisigd met zijn hartstochten en begeerten’ (*Galaten* 5: 24). De geciteerde passage uit het gedicht houdt mijns inziens verband met de zo prominent aanwezige dichotomie tussen geest en lichaam bij Paulus.

Wellust bepaalde het zondige verleden van Maria Magdalena. Haar boetedoening daarvoor bestond uit extreme ascese. In zijn gedicht brengt Vondel de boetelinge in verband met de zondeval:

> Ghy ziet geen verf, maer levend vleisch:
> Doch niet gelyck Natuur het geeft,
> Nu haer de Slang bedorven heeft;
> Neen zeker, 't is van hooger prys,
> En zulcks als in het Paradys
> Ons Moeder eerst ter weerelt quam,
> Toen Grootvaêr heur in d'armen nam
> Eer zy de lippen had gezet
> Aen 't zoet vergift, ons vuile smet.
> (r. 8-16)

Het verband tussen Eva en Maria Magdalena maakt deel uit van de christelijke traditie. Door haar rigoureuze afstand nemen van het lichamelijke kon de heilige gezien worden als een nieuwe Eva, die boete deed voor de begeerte van haar voorgangster.[62] In het citaat duidt Vondel volgens mij op het concept van erfrechtvaardigheid, de harmonie tussen lichaam en geest die de mens in zijn onbedorven staat deelachtig was, en die Salomon dicht benaderd moet hebben maar verloor aan het eind van zijn leven. Later in het gedicht noemt Vondel haar zo deerlijk gevallen lichaam weer ‘gezont, gelijck de ziel, / Die straelt u toe door 't nieuwe bloet’(r. 23-25). De harmonie lijkt hersteld.

Eén van de bekendste teksten van Gregorius Thaumaturgus is de zogenaamde canonische brief, gericht aan een onbekende bisschop, over disciplinaire maatregelen tegen christenen die gemene zaak maakten met invallende barbaren in de Klein-Aziatische streken Pontus en Bithynië in 253-254. Door hun begeerte en hebzucht vervielen sommige christenen tot heidens gedrag. De laatste canon van de brief bestaat uit richtlijnen voor berouwvolle zondaren om weer deel uit te kunnen gaan maken van de geloofsgemeenschap en opnieuw met de gemeente God te mogen eren.[63] Dat Vondel Gregorius in de *Geboortezang* vraagt om bijstand in zijn

streven zijn ziel ‘T'ontworstelen [...] / Van 's weerelts zorghelijke stricken’ (r. 18-19), dat de heilige hem moet strekken tot

> [...] schilt en beuckelaer,
> Waer onder ick Godts naem magh eeren,
> Vrymoedigh zingen 's hemels lof,
> (r. 20-21)

en dat het feest van Gregorius Vondel ‘leert de godtheit zoenen’ (r. 27) is mogelijk ingegeven door juist deze tekst van de kerkvader. Ook in de *Geboortezang* hangen de verleidingen van het vlees samen met de erfzonde:

> Geluckigh zijnze, die voor 't ent
> Met vleesch noch bloet niet gaen te rade,[64]
> Noch dit vergangklijck element.
> De melck der voester, slimme wennis[65]
> En d'eerste ploy van errefleer[66]
> Wort spa verleert door betre kennis,
> Zoo lang men d'Ootmoet noch ontbeer;
> (r. 42-48)

Een derde motief dat de gedichten gemeenschappelijk hebben is dat van de verlossing door Jezus' dood. Paulus en Barnabas worden betiteld als ‘De kruisgezanten des Gekruisten’ (*Listren*, r. 84). De afbeelding van Maria Magdalena voert de toeschouwer ‘Tot Godt, en IESUS, nu verhooght’ (*MM*, r. 35), Christus na zijn offerdood en verlossingsdaad in de hemel. In de *Geboortezang* is het ‘door de stralen van zijn bloet’ (r. 36) dat Christus ‘ons zuiver wiesch’ (r. 37) het geloof openbaarde en ‘tot zijn waarheid riep’ (r. 40). Paulus en Gregorius geven in daad en geschrifte aan hoe de mens deelachtig kan worden aan de verlossing. Maria Magdalena door haar leven. Het drama verwees naar de verlossing door middel van typologisch te duiden personen (Salomon, Samson) en motieven (koperen slang en cherubijnen).

Het verband van de gedichten met het drama kan als volgt samengevat worden:

- de personen in de gedichten maken een omgekeerde ontwikkeling door in vergelijking met Salomon: zij zijn bekeerlingen; Salomon is afvallige;
- overwinning van de begeerte is aan de orde in de gedichten, gerelateerd aan de zondeval, op een manier waardoor ze in antithetisch verband komen te staan met het drama;
- het drama en de gedichten verwijzen naar de verlossingsdaad van Christus.[67]

Aan de hand van voorafbeeldingen van Christus in het stuk demonstreerde Vondel dat Salomons ontwikkeling een breuk betekent in de heilshistorie. De kernmomenten van de geschiedenis zijn herkenbaar in het heidense motto, het oud-testamentische verhaal en de gedichten over heiligen die Christus' verlossing deelachtig zijn. Achtereenvolgens wordt de lezer dus door drie tijdperken gevoerd: dat van heidendom, oude wet en nieuwe wet. In het eerste tijdperk leefde de mens *ante legem*, vóór de wet van Mozes, of in omstandigheden waarin hij deze niet kon kennen. De Israëlieten, die kennis konden nemen van Mozes' boeken, leefden *sub lege*, tijdens de wet, waarin God zich openbaarde. De drie heiligen opereerden in het tijdvak *sub gratia*, onder de genade van de verlossing.[68] Dit kan in verband gebracht worden

met wijsheid als *sapientia*, de kennis van geloofswaarheden en de aanbidding van God. Deze groeide in de loop van de drie gerepresenteerde tijdperken. De heidenen konden God niet kennen uit de openbaring, de Joden wel. De Christenen zijn dank zij het kruisoffer deelachtig aan de volle waarheid, die in Christus gestalte heeft gekregen. In Vondels eigen woorden, geciteerd uit de *Geboortezang*:

> Waer is de vlugge tijt gevaren,
> Dat dierste kleinoot, waert besteet
> In aendacht, en bespiegelingen
> Van Godt en 't allerhooghste goet,
> En wat wy van den Zoon ontfingen,
> Die door de stralen van zijn bloet
> Ons zuiver wiesch, en openbaerde
> De beste Perle,[69] die zoo diep
> Begraven lagh, bestulpt met aerde,
> Eer hy ons tot zijn Waerheit riep,
> Uit geen verdienste, maer genade.
> (r. 31-41).

Met dit alles is het des te waarschijnlijker dat Vondel met zijn uitspraak in de opdracht - 'In dit treurspel wort geen bloet, maer die groote ziel gestort' (r. 3-4) - refereert aan Hektor respectievelijk Salomon. In het licht van de heilsgeschiedenis kan Hektor door openbaring niets weten van het ware geloof, in tegenstelling tot Salomon, die God en diens wet kent, maar voor wie Christus zich nog onder de letter van de wet verscholen houdt. Bij Hektors ondergang vloeit slechts bloed maar bij die van Salomon is het de ziel die verloren gaat. Salomon preludeerde als voorafbeelding van Christus op het nieuwe testament, maar hier brengt Vondel hem 'op het heiligh tooneel, niet gelijck hy den beloofden Messias in zijne heerlyckheit uitbeelde, maer uit zijnen geluckigen staet in den poel der afgoderye komt te verzincken' (r. 1-3), een terugslag in de geschiedenis. Paulus, Maria Magdalena en Gregorius weten van de verlossing. Zij kennen de Messias, terwijl Salomon diens komst slechts kon situeren in een verre toekomst.

In het eerste bedrijf leek Vondel te kiezen voor het primaat van het woord en voor het oor als ingang van het goede; de werking van het oog voerde tot verderf, wat gedemonstreerd werd in Ithobals verering van het afgodsbeeld. Ithobals lofzang op het beeld komt sterk overeen met de beschrijving van Maria Magdalena: zowel Astarte als Maria Magdalena zijn naakt; hun lichaam wordt expliciet beschreven - borsten, ogen, mond - en het haar golft bij beiden in al zijn pracht en overvloed over de rug. Toch is het effect van de lichamelijke schoonheid op de toeschouwer bij het beeld anders dan bij het schilderij. Wie Astarte aanschouwde, verloor zich in liefdesverlangen en raakte verstrikt in de misleiding van zijn begeerte en de waan van de droom. De schoonheid van Maria Magdalena daarentegen spoort de aanschouwer van het schilderij aan zich te wenden tot God en Jezus (*MM*, 34-35).

Deze overeenkomst in uiterlijk en verschil in uitwerking sluit aan bij een iconografische traditie die ontstond in de renaissance: Maria Magdalena kon de gestalte aannemen van *Venus Pudica*, waarmee uitdrukking gegeven werd aan de dubbele

natuur van de liefde: werelds en goddelijk, zinnelijk en kuis, gericht op vervulling van lichamelijke begeerte of van verlangen naar God.[70] Hoe het schilderij, dat ten onrecht aan Titiaan toegeschreven werd, eruit zag, weten we helaas niet, maar mogelijk heeft het geleken op de heilige die nu in het Pitti-paleis in Florence hangt, een Magdalena in de pose van *Venus Pudica*, zeer beroemd in de renaissance en enthousiast nagevolgd.[71] Het beeld in *Salomon* representeert duidelijk de uit zinnelijke liefde voortvloeiende wellust; het schilderij, mogelijk geënt op *Venus Pudica*, brengt Vondel in verband met de liefde tot God.

Astarte, allegorie van wellust, van wie de naaktheid de zinnen prikkelt, wijsheid verduistert en het zicht op waarheid beneemt, vindt in Maria Magdalena een pendant. Haar naaktheid voert tot God. Mogelijk refereert de heilige aan de allegorische verbeelding van de waarheid, die in Ripa's *Iconologia* ongekleed gaat als indicatie van haar eenvoud. Zij draagt de zon als teken van God, zonder wie geen waarheid zou bestaan.[72] Dat laatste iconografische motief is ook gerepresenteerd in Vondels beschrijving: Magdalena's voorhoofd 'slacht het helder weêr, / Wanneer de hemel open staet' (r. 30-31).[73]

Het motief van de beeldenverering is zo uitgewerkt dat het opgevat kan worden als een apologie tegen het calvinistische verwijt dat katholieken zich bezondigden aan heidense idolatrie. In de kunst van de reformatie vormde Salomons afgoderij een van de onderwerpen waarmee men zich richtte tegen beeldenverering. Salomons gelijkstelling van koperen slang en cherubijnen met het afgodsbeeld wordt door Sadock en de wetgeleerde bestreden met het argument dat het bij de bijbelse voorstellingen niet ging om het stellen van hoop op het materiaal waarvan ze gemaakt waren, maar om het eren en danken van God (r. 1246-1255). Dat komt overeen met wat het concilie van Trente concludeerde over de functie van kerkelijke kunst: het zijn niet de voorstellingen die aanbeden worden of waarin men vertrouwen stelt, zoals bij de heidenen, maar God, Maria of de heiligen.[74] Zo kan Salomons heidense aanbidding onderscheiden worden van de katholieke beeldencultus. Het is in dit verband veelzeggend dat na het drama afbeeldingen van heiligen bezongen worden en dat één daarvan mogelijk de waarheid verpersoonlijkt.

Of Vondel voorstander is van het primaat van oog of oor valt niet uit te maken. In het eerste bedrijf sluit hij aan bij contemporaine opvattingen over de gevaren van het zien en is wijsheid te vinden in het woord, maar later in het stuk en in *Op M. Kretzers Ste. Marie Magdalene* blijken voorstellingen met een religieuze strekking de toeschouwer die door kan dringen tot hun betekenis, wel degelijk tot het goede te kunnen leiden. Dat standpunt is niet vreemd voor een katholiek dichter die in zijn werk voortdurend blijk gaf van zijn *ut-pictura-poesis*opvatting, de gelijkstelling van woord en beeld.

De drie exemplarische heiligen betrekt Vondel op zichzelf. In het gedicht op Lastmans schilderij doet hij dat niet zo nadrukkelijk: 'Dat ons Sint Paulus' staf behoe' (r. 85), maar in *Op M. Kretzers Ste. Marie Magdalene* bidt hij voor zichzelf om voorspraak (r. 42-44). De *Geboortezang* gaat grotendeels over de strijd van de dichter om het behoud van zijn ziel. Hij roept Gregorius' voorspraak en hulp in. Mogelijk waren de voorbeeldige en inspirerende betekenis van de heiligen voor

Vondel actueel in verband met zijn overgang tot het katholicisme omstreeks 1640, nog betrekkelijk recent bij het schrijven van de gedichten. Door zijn wellust verkeerde Salomons epitheton 'wijze' in zijn tegengestelde: de vorst werd dwaas. Zijn kennis over de waarheid viel terug naar het niveau van het heidendom. In de gedichten slaat Vondel de ogen op naar hen die de begeerten hadden overwonnen en door hun bekering tot Christus' waarheid de *sapientia* verwierven. De dichter wist waar en hoe hij wijsheid kon vinden.

4. Conclusie

Salomons ontwikkeling heb ik geïnterpreteerd vanuit drie invalshoeken. Ik beschreef hoe de thematiek van wellust die wijsheid te gronde richt, gestalte krijgt in de personages Ithobal en Salomon. Verder heb ik de functie en de betekenis van een aantal iconografische motieven laten zien. Het motto, het drama en de gedichten beschouwde ik ten slotte als een tekstcomplex dat in zijn onderdelen en samenhang geanalyseerd moest worden.

Vondels wijsheidsopvatting liet zich herleiden tot de *prudentia*, het pragmatische inzicht dat leidt tot juist moreel handelen, en tot de *sapientia*, de kennis van God en de daaruit voortvloeiende eredienst. Salomon ontwikkelt zich van geloofsheld tot de paulinische 'oude mens'. In het perspectief van de heilsgeschiedenis veroorzaakt dat een breuk met het verleden en met de toekomst. De ondergang van Salomon betekent een terugval naar het tijdperk van het heidendom, wat verlies van *sapientia* inhoudt. De heiligen in de gedichten volgden een omgekeerde levensloop: dank zij hun bekering kenden zij de waarheid, geopenbaard in de verlossing, en zij leerden die op heroïsche wijze aan anderen. Vondel doet in de gedichten een beroep op hen: de recent bekeerde dichter liet zien dat hij de weg naar *sapientia* kende.

Adres van de auteur: Kattenbosch 14, NL-5243 SE Rosmalen

Eindnoten:

* Dr. A.-J. Gelderblom en prof. dr. E.M.P. van Gemert dank ik graag voor de kritische aandacht waarmee ze het ontstaan van dit artikel gevolgd hebben. Mijn collega M.J. Segers gaf waardevol commentaar op een eerdere versie.

1 In: J. van den Vondel: *De werken. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave*. [Ed.] J.F.M. Sterck [e.a.]. Amsterdam, 1927-1940, dl. V, p. 373-449. Naar deze uitgave in tien delen, aangeduid als de Wereldbibliotheek-editie (WB-ed.), wordt hieronder verwezen.

2 W.A.P. Smit: *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur*. Zwolle, 1956-1962. dl. II, p. 11-53.

3 Volgens K. Porteman is het beeldgebruik 'emblematisch [...] wanneer het beeld uitgaat van visuele en concrete voorstellingen, genomen uit de sfeer van de feitelijke of feitelijk mogelijke realiteit, waarin een univalente en objectieve betekenis wordt onthuld' (*Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*. Groningen, 1977, p. 153). Voor de bijzondere aard en betekenis van dit soort beelden: A. Schöne: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. München, 1964, p. 61-130; P.M. Daly: 'The poetic emblem'. In: *Neophilologus* 54 (1970), p. 381-397; P.M. Daly: *Literature in the light of the emblem. Structural parallels between the emblem and literature in the sixteenth and seventeenth centuries*. Toronto [etc.], 1979; P.M. Daly: *Emblem theory. Recent German contributions to the characterization of the emblem genre*. Nendeln [etc.], 1979;

P.M. Daly: ‘Emblematic language and iconographic effects in some plays by Shakespeare’. In: B. Scholz en J. Becker: *Artistieke talen in de renaissance*. Utrecht, 1982, p. 37-56. Daly brengt in zijn publicaties de opvattingen van verschillende onderzoekers, in het bijzonder die van Jöns en Schöne, in een synthetisch verband. Over emblematische beeldspraak in het werk van Vondel: M. Scholz-Heerspink: ‘Vondels *Gysbrecht van Aemstel* as emblematic and figural drama’. In: *Spektator* 4 (1974/75), p. 570-581.

4 De fakkel is een bekend attribuut van Venus, dat het vuur van de liefde aanduidt: J. Hall: *Iconografisch handboek. Onderwerpen*, *symbolen en motieven in de beeldende kunst*. [Vert.] T. Veenhof. Leiden, 1993, p. 338, 349.

5 Voor de allegorische betekenis van Astarte of Venus in beeldende kunst en literatuur zie E.J. Sluijter: *De ‘heydensche fabulen’ in de Noordnederlandse schilderkunst circa 1590-1670. Een proeve van beschrijving en interpretatie van schilderijen met verhalende onderwerpen uit de klassieke mythologie*. Leiden, 1986, p. 227-232.

6 J. Emmens: ‘Ay Rembrandt, maal Cornelis' stem’. In: *Verzameld werk*. Amsterdam, 1981, dl. III, p. 61-97. Uitvoerig over deze controverse in de religieuze kunstkritiek: G.J.M. Weber: *Der Lobtopos des ‘lebenden’ Bildes. Jan Vos und sein ‘Zeege der schilderkunst’ von 1654*. Hildesheim [etc.], 1991, p. 64-114. De opvatting van het oog als het zintuig dat bij uitstek dient als poort van de wellust, vindt haar grond in comtemporaine medische opvattingen. Hierover: F. Veenstra: ‘De mens en zijn wereld in het goddelijk plan. Een interpretatie van *Dankbaar genoegen*’. In: *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft. Twee studies in renaissancistische levensidealen*. Zwolle, 1968, p. 107-109; 147; Sluijter (n. 5), p. 271, 267, 277 noot 2. Een gemakkelijk toegankelijke comtemporaine bron (1636): Joh. van Beverwijk: *De schat der gezondheid*. Selectie en vertaling L. van Gemert. Amsterdam, 1992, p. 118-119.

7 J.W.H. Konst: *Woedende wraakgierigheidt en vruchtelooze weeklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw*. Assen [etc.], 1993, p. 6-30; 129.

8 Dit embleem werd veel gebruikt in de renaissance. Schöne (n. 3) behandelt verbale varianten ervan uit het werk van Gryphius en Lohenstein (p. 100; 133-134) en hij laat representaties zien uit bundels van Junius (p. 100) en De Boria (p. 134). Op het titelblad van het zeer verbreide *Eikon basilike*, *vel imago regis Caroli* (London, 1648), de verdediging van Karel I van Engeland, zien we eveneens de door winden geteisterde rots. De kenspreuk van Willem van Oranje: ‘Saevis tranquillus in undis’. Het publiek van *Salomon* moet zeer vertrouwd geweest zijn met het emblema.

9 Opnieuw een overbekend embleem. J. Emmens: ‘De zonnebloem als embleem in een schilderijlijst’ en ‘The sunflower again’. In *Verzameld werk*. Amsterdam, 1981, dl. III, p. 99-109; 111-115.

10 W.A.P. Smit vermeldt de ommissie in Ithobals duiding in *Van Pascha tot Noah* (n. 2), dl. II, p. 21, n. 2. De zon als aanduiding van God vormt een renaissancistische gemeenplaats (E.M.W. Tillyard: *The Elizabethan world picture*. 11th ed. Harmondsworth, 1981, p. 95); misschien alludeert het gras op psalm 37, waar over boosdoeners wordt gezegd: ‘straks zijn zij verdord als het gras’ (vers 2).

11 E. de Jongh: ‘Erotica in vogelperspectief. De dubbelzinnigheid van een reeks 17de-eeuwse genrevoorstellingen’. In: *Simiolus* 3 (1968/69), p. 22-74. *Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1976, p. 78; 167-169.

12 *WNT*, lemma ‘Veer’ I. Het moderne Engels kent het spreekwoord nog: ‘Birds of a feather flock together.’

13 Bovendien vormt de dramatische ironie die aldus ontstaat, een beproefd spanningverwekkend procédé. Zie H. Van den Bergh: *Teksten voor toeschouwers. Inleiding in de dramatheorie*. Muiderberg, 1979, p. 84.

14 D.V. Coornhert: *Zedekunst dat is wellevenskunste*. [Ed.] B. Becker. 2e ed. Utrecht, 1982, p. 109 vv.

15 1 *Kor.* 1: 1-13

16 Dat gebeurt in zijn leerdicht *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* (1662, WB-ed., dl. IX, p. 405-653) in deel IV, waar Vondel het verband tussen wijsheid, kennis van God en eredienst aan God uiteenzet. Zie met name de verzen 94-112. Over de rede en de openbaring in Mozes' boeken: *Besp.* V, r. 29-44.

17 E.F. Rice jr.: *The renaissance idea of wisdom*. 3d ed. Westport, 1975, p. 1-13.

18 De zon ter aanduiding van de vorst is een in de renaissance wijdverbreid beeld. In r. 86-90 gebruikt de wetgeleerde het in verband met de verwording van Salomon. De zon ontvangt haar licht van God, een parallel van de macht en glorie die de vorst aan hem ontleent. De wetgeleerde acht het licht van de zon verbasterd omdat deze niet terugdeinst voor de afgodentempel. Over de zon als beeld van de vorst bij Vondel: J. Becker: ‘“Deas supereminet omneis”: zu Vondels Gedichten auf Christina von Schweden und der bildenden Kunst’. In *Simiolus* 6 (1972/73), p. 177-208. Zie p. 178; noot 10; p. 179.

19 Smit (n. 2), p. 22, wijst op het contrast tussen de verschijning van Salomon en diens taal. De verliefde oude man en het meisje komen bijvoorbeeld voor in Bredero's *Boertigh liedt-boeck*, in het lied ‘Een oudt bestevaertje’. ‘Een oud besjen met een iongman’ gaat over de omgekeerde

situatie. G.A. Bredero: *Boertigh*, *amoreus*, *en aendachtigh groot lied-boeck*. [Ed.] G. Stuiveling. 3 dl., Culemborg, 1975, dl. I, p. 62-69.

20 Ik maak hier gebruik van de typologie van reifuncties door Van Gemert. E.M.P. van Gemert: *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Nederlandstalig toneel 1556-1625*. Deventer, 1990, p. 59-94.

21 De verzen 31, 630-631, 753, 804-805, 1102-1103.

22 Coornhert (n. 14), p. 9-10.

23 In *Afzetsel der koningklycke printe* (WB-ed., dl. V, p. 354-360) bezingt Vondel Christina van Zweden. Hij beschouwt haar wezen als mannelijk en hij benadrukt dat zij beschikt over mannelijke deugden (J. Becker (n. 18), p. 182). In Vondels visie behoort een vorst zich te onderscheiden door mannelijkheid, zelfs als deze een vrouw is. De kwalificatie van Salomon als 'een vrouw in mansgewaet' was een bijzonder ernstig verwijt.

24 Emblemen met het onbeteugelde paard als beeld voor de woelende hartstochten in: A. Henkel en A. Schöne: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. 3. Ausg. Stuttgart, 1978, kolom 498; 171-173. Faëton als verbeelding van onbezonnenheid in de liefde: ib., kolom 1616. Een uitvoerige bespreking van de paard-en-wagenvoorstelling bij Plato, haar latere verschijningsvormen en betekenisvarianten, met name in de ethica's van Spiegel en Coornhert biedt M.B. Smits-Veldt: 'Samuel Costers Teeuwis de Boer: "vol soeticheyt van sin en woorden"'. In: *Spektator* 5 (1975-76), p. 668-711. Zie met name p. 687-695. De kwalificatie van Salomon als dwaze erfgenaam in het vervolg van de geciteerde regels (r. 686-695) ondersteunt het vermoeden van een allusie op de Faëton-mythe.

25 Dat Salomons verlies van de *fortitudo* in deze rei zo uitvoerig aan de orde komt hangt, denk ik, samen met het gegeven van de vorst als Davids erfgenaam dat hier uitgewerkt wordt. Salomon gedraagt zich niet in overstemming met de opdracht van David: 'Wees sterk en toon dat je een man bent.' (1 *Kon.* 2: 2).

26 J.J.M. Timmers: *Christelijke symboliek en iconografie*. 8e ed. Houten, 1993, p. 153.

27 Sluijter (n. 5), p. 270-271. Over de betekenis van de stier in de Europa-mythe: A. Lombard: *Un mythe dans la poésie et dans l'art. L'enlèvement d'Europe*. Neuchatel, [etc.] 1946. Een tekening van Van Mander laat Europa en de stier zien, omringd door Nereïden en Tritonen, die zich verenigen in het liefdesspel, een expliciet erotische omkadering van de mythe. Afgebeeld in: H.R. Hanke: *Die Entführung der Europa. Die Fabel Ovids in der Europäische Kunst*. Berlin, 1967, p. 11.

28 Bijvoorbeeld in Vondels *Inwydinge van 't stadthuis t'Amsterdam* (WB-ed., dl. V, p. 857-904), r. 1067-1074. Hij beschrijft daar het Salomonsoordeel, dat in het stadhuis prominent afgebeeld was achter de zetel van de schout, het hoofd van de vierschaar.

29 Rice (n. 17).

30 Coornhert (n. 14), p. 182-183.

31 Becker (n. 18), brengt dit in verband met de retorische traditie van de *laus* (p. 179-180). Dat Salomon, die gold als toetssteen bij de vorstenlof (ib., p. 180), in het drama zijn deugden verloren blijkt te hebben, refereert misschien aan de *vituperatio*, waarvoor de voorschriften omgekeerd zijn aan die van de *laus* (H. Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 3. Ausg. München, 1972, p. 542, par. 1129).

32 M. Schilling: *Imagines mundi. Metaphorische Darstellungen der Welt in der Emblematik*. Frankfurt a.M., 1979, p. 154-158. Het schip krijgt als afgeleide betekenis 'de ziel die door de wereld gaat' toegekend van de emblematici. De mens bereikt het heil wanneer het schip veilig de haven binnenvaart, de ziel de hemel bereikt. Zijn heil gaat verloren als het schip vergaat, wanneer de ziel niet bestand is tegen de gevaren van de wereld.

35 D. Forstner: *Die Welt der Symbole*. 2. Ausg. Innsbruck [etc.], 1967, p. 317.

36 Augustinus: *On christian doctrine*. [Vert. D.W. Robertson jr.]. New York [etc.], 1958, p. 51 (Liber secundus, XVI, 24).

37 De passages bij Paulus: *Efeziërs* 4: 17-24; *Kolossenzen* 3; 9-10. Deze betekenis is ook doorgedrongen in de emblematiek: Henkel en Schöne (n. 24), kolom 634.

38 r. 169-172; 1248-1255; 623-625; 1219.

39 Smit (n. 2), dl. III, p. 375. *Adam in ballingschap*: WB-ed., dl. X, p. 94-170.

40 Zie in *Adam in ballingschap*, r. 1444-1448; 1272, 1312; 1569-1571.

41 Konst (n. 7), p. 137-149, constateert dat in *Gebroeders* en zeer prominent in *Jeptha* de hoofdpersoon in een heftig gewetensconflict verkeert, terwijl daar in de bijbel geen sprake van is. In deze conflicten komt een emotie in botsing met een godseis. We zien dat ook in *Salomon*. Salomon voert een psychische strijd als hij moet kiezen voor God of Sidonia. Als hij toegeeft aan de in Sidonia geïncarneerde wellust en offert aan Astarte, overtreedt hij het goddelijk verbod op afgodendienst. Zijn dilemma is een toevoeging van Vondel aan het bijbelverhaal. De gewetensconflicten van Vondels personages beschouwt Konst als een vernieuwing ten opzichte van het senecaans-scaligeriaanse toneel, waar de protagonisten zonder innerlijke twijfel vervuld zijn van een emotie, primair ter demonstratie van een op de stoa geënte ethische les. In de genoemde stukken van Vondel dienen de *passiones* de uitbeelding van een aangrijpend en tragisch psychisch proces.

42 Ik ben het niet eens met de verklaring van de WB-editeur: 'Uw geest en en uw lichaam worde door tweestrijd, door wroeging verscheurd' (noot bij r. 1915).
43 Smit (n. 2), dl. III, p. 348-351.
44 Dit karaktertype, waarvan Salomon de eerste vertegenwoordiger is in zijn drama, beschreef Vondel in de opdracht van *Maria Stuart* (WB-ed., dl. V, p. 165). Vgl. Smit: (n. 2), dl. I, p. 440-444; M.B. Smits-Veldt: *Het Nederlandse renaissancetoneel*. Utrecht, 1991, p. 95-97; Konst: (n. 7), p. 53. Smit (n. 2) beschouwt Salomon als de inzet van een strijd tussen goed en kwaad, vertegenwoordigd door twee tegenover elkaar geplaatste groepen van personages. Zo verkeert Salomon volgens Smit tussen deugdzaam en slecht, overeenkomstig de eis van Aristoteles (dl. II, p. 36-45).
45 Van Gemert (n. 20), p. 59-94.
46 Het beroep van de wetgeleerde op de boeken van Mozes (r. 1217) en van de aartspriester op Aärons staf (r. 1331-1332) vormen een referentie aan hun voorgangers, de grondleggers van de Joodse religie, die hier in gevaar verkeert.
47 De parallel gaat terug op *Joh.* 3: 14-15. De slang kan refereren aan de zondige natuur van de mens, die omwille van de verlossing door Christus aangenomen is. Een andere opvatting is dat Christus de nieuwe slang is, die de oude heeft overwonnen. Vgl. Timmers (n. 26), p. 49; 96. Forstner (n. 35), p. 317.
48 WB-ed., dl. IV, p. 641-830.
49 Forstner (n. 35), 402.
50 Het manna dat bewaard werd in de verbondskist komt overeen met de hostie in het tabernakel; vgl. Timmers (n. 26), 124-126. Deze typologische duiding is hier aan de orde.
51 Voor motieven als de vervellende slang, de koperen slang en de cherubijnen is het onwaarschijnlijk dat Vondel de omweg van de emblematiek nodig had. De laatste twee zal hij zeker direct ontleend hebben aan de bijbel en voor hun traditionele typologische betekenis hoefde hij vast geen emblematabundel op te slaan. Het eerstgenoemde beeld kende hij mogelijk uit het werk van Augustinus. Toch beschouw ik deze motieven als verbale zinnebeelden omdat ze verwant zijn aan de *picturae* van veel emblemen. Het betreft - in overeenstemming met Portemans definitie (n. 3) - concrete voorstellingen waarin een algemeen geldende betekenis verhuld aanwezig is.
52 Smit (n. 2), dl. III, p. 153-154, in zijn bespreking van Vondels *Samson*.
53 Wat mogelijk in dit verband een rol speelt is het gegeven dat Salomo zich bevond in de afstammingslijn waarvan Christus het eindpunt vormde: *Jesaja* 11: 1-13; *Matteüs* 1: 1-17.
54 Vergilius: *Aeneïs*. In: *Virgil in two volumes*. [Ed. en vert.] H.R. Fairclough. 25th ed. Cambridge (Mass.) [etc.], 1986, liber II, r. 274-276.
55 De gedichten zijn achtereenvolgens te vinden in de WB-ed., dl. V, p. 451-453; 454-455; 258-259.
56 Van Lastman zijn twee schilderijen met dit onderwerp bekend, die in hun compositie sterk van elkaar verschillen: een uit 1614 en een uit 1617. Het laatste is te zien in het Amsterdams Historisch Museum. De verblijfplaats van het oudere schilderij, waar Vondels gedicht over gaat, is onbekend. Literatuur en afbeelding: A. Tümpel en P. Schatborn: *Pieter Lastman. The man who taught Rembrandt*. Amsterdam [etc.], 1991, nr. 11. Er is ook een afbeelding bij het gedicht in de WB-ed. (dl. V, p. 450). Het onderwerp is ontleend aan *Handelingen* 14: 8-18.
57 Kort na het verschijnen van *Salomon* publiceerde Lambert van den Bos *Konst kabinet van Marten Kretzer* (1650), waarin hij het schilderij van Maria Magdalena vermeldt, zonder Titiaan als maker te noemen. Unger vermoedt dat Van den Bos toen al wist dat het een vervalsing betrof. Van den Bos geeft overigens geen beschrijving van het schilderij. J.H.W. Unger: 'Vondeliana II. Vondels handschriften (vervolg)'. In: *Oud-Holland. Nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst*, *letterkunde*, *nijverheid*, *enz.* 2 (1884), p. 111-134.
58 *Handelingen* 9. Ik beschouw Paulus als de belangrijkste persoon in het gedicht. Aan het einde wordt nadrukkelijk diens bescherming afgesmeekt (r. 85) en Vondel wenst dat men Paulus het schilderij zou toewijden (r. 86).
59 Over deze heilige: S. Haskins: *Mary Magdalen. Myth and Metaphor.* London, 1993. Voor haar betekenis tijdens de contrareformatie: p. 249. Vondel koesterde een bijzondere verering voor haar, waarvan hij in diverse teksten getuigde. Enkele voorbeelden: *De kruisbergh aen Magdalene Baeck* (WB-ed., dl. III, p. 601, r. 76-80); *Henriette Marie t'Amsterdam* (WB-ed., dl. IV, p. 315, r. 418-420); 'Maria Magdalene aen Joannes den apostel', in: *Brieven der heilige maeghden* (WB-ed., dl. IV, p. 505-512); *Op St. Marie Magdaleen*, *door Sandrart geschildert* (WB-ed., dl. IV, p. 591-592); *Altaergeheimenissen* II (WB-ed., dl. IV, p. 740, r. 905-960). Tesselschade, evenals Vondel een bekeerlinge, schreef twee gedichten op Maria Magdalena. Met toelichting in: M. Tesselschade Roemers: *De Gedichten*. [Ed.] A.A. Sneller en O. van Marion. Hilversum, 1994, p. 123-132.
60 O. Bardenhewer: *Geschichte der altkirchlichen Literatur*. 3. Ausg. Dl. II (Darmstadt, 1962), p. 318-332.
61 P. Brown: *Lichaam en maatschappij. Man*, *vrouw en seksuele onthouding in het vroege christendom*, *50 na C.-450 na C.*. [Vert.] K. van Dorsselaer en C. Verheijen. Amsterdam, 1990, p. 35-37.

62 Haskins (n. 59), p. 90-97.
63 Gregorius' brief is in het oorspronkelijke Grieks afgedrukt in: J. Dräseke: 'Der kanonische Brief des Gregorios von Neocäsarea'. In: *Jahrbiicher für protestantische Theologie* 17 (1881), p. 724-756. Hij is vertaald in het Engels door D.D.F. Salmond: *The works of Gregory Thaumaturgus*, *Dionysius of Alexandria and Archelaus*. In: A. Roberts en J. Donaldson (red.): *Ante-Nicene christian library: translations of the writings of the fathers down to a.d.* 325. Edinburgh, 1871, dl 20, p. 323. De laatste canon is door Dräseke niet opgenomen, omdat die niet oorspronkelijk is (p. 727). De Engelse vertaling biedt hem wel. Als Vondel de brief gekend heeft, was het zeer waarschijnlijk inclusief deze canon. Bardenhewer (n. 60), p. 323 en Dräseke (p. 727) benadrukken het belang van de tekst voor de kerkdiscipline in de oudheid.
64 'Te rade gaan met' kan betekenen 'advies vragen aan', ook in figuurlijke zin van afgaan op de impulsen van bepaalde menselijke faculteiten als gevoel en verbeelding (*WNT*, lemma 'raad'). R. 43-44 betekent dan 'zich niet richten naar de lichamelijke begeerten of het wereldse'.
65 'slimme wennis' (r. 45): 'verkeerde aanwensels' (WB-editie, noot bij r. 45).
66 'Plooi' kan als betekenis hebben: 'karaktertrek', en wel in het bijzonder een deugd of een gebrek (*WNT*, lemma 'plooi I', met vindplaatsen bij Vondel). R. 46: 'de eerste karaktereigenschap die men van zijn ouders overneemt'. Ik vat deze op als de erfzonde.
67 Zie verder Smit (n. 2), dl. II, p. 35-36. Hij bespreekt het verband tussen het offermotief in het drama met dat in *Listren* en *Geboortezang*. Dat Vondel in *Geboortezang* zijn angst uitspreekt voor de verleiding van de wereld en de lichamelijke begeerte ziet hij als een allusie op Salomons ouderdomsval. Maria Magdalena is volgens Smit de positieve pendant van Sidonia. Ik acht de heilige eerder gerelateerd aan Astarte, met wie Sidonia overigens wel veel gemeen heeft. In haar dans neemt zij zelfs Astartes gestalte aan in de vorm van de avondster of Venus (r. 1123-1124).
68 Konst (n. 7), p. 188-202, demonstreert dat Vondel in navolging van de aristotelische poëtica in *Jeptha* bij zijn publiek de emoties schrik en mededogen oproept en deze vervolgens matigt in de *katharsis*, die zich voltrekt in het laatste bedrijf wanneer Jeptha op weg gaat naar de aartspriester om vergeving te vragen voor zijn misstap. Het moment van *katharsis* lijkt in *Salomon*, waar eveneens emotionele betrokkenheid van het publiek nagestreefd wordt, te ontbreken. Volgens mij is het echter impliciet aanwezig in de typologische motieven, die vooruitwijzen naar de verlossing en is het expliciet gerealiseerd in de gedichten. Schrik en mededogen bij het publiek, opgewekt door Salomons tragische ondergang, die voortvloeit uit de ambivalente en door de zondeval ontwrichte menselijke natuur, worden gematigd in het licht van de verlossing.
69 'perle': de parel vormt een beeld van het christelijk geloof, ontleend aan *Matt.* 13: 44-46.
70 Haskins (n. 59), 239-241. Voor afbeeldingen en de iconografie van *Venus Pudica*: K. Clark: *The nude. A study of ideal art*. Edinburgh, 1956, p. 79 en afb. 66 en 67. Twee gedichten van Jan Vos laten zien dat heilige en godin in de ogen van zeventiende-eeuwers sterk op elkaar konden lijken. Hij prijst Govert Flinck die met enkele kleine veranderingen in haar attributen een geschilderde Venus veranderde in Maria Magdalena en hij berispt een niet met naam genoemde schilder die de metamorfose met even eenvoudige middelen omgekeerd voltrok. De gedichten zijn geciteerd en besproken in Weber (n. 6), p. 168.
71 Haskins (n. 59), p. 239-240, afgebeeld op p. 240.
72 C. Ripa: *Iconologia of uytbeeldinghe des verstands*. [Vert.] D.P. Pers. Amsterdam, 1644. [Ed.] J. Becker. Soest, 1971.
73 In de renaissance werd de naaktheid van Maria Magdalena, evenals die van Venus, vaak in verband gebracht met de allegorische waarheid: Haskins (n. 59), p. 241-244; Clark (n. 70), p. 99-100 en afb. 78.
74 J. van Laarhoven: *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*. Nijmegen, 1992, p. 228, 234.

W.P. Gerritsen

Walewein goes international**

Abstract - Now that an English translation of the Middle Dutch *Roman van Walewein* has been provided by David F. Johnson, the editors of *TNTL* have invited three foreign Arthurian specialists, Norris J. Lacy, Felicity Riddy, and Walter Haug, to give their views on the Middie Dutch romance. Their articles have appeared in preceding issues of this periodical. The author of the present article discusses their contributions to the debate on the Middle Dutch romance. The article ends on a plea in favour of making Middle Dutch texts more accessible to foreign scholars.

I

The publication of David F. Johnson's 1992 edition-*cum*-translation of the *Roman van Walewein* has brought the most original of the Middle Dutch Arthurian romances under the attention of the international scholarly community.[1] Although previously only small portions of the work had appeared in translation,[2] the romance cannot be said to have been wholly unknown outside the Low Countries: a summary in French has been available since 1888 in Gaston Paris' *Romans en vers du cycle de la Table Ronde* (*Histoire littéraire de la France*, volume XXX).[3] W.P. Ker's discovery of the identity of the plot of *Walewein* and the plots of Grimm's fairy tale 'The Golden Bird' and the folktale 'Mac Iain Direach' in Campbell's *West Highland Tales* was made widely known in his influential book *Epic and Romance*.[4] Moreover, Bolte and Polívka discussed the romance in their authoritative *Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm*.[5] On the other hand, Sparnaay's cheeseparing comments in *ALMA* can hardly have inspired many non-Dutch scholars with a longing to get acquainted with the romance.[6]

In order to get an international discussion on *Walewein* going, the editors of *TNTL* invited three leading Arthurian scholars, specialists in the fields of, respectively, the German, the French and the English romances, to read the Middle Dutch work in Johnson's translation and to publish their views on the romance in the periodical. The German scholar Walter Haug opened the series with a study of *Walewein* 'as a post-classical literary experiment' (*TNTL* 111, 1995, p. 195-205); next came the American Romanist Norris J. Lacy with a discussion of 'convention and innovation' in the Middle Dutch romance (*ibidem*, p. 310-322); the series was closed by Felicity Riddy, an authority on Middle English literature, who contributed a comparative study on the exchange motif in *Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight* (*TNTL* 112, 1996, p.

* This is the last contribution in the series 'De *Walewein* in internationaal perspectief', see *TNTL* 111 (1995), p. 193-205, 310-322 and *TNTL* 112 (1996), p. 18-29.

18-29). According to the original plan of the editors, the series was to have been rounded off by the comments of Jozef Janssens, a specialist of Middle Dutch Arthurian literature, who, however, had to recall his promise for health reasons. I gladly comply with the editors' request to act as a stand-in for my esteemed colleague from Brussels.

II

I should like to begin my remarks with a discussion of Norris Lacy's article. His opening sentence puts us immediately *mediis in rebus*: ‘Read against the extensive background of French romances, or perhaps even without that tradition, the thirteenth-century Middle Dutch *Walewein* is a surprising, fascinating, and sometimes perplexing creation.’ In fairness to Lacy, the reader should be reminded that the contributors to the series were explicitly left free by the editors not to take into consideration, if they so wished, the results of previous research on the romance, which has, for the most part, been published in Dutch.[7] Therefore it seems plausible that Lacy, in writing the sentence just quoted, was not aware of the fact that the first words of his article are begging an important question. One of the central problems of research into the genesis, the cultural background, and the meaning of the romance is precisely to find out in how far the poets were familiar with, and were dependent on, the French romances.

Reading *Walewein* against the backdrop of the French tradition, Lacy views the Middle Dutch romance as the result of a transformation process. Penninc's Walewein, he assumes, is the product of a ‘fundamental redefinition of a hero widely known from other traditions’ (p. 311). In the French verse romances, Gauvain is often depicted ironically; he is a flawed hero: ‘indomitable, but frivolous’, recklessly brave and ambitious, but at the same time inconstant and prone to short-lived love-affairs. Walewein, on the other hand, has no negative qualities: he is as chivalrous and courteous as he is courageous, a man of high moral standards, a faithful lover and a pious christian. This is not to say that he is depicted as perfect. His fear of being ridiculed by the court, and especially by Kay, is a recurrent motif; in adverse situations he tends to loose his self-confidence and on several occasions we see him on the verge of despair. He is very human, and certainly no religious hero, as Lacy seems to suggest (p. 312-313).

Now the question is whether this positive image of the hero is to be viewed as a reaction to the ironically treated Gauvain of the French romances. An alternative would be to assume the existence of an indigenous tradition which presented Walewein as a flawless or nearly flawless character. There is, indeed, evidence in support of this hypothesis: with the possible exception of the Middle Dutch adaptation of the *Queste del Saint Graal* there are, as far as I am aware, no Middle Dutch texts in which Walewein is seen in the same ambiguous light as in the French verse romances. A stronger argument is provided by the plot of the romance itself. Viewed from the point of view of the French Gauvain tradition, Penninc's Walewein looks indeed like a very unusual, not to say highly improbable romance. At the very beginning of the romance King Arthur swears a solemn oath that whoever will bring him the marvellous chess set will receive, after his (Arthur's) death, his kingdom and his

crown. The laws of the genre require that a romance in which the hero is successful in his quest should end by his obtaining the promised boon. A French Gauvain romance that would have Gauvain successfully establishing his position as heir to Arthur's throne is hard to imagine. The same goes for Walewein's love for Ysabele, which is certainly not one of the usual one-night stands characteristic for the French tradition, but a very serious relationship that by the inner logic of the story must lead up to marriage. (Why else would Vostaert have King Amoraen, who was to receive Ysabele in return for the Sword with the Two Rings, die so conveniently before Walewein returns to deliver the goods?) The conclusion seems inescapable: the romance Penninc set up was, at least as far as its main plot was concerned, of a type altogether different from that of the Old French Gauvain romances.

Where did Penninc get this story? In the prologue he announces his work in the following way (I translate lines 1-7 as literally as I can): ‘About King Arthur many adventures remain that have never been written down. Now I have begun a beautiful one - if I could find it in French I would translate it into Dutch - it is an extremely beautiful one.’ The parenthetic clause is revealing: I take it that Penninc wants to inform his audience that he would have preferred to have found a French version which he then could have translated into Dutch, instead of having no other choice than to put an oral story into writing. Penninc's main point is unambiguous: he is going to put down in writing a story which until then did not exist in written form. According to Maartje Draak's generally accepted thesis Penninc's source was a fairy tale, and it was he who transformed this fairy tale into an Arthurian romance. I for my part prefer a modified version of Draak's thesis: Penninc's oral source was, I have reason to think, a tale about King Arthur and Walewein, which in its turn was based upon a fairy tale of the type of Grimm's ‘Golden Bird’.[8]

The oral origin of the main plot (the three interlocking quests) does not detract from the fact that Penninc as well as Vostaert also used written sources. For brevity's sake I shall only mention a few obvious instances. The episode in which Walewein lends his horse Gringolet to a squire in order to enable the latter to take part in a tournament has in all probability been borrowed from one of Lancelot's youthful adventures as described in the *Prose Lancelot*. In Vostaert's part of the romance, a black knight kidnaps Ysabele while Walewein is taking a nap. Roges, the fox, awakes the hero; Walewein catches up with the abductor; a fight ensues, in which Walewein defeats the black knight, who then, surprisingly, turns out to be Lancelots's brother Estor. As far as we know the *Prose Lancelot* is the earliest text in which a brother of Lancelot called Estor (Hestor) occurs. Furthermore, it seems certain that both poets have made use of Gerbert's *Continuation Perceval*. Although Penninc's and Vostaert's intentions in making use of French written sources are still a matter of much discussion, the general picture is not one of a redefinition of the hero (as Lacy suggests), but rather that of a vindication of a traditional, indigenous picture of Walewein, brought up to date by a series of borrowings from French romances.[9]

A second point on which Lacy's arguments invite discussion is his treatment of the rôle of the narrator. In his view, the narrator ‘will regularly alert us to impending catastrophes, but unlike Chrétien, he will regularly be wrong.’ The false alarms

‘function by antiphrasis: once we learn that the narrator's intent and the conventions of this text ensure success for the hero, the expressions of alarm constitute ironic reassurance that all will be well and that Walewein will extricate himself from danger with little difficulty’ (p. 314). In reading *Walewein*, Lacy was struck by the narrator's unreliability: ‘the information [as provided by the narrator] that a problem appears to have no solution is consistently followed by a remarkably, sometimes ludicrously, simple one’ (p. 315). As an instance he refers to Walewein's *salto mortale* from the plateau above the river after his killing of the dragons. ‘Preferring death to despair [Lacy writes], he has his horse jump into the water (l. 709). His fears prove entirely unfounded, and he and the horse easily make their way to the shore’ (p. 315). Do they indeed? Not, as far as I can see, according to Penninc, who gives us a thrilling account (lines 710-737) of Gringolet's diving in and swimming across the river. The noble horse would certainly have drowned if it had not been able to pause in midstream on an island, and once it reaches the opposite bank it is left for dead and Walewein has to rub it for a long time with a tuft of grass until it is fit again to continue the journey.

Neither is Lacy's second example, Walewein's crossing the tidal shallows in front of Ravenstene castle (lines 2886-2942), very convincing. Looking for a way to reach the castle, which is situated on a rock surrounded by the sea, Walewein notices a track of horses' hoofs in the sand pointing in the direction of the castle. He concludes that the strait can be crossed at low tide, and decides to venture into the water. Making his way towards the castle he is nearly overtaken by the incoming tide. Only just in time he reaches the island, where he is trapped between the waves dashing against the shore and a precipitous rock hiding the castle from view. Hard pressed, Walewein invokes God, wondering why he has come this way and what disaster is in store for him. As if God has heard his lament, he presently discovers a path leading up to the castle. Surprisingly, Lacy reads this dramatic account in an entirely different way, which may be due in part to Johnson's rather unimaginative translation of the passage. According to Lacy, Walewein ‘succeeds with almost comical ease’ in reaching Ravestene: ‘his horse simply walks across at low tide’ (p. 315).

Is the narrator ‘unreliable’, as Lacy believes him to be? In his view, ‘the narrator's dire warnings become nothing more than a prediction of success that further illustrates the hero's superiority. Ironically, by proving himself consistently wrong in such cases, the unreliable narrator becomes a reliable shaper of our expectations’ (p. 314). As far as I can see, the narrator nowhere predicts that Walewein will fail to achieve an adventure or will have to pay for it with his life. He generally prepares the audience for the danger in the offing by assuring them that Walewein will have a hard time to overcome it, but his warnings never prove unfounded. A remark like the one found in lines 524-26: ‘Neither before then nor since / did Walewein find himself in such dire need. / Now for the first time he expected to die’ (Johnson's translation), is a stock example of the way in which the narrator manipulates the reactions of the audience. Far from being unreliable, the narrator's comments often serve to articulate the intended emotional reactions of the audience. An analysis of the narrator's rôle reveals that in regulating the suspense he is continuously concerned with retaining the attention of the audience. On several occasions he explicitly

dissociates himself from the hero's decisions. I refer for instance to Walewein's resolution to wade or swim across the river which he cannot cross by the sword bridge: the narrator comments in an aside that he would like to advise Walewein to renounce his decision and that he would be wise to abandon his plan (lines 4974-75).[10] I do not doubt that a thorough analysis of the entire romance would reveal that the narrator is a more complicated character than Lacy's observations suggest. In such an analysis, by the way, it would never do to neglect the differences between Penninc's conception of the narrator's rôle and that of Vostaert.

In spite of these criticisms, Lacy's article is to be welcomed as a valuable contribution to the debate on *Walewein*. The stress he puts on the romance's intertextual links with French Arthurian works will help us to determine its position at the crossroads of written and oral traditions. Moreover, his observations give us us a fresh awareness of the presence, in the fabric of the story, of the narrator, whom he describes as an 'unusually intrusive consciousness that colludes with the hero to lead him and us through a maze of adventures' (p. 311).

III

For Felicity Riddy, getting to know *Walewein* was - in her own word - a revelation. As an Anglicist she was thoroughly acquainted with the Middle English Gawain tradition which 'exalts Gawain, against the French tradition, as a model of courtliness' (p. 19). Now here was a Middle Dutch romance, 'probably a century or so earlier than any of the surviving English Gawain romances', and more sophisticated than all of them (with the exception of *Sir Gawain and the Green Knight*), which testifies to the same positive attitude towards the hero. Struck by certain similarities between *SGGK* (to adopt the usual abbreviation of the Middle English poem's title) and *Walewein*, she even wonders whether the Middle English poet could have known the Middle Dutch romance. The fact that *SGGK* is written 'in the dialect of the north-west Midlands' does not stand in the way of this hypothesis, since the aristocracy among whom the patronage of the romance has been sought 'moved back and forth between the royal court in the south-east and their own estates' (p. 19). While *SGGK*, as has been argued by Jill Mann, seems to have been composed for an audience 'familiar with mercantile discourses as well as courtly ones', the patronage behind Flemish romances like *Walewein* has been sought by Besamusca 'at one of the points at which lesser nobility and urban patriciates come together'. Is this enough to envisage the possibility of a direct link between the two romances? In the case of *Walewein* the text, to my knowledge, does not yield any indications pointing to an urban background, let alone to a mercantile interest.

Professor Riddy is intrigued by what she calls 'some striking similarities' between the two poems. One of these is that, when the adventure presents itself at Arthur's court and at first none of the knights seems willing to take it up, Arthur himself declares he will answer the challenge, whereupon Gawain / Walewein volunteers to go in his stead. The similarity is undeniable, but is it specific enough to suggest more than a generic relationship between the two texts? In *SGGK* it is the green knight

who challenges Arthur's knights; when none of them responds, the King feels compelled to take up the challenge in order to prevent his court from being put to shame. In *Walewein* the challenge comes about in a very different way: when the magic chess set has flown into the hall and settled itself on the floor, only to dissappear presently through the window, King Arthur, overcome by an overwhelming desire to possess the precious object, promises all his lands and his crown after his death to the knight who will capture it and deliver it to him. When nobody offers himself, Arthur declares that in that case he will pursue it himself. Hearing this, Walewein feels ashamed, and offers to ride after the chess set, having first - with less than courtly insistence - got Arthur to confirm his promise. The two stories are so different that it is difficult to assume that the Middle Dutch romance would have provided the inspiration for the *Gawain* poet.

In both romances - this is the second item in Riddy's list of similarities - the hero ‘is received in the courtly household of an otherwordly shapeshifter’ (p. 20). Bertilak, the Green Knight's *alter ego*, may certainly be called thus, and King Wonder in *Walewein* is said to be able to turn himself into any animal, fish or bird (lines 784-89). But this quality is only briefly mentioned and plays no rôle at all in the romance. It is true that Wonder's presence is required for the undoing of the spell cast on Roges (who, in the best of fairy-tale traditions, is bewitched into a fox by a malicious stepmother), but he takes no active part in bringing about the metamorphosis from fox into prince. Here again the resemblance of the two romances with their different types of magic cannot, in my view, be used as an argument in favour of a direct relationship.

The same must be said of Riddy's other examples: the exaltation, in both works, of an aristocratic lifestyle with elaborate rituals of hospitality, the common motif of Walewein's / Gawain's being known by reputation to the other characters, and the shared interest in the boundaries between animals and humans. Professor Riddy admits that ‘these similarities can probably be explained by reference to the poem's [*lege*: poems'? W.P.G.] common sources in French romance’, but she ‘can see no reason why we should not entertain the possibility, at least, that a Middle Dutch romance circulating in Flanders might also have been an intermediary between twelfth and thirteenth-century French romance and fourteenth-century England’ (p. 21). I venture to point to still another possibility, as yet equally unprovable: it seems to me that the poets were not only familiar with the French written tradition of their time, but also drew from a pool of older, wide-spread and more ‘fairy-tale-like’ oral traditions concerning Walewein / Gawain and Arthurian lore in general. Judging from her endnote 30 on page 29 I take it that Professor Riddy would be willing to concede this point.

It is perhaps more rewarding, however, to compare the two romances on a more abstract level, that of the central principle of exchange. It is on this idea that Riddy focusses the second part of her article. *Walewein* can be read as a chain of exchanges; the whole poem, in Riddy's words, ‘continually represents relations between people as established and identified by networks of giving and receiving that symbolize status, power, reciprocity and obligation’ (p. 22). In *SGGK* the principle of exchange is operative in the two main plot elements: the Beheading Game, an exchange of

blows, on the one hand, and the Exchange of Winnings Game on the other. In both poems the objects of exchange are ‘mobile and not static’, although in different ways. In both poems, she observes, the narrative ends where it began, at Arthur's court, to which she adds the following remark: ‘indeed it could be said of them both that the circulation of gifts is made explicit and literal in the circularity of their plots’ (p. 22).

The similarity of the poems on this level also reveals crucial differences. The closeknit exchanges in *SGGK* involve only two persons, whereas those in *Walewein*, involving a series of participants, are open and dynamic, ‘they move forward, driving the hero from one scenario of desire to another’, ‘crossing the boundaries between the known and the unknown’ (p. 24). Riddy links this up with a peculiar optimism that distinguishes *Walewein* from its Middle English counterpart, whose poet had a ‘more pessimistic sense of the inexorable pressure of time and the ruin it brings’ (p. 25).

She ventures even further afield by applying the idea of exchange metaphorically on the social background of the two poems. Both are, she suggests, ‘products of cultural exchange, of negotiations between competing elements in thirteenth and fourteenth-century Flemish and English societies, both aristocratic and non-aristocratic’ (p. 25). With the phrase ‘competing elements’ she refers (if I understand her correctly) to the fact that the aristocratic life-style, and courtly culture in general, was in many ways dependent on the services and artifacts of non-aristocratic people. She clarifies this opinion in her endnote 26, where she writes: ‘My argument is that aristocratic life-styles are inseparable from the skills of the artificers who create them; that is, that in some sense the bourgeois is always an element in the aristocratic lifestyle’. This may be so (although I fail to see why the elements should be seen as being in competition), but could not the same be said with reference to, *e.g.*, ecclesiastical, and even monastic, life-styles? And in how far would *Walewein* and *SGGK* be exceptional in showing this mixture of aristocratic and ‘bourgeois’ elements? Could not indeed the same be said of the majority of medieval literary works?

Although I find it difficult to follow Riddy in her concluding socio-symbolic excursion, I am convinced that her thematic approach, whether centered on the principle of exchange or on other aspects, is a fruitful and promising one. She is probably right in observing that ‘Both the Gawain-poet and the authors of *Walewein* are [...] engaged in the same project of creating a courtly literature of lower status than French’ (p. 21). A comparison of the two romances, focussing on their use of traditional elements, their narrative technique, and their symbolic meaning, opens fascinating perpectives. (To indicate but one of the many possible issues: comparing the opening scenes of both poems, the shortness and even relative bareness of Penninc's account of the events are striking - how is this to be explained?). It is certainly to be hoped that Riddy's study will give rise to other explorations of the interface between Middle English and Middle Dutch literature.

IV

Looking at the romance from a structuralist point of view, Walter Haug views *Walewein* as a literary experiment in the wake of the epochmaking works of Chrétien

de Troyes and the great German Arthurian poets. The post-classical character of the romance reveals itself in the absence of a psychological crisis which the hero of the classical romances after the model instituted by Chrétien has to pass through. The hero of post-classical romance undergoes no inner crisis, but (to quote the abstract at the top of Haug's article) ‘perseveres unchanged through a series of knightly adventures’. The adventures he finds on his way may constitute a mere additive chain of unconnected events, but may also be connected or even interwoven, as is the case in the various continuations of Chrétien's *Perceval* and particularly in the *Prose Lancelot*. The literary experiment mentioned in the title of Haug's article refers to the daring combination of two structural techniques indicated by the German terms ‘Verzahnung’ and ‘Verkettung’ (p. 201). The first term, which may be rendered approximately by ‘dovetailing’, relates to the graduated construction of the main plot with its three interlocking quests; the second, meaning ‘linking’ or ‘forming a chain’, concerns the additional episodes which have been inserted between the segments of the main plot and are connected to each other.

With characteristic decisiveness, Haug comes to the point. An outline of the plot presents a clear picture of the segments of the main action alternating with the additional episodes. This shows that the regular alternation is maintained up to and including the episode of Walewein's return to King Amoraen (whom Vostaert calls Amorijs), but then breaks down: episodes 6 and 6a seem to belong to the series of additional adventures, and an additional episode seems to be lacking between episodes 7 and 8. Haug's solution to this problem (an old acquaintance of Dutch Arthurian scholars) is new, ingenious and enticing. He begins by explaining that Penninc, wanting to write a Walewein romance, had - given Walewein's reputation as the embodiment of ideal courtly chivalry - no other choice than to opt for the post-classical type of romance with a hero unchallenged by an inner crisis. Next, he assumes, in keeping with the prevailing view, that Penninc adapted a fairy tale of the Aarne / Thompson 550 type which provided the outline of the main plot. The hero of this fairy tale, however, repeatedly fails to obey the instructions of the clever fox. Wishing Walewein to be blameless, Penninc had to discard all elements connected with the failings of the hero. The result of this was that the episodes at the courts of King Wonder and King Amoraen turned out to be rather uneventful. The poet made up for this lack of drama in two ways: by adding marvellous, fantastic and even demonic elements, and by inserting chivalrous adventures, Arthurian show-pieces, derived from contemporary French literature.

The adapting poet had no use for the fairy-tale episode of the treacherous brothers of the hero conspiring to drown him in a well. Therefore, Haug assumes, this episode was transformed into the scene of the black knight who kidnaps Ysabele while Walewein lies sleeping near a fountain (*i.e.* nr. 6 in the outline). He hesitates, however, in assigning the episode to the main plot, ‘since the contemporary audience can hardly have been in a position to recognize the relationship with the source’ (p. 201, my translation). There seems to be, as Haug concedes, even more reason for doubt when one realizes that the black knight will turn out to be Hestor, a character which the contemporary audience can only have associated with the *Prose Lancelot*. This brings to light what must be called a weak point, or at least a severe limitation,

of Haug's structuralist approach to the romance. Was the intended audience supposed to be aware of the artful ‘mixed’ construction of the romance, that is of the regular alternation of episodes of fairy-tale origin and episodes of other (*c.q.* Arthurian) provenance? And is there any way of discovering this?

Analogous questions may be asked about the intertextual connections between the Middle Dutch romance and the *Tristan* tradition. For the sake of briefness, I restrict myself to the first case which Haug discusses. The scene of the discovery of the lovers in King Assentijn's dungeon presents several similarities with the famous farewell episode in Gottfried von Strassburg's *Tristan*. But there are also, as always, pertinent differences: Isolde and Tristan are discovered in the act of adultery by King Marke, her husband; Ysabele and Walewein are discovered in each other's arms by her father; their love is not aldulterous. Tristan flies; Walewein stays where he is.

Now as to my doubting questions. Did the Middle Dutch poet know Gottfried's version of the farewell scene? As far as I can see there are no indications of this Middle High German version having being known around 1250 in the Low Countries. A direct or indirect acquaintance with Thomas' Old French version (the original of Gottfried's work) is perhaps more plausible. Now part of the farewell scene is extant in the 52 lines of the Cambridge fragment of Thomas' poem, and it presents some conspicuous differences with Gottfried's much more elaborate and sophisticated adaptation. In Thomas' version the king and his dwarf do not catch the lovers in the act, but find them sleeping (*Mès*, *merci Deu*, *bien i demorerent Quant aus endormis les troverent*.[11]) And Tristan justifies his flight by arguing that when he disappears Iseut will have nothing to fear, since there will be no proof (*Vos n'avét garde de vie*, *Car ne porez estre provée*...[12]). If Thomas' version (or a Middle Dutch derivative of it) is postulated as the point of departure, an intertextual allusion in *Walewein* must have been much less obvious for the audience. That the meaning of the allusion would have been, as Haug presumes, to present Walewein's love as more perfect than that of Tristan, is for the time being not much more than a attractive but speculative hypothesis. In order to prove it, or even to underpin it with evidence, we would have to know much more about the intended audience, about its familiarity with the international narrative literature of the time, and about the way this audience experienced romances and their heroes.

But even if Haug's arguments perhaps sometimes tend to be a little bit ‘überspitzt’, his masterly command of a wide field of medieval literature and his combinatorial ingenuity never fail to impress and enthral the reader of his work. It is an exquisite pleasure to see what a scholar of his calibre can do with a text like our Middle Dutch *Walewein*.

V

My conclusion can be a very short one. The three Arthurian scholars who gave their verdict on *Walewein* agree in their admiration for the romance. It is fascinating to see what attracts them to it, and also which aspects they leave outside of consideration (the intriguing question of Vostaert's information on how to finish Penninc's

work, for instance). All three articles contain methodological suggestions that Dutch and Flemish Arthurian scholars would be wise to follow. All three articles formulate, or imply, problems that should be addressed in the first instance by Netherlandists, given their greater familiarity with Middle Dutch. If, on the other hand, we Netherlandists want *Walewein* to become an internationally well-known text, part and parcel of the Arthurian canon, much will still have to be done in order to provide our foreign colleagues with the tools to study the text in the original. Any serious work on the text, with its innuendos and subtle shades of meaning (but its occasional clumsiness, too) will require at least a reliable working knowledge of Middle Dutch. An English grammar of Middle Dutch and a Middle Dutch-English dictionary will be indispensable, as well as fully annotated editions of easy texts for learners. David Johnson's helpful translation and the three stimulating articles discussed above are the first steps on a long way.

Address of the author: University of Utrecht, Vakgroep Nederlands, Trans 10, 3512 JK Utrecht, The Netherlands.

aest znw.

Asti [1]

0/1/0 Holland, graf.kans. 1299. aest; *ds. Wsch. de Mnl. naam van de Piemontese stad Asti.*

I 1. Asti. *Alleen aangetroffen in de herkomstaanduiding* van aest *'uit Asti afkomstig'.* ‖ [ic ende] [di]ederic mijn soen. hebben ghelouet haren fiorense. (...) scadeloes te houdene van der borchtocht di[e hi voer ons heuet ghedaen ende] ghelouet ieghens die lombarde van aest die wonen of wonen sullen toter ameyde [in onser heerscap in alle diere] manieren die in dien brieuen staen, *Corp.I 2286,32-37 (Holland, graf.kans. 1299).*

fierin znw.m.

Fierin (Olivier) [13]

0/0/13 Brugge 1289. fierijn, fierin, firiin *(eenmaal); ns -; gs -s, -th (beide eenmaal). Van de laatste syllabe van de mannelijke persoonsnaam* olivier *met het vleisuffix* -in *(Debrabandere 1993, p. 1443). Tweemaal in West-Vlaanderen en elfmaal in Oost-Vlaanderen aangetroffen.*

I 1. Fierin (Olivier), mannelijke persoonsnaam. *Wsch. populair o.i.v. de literatuur. Zie* olivier.

1.1. Als voornaam. ‖ (...) firiin bennin (...), *Corp.I 160,2 (Gent 1293). (In een dorzale notitie:)* fierin f oliuiers, *Corp.I 192,10 (Brugge 1301-1310).* Fierijn peerijn cochte sijn poerterscap. jnt jaer .m.cc. lxxxiiij. jn kerssauonde *(24 dec. 1284), Corp.I 310,2-3 (Oudenaarde 1312).*

1.2. Als patroniem. ‖ *(Geoorkond wordt:)* dat quam vore ons heinekin filius fierins ende marie siin wiif (...), *Corp.I 1365,19-20 (Brugge 1289).* (...) Jan van Melden fierinth sone (...), *Corp.I 319,41 (Oudenaarde 1312).*

pater noster znw.o.

Onze Vader (gebed); Paternoster (toenaam) [23]

(paternoster) 0/16/7 Gent 1236. pater noster; *ns -; gs -s (als toenaam); ds -e (als toenaam); as -; ap -. Lat.* pater noster *'onze vader'. De eerste twee woorden en vandaar de benaming voor het gebed dat Jezus aan zijn discipelen leerde, toen zij hem vroegen hoe zij moesten bidden (Mt 6:9-13 en Lc 11:1-4). Als benaming voor het gebed steeds los geschreven, als toenaam aaneen.*

I 1. Onze Vader, Pater Noster, gebed.

1.1. In het algemeen. ‖ Pater noster maecti *(t.w. Jezus)* mede. Sinen ionghers dar ter stede. *Rijmb. 541,38-39 (Wvla 1285).* Doe sprac een sire ijongren te hem ende seide: Here mester, leer ons te bedene also ghelike alse IJan Baptiste sine ijongren leerde te bedene. Ende Ihesus antwerdde: Alse ghi bedt, so segt: Dit es de pater noster Onse vader die best in den hemele, ghegheilegt si dijn name, toe comende si dijn rike, gheschin mote dijn wille beide in hemelrike ende in ertrike; onse daghliksche broet verleene ons, ende verghef ons onse schout, also ghelike alse wise vergheven den ghenen die ons schuldech sijn. ende en beghef ons nit in onsen koringen, mar verlose ons van arghe. *Diat. 46,25-33 (Wbra 1291-1300).*

(...)

2. Paternoster, toenaam. ‖ *(In een rekening:)* Jn teerste van quareelen *(legels).* claise nauegheere. van .xc^{m}. xlv lb Jtem claise van xxx^{m}. vij½^{c}. xvij lb iii s. Jtem clais heinebrands wedewe van .viij^{m}. iiij^{c}. iiij lb iiij s. Jtem jacoppe pater nostere. van .l. m. xxij½ lb. *Corp.I 1568,2-6 (Brugge 1291).* (...) Bider woninghe die wilen was jacop paternosters, *Corp.I 1774,30-31 (Brugge 1292).*

scaepettinc znw.

Schaapetting [1]

0/1/0 Brugge 1291. scaephettinc *(met Vlaamse h-voorslag in* hettinc*); ns. Uit het znw.* scaep *'schaap' en het znw.* ettinc *'weide'.*

I 1. Schaapetting, weideland voor schapen. *In de aanh. meer bep. als benaming voor een stuk land te Wenduinen (prov. West-Vlaanderen).* ‖ (...) van drien ymeten lands lichtelic min iof me licghende binden ambochte van vtkerke ende in die prochie van weindunen zuidoest van dierkins vanden moere. ende heet scaephettinc. *Corp.I 1653,20-22 (Brugge 1291).*

Namen in het *VMNW*; vier voorbeelden.

Eindnoten:

* I feel privileged in having been able to discuss several of the problems addressed above with a group of *Walewein* aficionadoes during a post-graduate course on recent research on the romance which I taught together with Bart Besamusca in June 1996. I am grateful to Mrs Tamara Alinei who has been kind enough to cast a watchful eye over my English.

1 Penninc and Pieter Vostaert: *Roman van Walewein*. Edited and translated by David F. Johnson. New York/London, 1992 (Garland Library of Medieval Literature, series A, vol. 81).

2 See the 'Bibliography of Translations' compiled by A.M.J. van Buuren and Erik Kooper in: *Medieval Dutch Literature in Its European Context*. [Ed.] E. Kooper. Cambridge, 1994. (Cambridge Studies in Medieval Literature, 21), p. 297-304, *s.v. Walewein* and *Roges' Story*.

3 Gaston Paris: 'Romans en vers du cycle de la Table Ronde', in: *Histoire littéraire de la France*. Ouvrage commencé par des religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur et continué par des membres de l'Institut, Vol. XXX (Paris, 1888), p. 82-84.

4 W.P. Ker: *Epic and Romance. Essays on Medieval Literature*. New York, 1957 [reprint of the 2nd rev. ed. London 1908], p. 340-343. Ker published his discovery in *Folk-Lore* 5 (1894), p. 121 *sqq*.

5 J. Bolte u.G. Polìvka: *Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm*. Leipzig, 1913-1932. 5 vols.; vol. I, p. 503-15.
6 See Hendricus Sparnaay: 'The Dutch Romances', in *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History*. [Ed.] R.S. Loomis. Oxford, 1959, p. 443-61, esp. p.457-59. Compare Maartje Draak's rebuttal in her 'Het Walewein-onderzoek sinds 1936', a chapter added to the reprint of her Utrecht dissertation *Onderzoekingen over de Roman van Walewein* of 1936 (Groningen/Amsterdam, 1975), p. 225-248, esp. p. 234-236, ending with the verdict (I translate) 'but bad information for foreign researchers it definitely is!'
7 Exceptions are J.D. Janssens' 'The "Roman van Walewein", an episodic Arthurian romance', in: *Medieval Dutch Literature in Its European Context*. [Ed.] E. Kooper. Cambridge, 1994, p. 113-128, in which several of the romance's problems are discussed, as well as Bart Besamusca's 'Gawain as Lover in the Middle Dutch Verse Romance *Walewein*', in *Arthurian Yearbook* 2 (1992), p. 3-12, and the latter's '*Walewein*: A Middle Dutch Antidote to the Prose *Lancelot*', in *Biographical Bulletin of the International Arthurian Society* 47 (1995), p. 301-310. Other studies in other languages than Dutch: J.D. Janssens: 'Le roman arthurien "non historique" en moyen néerlandais: traduction ou création originale', in: *Arturus Rex*. [Ed.] W. Van Hoecke, G. Tournoy & W. Verbeke. Vol. II. *Acta Conventus Lovaniensis 1987* (Leuven, 1991), p. 330-347, and Johan H. Winkelman: 'Der Ritter, das Schachspiel und die Braut, Ein Beitrag zur Interpretation des mittelniederländischen *Roman van Walewein*', in: *Festschrift Walter Haug und Burghart Wachinger*. Tübingen, 1992, p. 548-563.
8 A more detailed exposition of this view will be given in my article '*Want het mochte wel waer wesen*', Een beschouwing over de ontstaansgeschiedenis van de *Roman van Walewein*', to be published in the *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taalen letterkunde te Gent*.
9 See also Bart Besamusca in *Arthurian Yearbook* 2 (1992), p. 3-11.
10 See W.P.Gerritsen: 'Walewein en de vurige rivier. *Roman van Walewein*, 4838-5093', in: *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*. [Ed.] Karel Porteman, Werner Verbeke & Frank Willaert. Leuven, 1996, p. 47-61.
11 I quote Bartina Wind's edition: Thomas: *Les fragments du roman de Tristan*. [Ed.] B.H. Wind. Leiden, 1950, p. 63-65, lines 6-7 of the Cambridge fragment.
12 Ed. Wind, *ibidem*, lines 25-26 of the Cambridge fragment.

K.H. van Dalen-Oskam en T.H. Schoonheim

Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (1200 - 1300) Namen en hun plaats in de woordenschat*

Abstract - The *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (*Dictionary of Early Middle Dutch*) gives a lexical-semantic description of all Middle Dutch words in manuscripts written in the thirteenth century. The description includes all names occurring in the corpus, since it is often difficult to make a clear distinction between a name and an appellative. Moreover, some of the thirteenth-century regular vocabulary has only been attested functioning as a name. This contribution elaborates on the approach the editors of the *VMNW* have taken to describe the different types of names. It presents examples which will allow the reader to see that names are part of the language and just like appellatives sometimes do need explanation as to their etymology, morphology, inflection, geographical diversion or function - information that one usually looks for in a dictionary. It stresses the importance this information has for literary research.

Inleiding

Op zaterdag 17 oktober 1299 bezegelen de schepenen van het Vrije van Brugge een oorkonde waarin zij bekend maken dat Clais van Biervliet en zijn vrouw Lisebette zeven gemet en één lijn land, grotendeels liggend ten noordoosten van de kerk te Houtave en ten westen van de boomgaard van heer Wouter Goederik, hebben geschonken aan de Bruggeling Matheus Lombard. Hierna vervolgt de oorkonde: *Ende vord leghes ene line vanden vorseiden lande of nordhalf an die vorseide zeven ymete (...) & leghet ymene met raven danwilde. & met hertoghen den zeluerinen*. 'En verder ligt er één lijn van het voorgenoemde land aan de noordkant van die voorgenoemde zeven gemet (...) en (deze) ligt op gelijke hoogte met *raven danwilde* en met *hertoghen den zeluerinen*.' (*Corp. I* 2678, 40-43). De in de vertaling cursief staande woorden zijn allemaal in het *Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)* te vinden, maar geven de lezer die hier wellicht een interpretatieprobleem heeft geen oplossing. Met betekenissen als 'raaf', 'damhert', 'legeraanvoerder; hertog' en 'van zilver' komt hij hier niet verder. Beduidend gemakkelijker zou het worden als er in het woordenboek zou staan dat deze woorden ook als naam gebruikt konden worden, respectievelijk *Raven* en *Hartwig* als voornaam en *Danwild* en *De Zilveren* als toenaam. Verwijs en Verdam hebben in hun *MNW* namen slechts incidenteel opgenomen en kunnen voor de

* Dit is de tweede bijdrage in een drieluik over het *VMNW*; zie *TNTL* 112 (1995), p. 149-164.

boven beschreven passage dan ook geen hulp bieden. In het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek (VMNW)* wordt al het materiaal uit het *Corpus*-Gysseling beschreven en verklaard, dus ook alle namen (zo'n 12% van het materiaal, d.w.z. circa 192.000 attestaties). In deze bijdrage willen wij duidelijk maken waarom het nuttig is om de appellatieve ('gewone') woordenschat en de naamkundige samen in een woordenboek op te nemen, en zullen wij laten zien hoe we dat zelf in het *VMNW* doen.

Bij het beschrijven van de woordenschat uit een historische periode is het niet alleen relevant om de betekenis van de woorden te geven, maar ook om iets meer te laten zien van de toenmalige maatschappij. In dat opzicht kan juist de contemporaine naamgeving zeer veelzeggend zijn. De invloed van de hogere kringen, van de kerk en van de literatuur op de naamgeving is bijvoorbeeld een niet te onderschatten factor. Beschrijving van het naamkundige materiaal uit de periode in kwestie kan de lezer van nu dan ook heel wat informatie geven over het culturele referentiekader van die tijd. Daarnaast hebben namen vormelijke aspecten die interessant zijn en niet altijd even vanzelfsprekend, zodat een systematische beschrijving daarvan in een woordenboek zeker geen overbodige luxe is.

Achtereenvolgens zullen we ons bezighouden met de aardrijkskundige namen (toponiemen) en de persoonsnamen (antroponiemen). Deze laatste categorie is weer opgesplitst in voornamen en toenamen (in onze opvatting elke aanduiding die achter de voornaam van een bepaald persoon wordt geplaatst om deze nader te identificeren). Hierbij besteden we zowel aandacht aan namen uit de ambtelijke bescheiden als aan literaire namen.

Toponiemen

Het verklaren van namen kan in belangrijke mate bijdragen tot een beter begrip van de teksten waar de onderzoeker zich mee bezig houdt. Niet altijd immers is wat er staat geschreven vanzelfsprekend en ook op het gebied van de naamgeving is er in de loop van zevenhonderd jaar veel veranderd, al zijn er natuurlijk, net als bij de appellatieve woordenschat, ook een hoop zaken hetzelfde gebleven. Al rond 1200 blijken bijvoorbeeld de Scandinavische landen vermeld te worden in de Middelnederlandse letterkunde. In Henric van Veldeke's levensbeschrijving van de H. Servatius wordt melding gemaakt van een scheepvaartroute die via Maastricht in de richting van Denemarken en Noorwegen gaat: *(...) [ende] also gelike. uan sassen te francrike. Ende bit scheppe di des plegen. te denemarken ende te norwegen. Di wege si samenen sig al da. des is di stat dar na. Geheiten traiectum*. '...[en] evenzo van Saksen naar Frankrijk. En met schepen, voor degenen die daar gebruik van maken, naar Denemarken en Noorwegen. De wegen verzamelen zich daar. Daarom is de plaats daarnaar Trajectum genoemd.' (*Servas* 292, 12-18 Limburg 1200). Het zal voor niemand een verrassing zijn dat de naam *denemarken* in dit citaat refereert aan het land dat we, zij het binnen enigszins aangepaste grenzen, nog steeds zo noemen. Bij de vorm *denemarken* in het volgende citaat, dat afkomstig is uit het leenregister van graaf Florens V, is wat meer uitleg nodig: *gherard van der .a. anderhalve hoeve jn denemarken*. (*Corp. I* 496,12 Holland, grafelijke kanselarij 1285), want deze leenman van de graven van Holland kreeg uiteraard geen lapje grond

in Noord-Europa, maar in een van de in de twaalfde en dertiende eeuw nieuw ontgonnen gebieden op de grens tussen Holland en Utrecht: in of bij de plaats die nu Demmerik heet. Het vernoemen van ontginningen naar andere landen was in die tijd niet ongebruikelijk, vergelijk o.a. in hetzelfde document *bartangen* 'Portengen', genoemd naar Brittannië en elders *polanen* bij Monster (*Corp.I* 2227, 18 Holland, graf.kans. 1295).

Niet alleen het rivierenknooppunt in de *Servas* laat iets zien van de internationale betrekkingen van de lage landen, maar ook de verschillende namen van plaatsen waar bepaalde handelswaar vandaan kwam. Zo luidt een bepaling in de ambachtskeur van de lakenindustrie te Brugge: *Vort so wie die vaerwerie hout. ende vaerwet wulle ende gharen. dat hie gheuen sal elken sestendele .i. pont aluns van goeder glaetse. of bougie*. 'Verder wie ook maar een ververij heeft en wol en garen verft, dat hij elk zesdedeel moet geven een pond aluin "de glace" of van Bougie.' (*Corp.I* 2039, 21-23 Brugge 1294). De verbinding *alun van...glaetse* is de Middelnederlandse vertaling van het Franse *alun de glace*, mogelijk een zeer heldere, doorzichtige aluinsoort. De term *bougie* is lastiger te interpreteren, tenzij men weet dat het de naam van een plaats in het noorden van Algerije betreft, waarvandaan aluin geïmporteerd werd. De naam van deze plaats werd kennelijk in de dertiende eeuw gebruikt voor het product dat daarvandaan kwam, en *bougie* mag dus als een zeer oud geoniem worden opgevat. Ook bij een constructie als *die lombarde van aest* (*Corp. I* 2286, 35-36 Holland, graf.kans. 1296) kan het voor de lezer erg verhelderend zijn om in het woordenboek te kunnen terugvinden dat *aest* de Italiaanse stad Asti aanduidt en dat de hier bedoelde geldschieters dus inderdaad uit de buurt van Lombardije afkomstig zijn.

Zeer informatief in dit opzicht zijn ook de plaatsnamen die worden aangetroffen in de, hieronder nog uitgebreider aan bod komende, herkomstnamen, d.w.z. in die toenamen waarin een toponiem aangeeft uit welke plaats iemand afkomstig is. Het betreft hier niet alleen namen van steden en dorpen, maar ook van kleinschaliger locaties als veld-, water- of huisnamen en ook straatnamen, zoals bijvoorbeeld *Jonfrowe Aleit vander Berchstraten* (*Corp.I* 1386, 19 Grimbergen 1289).

De meeste veldnamen zijn doorzichtig. Ze zijn bijvoorbeeld afgeleid van de grootte van het stuk land in kwestie: o.a. *achtien morghen* 'Achttien Morgen' (*Corp.I* 500,11 Holland, graf.kans. 1280-1287), vgl. nog het huidige Tien Gemeten, of van de vorm: *dat hoekede stic* 'Het hoekige stuk (land)' (*Corp.I* 711, 28-29 Brugge 1283). Ook kan het land genoemd zijn naar de (vroegere?) eigenaar: *dappers broekelkin* 'Stukje broekland van Dapper' (*Corp.I* 2860,22 Maldegem 1294-1300) of naar het gebruik dat ervan gemaakt wordt: *tarubelc* 'Tarweland' (*Corp.I* 1371, 38 Brugge 1289), *scaephettinc* 'Schaapweide' (*Corp.I* 1653, 22 Brugge 1291). Juist omdat dit soort namen is samengesteld op basis van de gewone, gangbare woordenschat mogen ze in een beschrijving van de dertiende-eeuwse taal niet ontbreken.

Een enkele keer worden toponiemen gebruikt in de verbinding *tusschen [toponiem X] ende [toponiem Y]*, waarmee niet wordt aangegeven dat het om een bepaald punt tussen deze beide toponiemen in gaat, maar om het hele gebied dat ertussen ligt. Zo betekent *tuschen die mase ende die sype* (o.a. *Corp.I* 1249, 39-40 Holland, graf.kans. 1287) niet alleen letterlijk 'tussen de Maas en de Zijpe', maar meer bepaald 'in het hele dertiende-eeuwse graafschap Holland', waarvan de rivieren de Maas en de

Zijpe respectievelijk de zuid- en de noordgrens vormden. Ook in de literaire teksten komt deze manier van uitdrukken voor: *Tuschen pollanen ende scouden*. (*Rein.E* 388,39 Limburg 1276-1300) betekent niet alleen letterlijk 'tussen Polen en Schouwen', maar meer bepaald 'in het hele dertiende-eeuwse Germaanse Rijk', waarvan Polen de oostgrens vormde en Schouwen (deel van) de westgrens uitmaakte.

In de literaire teksten komen ook heel wat toponiemen voor. De meeste zijn zonder moeite met bekende plaatsen te identificeren: *ůrliens* en *azůr* bijvoorbeeld, genoemd in de fragmentarisch overgeleverde *Aiol* (319, 18-20), zijn de Franse plaatsen Orleans en Auxerre. Welke plaats echter bedoeld wordt in de constructie *Di held van Armonye* (*Trist.* 341,30), een epitheton van Tristan, blijft voor ons een raadsel. Het lijkt erop dat het een fictieve naam is, en dat vermelden we dan ook in het betreffende woordenboekartikel.

Bijbelse plaatsnamen leveren gewoonlijk weinig problemen op; *bethel*, *israhel*, *jerusalem, josafat* en *moab* liggen zeer dicht bij de in moderne bijbelvertalingen gebruikte vormen Betel, Israël, Jeruzalem, Josafat en Moab. Namen als *jaef*, *taberië* en *surs* daarentegen hebben wel extra uitleg nodig in de betreffende lemma's, want hier betreft het dertiende-eeuwse namen van de steden die in de Oudheid met *joppe*, *tiberias* en *tyrus* aangeduid werden. Maerlant maakt in zijn *Rijmbijbel* soms gebruik van dergelijke 'moderne' vormen, en dat zegt natuurlijk iets over de kennis van het Heilige Land in zijn tijd. Ook wat de flexie betreft, zijn er bij bijbelse plaatsnamen enkele zaken die in het *VMNW* beschreven worden. Zo komt het voor dat een naam met nog duidelijk Latijnse trekjes een Middelnederlandse verbuiging krijgt, zoals bijvoorbeeld *monte calvarien* (vgl. Latijn *Mons Calvaria*). Ook treffen we soms een uitgang aan die noch Middelnederlands, noch Latijn is, zoals b.v. de datief- en accusatiefvorm *iericonta* bij *jerico* 'Jericho' die teruggaat op de Griekse accusatief van de naam. De signalering van dit soort zaken kan voor een lezer van groot belang zijn.

Antroponiemen

Voornamen - Zoals uit de in de inleiding gegeven naamvoorbeelden al blijkt, loopt de voornamenschat van de dertiende eeuw niet geheel parallel met de huidige. Namen als *Raven* en *Hartwig* zijn inmiddels (zo goed als) uit de taal verdwenen en de lezer van een dertiende-eeuws document kan dus nog wel eens voor een raadsel komen te staan. Sommige woorden komen bovendien niet alleen als naam voor maar ook als appellatief. Een voorbeeld hiervan is *vlaminc*. De betekenis van dit woord ligt voor de hand: 'Vlaming, iem. die uit Vlaanderen afkomstig is'. In het Vroegmiddelnederlands is dit woord alleen in zijn functie als naam overgeleverd, o.a.: *jeghen arnoude den vleminc* (*Corp.I* 723,43 Geraardsbergen 1283), *hannekine vlaminghe* (*Corp.I* 785,19 Dordrecht 1284), *Willaem vlamench* (*Corp.I* 496,39 Holland, graf.kans. 1280-1287) en *gicebregt vlemeng* (*Oudenb.* 86,17 Rijkhoven 1300). In een document uit Grauw (Zeeuws-Vlaanderen) van 1260 vinden we echter naast *willem bruninghe* en *Boidin schellart* een persoon die *Vlaming cortals* wordt genoemd (*Corp.I* 71,45) en in de opsomming van schepenen van Boechouterambacht vinden we in 1296: *Jacob cortals. pieter de busere, willem de smet. vlaminc vter haghe* (*Corp.I* 2262,17). Dat het hier om een 'echte' voornaam

gaat, blijkt als even verderop in dezelfde oorkonde het rijtje schepenen nogmaals wordt opgesomd, deze keer alleen met hun voornaam: *wie scepenen voerseid. jacob. pieter. willem. vlaminc*. (*Corp.I* 2262,34). Kennelijk was *vlaminc* in de dertiende eeuw dus niet alleen een gewoon woord, maar ook een gangbare voornaam, waar we nu alleen vreemd tegenaan kijken omdat deze bij ons niet meer in gebruik is. (In de Scandinavische landen komt hij trouwens in de vorm *Flemming* nog wel regelmatig voor.) Het vermelden van deze beide gebruiksmogelijkheden van het woord *vlaminc* is een van de taken van de redactie van het *VMNW*.

Behalve dat het aardig is om te kunnen zien welke namen nu eigenlijk in de dertiende eeuw in gebruik zijn, is het ook interessant om te bekijken in welke kringen een naam populair is. Zo blijkt de naam *florens*, die regelmatig terug te vinden is in de stamboom van de graven van het Hollandse Huis, ook zeer gewild in de adellijke kringen rondom dat Hollandse Huis, terwijl de naam buiten die kringen veel minder vaak voorkomt. Ook de invloed van de literatuur doet zich gelden. Al kan niet gezegd worden dat deze grote aantallen modenamen met zich meebrengt, de vernoemingen zijn toch opmerkelijk. Zo komen we bijvoorbeeld een *iwein*, *tristram* of *olivier* tegen evenals mannen die een vleivorm van een van deze namen dragen: *weinin*, *triesterkin* en *fierin*. Dezelfde persoon kan ook met verschillende vormen van dezelfde naam aangeduid worden, iets waarop de lezer wel bedacht moet zijn en waar een woordenboek hem op kan wijzen. In het ene document kan iemand bijvoorbeeld *hannekin* (een vleivorm bij de bijbelse naam Johannes) genoemd worden, terwijl zijn naam bij een andere gelegenheid genoteerd wordt als *jan*. Zo is het vrijwel zeker dat de persoon die van 1280 tot 1289 *crichoudere* 'schout' van Brugge is, *weinin stullart*, dezelfde is als de persoon die vanaf 1290 het baljuwschap te Gent vervult, waar hij in de documenten vermeld wordt onder de naam *ywain stullart*; dit mag men aannemen op grond van een vindplaats waar sprake is van *wenin stullard baeliu van ghent* (*Corp.I* 1563,34-35, Hulst/Koksijde 1291). Een heel duidelijke invloed van de literatuur is trouwens maar zelden te constateren; een voorbeeld is de volgende aanhaling uit het oudste leenregister van graaf Florens V: *olyuier ende rolant tgoet inden broke* 'Olivier en Roeland (hebben manschap bewezen aan de graaf en hebben hem overgedragen) het landgoed in (de) Broek' (*Corp.I* 505,26 Holland, graf.kans. 1280-1287). Het zal hier twee broers betreffen die zijn vernoemd naar de wapenbroeders *Roland* en *Olivier* uit het *Roelantslied*.

Ook in niet-adellijke kringen komen literaire namen voor. Vooral in het *Oudste goederenregister van Oudenbiezen*, waarin de bezittingen zijn beschreven van het Duitse Huis te Aldenbiezen, zijn deze te vinden: zo ondermeer de naam *isaude* (Isolde), *iwin* (Iwein), *lantsloot* (Lancelot), *lenvol(e)* (Lenval) en *walwin* (Walewein). Voor een letterkundige kan dit interessante informatie opleveren met betrekking tot de roem van bepaalde literaire werken.

Hoe belangrijk trouwens de betekenis van een naam in de dertiende eeuw werd gevonden, blijkt uit de volgende passage in de Kopenhaagse *Lutgart: En paus te rome wilen was. Daer ic hir uore v aue las Die hit her jnnocentius Nochtan al hit die here al dus En heft hi niet gedaen in schijn Met werken. dat die name sijn Te rechte an hem bestadet ware Want beide stille ende oppenbare So plach hi doen in somen stonden Daer hi met heuet hem ontfonden Van sinen name dat bedit* 'Er was eens een paus te Rome, van wie ik u

hiervoor heb verteld, die heer Innocentius heette. Toch, ook al heette die heer zo, heeft hij er duidelijk in zijn gedrag niets aan gedaan om te maken dat zijn naam goed aan hem besteed zou zijn, want zowel in het geheim als openlijk placht hij soms dingen te doen, waarmee hij zich de betekenis van zijn naam heeft ontnomen.' (*Lutg.K* 48,31-41 West-Brabant 1265-1270). Hier speelt de betekenis van de naam Innocentius 'de onschuldige, de onbaatzuchtige' voor de schrijver van de vita van de H. Lutgardis een belangrijke rol en hij is van mening dat iemand zich dient te gedragen naar de betekenis van zijn naam. Ook wat dit betreft is het dus relevant om namen in een woordenboek op te nemen en van een betekenisverklaring te voorzien.

Dat het echter ook voor de mensen in de dertiende eeuw soms niet duidelijk was waar een naam op terugging, mag blijken uit twee Brugse documenten, respectievelijk van 13 november en 4 december 1294. In de eerste oorkonde treedt *Wouter die hoyere* op met zijn echtgenote *auesoete* (*Corp.I* 2139,43), in de tweede echter wordt zijn vrouw *ymsoete* (*Corp.I* 2146,44) genoemd. Omdat het onwaarschijnlijk is dat Wouter in een tijd van ruim drie weken de ene vrouw verloren heeft en vervolgens hertrouwd is, kunnen we er hier van uitgaan dat zijn vrouw *soete* heette (of in elk geval altijd zo werd genoemd), hetgeen door de noterende klerken is vervolledigd tot de bovengenoemde tweestammige namen.

Soms is de spellingwijze van een naam, net als van een appellatief, kenmerkend voor een bepaalde regio. Bij de mannelijke persoonsnaam Nicolaas bijvoorbeeld, die in zeer vele varianten is overgeleverd, komen de varianten *claes* en *clais* uitsluitend in Holland, Utrecht, Zeeland en West-Vlaanderen voor, terwijl de vorm *claus* alleen is aangetroffen in Brabant en Limburg. Het overgangsgebied wordt hier gevormd door Oost-Vlaanderen, waar beide vormen zijn aangetroffen. Het variantenpaar *niclais/niclaus* kent niet zo'n mooie strakke verdeling over de regio's, de variant met *-au-* is hier in alle regio's een stuk beter vertegenwoordigd. Dit blijkt echter met name het geval te zijn als de vorm wordt voorafgegaan door het bnw. *sente* en verwijst naar de H. Nicolaas, zodat de oorzaak van deze discrepantie waarschijnlijk gezocht moet worden in het feit dat bij de heiligennaam de connectie met het Latijnse equivalent *nicolaus* langer werd gevoeld dan bij de, uitsluitend als mannelijke persoonsnaam gebruikte vormen *clais/claus*.

Bij oorspronkelijk Germaanse persoonsnamen beschrijven we ook systematisch wat de etymologie van de naam is. Zo kunnen we aangeven waarom bepaalde verschillende vormen waarschijnlijk tot dezelfde naam gerekend moeten worden. Zo wordt bijvoorbeeld zowel bij *foitin* als bij *weitkin* vermeld dat het vleivormen van de Germaanse mannelijke persoonsnaam *wouter* betreft. Deze informatie maakt het voor iedereen mogelijk om te doorzien dat de persoon die *weitkin .f. foitins* genoemd wordt (*Corp.I* 572,4 Brugge 1281) met behulp van een gevarieerde vleivorm gewoon naar zijn vader is genoemd.

Behalve aan de spellingvariatie, de etymologie en de regionale spreiding wordt er aandacht besteed aan de functie van de naam. Sommige namen komen alleen nog maar voor als patroniem (vadersnaam) of als deel van een toponiem, hetgeen kan betekenen dat hun populariteit in de tijd dat het document geschreven werd een stuk kleiner was geworden. Uiteraard is het gevaarlijk dit alleen op basis van het Nederlandstalige materiaal te bepalen, maar een opmerking in deze richting kan een

naamkundige ertoe aanzetten eens te zien of het materiaal in het Latijn dit tegenspreekt danwel bevestigt.

Een belangrijk aspect van het lemma in het *VMNW* is ook de vermelding van de verbindingen die er met een voornaam zijn opgetekend. Het betreft hier o.a. dateringen. Zo is het bijvoorbeeld handig om te weten dat *sent baues messe* 'de feestdag van de H. Bavo' (*Corp.I* 87,17 Brugge 1265) en *senter Meis dage* 'de feestdag van de H. Remigius' (*Oudenb.* 34,21 Rijkhoven 1280-1290) op dezelfde dag vallen, te weten op 1 oktober. Een heilige als de H. Martinus heeft een feestdag in de zomer (4 juli) en in de winter (11 november). De manieren waarop deze feestdagen aangeduid kunnen worden zijn echter zeer divers. Zijn er voor de datum van 4 juli slechts drie verschillende formuleringen aangetroffen, nl. *sente martins dach in die/den somere*, *sente martins dach boillant* en *sente martins dach in hooymaent*, voor de elfde november tellen we er maar liefst dertien, nl. *sente martins*, *sente martins dach*, *sente martins dach in (die/den) wintere*, *sente martins dach in smeermaent*, *sente martins messe*, *sente martins messe in den herfst*, *sente martins messe in den wintere/des winters/ingaende winter/vore middenwinter* en *sente martins messe in die maent van novembere/in smeermaent/na der note(n)*. Daarnaast komt zijn naam voor als deel van verschillende locaties, o.a. *sente martin (van ludike)*, *sente martin van oedelenberghe*, *sente martins lierde*, *sente martins linne* en *sente martins prochie*. Ook deze verbindingen hebben dus wel degelijk een nauwkeurig te omschrijven betekenis, die lang niet elke lezer zal kennen maar die toch van belang is voor het tekstbegrip.

Bijbelse persoonsnamen hebben weer hun eigen problemen. Een naam als *adam*, *david* of *maria* zal voor de meeste lezers niet moeilijk te herkennen zijn. Lastiger kan dat zijn bij namen die in moderne bijbelvertalingen anders worden gespeld dan in die uit de Middeleeuwen. Zo is de profeet Obadja in Jacob van Maerlants *Rijmbijbel* (die meestal de spelling van de *Vulgata*, de middeleeuwse Latijnse bijbel, volgt) terug te vinden als *abdias*, Jehoseba, de redster van de latere koning Joas wordt *jasaba* genoemd en de Assyrische koning Tiglatpileser *teglatfalasar*. Voor degene die zich met (een gedeelte van) een bijbelse tekst bezighoudt, kan het dan een hele uitkomst zijn de onbekende naam in het woordenboek verklaard te zien. In het *VMNW* wordt als verklaring van de bijbelse namen de spelling gebruikt zoals die is vastgesteld door een commissie van het Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke Bijbel Stichting. In het opnemen en beschrijven van deze namen is het *VMNW* overigens niet uniek; klassieke woordenboeken als die van Lewis en Short en van Liddell en Scott gaan volgens hetzelfde principe te werk.

Er zijn nog twee opvallende vormaspecten die hun plaats krijgen in de woordenboekartikelen waarin de bijbelse persoonsnamen worden beschreven; deze betreffen beide de verbuiging. Het komt in de literaire teksten, vooral het *Luikse Diatessaron* en de *Rijmbijbel*, regelmatig voor dat een naam wordt gebruikt met een Latijnse flexie-uitgang. Naast de vorm *judas* (Judas) komt in de accusatief ook *judam* voor, treffen we de datief *pontius pilato* (Pontius Pilatus) aan en zelfs een vocatief als *helye* (Elia). Soms heeft een naam zelfs een dubbele flexie-uitgang uit twee talen, zoals b.v. de accusatief *iesumme*, gevormd uit de Latijnse accusatief *iesum* met daarachter nog eens een Middelnederlandse flexie-*e* (*Nat.Bl.D* 378,25). Daarnaast worden mannelijke persoonsnamen die eindigen op -*ias*, zoals bij voorbeeld *ieremias* (Jeremia), door

Jacob van Maerlant in de datief onverbogen gelaten of met een flexie-*e* verbogen tot -*iase*; dit laatste levert echter een hopeloos rijmprobleem op, zodat deze dichter in rijmpositie soms zijn toevlucht neemt tot een zwakke verbuiging op -*iën* dat aangenaam rijmt op woorden als *partiën*, *vermalendiën*, enzovoort. Ook hier gedragen namen zich hetzelfde als appellatieven, en daar signaleren we het voorkomen van de zwakke flexie onder invloed van het rijm ook systematisch in het *VMNW*.

Jacob van Maerlant levert trouwens in zijn *Der Naturen Bloeme* ook een van de eerste eponiemen in het Nederlands: *experimentator seghet dat die das te makene pleghet hole dar hi rusten sal dan comet die uos ende ontsuueret al (...) want de vos hi smelter in ende dan ne wils meer no min die das ende uliet sire varde aldus so bliuet dat ol reinarde* 'Experimentator schrijft dat de das gewoon is een hol te maken waarin hij kan uitrusten; dan komt de vos (daar) en maakt het helemaal vuil (...) want hij poept erin en dan wil de das het absoluut niet meer (hebben) en gaat op de vlucht; zo valt het hol dan aan reinaard toe.' (*Nat.Bl.D* 125,29-38).

Toenamen - In de loop van de dertiende eeuw begonnen met name in de grote handelssteden, maar ook daarbuiten, toenamen meer en meer voor te komen. De meeste mensen droegen een toenaam die duidelijk maakte van wie de persoon in kwestie afstamde (verwantschapsnaam; patroniem, naam van de vader; metroniem, naam van de moeder), waar hij vandaan kwam (herkomstnaam), welk beroep hij had (beroepsnaam, beroepsbijnaam) of een toenaam die een bepaalde eigenschap van hem benadrukte (bijnaam). Een deel van deze categorieën bevat woorden die ook tot de appellatieve woordenschat behoren, te weten de beroepsnamen (o.a. *grauwwerkere* 'bontbewerker'), de beroepsbijnamen (o.a. *leuermare* 'leverworst' voor de slager) en de bijnamen (o.a. *die rode* 'de rode' naar iemands haarkleur of *paternoster* 'Onzevader', mogelijk voor een devoot persoon). Het is in het dertiende-eeuwse materiaal heel vaak zo dat dergelijke woorden uitsluitend als toenaam zijn aangetroffen; wanneer we deze woorden zouden hebben uitgesloten van beschrijving in het *VMNW*, zou het woordenboek onterecht een deel van de dertiende-eeuwse woordenschat niet bevatten. Enkele voorbeelden van appellatieven die alleen als bijnaam zijn aangetroffen zijn: *bierhuse* 'herberg' (*Corp.I* 1237,16 Brugge 1287), *barnecoet* 'huisjesverbrander' (*Corp.I* 2722,7 Brugge? 1299), *honredief* 'kippendief' (*Corp.I* 1152,38 Dordrecht 1285-1286), en *tytebedde* 'ga-naar-bed' (*Corp.I* 1175,1 Dordrecht 1286).

Toenamen waren in principe individueel, en soms wordt iemand in het ene document met een verwantschapsnaam aangeduid, terwijl deze in het volgende document een herkomstnaam draagt, bijvoorbeeld de adellijke dame die in een en hetzelfde document achtereenvolgens wordt aangeduid als *joncvrowe berte*, *joncvrowe berte niclaus suster* en *joncvrowe berte van putte* (*Corp.I* 300,46; 301,2-3; 301,28 Holland 1276). Een enkele keer (vooral in de categorie van de bijnamen) lijkt het er echter op dat er een erfelijk element in het spel is. Zo vinden we in een document uit Brugge iemand die *boudekin bleivin. boudene bleiuins suene* (*Corp.I* 1494,16 Brugge 1290) heet en komt er in een renteboek uit Gent een persoon voor die *pieter metter coe ser boidins sone metter coe* wordt genoemd (*Corp.I* 2114 voetnoot en Gent 1301-1310). Het lijkt er hier toch sterk op dat de bijnaam van de vader is overgegaan op de zoon. Bij beroepsnamen is het vaak lastiger te bepalen of deze al erfelijk waren,

omdat met de naam waarschijnlijk meestal ook het ambacht van de vader werd geërfd. Op een lijst van Brugse ambachtslieden, die dateert van 1281 (*Corp.I*, p. 566-570), worden per ambacht verschillende uitoefenaren genoemd. Onder de *bollenghiers* 'bakkers', komen we ondermeer *eghebrat bakre* 'Egbert (de) Bakker' tegen en onder de *kersghieters* 'kaarsengieters', b.v. *heinekin kersghietra* 'Heintje (de) Kaarsengieter'. Een uitzondering hierop vormt *pieter bakra* 'Pieter (de) Bakker' op dezelfde lijst. Hij staat onder de *lamminwerkers* 'bontbewerkers' geregistreerd. Een ander voorbeeld is *Taskijn de weert* 'waard' *de kersmakre* (*Corp.I* 319,2 Oudenaarde 1312). Deze toenamen kunnen dan ook als een erfelijke familienaam beschouwd worden, al kon deze erfelijkheid zich beperken tot slechts enkele generaties of zelfs maar delen van generaties. Een voorbeeld van een zoon die een heel andere toenaam draagt dan zijn vader is *clais van valkennesse ser willems zone van stapele* (*Corp.I* 1358,45 Krabbendijke? 1289). Voordat deze *clais* de heerlijkheid Valkenisse kreeg toebedeeld, droeg hij vrijwel zeker dezelfde toenaam als zijn vader *van stapele*. Daarna ging hij de toenaam voeren die hem aan zijn bezit verbond. Een mooi voorbeeld waarin twee broers optreden van wie de een de toenaam van de vader heeft overgenomen, terwijl de ander een heel ander soort toenaam voert vinden we in een oorkonde uit Gentbrugge 1293: *iacob bollijn ende jhan de uos sijn broeder ser gosijns bolliins kindere* (*Corp.I* 1922,25-26).

Een ander type toenaam dat gevormd wordt met een toponiem is de herkomstnaam. Deze kan aangeven waar een persoon vandaan komt, of waar zijn vader of verdere voorouders oorspronkelijk vandaan kwamen. Het duidelijkst is dit te zien aan herkomstnamen met toponiemen van buiten het Middelnederlandse taalgebied. Zo komen we in een Dordts document een zekere *Gherarde van Doueren* 'Gerard van Dover' tegen (*Corp.I* 784,10 Dordrecht 1284) en in Gent *willem van ioric* 'Willem van York' (*Corp.I* 177,29 Gent 1270-1291) die hun wortels zullen hebben aan de andere zijde van de Noordzee (het beste te herkennen in de gelatiniseerde accusatief *jackem anglicum* 'Jack de Engelsman', *Corp.I* 1409,41 Calais 1289). Ook mensen met een Franse achtergrond komen we tegen, zoals *mester nichoel van amiens* 'Meester Nicolaas van Amiens' (*Corp.I* 2407,14 Brugge 1297).

Ook in de literaire teksten komen we zo nu en dan een opmerking tegen over toenamen. Zo merkt Jacob van Maerlant in zijn *Rijmbijbel* over *symoen die lazerse* 'Simon de Melaatse' op: *Symoen hadde lazers ghewesen. Mar ihesus hadden ghenesen. Noch haddi die name dats waer*. 'Simon was melaats geweest, maar Jezus had hem genezen; hij droeg die naam (echter) nog, dat is waar.' (*Rijmb.* 593,26-28).

Besluit

Wanneer men van mening is dat namen niet in een woordenboek thuishoren, moet men bepalen wanneer iets een appellatief dan wel een naam is. Besluit men bijvoorbeeld alleen die toenamen te beschrijven die ook in de appellatieve woordenschat kunnen voorkomen, namelijk de beroepsnamen, de beroepsbijnamen en de bijnamen, dan komt men in het geval van *willame raven* (*Corp.I* 1009,6 Dordrecht 1285) toch weer voor het probleem te staan dat het hier zowel de zwakke genitief van het

znw. *rave* ‘raaf’ kan betreffen als het juxtapositieve patroniem *raven* ‘Raven’, de persoonsnaam die we hierboven ook al in de inleiding genoemd hebben. Bij herkomstnamen staat men bovendien voor het probleem of er dan een onderscheid gemaakt moet worden tussen toenamen van het type *van vtrecht* ‘Van Utrecht’ (*Corp.I* 1153,12 Dordrecht 1285-1286), waarin *vtrecht* een toponiem is, en het type *vten steenhuse* ‘Uit het Stenen Huis’ (*Corp.I* 1005,5 Dordrecht 1284-1285), waarin *steenhuse* ook in de appellatieve woordenschat kan voorkomen. Het selecteren van het materiaal brengt derhalve meer problemen met zich mee dan een beschrijving van het geheel. Wanneer de redactie ervoor kiest om alle namen van wat voor aard dan ook op te nemen en te verklaren in een historisch woordenboek als het *VMNW* kan de gebruiker zowel een genuanceerd als een volledig overzicht krijgen van wat er aan namen voorhanden was in Nederlandstalige handschriften uit de dertiende eeuw, vergezeld van allerlei informatie over frequentie, etymologie, regionale spreiding, spellingvariatie, eventuele vormvarianten, sociale context, gebruik en het voorkomen in bepaalde vaste verbindingen. Wie dat allemaal niet hoeft te weten, kan het betreffende lemma gewoon overslaan. Voor iemand die tegen een naamkundig interpretatieprobleem oploopt, kan de beschrijving in het *VMNW* hopelijk uitkomst bieden en bespaart deze de lezer een zoektocht langs een bonte verzameling naslagwerken.

Adres van de auteurs:
Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Postbus 9515, NL-2300 RA Leiden

Aangehaalde literatuur

Aiol - Aiol. In: *Corp.II*, deel 1 ('s-Gravenhage), 1980, p. 311-332.
Corp.I - Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Uitgegeven door M. Gysseling. *Reeks I: ambtelijke bescheiden*. 's-Gravenhage, 1977. 9 dln.
Corp.II - Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Uitgegeven door M. Gysseling. *Reeks II: literaire handschriften*. 's-Gravenhage, 1980 - Leiden, 1987. 6 dln.
Diatessaron - Het Luikse diatessaron. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Met de Engelse vertaling van A.J. Barnouw. Leiden, 1970. (Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten. Kleine reeks, afdeling 1: evangeliënharmonieën, 1).
Lutg.K - Sente Lutgart. In: *Corp.II*, dl. V (Leiden, 1985).
MNW - E. Verwijs, J. Verdam: *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1953. 11 dln.
Nat.Bl.D - [Jacob van Maerlant,] *Der Naturen Bloeme*. In: *Corp.II*, dl. II ('s-Gravenhage, 1981).
Oudenb. - Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344). Dl. I *Tekst*. Door J. Buntinx en M. Gysseling. Tongeren, 1965.
Rein.E - Reinaert E. In: *Corp.II*, dl. I ('s-Gravenhage, 1980), p. 384-392.
Rijmb. - [Jacob van Maerlant:] *Rijmbijbel*. In: *Corp.II*, dl. III (Leiden, 1983).
Servas - Heinric van Veldeke: *Sente Servas*. In: *Corp.II*, dl. I ('s-Gravenhage, 1980), p. 287-298.
Trist. - Tristant. In: *Corp.II*, dl. I ('s-Gravenhage, 1980), p. 337-342.

Reinier Salverda

Culturele linguistiek

N.a.v. Geert Koefoed, *Benoemen. Een beschouwing over de faculté du langage*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1993. (Publikaties van het P.J. Meertens-instituut, 20)
- Tevens proefschrift Universiteit Utrecht
ISBN 90-70389-39-8 Prijs: ƒ 29,50

Abstract - Koefoed's doctoral dissertation in linguistics offers an important set of theoretical reflections concerning the linguistic properties of naming, in particular of those naming acts that lead to the creation of new linguistic signs. This is an aspect of linguistic creativity about which modern structural and generative linguistics does not have much to say. Koefoed's own explorations of the linguistic pragmatics, the semantic dynamics and the socio-cultural aspects of naming acts and word formation in Dutch lead him to a reconsideration of basic concepts of modern linguistics, in particular to a more complex, flexible and dynamic view of the key concept of the linguistic sign, and a correspondingly revised notion of linguistic structure. Rereading the works of early modern masters such as De Saussure and Sapir, Koefoed also advocates a new cultural orientation for the discipline of linguistics.

1. In de geschiedenis van de moderne taalwetenschap van de afgelopen anderhalve eeuw kunnen we twee belangrijke intellectuele tradities onderscheiden.

Enerzijds loopt er een rechte lijn van Schleicher naar de *Junggrammatiker*, en van hen via Paul naar Bloomfield, Harris en Chomsky. Dit is de dominante traditie van toenemende verwetenschappelijking van de linguistiek, gekenmerkt door het streven naar objectieve en systematische kennis over de menselijke taal en het taalvermogen, onder abstractie van contingente factoren zoals het sprekend en interpreterend subject, het individuele taalbewustzijn, literaire creativiteit, betekenis, situatie, en de historisch gegroeide sociaal-culturele en persoonlijke aspecten van taal en taalgebruik.

Hiertegenover is er, interessant genoeg, in vrijwel elke generatie wel een linguist geweest die fundamentele kritiek op deze natuurwetenschappelijk georiënteerde benadering geleverd heeft en heeft gesteld: zonder de mens als taalhanterend subject, opererend in een bepaalde sociaal-culturele context, en zonder de subjectiviteit van taalbewustzijn, creativiteit en betekenis komen we in de taalwetenschap niet uit. Dit zijn geen contingente factoren, maar integendeel juist essentiële aspecten van taal, waarvan in de ‘harde’ wetenschappelijke traditie dus ten onrechte wordt geabstraheerd. Culturele, filologische en stilistische interpretatie worden binnen deze humanistische traditie gezien als onmisbare onderdelen van de taalwetenschap.

Onder de vertegenwoordigers van deze tweede traditie vinden we Georg Curtius, Hugo Schuchardt, Edward Sapir, Leo Spitzer, de school van Praag en George Steiner.

De tegenstelling tussen deze twee tradities heeft een lange voorgeschiedenis buiten de linguistiek, met name in de wijsbegeerte. Te denken valt aan de middeleeuwse strijd over universalia en particularia (Steiner 1974, Jakobson 1975) en aan Pascal's *Pensées* van 1670, waarin we de verwante onderscheiding tussen de 'esprit de géometrie' en de 'esprit de finesse' vinden. En in onze eeuw is er de controverse over de 'two cultures', de literaire tegenover de natuurwetenschappelijke (Snow 1959).

Naast de reeds genoemde verschillen tussen beide tradities signaleren we een verschil in visie en verklaringsperspectief, en een verschil in het domein aan taalfeiten dat als relevant wordt beschouwd. Zo concentreren de onderzoekers in de 'harde' traditie zich vooral op de taal als formeel gestructureerd systeem en op de regels en principes van de klankvormelijke, lexicale en grammatische structuur, terwijl de tweede traditie eerder gericht is op de semantische, pragmatische en stilistische aspecten van de menselijke taal. Dit soort veelomvattende verschillen maakt een discussie tussen beide tradities vaak vrijwel onmogelijk. Er gaapt in elk geval een diepe kloof tussen de benaderingen van de Nederlandse protagonisten, bijvoorbeeld van Koster en Balk-Smit Duyzentkunst. Ook zijn er institutionele consequenties, gezien de scheiding der geesten die nu gaande is in Nederland, waarbij de band tussen taalen letterkunde wordt doorgesneden, in de Letterenvakgroepen, in de onderzoeksscholen, en in de nu opgeheven tijdschriften *Forum der letteren, De nieuwe taalgids* en *Spektator*.

Misschien is het dus al te laat om nog de vraag te stellen hoe deze twee tradities zich tot elkaar verhouden binnen de taalwetenschap. Zijn het wellicht complementaire taaltheorieën of juist elkaar uitsluitende paradigma's? Of is alleen de eerste traditie werkelijk wetenschappelijk te noemen, en de andere niet meer dan het achterhaalde, voorwetenschappelijk restant van Romantiek, fenomenologie en *common sense*? Of zijn het wel degelijk conflicterende en concurrerende theorieën van het menselijk taalvermogen?

Deze vragen zijn niet te beantwoorden zonder kritisch taalonderzoek, met name van die taalverschijnselen waarin de subjectieve en objectieve kanten van taal aan elkaar raken. Dergelijk taalonderzoek richt zich op het raakvlak tussen beide genoemde tradities, die ik, in navolging van Pos 1924 en Steiner 1974, beschouw als de polen van het intellectuele spanningsveld waarbinnen de taalwetenschap zich ontwikkelt (cf. Salverda 1991: 227-229). En waar die spanning het grootst is, is vaak het meest interessante taalonderzoek te vinden.

2. Wat dit laatste betreft, heeft Koefoeds dissertatie die ik hier bespreek, veel te bieden. Koefoeds onderzoek heeft primair een taaltheoretische, en niet een vakhistorische doelstelling, en daarom komt de zojuist geschetste achtergrond in zijn boek niet aan de orde. Toch is die voor een goed begrip van zijn boek van belang, alleen al omdat Koefoed, als Utrechts linguist en co-auteur van de sterk chomskyaanse *Basiskursus Algemene Taalwetenschap* (De Haan e.a. 1974), zelf direct uit de harde traditie voortkomt, terwijl hij zich hier bezighoudt met een probleem dat eerder thuis

hoort bij de humanistische traditie. Het gaat in zijn boek *Benoemen* om de taalhandelingen waarmee een spreker iets een naam geeft, en dan speciaal om het creatieve moment wanneer er een nieuwe naam gemaakt en gegeven wordt, in het Nederlands bijvoorbeeld bij *chipknip, fluisterboot* en *apestaart*.

Koefoed snijdt hiermee een problematiek aan die reeds vroeg in de geschiedenis is opgemerkt als een essentieel aspect van ons menselijk taalgebruik, een probleem zo oud als Adam en Kratylos, en dat dan ook in de loop der geschiedenis aanleiding is geweest voor velerlei filosofische, theologische, poëticale en andere bespiegelingen en beschouwingen. Koefoed begeeft zich echter niet in deze wat hij noemt 'zingevings-problematiek' maar concentreert zich, zoals hij in hoofdstuk 1 ('Betekenisdynamiek en Benoemen') aangeeft, geheel en al op de linguistische vragen: Wat gebeurt er, en wat doen we eigenlijk, als we iets een naam geven? Wat is een naam? Hoe ligt de relatie tussen een naam en wat ermee benoemd wordt? Over wat voor soorten namen beschikken we in de taal? Hoe werkt een benoemingshandeling? En vooral: hoe kunnen we nieuwe namen maken, en hoe verandert een nieuwe naam de reeds bestaande taal en de bijbehorende kennis van de wereld?

Deze benoemingsproblematiek valt buiten en staat dwars op een flink aantal van de in de moderne taalwetenschap sinds De Saussure algemeen gangbare conceptuele dichotomieën. Immers, het gaat Koefoed in zijn onderzoek om individuele benoemingshandelingen die een nieuw teken aan het taalsysteem van de gemeenschap kunnen toevoegen; om creatieve *actes de parole* dus, die de *langue* kunnen veranderen; om synchrone operaties die een diachroon effect sorteren. In het bijzonder gaat het hem hierbij om betekenisdynamiek en om veranderbaarheid als essentiële eigenschap van taal, waarbij individuele talige creativiteit een cruciale rol speelt; om een aspect van creativiteit in taal dus dat in de generatieve taalkunde geen plaats heeft, maar wel door een theorie van het menselijk taalvermogen verantwoord zou moeten kunnen worden. Wat Koefoed hier aan de orde stelt, is, kortom, een originele en goed gekozen taalkundige problematiek, waarmee hij de spanning tussen de twee tradities op scherp zet.

3. Nu de heersende denkkaders in de linguistiek terzake van de benoemingsproblematiek conceptueel tekort schieten, moet Koefoed op zoek naar een passend begrippenkader. Dit brengt hem tot een kritische herziening van de centrale ideeën van de moderne taalwetenschap. Deze revisie vat ik hier samen in de volgende strategische stappen.

Allereerst definieert Koefoed, in hoofdstuk 2 ('Namen en Begrippen'), een aantal kernbegrippen. Namen worden gecategoriseerd als een subklasse van de taaltekens. Maar in plaats van De Saussure's opvatting van het taalteken als een twee-eenheid van vorm + betekenis te volgen, kiest Koefoed hier voor een tekenopvatting met meer ruimte tussen die twee componenten, namelijk de opvatting van Bloomfield dat betekenis niet tot de taal behoort, maar tot de kennis van de wereld. In concreto: de **namen** *stervrucht*, *Carambola*, *starfruit*, *blimbing*, *Fransman birambi* en *Averrhoa Carambola Linn* zijn allemaal taaltekens met een betekenis; die betekenis is een **begrip**, dat is een niet-eenmalige uitsnijding uit de ervaringswereld van mensen, in dit geval de stervormige, groengele, meer zuur dan zoete tropische vrucht, oor-

spronkelijk afkomstig uit Azië, die nu ook in Nederland te koop is. Deze combinatie van naam + begrip stelt de taalgebruiker in staat de betreffende **zaak** te benoemen. Daarbij geldt als tweede bloomfieldiaanse principe, dat de betekenis van een uitdrukking wordt vastgelegd door de grammaticale structuur van die uitdrukking: een *apestaart* is hoe dan ook iets anders dan een *staartaap*.

In hoofdstuk 3 ('Referen, duiden en benoemen'), gaat Koefoed in op de verschillende soorten benoemingshandelingen waarmee de relatie tussen uitdrukking en werkelijkheid tot stand wordt gebracht. Maakte Koefoed in hoofdstuk 2 een keuze uit het traditioneel-structuralistische gedachtengoed, hier begeeft hij zich op het gebied van de linguistische pragmatiek. Hij onderscheidt de volgende vier typen van benoemingshandelingen: (i) conventioneel, routineus refereren (waarbij de naam *tomaat* in de uitspraak *Dat zijn tomaten* via het begrip TOMAAT wordt toegepast op de zaak tomaten); (ii) eenmalig creatief taalgebruik (waarbij een bestaande naam + begrip-combinatie op niet-vanzelfsprekende wijze, metonymisch bijvoorbeeld, wordt toegepast op een concrete ervaring, bijvoorbeeld in de uitdrukking *Aktiegroep Tomaat*); (iii) betekenis geven, bijvoorbeeld wanneer iets *cultuur* genoemd wordt dat daar voorheen niet onder viel, zodat het begrip CULTUUR een blijvende verandering ondergaat (ik denk bijvoorbeeld aan de uitdrukking *the culture wars* van Gingrich en Fukuyama); en (iv) naam geven, dat is het verzinnen van een nieuwe naam voor een nieuw begrip (denk aan de boven genoemde *chipknip* en *apestaart*). Koefoed is het nu te doen om deze laatste twee benoemingshandelingen: 'betekenis geven' en 'naam geven'. Omdat die de kern vormen van het creatieve vermogen van leden van een taalgemeenschap om nieuwe betekenissen in hun taal tot uitdrukking te brengen en hun taal te veranderen, worden de hoofdstukken 7 en 8 speciaal aan deze twee benoemingshandelingen gewijd.

Eerst echter nog verkent Koefoed achtereenvolgens de sociale bestaanswijze (hfst. 4), de conventionele, subjectieve en systematische aspecten (hfst. 5) en de historiciteit van taal en taalgebruik (hfst. 6), in een doorgaande beschouwing over de grondslagen van de linguistiek.

Allereerst bespreekt hij, in hoofdstuk 4, de taal als sociaal object, waarbij hij met name ingaat op Poppers ideeën over de status van bovenpersoonlijke kennisobjecten; op Chomsky's standpunt dat de taalwetenschap niet in talen geïnteresseerd is, maar in taalkennis; en op Sapirs opvatting van taal als cultureel erfgoed. De 'pure' linguistiek mag zich beperken tot de relationele structuur van het taalsysteem, maar daarnaast vraagt Koefoed hier nadrukkelijk om erkenning van de sociale aspecten van taal, niet alleen de taal als conventioneel tekensysteem en collectief geestelijk bezit van een bepaalde taalgemeenschap, maar ook de taal als vehikel van het culturele *discours* van die gemeenschap.

Deze beschouwing spitst Koefoed vervolgens in hoofdstuk 5 ('De conventies, het systeem en het sprekend subject') toe op de *langue*, het taalsysteem, dat sinds De Saussure het centrale onderzoeksobject van de taalwetenschap vormt. Uit de ideeën van De Saussure hierover haalt Koefoed een drietal onderscheiden objecten naar voren. Om te beginnen de *langue-1* als sociaal-cultureel object: de schat aan conventionele taaltekens, met de daarmee verbonden wereld van betekenissen, waarover een bepaalde taalgemeenschap beschikt. Dit aspect is door De Saussure en

Sapir aan de orde gesteld, maar het wordt in de generatieve taalkunde, aldus Koefoed, geheel en al genegeerd. Vervolgens de *langue-2* als systematisch object met een algebraïsche relationele structuur. Dit is scherp gezien door De Saussure; en voor een structuralist als Zellig S. Harris is dit zelfs het onderzoeksobject bij uitstek van de moderne taalwetenschap. Tenslotte is er dan de *langue-3* als psychisch object: de door taalverwerving geïnternaliseerde taalkennis van de individuele taalgebruikers, die bij De Saussure de beide eerder genoemde, dus zowel de sociale als de systematische *langue*, insluit.

Met behulp van deze onderscheidingen kan Koefoed nu uiteenlopende taaltheorieën ten opzichte van elkaar typeren. Veel linguisten zien en erkennen slechts één of hooguit twee van deze drie objecten als reëel. In Chomsky's visie bijvoorbeeld is de *langue-1* vanuit de taalwetenschap gezien niet een relevante notie, en vormt de *langue-2* de kern van de *langue-3*, die op haar beurt weer het product is van de projectie van de systematische principes van de Universele Grammatica (UG) op het beschikbare taalaanbod. Daarentegen, aldus Koefoed, is De Saussure de enige die de genoemde objecten alle drie heeft onderscheiden en ze heeft weten te ordenen binnen één omvattend conceptueel kader.

Deze drieledige afbakening van het object van onderzoek sluit goed aan bij Koefoeds eigen bevindingen inzake woordvormingsprocédé's in het Nederlands. Sommige daarvan (zoals *opheffing* < *opheffen*) zijn zowel systematisch als conventioneel. Andere zijn alleen systematisch, bijvoorbeeld de nog niet geconventionaliseerde nieuwvorming van *verdoezeling* (< *verdoezelen*). Maar beide zijn productief, in tegenstelling tot een improductief procédé als nominale afleiding met *-in* (*boerin* < *boer*). Tegenover deze verschillende regelmatige procédé's staan de onregelmatige (zoals in *helpen-hulp*). Tenslotte zijn er dan nog woorden die alleen conventioneel, en niet systematisch gevormd zijn (zoals *huis*). Met deze procédé's kunnen allerlei verschillende relaties tussen Nederlandse woorden gelegd worden. Dit alles behoort tot de taalkennis van de sprekers van het Nederlands (p. 72), en dat bevestigt De Saussure's inzicht dat *langue*-1 en *langue*-2 beide bevat zijn in *langue*-3.

Achter deze taalkennis postuleert Koefoed nu het vermogen tot het leggen van relaties, dat de taalgebruikers in staat stelt de vorm + betekenis-systematiek van taal te doorzien, te hanteren en uit te breiden. Het is dit blijvend werkzame vermogen, aldus Koefoed op p. 74, dat wordt ingezet bij creatieve benoemingshandelingen, wanneer sprekers niet op hun routine afgaan, maar de relatie taal-werkelijkheid problematiseren en in verband daarmee reflecteren op de bestaande taaltekens en hun relaties tot de andere tekens in het systeem. Dit relateervermogen is echter maar één van de componenten van het menselijk taalvermogen. Daarnaast onderscheidt Koefoed er nog twee andere, te weten het vermogen tot symbolische representatie door middel van conventionele taaltekens, en de reeds genoemde parametrische taalverwervingsprincipes van Chomsky's Universele Grammatica (UG) die ten grondslag liggen aan de syntactische kennis. De onderliggende *faculté du langage* blijkt aldus een zeer complex vermogen te zijn, dat bovendien nog interacteert met andere vermogens, zoals het denkvermogen en het vermogen tot communiceren (p. 76).

Hierna wordt in hoofdstuk 6 (‘De historiciteit van taal’) de volstrekt a-historische

kijk op taaltekens en taalsysteem aangevochten, die in structuralisme en generatieve taalkunde is gaan domineren. Koefoed reflecteert hier op de geregeld voorkomende taalgebruikssituaties waarin gewone taalgebruikers nagaan wat woorden eigenlijk betekenen, misverstanden verhelpen en met elkaar over de betekenissen van die woorden onderhandelen. In dit alledaagse taalgedrag blijken taalgebruikers vaak zelf betekenissen en betekenisverbanden te maken, aan de hand van een paar significante gebruiksgevallen, en met de nodige flexibiliteit ingeval er nieuwe gebruiksgevallen bijkomen. Het ene oog is daarbij gericht op reeds bestaande taaltekens, het andere op de betekende werkelijkheid. In voorkomende gevallen kunnen sprekers daarbij nieuwe betekenissen aan bestaande uitdrukkingen toekennen of nieuwe namen voor nieuwe begrippen verzinnen. Zij doen dit door middel van *actes de parole* in gesprekken - en ik roep in dit verband in de herinnering dat het gesprek volgens Von Humboldt de grondvorm van menselijk taalgedrag is, die ten diepste voortvloeit uit de algemeen-menselijke 'Neigung zu gesellschaftlichem Daseyn' (Von Humboldt [1827] 1963: p. 138).

Over dit sociale en creatieve aspect van menselijk taalgedrag heeft, aldus Koefoed, in de twintigste eeuwse linguistiek vrijwel geen theoretische reflectie plaatsgehad. Maar wie er nader op ingaat, kan hier de taalverandering op heterdaad betrappen, en moet wel veronderstellen dat de achterliggende *faculté du langage* een metatalig vermogen is, namelijk het vermogen om taaltekens te creëren. Dit leidt tot de conclusie dat het taalteken geen gegeven is, maar een product van het metatalig handelen van de leden van de taalgemeenschap (p. 98). Maakbaarheid en veranderbaarheid zijn daarom in Koefoeds ogen essentiële kenmerken van de structuur van taaltekens.

Hierna volgt dan in de hoofdstukken 7 en 8 de eigenlijke taalkundige benoemingsanalyse van enerzijds de begripsvormings- en anderzijds de woordvormingsprocessen die sprekers hanteren bij 'betekenis geven' en 'naam geven', de twee in hoofdstuk 3 geselecteerde typen benoemingshandelingen. Bij beide richt Koefoed de aandacht speciaal op de interactie en de graduele overgangen tussen enerzijds de creatieve, individueel-psychologische en anderzijds de sociaal-conventionele en taalsystematische factoren die een rol spelen bij de vorming van nieuwe naam + begripscombinaties in de taal. Aan het eind van hoofdstuk 8 levert dit de volgende typologie van naamgevingshandelingen op. Ten eerste, wanneer we de naam van een bepaalde plaats kennen, bijvoorbeeld *Maarwold*, dan is er noch voor de vorming van het begrip noch voor de naam van een inwoonster van die plaats ook maar enige creativiteit nodig: *Maarwoldse* is geheel voorspelbaar. Ten tweede kan het zijn dat het begrip (bijvoorbeeld INWONER VAN KAMEROEN) wel, maar de naam niet voorspelbaar is, zodat sprekers moeten improviseren bij de naamgeving; we vinden dan bijvoorbeeld *Kameroeaan*, *Kameroenees*, *Kameroener*, of ook *iemand uit Kameroen*. Ten derde, in het omgekeerde geval zit de creativiteit niet in de naam maar in de begripsvorming: het nieuwe woord *zoenbaar* is geheel regelmatig volgens productieve woordafleidingsregels gevormd, maar geeft uitdrukking aan een nieuw en ongewoon begrip. En ten vierde kan er aan beide kanten creativiteit in het spel zijn: wanneer reflectie leidt tot een nieuw begrip, terwijl er in de taal geen kant-en-klare naam voorhanden is, bijvoorbeeld bij een woord als *tweezaam*, of in een nieuwgevormde linguistische term als *taxeme*.

In zijn negende en laatste hoofdstuk ('Creativiteit in Taal') brengt Koefoed de ver-

schillende delen van zijn beschouwing samen in een drieledige conclusie die betrekking heeft op de kern van de taalwetenschap.

Allereerst voert de gegeven analyse van het gebruiken en creëren van benoemingen tot een herziening van het taalwetenschappelijke kernbegrip 'taalteken': de klassiekstructuralistische opvatting van taaltekens als simpele, tweevlakkige, gefixeerde elementen in een door vormverschillen gestructureerd, bovenpersoonlijk taalsysteem wordt vervangen door een tekenbegrip waarin de eigenschappen van multidimensionaliteit, flexibiliteit en maakbaarheid voorop staan (p. 135). Ten tweede, het pendant hiervan, het centrale begrip 'taalstructuur', wordt op overeenkomstige wijze herzien: ook dat kan niet meer opgevat als een voor eens en altijd gefixeerd gegeven, maar dient veeleer te worden beschouwd als een flexibel relationeel netwerk. En, wat sommige structuralisten als anathema in de oren moet klinken: die taalstructuur ligt niet vast, en er bestaat dus ook niet een definitieve grammatica van een taal (p. 131, 135).

In beide gevallen kent Koefoed aan de taalgebruikende, taalscheppende en taalstructurerende activiteiten van het subject een veel grotere rol toe dan in het rigide, formele systeemdenken van het klassieke structuralisme en de generatieve taalkunde mogelijk is. Creativiteit in taal is niet hetzelfde als de generativiteit van het taalsysteem en is al evenmin beperkt tot het concrete individuele taalgebruik. Integendeel, het is de mens met z'n talige creativiteit, z'n *faculté du langage* en z'n talige *energeia*, die de bron is van al deze activiteiten. Het zijn de taalgebruikers die in de *actes de parole* van het alledaagse taalgedrag voortdurend bezig zijn taaltekens en tekenrelaties te stellen, te hanteren, te onderzoeken en te scheppen. In die 'actes de parole' kunnen sprekers betekenissen en betekenisnetwerken vormen, uitdrukken, overeenkomen en veranderen, en zo een actieve bijdrage leveren aan het 'doorgaand proces van betekenistransformatie en betekenisconstructie, dat het taalverkeer in iedere samenleving kenmerkt' (p. 135).

Om dit complex van factoren dat in benoemingshandelingen meespeelt, binnen het bereik van de linguistiek te kunnen brengen, - en dit is Koefoeds derde en laatste punt - is er een conceptueel kader nodig, waarin de sociaal-culturele conventies, de relationele systematiek en de individueel-psychische aspecten van de taal onderzocht kunnen worden in hun onderlinge samenhang met de *faculté du langage*, het centrale teken-analyserende en teken-constituerende vermogen van de mens. Een dergelijk integraal kader wordt alleen geboden door de ideeën en inzichten van De Saussure en Sapir. Koefoeds boek levert daarom een krachtig pleidooi voor 'de actuele waarde van hun rijke, inzichtgevende visie(s) op taal' (p. 135): een nieuw en ruimer begrip van taalteken en taalstructuur, met een grotere rol voor het taalhanterend subject, en met een principieel sociaal-culturele oriëntatie voor de linguistiek.

Met deze conclusie sluit Koefoed zich aan bij de humanistische traditie binnen de taalwetenschap.

4. Op deze negen hoofdstukken volgt nog een korte Engelse samenvatting en een vijf bladzijden tellende Literatuuropgave. Het boek is mooi uitgegeven door het P.J. Meertens-Instituut, en de tekst is in helder en leesbaar Nederlands geschreven, met slechts een enkele slordigheid, waarvan de meest interessante: het *Orgon*-model dat op p. 99 aan Bühler wordt toegeschreven. De summiere inhoudsopgave bevat alleen de titels van de hoofdstukken en niet de gedetailleerde paragraafindeling daarbinnen. Een index op personen of kernbegrippen ontbreekt.

Koefoeds Literatuuropgave bestrijkt een breed en gevarieerd terrein van de taalwetenschap, lopend van Von Humboldt, De Saussure, Sapir, Bloomfield en Chomsky tot en met Austin, Searle, Grice, Sperber, Bruner en Bickerton. Er ontbreken echter een flink aantal werken die voor een juiste beoordeling van Koefoeds bijdrage onmisbaar zijn.

Zo noemt Koefoed wel de *Cours de Linguistique Générale* (*CLG*) van De Saussure (overigens met het onjuiste jaartal 1915 en niet in de onmisbare kritische editie van Tullio de Mauro uit 1972), maar men zoekt tevergeefs de Engelse vertaling van Roy Harris uit 1983 en diens uitvoerige kritische commentaar uit 1987, evenals het scherpzinnige Forschungsbericht van Thomas M. Scheerer uit 1980. Er wordt geen enkele titel van E.F.K. Koerner vermeld. Diens *Contribution au débat post-saussurien sur le signe linguistique* (1971) vermeldt zeer veel wat direct relevant is voor een beoordeling van Koefoeds beschouwingen over het taalteken. De Praagse achtergrond van Koefoeds ideeën (bijvoorbeeld Karcevsky's artikel uit 1929 over de asymmetrie in het taalteken) blijft onderbelicht. Ook de kritische beschouwingen over *langue* en *parole* van N.C.W. Spence uit 1957 worden niet vermeld. En terwijl Koefoed het vaak heeft over talige, poëtische creativiteit, noemt hij niet de kritiek van de dichter Henri Meschonnic (*Pour la Poétique*, 1972) op Chomsky's TGG.

Wat betreft de verschillende subdisciplines die in Koefoeds beschouwing aan de orde komen, geldt meer dan eens hetzelfde. Zo spreekt Koefoed geregeld over de ‘gewone taalgebruiker’ (ongetwijfeld als tegenwicht tegen Chomsky's ‘ideale taalgebruiker’), maar diens vermogens worden niet geplaatst in een eigentijds taalwetenschappelijk kader als dat van bijvoorbeeld Levelts *Speaking* (1989), terwijl dat nu juist buitengewoon verhelderend had kunnen zijn. Koefoeds uitspraken over taalbiologie moeten het doen zonder een verwijzing naar een standaardwerk als dat van Philip Lieberman uit 1984. Het probleem van taalsterfte en cultuurverlies wordt behandeld, maar zonder vermelding van Haugens *The Ecology of Language* (1970), waarin dit probleem voor het eerst op indringende wijze aan de orde is gesteld. Op het gebied van de creolistiek noemt Koefoed wel Bickerton, maar niet het werk van Mühlhäusler, Hagège of Muysken. Koefoed behandelt wel de noties ‘stereotype’ en ‘tekstflarden’, maar niet Erving Goffmans baanbrekende *Frame Analysis* (1974) en zijn *Forms of Talk* (1981). Waar Koefoed geregeld spreekt over de ‘norm’, had ik een verwijzing naar het werk van Coseriu verwacht. Wat Sapir betreft, was een vermelding van Sötemanns Nederlandse vertaling *Wat is Taal?* (1949) op z'n plaats geweest, evenals Koerners belangrijke verzameling studies en artikelen over Sapir uit 1984, en zeker Regna Darnells grote intellectuele biografie uit 1990 van deze inspirerende linguist, humanist en antropoloog.

Wat tenslotte het vermelden van Nederlandse publicaties betreft, moet de lezer het stellen met een schouderklopje voor de Nederlandse structuralisten, maar men zoekt tevergeefs een belangrijk werk als Reichlings *Het Woord* (1935), Schultinks stimulerende artikel over de linguistische grondslagen van het woordspel, of Van den Toorns interessante en relevante artikelen van de afgelopen jaren over morfeemsplinters, woordvorming en naamgeving. Je zou haast gaan denken dat er behalve door Van Marle, Koefoed en Van Santen in Nederland eigenlijk door niemand vermeldenswaard taalkundig onderzoek wordt gedaan. Als geheel vind ik daarom Koefoeds Literatuuropgave voor een wetenschappelijk proefschrift onder de maat.

5. Maar laat ik me richten op wat er in Koefoeds boek wel te vinden is. Het aantrekkelijke is immers dat het - leesbaar en toegankelijk als het is - bepaald ook uitnodigt tot kritiek, zoals blijkt uit de levendige gedachtenwisseling bij Koefoeds promotie die begin 1995 is afgedrukt in *De nieuwe taalgids* (Zonneveld 1995). Ik zou daar het volgende aan willen toevoegen.

In de eerste plaats is het van belang in het oog te houden dat Koefoeds beschouwing is opgebouwd als een verslag van zijn zoektocht naar begrippen en begripsonderscheidingen die kunnen helpen om greep te krijgen op de benoemingsproblematiek. Dat hij daarbij eclectisch te werk gaat, en ideeën bijeenbrengt uit structuralisme, pragmatiek, tekentheorie, taalfilosofie, morfologie en historisch taalonderzoek, is vanzelfsprekend. Het zou al heel vreemd zijn als het anders was; hij houdt zich immers bezig met een taalkundig probleem dat niet past in het heersend denkkader. Dit verslag van een kritische speurtocht naar een geschikt begrippenkader voor zijn taalkundig onderzoek is niet alleen legitiem; het is buitengewoon leerzaam om te zien hoe Koefoed hier, vanuit een concreet onderzoeksprobleem en vanuit een veelzijdige, jarenlange ervaring als taalonderzoeker, reflecteert op zijn eigen ervaringen en inzichten als gewone taalgebruiker en daarbij terugkoppelt op de centrale ideeën en het begrippenkader van de moderne linguistiek; en het is één van de grote verdiensten van Koefoeds boek dat hij dit zoekproces zo helder en inzichtelijk heeft gepresenteerd, en daarmee de lezer telkens uitnodigt om na te denken over zijn of haar eigen ervaringen en taalgedrag.

Echter, aan het eind van deze zoektocht gekomen, dienen we het resultaat te bekijken en te vragen: Koefoed heeft aannemelijk gemaakt dat de benoemingsproblematiek zo benaderd kan worden, maar moet het ook zo, en waarom zou het zo moeten? Als we vanuit deze vraagstelling Koefoeds gedachtengang nog eens narekenen, dan zitten daar mijns inziens een aantal zaken in, die op grond van de bereikte conclusies niet langer te handhaven zijn. Zo lijkt me dat de aansluiting in hoofdstuk 2 bij Bloomfields betekenisopvatting, die daar in de opbouw van het betoog nodig was om ook de benoemde zaken in de werkelijkheid in het vizier te kunnen krijgen, aan het eind nauwelijks iets bijdraagt aan de behandeling van de benoemingsproblematiek, en daarom kan wegvallen tegen de op p. 135 bereikte neo-saussureaanse (en zeker niet bloomfieldiaanse) inzichten inzake het taalteken als een multidimensionele, flexibele en maakbare entiteit.

In de tweede plaats vind ik dat de aanzetten die Koefoed, in het spoor van Sapir, geeft tot een culturele linguistiek - aanzetten die ik toejuich - niet ver genoeg doordacht zijn. Zo stelt Koefoed bijvoorbeeld op p. 40 dat taalkundestudenten te eenzijdig natuurwetenschappelijk georiënteerd zijn en te weinig vertrouwd zijn met de sociaal-culturele dimensie van taal, met taal als cultuurproduct. Maar tot een concrete aanbeveling om daar wat aan te doen komt het niet, ondanks de belangwekkende aanzetten die Herrlitz daartoe reeds in 1989 in zijn Utrechtse openingscollege gegeven had. Hetzelfde geldt voor Koefoeds stellingname inzake de realiteit van het Nederlands, naar aanleiding van Chomsky's standpunt dat alleen het object ‘taalkennis’ reëel is, en dat vanuit de taalwetenschap gezien talen (zoals het Nederlands) niet bestaan, dat wil zeggen niet relevant zijn. Hiertegenover wijst Koefoed er weliswaar op, dat een taal als het Nederlands óók een sociaal object

vormt, maar ook al is dat waar, dit sociale aspect wordt gepresenteerd als een extra, een additioneel facet, en dat is vrijblijvend en raakt Chomsky's positie niet. Hier had Koefoed, denk ik, beter kunnen aansluiten bij Paardekoopers Utrechtse dissertatie van 1955. In dit verband begrijp ik niet waarom Koefoed, ter verdediging van het onderwijs in de moedertaal, het vage en zwakke argument van 'liefde voor taal en cultuur' aanvoert, wat in het door hemzelf als instrumentalistisch gekenschetste klimaat in Nederland naar ik vrees vrij weinig jongeren, docenten en beleidsmakers zal aanspreken. Even eerder had Koefoed betoogd dat taal een essentieel instrument is van onze cultuur en samenleving. Dit had een veel sterker betoog mogelijk gemaakt, namelijk dat grondige kennis van en vaardigheid in het gebruiken van dit instrument een maatschappelijke en culturele prioriteit van de eerste orde moet zijn in Nederland en Vlaanderen. Op deze punten zit er mijns inziens veel te weinig Sapir (en nog veel te veel Bloomfield, en trouwens ook Chomsky) in Koefoeds boek.

Hier zit Koefoed dus nog sterk vast aan de harde traditie waaruit hij voortkomt, en zijn sociaal-culturele perspectief verkeert daardoor in een embryonaal stadium. Als gevolg hiervan komt, ten eerste, niet goed uit wat de maatschappelijke en culturele relevantie van de taalwetenschap werkelijk zou kunnen zijn. Een tweede gevolg, maar nu binnen de linguistiek, is de gemiste kans op p. 118-119, waar Koefoed ingaat op de interessante graduele verschillen die er tussen allerlei woordvormingsprocessen blijken te bestaan. Het had voor de hand gelegen om, naar analogie van Schuchardts afrekening met de klankwetten van de *Junggrammatiker* uit 1885, hier nu voor de woordvorming een radicale kritiek aan te verbinden op de kern van de harde traditie, te weten het op de natuurwetenschappen gemodelleerde systeemdenken van de generatieve taalkunde. Maar zover gaat Koefoeds sociaal-culturele heroriëntatie dus nog niet.

6. Mijn derde punt van kritiek betreft Koefoeds behandeling van het probleem van de twee tradities en hun onderlinge verhouding. Zeer terecht heeft hij deze algemene problematiek aangescherpt tot een taalkundige vraagstelling betreffende benoemingshandelingen. Opmerkelijk genoeg echter analyseert hij van die benoemingshandelingen alleen de naamgevingskant, en niet het syntactisch aspect, hoewel uit de gegeven voorbeelden duidelijk is dat taalgebruikers niet door het leven gaan onder het uitdelen van losse namen aan te benoemen zaken. In plaats van als baby's naar een object te wijzen en te zeggen 'Balito', zullen gewone taalgebruikers eerder zeggen 'Dit is een Balito', 'Hier heb je een Balito', 'Is dat nou een Balito?' of 'Zeg, die Balito van jou is werkelijk een fantastische nieuwe keukenhulp'. Dat wil zeggen, dat een nieuwe naam binnen een benoemingshandeling gewoonlijk deel uitmaakt van een zin met subject-predikaatsconstructie. Over dit elementaire syntactische aspect van de benoemings-handelingen die hij onderzoekt, zwijgt Koefoed echter in alle talen. Hoe namen en zinsstructuren met elkaar verbonden worden binnen benoemingshandelingen komen we dus bij hem niet te weten.

Deze zelfopgelegde beperking volgt uit twee andere beslissingen die Koefoed neemt in de loop van zijn onderzoek. Ten eerste verstaat hij onder taaltekens alleen woorden en niet zinnen (p. 69). Ten tweede: Koefoed kan zich beperken tot het onderzoek van benoemingshandelingen en het naamgevend vermogen van de mens

in zijn cultuur, omdat er daarnaast voor de formele syntaxis immers al een theorie voorhanden is in Chomsky's Universele Grammatica (UG), een biologisch gefundeerde theorie over de principes en eigenschappen van het menselijk taalvermogen. Deze praktische verdeling van het werk wordt door Koefoed inhoudelijk beargumenteerd op p. 51, waar hij stelt dat de syntaxis van complexe zinnen, en met name de (on)grammaticaliteit van een constructie als

(1) ?Ik kan me niet herinneren wie denkt dat Jan wat gelezen heeft

het gelijk laat zien van de generatieve taalkunde en van haar onderzoek van de aangeboren formele principes van het menselijk taalvermogen onder abstractie van sociale factoren.

Als gevolg van deze min of meer praktische taakverdeling staan naamgeving en syntaxis dus in Koefoeds beschouwing in complementaire relatie naast elkaar. Voor de naamgeving is er Koefoeds benoemingsanalyse, en voor de zinsstructuur Chomsky's UG-theorie van de formele syntaxis. En omdat het hier om twee verschillende aspecten van taal gaat, hoeven we dus niet te kiezen (p. 73). Deze gedachtengang leidt er echter toe, dat twee totaal verschillende visies op taal en taalvermogen, elk met hun eigen achterliggende intellectuele traditie, hier zomaar los naast elkaar worden neergezet. Deze juxtapositie voert dus merkwaardig genoeg de dichotomisering ten top, en onderstreept mijns inziens de diepe intellectuele tweespalt die er binnen de taalwetenschap bestaat.

Dit is nogal een tegenvaller voor wie na hoofdstuk 1 verwacht had, dat Koefoeds benoemingsanalyse zou leiden tot een herziening van juist die conceptuele dichotomieën die het taalonderzoek in de weg staan - wat hier het geval is, doordat de relevante vraag hoe namen en zinsstructuren binnen benoemingshandelingen nu precies met elkaar verbonden zijn, buiten beschouwing moet blijven. Dit nu is mijns inziens een zuiver voorbeeld van een *petitio principii*. We staan hier, lijkt het, voor een veel ingewikkelder vraagstuk dan in Koefoeds analyse kan uitkomen. Maar om dat uit te kunnen maken, hebben we nu juist precies nodig wat op dit punt bij Koefoed ontbreekt: nader onderzoek en nadere argumentatie.

Wat de argumentatie betreft, mis ik bij Koefoed ten aanzien van Chomsky's Universele Grammatica een strakke en heldere redenering zoals bijvoorbeeld eerder deze eeuw geleverd is door Trotsky in zijn kritiek op Jakobson, Shklovsky en de Russische Formalisten, toen hij na een kritisch onderzoek concludeerde dat de ideeën en methoden der Formalisten wel noodzakelijk waren, maar niet voldoende (cf. Trotsky 1925). Koefoed is in dit opzicht minder duidelijk. Zo stelt hij weliswaar dat Chomsky's generatieve theorie een essentieel aspect van het menselijk taalvermogen, te weten de talige creativiteit in benoemingshandelingen, niet aankan. Niettemin handhaaft hij deze tekortschietende theorie voor de syntaxis, en presenteert zijn eigen sociaal-culturele benadering als complementair, hetgeen vooronderstelt dat Chomsky's theorie toch op z'n minst noodzakelijk is. Maar dat is natuurlijk de vraag. Want op het op p. 51 gegeven argument valt het één en ander af te dingen.

Nader onderzoek maakt namelijk duidelijk, dat er van de (on)grammaticaliteit van constructie (1) een samenhangende linguistische analyse te geven valt die geen

gebruik maakt van de principes van Chomsky's UG-programma, en wel als volgt. Het draait mijns inziens in (1) om het daarin voorkomende taalteken *wat*. Ten eerste kan dit hier betekenen *iets*. Met deze niet geaccentueerde, onbepaalde benoeming kunnen we aangeven, dat datgene wat Jan gelezen heeft nu alleen aangeduid wordt, maar verder geen identificatie behoeft. In deze lezing neemt *wat-1* de juiste positie in, rechts van het subject *Jan*, in het middenveld van de mededelende bijzin *dat Jan wat gelezen heeft*. Er is in dit geval dus geen probleem met constructie (1): die is grammaticaal correct en deelt mee dat de ik vergeten is wie er ook weer denkt dat Jan iets gelezen heeft. Vervolgens hebben we *wat-2*, het vragend voornaamwoord, een benoeming die (anders dan *wat-1*) vraagt om een nadere identificatie van het door Jan gelezene. Deze benoeming vereist echter in (1) een afhankelijke vraagzinconstructie, waarin *wat-2* dan normaliter alleen aan het begin, dus links van het subject *Jan*, en niet in het middenveld kan staan. Aan deze eis kan niet worden voldaan, omdat in die beginpositie het vraagwoord *wat-2* niet valt te combineren met het regerende werkwoord *denken*. Deze tweede lezing van (1) is dus niet mogelijk. Daarnaast is er dan nog *wat-3*, het zwaar geaccentueerde vraagwoord dat we in echovragen rechts van het subject tegenkomen, in het middenveld van een mededelingsconstructie met vraagintonatie. Het gedeelte *dat Jan wat gelezen heeft* van constructie (1) zou dus opgevat kunnen worden als ingebedde echo-vraag, ware het niet dat de context waarin het is ingebed hier zelf een vraagconstructie vormt, hetgeen verwarring doet ontstaan over wat er nu eigenlijk gevraagd wordt. Benoeming met een uniek gefocust vraagwoord als *wat-3*, dat dringend vraagt om opheldering en om een ondubbelzinnige identificatie van het door Jan gelezene, verdraagt binnen dezelfde zin niet nog een andere, bovengeordende vraagwoordbenoeming (zoals hier met *wie*) in zijn omgeving. De echovraaglezing van (1) is dus niet mogelijk. Samengevat: met het taalteken *wat-1* wordt in (1) een zowel grammaticaal correcte als geslaagde benoemingshandeling uitgevoerd; met *wat-2* en *wat-3* is dat niet mogelijk: de beoogde benoeming vereist daar een andere syntactische structuur.

Waar het om gaat bij deze analyse van (1) is dus, dat er kennis beschikbaar dient te zijn van de drie benoemingstekens *wat*, elk met hun eigen fonologische, syntactische en semantische eigenschappen en hun eventuele graden van gemarkeerdheid. Met behulp van deze kennis kan dan een beslissing genomen worden over de (on)grammaticaliteit van (1). Op het niveau van het achter deze tekenkennis liggende taalvermogen dienen we hiertoe een drietal strategische tekengevingsprincipes te postuleren: (a) het vermogen om discrete, complexe taaltekens met hun verschillende eigenschappen te kennen en met elkaar te combineren in grotere structuren, (b) het vermogen zulke tekens en tekenstructuren toe te passen op de betekende werkelijkheid, en (c) een controle-principe, dat bij onduidelijkheid of verwarring de taalgebruiker instrueert om, zoals ik hierboven heb gedaan, de relevante tekenonderscheidingen te zoeken en te toetsen op hun adequaatheid in een bepaalde context.

In mijn analyse heeft de (on)grammaticaliteit van (1) dus weinig met UG-principes te maken. Het is primair een kwestie van tekengeving, dat wil zeggen van het al of niet adequaat hanteren van taaltekens en tekengevingsprincipes in een bepaalde context. Merk op dat ik met deze analyse zo dicht mogelijk aansluit bij Koefoeds benoemingsanalyse, met dit verschil, dat ik die hier toepas op andere categorieën

dan de zelfstandige naamwoorden en naamwoordgroepen die bij Koefoed centraal staan (in casu voornaamwoorden), en haar vervolgens ook doortrek naar de syntactische structuur van benoemingshandelingen, die door Koefoed buiten beschouwing wordt gelaten. Daarbij maak ik gebruik van het tekengevingsperspectief dat in 1972 is uiteengezet door D.M. Bakker in zijn oratie over *Tekengeving en syntaxis. Over constructies met hebben en zijn*, en verder uitgewerkt in zijn studies over woordvolgorde en de werkwoordstijden in het Nederlands (cf. Bakker 1988). In Bakkers benadering staat het begrip 'tekengeving' centraal, en is alle aandacht gericht op de operaties die wij uitvoeren met taaltekens wanneer wij die betrekken op elkaar en op de werkelijkheid. Het aantrekkelijke van dit tekengevingsperspectief is dat het een oplossing lijkt te kunnen bieden voor een probleem dat De Saussure niet heeft kunnen verhelpen, al heeft hij het wel gesignaleerd, in zijn derde en laatste *Cours*, waar hij opmerkt, dat 'dans la syntaxe, la frontière entre langue et parole s'estompe' (Godel 1957: p. 82). Als dit waar is, dan moeten we wel aannemen dat de met deze tweedeling verbonden intellectuele tradities - de ene gericht op de *langue*, de andere op de *parole* - elk op zichzelf tekortschieten als onderzoekskader voor de grammatica. Door nu de aandacht te richten op precies dit raakvlak van tekengeving en syntaxis biedt Bakkers benadering mijns inziens een brug over de diepe kloof tussen de twee genoemde tradities binnen de taalwetenschap.

7. Met deze tekengevingsanalyse beschikken we nu over een alternatieve, niet-formele analyse van de (on)grammaticaliteit van (1), waarin, anders dan in Koefoeds analyse, de samenhang tussen benoeming en syntaxis is verdisconteerd. Dit zet het door Koefoed op p. 51 gegeven argument op losse schroeven. Natuurlijk is het pleit daarmee nog lang niet beslecht. Waar het hier echter om gaat is, dat enkel reeds de mogelijkheid van dit alternatief duidelijk maakt dat met Koefoeds tweedeling de zaak niet is afgedaan: de relatie tussen naamgeving en syntaxis ligt ingewikkelder dan zijn analyse laat uitkomen; en ook de verhouding tussen benoemingsanalyse en syntactische theorievorming kan niet worden afgedaan met het machtswoord der juxtapositie. Nader onderzoek is geboden, waarin dan met name Bakkers tekengevingsperspectief als een van de relevante hypothesen hoort te worden betrokken.

Koefoeds benoemingsanalyse behandelt dus als het ware maar de helft, zij het dan ook een bijzonder interessante en originele helft, van de problematiek die in zijn taalkundig onderzoek aan de orde is. Hij onderzoekt en overdenkt een concrete taalkundige problematiek. Hij verkent ook de taalkundige vooronderstellingen, begrippen en conceptuele kaders die daarvoor nodig zijn. Hij levert in beide gevallen een sterke bijdrage tot de ideeënvorming en tot een nieuwe conceptualisering voor het taalkundig onderzoek. In die nieuwe conceptie slaat hij bruggen tussen semantiek, taalhandelingstheorie, taalveranderingsonderzoek, woordleer, tekentheorie, en het linguistisch grondslagenonderzoek. En op grond van dit complexe benoemingsonderzoek komt hij tot een beredeneerde en samenhangende keuze voor een sociaalculturele oriëntatie van de linguistiek, en dus voor de humanistische traditie.

Maar waar het vervolgens aan ontbreekt - en dat is de kern van mijn kritiek - is een aanzet tot een kritische discussie met andersgerichte inzichten in taal en taalwetenschap. Want opvallend genoeg gaat Koefoed noch in debat met de chomsky-

anen noch met de pragmatici: hij zet hun bijdragen en inzichten gewoon maar naast elkaar neer. Dit brengt ons geen stap verder inzake het centrale probleem van de verhouding tussen die twee tradities binnen de taalwetenschap.

8. Kritisch taalonderzoek en kritische discussie - in de geest van Pos - zijn binnen de linguistiek een eerste vereiste, omdat het waar is wat Koefoed zegt: de taalstructuur is niet van te voren gegeven, en ook niet een voor eens en altijd gefixeerd gegeven. Ook dat had De Saussure goed gezien: 'C'est le point de vue qui crée l'objet.' (*CLG*, p. 23). Het is inderdaad tot op zekere hoogte maar net wat je in de taal ziet. In dit opzicht verkeren taalonderzoekers, interessant genoeg, in dezelfde situatie als gewone taalgebruikers, zoals Koefoed laat zien op p. 74, en ik had graag gezien dat hij die analogie - maar ook het kritische verschil - verder had uitgewerkt. Ideeënvorming en conceptualisering zijn bijzonder belangrijk, maar niet voldoende. Want dat kan de Duizenddichter ook. Binnen de taalwetenschap is het daarom absoluut noodzakelijk dit aan te vullen met kritische discussie over uitgewerkte alternatieve en concurrerende taalkundige analyses, en over de vaak zeer uiteenlopende inzichten, vooronderstellingen en intellectuele achtergronden vanwaaruit taalonderzoekers hun bijdragen leveren aan het doorgaand proces van wetenschappelijke kennisvorming over de menselijke taal.

Adres van de auteur: Department of Dutch, University College London, Gower Street, London WC1E 6BT, United Kingdom.

Literatuur

Bakker 1971 - D.M. Bakker: *Tekengeving en syntaxis. Over constructies met hebben en zijn*. Inaugurele rede Vrije Universiteit Amsterdam, 1972.
Bakker 1988 - D.M. Bakker: *De macht van het woord*. Onder redactie van Th.A.J.M. Janssen, J. Noordegraaf en A. Verhagen. Amsterdam, 1988.
Catano 1988 - J.V. Catano: *Language*, *History*, *Style. Leo Spitzer and the Critical Tradition*. London, 1988.
E. Coseriu 1970 - 'System, Norm und Rede'. In: E. Coseriu: *Sprache-Strukturen und Funktionen*. Tübingen, 1970, p. 193-212.
Darnell 1990 - R. Darnell: *Edward Sapir*, *linguist*, *anthropologist*, *humanist*. Berkeley/London, 1990.
Godel 1957 - R. Godel: *Les sources manuscrites du Cours de Linguistique Générale de F. de Saussure*. Geneve, 1957.
De Haan e.a. 1974 - G. de Haan, A.L. des Tombe & G. Koefoed: *Basiskursus Algemene Taalwetenschap*. Assen, 1974.
Harris 1983 - F. de Saussure: *Cours de Linguistique Générale*. [Transl. & annot.] R. Harris. London, 1983.
Harris 1987 - R. Harris: *Reading Saussure. A critical commentary on the Cours de Linguistique Générale*. London, 1987.
Herrlitz 1991 - W. Herrlitz: *De talenstudies in de jaren 90: een Europees perspectief*. Utrecht, 1991. Openingscollege 1989, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht.
Von Humboldt [1827] 1963 - W. von Humboldt: 'Über den Dualis' [1827]. In: W. Von Humboldt: *Werke*. Dl. III. *Schriften zur Sprachphilosophie* (Stuttgart, 1963).

Jakobson 1975 - R. Jakobson: 'Glosses on the Medieval Insight into the Science of Language'. In: *Mélanges Linguistiques Offerts a Emile Benvéniste*. Paris, 1975, p. 289-303.
Karcevsky 1929 - S. Karcevsky: 'Du dualisme asymétrique du signe linguistique'. In: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 1 (1929), p. 33-38.
Koerner 1973 - E.F.K. Koerner: *Ferdinand de Saussure. Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language*. Braunschweig, 1973.
Koerner 1984 - *Edward Sapir*, *appraisals of his life and work*. [Ed.] E.F.K. Koerner. Amsterdam, 1984.
Levelt 1989 - W.J.M. Levelt: *Speaking. From Intention to Articulation*. Cambridge (Mass.)/London, 1989.
Lieberman 1984 - Ph. Lieberman: *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge/London, 1984.
De Mauro 1972 - *F. de Saussure: Cours de Linguistique Générale*. Edition critique [par] T. De Mauro. Paris, 1972.
Paardekooper 1955 - P.C. Paardekooper: *Syntaxis*, *Spraakkunst*, *Taalkunde*. Den Bosch, 1955.
Pos 1924 [1957] - H.J. Pos: *Algemeene Taalwetenschap en Subjectiviteit*. Paris/Amsterdam, 1924. Inaugurele oratie V.U. Ook in: H.J. Pos: *Taal*, *Mens en Cultuur. Keur uit de Verspreide Geschriften*, dl. I (Assen/Arnhem, 1957), p. 25-47.
Salverda 1985 - R. Salverda: *Leading Conceptions in Linguistic Theory. Formalist Tendencies in Structural Linguistics*. Dordrecht, 1985.
Salverda 1991 - R. Salverda: 'The contribution of H.J. Pos to early structural linguistics'. In: *Standing Clear. A Festschrift for Reinder P. Meijer*. [Ed.] J. Fenoulhet & Th. Hermans. London, 1991, p. 220-237.
Scheerer 1980 - Th.M. Scheerer: *Ferdinand de Saussure. Rezeption und Kritik*. Darmstadt, 1980. (Erträge der Forschung, 133)
Schuchardt [1885] 1976 - H. Schuchardt: 'Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker.' [1885]. In: *Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademekum der allgemeinen Sprachwissenschaft* [1921]. [Ed.] L. Spitzer. Darmstadt, 1976, p. 51-87.
Schultink 1964 - H. Schultink: 'De linguistische grondslagen van het woordspel'. In: *Ntg* 57 (1964), p. 242-252.
Snow [1959] 1993 - C.P. Snow: *The Two Cultures*. [1959]. Edited with an Introduction by S. Collini. Cambridge, 1993.
Spence 1957 - N.C.W. Spence: 'A Hardy Perennial: The Problem of *la langue* and *la parole*'. In: *Archivum Linguisticum* 9 (1957), p. 1-27.
Steiner [1971] 1973 - G. Steiner: 'Linguistics and literature'. In: *Linguistics at large*. [Ed.] N. Minnis. [1971]. St Albans, 1973, p. 111-136.
Steiner [1974] 1978 - G. Steiner: 'Whorf, Chomsky, and the Student of Literature' [1974]. In: G. Steiner: *On difficulty*, *and other essays*. Oxford, 1978, p. 137-163.
Trotsky [1925] 1991 - L. Trotsky: *Literature and Revolution*. [1925]. London, 1991.
Van den Toorn 1983 - M.C. van den Toorn: 'Morfeemsplinters'. In: *Gramma* 7 (1983), p. 81-85.
Van den Toorn 1987 - M.C. van den Toorn: 'De trochee op -o'. In: *Ntg* 80 (1987), p. 107-110.

Van den Toorn 1988a - M.C. van den Toorn: ‘De mogelijke interferentie van commerciële naamgeving en woordvorming in de standaardtaal’. In: *VMKA 1988*/II, p. 2-22.
Van den Toorn 1988b - M.C. van den Toorn: ‘Neoklassiek en Postmodern, een morfo-lexi-kografische verkenning. In: *Jaarboek van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie* 1988, p. 65-100.
Van den Toorn 1989 - M.C. van den Toorn: ‘Eigennamen, Komposita und Grammatik’. In: *Studia Onomastica. Festskrift till Thorsten Andersson*. [z.pl.], 1989, p. 395-404.
Zonneveld 1995 - W. Zonneveld: ‘Over: Geert Koefoed, *Benoemen*, *een beschouwing over de faculté du langage*’. In: *Ntg* 88 (1995), p. 51-70.

Boekbeoordelingen

De kunst der poëzy / Willem Bilderdijk; ingel. en van aantek. voorzien door W. van den Berg en J.J. Kloek. - Amsterdam: Prometheus; Amsterdam: Bakker, 1995. - 109 p.: ill.; 24 cm. - (Nederlandse klassieken; 5)
ISBN 90-351-1503-1 Prijs: ƒ 45, -

In de winter van 1809-1810 droeg Bilderdijk zijn poëticale leerdicht *De kunst der poëzy* voor in de kring van het culturele genootschap Felix Meritis in Amsterdam. In het overgeleverde handschrift is door middel van onderstrepingen, enkele, dubbele en zelfs driedubbele, aangegeven hoe de voorlezer zijn accenten gelegd wilde hebben: een gelukkige vondst voor editeur Van den Berg die zich al sinds jaar en dag met de vroegnegentiende-eeuwse poëzie als voordrachtskunst bezig houdt. De streepjes bieden ook hulp bij de interpretatie. De bekende regel 'Van toen was Dichtkunst my geen spel meer van verbeelding' mist een streepje onder spel, en daarmee is de interpretatie van De Deugd dat op dit woord een accent gelegd moet worden, onderuitgehaald. Het geval wordt in paragraaf 4 van de inleiding uit de doeken gedaan. De kwestie is belangrijk want het gaat hier om centrale begrippen uit Bilderdijks poëtica. De rol van de verbeelding is bij hem sterk teruggedrongen ten gunste van die van het gevoel.

Over die kwestie, het belang van het dichterlijk gevoel en wat Bilderdijk daaronder verstaat, handelt paragraaf 3 van de inleiding en daarmee is voor het eerst een samenhangende interpretatie van het gedicht geboden, uiteraard in samenhang met de uitvoerige commentaar bij de tekstuitgave. Wie dat commentaar vergelijkt met dat van de belangrijkste voorganger-editeur, R.A. Kollewijn, die het gedicht in de serie *Zwolsche herdrukken* (niet zoals op p. 13 vermeld staat het Klassiek letterkundig Pantheon) had uitgegeven, kan vaststellen hoeveel het Bilderdijkonderzoek inmiddels gevorderd is. Bleef de overigens verdienstelijke toelichting van Kollewijn vaak in filologische details hangen, Van den Berg en Kloek bieden een ware uitleg van het moeilijke gedicht en waar zij afwijken van de verklaring van hun voorganger, is het gelijk aan hun kant.

De inleiding begint met een overzicht van de receptiegeschiedenis, mogelijk toch een minder gelukkige keuze omdat daarin problemen worden aangesneden waar de lezer pas later zicht op kan krijgen. De hier besproken onderwerpen komen ook niet allemaal terug. Heeft Schrijvers bijvoorbeeld gelijk als hij aan Horatiaanse toespelingen een 'min of meer parodiërende betekenis' toegekend ziet? Een ander probleem daarentegen wordt verderop wel aangepakt: dient Bilderdijk op grond van dit gedicht als romanticus beschouwd te worden? Hoofdstuk 6 geeft daarop een genuanceerd antwoord: ja, maar dan wel als een buitenbeentje. Wat zijn plaats in de Nederlandse cultuur betreft, wordt het woord aan twee bijna-tijdgenoten gelaten die hem door de bij hen aan te treffen coincidentia oppositorum 'trefzeker' zouden hebben geschetst. Thorbecke ziet hem als iemand die de oude poëtica heeft afge-

schaft maar er geen nieuwe voor in de plaats heeft weten te stellen, Geel daarentegen bewondert hem: ‘Bilderdyk, s'élevant dans la sphère des idées infinies et d'une abstraction poétique, était en dehors de la nationalité’. De editeurs hebben deze zin onvertaald gelaten en ik volg dat voorbeeld maar, temeer omdat het mij bij herlezing steeds minder duidelijk wordt wat hij precies betekent. Maar als het om Bilderdijks positie in de Nederlandse literatuur gaat, dan had ik graag iets meer over taal en stijl van dit in mijn ogen grootse gedicht gelezen dan wat er nu over vermeld staat op p. 39. Wat daar gezegd wordt over een ‘royale plundering van het retorische arsenaal met grote taalvirtuositeit uitgevoerd’ lijkt me zeker niet onjuist, maar ik zou er graag een poging bij hebben gezien te achterhalen waar bijvoorbeeld het verhevene van de tekst gezocht kan worden (Geels ‘s'élevant’).

De nog niet genoemde tweede paragraaf van de inleiding behandelt het genre waartoe het gedicht gerekend moet worden. De editeurs stellen de vraag of het een leerdicht dan wel een leer-ode moet heten en opteren voor het laatste. Ik vraag me bij hun betoog echter af of zij niet iets te veel van achttiende-eeuwse begrippen zijn uitgegaan. Juist voor de in de klassieken zo geverseerde Bilderdijk kan dat tot misverstanden leiden. Op p. 18 wordt de problematiek van het leerdicht uiteengezet, gedicht en betoog tegelijk. De rationele structuur van het vertoog moet wel worden gemaskeerd in de dichtvorm, maar mag niet worden verdonkeremaand. En wat dat laatste betreft zou Bilderdijk dan blijkens p. 19 tekort schieten: zijn gedicht mist de ‘voorgeschreven helderheid en duidelijkheidr’. Nu, wie weet wat er in de loop der eeuwen is afgetobt over de structuur van Horatius' *Ars poetica*, en hoe een geleerde als Heinsius heeft geprobeerd door allerlei omzettingen er wat meer lijn in te brengen, kan zich alleen maar over dit zogenaamde ‘voorschrift’ verbazen. Bilderdijk, die Horatius' tekst - het poëticale leerdicht par excellence - ongetwijfeld goed gekend heeft, zou zich tegen het verwijt uitstekend hebben kunnen verweren. Ik zie dus ook niet zoveel in de toepasselijkheid van dat genre ‘leer-ode’, waarvan ik me trouwens afvraag of het in Bilderdijks tijd in Nederland al courant was.

Ook elders zou het goed geweest zijn wanneer de editeurs de historische context nog iets verder naar het verleden zouden hebben uitgebreid. Dan zouden ze er in het kader van hun betoog over Bilderdijks ombuiging van het heidense ‘een god’ tot de christelijke God (p. 28-29) op hebben kunnen wijzen dat hij hier niet anders doet dan Vondel en anderen hem al hadden voorgedaan (Cf. *TNTL* 1989, 182-200). En alweer: het is alleszins aannemelijk dat Bilderdijk van deze traditie goed op de hoogte is geweest.

Zoals hierboven al aangegeven, is de commentaar uitstekend. Bij wijze van bijdrage aan de discussie geef ik enkele voorstellen voor een andere interpretatie. In vs. 22 zie ik een climax: schildert, verbeeldt, schept, dit i.t.t. de editeurs die schilderen en afbeelden als synoniemen beschouwen, waarbij ze merkwaardigerwijs het toch zo belangrijke woord ‘verbeelden’ van zijn bilderdijkiaanse kracht ontdoen. In vs. 60 wordt vast niet op David gezinspeeld. Die zou in dit klassieke kader geheel uit de toon vallen. Idumea komt in de klassieke literatuur heel vaak voor als het palmenlandschap en de associatie met Palestina is nergens aanwezig. Het is wat misleidend dat in de annotatie bij vs. 215 Rhadamanthys zo geroemd wordt om zijn ‘onkreukbaarheid en rechtvaardigheid’. Het is zeker niet om die eigenschappen dat

Bilderdijk hem ten tonele voert, maar eerder als een soort onderwereldse engerd. De annotatie bij vs. 285 lijkt me onjuist. Het gaat hier niet om het al door Plato aangesneden vraagstuk of taal op een willekeurig conventiesysteem zou berusten, maar om de pedanterie van grammatici die menen dat de levende taal aan hun dwaze regeltjes zou moeten voldoen.

De reeks *Nederlandse klassieken* heeft er met deze editie een mooi nummer bijgekregen.

M.A. Schenkeveld-van der Dussen

'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875: een begripshistorische studie / Toos Streng. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995. - 564 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-5356-086-6 Prijs: ƒ 79,50
- Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.

'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875 is een proeve van begripsgeschiedenis: de geschiedenis van een term wordt onderzocht, niet de zaak, niet het probleem. Dr. Streng rekent zich tot de 'preciezen' onder de begripshistorici: uitsluitend de term 'realisme' (en 'realisten' en 'realistisch') worden besproken, niet verwante termen als werkelijkheid, natuur, naturalisme, materialisme, positivisme. Anderzijds, 'realisme' in beschouwingen die niet de beeldende kunst of de literatuur betreffen, hoort wel tot het materiaal. (Vandaar een bijproduct als hoofdstuk 11, 'Realisme' in onderwijs, wetenschap en samenleving'.)

Het materiaal is in de eerste plaats afkomstig uit een groot aantal tijdschriften van tussen 1835 en 1875, aangevuld met daarin besproken brochures en boeken voor zover ter zake. In de tweede plaats uit de belangrijkste Nederlandse kunst- en literatuurgeschiedenissen en monografieën en de Handelingen van enkele maatschappijen en congressen uit deze periode. Ook enige woordenboeken zijn onderzocht.

Het boek bestaat uit drie hoofddelen. In I (hoofdstuk 1-3) wordt een overzicht gegeven van het gebruik van de term buiten Nederland en in Nederland tot 1855. Op grond van de buitenlandse gegevens onderscheidt Streng vier gebruiksmogelijkheden voor 'realisme' als esthetische term: *typologisch*: waardenvrij, niet aan tijd en plaats gebonden; *historisch*: ter aanduiding van een periode; *pejoratief*: 'realisme' als scheldwoord; *programmatisch*: de term als de kortste samenvatting van doelstellingen en verlangens van groepen schrijvers of critici. Deze onderscheidingen past zij vervolgens toe op het Nederlandse materiaal. Deel II (hoofdstuk 4-7) bevat breedvoerige besprekingen van de teksten waarin 'realisme' met enige uitvoerigheid en/of diepgang ter sprake komt. Deel III (hoofdstuk 8-13) begint met een thematisch overzicht van de betekenisaspecten van de term, respectievelijk in de moderne schilderkunst, de beeldhouwkunst, de letterkunde en in onderwijs, wetenschap en samenleving. Dan volgt een hoofdstuk over de kritiek op het gebruik van de term. Het laatste hoofdstuk heet 'Realisme tussen idealisme en ideaal. Slotbeschouwing'. De belangrijkste bijlage bevat een lijst waarin per jaar alle vindplaatsen zijn opgenomen, eerst steeds de titelbe-

schrijving van de grote teksten besproken in I en II, dan de overige vindplaatsen, soms met een toelichting erbij. Ook dit laatstgenoemde materiaal is al verwerkt in deel III.

De opzet van het boek is dus nogal ingewikkeld. Bij I, 3 en bij heel II behoort Bijlage 2. Het zou de overzichtelijkheid van het materiaal ten goede zijn gekomen als dit niet uit elkaar was gehaald, maar gepresenteerd als in de voorbeeldige dissertatie van Dr. Strengs promotor, W.van den Berg. De geschiedenis van de term zoals die beschreven wordt, berust immers op dit héle corpus teksten. De conclusies per periode zijn, merkwaardig genoeg, alleen gebaseerd op de grote stukken en niet ook op de overige vindplaatsen. En het overzicht van III, 8-11 zou aanmerkelijk leesbaarder zijn geweest, wanneer de lezer niet steeds verwezen werd naar materiaal dat hij, gewoon lezend, nog niet onder ogen heeft gehad.

Een ander bezwaar van dit proefschrift is zijn omslachtigheid en uitvoerigheid. Veel stukken in II hadden bondiger kunnen zijn samengevat, tal van citaten hadden het zonder toelichting van Streng kunnen stellen. Niet altijd raakt Streng de kern van een betoog. Een voorbeeld daarvan levert de breedvoerige bespreking van een artikel in de *Vaderlandsche letteroefeningen* van 1858 'Iets over de poëzij in de negentiende eeuw. (Een vliegend blaadje)'. Het is het eerste pleidooi voor 'realisme' in de letterkunde dat Streng is tegengekomen. De auteur ervan is ene J.M., mogelijk de Leidse remonstrantse predikant J.H. Maronier. Streng noemt het stuk een manifest van het 'realisme', een woord dat me althans in zijn literair-kritische betekenis te zwaar lijkt voor dit 'vliegend blaadje', dat immers niet uit naam van een groep geschreven is. J.M. heeft een duidelijk persoonlijke boodschap, waardoor hij zich retorisch laat meeslepen. Telkens neemt hij zijn aanloop in de poëzie, maar als vanzelf gaat zijn betoog over op de dichter. Deze lijkt hem duidelijker voor ogen te staan dan de poëzie die hij bepleit. Om die reden plaats ik het stuk liever in de traditie van de betogen over 'de ware dichter', zoals er voor- en nadien nogal wat zijn verschenen. Ik denk bijvoorbeeld aan W. de Clercqs *De ware dichter beschouwd als de vertegenwoordiger van zijn volk en zijnen leeftijd* (1838). Hier en elders gaat het om dichters die nog komen moeten, van wie de ideale omtrek wordt geschetst. Met gestrenge afwijzing van wat zijn eeuw tot dusverre aan poëzie heeft opgeleverd roept J.M. de gestalte op van de ware dichter van zijn dagen: hij màg zich met de natuur bezighouden - onder strikte condities -, maar hij moèt aansluiting zoeken aan het leven 'ingaan in de werkelijkheid'. Dan valt vijf keer het woord 'realisme'. Daarvóór heeft hij het niet nodig gehad. Wel het citaat van Goethe 'Greift nun hinein ins volle Menschenleben'. In essentie is het stuk de uitwerking van Goethes aansporing door J.M. voor zijn eigen tijd. Met 'realisme' bedoelt J.M. de instelling, de houding van de dichter. De eis die hij stelt is in overeenstemming met de eigen tijd, want die draagt als kenmerk het zoeken naar waarheid op elk levensgebied. Met de poëzie komt het dan in orde. Die valt nog altijd onder de omschrijving 'een streven ter verzinnelijking van het schoone, ter uitdrukking van het ideale in stoffelijke vormen'. J.M. bepleit dus een 'realistisch' dichterschap. Het product ervan zal 'waarlijk verlichten en veredelen, waarlijk stichten en vooruitbrengen'.

Ik betwijfel of J.M., zoals Streng meent, bewust een 'wezenlijk andere' invulling geeft aan de combinatie 'de wereld des stofs' en 'de wereld des geestes' door daar in één adem op te laten volgen 'de natuur en het leven'. Stilzwijgend zou hij 'geest' in de betekenis van 'het door de traditie gesanctioneerde geheel van conventionele algeme-

ne typen' hebben vervangen door 'leven' (p. 105). Die bewering komt uit de lucht vallen. Op p. 23 heeft Streng geponeerd dat er vaak 'drie ballen in het spel zijn', als het gaat over de bronnen van de kunstenaar: fantasie, zintuigen, traditie, maar daarna ben ik in haar betoog geen voorbeelden hiervan tegengekomen, ook niet een commentaar van die strekking bij Vosmaers 'stof en geest' op p. 100. J.M. doet niet iets revolutionairs. Hij redeneert (p. 112): in de natuur en in het (menselijk) leven ligt 'het groote boek der Gods-openbaring' open. Blijkens het voorafgaande hoort bij de natuur 'het stof' (wij zouden zeggen de stof) en bij het leven de 'geest'. Hij wil er namelijk bij uitkomen dat de natuur niet het 'leven des geestes' bezit, daarover beschikt alleen de mens. Zowel in de natuur als in het menselijk leven moet de dichter zich met kennis van zaken verdiepen. Het is aan hem om de openbaring der goddelijke gedachte in de op zichzelf onbezielde natuur aan te wijzen, aan hem om in het leven eenheid en harmonie te ontwaren waar de gewone sterveling chaos ziet. De ware dichter van J.M. moet derhalve denker en ziener zijn. Net als de ware dichter van De Clercq moet die van J.M. op de hoogte zijn van zijn tijd en de mensen leiding geven. Dit neemt niet weg dat het verrassend is te lezen dat J.M. ter samenvatting van het dichterschap dat hij voorstaat, als vanzelfsprekend met de term 'realisme' te voorschijn komt.

Ik interpreteer het artikel van J.M., waardoor Streng begrijpelijk verrast was, dus anders dan zij. Voor geen tweeërlei uitleg vatbaar zijn enkele passages die zij onjuist weergeeft. Op p. 109 schrijft zij dat volgens J.M. in de eerste helft van de eeuw overwegend lyrische poëzie is geschreven. Maar J.M. poneert (p. 122) 'de betrekkelijke voortreffelijkheid der lyrische poëzie onzer dagen boven epische of dramatische'. Volgens Streng zegt J.M.: 'De natuurwetenschap heeft laten zien dat de natuur een vijandige macht is die de zwakke mens, het hulpeloze individu, verplettert' (p. 109). Er staat: '[...] dat de eerste indruk, dien de natuur op den wetenschappelijk-onontwikkelden mensch maakt, niet die is van een liefdevolle zorgende moeder, maar van eene vreeselijke, geheimzinnige, schier vijandige macht, onder wier looden schepter de zwakke mensch, de hulpelooze individu verpletterd wordt.' (p. 113). Een onjuist accent legt Streng als zij (p. 305) schrijft dat volgens J.M. de dichter in deze tijd 'niets rest' dan zijn eigen, individuele mening te geven. Nee, als ziener en denker doorziet de ware dichter de chaotische werkelijkheid, kan hij de verborgen eenheid en harmonie laten zien en zo anderen ten leidsman zijn. Een laatste punt: Streng suggereert dat J.M. van de ware dichter sociale bewogenheid eist. Bij herhaling schrijft zij dat J.M. het de plicht van de kunstenaar acht de mensheid naar een betere toekomst te leiden (p. 110, 111, 121, 298). Hoewel het woord 'maatschappij' enkele malen valt, is er bij J.M. geen sprake van zoiets als 'sociale' poëzie, hij heeft het oog op de geestelijke nood van de samenleving, daaraan moet de ware dichter te pas komen.

Ongetwijfeld bekoord door de verrassende aanwezigheid van dit 'vliegend blaadje' in de *Vaderlandsche letteroefeningen*, toont Streng zich geneigd J.M. als vooruitstrevender voor te stellen dan zijn artikel wettigt. Dat is jammer, vooral omdat 'Iets over de poëzie in de negentiende eeuw' een vrij belangrijke rol speelt in haar betoog en zij er herhaaldelijk op terugkomt.

In hoofdstuk 12 poogt Streng verklaringen te vinden voor de langzame start van de term 'realisme' voor esthetisch gebruik. Terecht wijst zij op de filosofische afkomst ervan als een eerste belemmering, maar zij gaat een stap verder. Met name

theologen zouden door hun opleiding weet gehad hebben van die afkomst - reden voor het ontbreken van hun namen in de periode 1855-1859 - terwijl juristen als Opzoomer en Vosmaer 'ongehinderd door enige schoolse kennis' om die reden de term wel zouden hebben kunnen hanteren. Als Opzoomer in 1858 dit voor het eerst doet, is hij inmiddels 12 jaar hoogleraar in de wijsbegeerte! Streng zelf heeft trouwens eerder al twee plaatsen uit zijn werk aangehaald waaruit kennis van het filosofische begrip 'realisme' blijkt (p. 112). Inderdaad, colleges in de filosofie waren voor juristen niet verplicht en voor theologen wel, maar ook Vosmaer lijkt er de man niet naar om 'realisme' uitsluitend als esthetische term te kennen.

Als veel woorden op -isme zou realisme, aldus Streng op zoek naar andere belemmeringen, het odium hebben gehad van nodeloos gewichtig taalgebruik of vermeden zijn als barbarisme, terwijl ook de veelal negatieve lading van woorden op -isme een rol zou hebben gespeeld. Er blijven, hoeveel er inmiddels overhoop gehaald is, nog enkele voor de hand liggende vragen over. Hoe valt te verklaren dat de vroege gebruikers van de term daar geen enkele moeite mee lijken te hebben en zich er nooit voor excuseren? Anderzijds, is het niet overduidelijk dat er genoeg auteurs waren die de term niet nodig hadden om de zaak en het probleem van de werkelijkheid in de literatuur te bespreken? En ten slotte: hoe is het 'idealisme' vergaan? Is dat eerder ingevoerd en frequenter gebruikt? Naast 'idealisme' staan 'ideaal' en 'idealiseren', 'realisme' als nieuweling in esthetische kwesties moest een dergelijke steun ontberen.

In hoofdstuk 13 beantwoordt Streng de vraag, die inmiddels ook bij de lezer gerezen is, of 'realisme' inderdaad een sleutelbegrip is. Zij geeft toe dat het niet als zodanig kan gelden als de eis wordt gesteld dat de term centraal staat in de contemporaine discussie, maar - wat rekkelijker - wèl in zoverre als hij verbonden is met één van de kernproblemen van de periode. Als kernprobleem in het derde kwart van de negentiende eeuw ziet zij, dat de idealistische kunsttheorie heeft uitgediend en is ingehaald door een nieuwe praktijk. 'De term "realisme" is een factor en een indicator van dit proces van bewustwording en verandering'. (p. 335) Daarmee krijgt 'realisme' het gewicht van een 'grondbegrip' in de opvatting van de begripshistoricus Kosellek. Dit gedeelte en het vervolg ervan op p. 335-336 zijn moeilijk controleerbaar. Streng argumenteert niet, maar poneert stellingen. Ten dele gaan die terug op eerder in noten gedane uitspraken (vergl. p. 204 noot 49 en 50; vergl. p. 207 noot 60 voor de bewering op p. 335: 'Door de revoluties van 1848 raakte iedereen er echter van overtuigd dat een zuivere theorie niet alleen onpraktisch is, maar ook gevaarlijk kan zijn.' (in de noten spreekt Streng nog niet van 'iedereen'). Ten dele berusten ze op een artikel van Streng uit 1992 'Het dualisme van geest en stof. Esthetica in Nederland in het tweede kwart van de negentiende eeuw', maar in geen van beide gevallen geeft Streng zelf verwijzingen. Bewijzen voor het epistemologisch karakter van de esthetische problematiek in het derde kwart van de eeuw in Nederland voert zij niet aan. Zij verwijst alleen naar secundaire literatuur hierover t.a.v. de situatie in Frankrijk en Duitsland.

In een volgend onderdeel van dit slothoofdstuk geeft Streng een volledig overzicht van de beperkingen die zij zich heeft moeten opleggen:

- geen verwante termen en tegenbegrippen onderzocht;
- afzonderlijke critici konden niet voldoende tot hun recht komen;
- belangrijke auteurs ontbreken vrijwel (Pierson, Huet, Van Vloten);

- belangwekkende verhandelingen ontbreken van sommige schrijvers die wel behandeld zijn als hun schrifturen de gezochte term bevatten;
- belangrijke discussiepunten als doel en functie van de kunst zijn niet besproken;
- buitenlandse invloed is niet onderzocht.

Het zou hoogst onbillijk zijn al deze beperkingen Streng aan te rekenen. Maar of de strikte keuze voor 'realisme' alléén gelukkig is geweest, betwijfel ik ten zeerste. Vooral hoofdstuk 10, waarin Streng 'een min of meer samenhangend overzicht' nastreeft van 'die aspecten van de letterkunde die in verband worden gebracht met het "realisme"' (p. 292 noot 2) doet met zijn vlak, opsommend karakter het gemis voelen aan een bredere oriëntatie: de verwante begrippen en het tegenbegrip 'idealisme'. Waren die in het onderzoek betrokken dan had het nodige reliëf aangebracht kunnen worden en waren onmisbare figuren - onmisbaar om hun stem in de discussie - als Pierson, Huet, Multatuli en Van Vloten niet aan de zijlijn gebleven of helemaal uit het gezicht verdwenen.

De verdienste van deze dissertatie ligt in de verzameling van de vindplaatsen en wat daaruit blijkt: 'realisme' kan van alles betekenen, heeft vele connotaties en zelfs de betekenis per auteur staat niet altijd vast. Over de waarde die het boek heeft als bijdrage aan de Nederlandse kunstgeschiedenis kan ik niet oordelen, maar ook voor de literatuurhistoricus vormen de kunstbeschouwingen die de revue passeren met de afbeeldingen erbij, zeer interessant vergelijkingsmateriaal.

Margaretha H. Schenkeveld

Nederlands toneel in het fin de siècle, 1890-1900 / M.G. Kemperink. - Amsterdam: Amsterdam University Press, cop. 1995. - 202 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-5356-145-5 Prijs: ƒ 39,50

Na *Van observatie tot extase*, haar proefschrift over het sensitivistische proza rond 1900, heeft M.G. Kemperink nu een boek gepubliceerd over het Nederlandse toneel in het laatste decennium van de negentiende eeuw. Daarmee schenkt ze aandacht aan een kunsttak die door historici meestal nogal stiefmoederlijk behandeld wordt. Doorgaans speelt het toneel slechts een marginale rol in literatuurhistorische beschouwingen, waarbij dan bijna uitsluitend de aandacht gericht is op de thematiek van de stukken. Kemperink verzet zich tegen de neerbuigende houding die men ten opzichte van het toneel in de negentiende eeuw inneemt. Ze probeert 'op een neutrale wijze de ontwikkelingen te beschrijven die de theorie en de praktijk van het Nederlandse toneel in de jaren negentig hebben doorgemaakt'. Ze laat zien dat het toneel in deze periode een aantal ingrijpende en ook voor de twintigste eeuw belangrijke ontwikkelingen doormaakte.

In de jaren negentig plukte het toneel in Nederland eindelijk enige vruchten van de inspanningen die men zich al enkele tientallen jaren getroostte om de zaken op een hoger peil te brengen. Wat ontbreekt in Kemperinks studie is een beschouwing over de motivatie die daarbij een rol speelde. Een aantal intellectuelen vond namelijk dat het toneel de meest getrouwe afspiegeling vormde van het nationale karak-

ter. Een krachtig toneelleven was tegelijkertijd een waarborg tegen bedreigingen van de nationale onafhankelijkheid en een sterk middel om tot het volk te spreken.

Kemperink wijdt haar eerste hoofdstuk aan een schets van het toneelleven in Nederland in 1890. Ze bespreekt de toneelsteden, de theaters, de gezelschappen, de heersende regie-opvatting en het repertoire, dat voornamelijk bestond uit salondrama's en melodrama's. Vervolgens schenkt ze uitgebreid aandacht aan de twee nieuwe tendenzen die in het besproken decennium spraakmakend werden: het naturalistische en het symbolistische toneel. Beide stromingen krijgen twee hoofdstukken. Eerst komen de ontwikkelingen in het buitenland aan de orde die grote invloed uitoefenen in Nederland. Wat het naturalistische toneel in Nederland aangaat: dit ontving in zijn opvoeringspraktijk belangrijke impulsen van Le Théâtre Libre van André Antoine, dat enkele malen voorstellingen gaf in Nederland. Het repertoire veranderde onder invloed van Ibsen. In Nederland is de tendens naar een meer realistisch toneel verbonden met het optreden van een drietal nieuwe toneelgezelschappen: De Vos en Van Korlaar, Kreukniet en Poolman en De Nederlandsche Tooneelvereeniging. In ieder hoofdstuk analyseert Kemperink één of meer stukken als representant van de geschetste ontwikkelingen. Bovendien probeert ze een synthese te geven van de naturalistische en symbolistische toneelliteratuur in Nederland door een profielschets te geven van de Nederlandse stukken die geschreven en opgevoerd werden. Op basis van een veertigtal stukken wordt het naturalistische toneelstuk voorzien van dominante karaktertrekken: de stukken spelen in de eigen tijd, in behandeling van tijd en ruimte wordt gestreefd naar natuurlijkheid, het werken met symbolen, de deterministische visie op de mens, het elimineren van ‘onhoorbare terzijdes’, enzovoorts.

Het symbolistische toneel is uiteraard verbonden met het optreden van Maurice Maeterlinck en het Théâtre de l'Oeuvre van Lugné-Poe en met bepaalde, meer symbolistische stukken van Ibsen. In Nederland werd het met name verdedigd door een aantal jongere kunstenaars rond *De Kroniek*. André Jolles en Jan Kalf waren de critici, terwijl A. Molkenboer met *Mincelyn* een proeve gaf van de gemeenschapskunst die hij voorstond. De oogst aan symbolistische stukken is aanzienlijk kleiner dan die van naturalistische signatuur. Ze kenmerken zich onder andere door een voorkeur voor poëzie, afwezigheid van natuurgetrouwe dialogen, een vage situering in ruimte en tijd en het voorkomen van meer allegorische dan psychologisch uitgediepte personages. Behalve aan Maeterlinck ontleent dit toneel een en ander aan de klassieke tragedie en het renaissance-drama.

In een korte slotbeschouwing plaatst Kemperink de toneelliteratuur nog binnen de algemene literaire ontwikkelingen van de periode.

Nederlands toneel in het fin de siècle is een heldere en overzichtelijke studie, die door de auteur nadrukkelijk als ‘een verkenning’ gepresenteerd wordt. Ongetwijfeld valt er wel een en ander aan te vullen en nader te preciseren. Zo merkt ze bijvoorbeeld op, dat de geschiedenis van het niet-realistische toneel in haar periode er een is van kleinere en grotere experimenten, die vaak door amateurs uitgevoerd werden en in incidentele voorstellingen hun beslag kregen. Een dergelijke opmerking is ook te maken voor het realistische toneel. Marcellus Emants voerde met zijn amateurtoneelgezelschap Utile et Laetum stukken van hemzelf en anderen op, waarbij hij een strenge regie voerde en een uitbundige hoeveelheid repetities gebruikte om het

door hem gewenste samenspel te bereiken. De opvoeringen van dit gezelschap werden dan ook door critici aan de professionele gezelschappen voorgehouden als voorbeelden van hoe het moest. Zowel door zijn optreden in het Nederlandsch Tooneelverbond als door zijn bemoeienis met de opvoeringen van zijn eigen stukken is Emants' rol waarschijnlijk nog belangrijker dan bij Kemperink blijkt.

Nop Maas

F. Bordewijk: een biografie / door Reinoldus Marcus Vugs. - Baarn: De Prom, 1995. - 380 p.: ill.; 24 cm + Bijlage (XVI p.)
ISBN 90-6801-416-1 Prijs: ƒ 59,90

Aan Multatuli zijn tot nu toe zeven biografieën gewijd. Een achtste, die van H. Brandt Corstius, is al enige tijd in voorbereiding. De eerste en tweede verschenen in 1920, drieëndertig jaar na de dood van E. Douwes Dekker; de derde en vierde in 1937, de vijfde zag het licht in 1976, de zesde in 1979 en de zevende in 1995. Toch was het Brandt Corstius die in 1991 tot zijn verbazing moest vaststellen dat 'vier biografen een Leven van Bordewijk aan het schrijven zijn.' Hij vond dat er 3,5 te veel. Liever zag hij dat die 3,5 neerlandici zich gingen wijden aan vragen als: wat heeft Bordewijk geschreven over het uiterlijk van zijn vijf woon- en werkplaatsen (Amsterdam, Den Haag, Leiden, Schiedam en Rotterdam)? Was Bordewijk een surrealist? Schreef hij ook slechte verhalen? Had hij een voorkeur voor bepaalde klanken? Voor de resterende halve neerlandicus als biograaf zag hij slechts weinig werk in het verschiet. Het enige avontuur van deze vriendelijke, maar zeer afhoudende advocaat was 'dat zijn huis gebombardeerd werd [Den Haag, het Bezuidenhout, 3 maart 1945]. De vijfhonderd andere avonturen verzon hij zelf en zijn in de dertien delen van zijn *Verzameld Werk* te vinden.'[1]

De verzuchtingen van Brandt Corstius ten spijt hebben de biografen in spe sindsdien niet stilgezeten. Ondergetekende bedacht een tentoonstelling over leven en werk van F. Bordewijk, die van september 1991 tot voorjaar 1993 langs bibliotheken en musea ging in o.m. Nijmegen, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam en die vergezeld ging van een eerste, beknopte en geïllustreerde biografie.[2] De reacties mochten er wezen. 'Wat aan materiaal over de schrijvende advocaat bijeen [is] gebracht, mag gerust een opstapje naar een biografie worden genoemd.[...] Behalve vitrines met eerste drukken en handschriften [...] is er ook een groot aantal glaspanelen te zien vol teksten en foto's, die tesamen een goede indruk geven van het leven en werk van Bordewijk, diens culturele belangstelling en de topografische context van zijn romans.'[3] Een recensent van *NRC-Handelsblad* maakte het volgende onderscheid in kennisniveau tussen de bezoekers van de tentoonstelling: 'Wie niets van Bordewijk weet, vindt in de expositie een prachtige leidraad om kennis te maken met het leven en werk van de schrijver: alle eerste drukken zijn verzameld, locaties uit de romans en verhalen zijn op fototableaus aanschouwelijk gemaakt en de kinderen van F. Bordewijk stelden het familiealbum met voor het grote publiek onbekende foto's beschikbaar. Wie al wat van Bordewijk weet, zal opkijken van een aantal curiosa,

zoals Bordewijks sollicitatiebrief aan een verzekeringsmaatschappij uit 1912, een vitrine met modellen van auto's die in zijn werk voorkomen en een brief aan N.A. Donkersloot waarin Bordewijk meldt 'dat hij over het geld van de P.C. Hooftprijs 1953 wel werd aangeslagen, maar nooit heeft hoeven betalen.'[4]

Een tweede aankomend biograaf, Elly Kamp, schreef na haar boekje over Bordewijk en zijn passie voor straatnamen, een artikel over zijn fascinatie door een eigen filmscenario van *Bint*. Haar interesseert vooral *de auteur* Bordewijk, *het beeld* dat hij van zichzelf geeft in zijn werk. 'In Bint zie ik meer de beschrijving van angstobsessies, de angst om zich te verliezen, een thema dat in al zijn werk voorkomt. Ik zie dat als een kenmerk van de auteur, een van de aspecten van zijn persoonlijkheid.'[5] Ed. van Eeden, ook bekend als potentiële biograaf, liep intussen tegen de befaamde familieblokkade op: waarom zouden de kinderen meewerken aan een biografie als de vader te kennen heeft gegeven er geen enkele behoefte aan te hebben? Blijkens een publicatie in *Vrij Nederland* over 'de charmante mopperpot Bordewijk' heeft Van Eeden evenmin het bijltje erbij neergegooid.[6]

Reinold Vugs tenslotte kwam met de eerste echte biografie op de proppen, als dissertatie verpakt zelfs (Tilburg, 1995). Een echte of een halve, zoals Brandt Cortius vreesde? In de persberichten mocht dan wel sprake zijn van 'de eerste grote studie over het leven en werk van deze advocaat/schrijver', van enige diepgaande analyse en interpretatie is bij Vugs weinig terug te vinden. Symbolisch daarvoor is het ontbreken van een register op de besproken werken van Bordewijk. De oorzaak van dit inhoudelijke gebrek werd door Bordewijkkenner J.A. Dautzenberg al gauw opgespoord: 'Het boek eindigt abrupt met de dood van Bordewijk. Over zijn eventuele invloed, de nawerking, de huidige evaluatie van de schrijver wordt niets vernomen. Niets ook over de Bordewijk-hausse die sinds enkele jaren in de literatuurwetenschap aan de gang is. In overeenstemming met dit laatste mist het boek een lijst van geraadpleegde literatuur. Om daar achter te komen moet je de veertig bladzijden noten doorploegen. Doe je dat, dan zie je dat Vugs uit de recente literatuur nog geen twintig studies noemt. Met andere woorden: niet alleen de advocaat komt er in deze biografie bekaaid af, ook de schrijver.'[7] Het resultaat is dus zelfs nog geen kwart biografie. In *Hervormd Nederland* en *Vrij Nederland* waren de reacties gelijkluidend. 'Over zijn privé-leven weten we weinig. Ook de nieuwe biografie geeft geen opheldering.'[8] 'Reinold Vugs loste geen enkel raadsel op van diens duistere kanten.'[9] Of zoals Hans Goedkoop het uitdrukte, naar aanleiding van Vugs' vaststelling dat wie Bordewijks werk leest talrijke aanwijzingen vindt die de wetenschap ondersteunen dat hij gymnasiast is geweest: 'door de verbeelding stelselmatig terug te brengen tot de werkelijkheid weet Vugs ook niet zoveel te maken van de vraag der vragen voor de Bordewijkiaan: wat was er toch voor spanning tussen schrijver en jurist?'[10] Een originele visie hierop had intussen wel Max Pam geventileerd door te stellen dat de steeds weer gemaakte tegenstelling tussen *jurist* en *auteur* er een is die voor Bordewijk niet geldt. Beiden vertegenwoordigen personages waarin *de mens* Bordewijk naar believen kon wegkruipen. Zowel de advocaat als de schrijver was in zijn optreden koel en zakelijk. Emoties waren er wel, maar slechts in onderdrukte vorm. Alleen in situaties waarin het Bordewijk niet mogelijk was een van de twee rollen te spelen, 'kon hij uitgroeien tot een kwaadaardige figuur'. En dit is iets heel anders dan

Bordewijk te beschrijven in termen van een Dr. Jekyll en mr. Hyde, een typering die Vugs hanteert in navolging van onder meer Adriaan van der Veen.[11]

Was Vugs maar zo kritisch met zijn bronnen omgegaan als Max Pam hierboven doet. Duidelijker nog dan Dautzenberg heeft Hans Anten aangegeven hoe heldere Bordewijkkunde hier terugvalt in een duister schimmenspel. De incorporatie van de secundaire literatuur, vooral die uit de jaren tachtig en negentig, is selectief en beperkt. Mythen die al lang geen mythen meer zijn, worden ontmythologiseerd of andersom (Bordewijk was geen kluizenaar, geen dilettant; het Bordewijk-onderzoek staat niet meer in de kinderschoenen).[12]

Aan bepaalde perioden is onevenredig weinig aandacht besteed: de periode van de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld. Ronduit verwarrend is de wijze waarop Vugs het antisemitisme behandelt: nu eens als motief in een literair werk (*De laatste eer*, 1935; *Noorderlicht*, 1948), dan weer als historisch tijdsaspect (opinies van collegaleraren van Bordewijk anno 1915-1916). Moet dit iets suggereren in de richting van de persoon achter het werk?

Minder vaag, zelfs verrassend, maar toch niet helemaal overtuigend is de manier waarop Vugs het debuut van Bordewijk vervroegt naar 1910 of 1907. De initialen F.B. onder ‘een niemendalletje’ in het weekblad *Eigen Haard* zijn toch niet, zolang er geen doorslaggevende bewijzen zijn, exclusief voor Bordewijk?

Ziet Brandt Corstius teveel aanstaande biografen, Maarten 't Hart vindt - gelukkig maar - ‘één biografie van Bordewijk nog niks.’ Veel is nog onopgehelderd, zijn jeugd blijft erg vaag, evenals zijn studententijd en advocatenpraktijk. Neen, die drie andere biografen hoeven allesbehalve bij de pakken neer te zitten. Als aanmoedigend voorbeeld noemt 't Hart drie recente ‘vuistdikke’ biografieën over Trollope (1988, 1990, 1991), een schrijver die voor de Engelse letteren minder belang heeft dan Bordewijk voor de Nederlandse. ‘En dat terwijl er voordien al vijf-en-een-halve biografieën van Trollope verschenen waren.’[13]

S.N. Bakker

Yeats in Holland: the reception of the work of W.B. Yeats in the Netherlands before World War Two / Roselinde Supheert. - Amsterdam [etc.]: Rodopi, 1995. - 321 p., [8] p. pl.: ill.; 22 cm. - (Costerus; n.s., 104) - Ook verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht, 1995.
ISBN 90-5183-916-2 Prijs: ƒ 100, -

In bovengenoemde dissertatie onderzoekt Roselinde Supheert een welgekozen hoeveelheid receptiegegevens met betrekking tot Yeats in Nederland vóór 1940. Welke dat zijn, zal blijken uit het overzicht van de conclusies (p. 233-248).

1. In de Nederlandse anglistiek doet Yeats laat en op bescheiden schaal zijn intree. Dit valt te verklaren uit het overwicht van de historische benadering van de taal- en letterkunde in de anglistiek van vóór de oorlog. Het *new criticism*, waarin juist veel aandacht was voor de latere Yeats, drong in Nederland toen nauwelijks door. Voor zover Yeats hier de aandacht trok, betrof het de ‘romantische’ en ‘Ierse’ dichter. In Nederland is er vóór 1940 slechts één proefschrift te vinden waarin (de Ierse) Yeats ter sprake komt: in 1933 promoveerde Rebecca Brugsma op *The beginnings of the Irish Revival*. De universiteitsbibliotheken toonden vóór 1940 weinig belangstelling voor Yeats' werk; in bloemlezingen en literatuurgeschiedenissen komt zijn naam sporadisch voor, in een blad als *English Studies* al even zelden.

2. In de algemene bladen en tijdschriften is over het algemeen weinig aandacht voor Yeats. Wordt er over hem geschreven dan is dat naar aanleiding van iets buiten-literairs, de Ierse kwestie bijvoorbeeld. Die mocht zich in de sympathie van de Nederlanders verheugen, daarmee de Ierse cultuur en dus Yeats. Als deze in 1923 de Nobelprijs krijgt, wordt er weer over hem gepubliceerd, maar nog steeds blijkt men maar een deel van zijn werk te kennen. Iets beter is dat gesteld in 1939, Yeats' sterfjaar. Toch bleef hij voor de meeste critici een late exponent van de romantiek, veel meer dan een dichter die het nieuwe inluidde.

3. In de Nederlandse toneelgeschiedenis heeft één stuk van Yeats een opvallende rol gespeeld, *The only jealousy of Emer* (1919). Albert van Dalsum, die vernieuwing wenste van het toneel, had het op zijn repertoire gezet, het stuk werd ettelijke malen opgevoerd tussen 1923 en 1926; de toneelspelers droegen maskers door Hildo Krop ontworpen. Door toedoen van P.N. van Eyck kreeg Yeats foto's hiervan te zien en later de maskers zelf, wat hem inspireerde om het stuk te herschrijven onder de titel *Fighting the waves*. In de pers kregen de uitvoeringen ruime aandacht.

4. Het oeuvre van Yeats was zeer goed bekend bij A. Roland Holst, Van Eyck en J.C. Bloem. Zij verzamelden zijn bundels en wisselden informatie over hem uit in hun correspondentie. De eerste twee vertaalden ook poëzie van Yeats, vooral

Roland Holst bracht zijn naam ook in zijn prozawerk ter sprake en Van Eyck correspondeerde met Yeats en familieleden van deze. Het staat vast dat ouderen als Willem Kloos en Frederik van Eeden niet geheel onbekend waren met Yeats, groter was zijn bekendheid bij H. Marsman, J. Engelman en E. du Perron. Temidden van dezen had M. Nijhoff niet mogen ontbreken. Uit de plaatsen in zijn proza waar hij Yeats noemt - altijd in het voorbijgaan - blijkt duidelijk dat hij hem goed las.

Wat Supheert met grote zorgvuldigheid heeft onderzocht, is een opvallend aantal receptiefeiten. Zij weegt die niet. In dat geval zou zij erop gewezen hebben dat de betekenis van Yeats in de Nederlandse letterkunde ondanks het gebrek aan steun uit de academische wereld groot is geweest. Dat zijn bekendheid na 1940 sterk is toegenomen, is ongetwijfeld in hoge mate te danken aan de prominente plaats die Roland Holst lange tijd in de Nederlandse literatuurwereld heeft ingenomen. Supheert bespreekt tot in details hoe diens relatie tot het werk van Yeats zich gemanifesteerd heeft, maar de waardebepaling daarvan laat zij achterwege. In de conclusies rept zij zelfs niet meer van de creatieve receptie door Roland Holst, terwijl zij daarvan in het hoofdstuk over Yeats-Roland Holst wel een overzicht had gegeven aan de hand van publicaties van anderen, vooral Th. D'Haen.

In een appendix geeft Supheert een lijst van de Nederlandse vertalingen van Yeats uit het Interbellum; één van de foto's achterin laat enkele maskers van Hildo Krop zien.

Margaretha H. Schenkeveld

Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde / door R. van Daele. - Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1994. - XVIII, 607 p.; 24 cm. - (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Reeks 3; 42)
ISBN 90-72474-14-7 Prijs niet opgegeven

De jaren 1985-1995 zijn bijzonder vruchtbaar gebleken voor de studie van *Van den vos Reynaerde* en de teksten die in de middeleeuwse Nederlanden direct of indirect uit deze dierenroman zijn ontstaan. Maar liefst vijf proefschriften uit deze periode behandelen een onderdeel van de Reinaertstof. Jonkers opende de rij met zijn studie over de Middellatijnse *Reynardus vulpes* als vertaling/bewerking van de *Reinaert* (*Reynardus en Reynaert* 1985), een jaar later gevolgd door een dissertatie waarin Wackers *Reynaerts historie*, de omstreeks 1400 te dateren bewerking en voortzetting van de *Reinaert*, centraal stelt (*De waarheid als leugen* 1986). Vervolgens verwierf in 1990 Schlusemann haar doctorstitel met een onderzoek naar de verhouding tussen *Reynaerts historie* en de Nederlandse en Engelse prozabewerking, dat een jaar later werd gepubliceerd (*Die* '*Hystorie van reynaert die vos*' *und* '*The history of reynaerd the fox*' 1991), hetzelfde jaar waarin ikzelf een proefschrift voorlegde dat de *Reinaert* analyseert tegen de achtergrond van zijn Oudfranse bronteksten uit de *Roman de Renart* (*Reinaert en Renart* 1991). In 1992 tenslotte promoveerde te Leuven Rik van Daele met grootste onderscheiding op de doctorale thesis *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, welke eind 1994

onder dezelfde titel door de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde werd uitgegeven. Het is dit werk dat hier onderwerp van bespreking vormt.

Centraal onderzoeksobject zijn de toponiemen en andere topografische aanduidingen in *Van den vos Reynaerde* (*VdvR*); Van Daele beoogt na te gaan hoe de ruimtelijke elementen functioneren en de tekst mede structureren. Het boek valt uiteen in een historiografisch deel (p. 1-216) en een analytisch deel (p. 217-542), gevolgd door een bijlage met kaarten (p. 543-550), een literatuurlijst (p. 551-578), een register van eigennamen en een register van besproken plaatsen (p. 581-606).

Deel I, 'De plaatsbepalingen in de Reinaertstudie (1833-1932)' geeft allereerst een historisch overzicht van het traditionele plaatsnamenonderzoek: van het werk van J.F. Willems uit de jaren dertig van de negentiende eeuw tot de synthese van I. Teirlinck *De toponymie van den Reinaert* (1910-1912) en vervolgens tot Wenseleers' recente studie *De pels van de vos* (1993). Diverse wetenschappers hebben zich op dit terrein begeven: J. Grimm, Jonckbloet, Martin, Muller, Stracke, Van Mierlo, Peeters en Gysseling. Maar meer nog is dit het domein van lokale historici, heemkundigen en amateurs en dan vooral (Zeeuws-)Vlamingen. Doel is veelal om door bestudering van toponiemen als Abstale, Belsele, Elmare, Hulsterloe, Hijfte, Vermendois, en het nog immer niet met zekerheid geïdentificeerde Kriekeputte *VdvR* te lokaliseren, te dateren en te interpreteren. Niet zelden spelen ideologische premissen een rol: *VdvR* wordt nogal eens geacht zich af te spelen in de achtertuin van de enthousiaste onderzoeker zelf (in de streek rond Hulst dan wel in het land van Waas). Flaminganten dateerden *VdvR* zo vroeg mogelijk, liefst vóór de Oudfranse *Roman de Renart*; het *lant van Vermendoys* (A 1510) is in deze optiek een indicatie voor een datering in de twaalfde eeuw, toen de streek Vermandois een tijd lang (tot 1186) in het bezit was van Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen. Bij de lokalisering gaat men er verder vanuit dat het in de tekst beschreven landschap een objectieve weergave is van een stukje historisch Vlaams landschap. Niet alleen het klooster Elmare of Kriekeputte, ook bijvoorbeeld de *berch hoech ende lanc* (A 509) en de *riviere* (A 777) kunnen in principe ingetekend worden op een denkbeeldige dertiende-eeuwse kaart van Vlaanderen. Van historisch landschap is het slechts één stap naar bepaalde historische gebeurtenissen in dat landschap die men weerspiegeld ziet in de verhaalgebeurtenissen: *VdvR* opgevat als sleutelroman. Reinaert is dan Raas V, heer van Gavere (Gysseling), is gravin Margareta van Vlaanderen (Peeters), is Zeger III, burggraaf van Gent (De Wilde), is Hendrik de Leeuw, hertog van Saksen (Wenseleers). De balans die Van Daele van anderhalve eeuw Reinaerttoponymie opmaakt, is negatief. Er zijn enkele interessante resultaten geboekt - bijvoorbeeld de gegevens die J. de Wilde ten aanzien van het klooster Elmare boven water heeft gehaald (het klooster verging tijdens de overstromingen van 1375). Het meeste werk staat evenwel op een wankele methodische basis: 'De meest frequente onvolkomenheden in het onderzoek zijn de waardengebondenheid, het schrijven van intuïtieve geschiedenis, het gebrek aan basisvorming, onvoldoende kennis van de bibliografie, het miskennen van wetenschappelijke bevindingen omdat ze niet passen in de eigen these, de onsamenhangendheid van het betoog, de inconsequenties en in vele gevallen de verkeerde uitgangspunten. 80 jaar na I. Teirlinck is de toponiemenstudie qua methode en inzichten weinig geëvolueerd' (p. 186-187). In de laatste dertig bladzijden van deel I worden andere benaderingswijzen bespro-

ken (hfdst. 3); hierin staat uiteraard het proefschrift van G.-H. Arendt, *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos* '*Van den Vos Reynaerde*' (1965) centraal. Volgens Arendt is het Reinaertlandschap geen realistisch, historisch landschap, maar een traditioneel episch landschap, dat 'geactualiseerd' wordt door middel van bij het publiek bekende toponiemen. De fundamentele tegenstelling tussen hofgemeenschap en Reinaert wordt weerspiegeld door de verhaalruimte: (schijnbaar) geordende hofwereld tegenover wildernis. In deze optiek structureert de ruimte het verhaal. De hofdieren raken in hun confrontatie met de vos 'buten weghe'. Nadat hun begeerte door Reinaert is opgewekt kunnen ze niet meer onderscheiden tussen schijn en werkelijkheid en belanden ze in een chaotische ruimte, waar ze worden afgestraft. De 'Raumwechsel' is een metafoor voor hun morele verwildering. De handeling in *VdvR* is opgebouwd uit een reeks conflicten die volgens een min of meer vaste structuur verlopen. De dierenwereld is volgens Arendt een Verkeerde Wereld: Nobels hofgemeenschap blijkt een (morele) wildernis, de wildernis is in werkelijkheid een paradijs - althans voor Reinaert, die eenduidig positief gewaardeerd wordt en zich als enige consequent houdt aan de 'pax naturalis sui generis', de vrede tussen dieren van dezelfde soort, niét aan de kunstmatige, door Nobel opgelegde algemene vrede. Van Daele is vol waardering voor de vernieuwende interpretatie van Arendt, met name voor de ruimtesymboliek, maar heeft twee fundamentele bezwaren. Ten eerste heeft recent onderzoek aannemelijk gemaakt dat de vos geen positief personage is; Reinaert is slecht, net als de overige dierenpersonages. Dit heeft uiteraard consequenties voor de interpretatie van de verhaalruimtes. Ten tweede doet Arendt z.i. de toponiemen te makkelijk af als een oppervlakkig vernis zonder relevantie voor de betekenis van het verhaal.

Deel II is Van Daeles eigen 'Analyse van de ruimte in *Van den vos Reynaerde*'. Hierin poogt hij de historisch-geografische Reynaertinterpretatie te verbinden met Arendts symbolische interpretatie van de ruimte. Tevens worden ruimte en handeling in *VdvR* intertekstueel beschouwd: in vergelijking met de hoofse ridderroman en met de voorbeeldtekst, *Le Plaid*.

Voor wat betreft de Oudfranse brontekst neemt Van Daele stelling tegen mijn hypothese dat Willem heeft gewerkt met twee versies van *Le Plaid*, 'BH' en 'ADFGN'; hij acht een gecontamineerde grondtekst waarschijnlijker, die het best bewaard zou zijn in handschrift *a* (hfdst. 1). Ik ben vooralsnog niet overtuigd. Inderdaad heeft hs. *a* net als *VdvR* een aantal eigenaardigheden uit de twee versies gecombineerd, maar lang niet alle. Bovendien zijn in geen enkel handschrift met *Le plaid* (elementen uit) de twee versies van Renarts ontsnapping aan de terechtstelling gecombineerd, zoals in *VdvR*: alle Oudfranse handschriften behalve *B* en *H* bevatten de oorspronkelijke (meer consistente) versie van Renarts veroordeling en begenadiging. Vanuit Van Daeles optiek is het wel begrijpelijk dat hij verzen uit *Le plaid* vooral citeert volgens Fukumoto's editie (1991) van handschrift *a*. Deze editie is in de praktijk evenwel onbereikbaar, want gepubliceerd in het *Bulletin de l'université Soka*, een Japanse periodiek waarvan in Nederlandse bibliotheken, voorzover mij bekend, geen exemplaar aanwezig is. Aangezien Van Daele waar *a* niet voldoet toch al citeert uit Roques' editie van *B*, had hij deze editie beter kunnen combineren met de veel bereikbaardere edities van *A*. Dat zou de lezer praktische controleerbaarheid

geboden hebben in plaats van theoretische.

Van Daele gebruikt bij zijn eigen analyse van de ruimte in *VdvR* de resultaten van gelijksoortig onderzoek in andere middeleeuwse romans:

> De middeleeuwse roman gaat over de ruimte en de verovering van de ruimte. Hij wordt geregeerd door de dwanggedachte van het verschil. In de hoofse ridderroman is dat de dualiteit hoofs-onhoofs. De basisoppositie is het conflict tussen twee kernen, twee werelden met vaste centra. Wanneer deze werelden met elkaar in conflict komen, krijgt ook de grens tussen beide werelden een belangrijke functie. De grens verdeelt de romanruimte in tweeën, in twee subwerelden met een eigen interne structuur. Het kwaad komt in de middeleeuwse roman vanuit de vreemde wereld, de open wereld, de ongebaande wereld. De bewoners van die vreemde wereld kunnen normalerwijze in de bewoonde wereld alleen een plaats krijgen wanner ze er zich aan de normen hebben aangepast. (p. 266)

Een dergelijk comparatistisch uitgangspunt is zinvol bij middeleeuwse literatuur. Meer moeite heb ik met het daarbij gehanteerde instrument, het structuralistischsemiotisch analysemodel van Greimas dat Van Daele aanpast en toepast op *VdvR*. Kort gezegd analyseert dit model een verhaal (of delen ervan) op abstract niveau als bestaande uit een Subject (held), die een viertal fasen doorloopt (Manipulatiefase, Competentiefase, Performantiefase, Sanctiefase) teneinde een Object te verwerven (opdracht te vervullen). Van Daele gebruikt dit model om *VdvR* te vergelijken met de Arturroman (2.2) en zijn conclusies in hoofdstuk 3 een theoretische onderbouwing te geven, maar het werkt mijns inziens eerder storend dan verhelderend.

Het greimasiaanse model ontneemt de lezer het zicht op aanzienlijke verschillen tussen de Arturroman en *VdvR*. Het negeert bijvoorbeeld het feit dat de hofwereld in *VdvR* op verhaalniveau - anders dan in de Arturroman - niet in oppositie staat tot een Andere Wereld: het rijk van Nobel omvat ook de wereld van de vos. Reinaert is immers een vazal van koning leeuw en dit maakt de oppositie tussen koning en vazal tot een *intern* conflict binnen de hofgemeenschap. Een dergelijk conflict hoort eerder thuis in de Karelroman (m.n. in de zgn. ‘epics of revolt’) dan in de Arturroman. De tweedeling in de ruimte van *VdvR* bevindt zich niet op een feodaal-narratief maar moreel-psychologisch niveau.

In hoofdstuk 3 analyseert Van Daele de literaire ruimte eerst als een statisch fenomeen (de basisoppositie hof-hol, het dorp als tussenruimte) en vervolgens in zijn dynamiek met de handeling (tussen hof en hol): vertegenwoordigers van de hofgemeenschap delven in de verbale confrontatie met de listige en boosaardige vos het onderspit, raken het zicht op het verschil tussen schijn en werkelijkheid kwijt (geregeld weergegeven als een ruimtelijk ontsporen) en belanden in een tussenwereld (dorp, klooster) waar ze worden afgeranseld. De toetsing aan het greimasiaanse model in de conclusies is eigenlijk overbodig; regelmatig krijgt de lezer de indruk dat het model wordt toegelicht aan de hand van *VdvR* in plaats van dat het model iets toevoegt aan onze kennis over de tekst. Maar tevens is dit het beste hoofdstuk, met vele waardevolle observaties. Ofschoon sommige reeds eerder naar voren zijn gebracht is het de grote verdienste van Van Daele dat hij elk detail kritisch weegt en weet in te schakelen in zijn eigen synthese. Hij blijkt dan ook zeer goed thuis in de uitgebreide literatuur over *VdvR* èn de Oudfranse ‘matière

renardienne’. Tot het sterkste van de dissertatie behoren de bladzijden waarop hij aannemelijk maakt dat

de voorstelling van de ruimte, met name Reinaerts hol, verband houdt met de perceptie van het dier dat er zich bevindt (p. 405, 424, 435, 515-517), en de bladzijden waarop hij de literaire functie van de toponiemen Hulsterloe en (vooral) Kriekeputte zorgvuldig en overtuigend demonstreert (p. 477-504).

Terecht benadrukt Van Daele ook het belang van de taal, met name van Reinaerts listig, misleidend en destructief spreken. Wel wordt er naar mijn mening soms te weinig onderscheid gemaakt tussen het niveau waarop de auteur/verteller communiceert met het publiek en het niveau waarop de personages met elkaar spreken. Niet altijd begrijpen de dieren, als het publiek, de reikwijdte van hun woorden (dramatische ironie). Reinaert wel? Geeft de vos werkelijk door inwendige tegenspraak zijn tegenstanders de kans om aan hem te ontsnappen (p. 395, 453); ook aan het hof (p. 503), waar hij volgens Van Daele bewust naar toe is getrokken om de hoofse (schijn)orde te ontmaskeren (p. 537)? Reinaerts boosaardigheid neemt dan onaardse vormen aan. Het zou de confrontaties tot een schijnvertoning maken en Reinaert tot een personage 'hors catégorie'. Wackers' bezwaar tegen een positieve Reinaert (de vos hoort in dezelfde negatieve categorieën thuis als de hofdieren, want alle verbeelden beestachtig menselijk gedrag) geldt mijns inziens ook voor een duivelse Reinaert.

Van Daele eindigt met een uitdagende hypothese: 'Reynaerts discours is één grote val. Wie niet oplet, laat zich strikken. Niemand is tegen de vossetaal bestand, ook de toehoorder niet'. De sympathie voor de vos is de val die de auteur voor zijn publiek klaarzet. 'Door de bewondering voor Reynaerts list, door de fascinatie voor zijn talig meesterschap, door de knappe retoriek [...] wordt de lezer of toehoorder gegrepen (p. 537).' Het is een visie die enerzijds extreem en enigszins postmodern aandoet maar anderzijds de discussie over de vraag of Reinaert schurk of schelm is, in belangrijke mate nuanceert. Dat Rik van Daele ook elders zijn lezers herhaaldelijk weet te 'strikken' is niet het gevolg van hun onoplettendheid maar van de wetenschappelijke 'Reinaerdie' van de auteur.

A.Th. Bouwman

Het Ridderboec: over Middelnederlandse literatuur en lekenvroomheid / Geert Warnar. - Amsterdam: Prometheus, 1995. - 241 p.; 22 cm. - (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen; 10) ISBN 90-5333-311-8 Prijs: ƒ 39,90

In de grote stroom van de Middelnederlandse geestelijke werkjes en werken, voor verreweg het grootste deel geschreven voor religieuzen en semi-religieuzen, staat het *Ridderboec* apart. Ook dit boek is geschreven om de mens te helpen zich door een deugdzaam en vroom leven op een zalig uiteinde voor te bereiden. De geadresseerde is evenwel geen religieus noch een vorstelijke opdrachtgever, maar een hooggeplaatste leek met opvallend religieus-theologische interesse. Hoe en met hoeveel toewijding de auteur zich aan deze unieke situatie heeft aangepast, beschrijft en verklaart Geert Warnar in de vijf hoofdstukken van zijn voortreffelijke dissertatie.

In het eerste behandelt Warnar de overlevering van het *Ridderboec*, zo genoemd in een excerpt van 1577 uit het klooster van de Benedictinessen te Vorst bij Brussel. Het eni-

ge volledige handschrift van circa 1410-1415 stamt vermoedelijk uit Groenendael. Daarna geeft Warnar een overzicht van inhoud en structuur. Beginnend bij de kerkelijke geloofswaarheden, welke de middeleeuwse auteur uit de Latijnse semi-wetenschappelijke literatuur putte, bereikt hij het hoogtepunt van zijn lering in een zeer uitvoerige Onzevader-expositie. Deze vertoont opvallende punten van overeenkomst met dergelijke commentaren van Pomerius (1411-1421 te Groenendael), zodat men zich kan afvragen of deze wellicht de auteur is geweest, maar met zekerheid valt dit niet te stellen. De hele indeling van het werk wijst erop dat deze lering moet bijdragen tot toenemende verinnerlijking van de vroomheid van de ridder; de meest voor de hand liggende weg voor een ontwikkelde leek uit de bovenlaag van de maatschappij.

Het tweede hoofdstuk van Warnars studie behandelt didactiek en devotie en combineert vroomheidstheologie, zieleleer, zondeval en verzoening, Onzevader-uitleg alsook programma's voor een vroom leven. Het valt op hoe de auteur van het *Ridderboec* zijn vroomheidsleer voor deze ridder meer gebaseerd heeft op de ontwikkeling van het individuele zieleleven dan op catechistische onderwijzingen. Zo gaat hij in op de genadeleer tot welhaast het mystieke toe. Hij wijst naar meditatie en eigen verantwoordelijkheid, of zoals Warnar het formuleert: ‘anders dan in [Dirc van Delfts] *Tafel* en [in] *Fundament* [*vanden kerstenre ghelove*] ligt het accent in het *Ridderboec* veel minder op de collectieve genademiddelen en meer op de eigen verantwoordelijkheid voor de religieus-mentale huishouding’ (p. 57). Het betoog veronderstelt doorlopend een middeleeuwse lezer niet alleen van hoge rang maar ook met meer dan gewone belangstelling voor deze zaken en een vrij hoge ontwikkeling, aan wie een tractaatje over barmhartigheid, een opsomming van de tien geboden e.d. niet zou voldoen. De auteur past zich steeds aan bij de behoefte van de lezer.

Dat een dergelijk werelds heer er een sterke ‘eigen wil’ op na hield, lag voor de hand. Deze moet echter met Gods genade beteugeld worden. De eigen verantwoordelijkheid, het eigen geweten gesterkt door meditatie en vooral het gebed moeten deze in goede banen leiden. De auteur van het *Ridderboec* benadrukt verinnerlijking en niet zo zeer versobering; zijn stijl blijft ook hier zeer retorisch, scherp afgetekend tegen het gewone geestelijke proza voor de eenvoudige non, convers of leek. In hoeverre de lezer met de auteur wilde meegaan, wordt niet duidelijk. De schrijver brengt tot slot zijn sterkste wapen in het vuur: zijn commentaar op het Onzevader. De kern van dit gebed is voor hem de glorie Gods ‘des eeuwigs levens’; hierom bidt men voor de zielen in het vagevuur, voorts om genade ook voor hen die nog leven. Gods glorie is het begin van een vloed van vreugde welke altijd stroomt tussen de Drie Personen. God laat deze uitvloeien (p. 68) in de zielen in het hiernamaals die Hem steeds danken, loven en eren. De mens kan in zijn gebed hiertoe bijdragen en zo Gods glorie vermeerderen, zowel voor levenden als gestorvenen. Hier moet de ridder zich aan gaan wijden; hiervan - vooral ook van de plicht tot naastenliefde - moet hij alle consequenties overdenken - als hij tenminste de tijd had. Zo geeft het *Ridderboec* een uniek voorbeeld van een meer pragmatische vroomheidsleer voor een in de wereld hoog geplaatste persoon die in zijn eigen situatie wellicht moeizaam een weg zocht naar een intenser geloofsleven.

Hoofdstuk III van Warnars boek gaat over de zeven hoofdzonden, zondenspiegel, zedepreek en standenkritiek, monastieke mentaliteit en maatschappelijke moraal. Terecht merkt Warnar (p. 70) op hoe beangst de auteur is voor het zielenheil van de

ridder omdat de immorele wereld om hem heen hem zo gemakkelijk tot zonden kan verleiden. De auteur, zich bewust dat hij niet voor een kloosterling maar voor een leek schrijft, wil zich kennelijk niet al te categorisch uitdrukken noch te veeleisend, wetend dat de ridder nog andere besognes heeft. Hij laat zich echter volkomen in de felste bewoordingen gaan, wanneer hij de zonden en de handel en wandel van de hoge heren, geestelijk zowel als wereldlijk, op de korrel neemt. Vlijmscherp beoordeelt hij allerlei misstanden, welke hij goed heeft gekend. Uit zijn kritiek spreekt een nieuwe maatschappelijke moraal. Zijn opvattingen hoe het niet moet in de wereld, vinden we later bij vele middeleeuwse 'dichters, didactici en predikers die de sociale neergang beschreven' (p. 104) en bestreden terug; zijn burgerlijk-clericale pragmatiek levert een 'nieuwe moraal' die echter diep geworteld is in de christelijke ethiek. Daarom moet voor de ridder de tegenspraak tussen wereldzucht en godsvrucht in zijn milieu een voortdurend klemmend dilemma zijn geweest - echter ook voor de auteur om zijn eigen wit-zwart tot voor beiden aanvaardbare nuances bij te kleuren.

In hoofdstuk IV: 'Vroomheid en retorica', behandelt Warnar functionaliteit en stilering, allegorie en de retorica van het *Ridderboec*. De auteur moet zeer vertrouwd zijn geweest met de Latijnse retoriek: uitroep, vraag, vergelijking en directe aanspraak vinden we telkens terug. De allegorie, het gevecht tussen christelijke en duivelse strijdmachten waar de ridder zich op moet voorbereiden, is zeker gebezigd omdat deze stijlvorm populair was geworden. De auteur sierde deze nog op met de introductie van allerhande personificaties welke men in een gevecht niet direct zou verwachten (Koningin Rede, Meester Wil) en met verzen. Het is alles literaire stilering om de ridder te boeien (p.123). Telkens voelen we ons verplaatst in rederijker-sfeer en knap illustreert Warnar de uitwisseling in deze tussen wereldlijke en geestelijke milieus en weer vraagt hij aarzelend: was Pomerius de auteur? Deze gewezen onderwijzer, later secretaris van de hertogelijke rentmeester (dus wellicht goed op de hoogte van de in het *Ridderboec* gehekelde wantoestanden), was heel duidelijk in retoriek geïnteresseerd (p. 131). Helaas, we kennen schrijver noch ridder bij naam noch hun onderlinge relatie. De vaak herhaalde aanspreekvorm 'lieve vrient' zegt in dit voornamelijk in briefstijl geschreven boek ook niet veel.

In hoofdstuk V gaat Warnar nog dieper op deze en aanverwante problemen in. Het is duidelijk dat de auteur van het *Ridderboec* van de ridder graag een kloosterling zou hebben willen maken maar het is even evident dat dit hem niet lukte. Nergens vinden we één persoonlijke reactie van de ridder. We moeten met Warnar naar zijn persoon en opvattingen blijven raden. Was deze mogelijk een van de heren die graag op Groenendael verbleven zonder hun wereldlijke positie op te geven. Was hij soms Engelbrecht van der Marck? (p. 154 vlgg.) Nergens een spoor dat deze of een der anderen om dit boek gevraagd heeft. Ik acht het zeker niet onmogelijk dat de leiding van Groenendael de opdracht hiertoe heeft gegeven om lectuur voor deze heren te hebben. In zijn proloog schrijft de middeleeuwse auteur dat hij uit 'Caritaten' (p. 163) dit boek heeft gemaakt. Hier zet Warnar vraagtekens bij. Hoopte de auteur soms biechtvader te worden of op een andere genoegdoening? Vast staat dat de onbekende schrijver die geen opdrachtgever noemt, het als zijn goddelijke opdracht zag zijn van Jezus ontvangen kennis aan de ridder over te dragen om hem klaar te maken voor de goede strijd voor zover dat in hun beider vermogen lag. Dit klinkt

geloofwaardig. Hoe bezield en bezielend schrijft hij over de kracht van het gebed, in zijn allegorie gepersonifieerd tot bode van God. Op p. 70 vraagt Warnar zich al af of de auteur mogelijk lid is geweest van een gebedsbroederschap. Maar ook daar kan hij geen antwoord op geven. De auteur van het *Ridderboec* heeft zijn hele werk door geworsteld met de opgave een hooggeplaatste leek tot zo intens mogelijke spiritualiteit te brengen zonder hem door te grote kloosterlijke gestrengheid af te schrikken. Of om Warnar te citeren: 'het *Ridderboec* is inhoudelijk, stilistisch en sociologisch een bijzondere representant van de Middelnederlandse kloosterliteratuur voor een diepzinnige lekenvroomheid' (p. 168). Een ongewoon moeilijke combinatie welke Warnar op scherpzinnige wijze heeft verduidelijkt.

J.M. Willeumier-Schalij

Pieter Boddaert en Rutger Schutte: piëtistische dichters in de achttiende eeuw / Steven Dirk Post. - Houten: Den Hertog, 1995. - 477 p.: ill.; 23 cm

ISBN 90-331-1096-2 Prijs: ƒ 49,50

Nooit geweten dat het rijmpje, zo eindeloos geciteerd in piëtistische preken, een schepper had:

> Waarom hebt ge my verkoren
> Waarom was 't op mij gemunt/
> Daar zovelen gaan verloren/
> Die Gij geen ontferming gunt?

Maar na lezing van het proefschrift *Pieter Boddaert en Rutger Schutte; piëtistische dichters in de achttiende eeuw* weet ik beter: het is een (variant) gedichtje van de hand van de achttiende eeuwse stichtelijke dichter Pieter Boddaert. Ik kom niet alleen dit te weten. Steef Post neemt me als lezer bij de hand en leidt me rond in het onbekende landschap van de piëtistische gedichtenbundels die tussen 1700 en 1800 verschenen zijn. Onderweg doet hij twee 'proefboringen', naar het leven en de werken van Pieter Boddaert en Rutger Schutte, de piëtistische dichters die toonaangevend in hun eigen tijd zouden geweest zijn. Ik sta te kijken van wat hij als gids opgraaft. Beslist geen molshoopjes, maar twee imposante bergen van biografisch en bibliografisch materiaal. Met stijgende interesse zie ik wat hij over de bijdrage van Schutte aan de Nederlandse Psalmberijming van 1773 naar boven haalt. Bij wijze van 'toepassing' voert hij ook nog een uitgebreid 'grondonderzoek' uit: een thematische vergelijking tussen de gedichten van beide dichters. Tenslotte laat hij nog een samenvatting, uitgebreide bijlagen in de vorm van genealogische tabellen, bibliografische overzichten van het werk van de besproken auteurs, een incipit-register, aangehaalde literatuur, een *summary*, registers, afkortingen en een *curriculum vitae* volgen. We zijn dan vierhonderdzevenenzeventigbladzijden verder.

Met dit proefschrift wilde Post het vrijwel onbekende gebied in kaart brengen van de Nederlandstalige stichtelijke poëzie uit de achttiende eeuw. Hij baseert daarbij zijn onderzoek op de 'voorwerken' van gedichtenbundels die in de inventarisatie van

Ad Ros gekarakteriseerd zijn als ‘publicaties met een bevindelijke of puur stichtelijke strekking uit de sfeer van de Nadere Reformatie’ of ook wel als gedichten die in de ‘gereformeerde piëtistische traditie’ staan (p. 21). Deze gedichten werden thuis en op ‘gezelschappen’ gelezen en gezongen voor ‘persoonlijke meditatie en onderlinge bemoediging’ door arbeiders en advocaten, predikanten en dienstmaagden. De beide piëtistische dichters in dit boek behoorden tot de betere kringen: Pieter Boddaert was in het dagelijks leven adcocaat te Middelburg en Rutger Schutte was jarenlang predikant in Amsterdam. Beiden waren actief lid van dichtgenootschappen. Schutte werkte verder ook mee aan de psalmberijming van 1773, een berijming die in sommige Nederlandse kerken nog steeds gezongen wordt.

Post levert met dit boek, zo zegt hij, bouwstenen voor een genrebeschrijving. Voordat ik daar een kritische kanttekening bij plaats, eerst dit. Als hij opmerkt dat piëtische gedichtenbundels in de achttiende eeuw de markt overspoelden en dat in grafieken duidelijk maakt (p. 19-21), dan had ik ook graag willen weten hoe groot het percentage piëtistische bundels is ten opzichte van het totale aantal gedrukte gedichtenbundels in de achttiende eeuw. Een kwestie van perspectief vind ik.

Hét onderscheidende kenmerk van piëtistische gedichten is volgens Post het ontbreken van mythologie en mythologisch taalgebruik. Echte piëtistische dichters zouden alle schijn vermijden en dus geen mythologie gebruiken in hun gedichten. Piëtistische gedichten zouden zelfs anti-mythologisch zijn (p. 46v). Dat is volgens hem de juiste toetssteen om het genre af te bakenen en, in één adem ook maar, om piëtistische dichters uit te kennen. Zo vallen dichters als Cats en Huygens er buiten (die zouden te weinig aan sluiten bij de gereformeerde devotionele literatuur, p. 21) en zo wordt de dichter Arnold Moonen op grond hiervan niet tot de piëtistische dichters gerekend. Hij zou teveel flirten met het heidendom als hij de ‘kwaliteiten van de zangeres Jongkvrou Magdalene Knoop, met die van figuren uit de mythologische wereld, zoals de Sirenen, Orpheus, en Amphion’ vergelijkt (p. 50). Post citeert op pagina 238 Schutte om nog eens aan te tonen dat mythologie in piëtistische gedichten taboe was:

> In der daad, men kan niets walgelijker en zotter bedenken, om van 't Godonteerende dat elk in 't oog loopt niet te spreeken, dan dat een Dichter die den naam van een' Christen heeft, geduurig de heidensche helden, Goden, Godinnen, Zangberg, hoefbron, en meer dergelijke beuzelingen in den mond heeft, en daar meê, zelfs in een Bijbelsch Zededicht, zijn papier bekladt.

Maar hoe zit het dan met Anna Maria van Schurman? Juist de dichter Rutger Schutte vindt volgens Post op pagina 242 dat ‘Anna Maria Schurman’ een van de voorbeeldige ‘zangeressen in ons gezegend Nederland’ is. Mogelijk kende Schutte slechts de enige gedrukte bundel met Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman *Uitbreiding over de drie eerste capittels van Genesis, Beneffens een vertoog van het geestelyk huwelyk van Christus met de gelovigen. Beide in Zinrijke Digtmaat t'zamen gesteld*, *door wylen Juffer Anna Maria van Schuurman. Nu eerst na het Originele handschrift gedrukt*. Deze bundel was in 1732 posthuum in Groningen verschenen. Echter, nu is juist bij onderzoek naar de Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman voorzichtig geconstateerd dat zij na 1636 in haar Nederlandse gedichten de mythologische beeldspraak vermijdt, maar dat ze in haar Latijnse en Franse gedichten gewoon

doorgaat met de verwijzingen naar de 'heidense' klassieke oudheid.[1] Dat is volgens de definitie die Schutte geeft toch niet te rijmen? De schrijver Post lijkt zelf ook schuldig te gaan aan wat hij op pagina 46 opmerkt: 'Het ergste dat piëtistische en dus anti-mythologische gedichten kan overkomen is dat ze behandeld worden als de gasten van de reus Prokrustes' op maat gesneden dan wel uitgerekt naar van te voren vastgestelde maatstaven.'

Toch was Anna Maria van Schurman niet de enige die verschillende registers aansloeg. Ook Voetius, die toch bekend staat als de voorman van de Nadere Reformatie, schuwt de verwijzingen naar de klassieke oudheid niet. Zo is er een Grieks en in Latijn vertaald gedicht van hem bekend dat hij naar Anna Maria van Schurman in Keulen opstuurde toen zij in 1654 in Keulen verbleef. Daarin zweven behalve de geest van Duns Scotus ook de negen Muzen.[2]

Het moet dus veel genuanceerder liggen. Waarschijnlijk heeft het wel of niet gebruiken van mythologische beeldentaal te maken met het geïntendeerde lezerspubliek, met het adressaat van de gedichten. Of misschien was de Nadere Reformatie in de zeventiende eeuw nog niet zo eng en streng als in de achttiende eeuw en later. Er is nog veel onderzoek nodig om hierover duidelijkheid te krijgen. Ik zie dan ook uit naar het proefschrift over Voetius van C.A. de Niet (classicus en neerlandicus) dat binnenkort verschijnt en waar deze problematiek ook aan de orde gesteld zal worden. Zelf hoop ik een bijdrage te leveren in mijn proefschrift over de *Opuscula hebraea*, *graeca*, *latina et gallica; prosaica et metrica* van Anna Maria van Schurman (1997).

Wie geïnteresseerd is in piëtistische dichters, kan niet om het ouderwets degelijke proefschrift van Post heen. Wel moet de lezer dan onnodige uitvoerigheid en oubollig taalgebruik voor lief nemen en af en toe een misser maar overslaan. Zo is Maro niet de opvoeder van Dionysus, priester van Apollo maar de dichter Publius Vergilius Maro (p. 131, n. 19); en over de tale Kanaäns in piëtistische gedichten (p. 380 en n. 184) is ook al het een en ander opgemerkt in '*Verbastert Christendom*'. *Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman* (1992), o.a. pagina 30, 94. Ook vind ik het storend dat er te weinig distantie is: de hedendaagse piëtist Post komt steeds om het hoekje kijken, bijvoorbeeld als hij op pagina 105 met instemming de dichtregels van Boddaert citeert 'Stamp uwe jeugd, reeds van hun eerste jaren, Een haat in tegen 't Roomsche bygeloof'.

Een paar jaar geleden is de Zuidafrikaanse schrijver Karel Schoeman met het onderzoek naar achttiende- en negentiende-eeuwse piëtistische dichters en dichteressen in Zuid-Afrika begonnen, een braakliggend terrein onder andere omdat zij in het Nederlands schreven. De diepgravende studie van Post zal bij dit onderzoek goed gebruikt kunnen worden.

Pieta van Beek

Eindnoten:

1 H. Brandt Corstius: 'De kloof tussen Voorhoor en Viernachtse'. In: *CS Literair NRC Handelsblad*, 26.4.1991.
2 Siem Bakker: *Ik ben maar een dilettant. F. Bordewijk 1884-1965*. Nijmegen, 1991.
3 Hanneke Wijgh: 'F. Bordewijk hield als leraar wel van enige tucht.' In: *Trouw*, 4.10.1991.

4 Lucas Ligtenberg: ‘Literaire curiosa uit het leven van Bordewijk’. In: *NRC-Handelsblad*, 17.10.1991.
5 ‘Biografen over hun werk. Onder de ijskap borrelt een vulkaan. Anja van Leeuwen in gesprek met drie Bordewijk-biografen.’ In: *Biografie-bulletin*, 1 (1991)/3, p. 19-24.
Elly Beukenhorst-Kamp: *Schaduw*, *Stemming en Stil Water*. Bordewijk en de Haagse straatnamen. Oosterbeek, 1989.
Elly Kamp: ‘Mr. Bint en mr. Bordewijk’. In: *Literatuur* 11 (1994), 6, p. 355-361.
6 A[ukje] H[oltrop]: ‘De spot van F. Bordewijk. 45 nationale omroepverenigingen’. In: *Vrij Nederland*, 14 oktober 1995.
7 J.A. Dautzenberg: ‘Een stijve man met een hoog kwiebus-gehalte.’ In: *de Volkskrant*, 24.2.1995.
8 Michiel van Diggelen: ‘Bordewijk blijft een raadsel.’ In: *Hervormd Nederland*, 11.3.1995.
9 Peter Nijssen: ‘Griffier van de nachtmerries der bourgeoisie.’ In: *Vrij Nederland*, 18.3.1995.
10 Hans Goedkoop: ‘Angst beteugeld. Zelfontploffende biografie van F. Bordewijk.’ In: *NRC-Handelsblad*, 24.3.1995.
11 Max Pam: ‘Een vreemde man’. In: *NRC-Handelsblad*, 10.2.1995. Zie: Vugs: *F. Bordewijk. Een biografie*, p. 10, 142, 293.
12 Hans Anten besprak *Vugs: F. Bordewijk. Een biografie* in *Ntg* 88 (1995), p. 457-460.
13 Maarten 't Hart: ‘Eén biografie van Bordewijk is nog niks.’ In: *NRC-Handelsblad*, 29-3-1995.
1 Pieta van Beek: ‘*Verbastert christendom. Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman (1607-1678)*. Houten, 1992. Zie ook Pieta van Beek: ‘Raetsel: een nieuw Nederlands gedicht van Anna Maria van Schurman (1607-1678)’. In: *Tydskrif vir Arfikaans en Nederlands* 1996 (te verschijnen).
2 Gisbertus Voetius: *Selectarum Disputationum theologicarum*. Pars secunda (Ultrajecti, 1654), p. 3

Signalementen

Woordenboek Nederlands / André Abeling. - 5e verb. dr. - Utrecht: Het Spectrum, 1994. - 1047 p.; 22 cm. - (Spectrum woordenboeken) ISBN 90-274-2917-0 Prijs: ƒ 49,90

De markt voor woordenboeken heeft er decennia lang hetzelfde uitgezien: uitgeverij Het Spectrum bediende de onderkant van de markt met goedkope Prisma'tjes, Wolters pakte de middenmoot met de Koenen en Van Dale de top met de Grote Van Dale en de reeks vertaalwoordenboeken. De woordenboeken van Kramers worden voornamelijk via boekenclubs afgezet en bedienen dus weer een ander marktsegment. Iedere uitgever heeft op zijn beurt geprobeerd land van de ander te pikken, maar dat is bijna altijd slecht afgelopen, doorgaans tot leedvermaak van de omstanders.

De laatste jaren is er opeens van alles gaan schuiven. Koenen is met Van Dale in Utrecht gaan samenhokken; de voormalige concurrenten werken nu nauw samen. En Het Spectrum heeft een reeks eigen handwoordenboeken uitgebracht voor de middenmoot. (Ik laat nu even buiten beschouwing dat genoemde drie onlangs gezamenlijk een concurrent van het Groene Boekje op de markt hebben gebracht, *De Nieuwe Spellinggids*).

Het *Woordenboek Nederlands* van André Abeling is in deze nieuwe middenklasse het paradepaardje van Het Spectrum. De eerste druk van dit werk verscheen in 1989, sinds 1994 is de vijfde verbeterde druk in omloop. Er bestaat hiervan een paperback en een gebonden editie. In dezelfde reeks zijn onder andere ondergebracht het *Etymologisch woordenboek*, het *Citatenboek*, *Vreemde woorden* en het *Voornamenboek*.

Het knappe van Abeling is dat hij min of meer is afgestapt van de bestaande lexicografische tradities en vervolgens een vorm heeft bedacht die uitblinkt door beknoptheid en helderheid.

Neem bijvoorbeeld het lemma *bouvier*. Generaties lang is de volgorde in woordenboeken geweest: trefwoord, grammaticale gegevens, meervoudsvorm, (soms) etymologie, definitie, samenstellingen, vaste verbindingen etc. Abeling doet het als volgt:

bou.<u>vier</u> • een ruwharige herdershond [de (hij); -s; Frans, zeg: boevjee].

De meeste mensen raadplegen een woordenboek om op te zoeken wat een woord betekent en dat krijgen ze bij Abeling als eerste. De definitie is kort maar doeltreffend. Van Dale *Hedendaags Nederlands* (1991[2], hier verder NN) meldt nog dat het om een Vlaamse hond gaat, maar wat zegt dat nu precies? Je weet bij Abeling waar de klemtoon ligt, hoe je het woord moet uitspreken (NN schrijft in dit verband: *buvje*, wat ik een stuk minder duidelijk vind), je weet uit het welke taal het woord is ontleend, hoe je het moet afbreken, wat het meervoud is en dat je moet schrijven ‘de bouvier hij...’. En dat allemaal in anderhalve regel, in een heldere presentatie.

De Grote Van Dale geeft bij dit woord nog de etymologie, evenals het synoniem *koehond*, dat ook in NN staat. Ik lees altijd graag de herkomst van een woord, maar Abeling heeft ervoor gekozen dit weg te laten. Dat hij het synoniem *koehond* weglaat, lijkt mij gerechtvaardigd; weinigen zullen dit kennen. Bovendien is weglaten beter dan wat NN doet: wel bij bouvier ‘koehond’ vermelden maar vervolgens koehond niet als apart lemma opnemen.

Een ander voorbeeld: *magneet*. Dit lemma is te lang om in z'n geheel te citeren, maar de eerste regels zijn kenmerkend:

> **magneet** • *stuk staal dat ijzer e.d. aantrekt*: min- en pluspool, anker (armatuur) flux, krachtveld van een magneet; gelijknamige polen van een magneet stoten elkaar af; geïnduceerde magneet, *elektromagneet*; staaf-, hoefijzermagneet * zie ook GEWAPEND • iem. iets met aantrekkingskracht [de (hij); -neten] [...]

Vergelijken we dit met Koenen (1992[29]), waar staat:

> **magneet** -*neten*, 1. *m* magnetisch gemaakt ijzer, kobalt, nikkel enz.; 2 *m*,*v* iem die of iets dat aantrekkelijk is; [...]

of met NN, waar staat:

> **magneet <** de - (m.);-*neten*>, **0.1** *stuk staal dat ijzer aantrekt* **0.2** persoon of zaak die anderen aantrekt.

dan zien we dat Abeling een eigenzinnige lexicograaf is. Hij heeft niet, zoals talloze woordenboekmakers voor hem, de voornaamste lexica bij elkaar gezet om daaruit een nieuw woordenboek te compileren. Nee, hij lijkt waarachtig opzettelijk de andere kant te hebben opgekeken om fris van de lever een eigen woordenboek te maken. In het geval van magneet levert dit woorden op uit de 'zakelijke omgeving van het trefwoord', zoals hij dit in zijn inleiding noemt. Dus: min- en pluspool, anker (armatuur) flux, krachtveld etc. Ik weet niet of je daar altijd evenveel aan hebt (armatuur?), maar soms kun je juist wanhopig op zoek zijn naar dit soort zaakverwante woorden.

Abeling geeft nog meer, onder andere: verbogen of vervoegde woordvormen als ze onregelmatig zijn (*ried* zie *raden*), landennamen, spellingvarianten (*aambeeld*, *aanbeeld*), veel vaste verbindingen, en spreekwoorden en zegswijzen, die overigens voorzien zijn van een *. Het is werkelijk verrassend hoeveel informatie een lemma soms bevat, zonder dat dit ten koste gaat van de duidelijkheid. Dat pleit voor de opbouw van de lemma's en voor Abelings eigenzinnigheid. Voor wie snel beknopte informatie over woorden of uitdrukkingen wil, is dit woordenboek dan ook een aanrader.

Ewoud Sanders

Handgeschreven wereld: Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen / Dini Hogenelst & Frits van Oostrom. - Amsterdam: Prometheus, 1995. - 330 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-5333-238-3 Prijs: *ƒ* 49,50

In *Handgeschreven wereld* komen in vijf hoofdstukken de meest uiteenlopende aspecten van de Middelnederlandse literatuur in haar cultuurhistorische context aan de orde. Het geheel wordt verlucht met een overweldigende hoeveelheid illustraties. Men vindt in het boek afbeeldingen van handschriften, standbeelden, gevelstenen, fresco's, postzegels et cetera, kortom van alle mogelijke voorwerpen die op enige manier met de Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen te maken hebben.

In het eerste hoofdstuk, 'Wat bewaard bleef en wat verloren ging', laten de auteurs zien hoe het een middeleeuws handschrift in de loop van de tijd kan vergaan. Sommige luxe uitgevoerde handschriften zijn al die jaren gekoesterd en zien er nog prachtig uit. Helaas wachtte de minder fraai uitgevoerde exemplaren vaak een heel ander lot. Ze werden in stukken gesneden en verwerkt tot lijm, of gebruikt ter versteviging van boekbanden. Een dertiende-eeuws handschrift met de levensbeschrijvingen van Sint Lutgart en Sint Christina kwam via allerlei

omzwervingen terecht in een klooster te Kolen, dat bewoond werd door Franse nonnen. Doordat zij geen Middelnederlands konden lezen, zagen zij de waarde van het boek niet in. Ze hadden al een flink aantal bladzijden tot peervormige bladwijzertjes verknipt, toen J.H. Bormans, professor aan de universiteit van Luik, hier lucht van kreeg en de resten wist te redden. Er zijn nu nog 117 bladzijden van het handschrift over, plus een doos vol peervormige bladwijzertjes. In *Handgeschreven wereld* staat een plaatje van deze droef stemmende bladwijzers.

In hoofdstuk twee komen de schrijvers aan de orde. Er zijn maar weinig Middelnederlandse literaire teksten waarvan men nu met zekerheid weet wie ze geschreven heeft. En ook al is in sommige gevallen de naam van de auteur wel bekend, dan weten we vaak nog bijzon-

der weinig over zijn of haar levensloop. Desalniettemin slagen Hogenelst en Van Oostrom erin, puttend uit de schaarse gegevens, een aantal auteurs, zoals Hendrik van Veldeke, Jacob van Maerlant, Jan van Boendale, Dirc Potter en Willem van Hildegaersberch, tamelijk overtuigend voor het voetlicht te halen.

Het derde hoofdstuk gaat over literatuur in vrome kringen. Het kloosterleven komt hierin aan de orde, het ontstaan van de verschillende orden, de (vrouwen)mystiek, de Moderne Devotie en een aantal heiligenlevens. Het laatste genre was in de middeleeuwen erg populair. Tijdens de maaltijd las men graag voor uit een heiligenleven, bij voorkeur de legende van de heilige wiens naamdag het was. Een van deze heiligen is Bonifatius, de man die, zoals algemeen bekend is, in 754 door een bende heidenen bij Dokkum vermoord werd. Over hem vertelde men de volgende anekdote. Bonifatius was op reis in Friesland en hij klopte ergens aan om een stuk brood te vragen. De vrouw des huizes zei tegen hem dat ze geen brood had. Op Bonifatius' vraag wat zij dan in de oven had staan antwoordde de vrouw dat het stenen waren. Daarop zei hij: '*Steen moetent bliven!*' en inderdaad, toen de vrouw de oven opende, vond zij vijf versteende broden. In *Handgeschreven wereld* staat een foto van zo'n versteend brood dat nog altijd bewaard wordt in Dokkum.

In hetzelfde hoofdstuk vinden we een wel heel opmerkelijke afbeelding, namelijk die van een stuk van de heup van Ruusbroec, de mysticus die leefde van 1293 tot 1381. Dit relikwie is voorzien van rode zegels, die de echtheid ervan moeten bevestigen. Het wordt bewaard in de parochiekerk van Ruisbroek.

Hoofdstuk vier gaat over de literatuur voor ridders en vorsten. Naast onder andere een aantal Artur- en Karelromans komen hierin de vorstenspiegels aan de orde: teksten waarin aan een vorst wordt uitgelegd hoe hij dient te regeren. Ook de middeleeuwse etiquette wordt behandeld. Aan de hoven en bij de gegoede burgerij was het de gewoonte om voor de maaltijd de handen goed te wassen. Het was immers gebruikelijk om met de handen te eten. Bovendien werd het als hoofs beschouwd om samen één bord en één beker te gebruiken. In de loop van de zestiende eeuw kwam hier verandering in. Bij de elite ontstond langzamerhand weerzin tegen het eten met de handen en men kreeg aan tafel steeds vaker een eigen bord en beker. Daarnaast deden het servet en de vork hun intrede.

Het laatste hoofdstuk heeft de literatuur in de stad als onderwerp. Sprekers konden in verschillende lokaliteiten optreden: in de kloosters, de huizen van patriciërs of wereldgeestelijken en in de kamers waar gilden, schutterijen en broederschappen hun bijeenkomsten hielden. Een stad als Brugge kende rond 1400 al een bloeiend literair leven. Hiervan getuigt ondermeer het beroemde Gruuthuse-handschrift, dat zeven berijmde gebeden, zo'n honderdvijftig liederen en zestien gedichten bevat.

Handgeschreven wereld is een vlot leesbaar en toegankelijk boek. Alle gebruikte specialistische termen worden uitgebreid verklaard en bij citaten uit het Middelnederlands staat tussen vierkante haken een vertaling. De onderschriften bij de illustraties bieden zoveel informatie, dat de bijbehorende lopende tekst niet per se gelezen hoeft te worden.

De 'hoofdtekst' van *Handgeschreven wereld* wordt gelardeerd met korte geïllustreerde tekstjes over allerlei onderwerpen, zoals autografen, getijdenboeken, meiliedjes, tafelmanieren, heiligenlevens, de liederen van Hadewijch en de wijze waarop middeleeuwse boeken tot stand komen. Door het gebruik van dit soort tekstjes kunnen de auteurs in het lopende verhaal de vaart erin houden, zonder dat de vaak nuttige of vermakelijke informatie de lezer onthouden wordt. Een nadeel van deze opzet is dat de lezer door de voortdurende mengeling van verschillende soorten teksten het spoor soms bijster dreigt te raken.

De auteurs hebben bewust afgezien van het gebruik van voet- of eindnoten. In plaats daarvan bevindt zich achterin het boek een uitgebreide literatuuropgave per hoofdstuk. Deze dient tot op zekere hoogte als verantwoording, maar biedt de lezer tevens een handreiking voor verdere studie.

Het is duidelijk dat Hogenelst en Van Oostrom met *Handgeschreven wereld* op een breed publiek mikken. Dat ze in die opzet geslaagd zijn, blijkt ondermeer uit het feit dat het werk inmiddels is opgenomen in de collectie van de boekenclub ECI. Toch heeft het boek ook voor specialisten veel te bieden. Zij zullen mogelijk, zoals de auteurs ook in hun inleiding schrij-

ven, toch hier en daar verrast worden door nog onbekende gegevens of afbeeldingen. Voor hen is het boek als feest van herkenning bovendien ook meer dan de moeite waard.

Handgeschreven wereld bevat een overdaad aan informatie en prachtig beeldmateriaal. Uiteraard heeft dit boek toch ook z'n beperkingen. De auteurs hebben keuzes moeten maken en het ligt voor de hand dat niet iedere lezer het met deze keuzes eens is. Het zou bijvoorbeeld mooi zijn geweest als Hogenelst en Van Oostrom naast de 'handgeschreven wereld' ook die van de boekdrukkunst belicht hadden. Maar met zo'n schitterend boek in de hand zal niemand daar werkelijk over vallen.

Gea Schelhaas

De Brusselse en Nijmeegse fragmenten van *Huge van Bordeeus*: teksteditie, identificatie en plaatsing / Hans Kienhorst, Jacques Tersteeg. - Groningen: Passage, 1995. - 74 p.; 21 cm. - (Cahiers voor Nederlandse Letterkunde; 2) Prijs: *ƒ* 25, -

Van de Middelnederlandse Karelroman in verzen *Huge van Bordeeus* zijn vijf handschriftfragmenten bekend. De tekst van twee van deze fragmenten, *l* en *mb*, is reeds in de vorige eeuw uitgegeven. In dit tweede nummer van de Cahiers voor Nederlandse Letterkunde wordt de tekst van de drie overige, meer recent ontdekte fragmenten voor het eerst uitgegeven. Het betreft de fragmenten *k* en *d* (beide in Nijmegen, Provinciebibliotheek Nederlandse Jezuïeten - Collegium Berchmanianum -, 5000 PB 52) en fragment *br* (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 719,49).

In de eerste twee paragrafen wordt een beeld gegeven van de traditie waartoe de tekstfragmenten behoren. In § 1 wordt aandacht geschonken aan de vertegenwoordigers van de Nederlandse *Huge*-traditie: de versfragmenten en de prozaroman *Huyge van Bourdeus*. De tweede paragraaf is gewijd aan de representanten van de Franse *Huon de Bordeaux*-traditie: een chanson de geste in decasyllaben, dat bewaard is gebleven in drie handschriften en een paar fragmenten, een omwerking in alexandrijnen, continuaties in cyclische *Huon*-handschriften, en een prozaversie. Van de inhoud van het chanson de geste in decasyllaben geven de auteurs een samenvatting. De passages die waarschijnlijk verband houden met de Middelnederlandse tekstfragmenten zijn hierin vet gedrukt, hetgeen de lezer heel wat zoekwerk bespaart. In § 3 wordt de inhoud van de al bekende fragmenten *l* en *mb* samengevat en wordt, met behulp van de Oudfranse decasyllabenversie en de daarmee in grote lijnen overeenkomende Nederlandse prozatekst, voor zover mogelijk vastgesteld waar deze fragmenten in het Huon-verhaal moeten worden geplaatst en hoe zij zich daartoe verhouden.

De hoofdmoot van het Cahier (§ 4) is uiteraard gewijd aan de fragmenten *br*, *k* en *d*. Van elk van deze fragmenten wordt allereerst een uitvoerige codicologische beschrijving gegeven, waarna kort wordt ingegaan op het dialect. Dan volgt een diplomatische editie. Te zamen tellen *br*, *k* en *d* 391 verzen, zodat onze kennis van de Middelnederlandse *Huge* door deze tekstuitgave met ongeveer een derde wordt vergroot: de al eerder bekende fragmenten tellen 1146 verzen en er zijn geen overlappingen. Evenals ze dat voor *l* en *mb* hebben gedaan, vergelijken de auteurs de nieuwe fragmenten met de decasyllabenversie van *Huon de Bordeaux* en met de prozaroman, en proberen ze de plaats van deze fragmenten in het verhaal te bepalen.

De slotparagraaf bevat enkele conclusies. Op grond van een aantal opvallende inhoudelijke overeenkomsten is het zeer waarschijnlijk dat alle vijf *Huge*-fragmenten die we nu kennen, en die afkomstig zijn uit vier verschillende handschriften, representanten zijn van éénzelfde versie van *Huge van Bordeeus*. Naast inhoudelijke overeenkomsten signaleren de auteurs ook overeenkomsten in bewerkingstechniek en een gemeenschappelijke syntactische eigenaardigheid. Het lijkt niet noodzakelijk aan te nemen dat er ooit een andere Middelnederlandse berijmde *Huge*-versie heeft bestaan, die ten grondslag zou hebben gelegen aan de prozaroman. Bij het ontstaan van de hypothese met betrekking tot zo'n verloren Middelnederlandse versie heeft de naam Aliamus een belangrijke rol gespeeld. Ook over deze Aliamus-problematiek spreken de auteurs zich in deze laatste paragraaf - met de nodige voorzichtigheid - uit.

Tot slot schenken ze aandacht aan de relaties tussen *Huge* en de Franse continuaties en aan die tussen *Huge* en andere Middelnederlandse ridderromans.

Irene Spijker

Boek van de wraak Gods / vert. [uit het Middelnederlands] Wim van Anrooij. - Amsterdam: Querido, 1994. - 151 p.; 19 cm. - (Griffioen)
ISBN 90-214-0580-6 Prijs: ƒ 12,50

In 1869 verscheen de eerste - en tot op heden enige - uitgave van het *Boec van der Wraken* naar het Oxfordse handschrift. 125 jaar later liet de Leidse neerlandicus Wim van Anrooij een vertaling van dit werkje verschijnen in de Griffioen-reeks. Een Antwerpse auteur geeft in het *Boec van der Wraken* (1346-1350) aan de hand van allerlei eigentijdse, maar vooral ook historische en bijbelse, analogieën aan hoe en waarom Gods wraak de mensen getroffen heeft. In de gebeurtenissen die hij beschrijft ziet hij de tekenen van de naderende eindtijd. Daarmee is dit een boeiende bron voor het gebruik en de receptie van de historiografie in de veertiende eeuw. Het is goed dat dit werkje, dat onder historici en neerlandici nauwelijks bekendheid geniet, hiermee eens onder de aandacht van het grote publiek wordt gebracht.

In het verleden is herhaaldelijk geopperd dat de Antwerpse schepenklerk Jan van Boendale († 1351?) de schrijver van het *Boec van der Wraken* zou zijn. In zijn nawoord onderschrijft Van Anrooij volledig de juistheid van deze opvatting, en in zijn artikel 'Boendales "Boec van der wraken". Datering en ontstaansgeschiedenis' (in: *Queeste* 2 (1995), p. 40-53) wordt dit nader door hem onderbouwd. Inderdaad zijn er veel argumenten die pleiten voor Boendales auteurschap: de lokalisering van de auteur in Antwerpen, de didactische opzet van het werkje en vooral de vele letterlijke ontleningen uit *Jans Teesteye* en de *Brabantsche Yeesten*. Met Van Anrooij ben ik dan ook wel geneigd aan te nemen dat Boendale de auteur van het *Boec* was, maar ik deel zijn vaste overtuiging dienaangaande (nog) niet. Een nader - grootschaliger - onderzoek waarbij ook andere werken uit de 'Antwerpse school' (de vertaling van de *Sidrac*, de *Dietsche doctrinale*, de *Melibeus* en wellicht de Lancelotcompilatie) worden betrokken, is nog steeds noodzakelijk.

Robert Stein

Visie in veelvoud: opstellen van prof. dr. E.K. Grootes over zeventiende-eeuwse letterkunde / ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag verz. door M. Spies en J. Jansen. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. - VII, 211 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-5356-200-1 Prijs: ƒ 39,50

Op 21 maart 1996 werd in het P.C. Hoofthuis te Amsterdam de verjaardag van prof. dr. E.K. Grootes gevierd. Bij deze gelegenheid werd aan de jarige een bundel overhandigd waarin een aantal artikelen van zijn hand verzameld zijn. De bundel, getiteld *Visie in veelvoud*, is samengesteld door Marijke Spies en Jeroen Jansen. Zij kozen zes artikelen rond 'de grote vijf', Cats, Huygens, Hooft, Bredero (twee maal) en Vondel, en combineerden deze telkens met een artikel over een algemener

literair-historisch thema of een minder bekende auteur. Deze tweetallen vertonen op hun beurt weer onderlinge samenhang, zoals mag blijken uit de koppeling van ‘Literatuurhistorie en Cats' visie op de jeugd’ aan ‘Het jeugdige publiek van de “nieuwe liedboeken” in het eerste kwart van de zeventiende eeuw’. Naast deze twaalf artikelen bevat de bundel een bibliografie van het werk van E.K. Grootes, opgesplitst in publicaties in boekvorm, redacteurschap van wetenschappelijke bundels, artikelen en bijdragen aan boeken, boekbesprekingen en begeleide proefschriften.

Wat de titel van de bundel al doet vermoeden wordt door de bibliografie bevestigd: de samenstellers hadden geen eenvoudige taak. Zij verantwoorden hun keuze in het voorwoord

door te wijzen op de fundamentele betekenis van de geselecteerde artikelen, waardoor deze ‘een verzameling “ever greens” [vormen] die elke Neerlandicus graag bij de hand zal willen hebben’. Behalve de twee eerder genoemde artikelen worden tot de *evergreens* gerekend: ‘Constantijn Huygens en “Tspoock te Muyden”’, ‘Oorlog en vrede in *Den Nederduytschen Helicon*’, ‘Hooft en Heinsius’, ‘Goede raad voor Frederik Hendrik. Een emblematische vorstenspiegel uit 1641’, ‘Een theaterhistoricus in 1638? Het voorwerk van Bredero's *Alle de wercken* en de kennis omtrent het theater uit de Oudheid in de zestiende en zeventiende eeuw’, ‘Zeventiende-eeuwse literatuur als bron van historische kennis’, ‘Het Berecht voor *Jeptha* en de Prolegomena van Grotius' *Phoenissae*-vertaling’, ‘*'t Lof der Rym-konst* van Barent Fonteyn’, ‘Zeventiende-eeuws drama: Bredero's *Spaanschen Brabander*’ en ‘De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw’.

De gekozen artikelen geven, samen met de activiteiten die in de bibliografie genoemd worden, een exemplarisch beeld van de beoefening van het vak tussen 1968 en 1995. Men zou kunnen spreken van een ‘diepteboring’ aan de hand van het werk van één literatuurhistoricus. Om die reden verdient deze bundel mijns inziens een vaste plaats in het curriculum van studenten Nederlands. Dit neemt natuurlijk niet weg dat ook promovendi, vakgenoten en andere belangstellenden er veel genoegen aan kunnen beleven.

Nelleke Moser

Door eenen engen hals: Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670 / verz. en ingel. door Theo Hermans. - 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica, 1996. - 159 p.; 24 cm. - (Vertaalhistorie; 2) ISBN 90-71313-56-5 Prijs: ƒ 31,50

Wie zich interesseert voor de vertaalopvattingen uit het verleden ziet verheugd de groeiende stroom publicaties over historische vertaalreflectie. Een belangrijke bijdrage aan de systematische ontsluiting van deze vertaalbeschouwingen is de reeks *Vertaalhistorie*, die onder redactie van Dirk Delabastita, Theo Hermans en Luc Korpel tot stand komt. Na de delen 1, 3 en 4 is nu ook deel 2 verschenen. het eerste deel van de reeks wordt gevormd door een bibliografie van studies over Nederlandse vertalingen. De overige delen zijn bloemlezingen van Nederlandse beschouwingen over vertalen uit verschillende perioden. De serie staat ook open voor studies van historisch-descriptieve aard. Zo verscheen vorig jaar onder de titel *Vertalen historisch bezien. Tekst*, *metatekst*, *theorie* een bundel met lezingen die in 1993 op het gelijknamige colloquium over vertaalbeschouwing in Gent gehouden werden.

Het zojuist verschenen tweede deel, *Door eenen engen hals [...]*, beslaat de periode 1550-1670. Na een uitvoerige inleiding waarin Theo Hermans de gekozen teksten in een breder kader plaatst, volgen vijfendertig proeven van vertaalreflectie in voorwoorden en opdrachten bij vertalingen van verschillende genres. Bekende en minder bekende vertalers spreken zich in deze teksten uit over de taak die zij zichzelf stelden, over de status van vertalen en over de keuze tussen letterlijk en vrij vertalen.

De bloemlezing opent met voorredes uit de vertaling van Serlio's *Trattado di architettura* door Pieter Coecke van Aalst (Antwerpen, 1546-1553) en besluit met een opdracht aan de lezer van Dirck Doncker bij diens *Aeneas*-vertaling uit 1663.

Daartussen vindt de lezer voorwoorden en lofdichten bij vertalingen van klassieke en contemporaine werken, psalmen en preken, medische en geschiedkundige werken, gedichten en herderromans. Aardig zijn vooral de verschillende vertalingen van eenzelfde werk, zoals de Terentius-vertaling door Cornelis van Ghistele (1555) en door Bredero (1617). In die gevallen wordt eens te meer duidelijk hoe de eigen opvattingen bepaald worden door de drang zich af te zetten tegen een voorganger.

Bekende vertalers die in de bundel aan het woord komen, zijn Coornhert (Cicero en Boethius), Utenhove, Datheen, Marnix van Sint-Aldegonde en Westerbaen (psalmen), Huygens (John Donne en Guarini's *Il pastor fido*), Van Mander (Vergilius), Vondel (Sofokles en Vergilius) en Pers (Ripa's *Iconologia*). Zij vergelijken vertalingen onder meer met schadu-

wen, nieuwe kleding, of vloeistof die in een andere fles wordt overgegoten.

In lofdichten worden vertalingen begrijpelijkerwijs niet als ondergeschikt aan het origineel gepresenteerd, maar wordt de vertaler soms geprezen als wedergeboren auteur: vertaling verheven tot reïncarnatie, aldus Theo Hermans. De minder bekende Ian Dierkens doet dit in zijn 'echodicht' op de vertaling van Ovidius' *Metamorfosen* door Seger van Dort (1650). Hierin stelt Dierkens dat het werk zowel van Ovidius als van Van Dort is. Na de vraag 'Hoe van Dort can Naso wesen?' wordt de 'metamorfose' uitgelegd: door zijn pen is de vertaler gelijk te stellen aan de auteur.

Dit jongste deel in de reeks wakkert de nieuwsgierigheid naar de drie nog te verschijnen delen aan. Deze beslaan de periode tot 1550, 1820-1900 en 1900-1940.

Nelleke Moser

Epimikta: een rouwklacht in het Latijn op de dood van zijn echtgenote (1637-1638) / Constantijn Huygens; uitgeg., vert. en ingel. door J.P. Guépin. - Voorthuizen: Florivallis, 1996. - 108 p.: ill.: 20 cm - Oorspronkelijke uitgave Den Haag: Vlacq, 1655
ISBN 90-75540-02-7 Prijs: ƒ 25, -

Op 13 maart 1637 beviel Huygens' vrouw Susanna van Baerle van een dochter, die eveneens Susanna genoemd werd. Op 10 mei van datzelfde jaar stierf de moeder, na een ziekbed van ruim een maand. Huygens bleef diepbedroefd achter: zoals bekend brak hij het aan zijn vrouw gerichte *Dagh-werck* af en schreef hij een aantal gedichten op haar dood, onder andere het beroemd geworden *Cupio dissolvi*. Tot de wat minder bekende rouwverzen hoort de *Epimikta* - een Latijnse klacht in gemengde versmaten, waaraan Huygens in 1637 en 1638 werkte. De klacht is een ware optekening van het verdriet van de dichter, zoals Tesselschade Roemers Visscher die hem had aangeraden: hij boekstaaft het verlangen naar zijn vrouw, wil haar vertellen hoe het met de kinderen is en constateert dat zijn verdriet langzaam tot kalmte komt.

De classicus en neolatinist J.P. Guépin heeft de *Epimikta* opnieuw vertaald, van commentaar voorzien en in een 'Essai' in zijn contekst geplaatst. Bovendien is een aantal andere gedichten over de dood van Susanna opgenomen, van Huygens' hand en van die van vrienden en bekenden. Guépin laat zien hoe Huygens reageert op een gedicht dat Daniel Heinsius als weduwnaar schreef en toont verder hoe Huygens motieven ontleent aan Petrarca, de bijbel, Pontano, Boethius en John Donne, waarbij tevens de ideeën van bijvoorbeeld Kepler en Descartes betrokken worden. Voor de vertaling heeft Guépin contact gehad met P. Tuynman: in een appendix geeft de laatste, 'in samenspraak met F.F. Blok', zijn afwijkende interpretatie van een aantal versregels (p. 99). Een index met biografische gegevens over de besproken personen besluit het boek, dat twee illustraties in kleur bevat - Hannemans schilderij van de dichter en diens vijf kinderen en Van Campens portret van Huygens en Susanna.

Het boek is te bestellen door ƒ 25, - (vermeerderd met ƒ 3, - verzendkosten per exemplaar, tot een maximum van ƒ 9, -) over te maken op giro 4037389 t.n.v. Florivallis, Voorthuizen, onder vermelding van 'Epimikta' en het gewenste aantal exemplaren.

Lia van Gemert

Ruisend valt het graan / A.C.W. Staring; samenst.: Johanna Stouten. - Amsterdam: Querido, 1995. - 132 p.; 19 cm. - (Griffioen)
ISBN 90-214-0583-0 Prijs: ƒ 12,50

Dat het woord ‘goedkoop’ geen synoniem behoeft te zijn voor ‘oppervlakkig’ of ‘onbenullig’, bewijst één van de laatste deeltjes uit de onvolprezen Griffioen-reeks, een bloemlezing uit het werk van A.C.W. Staring, samengesteld, hertaald en van nawoord en noten voorzien door

Johanna Stouten. Met dit boekje, *Ruisend valt het graan*, worden Starings berijmde vertellingen, puntdichten en zangen - in de jaren rondom de Tweede Wereldoorlog nog levend cultuurbezit van het Nederlandse volk - opnieuw voor een groot publiek toegankelijk gemaakt.

Bij de samenstelling is geprobeerd recht te doen aan Starings veelzijdigheid als schrijver. Behalve klassiekers zoals ‘Jaromir’, ‘De hoofdige boer’, ‘Oogstlied’ en ‘Aan de eenvoudigheid’ zijn daarom bijvoorbeeld ook een kort verhaal, ‘Het Wilhelmus te Ede’, en een ingezonden brief opgenomen. Het nawoord geeft een goede indruk van Starings activiteiten als landbouwer, huisvader, burgemeester en man van wetenschap; tevens wordt ingegaan op zijn contact met Rhijnvis Feith en de invloed op zijn literaire werk van Cats, Huygens en Horatius. Erg oorspronkelijk zijn de keuze der teksten en de geboden achtergrondinformatie niet, maar wel is alles in het werk gesteld om de (hernieuwde) kennismaking met Starings werk zo soepel mogelijk te laten verlopen.

De enige weerbarstige factor daarbij blijft de moeilijkheidsgraad van zekere gedichten. Staring is tot op hoge leeftijd bezig geweest om het werk uit zijn jonge jaren bij te schaven; er mocht geen woord te veel instaan. Zijn verzen waren dan ook, zoals Nicolaas Beets het in 1861 formuleerde ‘geen muziek om van 't blad te spelen’. De gebruiker van de Griffioen-uitgave mag zich door de populariserende aanpak die deze reeks kenmerkt dus niet laten verleiden tot een oppervlakkige leeswijze. De gedichten zelf vereisen nog steeds de toewijding die past bij een in leer gebonden boekwerk met pagina's die één voor één moeten worden opengesneden. Alleen zó zal de lezer Starings vindingrijkheid, oorspronkelijkheid en verfijnde humor ten volle kunnen waarderen.

Beets waarschuwde al, dat Staring ‘over 't geheel niet schittert door stoutheid van denkbeelden of vlucht van verbeelding’. Zijn beste werk openbaart echter een virtuoze taalbeheersing en een onbekommerd plezier in het dichterlijk bedrijf. En dat zijn eigenschappen die Staring in de periode toen Bilderdijks barokke retoriek en het gerijmel van de almanakdichters de Nederlandse literatuur beheersten, tot een unieke figuur maakten.

Ingrid Glorie

Henriëtte Roland Holst: dichteres op een kentering van de tijd / Carin Hereijgers. - Nijmegen: Uitgeverij Katholieke Universiteit, Centrum voor vrouwenstudies, cop. 1996. - 104, 22 p.; 20 cm
ISBN 90-5710-001-0 Prijs niet opgegeven.

Henriëtte Roland Holst, *dichteres op een kentering van de tijd* door Carin Hereijgers is bekroond met de ‘Prof. dr. C. Halkes Scriptieprijs voor de beste en meest vernieuwende scriptie op het terrein van gender, emancipatie of vrouwenstudies,’ ingesteld door het Centrum voor Vrouwenstudies (KUN).

Hereijgers' doelstelling, zo blijkt uit de inleiding, is tekortkomingen van Roland Holsts poëzie (en proza) te relateren aan haar positie als vrouw in een woelige periode. Na een biografische schets zet Hereijgers haar werkwijze uiteen: zij benadert haar onderwerp met behulp van een aan vrouwenstudies ontleend begrippenkader (hfdst. III). CH bespreekt de receptie van het werk van Roland Holst in vogelvlucht (hfdst. IV) en behandelt de ‘consequenties van het vrouw-zijn voor Roland Holst’

(hfdst. V). Ten slotte analyseert zij gedichten van deze schrijfster, die in een bijlage zijn afgedrukt.

Als dichteres had Roland Holst met mannelijke literaire normen te maken, normen die tevens resulteerden in een ‘verwrongen’ receptie van haar poëzie. Haar persoon en werk werden beïnvloed door het heersende vrouwenbeeld, gecomplementeerd door zelf gekozen mannelijke modellen als Gorter, substituten van haar vroeg overleden vader. Vanuit een minder-heidspositie moest zij zich waarmaken als dichteres en politica. Steeds meer brak in haar gedichten haar persoonlijke thematiek door, in die gevallen negeerde zij de (mannelijke) poëtica, wat proza-achtige versregels opleverde. Zo geven de veronderstelde gebreken van haar dichtkunst de dilemma's van Roland Holst weer.

Voor de bestudering van persoon en werk van Roland Holst biedt Hereijgers een nieuwe aanpak. De consequente toepassing van een denkschema kan de blik vrijmaken voor aspecten die tot dan toe niet voldoende opgemerkt waren; tegelijkertijd bevordert schematisch denken de neiging het object van onderzoek aan te passen aan de gedachtengang. Aan deze horizonsvernauwing is Hereijgers niet ontkomen.

Een scriptie uitgeven is meer dan de kopij uit de tekstverwerker overhevelen. Onvolkomenheden die in een afstudeerproject misschien door de vingers gezien kunnen worden, komen in een publicatie onbarmhartig aan het licht. Zo ook in deze bekroonde scriptie, die voor de uitgave een zorgvuldige en ingrijpende bewerking had verdiend, het laatste vooral vanwege de oppervlakkigheid waarmee gegevens zijn gecombineerd en de vele slordigheden in de gedachtengang.

Een voorbeeld daarvan. Uit de autobiografie van Roland Holst (1949) citeert Hereijgers de vermelding dat haar man bij Martha van Eeden op de canapé troost vond. Dat deelt zij mee ‘met een zekere vreemde kalmte’, aldus Hereijgers. ‘Haar man ontmoette andere vrouwen, zoals vele andere mannen uit haar omgeving.’ Dat klopt, maar Martha's troost is daarvoor geen bewijs en de geconstateerde kalmte is niet zo vreemd, want de canapé van Martha stond voor Rik Roland Holst klaar in de jaren rond 1890, toen hij Henriëtte nog niet had ontmoet. Dat is al uit de desbetreffende passage in de autobiografie op te maken en staat nog duidelijker in haar (door Hereijgers ook genoemde) *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst* (1940).

Herman Schaap

Ontvangen boeken

Variatie en verandering in het Montforts: taalstructurele en sociolinguïstische aspecten van een veranderend dorpsdialect / Peter Joannes Alphonsus Bakkes. - Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1996. - X, 333 p.: ill.; 21 cm
- Ook verschenen als proefschrift K.U. Nijmegen
Prijs: ƒ 47,50

Denken en spreken: de talige mens / Flip G. Droste. - Leuven: Davidsfonds / Clauwaert, 1996. - 342 p.; 25 cm
ISBN 90-6306-336-9 Prijs: BF 980

Taalquizboek / Geert Craps & Willy Smedts. - Leuven: Davidsfonds / Clauwaert, 1996. - 173 p.; 21 cm
ISBN 90-6306-338-5 Prijs: BF 395

Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen / J. van Loon. - Tongeren: Michiels, 1996. - 217 p.; 23 cm. - (Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie Vlaamse Afdeling, ISSN 0774-8396; 17)
Prijs niet opgegeven

Lessen over welsprekendheid: een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden (1797 - 1853) / Elisabeth Sjoer. - Amsterdam: IFOTT, cop. 19 96. - IX, 306 p.: fig.; 24 cm. - (Studies in language and language use; 25)
- Ook verschenen als proefschrift R.U. Leiden
ISBN 90-74698-25-5 Prijs: ƒ 40, -

Verraders en bruggenbouwers: verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en Middelnederlandse letterkunde / Paul Wackers e.a. - Amsterdam: Prometheus, 1996. - 362 p.: ill.; 22 cm. - (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, ISSN 0926-9746; 15)
ISBN 90-5333-450-5 Prijs: ƒ 65, -

Het leven van Lutgard: bloemlezing uit het Kopenhaagse handschrift / samengest., vert. [uit het Middelnederlands] en ingel. door Yolande Spaans en Ludo Jongen. - Hilversum: Verloren, 1996. - 336 p.: ill.; 23 cm. - (Middelnederlandse tekstedities, ISSN 0929-9734; 3)
ISBN 90-6550-022-7 Prijs: ƒ 45, -

Een onderzoek naar het leven, het werk en de literaire opvattingen van Cornelis van Ghistele (1510/11-1573), rederijker en humanist / door Mireille Vinck-van Caekenberghe. - Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1996. - XXVII, 685 p.; 24 cm. - (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Reeks 6, ISSN 0770-7967; 126)
ISBN 90-72474-16-3 Prijs: BF 1950

Poetices libri septem = Sieben Bücher über die Dichtkunst / Julius Caesar Scaliger; unter Mitw. von Manfred Fuhrmann hrsg. von Luc Deitz und Gregor Vogt-Spira. - Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1995. - 653 p.; 25 cm

Bd. III: Buch 3, Kapitel 95-126; Buch 4 / hrsg., übers., eingel. und erl. von Luc Deitz.

ISBN 3-7728-1504-9 Prijs: DM 380, -

Stichten of schitteren: de poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten / Els Stronks. - Houten: Den Hertog, cop. 1996. - 347 p.: ill.; 24 cm
- Ook verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht.
ISBN 90-331-1150-0 Prijs: ƒ 49,50

Epimikta: een rouwklacht in het Latijn op de dood van zijn echtgenote (1637-1638) / Constantijn Huygens; uitgeg., vert. en ingel. door J.P. Guépin. - Voorthuizen: Florivallis, 1996. - 108 p.: ill.: 20 cm
- Oorspronkelijke uitgave Den Haag: Vlacq, 1655
ISBN ISBN 90-75540-02-7 Prijs: ƒ 25, -

Lezen en schrijven in de provincie: de boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849 / Han Brouwer. - Leiden: Primavera Pers, 1995. - 360 p.: ill.; 25 cm
- Ook verschenen als proefschrift R.U. Utrecht
ISBN 90-74310-20-6 Prijs: ƒ 59,90

Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap / door Gerrit Paape; ingel. en van aant. voorz. door Peter Altena. - Hilversum: Verloren, 1996. - 159 p.: ill.; 22 cm. - (Egodocumenten, ISSN 0929-9807; 11) - Oorspr. uitg.: Dordrecht: De Leeuw en Krap, 1792.
ISBN 90-6550-141-X Prijs: ƒ 29, -

Frederik Muller (1817-1881): leven en werken / onder red. van Marja Keyser...[et al.]; in samenw. met derdejaars studenten van de Opleiding Boekhandel en Uitgeverij (Hogeschool van Amsterdam), onder leiding van Marianne Bertina. - Zutphen: Walburg Pers, 1996. - 319 p.; 25 cm. - (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel; N.R., 2)
ISBN 90-6011-964-9 Prijs: ƒ 49,50

Gezelliana: kroniek van de Gezellestudie. - jrg. 8 (1996)/1. - Antwerpen: Universitaire Faculteiten St.-Ignatius, 1996. - 22 cm ISSN 0776-4111 Prijs: BF 400
- Te bestellen bij de UFSIA, Venusstraat 35, 2000 Antwerpen, tel. (+32)-(0)3-2204289

Obe Postma als auteur van het sublieme / Ph.H. Breuker. - Ljouwert [Leeuwarden]: Fryske Akademy, 1996. - 59 p.; 24 cm. - Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam.

ISBN 90-6171-824-4 Prijs: ƒ 5, -

Symbolisme en nieuwe mystiek in Nederland voor 1900: een onderzoek naar de Nederlandse receptie van Maurice Maeterlinck: met de uitgave van een handschrift van Lodewijk van Deyssel / Elisabeth Leijnse. - Genève: Librairie Droz, diff., 1995. - 540 p., [8] p. pl.; 25 cm. - (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège; 262)
- Oorspronkelijk verschenen als proefschrift Luik, 1992.
ISBN 2-87019-062-X Prijs niet opgegeven

Angst en schoonheid: over Louis Couperus en Indië / Bas Heijne. - Leiden: Louis Couperus Genootschap, 1996. - 28 p.: ill.; 24 cm. - (Couperus cahier; 2)
ISBN 90-75321-02-3 Prijs: ƒ 22,50

Roel Zemel

Moriaen en Perceval in ‘Waste Land’

Abstract - The Middle Dutch *Roman van Moriaen* can thematically be interpreted as a literary criticism of Chrétien de Troye's *Conte du Graal*. In Chrétien's romance the grail symbolism is accompanied by representations of Waste Land as well as by a negative view of worldly knighthood. *Moriaen* is also about Waste Land but here ‘chevalerie’ is looked upon in a positive way. The Dutch author also reveals how little he thinks of Perceval's quest for the grail, as told in Chrétien's romance. He therefore wrote an answer to the *Conte du Graal*, in order to rehabilitate the genre of Arthurian romance.

In zijn gedicht *The Waste Land* (1922) geeft T.S. Eliot in een collage van fragmenten uitdrukking aan wat men zou kunnen omschrijven als de barre woestijn van het moderne leven. Dit beroemde en als modernistisch gelabelde dichtwerk heeft banden met een bijzondere thematiek uit de middeleeuwse literatuur. Zoals Eliot in de aantekeningen bij het gedicht meedeelt, heeft hij zich voor titel en symboliek laten inspireren door het boek van Jessie Weston, *From Ritual to Romance*, dat een antropologische interpretatie biedt van de graalmythe.[1] De geleerde gids van de dichter is daarin op zoek naar pre-literaire riten, waarop die mythe zou teruggaan. Er is evenwel meer reden een oorsprong te zoeken in de literatuur, in dit geval bij het thema van ‘Waste Land’ zoals dat kenmerkend is voor verhalen en romans over de Graal: ‘la terre gaste’.[2]

De eerste van dat type roman is tegelijk de mooiste, namelijk de *Conte du Graal* van Chrétien de Troyes (ca. 1182). Met deze tekst werd Chrétien de schepper van de graalmythe, en het door hem zelf ontworpen genre van de Arturroman in verzen leidde hij daarmee in nieuwe banen. Het thema van de graal staat er in samenhang met voorstellingen van Waste Land. Tevens is sprake van een wending naar religie en van een negatieve visie op het wereldse ridderschap.

Chrétiens graalroman fascineerde niet alleen latere auteurs, hij riep ook kritische reacties op. Die treffen we onder andere aan in een paar Middelnederlandse teksten. Een van de critici was de auteur van de *Roman van Moriaen*. In dit werk speelt Perceval, de graalzoeker van Chrétien, een rol. Ook kent de *Moriaen* een thematiek van Waste Land, al is de uitwerking ervan heel anders dan bij Chrétien. Wie deze rol en thematiek in ogenschouw neemt, zal naar ik meen ontdekken dat de Dietse dichter de *Conte du Graal* wilde corrigeren. Om deze kritiek toe te lichten, geef ik in het volgende eerst een typering van Chrétiens graalroman en de Waste Land-thematiek. Vervolgens bespreek ik die thematiek in de *Moriaen* en daarna volgt een hypothese over de *Moriaen* als reactie op de *Conte du Graal*.

Conte du Graal

Toen Chrétiens laatste roman, die over de graal, verscheen, verrijkte hij de literatuur met een in veel opzichten innoverende schepping. Ging het in zijn eerdere werken om profane 'amour' en 'chevalerie', de eerste held van deze roman, Perceval, laat de liefde achter zich en slaat tenslotte de weg in naar een religieus ridderschap waarvan de graal het symbool wordt.

Het nieuwe komt ook tot uiting in een tegenstelling tussen de twee helden die optreden, Perceval en Gauvain. Een verschil tussen beiden komt aan het licht in een 'tournant capital', die zich bevindt in het midden van de roman.[3] Perceval staat daar voor een tweesprong, die symbolisch is voor de richting die de romanliteratuur op zal gaan. Daar opent zich de mogelijkheid van een nieuwe ridderweg die de oude overstijgt. Waar Gauvain kiest voor traditionele 'aventures', gaat het Perceval om iets geheel anders: 'et Perchevax redist tout el'.[4] Hij wil weten wat het mysterie is van de graalburcht. Die keus zal leiden naar een ridderschap dat gebaseerd is op de liefde tot God.

Wat Chrétien precies voor ogen had, is overigens duister als gevolg van de onvoltooide staat van het verhaal en het stijlprincipe dat kenmerkend is voor zijn zwanezang, namelijk mystificatie en raadselachtigheid. Niettemin gaat het om een conceptie die verwijst naar de toekomst, en eigenlijk ook naar het einde van de Arturliteratuur.[5]

Het verhaal over Perceval in de *Conte du Graal* heeft de structuur van een ontwikkelingsgang. De verschillende episoden belichten fasen die samen een symbolische voorstelling geven van de weg naar een hoge bestemming.

Perceval treedt eerst op als een knaap die in de wildernis is opgegroeid bij zijn moeder. Uiterlijk onaangepast en zich gedragend als een dwaas gaat hij op weg naar het hof van koning Artur om ridder te worden. Echt ridder wordt hij daar niet, al verslaat hij er wel de Rode Ridder, een gevaarlijke tegenstander van Artur. Het is later de edelman Gornemant die Perceval tot ridder maakt en hem onderricht geeft over de gedragswijze van de goede ridder. Perceval handelt vervolgens als de ideale hoofse ridder wanneer hij Biaurepaire, de burcht van Blancheflor, bevrijdt. Zijn 'chevalerie' wordt er verrijkt met 'amour'. Daarna brengt Perceval een nacht door op het kasteel van de Visserkoning, waar hij getuige is van een optocht met een graal (schotel) en een bloedende lans. Weer later keert hij terug naar het hof van Artur, waar een vreugdevol onthaal zijn deel is. Daar gaat een hoogtepunt over in een crisis door de komst van de Lelijke Jonkvrouw. Zij vervloekt Perceval, omdat hij tijdens zijn logies bij de Visserkoning geen vragen heeft gesteld over de graal en de lans.

Hiermee is de eerste fase van Percevals loopbaan als ridder voltooid. Uit de 'tournant capital' die volgt, blijkt dat het gebeuren op het kasteel van de Visserkoning bepalend is voor zijn verdere weg. Perceval verlaat het hof van Artur, omdat hij antwoord wil op de vragen over graal en lans. Vijf jaar lang is hij vergeefs onderweg, totdat op Goede Vrijdag een verandering intreedt, als Perceval te biecht gaat bij een heremiet die zijn oom blijkt te zijn. Die licht hem in omtrent de graal en onderricht hem over de dienst van God.

Waste Land (1)

De wereld die Perceval in de *Conte du Graal* ontmoet, draagt de tekenen in zich van het einde. Verschillende voorstellingen die een thematiek van Waste Land creëren, wijzen daarop. Het zijn beelden van geweld en destructie, van dood, armoede en verval.[6] In het volgende laat ik enige plaatsen de revue passeren.

De roman begint in 'la gaste forest' (vs. 75), waar de jonge Perceval en zijn moeder wonen. Op een dag maakt Perceval kennis met 'chevalerie', wanneer ridders van koning Artur in het woud verzeild raken. Als hij daarover aan zijn moeder vertelt, reageert zij met een tragisch verhaal. Haar echtgenoot, Percevals vader, was ooit een voortreffelijk ridder. Maar thans zijn de edele mensen getroffen door het ongeluk. Haar man was invalide geworden en zijn bezittingen had hij verloren. Het was de tijd na de dood van koning Uterpendragon - de vader van Artur - dat 'li gentil home' werden beroofd en verjaagd. En:

447 Les terres furent escillies
Et les povres gens avillies,
Si s'en fuï qui fuïr pot.[7]

Percevals vader was toen gevlucht naar de Gaste Forest. Zijn twee oudste zonen - Perceval was de derde, toen nog een klein kind - werden later ridder. Maar beiden vonden de dood door de wapenen. Toen men het lichaam van de oudste vond, hadden raven en kraaien zijn ogen uitgepikt. Hierop was de vader van verdriet gestorven. Na de dood van haar man restte de weduwe een leven van grote smart. Haar enige troost was haar zoon Perceval. Om te voorkomen dat zij ook hem door het geweld van wapens zou verliezen, had zij hem onwetend willen houden van de ridderwereld, een opzet die nu, door de ridders in het woud, is mislukt.

Volgens Percevals moeder houdt 'chevalerie' geweld en vernietiging in. Op een subtiele wijze blijkt dat ook uit de reactie van Perceval, als hij de ridders hoort en ziet. Eerst denkt hij, vanwege het lawaai dat ze maken, dat het duivels zijn, en vervolgens, vanwege de schittering van hun wapenrusting, engelen. Perceval spreekt daarmee, zonder het zelf te beseffen, een diepere waarheid uit over schijn en wezen van het ridderschap. Ridders zijn immers, zoals zijn moeder zegt, engelen van de dood:

398 Tu a veü, si com je croi,
Les angles dont la gent se plaignent,
Qui ocïent quanqu'il ataignent.[8]

Veelzeggend is ook dat zij bij het woord 'ridder' dat ze Perceval hoort uitspreken - 'a cest mot' (vs. 403) -, bezwijmt.

Bij haar veroordeling sluit aan dat Percevals vertrek uit de Gaste Forest om zelf ridder te worden iets heeft van een 'zonde'. Bij het afscheid is de weduwe diep bedroefd. Als Perceval nog eens omkijkt, ziet hij dat zijn moeder is neergestort; maar hij rijdt door. Later zal hij vernemen dat zij van verdriet gestorven is en dat zijn houding tegenover haar een zonde was, die weer oorzaak is van zijn echec op de graalburcht.

De openingsepisode van de *Conte du Graal* zet dus door de rol van de moeder

van de held de toon voor een negatieve visie op ridderschap. Zij huldigt het standpunt dat 'militia' gelijk is aan 'malitia'.[9] Ridders zijn instrumenten van de dood. Door het optreden van ridders is de aarde vervallen tot een Waste Land.

Wanneer Perceval eenmaal ridder is geworden, arriveert hij op Biaurepaire, het kasteel van Blancheflor. De naam van de locatie is ironisch bedoeld, want wat Perceval buiten en binnen de burcht aantreft, is kaalheid en verwoesting:

1749 Car s'il eut bien defors trovee
La terre gaste et escovee,
Dedens rien ne li amenda,
Car partot la ou il ala,
Trova enhermies les rues
Et les maisons vit decheües,
C'ome ne feme n'i avoit.[10]

Van de twee kloosters in de burcht zijn de muren gescheurd en op de torens zitten geen daken meer. In het hele kasteel is geen eten te krijgen en de inwoners zijn uitgehongerd: 'ensi trova le chastel gaste' (vs. 1771).

De dichter roept hier via de ogen van Perceval het beeld op van een 'Waste City'. De verwoesting is het gevolg van een maandenlange belegering door Clamadeu en zijn maarschalk Engygeron, 'een verderfelijke ridder' (vs. 2003). Vele edele ridders van Blancheflor zijn gedood of gevangengenomen. Daarom verkeert zij in grote droefheid en ellende. De overgave van haar burcht is op handen, en haar toekomst is zelfmoord. Maar op het laatste moment is het Perceval die redding brengt. Hij neemt de strijd ter hand en verslaat Blancheflors tegenstanders, zodat vreugde en een bevrijdingsfeest het gevolg zijn.

Chrétiens roman wekt de indruk dat voor Perceval een rol van verlosser is weggelegd, maar in de episode die volgt, over Percevals logies bij de Visserkoning, zal daarvan niets terechtkomen. In deze episode is er de introductie van het symbool van de nieuwe thematiek, de graal. Dat symbool heeft te maken met een hogere ethiek dan die van 'chevalerie' en 'amour', en daaraan kan de held nog niet voldoen. Waste Land betreft nu de figuur van de Visserkoning. Hij is een edelman met grijs haar, gezeten op een bed; opstaan kan hij niet. Perceval ziet hoe een knaap een lans ronddraagt uit de top waarvan een druppel bloed neerdaalt, en een meisje een graal. De lans kan gezien worden als teken van 'geween' over de vernietigingskracht van wapens. Aan dat geween komt geen eind, want Perceval laat na vragen te stellen. Informeren wil hij de volgende ochtend, maar dan is het te laat, want bij zijn ontwaken blijkt het kasteel veranderd te zijn in een desolaat oord.

Het kasteel van de Visserkoning is een Autre Monde-locatie. Naderhand hoort Perceval meer daarover van een meisje dat zijn nicht blijkt te zijn. Haar treft hij aan in de pose van een pieta, wat weer een gevolg is van de destructieve aard van ridders. Zij weent en rouwt om haar geliefde, die met afgeslagen hoofd in haar schoot ligt. Een agressieve ridder heeft hem gedood. Het meisje deelt mee dat de Visserkoning in een gevecht zwaar gewond raakte, waardoor hij invalide is. Hij is op dezelfde manier verwond als een vroeger slachtoffer van geweld, Percevals vader. Zij vertelt ook dat Percevals moeder gestorven is en dat zijn zwijgen bij de

Visserkoning onheil teweeg zal brengen. Had Perceval vragen gesteld over graal en lans, dan was de Visserkoning genezen en had hij zijn land kunnen besturen. Wat nu de mensen te wachten staat, is ellende.

De woorden van Percevals nicht worden uitgewerkt tot een profetie van onheil voor de wereld bij monde van de Lelijke Jonkvrouw, wier afzichtelijke gestalte een teken is van Waste Land. Zij vervloekt Perceval vanwege zijn zwijgen op de graalburcht en onthult wat daarvan het gevolg zal zijn:

4678 Dames en perdront lor maris,
Terres en seront escillies
Et puceles desconseillies,
Qui orfenines remandront,
Et maint chevalier en morront;[11]

Mysterieus genoeg heeft veel van wat deze vrouw voorzegt reeds plaats gevonden, als we denken aan wat Percevals moeder, Blancheflor en Percevals nicht is overkomen.

Ondanks deze vervloeking kiest Perceval voor de graal. De verteller vervolgt eerst met de 'aventures' van Gauvain en wanneer hij er twee heeft verhaald, keert hij terug naar Perceval, wat een sprong in de tijd van vijf jaar met zich mee brengt. In die periode heeft Perceval maar liefst zestig ridders overwonnen. De verteller neemt echter niet de moeite deze 'aventures' te verhalen. Hij vat met een paar verzen samen (vs. 6225-35), ten teken dat deze vorm van 'chevalerie' geen aandacht meer verdient. Dat hangt weer samen met het feit dat Perceval geen stap dichter bij zijn doel is gekomen. Er is nu, bij de weg naar de graal, een religieuze regie in het spel. En die laat Perceval voorlopig mislukken, omdat hij verkeert in een staat van 'oubli' jegens God. In een spirituele zin verkeert dus Perceval in 'het barre land'.

Een wending ontstaat wanneer Perceval, net als in het begin van de roman, zich bevindt in een wildernis. Wederom ontmoet hij daar passanten, en die wijzen hem niet de weg naar de profane ridderwereld, maar naar een heilige heremiet in het woud. Door deze ontmoeting komt Perceval tot berouw en in de weg van het christelijke boetesacrament verwerft hij bij de heremiet uitzicht op een staat van genade.

Met de episode over boete en inkeer eindigt het verhaal van Perceval. Daarna gaat de verteller verder met Gauvain. Ook hij beleeft 'aventures' die te maken hebben met Waste Land. Maar voor Gauvain is er aan het eind geen wending ten goede.

In de proloog van de roman maakt de auteur een tegenstelling tussen een negatief beoordeelde 'vaine gloire' - ijdele roem - en een 'carité' volgens het evangelische concept van de Godsliefde. Passen we deze tegenstelling toe op de inhoud van de roman, dan ontstaat de indruk dat hij wil getuigen van een nieuw ridderideaal waarin aardse roem moet wijken voor christelijke deemoed.[12] En die tegenstelling houdt verband met de twee ridderwegen waarover de roman handelt. Percevals weg verloopt in fasen en eindigt bij het in de proloog gestelde ideaal van 'carité'. Gauvain daarentegen, oorspronkelijk de ideale hoofse ridder, beleeft 'aventures' die geen enkele ontwikkeling met zich meebrengen. Wat hij verricht, zijn daden zonder 'betekenis'.[13]

Wanneer Perceval kiest voor de graal, opteert Gauvain voor 'vaine gloire'. Eén

van de door de Lelijke Jonkvrouw geadverteerde ‘aventures’ betreft de hulp aan een belegerde jonkvrouw, een vorm van ‘chevalerie’ die de ridder grote roem zou opleveren. Gauvain wil meteen hiervoor op pad. Maar zijn streven wordt geblokkeerd door de komst van Guigambresil, die hem tot zijn schande publiekelijk beschuldigt van verraad. Gauvain zou op onridderlijke wijze Guigambresils heer, de vroegere koning van Escavalon, hebben gedood. Het is typerend voor Gauvains rol als ‘chevalier’ dat hij hier beschuldigd wordt van homicide. Weer duikt de gedachte op aan ‘militia est malitia’ waarmee de roman begon, met nu, naar het schijnt, de goede ridder in de beklaagdenbank. De beschuldiging die Gauvain treft, wijst zo op ‘la faute du chevalerie, inhérente au métier de tous ceux qui portent le glaive’.[14]

Gauvain gaat op weg om de beschuldiging weg te nemen, wat niet gelukt. Met ironie ten aanzien van de held geeft de dichter voorstellingen van een verstoorde verhouding tussen ‘amour’ en ‘chevalerie’, wat het beeld van de perfecte ridder ondermijnt. Ook krijgt Gauvain te doen met ridders die hem dodelijk haten, wat de indruk wekt dat hij terecht gekomen is in ‘the waste land of destructive knighthood in which combat leads to revenge and violence’.[15]

Onthullend voor de toekomst van deze ridder is de opdracht die hij onderweg ontvangt. In Escavalon, een hem vijandig gezinde omgeving, krijgt Gauvain een straf opgelegd die inhoudt, dat hij moeite zal moeten doen om de bloedende lans te vinden. En daarover is geprofeteerd:

6168 Et s'est escrit qu'il ert une hore
Que toz li roiames de Logres,
Qui jadis fu la terre as ogres,
Sera destruis par cele lance.[16]

Gauvain mag dus het wapen gaan zoeken voor de Dolorous Stroke - ‘le dolerous cop’ -: de vernietiging van de Arturwereld.[17]

Tenslotte komt Gauvain terecht in een Autre Monde-kasteel. Dan is weer sprake van een voorstelling van Waste Land, waarmee de dichter deze thematiek afrondt. De veerman die in de buurt van het kasteel woont, vertelt aan Gauvain dat de bewoners voor wat betreft de vrouwen bestaan uit:

7574 Et s'i a dames ancïaines
Qui n'ont ne maris ne seignors,
Ainz sont de terres et d'onors
Desiretees a grant tort
Puis que lor mari furent mort.
Et damoiseles orfenines[18]

Deze woorden herinneren aan de onheilsprofetie van de Lelijke Jonkvrouw. De ondergang die zou aanbreken als gevolg van Percevals zwijgen op de graalburcht, heeft dus, en dat is een van de mysteries van Chrétiens roman, al plaats gevonden in vroeger tijd.

De mensen van het kasteel verwachten niettemin dat er een ridder zal komen om hen te verlossen:

7599 Cil rendroit as dames lor terres
Et feroit pais des morteus guerres,[19]

Schijnbaar is Gauvain die verwachte ridder. Hij wil graag de rol van verlosser spelen. Daarom neemt hij plaats op het Wonderbed en doorstaat de beproevingen ervan. Hiermee maakt hij een einde aan de betoveringen van het paleis, en de bewoners begroeten hem als hun heer en heiland.

Door de parallellie met het kasteel van de Visserkoning lijkt het of Gauvain slaagt, waar Perceval faalde. Echter, er blijkt verder niets van verlossing. Bovendien wordt Gauvain er zelf een 'gevangene', want hij mag het kasteel - ook al krijgt hij een dag verlof - niet meer verlaten. En wie heeft hij verlost? Er is een oude, witharige koningin in het kasteel. Zij is Ygerne, de moeder van koning Artur, iemand die in de reële wereld al meer dan zestig jaar dood is. Gauvains ridderweg eindigt dus in een paleis van de doden.

Uit het bovenstaande moge blijken hoe een sfeer van geweld, verval en ondergang kenmerkend is voor Chrétiens creatie van de graalmythe. De dichter roept die op met beelden van Waste Land. En die beelden houden verband met een presentatie van 'chevalerie' als een orde die geenszins meer het ideaal vertegenwoordigt.

Wanneer Gornemant de jonge Perceval tot ridder maakt, zegt hij dat zijn leerling toegetreden is tot:

1635 Le plus haute ordre [...]
Que Diex ait faite et commandee:
C'est l'ordre de chevalerie,
Qui doit estre sanz vilonnie.[20]

Echter, de wereld om hem heen bestaat vooral uit ridders die handelen in strijd met dat ideaal, zodat de goeden ten onder dreigen te gaan. Meteen vanaf het begin van de roman is er een link tussen 'chevalerie' en 'malheurs'.[21]

Ook het hof van Artur, eens het voorbeeld van hoofsheid en ridderschap, is niet meer onomstreden.[22] Het representeert een ridderschap zonder diepere of hogere zin, getuige de rol van Gauvain, wiens daden symptomatisch zijn voor 'the crisis of chivalry'.[23]

Het zou aan Perceval zijn om verlossing te brengen. Daartoe zou hij, wat betreft het domein van de graal, moeten voldoen aan een religieuze ethiek, die het oude model van profane 'chevalerie' en 'amour' overstijgt. Ridderlijke 'aventures' en dapperheid leiden met betrekking tot de graal tot niets. Het gaat nu om een 'avontuur van de geest', dat afhankelijk is van Gods genade. Anders gezegd: 'die Unfähigkeit Percevals, mit den eigenen Mitteln des Rittertums seine Schuld zu sühnen und seinen Auftrag zu erfüllen, bedeutet das Versagen der höfisch-ritterlichen Wertwelt alter Observanz'.[24] Veelbetekenend is ook dat verlossing van de graalburcht niet zou geschieden door een gevecht, maar door wat Perceval had moeten doen: vragen stellen.

In de *Conte du Graal* zien we een romancier aan het werk die met zijn 'op weg naar het einde' op zoek is naar iets nieuws. Het is intrigerend om te zien hoe Chrétien

in zijn laatste roman iets heel anders brengt dan wat hij niet eens zoveel jaren eerder schreef in zijn eerste, *Erec et Enide*. Wat in de debuutroman een ideaal was, de hoofse ideologie, is in Chrétiens laatste roman defect en ontoereikend. In de *Conte du Graal* verkeert de hoofse wereld in verval; hij illustreert wat de negatieve, de donkere zijde is van ridderschap. Het bijzondere van dit alles is dat Chrétien zijn portret van decadentie presenteert zonder iets dat riekt naar leerstelligheid. Wat hij toont, zijn fascinerende beelden van een in zijn uitvoering prachtig literair mysterie. Op deze roman raakt men nooit uitgekeken.

Niettemin, wie de roman benadert met het oog op de voortgang van het genre, zou tot de gedachte kunnen komen dat Chrétiens laatste werk vooruitwijst naar het einde van de Arturroman. Dat einde zou in zekere zin ook werkelijkheid worden in de cyclus *Lancelot en prose - Queste del Saint Graal - Mort le Roi Artu*. In deze trilogie volgt op het eerste gedeelte een roman over de queeste naar de graal, die hier helemaal gechristianiseerd is tot de Heilige Graal. Deze keer is de queeste een voltooide, en daarna, in de *Mort Artu*, is de ondergang van de Arturwereld het onvermijdelijke vervolg.

Wie dat einde niet wenste of wie nog een positieve rol zag weggelegd voor wereldse 'chevalerie', zou reden kunnen hebben voor kritiek op Chrétiens *Conte du Graal*. Zo iemand was, naar ik meen, de dichter van de *Moriaen*.

Roman van Moriaen

Ook de Dietse roman kent allerlei voorstellingen van chaos en geweld. Alvorens hierop en op de relatie van de roman met de *Conte du Graal* in te gaan, geef ik een inleidende typering van de inhoud en van de rol van de titelheld.

Van de oorspronkelijke *Moriaen*, die vermoedelijk in de tweede helft van de dertiende eeuw in Vlaanderen geschreven werd, rest ons slechts een kort fragment. Een complete versie van het verhaal is overgeleverd in de *Lancelotcompilatie* uit circa 1320. Daarin gaat de tekst van de *Moriaen* vooraf aan de vertaling van de *Queste del Saint Graal*. Van deze versie mogen we aannemen dat in vergelijking met het origineel veranderingen zijn aangebracht. Een opmerkelijke wijziging betreft de vader van de held. In de compilatieversie is dat Agloval, terwijl we op grond van de proloog en enkele inconsistenties in het verhaal mogen aannemen dat in de oorspronkelijke roman Perceval de vader was. Deze mening werd naar voren gebracht door Te Winkel; en zijn argumenten verdienen nog altijd instemming.[25] Reden voor verandering was dat de compilator een vaderschap van Perceval moeilijk kon overnemen, vanwege de vertaling van de *Queste* die volgt. Daarin is Perceval immers, in verband met de queeste naar de Heilige Graal, een ridder van maagdelijke staat.

Via de compilatieversie en enig gereconstrueer kunnen we ons een beeld vormen van de inhoud van de oorspronkelijke *Moriaen*. De titelheld van deze roman is een opvallende verschijning. Hij is een ridder met een zwarte huidskleur - 'sijn hoeft, lichame ende hande / Was al sward, sonder sine tande' (vs. 423-24)[26] -, de zoon van een Moorse prinses, en zijn verwekker was niemand minder dan Perceval.

De roman begint met een hofdag van koning Artur, waar zich een ridder meldt die verslagen is door Perceval. Artur wenst Perceval terug aan zijn hof, waarop Walewein (in de compilatieversie samen met Lanceloet) begint aan een zoektocht.[27] Onderweg ontmoet Walewein een jonge ridder - 'hi (was) van kinscen dagen' (vs. 775) -, die ook op zoek is naar Perceval. Het blijkt Moriaen te zijn. Ooit had Perceval trouw beloofd aan een Moorse geliefde. Maar al voor de geboorte van Moriaen had hij haar verlaten, niet wetend dat zij zwanger was. Wél had hij beloofd naar haar terug te keren, wat nooit gebeurd is. Het gevolg van Percevals vertrek was dat men Moriaens moeder haar land ontnomen heeft, terwijl op Moriaen de schande rust dat hij 'vaderloes' heet. Hij heeft zich ridder laten maken en is nu bezig aan een zoektocht naar zijn vader.

Walewein en Moriaen gaan samen verder. Hun wegen scheiden zich bij een viersprong waar zich een kluis bevindt van een heremiet, die als gids fungeert. Hierna volgt een uitvoerig verhaald avontuur dat Walewein beleeft. Gewoonlijk bekortte de compilator de teksten die hij opnam in sterke mate, maar deze episode wekt de indruk niet of nauwelijks bekort te zijn. Het betreft een boeiend verhaal met een interessante rol voor Walewein. Aan de overzijde van een rivier redt hij een jonkvrouw uit de handen van een ridder, de zoon van de heer van het land, die haar ernstig mishandelt. Omdat hij de jonkvrouw niet wil loslaten, wordt hij door Walewein gedood. 's Avonds vindt Walewein logies op het kasteel van de heer van het land. Als blijkt dat Walewein zijn zoon heeft gedood, kiest de kasteelheer bij het probleem van eer en schande ervoor om formeel, in schijn, het gastrecht te eerbiedigen. In zijn kasteel biedt hij Walewein bescherming, maar de volgende morgen laat hij hem buiten zijn kasteel in een hinderlaag lopen. De overvallers brengen Walewein op naar een plaats in de buurt van de kluis, om hem daar de folterdood te laten sterven.

Intussen heeft Moriaen een spoor gevonden van Perceval, dat hem voert naar een plek waar men de zee over kan steken naar Ierland. Echter, de veerlieden slaan op de vlucht, omdat zij denken dat Moriaen, vanwege zijn zwarte uiterlijk, de duivel is. Onverrichterzake gaat hij weer terug richting kluis. Daar aangekomen weet hij de terechtstelling van Walewein te voorkomen. Een dag later arriveert Waleweins broer Gariet bij de kluis met een onheilstijding. Artur is tijdens een jachtpartij ontvoerd door de Saksen en de koning van Ierland is het land binnengevallen. Gariet vertelt ook dat Perceval heremiet is geworden.

Moriaen hervat nu eerst zijn 'Vatersuche'. Hij steekt, samen met Gariet, de zee over en vindt de hermitage waar Perceval verblijft. Later gaat Moriaen, met Gariet en Walewein (en misschien ook Perceval), naar het geteisterde land van Artur. Zij arriveren bij een kasteel dat aanstonds belegering wacht. In de vroege ochtend doet men een uitval, wat resulteert in de overwinning. De oorlog eindigt met een zoen, waarbij Artur vrijkomt en de koning van Ierland zich aan hem moet onderwerpen.

Tenslotte zorgt Moriaen ervoor dat zijn vader alsnog zijn belofte van trouw jegens zijn vroegere geliefde nakomt, en gewapenderhand krijgt hij gedaan dat de heren in zijn geboorteland zijn moeder als hun leenvrouwe erkennen. Het blijde slot van de roman is het huwelijk tussen de moeder van Moriaen en Perceval, zijn teruggevonden vader.

Met de rol van Moriaen laat de dichter een ontwikkeling zien van ongeschoold naar ideaal ridderschap. Bij zijn eerste optreden is Moriaen naar uiterlijk en gedrag een onaangepaste ridder: 'hij representeert tegenover de gevestigde ridderlijkheid de aanstormende jeugd'.[28] Wat hem kenmerkt, is 'onmate'. Op een agressieve en roekeloze wijze streeft hij zijn doel na. Degene die hem 'mate' bijbrengt, is Walewein. Arturs neef is de hoofse en wijze leermeester die Moriaen onderricht over de taak van de goede ridder. Hieruit blijkt dat de roman een didactische component bevat. Hij leert aspiranten de weg naar een ridderschap dat tot heil is van de samenleving. Waleweins les houdt immers in: wees vriendelijk tegen hen die hoofs zijn, bescherm vrouwen die in nood verkeren en bestrijdt de kwaden (vs. 912-33). Ridders moeten dus functioneren als instrumenten van het recht.[29]

Op dit punt is verder een belangrijke rol weggelegd voor Walewein. Zo wijdt de verteller meer dan duizend verzen aan Waleweins avontuur in het 'lant van groter onreden'. Dat begint met zijn tussenkomst ten behoeve van de jonkvrouw die mishandeld werd door 'die felle here', de kwaadaardige zoon van de heer van het land. Walewein brengt dus de les in praktijk die hij aan Moriaen heeft gegeven.

Hierna komt Moriaen weer in beeld, die het leven van zijn leermeester redt. Als ridder levert hij een unieke prestatie door in zijn eentje een overmacht van tegenstanders te verslaan. In het gevecht gaat hij heroïsch te werk, als een held uit het chanson de geste. Bij zijn bede om hulp noemt Walewein zich 'geselle' (vs. 2491) van Moriaen, wat een indicatie is van de hoge positie die Moriaen inmiddels heeft bereikt. Hij is van 'die swarte' geworden tot 'die gode riddere Moriaen' (vs. 2539), wapenbroeder van de nummer één onder de ridders van het hof. Daarbij is het niet een geliefde die de held tot iets groots inspireert, zoals het geval is in menige andere roman in het genre, maar de ridder-vriendschap: de aanblik van Waleweins ellende geeft Moriaen bijzondere kracht (vs. 2527-35).[30] Liefde voor een vrouw speelt in deze roman geen rol. We zijn nu terechtgekomen in een mannenwereld van 'chevalerie'.

Later redt Moriaen in de strijd tegen het leger van de koning van Ierland, samen met andere bekende helden, op voortvarende wijze Arturs rijk van de ondergang. Wat hier opvalt, is de leidende rol van Moriaen.[31] Als de ridders aankomen bij het kasteel in Arturs land, is het Moriaen die tot heil van Artur voorstelt een kans te wagen en het kasteel te verdedigen (vs. 4302-09). Luisterde Moriaen vroeger naar de 'raet' van Walewein, nu geldt voor de mannen van het kasteel: 'Moriaens raet dochte hen dbeste' (vs. 4336). Als daarna de strijd begint met de uitval tegen de belegeraars, is Moriaen de aanvoerder: 'hi dede doe die vorebatalge' (vs. 4427).

Moriaen heeft nu zijn ridderschap getoond, wat hem de lof van het hof oplevert. De nieuwe held is uitgegroeid tot de beste ridder in het land van Artur. En tot zijn eer gaat Walewein cum suis met hem mee naar Moriane, waarna Moriaens queeste eindigt met het herwinnen van het verloren bezit in het land van zijn moeder.

Wie zo het verhaal van Moriaen bekijkt vanuit een educatief standpunt, zou kunnen zeggen dat de roman handelt over de carrière van een 'iuvenis', die via scholing in theorie en praktijk van 'chevalerie' geschikt zal zijn voor de positie van landsheer.

In het nieuwe boek van Bart Besamusca is een hoofdstuk gewijd aan de *Moriaen*.[32] Daaruit blijkt dat de dichter zijn verhaalstof grotendeels heeft ontleend aan de literatuur. Episoden en motieven nam hij over uit verschillende Arturromans. Hij voorzag deze van variaties en herschikte ze in een nieuwe 'conjointure'. Hier leidt Besamusca's toepassing van de intertekstuele benaderingswijze op een geslaagde wijze tot inzicht. Zij geeft aan waar het thematisch om gaat in deze roman.

Het specifieke karakter van de *Moriaen* komt, naar ik meen, tot uiting in een samenhang tussen 'conjointure' en thematiek, waarop de term Arturisering van toepassing is. Zo is de rol van de leermeester van de held, in vergelijking met die van Gornemant in de *Conte du Graal*, uitgebreid en in handen gelegd van Arturs neef Walewein. En verder is het hof van Artur bepalend voor de structuur van de roman. Dat hof is, met de zoekactie van Walewein, vertrekpunt en naderhand is het land van Artur het doel voor Walewein en Moriaen. Beiden hebben een taak ten aanzien van dat land, wat verband houdt met een thematiek van Arturiaanse 'chevalerie'. Hier laat het verhaal iets zien van een aan Chrétiens roman tegenovergestelde richting, waar het de graal is die Perceval wegvoert van het hof.

Waste Land (2)

Moriaen komt evenals Perceval terecht in een 'woest lant'. Er is sprake van een thematiek van Waste Land, en ook hier is die bepalend voor de sfeer van het werk. Om dat toe te lichten, bespreek ik in het volgende een reeks passages waarin het gaat om armoede, woestheid, agressie en dreigende ondergang.

In de opening van de roman wordt de betreffende thematiek ingezet met het verhaal van de door Perceval verwonde ridder:

136 Dies es leden seven jaer,
Dat ic onderginc van gode;
Doe dwanc mi so deermode,
Dat ic ne wiste wat verteren.

De ridder heeft alles wat hij bezat, het erfdeel dat zijn vader had nagelaten, opgemaakt. Al te lang hield hij zich bezig met 'tornoye ende tafelronde' (vs. 150), waar hij de hoofse deugd van de 'largesse' royaal beoefende: wie maar iets nodig had, hielp hij. Gezegd in termen van ridderethiek en vorstenspiegels: hij betrachtte 'miltheit' zonder 'mate'.[33] Het gevolg was dat hij zelf tot armoede verviel, en om te kunnen leven ging hij over op de misdaad en werd roofridder. Aan deze deviatie komt een einde door de goede ridder, Perceval, die de rover overwint en naar het hof van Artur stuurt, waar hij genade vraagt voor zijn 'mesdaden' (vs. 198).

Wanneer Moriaen op het toneel verschijnt, vertelt hij Walewein zijn voorgeschiedenis, wat een verhaal is van onteigening en armoede. Toen Perceval zijn geliefde had verlaten, werden moeder en zoon slachtoffer:

707 Ic ende min moder sijn onteerft,
Om dat wi sijns hebben gedeerft,
Van groten gode ende van lene,

Dat hebwi verloren al gemene,
Dat haer verstarf van haren vader;
Het es ons ontwijst algader
Bider wet vanden lande.

Wederom is sprake van een verlies van het vaderlijk erfdeel. Hier is het zo dat als de vrouw zonder man, zonder beschermer is, haar land verloren gaat.

Als Moriaen en Walewein arriveren bij het kruispunt waar de kluizenaar woont, geeft een kruis aan dat Bertangen, het land van Artur, daar grenst aan een land waar het kwaad heerst. De letters op het kruis zijn een waarschuwing voor een ieder 'die hadde ridders name' (vs. 948). Wie verder gaat, komt terecht in een gebied waar vooral de machthebbers onrecht begaan:

1041 Hets een lant van groter onreden
Ende daer men pleget quader seden:
Diere best mach doeter wors.

Ook het grensgebied is een oord van agressie en verderf. Het kruis herinnert daaraan, want het werd opgericht voor een ridder die samen met zijn vrouw de bedeplaats van een heilige had bezocht. Zij waren toen overvallen door een bende 'van quaden scakers' (vs. 996). Die hadden de ridder beroofd en gedood, waarna zijn vrouw van verdriet gestorven was.

Deze daad is een voorbode van wat Walewein zal overkomen tijdens zijn avontuur in het Lant van Onrede. Nauwelijks is hij het binnen gegaan, of we krijgen een deerniswekkend portret voorgeschoteld van een jonkvrouw die zwaar mishandeld wordt door een ridder:

1248 Hine leeft niet die gelovede
Wie hare die joncfrouwe mesliet
Om haren rouwe, om haer verdriet,
Ende hoe qualike sijt verdroech
Datse die felle riddere sloech.
Si weende ende wranc haer hande.

Het meisje verkeert bovendien in ellende vanwege armoede:

1432 Ic hebbe al anderen toren:
Die haveloesheit doet mi wee:

Nog veel meer bedroeft het haar dat haar vader, een kasteelheer van edele afkomst, een ellendig leven leidt omdat hij zijn bezittingen heeft verloren:

1434 Mijn vader was riddere ende goetman
Ende wel geboren vanden lande.
Ic moet secgen, al eest scande,
Live here riddere, al onverholen,
Mijn vader heeft .vij. jaer gequolen
Ende es onder gegaen van gode,
Ende leget in sware ermode;

Haar vader is, net als Percevals vader en de Visserkoning in de *Conte du Graal*, invalide:

1443 Hine mach riden no gaen,
Noch over sine vote gestaen:
Hi doget swaren arbeit.

En zijn burcht is een 'Waste Castle':

1452 [...] onser vesten,
Di sere tevalle es en tebroken,

De enige steun en toeverlaat van de edelman was zijn dochter, en zij is nu weggevoerd door de ridder, die het meisje als vriendin wilde. Toen zij niet wou, was de ridder overgegaan op geweld.[34]

Het tragische lot van de kasteelheer lijkt op dat van Percevals vader, waarover de weduwe vertelt aan het begin van de *Conte du Graal*. Opnieuw blijkt dat de goeden tot armoede vervallen zijn en dat ridders van het kwaad de macht hebben.

Walewein treedt hier op als de goede ridder in de wijze waarop hij voor de jonkvrouw tussenbeide komt. Zijn tegenstander is het tegendeel van de goede ridder, want 'ondadech ende fel' (vs. 1400). Hij representeert, zoals Walewein in een sententie zegt, de adel die van zijn macht misbruik maakt: 'si bringen menegen inder noet' (vs. 1404).

Walewein maakt een einde aan de 'ondaet' van deze ridder door hem te verslaan. Ook verslaat hij een groep handlangers van de ridder, maar daarmee is de macht van het kwaad in het Lant van Onrede nog lang niet uitgeschakeld. Integendeel, de beloning van Waleweins daad is dat de mannen van het land hem op een onridderlijke wijze aanvallen vanuit een hinderlaag. Zij behandelen hem op de meest schandelijke wijze. Zij voeren hem geboeid op een 'cranc rosside' (vs. 2285) naar de grens van hun land en dat van Artur, om hem daar terecht te stellen. Dat doen zij 'dor alle der gerre scande / Die tArturs hove behorden' (vs. 2304-05). Het land van Artur grenst dus aan 'den quaden fellen lande, / Daer menech haelde grote scande' (vs. 2333-34). Dat Lant van Onrede is een Waste Land in de zin van: een oord van agressie en van ondergang voor de ridders van het hof.

Het gebied dat Moriaen aan het begin van zijn 'aventure' doortrekt, is eveneens een 'woest lant' (vs. 2755). Rovers hebben er huis gehouden, zodat er niemand meer woont; en niets wil er groeien:

2384 Maer hine sager moderbaren
Nieweren wonen daer omtrent:
Die scakers haddene daer al gescent
Ende verslegen ende verdreven,
Datter nieman ne was bleven.
Het was al heide ende sant:
Hine vant daer anders geen lant;
Daer ne wies gers no coren.

Deze beschrijving van het landschap is symbolisch voor wat de thematiek is van de roman.

Vervolgens blijkt ook het land van koning Artur zelf een oord van destructie te zijn. Artur is overmeesterd en gevangen gezet, en de koning van Ierland is bezig het land te veroveren. Wederom is er, net als in Moriane de moeder van Moriaen, een vrouw die in nood verkeert, namelijk de koningin. De Ierse koning belegert het kasteel waar zij vertoeft. Als de bewoners zich niet overgeven, zal hij hen, en de koningin voorop, 'groten lachter' (vs. 4177) aandoen; 'hine souder nieman speren' (vs. 4175). De bewoners van een ander kasteel, dat waar Moriaen cum suis heen gaat, wil hij laten 'siden oft braden' (vs. 4200). Intussen heeft de indringer het land verwoest. Net als in de profetie van de Lelijke Jonkvrouw in de *Conte du Graal* is er sprake van weduwen en wezen, hier als gevolg van de oorlog:

4203 (Die coninc) die dlant hadde gesaect
An hem, ende godeloes gemaect
Ende menege weduwe ende wese.
Dlant was in groter vrese
Bider scaden, die si nu namen.

Wanneer Moriaen en zijn vrienden arriveren, zien ze hoe de mensen vluchten voor het geweld:

4208 Doe sagen die heren, die daer quamen,
Dat volc vlien ende vluchten
Haer goet, alse die vruchten:
Het ginc met hen al uten spele.
Si gemoetten volx vele,
Beide man, wijf ende kinder,
Die dat lant ruemden ginder.
Si dreven die beeste, si drogen tgoet,
Sulke gereden, sulc te voet:
Hen dochte sine mochten niet bet.

Voor de verdrukten lijkt het alsof de Oordeelsdag is aangebroken: 'dordeel es over ons gegaen' (vs. 4231).

De verteller geeft hier een realistisch en evocerend beeld van de ellende van de oorlog. Het is tevens de culminatie van de Waste Land-thematiek in de roman. Nu is het land van Artur vervallen tot een 'Waste Kingdom'.

Maar de redding is nabij, want de komst van Moriaen, Walewein en de anderen leidt tot de bevrijding van het land. Daarna is er ook de restauratie in Moriane, waar de moeder van de held weer 'vrowe was bekint / In al tlant' (vs. 4624-25).

De besproken passages laten zien dat in de voortgang van de handeling in de *Moriaen* de wereld in steeds sterkere mate bedreigd wordt door de machten van het kwaad, door hen die de wapens op een negatieve wijze hanteren. Met name het hof van Artur heeft ermee te maken. Het land van Artur blijkt te grenzen aan een gebied met een hem vijandig gezinde 'chevalerie' en daarna valt een verwoestend leger binnen, waardoor de ondergang nabij is.

In de *Moriaen* ziet de wereld eruit als een Waste Land, zodat er reden is voor een vergelijking met Chrétiens *Conte du Graal*. Het valt dan op dat de uitwerking van de

Waste Land-thematiek in de *Moriaen* een andere is dan in de graalroman. Waar Chrétiens voorstellingen gehuld zijn in een sfeer van mysterie, geeft de dichter van de *Moriaen* realistische beelden. Met dit realisme is er op andere punten aansluiting bij de *Lancelot en prose*. Zoals Bart Besamusca naar voren heeft gebracht, vertoont de romanwereld van de *Moriaen* verwantschap met die van de *Proza-Lancelot*.[35] Die blijkt ook, aldus Besamusca, uit de belangstelling van de dichter voor feodale thematiek.[36] En daarin laat de auteur een ander geluid horen dan Chrétien.

In de Dietse roman is er geen verband tussen Waste Land en het geheimenis van de graal. En in de *Moriaen* is, anders dan in de *Conte du Graal*, voor wereldse 'chevalerie' een positieve taak weggelegd. Chrétiens roman laat de beperkingen en het deficit zien van een Arturiaans ridderschap zoals gepraktiseerd door Gauvain. In de *Moriaen* daarentegen is Walewein geen object van ironie en evenmin een ridder die iets achterhaalds vertegenwoordigt. Hij speelt een belangrijke rol in de strijd tot redding van het land van Artur. Zijn leerling is de nieuwe held Moriaen. Hem onderwijst Walewein over de taak van de goede ridder, wat Moriaen vervolgens op meer dan gewone wijze in praktijk brengt. En voor Moriaen is niet als bij Perceval de alternatieve weg van een religieus ridderschap het doel. Zijn prestaties betreffen juist een vorm van aardse 'chevalerie', en die is tot heil van de 'ordo' van Artur. De kerngedachte van de roman gaat namelijk over 'chevalerie' in relatie met koning en land.

Deze gedachte komt al ter sprake in het begin. Artur is daar droevig vanwege het vertrek van Walewein. Hij spreekt dan uit dat zijn ridders de onontbeerlijke steunpilaren zijn van het land:

370 Het mochte mi lichte te quade vergaen.
Ic hadde lant ende crone verloren
Over menegen dach te voren,
En hadden mine ridders gewesen:
Bi hen benic al genesen.

Arturs voorgevoel komt later uit. Er is oorlog in zijn rijk en de koning van Ierland dreigt het te veroveren. Dat zou, aldus Gariet, niet gebeurd zijn indien ridders als Walewein en Perceval in het land waren geweest (vs. 3000-05). Ook iemand in het bijna verloren land van Artur vertelt dat het volk 'sonder were' en 'sonder geleide' is, omdat ridders als Walewein er niet waren:

4247 Wi sijn alle sonder toverlaet
Ende leitsman ende raet.

Vervolgens zijn het Walewein, Moriaen en anderen die zorgen voor bevrijding en voor de vrede in het land. Zij redden de troon van Artur. Daarmee leert het verhaal dat de ridder zijn heer, de koning, in alles trouw moet zijn: 'die sinen here gebrect, / Hets recht datmens hem lachter sprect' (vs. 4311-12). Op die manier handelt de goede ridder tot heil van land en kroon.[37]

Het thema van Waste Land kan staan voor 'crisis of kingship and of political order', met idealiter als tegenpool de Ronde Tafel, die garant zou moeten staan voor de 'pax arthuriana'.[38] Volgens die gedachte ging de dichter van de *Moriaen* te werk.

Immers, in zijn roman gaat de thematiek van Waste Land gepaard met de visie dat 'chevalerie' de hoeksteen is van de samenleving.

Na de vertolkers van het bernardijnse 'non militia sed malitia' waren er ook weer theoretici die aan de ridderschap een speciale missie toekenden met het oog op de 'res publica'.[39] De *Moriaen* sluit aan bij die opvatting. Het woord dat telkens valt, is 'ridder', en gepaard daarmee biedt de roman een catechese over ridderschap. Onderdelen van een *Ordene de chevalerie* zijn uitgewerkt tot een roman over taak en plichten van ridders. Waar het om gaat, is de professie van een ridder die opgenomen is in een corporatie van mede-ridders. De idealen zijn dapperheid, trouw, en dienst aan de vorst door hem bij te staan met raad en daad. Van zulk een 'chevalerie' wordt Moriaen de ideale representant, een held die handelt naar de leer van de eerste ridder van de Ronde Tafel, Walewein.

Intertekstualiteit

De *Moriaen* bevat een andere visie op de ridderschap dan Chrétiens *Conte du Graal*. En dat in een roman die in relatie staat met de *Conte du Graal*. De *Moriaen* bevat namelijk verwijzingen naar het gebeuren in de graalroman, en bovendien sluit het verhaal van Moriaen chronologisch min of meer aan op dat van Perceval in de *Conte du Graal*. Die aansluiting wordt nog versterkt doordat Moriaen de zoon is van Perceval. Er is dus een hechte band tussen de Dietse roman en de Franse, wat aanleiding zou moeten zijn voor een intertekstuele interpretatie.

Zulk een interpretatie is thans naar voren gebracht in het boek van Bart Besamusca dat handelt over intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans.[40] Zijn bespreking van de relatie tussen de twee romans die hier aan de orde zijn, leidt tot de mening dat de *Moriaen* bedoeld is als een variatie op het werk van Chrétien. Hij gaat nog iets verder, als hij de *Moriaen* een alternatief noemt voor de *Conte du Graal*: 'Zo is niet Percheval de hoofdfiguur, maar diens zoon Moriaen en vormen de Graal en de bloedende lans niet het einddoel van de queeste; het gaat om het herwinnen van de rechtmatige feodale positie van Moriaens moeder. Dit laatste gegeven brengt een thematische verschuiving met zich mee.'[41]

Maar, is er hier niet meer aan de hand? Ik bedoel een vorm van literaire kritiek ten aanzien van Perceval en zijn queeste naar de graal, die immers volgens de *Moriaen* - zoals we verderop zullen zien - tot mislukken is gedoemd? Een wat verdergaande intertekstuele interpretatie is enige jaren geleden voorgesteld in een artikel van Wilma Kossen.[42] Besamusca vermeldt die interpretatie niet, naar ik vermoed omdat hij er geen enkel geloof aan hecht. Toch meen ik dat Kossens artikel een analyse biedt die de moeite waard is om weer naar voren te brengen. In het volgende ga ik dan ook te werk volgens het gebaande spoor van dat artikel.

Meteen in de opening van de *Moriaen* is er een link met de *Conte du Graal*. Als de roofridder vertelt hoe zijn overwinnaar die hem naar het hof gestuurd heeft eruit zag, begrijpt Artur dat het om Perceval gaat (vs. 201-23). Vervolgens haalt de koning tegenover de snoevende Keye de herinnering op aan een vroegere con-

frontatie met Perceval: Keye wilde ooit Perceval tegen zijn zin naar het hof voeren, wat hij moest bekopen met een schandelijke tuimeling van zijn paard (vs. 248-77). Arturs woorden slaan hier op een gebeurtenis die verhaald is in een episode van Chrétiens *Conte du Graal*, die van de Bloeddruppels in de Sneeuw.[43]

Arturs verhaal betreft niet alleen een verwijzing naar de Perceval-handeling van de *Conte du Graal*, maar creëert ook een aansluiting in de tijd. In de episode van Chrétien was Artur bezig met een queeste naar Perceval, de held die hij terug wenste aan zijn hof, en die toen ook daar terugkeerde. Nu, in de *Moriaen*, zou Artur opnieuw graag willen dat Perceval terug is aan zijn hof. In dat verband zegt hij het volgende:

226 [...] 'Al benic here van gode,
Ic mach secgen vrindeloes.
Sint ic Perchevallen verloes,
Dat magic secgen harde wel,
Ende mi dongeval gevel,
Dat hi wille hadde ende gere
Te sokene tgrael ende spere,
Dat hi vinden nine can,
Heeft hi mi menegen ondegen man
Te minen hove gesint gevaen
Dor ondaet, dise hadden gedaen,
Ende die hi met sire cracht dwanc;

Perceval heeft dus vroeger Artur weer verlaten vanwege een zoektocht naar de graal en de speer, dat is de bloedende lans. Sedertdien heeft hij menige tegenstander overwonnen en naar het hof gezonden.

Wat Artur zegt, slaat op de periode die in Chrétiens roman volgt op Percevals terugkeer naar het hof. Daar verscheen toen de Lelijke Jonkvrouw, die Perceval vervloekte vanwege zijn zwijgen op het kasteel van de Visserkoning. Perceval begon hierop aan een queeste tot herstel, en zou alle moeite doen om achter het geheim van de graal en de lans te komen. Vijf jaar lang was hij bezig en in die tijd heeft hij zestig ridders verslagen en naar het hof gestuurd. Als de *Moriaen* begint, is Perceval dus bezig aan de laatste fase van zijn weg, dat wil zeggen volgens de versie van Chrétien, die immers het verhaal van Perceval onvoltooid heeft gelaten.

Terzijde merk ik op dat de dichter van de *Moriaen* hier, bij monde van de roofridder en van Artur, een positieve wending geeft aan Percevals 'chevalerie'. Waar Chrétien aan het eind een religieuze optiek hanteert door de aandacht te vestigen op Percevals 'oubli' tegenover God, stelt het begin van de *Moriaen* Perceval voor als een superieure vechter en als een ridder die de kwaden bestrijdt. Direct al bespeuren we iets van weerstand tegen de weg naar de graal, die Perceval volgens Artur toch niet kan vinden (vs. 233), en van een positieve kijk op wereldse 'chevalerie'.

In Chrétiens roman is de laatste episode over Perceval, volgend op de periode van vijf jaar, die van zijn ontmoeting op Goede Vrijdag met de heremiet. Verderop in de *Moriaen* komen verzen voor die verwijzen naar die episode, althans op het eerste gezicht lijkt dat het geval te zijn. Na Waleweins bijna-terechtstelling en zijn redding door Moriaen brengt Gariet bericht over de inval van de Ierse koning, en dan vertelt hij ook:

3057 Ons es te hove comen niemare
Dat Perchevale hermite ware
Ende doget carine om sine sonden.
Hi heeft die waerheit ondervonden,
Al sochti tot opten domesdach
Tspere, dat hi te soekene plach,
Ende tgrael, dat hijs nine vonde:
Dat comt algader bi der sonde
Die hi an sire moder dede
Terselver wilen ende ter stede
Daer hise int foreest liet
Doe hi achterst van hare sciet,
Ende nine woude bliven metter vrowen:
Doen bleef si doet van rouwen.
Die sonden hebbent hem benomen,

3080 Om desen rouwe es Perchevael
In die hermitage gevaren,

Perceval is dus heremiet geworden om boete te doen, want hij heeft vernomen dat zijn queeste naar de graal en de lans nooit zal lukken vanwege de zonde die hij jegens zijn moeder heeft begaan, die indertijd toen hij haar verliet gestorven is. Uit andere verzen blijkt dat Perceval zich heeft teruggetrokken in de hermitage van zijn oom en dat hij er wenend heenging (vs. 3087; 3492-94).

In de Goede Vrijdag-episode van de *Conte du Graal* gebeuren dingen die lijken op wat Gariet hier zegt over Perceval. In Chrétiens roman ging Perceval namelijk wenend naar een heremiet, die zijn oom bleek te zijn, en deed boete. Die heremiet vertelde dat Percevals zwijgen op de graalburcht een gevolg was van een zonde jegens zijn moeder, precies de zonde waarover Gariet het heeft.[44]

Er zijn echter ook verschillen tussen wat Gariet zegt en de *Conte du Graal*. Bij Chrétien hoort Perceval van de heremiet over zijn zonde. Daarna blijft hij bij hem tot Pasen. De *Moriaen* daarentegen wekt de indruk dat Perceval eerst over zijn zonde heeft gehoord waardoor hij de graal niet kan vinden, en vervolgens naar de hermitage van zijn oom is gegaan om er zelf heremiet te worden.[45]

Heeft deze verandering tot doel te suggereren dat Perceval voor een tweede keer naar de hermitage van zijn oom is gegaan, en nu om daar te blijven? Of dacht de dichter van de *Moriaen* toch aan Percevals eerste gang naar de heremiet? Evenwel, in de tekst van Chrétien neemt de periode tussen het begin van Percevals queeste naar de graal en de ontmoeting met de heremiet vijf jaar in beslag, wat veel te kort is voor een directe aansluiting van de *Moriaen* met een held die de bijna volwassen zoon is van Perceval. Er is dus strikt genomen een uitbreiding in de tijd nodig, wil het verhaal van Moriaen kunnen aansluiten bij dat van Perceval uit de roman van Chrétien.

Hoe het ook zij, waar het om gaat, is een verandering in vergelijking met de *Conte du Graal*, die getuigt van een manipulerende opzet van de Dietse auteur ten opzichte van Chrétien en zijn graalroman. In de *Conte du Graal* zegt de heremiet dat de oorzaak van Percevals zwijgen op de graalburcht een zonde jegens zijn moeder is geweest. Vervolgens is er door het sacrament van boete voor Perceval gelegenheid

een staat van genade te verwerven. De suggestie is dus dat Perceval zijn zoektocht zal voortzetten en zijn doel zal bereiken. Dat dit toch niet gebeurt, is enkel een gevolg van de omstandigheid dat Chrétien het verhaal van Perceval niet heeft voortgezet en voltooid. In de *Moriaen* echter komt Perceval tot het inzicht dat hij graal en lans nooit zal vinden, 'al sochti tot opten domesdach' (vs. 3061). Oorzaak van die mislukking is de zonde jegens zijn moeder. In het begin van Chrétiens roman begaat hij deze zonde, aan het slot ervan wordt hem die, zo is de suggestie, vergeven; maar in de *Moriaen* kleeft die nog steeds aan hem. Het gevolg is dat Perceval nu zijn queeste opgeeft en zich terugtrekt als heremiet.

De dichter van de *Moriaen* voert Perceval ten tonele als zoeker van de graal, wat de creatie is van Chrétien de Troyes, om vervolgens die queeste als mislukt stop te zetten. Hij heeft het blijkbaar niet zo begrepen op Percevals weg naar de graal.[46] Daarmee is de weg open voor een nieuwe held die superieur zal zijn aan die van Chrétien. Hier is het de zoon die de vader kan overtreffen.

Om de Perceval van Chrétien naar beneden te halen, zadelt de dichter van de *Moriaen* hem in zijn roman opnieuw op met de zonde jegens zijn moeder, waardoor zijn queeste naar de graal geen zin meer heeft. Bovendien laat hij Perceval een tweede 'faux pas' begaan, namelijk een 'zonde' tegenover zijn geliefde. Hij heeft haar, Moriaens moeder, verlaten en zijn belofte van trouw en terugkeer is hij niet nagekomen. Wat daarbij opvalt, is dat voor de beide fouten van Perceval identieke bewoordingen worden gebruikt.[47] De herhaling suggereert cumulatie, waardoor Perceval een personage is dat gekenmerkt wordt door 'sonden'.

Daar komt bij dat de nieuwe held een probleem dat de vroegere heeft veroorzaakt, tot een oplossing brengt. Moriaen is niet, zoals zijn vader, getekend door een zonde, en evenmin begaat hij er een. Waar ooit Percevals start de dood van zijn moeder tot gevolg had, is die van Moriaen tot heil van zijn moeder. Moriaen gaat op queeste om het onrecht in het land van zijn moeder, waarvan de afwezige vader de oorzaak is, te herstellen. De zoon slaagt wel in zijn zoektocht, en zorgt dat vader Perceval zijn fout herstelt door te trouwen met zijn moeder. En passant redt Moriaen het leven van Walewein, de nummer één van de Ronde Tafel. En daarna groeit hij uit tot de leider in de strijd voor de redding van Arturs land.

De dichter van de *Moriaen* verdrijft Chrétiens Perceval als held van de graal naar de achtergrond door hem te belasten met zonde en mislukking, waarna de zoon, de nieuwe held Moriaen, op de voorgrond treedt als de grote reparateur in een wereld van Waste Land.

We kunnen nu dus ook voor de *Moriaen* constateren dat hij stelling neemt tegen de graalroman van Chrétien. Wat was nu de inhoud van die reactie? Waar ging het de auteur van de *Moriaen* om? Het eenvoudigste antwoord is natuurlijk dat hij gelegenheid zag voor een concurrentieel spel van emulatie. Maar vermoedelijk had hij ook iets tegen de inhoud van de *Conte du Graal*. Kenmerkend voor Chrétiens laatste roman is een nieuwe richting voor de held Perceval, die hem wegvoert van het ridderschap van het hof van Artur naar iets anders, 'tout el'. Symbool van dat andere is de graal. Gepaard daarmee is er de suggestie van het naderende einde van de wereld van 'chevalerie', met als voorbode de thematiek van Waste Land.

Gezien de andere uitwerking van die thematiek in de *Moriaen*, met daarbij een hoofdrol voor de titelheld als restaurateur, neem ik aan dat zijn auteur Chrétiens weg naar het einde wilde corrigeren. Vandaar dat hij de weg erheen, Percevals queeste naar de graal, liet stopzetten, om ruim baan te geven aan zijn eigen held, wiens 'chevalerie' tot heil is van deze wereld en zorgt voor haar voortbestaan.

Het is, bij verder onderzoek, zeker de moeite waard na te gaan welke politieke strekking de dichter van de *Moriaen* voor ogen stond, en wat daarmee zijn bedoeling was met het oog op zijn publiek. Voorlopig kunnen we vaststellen dat zijn roman iets heeft van een 'spiegel van ridderschap'. Zijn verhaal gaat over de taak en de deugden van 'chevalerie'. En daartoe ging hij Chrétiens literaire mythe te lijf met een programma van ridderethiek.

Met deze correctie op Chrétiens 'Perceval' is de *Moriaen* in zekere zin ook een continuatie en voltooiing van Chrétiens verhaal. De *Conte du Graal* begint met het vertrek van Perceval bij zijn moeder, wat leidt tot zonde en Waste Land. Het einde van de *Moriaen* is de terugkeer van de held naar zijn moeder, samen met Perceval zijn vader, nu met herstel van Waste Land. De handeling die de Dietse auteur niet wenste, Percevals queeste naar de graal, nam hij op in zijn roman, om daar vervolgens een eind aan te maken.

Chrétiens *Conte du Graal* kan men, zonder veel overdrijving, beschouwen als het literaire hoogtepunt van de middeleeuwse romankunst, een werk dat bovendien een cruciale plaats innam in de voortgang van het genre. Curieus genoeg werd Chrétien met de introductie van de graalthematiek in anticiperende zin de doodgraver van een genre dat hij zelf met zijn eerste roman in het leven had geroepen. Andere auteurs zagen dit blijkbaar met lede ogen aan en reageerden met werken waarin zij als het ware de dood van de graalroman verkondigden.[48] Er heeft dus internationaal een literair debat plaats gevonden, en een van de deelnemers daaraan was de dichter van de *Moriaen*. Ook hij schreef een antwoord op het 'tout el' van Chrétiens meesterwerk. Dat deed hij op een originele manier, door Perceval een nakomeling te bezorgen die Chrétiens held weghaalt bij de graal en die bovendien een *Mort Artu*, dat is 'le crépuscule de la chevalerie', voorkomt.[49] En hierdoor kon de roman over Moriaen, 'dat scone bediet' (vs. 26), ook functioneren als een aansprekend leerboek voor hen die weer heil zagen in de idealen van ridderschap.

Adres van de auteur: Opleiding Nederlands, V.U. De Boelelaan 1105, NL - 1081 HV Amsterdam

Eindnoten:

1 J.L. Weston: *From Ritual to Romance*. Cambridge, 1920. [repr. Princeton, 1993].

2 Vgl. E. Vinaver: *The Rise of Romance*. Oxford, 1971, hfdst. IV, 'The Waste Land'. Zie verder over deze thematiek: R. Howard Bloch: 'Wasteland and Round Table. The Historical Significance of Myths of Dearth and Plenty in Old French Romance'. In: *New Literary History* 11 (1980), p. 255-276; A.J. Kennedy: 'Punishment in the *Perlesvaus*. The Theme of the Waste Land'. In: *Rewards and Punishments in the Arthurian Romances and Lyric Poetry of Mediaeval France*. Essays presented to Kenneth Varty on the occasion of his sixtieth birthday. Edited by P.V. Davies and A.J. Kennedy. Cambridge, 1987, p. 61-75; en F. Dubost: *Aspects fantastiques de la littérature narrative médiévale (XIIème - XIIIème sièles)*. Genève, 1991, p. 400-410.

3 Zie J. Frappier: *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal. Étude sur Perceval ou le Conte du Graal*. 2me éd. Paris, 1979, p. 65, 144-150.

4 ‘Maar Perceval zegt iets heel anders’. Chrétien de Troyes: *Le Roman de Perceval ou Le Conte du Graal*. Édition critique d'après tous les manuscrits par Keith Busby. Tübingen, 1993, vs. 4727. In het vervolg zijn versnummering en citaten gebaseerd op deze editie.
5 Vgl. voor dit perspectief: E. Köhler: *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik. Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung*. 2. Ausg. Tübingen, 1970, hfdst. VI en VII.
6 Zie voor een overzicht: D. Delcourt: *L'éthique du changement dans le roman français du XIIe siècle*. Genève, 1990, hfdst. IV. Vgl. ook L.T. Topsfield: *Chrétien de Troyes. A Study of the Arthurian Romances*. Cambridge [enz.], 1981, hfdst. 6; en S. Sturm-Maddox: ‘“Tenir sa terre en pais”: Social Order in the *Brut* and in the *Conte del Graal*’. In: *Studies in Philology* 81 (1984), p. 28-41.
7 In de vertaling door R.E.V. Stuip - zie Chrétien de Troyes: *Perceval of het verhaal van de Graal*. Utrecht/Antwerpen, 1979 -: ‘De landerijen werden verwoest, en het arme volk verdrukt; wie vluchten kon, die vluchtte’.
8 Vertaling: ‘Je hebt, denk ik, de engelen gezien waarover de mensen klagen, en die alles doden wat ze aanraken’.
9 Te vergelijken met kritiek op de ridders door kerkelijke auteurs, bijv. Bernardus van Clairvaux. Zie hierover J. Flori: *L'essor de la Chevalerie. XIe-XIIe siècles*. Genève, 1986, hfdst. IX.
10 Variant, vs. 1750-51: ‘La terre nue et desertee, / Et dedens molt petit trova’. Vertaling: ‘Want als hij buiten al kaal en leeg land had aangetroffen, binnen vond hij ook bar weinig; immers, overal waar hij ging vond hij verwoeste straten en vervallen huizen: er was man noch vrouw’.
11 Vertaling: ‘Vrouwen zullen hun man verliezen, landerijen zullen verwoest worden, jonkvrouwen zullen achterblijven als wezen zonder dat iemand hen bijstaat, en heel veel ridders zullen daardoor sterven’.
12 Vgl. Frappier: *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal* (n. 3), hfdst. V.
13 Zie over deze rol: K. Busby: *Gauvain in Old French Literature*. Amsterdam, 1980, hfdst. 3.
14 P. le Rider: *Le chevalier dans Le Conte du Graal de Chrétien de Troyes*. Paris, 1978, p. 345.
15 Topsfield: *Chrétien de Troyes* (n. 6), p. 272.
16 Vertaling: ‘En er staat geschreven dat er een uur zal komen dat heel het rijk Logres, dat vroeger het land van de Ogres was, door deze lans zal worden vernietigd’.
17 Vgl. Köhler: *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik* (n. 5), p. 207-211.
18 Vertaling: ‘En er zijn ook oude edelvrouwen, die man noch heer hebben, maar die op zeer onrechtmatige wijze van alle grond en eer zijn beroofd sinds hun echtgenoten gestorven zijn. Ook zijn er (bij de twee koninginnen) jonkvrouwen die geen ouders meer hebben’.
19 Vertaling: ‘Hij zou de edelvrouwen hun land teruggeven, en de moordende oorlogen tot een vredig eind brengen’.
20 Vertaling: ‘De hoogste orde [...] die God heeft ingesteld en bevolen: namelijk de orde van de ridderschap, die zonder smet moet zijn’.
21 Vgl. Delcourt: *L'éthique du changement dans le roman français du XIIe siècle* (n. 6), p. 137.
22 De romans van Chrétien getuigen m.b.t. het hof van Artur als ideaal van ‘chevalerie’ van een ‘progressive decline’, met als dieptepunt de *Conte du Graal*: ‘crisis has become a way of life within the Arthurian community’. Zie D. Maddox: *The Arthurian Romances of Chrétien de Troyes. Once and future fictions*. Cambridge [enz.], 1991. Het citaat op p. 120.
23 Vgl. N.J. Lacy: ‘Gauvain and the Crisis of Chivalry in the *Conte del graal*’. In: *The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes*. Edited by R.T. Pickens. Lexington, 1983, p. 155-164.
24 Köhler: *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik* (n. 5), p. 193.
25 *Roman van Moriaen*. Op nieuw naar het handschrift uitgegeven en van eene inleiding en woordenlijst voorzien door J. te Winkel. Groningen, 1878, p. 22-28. Zie voor een overzicht: W. Kossen: ‘Moriaen en de Graalheld’. In: ‘*In onse scole*’. *Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Onder redactie van F. de Bree en R. Zemel. Amsterdam, 1989, p. 97-99; en B. Besamusca: *Walewein*, *Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum, 1993, p. 89-91.
26 Versnummering en citaten uit de *Moriaen* zijn gebaseerd op de editie door J. te Winkel (n. 25). Enige woordverklaringen kan men aantreffen in de editie door H. Paardekoopervan Buuren en M. Gysseling. Zutphen, [1971]. Een mooie vertaling van de roman in het Nederlands is het werk van Ludo Jongen: *Walewein*, *de neef van koning Arthur*. Amsterdam, 1992 (Griffioen). Eerder werd de roman vertaald in het Engels door Jessie Weston: *The Romance of Morien*. London, 1901.
27 Een probleem is de rol van Lanceloet. Ik vermoed dat hij in de oorspronkelijke roman mee op queeste ging, maar of het aan hem gewijde avontuur in de compilatieversie daarop teruggaat, valt te betwijfelen. Noodgedwongen laat ik zijn rol hier verder rusten.
28 K. Heeroma: ‘Karaktertekening en compositie in de Moriaen’. In: K. Heeroma: *Moriaen*, *Lantsloot en Elegast luisterend gelezen*. Leiden, 1973, p. 196.
29 Een onderricht overeenkomstig de theorie van ridderschap. Vgl. daarover E. Kennedy: ‘Social and political ideas in the French Prose *Lancelot*’. In: *Medium Aevum* 26 (1957), p. 90-106. In het eerste gedeelte van de *Lancelot en prose* geeft de Dame del Lac aan Lancelot zeer uitvoerig

onderricht over ‘chevalerie’. Zij wijst o.a. op de twee harten van de goede ridder: zachtmoedig tegenover ‘les boenes gens’ en hard contra ‘les desleiaus et les felons’. Dezelfde tegenstelling houdt Walewein voor aan Moriaen. Vgl. *Lancelot do Lac. The noncyclic Old French Prose Romance*. Edited by E. Kennedy. Oxford, 1980. Vol. I, p. 145, r. 4-21.

30 Ter vergelijking: Chrétien de Troyes: *Erec et Enide* (ed. M. Roques. Paris, 1973), vs. 907-12. Hier geeft de aanblik van Enide aan Erec in het gevecht extra kracht.

31 Vgl. Heeroma: ‘Karaktertekening en compositie in de Moriaen’ (n. 28), p. 204.

32 *Walewein*, *Moriaen en de Ridder metter mouwen* (n. 25), hfdst. III.

33 Vgl. over deze normen: M. Andringa: ‘Vorstenethiek in het werk van Maerlant’. In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, p. 44-49.

34 Zie nader over de aandacht van de auteur in deze ‘aventure’ voor het probleem van de feodale macht: Besamusca: *Walewein*, *Moriaen en de Ridder metter mouwen* (n. 25), p. 102-105.

35 Ibidem, p. 115-119, 180.

36 Ibidem, p. 100-106, 110-114, 120-122.

37 Zie ook Besamusca: *Walewein*, *Moriaen en de Ridder metter mouwen* (n. 25), p. 110-114.

38 Vgl. Bloch: ‘Wasteland and Round Table’ (n. 2).

39 Vgl. Flori: *L'essor de la Chevalerie* (n. 9), v.a. p. 280.

40 *Walewein*, *Moriaen en de Ridder metter mouwen* (n. 25). Over de intertekstuele relatie van de *Moriaen* met de *Conte du Graal*: p. 96-100, 180-183.

41 Ibidem, p. 180-181.

42 ‘Moriaen en de Graalheld’ (n. 25), p. 95-108.

43 *Conte du Graal*, vs. 4274-4348.

44 *Conte du Graal*, vs. 6333-6414.

45 Hierbij past de verklaring die Perceval zelf - in de compilatieversie is dat Agloval - geeft: eens had hij een droom die hem werd verklaard door ‘enen vroden clerc’. De uitleg hield o.a. in dat Perceval het hoogste niet heeft bereikt vanwege zijn zonde. Na deze uitleg heeft Perceval zijn queeste naar lans en graal opgegeven. Hij heeft zich uit de wereld teruggetrokken en werd heremiet (vs. 3759-3825; 3859-69; 3878-86).

46 Terecht en treffend noemt Heeroma de *Moriaen* een ‘gedicht waarin de hele graalzoekerij zo negatief wordt gewaardeerd’; met andere woorden: ‘die onzinnige graal-queste dient gestaakt te worden’. Zie K. Heeroma: ‘Moriaen (III)’. In: Heeroma: *Moriaen*, *Lantsloot en Elegast luisterend gelezen* (n. 28), p. 150.

47 Gariet spreekt met betrekking tot Perceval van de ‘sonde die hi an sire moder dede [...] doe hi achterst van hare sciet [...]. Doen bleef si doet van rouwen’ (vs. 3064-70). Even later zegt Moriaen dat Perceval zijn moeder een trouwbelofte deed, ‘doe hi achterst van haer sciet, / Ende lietse met groten rouwen’ (vs. 3144-45). Vgl. Heeroma: ‘Karaktertekening en compositie in de Moriaen’ (n. 28), p. 202-203.

48 Wat bijv. het geval is in de *Fergus* van Guillaume le Clerc, en in ruimere zin in *Diu Crône* van Heinrich von dem Türlin. Vgl. daarover R. Zemel: ‘The New and the Old Perceval: Guillaume's *Fergus* and Chrétien's *Conte du Graal*’. In: *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society* 46 (1994), p. 324-342; en E. Schmidt: ‘Text über Texte. Zur “Crône” des Heinrich von dem Türlîn’. In: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 44 (1994), p. 266-287. In beide romans is de hoofdpersoon (resp. Fergus en Gawein) een held die Perceval als (mislukte) ridder van de graal verwijst naar een plaats in de schaduw, en wiens daden bijdragen tot de vreugde van het Arturhof.

49 Vgl. voor deze omschrijving de titel: *La mort du roi Arthur ou le crépuscule de la chevalerie*. Études recueillies par J. Dufournet. Paris, 1994.

Tineke ter Meer

Huygens' eerste pennevruchten: schoolwerk of toch niet helemaal?

Abstract - Thanks to his autobiography in Latin prose we know much about the education of the Dutch poet Constantijn Huygens (1596-1687). In his early years he was educated at home by his father, Christiaan Huygens sr., and by a tutor. Like other schoolboys he had to write Latin letters and poems. Constantijn's earliest Latin writings were not thrown away in later years (at least not all of them), which is rather exceptional. The manuscripts are still available and enable us to get into touch with the special approach his father had to teaching.

1. *Inleiding*

Brieven, gedichten, twee autobiografieën en een verzameling biografische aantekeningen (het zogenaamde *Dagboek*) staan ter beschikking van de onderzoeker die iets wil weten over de jeugd van Constantijn Huygens.[1] In het bijzonder de bekende autobiografie in Latijns proza, die zijn leven tot ongeveer 1613 beslaat, herbergt een schat aan gegevens. Deze jeugdbeschrijving, tot stand gekomen in de jaren 1629-1631, toen Huygens inmiddels zelf vader was geworden, belicht hoofdzakelijk het onderwijs dat hij ontving.

Constantijn en zijn oudere broer Maurits bezochten geen school, maar kregen thuis les van een gouverneur. Vanaf eind 1606 tot de zomer van 1613 was dat Johan Dedel, die in Leiden rechten had gestudeerd en zijn werkzaamheden als huisleraar combineerde met de voorbereiding op een loopbaan als jurist.[2] Ondanks zijn lange staat van dienst bij de familie Huygens blijft Dedel in de autobiografie van zijn pupil nogal op de achtergrond. Wanneer hij zijn intrede doet als huisleraar krijgt zijn persoon enige aandacht, maar daarna horen we niet zo veel meer over hem. Hij wordt geheel overschaduwd door Constantijns vader, Christiaan Huygens sr.

Uit de jeugdbeschrijving valt op te maken dat niet Dedel, maar vader Huygens degene was die vorm gaf aan het onderwijs van Maurits en Constantijn. Illustratief is een passage over het onderwijs in het Grieks. Christiaan sr. was deze taal niet machtig. ‘Hier moest hij het karwei dus helemaal aan Dedel overlaten, maar deze werd wel heel precies geïnstrueerd’.[3] Kennelijk was het een uitzondering dat Dedel doceerde zonder vakinhoudelijke inbreng van vader Huygens. Zelfs in dit buitengewone geval kreeg de gouverneur nog nauwkeurige instructies. Die zullen betrekking hebben gehad op de onderwijsmethode, waarover Christiaan sr. een uitgesproken mening had. Meer dan eens in de jeugdautobiografie wordt de schoolmeesters onder de neus gewreven dat zij het wat betreft didactisch inzicht moeten afleggen tegen vader Huygens, die de stof zo weet in te kleden dat zijn

kinderen spelenderwijs leren en niet met overbodige theorie worden belast.[4] Dedel zal zich voortdurend hebben moeten richten naar de ideeën van zijn werkgever. Dit zal overigens niet ongebruikelijk zijn geweest.

Hoe ondogmatisch de aanpak van vader Huygens volgens de voorstelling van zaken in de jeugdautobiografie ook was, het lijkt niet erg waarschijnlijk dat het door hem opgestelde lesprogramma los stond van het traditionele onderwijs op de Latijnse scholen. Dat onderwijs had actieve beheersing van het Latijn tot doel en dit hield onder andere in dat de leerlingen een zekere vaardigheid in het schrijven van poëzie in die taal moesten verwerven.[5]

Zo ook Constantijn. Van hem zijn uit de jaren tot het vertrek van Dedel tegen de honderd gedichten en gedichtjes overgeleverd, vrijwel uitsluitend geschreven in het Latijn. A. Kluyver schreef al in 1915 over het jeugdwerk van Huygens: 'Wat zijn vele van die stukjes anders dan oefeningen van een scholier [...]?'[6] Verband tussen zijn jeugdpoëzie en het onderwijs dat hij ontving, legt Huygens zelf in zijn autobiografie. Zijn allereerste dichtregels waren oefeningen in de Latijnse versleer. Degenen die twijfelen aan het nut van dergelijke oefeningen, houdt hij voor dat het construeren van versregels zinvol is omdat het de actieve beheersing van het Latijn bevordert: 'Als een beginneling een versje wil maken, kan hij er niet omheen de hele woordenschat en de voorraad synoniemen die hij heeft aangelegd door te nemen'. De gekozen woorden moeten immers een metrisch correct geheel vormen.[7] Veelzeggend is ook een opmerking in verband met de grafdichten uit 1612 voor zijn zusje Elizabeth. Hij vertelt dat ze zich bevinden onder de papieren uit zijn jeugd. Die papieren 'zijn wel van weinig belang, maar toch bewaar ik ze voor mijn kinderen en het verdere nageslacht, voor het geval zij nog eens willen weten *wat mijn vorderingen in de diverse studieonderdelen waren*.'[8]

Huygens laat in zijn jeugdbeschrijving niets los over de reactie van de gouverneur op zijn eerste probeersels. Wel wordt duidelijk wat vader Huygens ervan vond. De eerste kennismaking met de Latijnse prosodie had plaats in november 1607. Constantijn stelt achteraf vast dat reeds toen zijn liefde voor de dichtkunst naar voren kwam. Welnu, Huygens sr. vond 'dat hij deze aanleg niet moest tegengaan en op een terrein dat hem na aan het hart lag zichzelf niet het genoegen en zijn kind niet de complimenten moest misgunnen'.[9] Hij schroomde in de jaren daarna zelfs niet de jeugdige pogingen van zijn zoon voor te leggen aan personen buiten de familiekring. Zo vertelt Constantijn in de jeugdautobiografie dat hij een Latijnse versvertaling van de *Batrachomyomachia* had gemaakt en die te lezen had gegeven aan zijn vader toen deze begin 1612 ziek te bed lag. Christiaan sr. kon nauwelijks genoeg krijgen van het dichtwerk en bracht het ook onder de aandacht van 'de vooraanstaande lieden' die hem bezochten.[10] Ongetwijfeld was het ook door toedoen van vader Huygens dat de Franse gezant Pierre Jeannin Constantijns bewerking van een gedeelte uit Petronius onder ogen kreeg.[11] Langs dezelfde weg zal Bernt Gruys kennis hebben genomen van Constantijns talenten. Gruys was namelijk lid van de Raad van State, waarvan Huygens sr. secretaris was.[12]

Bij het schrijven van poëzie zal de jonge Huygens vaak zijn vader als lezer in gedachten hebben gehad. Niet alleen maken de gegevens uit de jeugdautobiografie dit aannemelijk, hij zegt het ook expliciet in een gedicht geschreven ter gelegen-

heid van de jaarwisseling 1616/1617. Hierin stelt hij zich voor hoe het zal zijn wanneer Christiaan sr. - op dat moment 65 jaar oud - komt te overlijden. 'Wie zal dan', zo spreekt hij zichzelf toe, 'wie zal als welwillende lezer met gretige hand naar jouw gedichten grijpen?'[13] Christiaan Huygens sr. was evenwel niet zo maar een bewonderaar van de dichterlijke prestaties van zijn zoon. Ze vormden ook een deel van het lesprogramma waarvoor hij verantwoordelijk was.

Bij de bestudering van Huygens' Latijnse jeugdgedichten dienen we enerzijds rekening te houden met de conventies in het onderwijs uit die tijd en anderzijds met sporen van de specifieke aanpak van Christiaan Huygens sr. Niet alleen de jeugdpoëzie, maar ook de vroegste correspondentie van Huygens vraagt om deze tweeledige benadering. De brief nam in het toenmalig onderwijs immers eveneens een belangrijke plaats in.[14] In de volgende vier paragrafen werk ik dit uit. In de laatste paragraaf toets ik de voorstelling van zaken in de jeugdautobiografie op enkele punten aan de werkelijkheid voor zover die is af te leiden uit de brieven en gedichten zelf.

De veronderstelling dat een zeventiende-eeuws auteur zijn eerste regels Latijn heeft geschreven in de schoolbanken, is op zichzelf weinig opzienbarend. Wat het geval van Huygens bijzonder maakt, is de hoeveelheid overgeleverd materiaal waarmee we onze hypothese kunnen onderbouwen. Bijzonder is ook de rol die Huygens sr. heeft gespeeld bij de totstandkoming van Constantijns vroegste werk. Het ontleent daaraan beslist enige meerwaarde.

2. *De vroegste gedichten als schoolwerk*

In zijn artikel over de metriek in Huygens' Latijnse poëzie wijst Dirk Sacré op enkele jeugdgedichten die volgens hem typisch het resultaat van een opdracht zijn.[15] Niet alleen uit het oogpunt van de prosodie is het mogelijk een aantal teksten als in opdracht geschreven oefeningen te karakteriseren. In deze paragraaf signaleer ik nog andere 'schoolse' trekken in Huygens' Latijnse poëzie tot augustus 1613, dat wil zeggen tot het moment dat Dedel vertrekt.

Uit de jaren 1607-1608 tot Constantijns twaalfde verjaardag (september 1608) dateren vrijwel uitsluitend korte versjes (zelden meer dan 10, meestal 6 of minder versregels): briefjes in versvorm aan zijn vader, aan Johan Dedel en aan zijn broer Maurits, maar vooral bewerkingen van stukken proza of poëzie van geringe omvang (bijbelteksten, vertellingen uit de oudheid, sententies, epigrammen, anekdoten). Slechts één gedicht uit deze eerste periode vormt hierop een uitzondering: de 'Dialogus Luciani de Venere et Cupidine', een bewerking die 64 verzen telt (*Ged.* dl. I p. 9-10). Gedurende de tweede periode, die de overige maanden van 1608 en het jaar 1609 beslaat, heeft de jonge Huygens zich juist hoofdzakelijk met dergelijke langere bewerkingen beziggehouden. In 1609 schrijft hij ook zijn eerste oorspronkelijke gedicht van enige omvang, de 'Ethopoeia illustrissimae principis Louisae interfecto marito' (*Ged.* dl. I p. 15-16). In 1610 tenslotte begint het dichten op allerlei gebeurtenissen, dat wil zeggen gebeurtenissen waaraan men in de zeventiende eeuw poëzie placht te wijden.

Het materiaal laat derhalve een lijn zien, die samenhangt met de groeiende taal-

vaardigheid van de leerling. Het ligt voor de hand dat deze begint met (bewerkingen van) korte teksten. De eerste stof die Constantijn kreeg voorgezet ter oefening in het maken van verzen, zal natuurlijk ook op inhoud zijn geselecteerd. Over de keuze van oefenmateriaal heeft Erasmus zich uitgelaten in *De ratione studii*, dat men zou kunnen omschrijven als een werk over het onderwijs in de taalbeheersing. Hij waarschuwt ervoor de beginnende leerling te laten werken met teksten die saai zijn. Ze moeten een pointe of iets aardigs bevatten, iets wat de jeugd aanspreekt. Hij adviseert onder meer vertellingen uit de Griekse of Romeinse oudheid, fabels, apophthegmata en spreekwoorden. Daarmee verzamelt de leerling tegelijkertijd materiaal dat hij in een later stadium kan gebruiken bij de compositie van een eigen tekst.[16] Ook in de *Progymnasmata* ('vooroefeningen') van Jacobus Pontanus (1542-1626), een leerboek met dialogen in en rond de school, lijkt dergelijke stof gangbaar. Een van de tafereeltjes laat een groepje leerlingen zien die twee uur vrij willen hebben. Hun leraar laat zich vermurwen, maar stelt als voorwaarde dat ze eerst uit het hoofd een apophthegma, een vergelijking, een sententie bij een der dichters, een wijze uitspraak bij Cicero, drie spreekwoorden of een fabel van Aesopus reproduceren.[17]

Het op een na oudste versje van Huygens dat bewaard is gebleven, is een bewerking van Rom. 14:8: 'Hetzij dan dat wij leven, hetzij dat wij sterven, wij zijn des Heeren'. De elfjarige Constantijn maakt hiervan (*Ged.* dl. I p. 1):

> Caelestis turbae sumus, etsi duxerit artus
> frigida mors anima, miseram vitamve hic agamus.

> (vert.: We behoren tot de hemelse schare, of nu de kille dood ons lichaam van onze ziel heeft gescheiden, of dat we hier ons ellendige leven leiden.)

Deze versregels zijn, behalve op een los stukje papier, overgeleverd in een cahier met nog andere jeugdgedichten. Daarin heeft iemand het woord *hic* onderstreept, dat metrisch gezien niet in het vers past.[18] Niet om deze metrische kwestie heb ik het versje hier geciteerd, maar om de wijze waarop Huygens de woorden 'hetzij dat wij sterven' heeft weergegeven, namelijk met behulp van een frase uit Vergilius (*Aen.* 4,385):

> [...] sequar atris ignibus absens
> et, cum frigida mors anima seduxerit artus,
> omnibus umbra locis adero. [...]

> (vert.: Hoewel ver weg, zal ik je achtervolgen met walmende fakkels en, wanneer de kille dood mijn lichaam van mijn ziel heeft gescheiden, zal ik als schim overal bij je zijn.)

De inpassing van de vergiliaanse frase komt weinig spontaan over. De jonge Huygens heeft waarschijnlijk heel bewust het geheel willen opsieren met een eerder gememoriseerde wending, die hij bij zijn lectuur was tegengekomen. Zo werden zijn leeftijdgenoten op de scholen ook geacht te werk te gaan.[19]

Niet alleen lectuur van klassieke teksten, maar ook van een schoolboek als de *Progymnasmata* van Pontanus (zie boven) vergrootte de voorraad woorden en frasen waaruit de leerling bij zijn eigen composities kon putten. Een voorbeeld. Pontanus

gebruikt in een van zijn dialogen het woord ‘sudum’ (helder weer). In de annotatie hierbij geeft hij, behalve enkele omschrijvingen, ook verschillende citaten uit de klassieke auteurs om het gebruik van het woord te illustreren, onder andere de beginregels van Plautus' *Miles gloriosus*:

> Curate ut splendor meo sit clipeo clarior
> quam solis radii esse olim cum sudum est solent.[20]

> (vert.: Zorg dat de glans van mijn schild helderder is dan de stralen van de zon plegen te zijn wanneer het mooi weer is.)

In een gedicht uit 1614 past Huygens deze vergelijking als volgt toe (*Ged.* dl. I p. 58):

> Quidquid latebat eruunt illi statim,
> obscura reddunt clariora quam dies
> radiique solis esse cum sudum est solent.

> (vert.: Al wat verborgen was, brengen ze meteen te voorschijn, duistere plaatsen maken ze helderder dan de dag en de zonnestralen plegen te zijn wanneer het mooi weer is.)

Om zoiets te kunnen schrijven - of als lezer te kunnen appreciëren - hoeft iemand dus niet het stuk van Plautus gelezen te hebben.

Sporen van dit procédé waarbij men put uit een aangelegde voorraad frasen, vertonen eveneens de bewerkingen van langere teksten uit de tweede periode (zie het begin van deze paragraaf). Zo ziet Huygens kans in een omzetting in hexameters van Horatius' ode 2,16 niet alleen Horatius zelf, maar ook Vergilius en Ovidius aan het woord te laten (*Ged.* dl. I p. 16-17). Ook bij zijn bewerking van het verhaal over de weduwe van Efeze, verteld door Eumolpus in Petronius' *Satyricon*, probeert de jonge Constantijn zich te bedienen van zijn lectuur (*Ged.* dl. I p. 14-15). Een goed voorbeeld is de weergave van de uitspraak dat alle mensen hetzelfde einde wacht, waarmee de soldaat de vertwijfelde weduwe tot rede probeert te brengen. Een prachtige gelegenheid voor de leerling om te laten zien dat hij wist hoe het hoorde: hij vervangt Petronius' woorden door drie sententies ontleend aan poëzie (*Consolatio ad Liviam* 357; Ov. *Met.* 10,33; Verg. *Aen.* 10,467):

> Fata manent omnes. Sedem properamus ad unam.
> Stat sua cuique dies.

> (vert.: Het uur van de dood wacht allen. We haasten ons naar één rustplaats. Voor een ieder staat zijn dag vast.)

Het is alsof we een van de leerlingen horen uit Pontanus' dialoog (zie boven).

Tot dezelfde groep niet-oorspronkelijke langere teksten behoort een bewerking van psalm 42 (*Ged.* dl. I p. 12), waarvoor Huygens te rade is gegaan bij George Buchanan. Dat de jonge Constantijn Buchanans metrisch rijk geschakeerde psalmbewerkingen te lezen kreeg, was beslist niet uitzonderlijk. Marnix noemt ze in zijn tractaat over de opvoeding van de jeugd in een adem met het werk van Horatius

als geschikte stof om uit het hoofd te leren. Ze stonden ook op het lesprogramma van de Hollandse schoolverordening uit 1625.[21]

In dezelfde tijd ontstaat zoals gezegd het eerste gedicht van enige omvang dat niet als geheel een bewerking is: een ethopoeia met Louise de Coligny als sprekende persoon. Een dergelijke tekst, waarbij de leerling zich moest inleven in een bekend personage uit de geschiedenis of uit de literatuur, was van oudsher een schooloefening.[22] We kunnen ons afvragen in hoeverre dit gedicht de inventiviteit van de toen twaalfjarige Huygens weerspiegelt. Hoe zit het bijvoorbeeld met de ontleningen aan Heinsius' *Auriacus* waarmee het doorspekt is? Het valt niet uit te maken of Huygens uit eigen beweging te rade is gegaan bij dit toneelstuk. Gebruikmaking ervan kan ook onderdeel zijn geweest van de opdracht of een advies van Dedel tijdens het schrijven. Ook de leerling uit Erasmus' *De ratione studii* staat niet meteen op eigen benen.[23]

Begin 1610 waagt Huygens zich aan het schrijven van een hodoeporicon (een verslag in dichtvorm van een reis), naar aanleiding van een tochtje naar Amsterdam samen met zijn vader (*Ged.* dl. I p. 18-23). Dit is het tweede langere gedicht dat niet als geheel een bewerking is. De opvallendste eigenschap van Constantijns creatie is de overvloed aan Vergilius-citaten. In de opdracht aan zijn vader (door Worp in een noot bij het gedicht afgedrukt) vertelt hij, dat hij met opzet van het Haarlemmermeer een zee heeft gemaakt: daardoor kwamen allerlei frasen uit Vergilius betreffende een zeereis binnen zijn bereik - de *Aeneïs* speelt immers voor een deel op zee. Zo kon hij naar zijn zeggen laten zien welke vorderingen hij dankzij Vergilius had gemaakt. Hij wilde tonen (zo interpreteer ik dit laatste) hoezeer hij zijn arsenaal aan poëtische frasen had vergroot door het lezen van genoemde auteur.

Het hodoeporicon zelf maakt overigens een minder serieuze indruk. Het lijkt erop dat de leerling het procédé dat hem is ingeprent (gebruikmaking van lectuur) dit keer met opzet op de spits heeft gedreven. De handigheid waarmee hij flarden Vergilius inlast, die soms een volstrekt andere betekenis krijgen, levert hier en daar een komisch effect op. Het lijkt soms alsof hij een cento heeft willen maken. Een cento, letterlijk ‘lappendeken’, is geheel opgebouwd uit (gedeelten van) verzen van een beroemd auteur. De aardigheid is dat de fragmentjes in de nieuwe context een geheel onverwachte lading kunnen krijgen. Vooral Homerus en Vergilius zijn voor dit doel gebruikt.

In de derde periode (vanaf 1610 tot het vertrek van Dedel) heeft duidelijk training plaatsgevonden in het schrijven van het juiste gedicht bij de juiste gelegenheid, met inachtneming van de genreleer. Zo duiken er bijvoorbeeld opeens nieuwjaarsgedichten op (*Ged.* dl. I p. 26-31, 44). Ook hier valt invloed te bespeuren van het onderwijs dat toen gangbaar was. Zo acht het door Kuiper uitgegeven schoolreglement het noodzakelijk dat de leerlingen weten hoe ze een gedicht moeten opzetten volgens de conventies van de verschillende genres.[24]

Het corpus teksten bevat tenslotte nog drie dialogen in versvorm die teruggaan op Lucianus (*Ged.* dl. I p. 9-10, 31-32, 33-37). Sacré rekent ‘het vertalen en ritmeren van een stukje Grieks’ tot de gebruikelijke oefeningen. De toenmalige leraar kon zich beroepen op Erasmus, die het vertalen uit het Grieks een buitengewoon nuttige bezigheid acht, omdat het niet alleen de kennis van het Grieks, maar ook de beheer-

sing van het Latijn vergroot. Het nauwkeurig weergeven van de ene taal is immers tegelijkertijd een ontdekkingsreis door de andere.[25] Sacré noemt als voorbeeld bij Huygens de vroegste van de drie zojuist bedoelde dialogen ('Dialogus Luciani de Venere et Cupidine'). Hij doet hiermee een wat ongelukkige keuze, aangezien Huygens dit gedicht schreef toen hij nog geen Grieks kende en daarom Lucianus niet in de oorspronkelijke taal gelezen kan hebben. Het is een navolging van een Latijnse bewerking door de Duitse dichter Georgius Sabinus.[26] Beter illustratiemateriaal vormen de twee Lucianus-bewerkingen uit 1611, die naar alle waarschijnlijkheid wel rechtstreeks teruggaan op de Griekse tekst. De keuze van Lucianus als te vertalen auteur is geenszins uitzonderlijk; zijn werk werd geschikt geacht als schoollectuur. In het bijzonder Erasmus heeft deze mening uitgedragen.[27]

3. *Brieven die zich laten lezen als standaardoefeningen*

Uit de periode tot het vertrek van Dedel zijn - voorzover ik weet - achttien Latijnse brieven van Huygens bewaard gebleven.[28] Tien daarvan zijn gericht aan zijn vader.

Worp signaleerde al dat zich onder de vroegste brieven enkele stijloefeningen bevinden. Deze niet onbelangrijke informatie is verwerkt in een noot bij een brief aan Johan Dedel, geschreven op 11 juni 1609 in Antwerpen (*Br.* dl. I p. 4 n. 8). Worp heeft in andere bronnen omtrent Huygens' leven niets over een reis naar Antwerpen in die tijd kunnen vinden. Daarom oppert hij de mogelijkheid dat deze brief fictief is en slechts ter oefening is geschreven, zoals nog enkele andere. Een nogal riskante redenering. Strengholt wijst erop dat een bezoek aan de zuidelijke Nederlanden kort na het ingaan van het Bestand juist zeer aannemelijk is, vooral gezien de familiebetrekkingen van Huygens' moeder.[29]

Drie andere brieven, geschreven in de jaren 1609-1610 en overgeleverd tussen de 'gewone' correspondentie, heeft Worp daarentegen terecht als stijloefeningen beschouwd en terzijde geschoven (zie noot 28). Allereerst een stuk tekst zonder opschrift, dat bij nadere beschouwing een gedeelte van een brief van Lucceius aan Cicero blijkt te zijn (*Fam.* 5,14), maar dan in net iets andere bewoordingen. Vermoedelijk hebben we hier te maken met een gangbare oefening. Deze hield in dat de leerling een stukje klassiek Latijn dat (door hemzelf of iemand anders) in de moedertaal was omgezet, zonder het origineel erbij weer terugvertaalde in het Latijn. Daarna diende hij zijn werkstuk te vergelijken met de oorspronkelijke tekst.[30]

De tweede brief probeert een zekere Nicolaus af te houden van de overzeese handel. Weet hij wel hoeveel zorgen en risico's die met zich meebrengt? Als de schepen behouden terugkeren boekt hij winst, maar als ze vergaan is hij alles kwijt. Dit laat zich lezen als een oefening in het type brief waarmee men iemand iets ontraadt (in de terminologie van Erasmus' *De conscribendis epistolis*: het 'genus dissuasorium'), rond een conventioneel thema.[31] De derde brief is gericht aan Carolus, die het verzoek krijgt Titius van dienst te zijn, een jongeman wiens kwaliteiten breed worden uitgemeten. Het betreft hier een voorbeeld van een aanbevelingsbrief ('epistola commendatitia').[32] Toch mogen we niet helemaal uitsluiten dat deze brieven op enigerlei wijze verband houden met personen uit Huygens' omgeving en ook buiten de onderwijssituatie

hebben gefunctioneerd. Dit geldt in het bijzonder voor de tweede brief. Omgekeerd kunnen ogenschijnlijk ‘gewone’ brieven tevens het karakter van een oefening hebben gehad. Meer daarover in paragraaf 5.

4. *Sporen van de specifieke inbreng van Christiaan Huygens sr. in de vroegste poëzie*

Kinderen moeten de praktische bruikbaarheid van wat ze leren zelf kunnen aanvoelen. Zo omschrijft Heesakkers een van de algemene principes die aan het opvoedingsprogramma van Christiaan Huygens sr. ten grondslag lagen en waar later ook diens zoon aan vast zou houden. Hij illustreert dit met een passage uit de jeugdautobiografie waar Constantijn vertelt dat hij van zijn vader het verzoek kreeg een gedicht te schrijven bij het huwelijk van iemand uit een bevriende familie. Zo kon het geleerde meteen in praktijk worden gebracht.[33] Vader Huygens zal vaker zo'n opdracht hebben gegeven waarbij oefening in het kader van de onderwijssituatie samenging met functionaliteit daarbuiten. Het verbaast daarom niet dat alle Latijnse gelegenheidspoëzie die de jonge Constantijn heeft geschreven, betrekking heeft op personen en gebeurtenissen uit de directe omgeving van hemzelf of van zijn vader (een uitzondering is mogelijkerwijs alleen een grafdicht voor een niet met name genoemde krijgsman; *Ged.* dl. I p. 42-43).

Het is hier de juiste plaats nader in te gaan op de verzen geschreven bij het overlijden van het veertienjarige zusje Elizabeth (*Ged.* dl. I p. 40-41 en dl. IX p. 3; vgl. paragraaf 1). Huygens heeft zich in deze grafdichten duidelijk willen aansluiten bij de traditie van het genre. Hij gebruikt verschillende conventionele elementen, zoals de aanspreking tot de voorbijganger en het ‘memento mori’-motief. Op zoek naar bruikbaar materiaal lijkt hij bovendien de funeraire poëzie van de door hem bewonderde Janus Secundus geraadpleegd te hebben.[34] De grafdichten vormen aldus het bewijs dat er weer een bepaald onderwijsdoel gerealiseerd was: ze tonen immers aan dat Huygens wist met wat voor poëzie men in zo'n geval voor de dag kon komen. Het is dan ook volkomen begrijpelijk dat hij ze later zou opbergen bij de andere papieren die het verloop van zijn studie tonen. Uiteraard hadden deze gedichten tegelijkertijd een andere waarde: ze betroffen een dierbaar familielid. Vader Huygens kon ze niet lezen zonder geëmotioneerd te raken.[35] Ze kunnen op grond van hun dubbele functie beschouwd worden als het resultaat van het didactisch principe dat aan het begin van deze paragraaf is omschreven.

Dat geldt ook voor de nieuwjaarsgedichten. De jaarwisseling bood vader Huygens een prachtige gelegenheid zijn beide zonen weer eens Latijnse poëzie te ontfutselen. Hij kon zich immers beroepen op de gewoonte elkaar bij die gelegenheid een geschenk (‘strena’) aan te bieden - bijvoorbeeld een nieuwjaarswens in dichtvorm.[36] Na het vertrek van Dedel, bij de jaarwisseling 1613/1614, distantieert Constantijn zich nadrukkelijk van schoolse clichés in dergelijke poëzie: aangezien hoge ouderdom niet altijd geluk brengt, weigert hij zijn vader een leven zo lang als dat van Nestor toe te wensen, ‘zoals de volijverige schare op de strenge scholen pleegt te doen’. Tot die schare heeft hij zelf behoord: in zijn ‘Strena’ bij de jaarwisseling 1610/1611 heeft ook hij zich aan deze wens bezondigd.[37]

Voor iemand als Christiaan Huygens sr. was er altijd wel iets waarover zijn kinderen Latijnse verzen konden schrijven. Veelzeggend is wat Huygens in zijn autobiografie zegt in verband met een portret van hemzelf: 'Ik weet niet of het Latijnse onderschrift van vier verzen dat ik erbij maakte een suggestie van mijn vader was of een initiatief van mijzelf'.[38] Blijkbaar was zo'n suggestie van Huygens sr. in die mate gebruikelijk, dat het Constantijn niet is bijgebleven of er in dit geval wel of niet sprake van was. Dit gegeven heeft weer gevolgen voor de interpretatie van de brief ter begeleiding van het hodoeporicon (vgl. paragraaf 2). Deze begint als volgt: 'Ik zend u, allerliefste vader, het al te lang verwachte gedicht dat u mij opdroeg te schrijven toen ik drie maanden geleden terugkeerde uit Amsterdam.'[39] Dit betekent niet per se dat het opgedragen gedicht over de zojuist voltooide reis moest handelen. Aan de andere kant is het moeilijk voor te stellen dat vader Huygens die gebeurtenis onbenut heeft gelaten.

Zelfs de ethopoeia met Louise de Coligny uit 1609 heeft meer met de werkelijkheid te maken dan de tekstsoort - typisch een schooloefening - doet vermoeden. In een ethopoeia figureert vaak een personage dat bekend is uit de literatuur, zoals Andromache of Medea. Ook Louise de Coligny had haar intrede in de literatuur gedaan[40], maar zij was in 1609 voor de twaalfjarige jongen tevens iemand 'die echt bestond'. Sterker nog: zij was een goede bekende van hem. In zijn jeugdautobiografie vertelt hij dat hij geregeld bij haar op bezoek ging; volgens zijn zeggen was ze zeer op hem gesteld.[41]

In maart 1609 bezocht Louise de Coligny Bergen op Zoom in verband met besprekingen over de bezittingen en inkomsten van de Oranjes. Er is van haar een brief bewaard gebleven van 22 maart 1609 met als plaats Bergen op Zoom, waar zij dus in elk geval op die dag is geweest.[42] In dezelfde tijd was Christiaan Huygens sr. daar, blijkens de adresseringen van vijf aan hem gerichte brieven van Constantijn uit de periode 12 maart t/m 10 april 1609.[43] In die van 26 maart refereert laatstgenoemde aan een eerdere opmerking van zijn vader: 'u schrijft dat u verzen dan wel proza van Maurits en mijn ethopoeia tegemoet zult zien'.[44] Dit moet wel betrekking hebben op de overgeleverde ethopoeia. Ook in de brief van 10 april komt deze ter sprake:

> Ik verbaas me erover dat u zegt dat mijn ethopoeia zo lang geleden beloofd is, terwijl ik toch acht dagen geleden voor het eerst ben begonnen te schrijven. Vaak evenwel was ik het van plan, zelfs voor uw vertrek, maar ik had te weinig vertrouwen in mezelf. Nu eindelijk heb ik een begin gemaakt door meermalen te proberen en zal ik u [de ethopoeia] die, naar ik hoop, in korte tijd voltooid is, toesturen.[45]

De beide brieven werpen minder licht op het ontstaan van het gedicht dan men zou hopen. Zo blijft onduidelijk wanneer het idee geboren is de echtgenote van Willem van Oranje aan het woord te laten en van wie dit idee afkomstig is. Het staat evenwel vast dat de keuze voor iemand met wie Constantijn persoonlijk contact heeft gehad, in de lijn ligt van de onderwijskundige ideeën van Christiaan Huygens sr. Het is bovendien frappant dat de sprekende persoon uit de ethopoeia zich in de tijd van ontstaan van het gedicht in de directe omgeving van vader Huygens heeft bevonden.

5. *Sporen van de aanpak van vader Huygens in de vroegste correspondentie*

In paragraaf 3 zijn enkele brieven aan de orde geweest die - naar alle waarschijnlijkheid - uitsluitend ter oefening zijn geschreven. Van Christiaan Huygens sr. verwacht men echter dat hij zijn zoon ook heeft laten oefenen aan de hand van brieven die tevens buiten de onderwijssituatie hebben gefunctioneerd.

Niet overgeleverd zijn de brieven die Maurits en Constantijn wisselden met de kinderen die Joannes Brouart - een van Dedels voorgangers - onder zijn hoede had gekregen na zijn afscheid van de familie Huygens. De jeugdautobiografie vermeldt uitdrukkelijk dat ze 'ter wederzijdse oefening' dienden.[46] Een duidelijk voorbeeld van huygensiaanse didactiek, naar het mij voorkomt.

Van de brieven die wel bewaard zijn gebleven, laten zich er vijftien als 'gewone' correspondentie lezen. Daarmee is niet uitgesloten dat sommige zijn voortgekomen uit een lessituatie. Zo zijn er de vijf brieven uit het voorjaar van 1609, toen Christiaan sr. in Bergen op Zoom verbleef (zie paragraaf 4). Dat Constantijn gedurende deze weken zo vaak naar de pen greep, is geen toeval. Vader Huygens had er immers opdracht toe gegeven, zoals blijkt uit de aanhef van de eerste brief:

> Allerliefste vader, ik probeer er niet onderuit te komen u te schrijven, ik gehoorzaam heel graag. Ik zal geenszins toelaten dat er van mijn kant vertraging is. U hebt bij uw vertrek van hier gevraagd, geen gelegenheid tot corresponderen voorbij te laten gaan. Wie zou als het gaat om een zo gering iets, in het bijzonder iets dat zonder aansporing zou behoren gedaan te worden, niet handelen naar de woorden van zijn vader?[47]

Natuurlijk wilde Huygens sr. op de hoogte blijven van wat er thuis gebeurde, maar de opdracht zal toch ook of zelfs vooral omwille van de oefening zijn verstrekt. Van een soortgelijke opdracht is sprake in de brief aan Dedel uit Antwerpen, die aan het begin van paragraaf 3 aan de orde is geweest.[48]

Het loont ook de moeite het handschrift te bekijken van een brief van Constantijn aan zijn vader die Worp als volgt heeft samengevat: 'Wij zijn, na uw vertrek, met Moeder van Amsterdam afgereisd en, na Voorburg aangedaan te hebben, hier aangekomen. Hagae, 1610.' In het voorjaar van 1610 is Constantijn - dit keer met zijn beide ouders - nogmaals in Amsterdam geweest, vanwaar Huygens sr. is doorgereisd naar Utrecht.[49] Constantijn bericht hem per brief hoe de thuisreis samen met zijn moeder is verlopen. Zo krijgt vader een 'alterum Amstelrodamense itinerarium', een tweede Amsterdams reisverslag, waaraan overigens ook nu weer Vergilius het zijne heeft mogen bijdragen. Zou dit niet op verzoek als een soort opstel zijn geschreven? In die richting wijst in het bijzonder de afsluiting van de brief: 'Hagae Comitis, sine die et anno', Den Haag, zonder dag en jaar. Voor een 'normale' brief is dit nogal curieus. In het onderschrift vermeldt Constantijn wel zijn leeftijd (13 jaar) en het jaartal (1610).

Het aantal overgeleverde brieven uit de periode tot het vertrek van Johan Dedel staat niet in verhouding tot de hoeveelheid bewaard gebleven poëzie uit dezelfde tijd. Er moet veel verloren zijn gegaan. Daarnaast is het niet ondenkbaar dat vader Huygens rekening heeft gehouden met de aanleg van zijn beide zoons en bij Constantijn vaker op poëzie heeft aangedrongen dan bij Maurits. Het volgende frag-

ment uit een brief van Constantijn aan zijn vader uit 1610, waarin hij zoekt naar een excuus voor het feit dat hij niet eerder heeft geschreven, versterkt dit vermoeden:

> Herinnert u zich dat wij de *Colloquia* van Erasmus bestuderen en dat driemaal daags, namelijk 's ochtends het elfde uur, na het middageten het tweede uur en 's avonds het zesde, welk uur wij gewoonlijk aan het schrijven van brieven en verzen besteedden? Die tijd, wil ik zeggen, is ons nu afgenomen. Het is dan ook geen wonder dat ik het schrijven van brieven in een lager tempo voortzet dan gewoonlijk. U zult misschien zeggen: waarom jij minder dan je broer? Hij had geen stof voor poëzie die hij moest uitwerken, zoals ik [...].[50]

De eerste brief waarin de ethopoeia ter sprake komt (zie paragraaf 4), wijst in dezelfde richting (aangenomen dat van meet af aan een ethopoeia in versvorm was voorzien): Constantijn moet zijn ethopoeia afleveren, Maurits krijgt de keuze tussen proza en poëzie. Ik ben geneigd ook hier een spoor te zien van de specifieke aanpak van vader Huygens.

6. *Nuancering van het beeld dat de jeugdautobiografie oproept*

In zijn jeugdautobiografie is Huygens vol oprechte bewondering voor de didactische principes van Christiaan Huygens sr., die hij ook zelf bij de opvoeding van zijn eigen kinderen heeft toegepast. Over de herkomst van die principes horen we niets. Dit is wat misleidend. Ik citeer Kamphuis: ‘Christiaen was ongetwijfeld een goed pedagoog. Maar dat zijn denkbeelden over de opvoeding en zijn praktische realisering daarvan voor die tijd uitzonderlijk of zelfs bizonder voorlijk zouden zijn, is evenzeer een misvatting als de mening dat hij deze helemaal zelf zou hebben bedacht.’[51] Men hoeft slechts enkele bladzijden uit Pontanus' *Progymnasmata* (zie paragraaf 2) te lezen om dit te kunnen beamen. De leraar die in deze dialogen optreedt, vertoont weinig gelijkenis met de gewraakte ‘schoolmeestertjes’ uit de jeugdbeschrijving. Vele tafereeltjes zouden zich ten huize van de familie Huygens afgespeeld kunnen hebben. In hoeverre het beeld bij Pontanus beantwoordt aan de toenmalige praktijk op de scholen, is natuurlijk een andere vraag.

Dit onderwerp laat ik hier verder rusten. De in deze paragraaf beoogde nuancering heeft uitsluitend betrekking op de weergave van Huygens' eigen ervaringen als kind. Enkele brieven en gedichten uit de tijd van het onderwijs wijzen erop dat er achteraf wel wat idealisering heeft plaatsgevonden. Dit is op zichzelf al niet verwonderlijk. Daar komt nog bij dat Huygens in de beschrijving van zijn jeugd uit respect voor zijn inmiddels overleden vader waarschijnlijk alleen de goede kanten naar voren heeft willen halen.[52]

Een van die goede kanten van de opvoeding was volgens Huygens de gewoonte van zijn vader de leergierigheid en ijver te stimuleren met kleine geldelijke beloningen.[53] Poëzie en correspondentie laten hier en daar doorschemeren dat deze tactiek tegelijkertijd in niet geringe mate aan het zakelijk instinct van de leerling heeft geappelleerd. Gedichten werden handelswaar.[54] In zijn nieuwjaarswens voor 1 januari 1614 (zie paragraaf 4) neemt de dan zeventienjarige Constantijn afstand

van deze vorm van winstbejag: hij verzekert zijn vader dat hij, alvorens zijn wensen te formuleren, eerst de hoop op gewin, dat wil zeggen: de hoop op een beloning voor zijn gedicht, heeft uitgebannen. Zijn enige drijfveer is oprechte bekommering om het welzijn van zijn vader.

Een andere kwestie is de druk die vader Huygens heeft uitgeoefend op zijn zoon. De hoge verwachtingen van Christiaan sr. alsmede het door hem gehuldigde nuttigheidsprincipe lijken de jonge Constantijn al heel vroeg gebracht te hebben tot bezinning op zijn tijdsbesteding en tot schuldgevoelens hieromtrent. Daar zal natuurlijk ook wel eens een slecht geweten het zijne toe hebben bijgedragen. Hoe dan ook, in verschillende brieven zien we hem zoeken naar excuses voor het feit dat hij niet eerder of vaker een brief of gedicht heeft geschreven. In paragraaf 4 is al een passage geciteerd waarin hij probeert uit te leggen waarom de toegezegde ethopoeia nog niet af is. In een eerdere brief die naar Bergen op Zoom ging, beroept hij zich op de omstandigheid dat hij van de ene naar de andere kamer moest verhuizen.[55] Een wijziging in het studieprogramma diende als verontschuldiging in een brief uit 1610 (zie het slot van paragraaf 5). Een andere keer stelt hij zijn moeder verantwoordelijk, die niet eerder had doorgegeven dat vader een brief van hem verwachtte! Hij had trouwens ook weinig tijd gehad, zo schrijft hij.[56] Elders verzekert hij zijn vader ook in diens afwezigheid hard te werken, zodat deze hem niet van luiheid zal kunnen betichten.[57]

In een gedichtje uit november 1609 richt de dan dertienjarige Huygens zich tot zijn vader, die - zo blijkt uit het versje - had gevraagd of ‘zijn Constantijntje’ nog verzen maakt. Natuurlijk, zo luidt het antwoord, maar niet voortdurend - ‘ook Apollo kromt niet altijd het hoorn van zijn boog. Maar zoals een dresseur het paard leert verschillende cirkels te maken in de wei en af en toe de teugels viert, zo moet ook bij ons een enkele keer de halster worden losgemaakt’.[58] Later zal Huygens zich juist keer op keer menen te moeten verantwoorden voor het feit dat hij af en toe gedichten schrijft. Maar dan is zijn Muze de schoolbanken ontgroeid. Poëzie is vrijetijdsbesteding geworden, die vooral niet ten koste van serieuzer zaken mag gaan.

Adres van de auteur: Ossenweide 2, NL - 2353 MH Leiderdorp

Eindnoten:

1 Constantijn Huygens: *De briefwisseling*. Uitgeg. door J.A. Worp. 's-Gravenhage, 1911-1917. 6 dln.; id.: *De gedichten*. Naar zijn handschrift uitgeg. door J.A. Worp. Groningen, 1892-1899. 9 dln.; hierin is opgenomen de autobiografie in Latijnse verzen *Sermones de vita propria* (dl. VIII p. 179-236); id.: *Mijn jeugd*. Vertaling en toelichting: C.L. Heesakkers. Amsterdam, 1987; id.: *Dagboek*. Voor de eerste maal naar het afschrift van diens kleinzoon uitgegeven door J.H.W. Unger. Bijlage bij *Oud-Holland* 3 (1885). - Naar Worps uitgaven van brieven en gedichten verwijs ik met *Br.* en *Ged.*, naar Heesakkers' vertaling van de jeugdautobiografie met *Jeugd*.

2 *Jeugd* p. 35 en 120.

3 *Jeugd* p. 44.

4 *Jeugd* p. 20, 37, 42 en 57. Het bijzondere karakter van het onderwijs dat Constantijn Huygens ontving, wordt in vele publicaties naar voren gebracht; zie bijv. I. van der Velde: ‘Constantijn Huygens als opvoedeling en als opvoeder. Bijdrage tot de kennis van opvoeding in de eerste helft der zeventiende eeuw’. In: *Paedagogische studiën* 37 (1960), p. 223-238; C.L. Heesakkers: ‘Biografie en autobiografie; Christiaan en Constantijn Huygens over hun kinderen en Constantijn

over zichzelf'. In: *Soeticheydt des Buyten-levens. Leven en leren op Hofwijck*. Eindredactie Victor Freijser. Delft, 1988, p. 7-16. - G. Kamphuis voorziet de opvoedkundige ideeën van Huygens sr. van enige achtergrond in 'Enkele kanttekeningen bij de biografie van Constantijn Huygens door Jacob Smit'. In: *TNTL* 97 (1981), p. 276-296 (p. 276-283).

5 Zie bijv. P.N.M. Bot: *Humanisme en onderwijs in Nederland. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht/Antwerpen, 1955; E.J. Kuiper: *De Hollandse 'choolordre' van 1625*. Groningen 1958. Het door Kuiper uitgegeven reglement diende om het onderwijs op de verschillende scholen gelijk te trekken (a.w., p. 32-33), niet om het radicaal te vernieuwen. Men mag daarom aannemen dat de richtlijnen aansloten bij de onderwijspraktijk van de decennia daarvoor.

6 A. Kluyver: 'Over *Amaryllis*, een gedicht van Huygens'. In: id.: *Verspreide opstellen*. Groningen [enz.], 1929, p. 143-167 (143).

7 *Jeugd* p. 36. Ook aangehaald door Jeroen Jansen: *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*. Hilversum, 1995, dl. I, p. 88.

8 *Jeugd* p. 104 (mijn cursivering).

9 *Jeugd* p. 37.

10 *Jeugd* p. 102-103.

11 *Jeugd* p. 37.

12 A.G.H. Bachrach: *Sir Constantine Huygens and Britain: 1596-1687. A pattern of cultural exchange*. Leiden [enz.], 1962, p. 35-36 en appendix 14. - Het lofdicht bij de 'Strena' uit 1611 lijkt mij eveneens afkomstig uit de kennissenkring van vader Huygens. Zie *Ged.* dl. I p. 26 n. 1. Boven het versje staat in het handschrift mogelijk de naam Taffin (Kon. Bibl. Den Haag, sign. K.A. XLIIIa-1, 1611/Iv).

13 'Quis tua tum, quis carmina candidus l avida lector corripiet manu?' (*Ged.* dl. I p. 89 vss. 43-44). De transcriptie (met aangepaste spelling en interpunctie) is ontleend aan de uitgave van Huygens' Latijnse poëzie uit de periode 1607-1620 die ik momenteel voorbereid. Dit geldt ook voor de andere citaten uit de gedichten in dit artikel. - De redactie wees mij op een passage uit Huygens' gedicht aan Hooft naar aanleiding van het overlijden van Roemer Visscher, waar hij Anna en Tesselschade om dezelfde reden het verlies van hun vader laat betreuren (*Ged.* dl. I p. 195).

14 Zie noot 5.

15 D. Sacré: 'De metriek in de Neolatijnse poëzie van Huygens'. In: *De zeventiende eeuw* 3 (1987)/2 (Huygens-nummer), p. 79-89 (80).

16 Erasmus: *On the method of study./De ratione studii ac legendi interpretandique auctores*. Translated and annotated by Brian McGregor. In: id.: *Collected works*. Dl. XXIV (Toronto [enz.], 1978), p. 676-678 (ASD I-2 p. 126-129).

17 J. Pontanus: *Progymnasmatum Latinitatis*, *sive dialogorum volumen primum*. 8e dr. Ingolstadii, 1599, p. 85-89. Ik heb voor dit werk gebruik gemaakt van de verzameling *German Baroque Literature* van de Yale University op microfilm (Kon. Bibl. Den Haag). Dezelfde film (nr. 271) bevat ook het tweede deel (7e dr. Ingolstadii, 1599). - Over Pontanus' dialogen zie Jansen: *Brevitas* (n. 7), dl. I p. 246-248. Huygens heeft ze in zijn bezit gehad; zie *Catalogus der bibliotheek van Constantyn Huygens [...]*. Opnieuw uitgeg. naar het eenig overgebleven exemplaar. 's-Gravenhage, 1903, p. 44, misc. 8° nr. 124: 'Pontani Progymnasmata, 2 vol.'.

18 Kon. Bibl. Den Haag, sign. K.A. XLIIIa-2, p. 4 (het andere handschrift is K.A. XLIIIa-1, jaaromslag 1607, blad 2r). In een van zijn eerste briefjes in dichtvorm spreekt Constantijn over correctie van zijn verzen door Dedel (*Ged.* dl. I p. 3).

19 Bot: *Humanisme en onderwijs* (n. 5), p. 161 en 166-167; Kuiper: *De Hollandse 'schoolordre'* (n. 5), p. 11: 'opmerkelijke zinswendingen worden genoteerd, opdat de leerlingen zich eraan gewennen deze in de omgangstaal en in de stijloefeningen te gebruiken' (de oorspronkelijke tekst op p. 10).

20 Aangehaald bij Pontanus: *Progymnasmatum [...] volumen primum* (n. 17), p. 84.

21 Ph. van Marnix: *De opvoeding van de jeugd*. Vert. en van aant. voorzien door H. de Witvan Westerhuis. Met een historische inl. van N.C. van Velzen. Kampen, 1992, p. 51; Kuiper: *De Hollandse 'schoolordre'* (n. 5), p. 16/17. - De psalmbewerkingen van Buchanan waren gangbare lectuur op scholen in Schotland en Engeland; zie G.J. Siertsema: *'A great pasport of poetrie': sixteenth-century European psalm translations and the emergence of devotional poetry in England*. [Z.pl., z.j.] (diss. V.U. A'dam, 1991), p. 145-147.

22 Zie bijv. M.B. Smits-Veldt: *Samuel Coster*, *ethicus-didacticus. Een onderzoek naar dramatische opzet en morele instructie van* Ithys, Polyxena *en* Iphigenia. Groningen, 1986, p. 44-45.

23 Erasmus: *On the method of study* vert. McGregor (n. 16), p. 680-681 (ASD I-2 p. 133-135).

24 Kuiper: *De Hollandse 'schoolordre'* (n. 5), p. 22/23.

25 Erasmus: *On the method of study* vert. McGregor (n. 16), p. 679 (ASD I-2 p. 132).

26 Sacré: 'De metriek in de Neolatijnse poëzie van Huygens' (n. 15), p. 80 en 86 n. 5; G. Sabinus: *Poemata.* [Z.pl.], 1606, p. 106-108.

27 Zie de inleiding van C. Robinson bij Erasmus' Lucianus-vertalingen in ASD: Erasmus: *Opera omnia*. Dl. I-1 (Amsterdam, 1969), p. 365-367.

28 Kon. Bibl. Den Haag, sign. K.A. Lc (drie brieven uit 1607 die zijn aangetroffen in het in noot 18 bedoelde cahier met de vroegste gedichten) en K.A. XLIV nrs. 1-15. Vgl. *Br.* dl. I nrs. 1-12. Worp heeft de drie uit 1607 niet opgenomen en evenmin K.A. XLIV nrs. 4, 10 en 13 (dit zijn de hierna te bespreken stijloefeningen). - *Br.* dl. I nr. 13, waarvan de datering erg onzeker is, laat ik buiten beschouwing.

29 L. Strengholt: *Constanter. Het leven van Constantijn Huygens*. Amsterdam, 1987, p. 19. - J.C.G. Boot beschouwt deze brief evenmin als een stijloefening (*De Latijnsche brieven van Constantijn Huygens*, *bewaard in een handschrift der Kon. Akademie van Wetenschappen*. Amsterdam, 1873, p. 12). Hij rept overigens in het geheel niet van stijloefeningen. De drie als zodanig te beschouwen brieven heeft hij in het register op geadresseerden opgenomen onder 'Ignotis' (aan onbekenden; a.w., p. 28).

30 R. Ascham: *The scholemaster*. London, 1570 (reprint Amsterdam [enz.], 1968), blad 31; Marnix: *De opvoeding van de jeugd* vert. De Wit-van Westerhuis (n. 21), p. 38; Kuiper: *De Hollandse 'schoolordre'* (n. 5), p. 18/19 en 78.

31 Erasmus: *On the writing of letters./De conscribendis epistolis*. Translated and annotated by Charles Fantazzi. In: id.: *Collected works*. Dl. XXV (Toronto [enz.], 1985), p. 145-148 (ASD I-2 p. 429-432). Voor de thematiek zie J. van den Vondel: *Twee zeevaart-gedichten. [...]*. Uitgeg. met inl. en comm. door Marijke Spies. Dl. I (Amsterdam [enz.], 1987), p. 175-177.

32 Erasmus: *On the writing of letters* vert. Fantazzi (n. 31), p. 181-189 (ASD I-2 p. 476-488).

33 Heesakkers: 'Biografie en autobiografie' (n. 4), p. 14. Het Franse bruiloftsgedicht in *Ged.* dl. I p. 60-64; Huygens' Nederlandse vertaling op p. 64-68.

34 R. Lattimore: *Themes in Greek and Latin epitaphs*. Urbana 1942, p. 230-237, 256-258; F.J. van Ingen: *Vanitas und Memento mori in der deutschen Barocklyrik*. Groningen, 1966, p. 115-119. - De vss. 13-14 van het eerste grafdicht (*Ged.* dl. I p. 40) luiden: 'amissam cuius [sc. Elisabethae] deflet Venus aurea formam, I amissam cuius flent Charites charitem'. Vgl. hiermee Janus Secundus, *Funera* 11,1-4: 'Hospes, Ioannae hoc Fontanae habet ossa sepulcrum, I Hanc Venus et Iuno flent simul, et Charites. I Matronale decus Iuno, Venus aurea formam, I Illius extinctam flent Charites charitem'.

35 *Jeugd* p. 104. Mevr. Witstein schrijft dat effect eerder toe aan 'de vermelding van de naam van het gestorven lievelingskind en het daardoor telkens hernieuwd besef van de onherroepelijkheid van dit veel te vroege verlies' dan aan 'de litteraire kwaliteiten van Constantijns verskunst' (S.F. Witstein: *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius*, *Hooft*, *Huygens en Vondel*, *bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre*. Assen, 1969, p. 204). Zou Huygens sr. niet (ook) ontroerd zijn geweest omdat literaire motieven die eigendom waren van de hele geletterde wereld, nu het overlijden van zíjn dochter belichten?

36 T.L. ter Meer: *Twee vroege nieuwjaarsgedichten van Constantijn Huygens*. Tweede Dr. J.A. Worp-lezing. Voorburg, 1994, p. VI-VII.

37 'Ergone Nestoreos etiam tibi comprecer annos, I ut solet in tetricis sedula turba scholis?' (*Ged.* dl. I p. 55 vss. 11-12). Vgl. 'Hugonidem servate patrem [...] I et sua longaevo rumpite fila viro. I Nestoreos etiam mater rogo compleat annos' (bede gericht tot de schikgodinnen; *Ged.* dl. I p. 30 vss. 133-135). Zie ook Ter Meer: *Twee vroege nieuwjaarsgedichten* (n. 36), p. VIII-XI.

38 *Jeugd* p. 100.

39 'Mitto tibi, pater carissime, satis superque exspectatum carmen, quod abhinc tribus mensibus Amstelreodamo [sic] revertenti componendum iniunxeras' (*Ged.* dl. I p. 18 n. 1).

40 L. van Gemert: '"Hoe dreef ick in myn sweet": de rol van Louise de Coligny in de Oranje-drama's'. In: *De zeventiende eeuw* 10 (1994), p. 169-180.

41 *Jeugd* p. 30-33. De bewuste passage volgt op een gedeelte over het muziekonderwijs in 1604. Vgl. de aantekening bij het jaar 1604 in Huygens: *Dagboek* (n. 1), p. 7: 'près de la Princesse souvent'. Zie ook id.: *Sermones de vita propria* 1,267-281 (*Ged.* dl. VIII p. 187).

42 P. Scherft: *Het sterfhuis van Willem van Oranje*. Leiden, 1966, p. 267-269; Louise de Coligny: *Correspondance*. Receuillie par Paul Marchegay, publiée avec introduction biographique et notes par Léon Marlet. Paris, 1887, p. 257.

43 *Br.* dl. I nrs. 2-6 (Kon. Bibl. Den Haag, sign. K.A. XLIV, nrs. 2, 5, 6, 7 en 9).

44 *Br.* dl. I nr. 5: 'Mauritii [...] aut versus aut prosam, meamque Ethiopoeiam [sic] expectaturum te scribis'. Ook opgenomen in *Seventy-seven Neo-Latin letters*. An anthology edited by F.F. Blok. Groningen, 1985, p. 92. Evenzo de hierna te bespreken brief van 10 april 1609 (a.w., p. 93), waarop reeds Boot de aandacht vestigde (*De Latijnsche brieven* (n. 29), p. 8 en bijlage III).

45 *Br.* dl. I nr. 6: '*Ethopoeiam* meam te tam diu promissam esse dicere miror, cum ante octo dies primum componere inceperim; saepe quidem in animo habui etiam ante discessum tuum, sed nimium mihi diffidebam; iam tandem saepius tentando incepi et brevi absolutam, ut spero, ad te missurus sum.'

46 *Jeugd* p. 34.

47 *Br.* dl. I nr. 2: 'Pater charissime, ad te scribere non detrecto, pareo libentissime; nullo sinam modo, ut in me sit mora; petijsti hinc decedens, ut nullam ad te scribendi occasionem

praetermitterem. Quis in re tam parva, praesertim quae sine hortatione fieri deberet, patris dictis non obsequatur?'

48 *Br.* dl. I nr. 7: 'Quaeris praeterea, ut quae quoque die viderimus et audiverimus ad patrem et te scribamus'. - Constantijn zou later van zijn kinderen soortgelijke brieven ontvangen (Heesakkers: 'Biografie en autobiografie' (n. 4), p. 14).

49 Kon. Bibl. Den Haag, sign. K.A. XLIV nr. 12 (vgl. *Br.* dl. I nr. 8). Worp veronderstelt ten onrechte dat de brief betrekking heeft op dezelfde reis als die waarover het eerder besproken hodoeporicon (*Ged.* dl. I p. 18-23) handelt, dit in tegenstelling tot Boot (*De Latijnsche brieven* (n. 29), p. 9). De brief zelf vermeldt dat vader Huygens doorreist naar Utrecht. Aldaar vonden in de maand april onderhandelingen plaats waarbij de Raad van State was betrokken (zie *Res. St.-Gen.* uit die tijd). Vgl. de adressering van *Br.* dl. 1 nr. 10 d.d. 16 april 1610 aan vader Huygens: Jutphaas (K.A. XLIV nr. 11).

50 *Br.* dl. I nr. 12: 'Meministine nos colloquia D. Erasmi discere idque ter de die, nimirum mane hora undecima, a prandio secunda et vesperi sexta, quam horam epistolis et versibus componendis impendere solebamus? Hoc inquam tempus iam ademptum nobis est; non mirum igitur in scribendis litteris segnius solito me pergere. Dices fortassis, cur tu minus quam frater? Illi non componenda carminum erat materia ut mihi [...].' Op grond van de inhoud (zie noten 2 en 8 bij Worp) en de adressering (Utrecht; zie K.A. XLIV nr. 8) mag men aannemen dat de brief in april is geschreven (vgl. voorgaande noot).

51 Kamphuis: 'Enkele kanttekeningen' (n. 4), p. 279.

52 Heesakkers: 'Biografie en autobiografie' (n. 4), p. 7-8.

53 *Jeugd* p. 36.

54 Zie *Ged.* dl. I p. 11 ('Epigramma ad patrem') en p. 43 ('Ad patrem'); *Br.* dl. I nr. 10. - Ongeduld als het op vaders betaling voor gedichten aankwam, signaleerde reeds J. van der Vliet: [Redevoering over de Latijnse poëzie van Huygens]. In: *Verslag van het verhandelde in de algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, *gehouden den 19 Juni 1894*. Utrecht, 1894, p. 5-31 (18).

55 'Excusationem meam, quod saepius litteras non mittam, accipias velim, ob migrationem enim ex alio in aliud cubiculum, nec locus nec otium fuit' (Kon. Bibl. Den Haag, sign. K.A. XLIV nr. 5; vgl. *Br.* dl. I nr. 4, waar dit fragment niet is opgenomen).

56 K.A. XLIV nr. 11; vgl. *Br.* dl. I nr. 10. Boot geeft een iets uitgebreider samenvatting dan Worp (*De Latijnsche brieven* (n. 29), p. 8-9).

57 *Br.* dl. I nr. 3; zie ook het briefje in versvorm d.d. 24 januari 1608 (*Ged.* dl. I p. 3).

58 ***Ad patrem.***

Forte ut postremos, genitor carissime, versus trado, 'Etiamne aliquos, mi Constantinule, versus condis?' ais. Quid! Mene, pater, relinquere credis? Erras. Non equidem semper facio, aut tibi trado - non etiam semper sua cornua curvat Apollo. Sed veluti gyros domitor variare caballum in campo docet ac interdum frena relaxat, sic etiam nobis laxanda aliquando capistra. (*Ged.* dl. I p. 18; vs. 5 is een parafrase van Hor. *C.* 2,10,19-20.)

Bettina Hartlieb

Der Frieden als höchstes Gut
Jan de Marres *Jacoba van Beieren* (1736)*

Abstract - In his play *Jacoba van Beieren* (1736) Jan de Marre adopted a position between enthusiasm for the national resistance to foreign tyrants and a more realistic political view: only a strong political power will be able to preserve the peace. Purpose of this article is to show some interesting correspondences between the ideas of De Marre and the theories of Hugo Grotius, set down in his *De iure belli ac pacis*.

1. *Einleitung*

Jan de Marre (1696-1763) schrieb mit seiner *Jacoba van Beieren*, *Gravin van Holland en Zeeland* (1736) eines der populärsten niederländischen Dramen seiner Zeit.[1] Die Einverleibung Holland-Seeland-Hennegauens in den burgundischen Machtbereich während des 15. Jahrhunderts bildet den historischen Hintergrund seines Stückes. Nach dem Ableben des Grafen Willem VI. im Jahre 1417 kam es zum Streit um seine Nachfolge. Drei Prätendenten erhoben einen Anspruch darauf: Willems Tochter Jacoba, ihr Gemahl Jan IV. von Brabant sowie Willems Bruder Jan van Beieren. Nach militärischen Auseinandersetzungen, bei der die Spaltung Hollands in die Parteiungen der Hoeken und Kabeljauwen eine große Rolle spielte, wurde Jacobas Erbe unter die beiden Herren aufgeteilt. Bald darauf übertrug der schwache Jan IV. von Brabant seinen Anteil an der Herrschaft auf Jan van Beieren, der wiederum vor seinem Ableben Herzog Filips den Guten von Burgund als Erben in seine holländischen Besitzungen einsetzte. Obwohl die von den Kabeljauwen dominierten holländischen Staaten Jan IV. von Brabant als Landesherren anerkannt hatten, bestimmte dieser, kinderlos und des Regierens müde, seinen Cousin Filips den Guten zum Erben seiner Länder und übertrug ihm die Regierungsgewalt.[2] Als 'ruwaard ende oir' setzte Filips seinen Anspruch gegenüber der von den Hoeken unterstützten Jacoba mit militärischen Mitteln durch. Sie erkannte ihn schließlich ihrerseits - mit Zustimmung der Staaten - beim Friedensvertrag von Delft 1428 als Verwalter ihrer Länder und Nachfolger in der Herrschaft an und mußte geloben, ohne seine Erlaubnis keine Ehe mehr einzugehen. Im Jahre 1432 heiratete Jacoba dennoch heimlich den seeländischen Edelmann Frank van Borselen. Filips reagierte auf ihren Vertragsbruch mit der Gefangensetzung Van Borselens, die Jacoba 1433 zum Verzicht auf alle Herrschaftsrechte bewog.[3]

2. *De Marres Stück*

Jan de Marre wählte als Stoff für sein Drama die heimliche Heirat Jacobas, die Gefangensetzung Van Borsselens durch Herzog Philips van Bourgondiën auf Schloß Rupelmonde und Jacobas Herrschaftsverzicht. Nach der Exposition im Ersten Akt, in der der Zuschauer mit der Eheschließung und dem von Herzog Philips gegen Frank van Borsselen verhängten Todesurteil konfrontiert wird, schildert der Zweite Akt die direkte Auseinandersetzung zwischen Herzog Philips, Van Borsselen und der zu seiner Befreiung mit einer Flotte vor Schloß Rupelmonde erschienenen Jacoba. Diese, in der falschen Hoffnung vom Geheimbleiben ihrer Heirat, fordert die Freilassung ihres Gatten. Im Dritten Akt versucht Van Borsselen, Jacoba zur Auflösung der Ehe zu bewegen, da er den Verlust ihrer gräflichen Rechte durch den Fortbestand der Verbindung gefährdet sieht. Aus Liebe zu ihm verweigert Jacoba diesen Schritt. Der Aufzug enthält ein wichtiges politisches Streitgespräch zwischen Jacoba und Philips. Jacobas Liebesbeteuerungen gegenüber Van Borsselen bringen diesen dazu, ihrem Wunsche entsprechend die von Philips ultimativ geforderte Lösung der Ehe abzulehnen. Aus diesem Grunde befiehlt Philips schließlich im Vierten Akt, das Todesurteil zu vollstrecken, sendet jedoch gleichzeitig heimlich Rudolph, seinen verschlagenen Ratgeber, mit einem allerletzten Gnadenangebot für Van Borsselen ab, falls dieser im letzten Moment doch noch auf seine Bedingungen eingeht. Rudolph hintertreibt dieses Angebot des Herzogs. Nach dem emotionalen Abschied der Geliebten versucht Jacoba, Philips durch die Aufgabe aller ihrer Herrschaftsrechte noch gnädig zu stimmen und die Ausführung des Urteils abzuwenden. Die Versöhnung kommt fast zustande, als Rudolph ihm fälschlicherweise den Tod Van Borsselens meldet. Dies bringt den Herzog in große Gewissensnot, kann ihn jedoch nicht zur Aufgabe seiner politischen Ambitionen, nämlich der Sicherung seiner Herrschaft über Holland, bewegen. Der Fünfte Akt beginnt daher mit den fürchterlichsten Racheschwüren Jacobas, und die Möglichkeit zur friedlichen Einigung scheint aussichtslos. Plötzlich jedoch tritt Van Borsselen lebend vor die Kontrahenten. Es stellt sich heraus, daß sein Bewacher und Freund Lanoy den herzoglichen Befehl aus eigenem Antrieb nicht vollzogen hat. Philips will nun, befreit von seiner Gewissenslast, endlich Frieden schließen, als Jacobas Heer unter dem Kommando des Grafen van Meurs ins Schloß eindringt. Obwohl ihr militärischer Sieg für den Augenblick gesichert scheint, unterwirft sich Jacoba schließlich freiwillig, um einen erneuten Bürgerkrieg zu vermeiden. Mit dem Friedensschluß der Parteien endet das Stück.

Der Autor reihte sich mit seiner Stoffwahl bereits in eine längere Tradition ein, da vor ihm Rodenburg (1638), Paffenrode (1662), Sweerts (1691) und Droste (1710) den Konflikt zwischen Jacoba und Philips bearbeitet hatten.[4] De Marre war von der französischen Dramenliteratur der Zeit beeinflußt, was nicht nur aus seiner Anlehnung an Voltaires Stück *Adelaïde du Guesclin* (1734)[5], sondern auch aus seiner kurzen Vorrede zur *Jacoba* zu schließen ist. Diese zeigt gleichzeitig, wie wichtig ihm eine getreue Orientierung am historischen Geschehen war:

> Ik had, naar het voorbeeld der Fransche Dichteren, (door eene ingewikkelde liefde van de Grave van Meurs, of van den Hartog zelf,) daar in veel meerder warring willen invoeren, indien ik niet had gevreest, daar door de Historie voor de Liefhebberen onzer Vaderlantsche Geschiedenissen onkennelyk te maaken: om welke reden ik zo na aan dezelve ben gebleven, als my, volgens de orde van het Tooneel, doenlyk was. (p. A4R)

'De orde van het Tooneel', vor allem die im französisch-klassizistischen Drama stark betonten Einheiten des Ortes und der Handlung, bestimmte Jan de Marre allerdings dazu, entgegen der historischen Realität in sein Stück die Begegnung Jacobas van Beieren mit Philips van Bourgondiën auf Schloß Rupelmonde einzuführen.[6] Dies räumte ihm gleichzeitig die Möglichkeit ein, der unten beschriebenen politischen Kontroverse durch die direkte Konfrontation der Gegner mehr Überzeugungskraft zu verleihen. Außerdem drängte er die einige Monate währenden Auseinandersetzungen auf die klassische Zeitspanne von vierundzwanzig Stunden zusammen, um so auch die Anforderungen an die Einheit der Zeit zu erfüllen.

Das Drama behandelt die für ein Stück mit nationalem Stoff traditionalistische Konstellation des 'vaterländischen Helden', in diesem Falle Jacoba van Beieren, die im Titel ausdrücklich 'Gravin van Holland en Zeeland' genannt wird, der einem fremden Fürsten - Herzog Philips - gegenübersteht. Freiheit wird mit Tyrannei, Recht mit Unrecht konfrontiert. Der aus dieser Situation notwendig entstehende Konflikt endet im vaterländischen Drama häufig in einem triumphalen Sieg der Freiheit oder in deren tragischer Niederlage, die dann jedoch regelmäßig durch die Prophezeiung künftiger Rettung und nationaler Größe eine Sinngebung erfährt. Man denke nur an Hoofts *Baeto*, Vondels *Gijsbreght* oder die Umdeutung der Niederlage Haarlems in einen relativen Erfolg in den entsprechenden Dramen des siebzehnten und achtzehnten Jahrhunderts, indem nämlich durch die Bindung starker spanischer Militärkräfte über einen so langen Zeitraum hinweg der heldische Widerstand Leidens erst möglich geworden sei.[7] Auffallenderweise hat De Marre diesen Weg nicht beschritten. Der Verlust der Freiheit Hollands, die endgültige politische Niederlage Jacobas und der Sieg des burgundischen Machtanspruches, den er in Übereinstimmung mit den historischen Tatsachen darstellt, wird nicht beklagt, sondern im Gegenteil als ein Triumph der politischen Vernunft gedeutet.

Jacoba van Beieren erläutert in ihrer Ansprache an Philips am Schluß des Stückes, worin diese politische Vernunft besteht:

> Wel aan; ik wil, om 't heil van myn verdrukte Staaten,
> Om myn' van Borsselen, 't gezach u overlaaten;
> 'k Wil hen dus uwe wraak onttrekken: ja: wyl zy
> Hn leven, goed en bloed voor myne heerschappy
> Opzetten, wil ik, om hen eenmaal rust te baaren,
> Myn Staatsvermogen, ja my zelf voor hen niet spaaren.
> [...] Wat hebbe ik aan myn Landen,
> Verdeeld, beroofd, verwoest tot in hunne ingewanden?
> 'k Zeg niet, dat gy my dwingt my van 't gezach te ontslaan.
> Ik kan ontvluchten; ik kan noch uw hand ontgaan.
> Maar weet vry, zo ik noch behouw myn heerschappyë,
> Dat ik my wreeken moet van uwe dwinglandyë.

Maar neen, dit staak ik, niet uit vrees, maar om 't belang
Van myne Volken, en hunn' wissen ondergang. (V.xiii, p. 77)

Sie gibt den Kampf auf, nicht aus Angst vor Philips' Macht, sondern aus Einsicht in das Wohl ihres Volkes. Nachdem dieses Gut und Blut für seine Fürstin geopfert hat, verzichtet Jacoba freiwillig auf ihre Herrschaftsrechte, um ihre Untertanen vor den grauenhaften Folgen eines neuerlichen Bürgerkrieges zu bewahren. Diese Haltung nötigt Philips jenen Respekt ab, mit dem De Marre das Stück beschließt und Jacoba damit doch noch zur Siegerin erklärt:

Vorstin! kan 't mooglyk zyn? Wat groote zegepraal! [...]
Gy hebt grootmoedig my, en ook u zelf verwonnen. (V.xiii, p. 77)

Um dem Leser diesen Ausgang des Dramas angemessen erscheinen zu lassen, nuanciert De Marre die Figur des Gegenspielers seiner Heldin. Philips ist nicht nur der machthungrige Tyrann, sondern auch - gerade durch seine Machtfülle - der berufene Bewahrer des (inneren) Friedens. Diesen positiven Zug der Figur erhält De Marre im ganzen Stück aufrecht, er ist eine wesentliche Voraussetzung für die Glaubhaftigkeit der Konfliktlösung am Schluß. Der Gedanke, daß die Aufgabe von Rechten, wie sie der Herrschaftsverzicht Jacobas darstellt, dem gefährlichen Risiko des Kampfes gegen einen viel stärkeren Feind vorzuziehen sei, daß der Frieden vor der Freiheit komme, weist interessante Parallelen mit den Lehren von Hugo Grotius auf. Diese Zusammenhänge zu zeigen, ist das Anliegen dieses Artikels.

3. *Jacoba und Philips*

Jacobas Widerstand gegen Philips van Bourgondiën ist von Anfang an ein politisch motivierter, die heimliche Heirat mit Frank van Borsselen nur der Anlaß eines tiefergehenden Konfliktes. Dies wird in der ersten Ansprache Philips' an seine Getreuen deutlich, in der er Jacobas Heirat sofort mit ihren politischen Ambitionen und dem Widerstand gegen den Vertrag von Delft verbindet. Das unheilvolle Feuer des Bürgerkrieges wird, angefacht von Jacobas vertragsbrüchiger Eheschließung, wieder aufflammen, wenn Philips ihm nicht zuvorkommt:

't Hevig vuur der Inlandsche oorelogen,
Nu eerst gekluisterd, barst weêr uit in vollen gloed.
Dit drong my, om, eer 't heir der Muitren verder woed',
Een' brand te blusschen, die te ligterlage aan 't blaaken,
Het zuchtend Holland tot een puinhoop dreigt te maaken.
Ik zwyg wat recht my op dien Staat is toegestaan:
Wat vreêverdrag ik met myn Nicht heb aangegaan;
Hoe zy, die lust schept in myn' wil te wederstreven,
Niet tegen myn besluit zich kan in d' echt begeven;
Ja hoe ik yverde om de rust der Heerschappy.
Gy weet dit. Maar wat schand! nu poogtze myn voogdy
Te ontworstlen, en, tot smaad van bloedverwand en vrinden,
Zich aan myn' Dienaar door een snoode trouw te binden. (II.i, p. 14)

Gleich im ersten Streitgespräch der beiden Widersacher prallen die politischen Meinungen aufeinander. Jacoba sieht in der Verhaftung Van Borsselens durch Philips einen Rechtsbruch. Die Maßnahme des Herzogs kränkt ihre Stellung als souveräne Fürstin, die sie ihrer Interpretation des Vertrages von Delft zufolge, der Philips lediglich zum Regenten bestimmt, noch immer besitzt.[8] Ferner schändet Philips' Vorgehen gegen Frank van Borsselen die holländischen Volksrechte.[9] Deren Schutz betrachtet Jacoba, entsprechend ihrem Eid bei der Regierungsübernahme, als wichtige Aufgabe der Landesherrin:

> Ik zoek het voorrecht van myn volken voor te staan;
> 'k Wil hen beschermen, naar den eed door my gedaan;
> 'k Zoek hen door liefde, niet door vrees, tot my te trekken,
> En wil, zo veel ik kan, hen tot een Schutsvrouw strekken. (II.viii, p. 25)

Entschieden weist sie den burgundischen Vorherrschaftsanspruch über die gesamten Niederlande zurück, Philips' 'heerszucht' liefert ihr das Recht zum Bruch des Vertrages - wie ihn die Heirat ja darstellt - und zum entschlossenen Widerstand. Entsprechend scharf klagt sie den Herzog an:

> Wilt gy ons allen, gy Heerszugtige! verdelgen!
> Poogt dan Bourgonje-alleen gantsch Neêrland in te zwelgen?
> Maar was ik wel verpligt myn woord te houden? Neen.
> Om 't Vaderland, 't Geloof, de Vryheit, eere, en leven,
> Word een gedwongen eed met recht den schop gegeeven. (III.iv, p. 38)

In ihrer Argumentation tauchen die für ein vaterländisches Drama traditionellen Begriffe 'Vaderland', 'Geloof', 'Vryheit', 'ere', 'leven' auf, nicht zufällig in dieser Schreibung und Reihenfolge. De Marre hat sich damit am traditionellen Bild des vaterländischen Helden aus den Aufstandstagen orientiert, was schon aus dem Anachronismus des Streites um ''t Geloof' hervorgeht, der im Stück übrigens nirgendwo sonst eine Rolle spielt. Ihren rechtmäßigen politischen Anspruch gegenüber Philips verteidigt sie mit Hilfe des Erbrechtes und der Zustimmung der Untertanen zu ihrem Regierungsantritt.[10]

Übereinstimmend mit Jacobas entschlossener Bereitschaft zum Widerstand legt De Marre den Nachdruck bei ihrer Charakterzeichnung auf ihre Kühnheit und Freiheitsliebe, läßt sie im Stück jedoch auch eine charakterliche Entwicklung durchmachen. Von zunehmender Erbitterung über Philips' machtbewußtes Verhalten getrieben, ist sie zunächst vom Verlangen nach Rache für die ihr angetane politische und menschliche Schmach so sehr erfüllt, daß selbst Van Borsselen, neue Kriegsgreuel voraussehend, mahnt:

> Blusch, blusch het wraakvuur dat uw' boezem mogt ontsteken. (IV.v, p.49)

Gerade ihr innerer Kampf um die Versöhnungsbereitschaft, der Holland schließlich den Frieden bewahrt, unterstreicht die Tragweite von Jacobas Entscheidung. Ihre historische Größe liegt für Jan de Marre darin, daß sie in letzter Minute das politisch Unausweichliche anerkennt, Philips den Sieg überläßt und so den Frieden rettet. Jacoba zeigt damit einen Mut, der von der Welt nur allzuoft verkannt wird:

De waereld lastre my, als laf en zonder moed;
Ik wil myn Hoogheit niet weêr zoeken in het bloed,
En op het graf myns volks. (V.xiii, p. 77)

Sie bleibt damit die moralische Siegerin des Stückes.

Jacobas Gegenspieler Philips van Bourgondiën erscheint dem Zuschauer zunächst als tyrannischer Selbstherrscher. Volksrechte, wie sie Jacoba betont, existieren für ihn nicht. Er kennt lediglich eine Tugend des Untertanen, den Gehorsam. Sein ausgeprägtes Machtbewußtsein dient nur einem Ziel, nämlich der Eroberung der Herrschaft in den gesamten Niederlanden.

Welk een geluk! ik zal dien dag dan nog beleeven,
Dat ik gantsch Nederland, alleen, de wet zal geeven? (IV.ix, p.54)

Im Gegensatz zu Jacoba ist Philips der Meinung, mit dem Vertrag von Delft habe sich Holland ihm vollständig ausgeliefert, es gehöre nun zu seinen Ländern und sei ihm rechtmäßig untertan. Er gründet diesen Anspruch auf seine objektiv viel gewaltigere Macht, von der Jacobas Herrschaftsrechte gänzlich abhängig sind.[11] Ihren Appell an seinen Respekt vor den altverbrieften Rechten beantwortet er lakonisch:

Ik heb alleen die magt, tot staving van 's Lands wetten. (II.viii, p. 25)

Philips will damit gleichzeitig seinen Anspruch auf die höchste Staatsgewalt in den Niederlanden legitimieren, die seiner Ansicht nach nur demjenigen zukommen kann, der das Recht durchzusetzen und damit den Staat vor dem Chaos zu behüten weiß. Eine Auffassung, die freilich auch zur Rechtfertigung einer rücksichtslosen Machtpolitik herhalten muß. In Philips' Beweisführung gegen das Aufbegehren Jacobas taucht andererseits immer wieder die Sorge um den Erhalt des inneren Friedens auf. De Marre führt die Figur mit der oben zitierten Ansprache an seine Getreuen ins Stück ein, in der die Wiederherstellung des Friedens als Ziel benannt und Jacoba die Schuld an der neuentfachten Flamme des Bürgerkriegs gegeben wird.[12] Diese Argumentation wiederholt er in fast allen Diskussionen des Dramas. Zweifelt der Zuschauer zunächst noch an der ehrlichen Absicht des Herzogs und hält er seine Warnungen für Demagogie, so zeigt De Marre Philips auch im Gespräch mit seinem Vertrauten und in einem Monolog, entblößt von der Notwendigkeit der Täuschung, von diesem Gedanken tief bewegt.[13] Hiermit liefert der Autor ein Zeichen dafür, daß er Philips' Appelle nicht nur als propagandistischen Schachzug verstanden wissen wollte. In der Sorge um den Frieden äußert sich Philips' Staatsklugheit.

Zusammenfassend bleibt festzuhalten, daß sich in De Marres Drama mit den Figuren Jacoba und Philips zunächst die Freiheitsheldin und der Tyrann gegenüberstehen. Jacoba beharrt auf der Einhaltung der holländischen Volksrechte, deren Schutz ihr als Fürstin obliegt. Sie betrachtet Philips lediglich als Verwalter ihrer Länder und weist seinen Herrschaftsanspruch über Holland zurück. Philips hingegen lehnt jede Beschränkung seiner Macht ab. Aufgrund seiner überlegenen Stellung besteht für ihn kein Zweifel an der völligen Unterwerfung Hollands. Dessen Einwohner begreift er als seine Untertanen. Mit Hilfe des nachdrücklichen Eintretens des

Herzogs für den Frieden jedoch erreicht Jan de Marre eine Nuancierung der Figur. Er bricht damit das Schema Freiheitsheldin gegen Tyrann auf. Philips' politischer und Jacobas moralischer Sieg verhindern letztlich einen Bürgerkrieg, und dieses Ergebnis, so bemüht sich der Autor zu vermitteln, rechtfertigt ihre Handlungsweise.

4. *Das Ringen um den Frieden*

Jan de Marre's Jacoba van Beieren durchlebt im Verlauf des Stückes einen tiefgreifenden Wandlungsprozeß ihrer politischen Haltung. Aus der anfänglich entschlossenen Bereitschaft zum Widerstand gegen Philips' Machtstreben wird letztlich die einsichtige Akzeptanz seines Herrschaftsantrittes über Holland. Im Folgenden wird versucht, die politischen Aussagen der beiden Kontrahenten vor dem Hintergrund der Lehren von Hugo Grotius zu betrachten und der Frage nachzugehen, durch welche Argumentation Jan de Marre den Ausgang seines Stückes politisch akzeptabel erscheinen lassen konnte. Die Verbindung zu Grotius ergibt sich zunächst durch Jacobas Befolgung der Gebote der Liebe zu ihrem Volk. Sie hält nicht starrköpfig an tatsächlichen oder vermeintlichen Rechten fest, sondern verzichtet zugunsten der Allgemeinheit. Diese Haltung stimmt mit Grotius' Lehren überein, der in seinem 1625 veröffentlichten Werk *De iure belli ac pacis* schrieb: ‘Die Pflichten der Liebe gehen weiter als die Regeln des Rechts’.[14] Ein Wort, das gleichsam als Motto über diesem ‘Fürstenspiegel’ stehen könnte, der, mehr noch als er die entartete Kriegführung in den christlichen Ländern in rechtliche Bahnen zu lenken bestrebt war, eine Ermahnung zum Frieden sein wollte. Zur Entstehungszeit des Stückes *Jacoba van Beieren* hatte Grotius als Staatsrechtslehrer und christlicher Moralist noch nichts von seiner Autorität eingebüßt.[15] Sein Hauptwerk *De iure belli ac pacis*, von dem bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts etwa alle drei Jahre eine Neuauflage erschien - die Mehrzahl davon in den Niederlanden[16] - wurde an vielen nordeuropäischen Universitäten als Lehrbuch des Staatsrechts genutzt.[17] Zwei fundamentale Punkte in Grotius' Werk sind für De Marres Stück von Wichtigkeit: die Vertragstreue und das Widerstandsrecht.

Auf dem Gesetz der Treue ruht für Grotius gleichsam die Welt, denn Gott, der Grund alles Bestehenden und die Quelle des Naturrechts selbst, ist unbedingt an seine in der Offenbarung gegebenen Zusagen gebunden. Er würde ‘gegen seine Natur handeln, wenn er das Verheißene nicht gewährte. Hieraus ergibt sich, daß die Pflicht zur Erfüllung des Versprochenen aus der Natur der unveränderten Gerechtigkeit kommt, die sowohl Gott als allen vernünftigen Wesen in ihrer Weise gemeinsam ist.’[18] Die Aufgabe, ein gegebenes Versprechen einzuhalten, ist demnach dem Menschen als einem Vernunftwesen unwiderruflich angeboren. Aus dieser grundlegenden Einsicht in Grotius' Werk folgt auch die Pflicht zur strikten Einhaltung von Abmachungen, die in einem bürgerlichen Rechtsstreit oder zwischen zwei Staaten geschlossen wurden, denn ohne diese Vertragstreue kann es niemals zu einem dauerhaften Frieden kommen.[19] Da Grotius den Frieden stets höher als den persönlichen oder politischen Vorteil stellt, läßt er für einen Vertragsbruch nahezu keine Ausnahme gelten. Der zur Bekräftigung eines Vertrages hinzutretende Eid,

den Jacoba mit ihrer den Bestimmungen des Delfter Vertrages widersprechenden Heirat gebrochen hat,[20] ist für Grotius von der größten Bedeutung. Durch die nachdrückliche Betonung der Unantastbarkeit des Eides unterstreicht er die Wichtigkeit der Vertragstreue, der Eid gilt ihm gewissermaßen als eine religiöse Versicherung.[21] Eide sind wegen ihres göttlichen Hintergrundes auch gegenüber Räubern, Tyrannen und Verrätern zu erfüllen.[22] Besonderes Gewicht legt Grotius auf das Wort von Königen und Fürsten, das an sich schon als Eid gelte. Denn, so schreibt er, 'Cicero preist die Hand, die am festesten nicht im Kriege und in der Schlacht, sondern im Versprechen und Worthalten gewesen sei.'[23] Dabei betont er die beinahe absolute Bindung der Inhaber der höchsten Gewalt an ihren Eid.[24]

Vor dem Hintergrund dieser Argumentation von Hugo Grotius läßt sich Jacobas Vertragsbruch folglich nur schwer rechtfertigen. Dennoch ist es angebracht, sich mit den Gründen näher zu befassen, die Jacoba zur Verteidigung ihrer Handlungsweise ins Feld führt:

> Om 't Vaderland, 't Geloof, de Vryheit, eere, en leven,
> Word een gedwongen eed met recht den schop gegeeven.
> Ik was ook, door geweld en listen overmand,
> Gedwongen; en ik zwoer tot nadeel van myn Land,
> 'k Verried myn volk, dat, wars van uwe dwingelandyë,
> Vervloekte 't lastig juk van uwe heerschappyë,
> Ik mag met reden my verbinden, om myn Staat
> Dus niet vervreemd te zien. (III.iv, p. 38)

Ihre Rechtfertigung enthält demnach zwei Teile: Der Vertrag von Delft ist ungültig wegen einer bestehenden Zwangssituation, unter der er geschlossen wurde und aufgrund der Nachteile, die er für das Volk bedeuten muß. Dies erlaube ihr, gegen Philips' Herrschaftsanmaßung ein Bündnis einzugehen. Nach Grotius ist ein aus Furcht gegebenes Versprechen in der Tat dann hinfällig, wenn es nicht auf einem Rechtsanspruch desjenigen basiert, der aus diesem Versprechen einen Vorteil erlangt hat.[25] Philips widerlegt dies überzeugend durch den Hinweis auf die Tatsache, daß er mit Bewilligung der Staaten die Herrschaft über Holland angetreten hat. Sein Recht wird zudem von der Entscheidung Jans IV. von Brabant gestützt, der ihm bereits vor seinem Ableben die Herrschaft übertrug. Eine Maßnahme, die mit dem Vertrag von Delft lediglich durch Jacoba und ihre Parteigänger sanktioniert wurde.[26] Da Philips demnach einen Rechtsanspruch auf die Herrschaft besitzt, ist Jacobas erstes Argument hinfällig.

Schwieriger ist die Frage zu entscheiden, ob durch Philips' Regierungsübernahme dem Volk in der Tat Nachteile entstanden sind. Das würde selbst nach Grotius' stark eingeschränkter Auffassung vom Widerstandsrecht, die unten näher erläutert wird, eine Rückgängigmachung der Vereinbarungen rechtfertigen.[27] Philips tritt diesem Argument in jeder sich bietenden Situation mit dem Hinweis auf die Erhaltung des Friedens entgegen, der durch Jacobas Schritt gefährdet ist und in seinen Augen das höchste Interesse der Untertanen darstellt. In einer längeren Rede schildert er Jacoba eindringlich die blutigen Ereignisse des vergangenen Bürgerkrieges und hält ihr die Konsequenz ihrer Eheschließung vor Augen:

En gy,
Gy poogt, nu pas de vrede in uwe heerschappy
Die droeve plaagen door 's Lands ruste wil verzoeten,
Die snoode gruwlen, tot elks leed, weër op te wroeten!
Schaam u om zulk een daad, lichtvaardige Gravin! (III.iv, p.36)

Grotius hat zugegeben, es sei 'in Wahrheit eine schwere Frage, ob man die Freiheit oder den Frieden opfern soll'. In seiner Argumentation dazu läßt er jedoch keinen Zweifel daran, daß jeder Friede unter den Bürgern nützlicher sei als der Bürgerkrieg.[28] So gesehen, verdient Philips' Rechtfertigung zumindest Beachtung und wäre eher der militärische Widerstand Jacobas schädlich für das Volk. Der Zuschauer muß zwischen beiden Auffassungen entscheiden. Seine Sympathie wird zunächst Jacoba als der Vorkämpferin für Hollands Freiheit gehören. Die Figur Philips' bewegt sich trotz der zahlreichen Friedensbekundungen, die der Autor uns durchaus als akzeptabele Argumente präsentiert, weiterhin im Spannungsfeld zwischen ihren Charakterzügen als Friedensbringer und Tyrann, dem es allein um die Macht in Holland geht. Für den Augenblick gibt es daher keine schlüssige Antwort auf die Frage, wessen Haltung dem Volk mehr Verderben bringt.

Es fällt jedoch auf, daß sich die Motive von Jacobas Widerstand im Verlaufe des Stückes ändern. Ihre Liebe zu Van Borsselen treibt sie schließlich dazu, auf Philips' Drängen einzugehen und ihrer Herrschaft zugunsten ihrer Ehe zu entsagen. Ein Schritt, der - obwohl menschlich verständlich - geradezu in Widerspruch zu ihrer früheren Haltung steht, alles für das Vaterland zu wagen. Mit dem Angebot zum Herrschaftsverzicht im vierten Akt führt De Marre den Zuschauer zu einer kritischeren Einstellung gegenüber Jacoba, ihre Glaubwürdigkeit muß dadurch verlieren. Von nun an schwankt sie in ihrer Haltung, will bald die Herrschaft aufgeben, bald sich rächen. Völlig beherrscht von ihren Leidenschaften wird sie nach der vermeintlichen Todesnachricht. Ihr Verlangen nach Rache löscht alle anderen Gefühle aus.[29] Diese Hingabe an eine Leidenschaft, für Fürsten höchst gefährlich, bringt ihr auch die Kritik ihrer Getreuen ein, die Philips nun in seinen Friedensansuchen unterstützen.[30] Gleichzeitig zeigt De Marre einen von Reue über den angeblichen Tod Van Borsselens gequälten Philips, der versucht, Jacoba trotz der veränderten Lage zu einem neuerlichen Friedensvertrag zu bewegen:

Het is genoeg, Mevrouw: voldoe aan myne beê;
Laat ons dien bittren haat, door een' volmaakten vree,
Voor eeuwig dempen; keer gerust naar uwe Staaten. (V.v, p. 69)

Jacobas Verhalten dagegen entwickelt sich zu einer Gefahr für das Volk. Ihr Verbündeter Frederik spricht es aus: Ihre Rache würde die Leiden des Landes vervielfachen. Auch Grotius' Lehren sind eindeutig, was die Pflicht zum Verzicht auf Rache betrifft. Er ermahnt die Herrscher, welche beleidigt worden sind, im Interesse des Friedens und der Untertanen notfalls auf ihre Ansprüche zu verzichten: 'Quintilian rät dem Fürsten, lieber nach dem Ruhm der Menschlichkeit als nach Rachsucht zu streben.'[31] Zweifelhaft wird Jacobas Beharren auf ihrem Widerstand gegen Philips auch dadurch, daß sie damit einen bereits geschlossenen Frieden gefährdet. In Grotius Ermahnung zur Eintracht am Schluß seines Werkes

heißt es unmißverständlich: 'Ist aber der Frieden nach irgendwelchen Bedingungen geschlossen, so ist er mit der erwähnten heiligen Treue zu halten und sorgfältig jede Treulosigkeit, oder was sonst die Gemüter erbittert, fernzuhalten.'[32] Der Frieden steht dabei höher als eine Genugtuung für erlittene Unbill: 'Kann man also einen sicheren Frieden erlangen, so geziemt es sich, die Übeltaten und die Schädigungen und den Aufwand zu vergeben und zu vergessen; namentlich für Christen, denen Gott seinen Frieden vermacht hat.'[33] Sobald Jacoba von ihren Rachegefühlen völlig beherrscht wird und dadurch einen Friedensschluß der Parteien verhindert, kann die oben gestellte Frage, welche Haltung dem Volke mehr zum Wohle gereicht, eindeutiger beantwortet werden: Jacoba - blind vor Haß - beachtet das Volkswohl nicht mehr. Die Retter des Vaterlandes sind ihre Verbündeten im Verein mit Philips, dessen Rolle als Tyrann damit endgültig relativiert wird.

Die politische Dimension von De Marres Stück erschöpft sich jedoch nicht mit der Frage des Vertragsbruches und seiner Motivierung. Wie oben erwähnt, berührt *Jacoba van Beieren* auch die Frage nach dem Widerstandsrecht. Wir haben bereits festgestellt, daß Jacoba und Philips zwei unterschiedliche politische Auffassungen vertreten. Jacoba sieht sich noch stets als Inhaberin der höchsten Gewalt in Holland und betrachtet ihre Übertragung der Regierungsverantwortung auf Philips lediglich als Bündnis zum Schutz des Landes. Philips dagegen geht von einer völligen Unterwerfung Hollands aus. Jacoba begreift ihren Widerstand gegen den Herzog als Handeln einer souveränen Fürstin, die ihre bedrohten Rechte schützt. Für Philips dagegen ist Jacoba die ehr- und pflichtvergessene Anführerin einer Bande von Meuterern. Nach Grotius haben beide Ansichten über das Untertanenverhältnis in einer Situation wie der zwischen Jacoba und Philips etwas für sich. Er stellt die Frage, 'ob bei einem ungleichen Bündnis der schwächere Teil noch die volle Staatsgewalt besitzt' und bejaht diese ausdrücklich.[34] Gleich darauf gibt er freilich zu bedenken: 'Allerdings ist es richtig, daß der stärkere Bundesgenosse, wenn er an Macht sehr überlegen ist, sich allmählich die wirkliche Staatsgewalt anmaßt, namentlich wenn das Bündnis für immer abgeschlossen ist und das Recht gibt, Besatzungen in die Städte zu legen. [...] Wo die Lage so ist, kann es kommen, daß die Gewalt sich in ein Recht umwandelt [...]. Dann werden die Bundesgenossen zu Untertanen [...]'.[35] Philips' Rechtsauffassung stimmt demnach mit dem zuletzt beschriebenen Fall überein. Seine objektiv viel stärkere Machtposition, zusammen mit den oben beschriebenen Herrschaftsrechten, machen ihn zum angewiesenen Souverän und Jacoba zur Anführerin eines Heeres von Aufständischen. Nicht nur das Treuegebot und die Gefährdung eines bereits geschlossenen Friedens, sondern auch die Ablehnung des Widerstandsrechtes bei Grotius erlauben es daher, Jacobas Argumentation mit Hilfe seiner Theorien zu widerlegen.

Grotius' Bedenken gegen das Widerstandsrecht ergeben sich aus seiner, auf den Lehren des Aristoteles vom *appetitus societatis* beruhenden, Staatsdefinition.[36] Demnach ist der Staat 'eine vollkommene Verbindung freier Menschen, die sich des Rechtsschutzes und des Nutzens wegen zusammengetan haben.'[37] Ein Widerstandsrecht ist mit dem Zweck des Staates unvereinbar: 'Nachdem aber die staatliche Gemeinschaft zum Schutz von Ruhe und Ordnung geschaffen ist, erwächst dem Staate gegen uns und gegenüber dem, was unser ist, gewissermaßen ein noch höheres

Recht, soweit dies zu dem genannten Zweck erforderlich ist. Aus diesem Grunde kann der Staat das unbeschränkte Widerstandsrecht zur Wahrung des öffentlichen Friedens und der öffentlichen Ordnung aufheben.'[38] Der Staat verkörpert sich nun in der höchsten, souveränen Gewalt[39], weswegen ein Widerstandsrecht gegen diese nahezu ausgeschlossen ist, selbst im Falle eines tyrannischen Regiments. Grotius denkt dabei vor allem an eine monarchisch regierte Gemeinschaft, obwohl er die Möglichkeit anderer Herrschaftsformen nicht völlig ausschließt.[40] Dem Souverän räumt er eine fast unumschränkte Macht ein, er ist dem menschlichen Recht nicht unterstellt und nur den göttlichen Gesetzen unterworfen: 'Die Obrigkeit richtet über die Einzelnen, die Könige über die Obrigkeiten und Gott über die Könige'.[41]

Diese Ordnung ist für Grotius unumstößlich. Er führt zahlreiche Zitate christlicher und klassischer Autoren an, die sich für den Gehorsam und gegen das Widerstandsrecht aussprechen, wie etwa: 'Es ist ein allgemeines Übereinkommen des Menschengeschlechtes, daß man den Königen gehorcht' (Augustinus) und 'die Willkürlichkeiten der Könige müssen ertragen werden' (Tacitus).[42] Dabei wendet er sich unter anderem gegen die von den Monarchomachen[43] und anderen Theoretikern vertretenen Ansichten[44], welche auch das niederländische (vaterländische) Drama des siebzehnten und achtzehnten Jahrhunderts beeinflußt haben.[45] Anklänge an die monarchomachische Auffassung vom Vertrag zwischen Fürst und Untertanen finden wir in Jacobas oben zitiertem Ausspruch, sie wolle für die Rechte ihres Volkes eintreten, 'naar den eed door my gedaan'. Philips dagegen leitet, wie gezeigt, aus der einmal eroberten höchsten Gewalt ein absolutes Herrschaftsrecht ab. Ein mächtiger Herrscher ist für Grotius der beste Garant des inneren Friedens und damit Erhalter des Staates als einem nützlichen und gottgewollten Ganzen. Auch Philips' politischer Triumph findet darin seine Berechtigung. Jacobas Argumente sind damit, im Lichte der Lehren des Hugo Grotius besehen, widerlegt.

Paradoxerweise konnten jedoch dem Autor ebendiese Lehren dazu dienen, Jacoba als Heldin des Stückes vollständig zu rehabilitieren. Ihre schwankende Haltung, gar ihr Verlangen nach Rache sind der notwendige Kontrast, vor dem De Marre ihren moralischen Sieg um so großartiger erscheinen lassen kann. Denn sie hat ja, nach schwerem inneren Kampf, aus freiem Willen jene von Grotius eindringlich geforderten 'Pflichten der Liebe' erfüllt. Nochmals entsagt sie der Herrschaft, diesmal endgültig. Aber dieser Verzicht gehört gewissermaßen einer höheren Ordnung an. Nicht persönliche Interessen, wie die Rettung Van Borsselens, sondern das Wohl des ganzen Volkes stehen im Vordergrund. Damit ist auch die Aufgabe der 'vaterländischen Heldin' gelöst. Ihr Erfolg wird dadurch unterstrichen, daß Philips seine Gegner am Ende um Vergebung bittet. Gutes wird mit Gutem vergolten. Jan de Marre beschließt mit dem Triumph des Friedens, dessen Früchte Holland nun endlich genießen kann.

5. *Schluß*

De Marre unternahm in seinem Stück eine Gratwanderung zwischen der Begeisterung für den nationalen Widerstand gegen fremde Tyrannen und einer realisti-

scheren politischen Auffassung, von der schon Grotius überzeugt war: der Frieden kann nur von einer mächtigen Instanz - wie es im konkreten Fall das Haus Burgund ist - gesichert werden. Um dies überzeugend darstellen zu können, nuanciert er die Figur des Tyrannen Philips und läßt ihn aufgrund seines Friedenseinsatzes als berechtigten historischen Sieger erscheinen. Literarisch gesehen gelingt es ihm damit, das im französisch-klassizistischen Drama so häufige schwarzweiß Schema bei der Charakterzeichnung der Figuren zu umgehen, was sein Stück noch interessanter macht.

Adresse des Autors: Großstraße 11, D - 12459 Berlin

Bibliographie

Beza 1968 - *Beza*, *Brutus*, *Hotman. Calvinistische Monarchomachen*. Übersetzt von H. Klingelhöfer. Hrsg. von J. Dennert. Köln/Opladen, 1968.
Blockmans & Prevenier 1986 - W. Blockmans & W. Prevenier: *Die burgundischen Niederlande*. Weinheim, 1986.
Blockmans & Prevenier 1988 - W. Blockmans & W. Prevenier: *In de ban van Bourgondië*. Houten, 1988.
De Boer [u.a.] 1992 - D.E.H. de Boer [u.a.]: *Nederlands verleden in vogelvlucht. De middeleeuwen 300 tot 1570*. Leiden/Antwerpen, 1992.
Cornelissen 1987 - J.D.M. Cornelissen: 'De opdracht van Hugo de Groots *De iure belli ac pacis* aan Lodewijk XIII'. In: J.D.M. Cornelissen: *De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1987, S. 167-176.
Diesselhorst 1959 - M. Diesselhorst: *Die Lehre des Hugo Grotius vom Versprechen*. Köln/Graz, 1959.
Duits 1985 - H. Duits: 'Leugenaar of radicaal?'. In: *Ntg* 78 (1985), S. 404-414.
Eyffinger 1991 - Hugo de Groot: *Denken over oorlog en vrede*. Hrsg. A.C. Eyffinger & B.P. Vermeulen. Baarn, 1991.
Feenstra 1983 - R. Feenstra: 'L'influence de la pensée juridique de Grotius'. In: *XVIIe siècle* 35 (1983), S. 487-498.
Grewe 1984 - W.G.Grewe: 'Grotius - Vater des Völkerrechts?'. In: *Der Staat* 23 (1984), S. 161-178.

Grotius 1939 - H. Grotius: *De Jure Belli ac Pacis. Libri Tres*. Curavit B.J.A. de Kanter - Van Hettinga Tromp. Lugduni Batavorum, 1939.
Grotius 1950 - H. Grotius: *De Jure Belli ac Pacis. Libri Tres. Drei Bücher vom Rechte des Krieges und des Friedens. Paris 1625*. Neuer dt. Text u. Einleitung von W. Schätzel. Tübingen, 1950.
Hofmann 1987 - H. Hofmann: 'Hugo Grotius'. In: *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik*, *Politik*, *Naturrecht*. 2. Aufl. Frankfurt/M. 1987, S. 52-77.
Hoffmann-Loerzer 1986 - G. Hoffmann-Loerzer: 'Grotius'. In: *Klassiker des politischen Denkens*. Bd. I. *Von Plato his Hobbes*. Hrsg. v.H. Mayer [u.a.] (München, 1986).
Jansen 1965 - H.P.H. Jansen: *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht / Antwerpen, 1965.
Jansen 1982a - H.P.H. Jansen: 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (*AGN*), Bd. II (Haarlem, 1982), S. 320-323.
Jansen 2 1982b - H.P.H. Jansen: 'Holland-Zeeland 1433-1482'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (*AGN*). Bd. IV (Haarlem, 1982), S. 271-272.
Kossmann 1960 - E.H. Kossmann: *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*. Amsterdam, 1960.
Lenselink 1975 - S.J. Lenselink: 'Een en ander over Hoofts treurspel *Geeraerdt van Velsen*'. In: *Studies voor Zaalberg* [etc.]. Leiden, 1975, S. 159-175.
Lewalter 1933 - E. Lewalter: 'Die geisteswissenschaftliche Stellung des Hugo Grotius'. In: *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 11 (1933), S. 262-293.
Marre 1741 - J. de Marre: *Jacoba van Beieren*, *Gravin van Holland en Zeeland. Treurspel*. Amsterdam, 1741.
Meijer Drees 1992a - M. Meijer Drees: 'Burgemeester Van der Werf als vaderlandse toneelheld: een politieke autoriteit in belegeringsdrama's'. In: *Zeventiende eeuw* 8 (1992), S. 167-176.
Meijer Drees 1992b - M. Meijer Drees: 'Vaderlandse heldinnen in belegeringstoneelstukken'. In: *Ntg* 85 (1992), S. 71-82.
Ter Meulen & Diermanse 1950 - J. ter Meulen & P.J.J. Diermanse: *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*. La Haye, 1950.
Nellen 1983 - J.M. Nelen: 'Grotius, l'homme et l'oeuvre: aperçu bibliographique'. In: *XVIIe siècle* 35 (1983), S. 499-502.
NNWB - Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Onder red. van P.C. Molhuysen [u.a.], Bd. I (Leiden, 1911).
Osterkamp 1979 - E. Osterkamp: 'J. van den Vondel: *Lucifer. Treurspel*. Der Himmel als Staat'. In: E. Osterkamp: *Lucifer. Stationen eines Motivs*. Berlin/New York, 1979, S. 87-130.
Peletier 1912 - W.C.E. Peletier: *Jacoba van Beieren in het Nederlandsche treurspel*. Nijmegen, 1912.
Schoepke 1983 - K. Schoepke: 'Hugo Grotius: Eine teilweise annotierte Auswahlbibliographie'. In: *Beiträge zum nationalen und internationalen Seerecht*, *VII*, *Hugo Grotius: 1583-1645*. Hrsg. v.F. Elschlepp u.a. Rostock 1983, S. 39-132.
De Vrankrijker 1933 - A.J.C. de Vrankrijker: *De motiveering van onzen opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*. Nijmegen/Utrecht, 1933.

De Vrankrijker 1937 - A.J.C. de Vrankrijker: *De staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandsche tijdgenooten*. Utrecht, 1937.
Te Winkel 1924 - J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*. Bd. V (Haarlem, 1924).
Wolzendorff 1916 - K. Wolzendorff: *Staatsrecht und Naturrecht in der Lehre vom Widerstandsrecht des Volkes gegen die rechtswidrige Ausübung der Staatsgewalt*. Breslau, 1916.
Worp 1903-1907 - J.A. Worp: *Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland*. Rotterdam, 1903-1907. 2 Bde

Eindnoten:

* Ich danke Prof. Dr. Jan Konst für die freundliche Unterstützung beim Zustandekommen dieses Artikels.

1 Über De Marre siehe *NNBW* I, 1312-1313; Te Winkel 1924, Bd. V, S. 263-273, über das Stück bisher ebenda, S. 267-273; Peletier 1912, S. 63-79; Worp 1903-1907, Bd. II, S. 143. Für den Artikel wurde die Ausgabe 1741 benutzt. Das Stück erlebte einige Neuauflagen (1741, 1761, 1786, 1826), vgl. Worp 1903-1907, Bd. II, S. 143, und das Publikum stand sich bei den Aufführungen - so will es die Überlieferung - förmlich auf den Zehen, um noch einen Blick auf das Geschehen werfen zu können. ‘Het stuk werdt negentien malen achter den anderen vertoond, en telkens, beurtelings door de drie gemelde Actrices de rol van Jacoba vervult. De laatste reis, dat het stuk vertoond werdt, hadt men de deuren van de staanplaats opengezet, achter welke, tot zelfs voor het comptoir toe, het volk op tafels en stoelen stondt te reikhalzen, om er slechts iets van te zien.’ M. Corver, *Tooneel-Aantekeningen*, S. 5 u. 6, zitiert nach Peletier 1912, S. 75.

2 Wegen dieser zwei Vereinbarungen von 1424-25 wurde Filips auch von vielen Zeitgenossen als rechtmäßiger Herr Hollands angesehen. Vgl. Jansen 1979, S. 128; Blockmans & Prevenier 1988, S. 64f., 78.

3 Für die historischen Hintergründe siehe Blockmans & Prevenier 1986, S. 198-213; De Boer [u.a.] 1992, S. 253-254; Jansen 1965, S. 126-128; Jansen 1982a, S. 320-323; Jansen 1982b, S. 271-272. De Marres historische Quellen waren vor allem W. van Gouthoeven, *D'oude Chronijcke ende Historiën van Holland* [etc.], (1620) und A.G. Luïscius, *Historisch*, *geographisch en genealogisch Woordenboek*, (1725); vgl. dazu Peletier 1912, S. 72.

4 Siehe die entsprechenden Kapitel bei Peletier 1912.

5 Ebenda, S. 73.

6 Er verteidigte diesen Schritt in der Vorrede ‘met den bekenden Tooneel-regel, dat zulks zoude hebben kunnen gebeuren, dewyl daar in geen tegenstrydigheid is’ (p. A4R).

7 Meijer Drees 1992a, Meijer Drees 1992b.

8 Für Jacoba bedeutet der mit Philips geschlossene Friedensvertrag keine Unterwerfung Hollands und ihrer Person unter die burgundische Macht, er ist lediglich als ein Bündnis zum Schutze der Grafschaft zu betrachten (vgl. II.viii, p. 23). Philips kann demnach ihrer Meinung nach vor ihrem Tod keine Herrschafts - sondern nur Schutzrechte über Holland ausüben. So hält sie ihm im ersten Gespräch vor: ‘Het dunkt my vreemd, myn Heer; dat gy, na ik myn' Staat / Betrouwt hebbe aan uw zorg, en u de vryheit laat / Van een bestiering, die u tot veel eer kan strekken, / Nu poogt des Lands gezag my t' eenemaal te onttrekken; / Dat gy het Opperrecht, dat noch aan my behoort, / Als Landsgravinne, reets door uw geweld verstoort [...]’ (II.viii, p.22-23).

9 Van Borsselen darf nach Jacobas Ansicht als holländischer Untertan nur von einem holländischen Gericht zur Verantwortung gezogen werden, ein Anklang an die partikularistische Rechtsauffassung, die ganz im Gegensatz zu Philips' ‘absolutistischen’ Gedanken steht. So erinnert sie den Herzog daran: ‘Hy is myn Onderdaan, in myn Gebied gebooren, / En daar gehuisvest. Ja Lands wetten dulden niet, / Dat hy te recht zal staan in een uitheemsch Gebied [...] / Waarom hem my ontrukt? myn Hoogheit, Staat, en eer, / in hem geschonden?’ (II.viii, p. 23).

10 ‘Wie gaf my 't recht in handen? / Ja, wie de heerschappy, en Graaflykheit der Landen? / Zeg, was het niet uw Oom, myn vader? Is het niet / Zelfs met bewilliging des gantschen Staatsgeschied? / Indien ik in 't gezach onwettig ben gedrongen, / Waarom my dan erkend? is 't volk daar toe gedwongen?’ (III.iv, p. 37).

11 Philips erinnert Jacoba daran: ‘Toen de Staat my tot uw' Voogd verklaarde, / En ik, naar uwen wil, 't bestier daar van aanvaardde, / Wierd toen uw magt, Mevrouw, my niet ter hand gesteld? / Wat klaagt gy hier dan noch van eedbreuk, van geweld?’ (II.viii, p. 26).
12 Siehe S. 4.
13 Vgl. IV.x, p. 55 sowie: ‘'k Zie hoe de twist, by 't vluchten van de Vreede, / Het wrokkend hart der Onderdanen splitst; / Hen tegen één, tot 's Lands verwoesting hitst; / En 't Staatsgebouw doet op zyn' grondslag beven, / 'k Zie, om myn' toorn, ontelbre volkren sneven.’ (V.i, p. 62).
14 ‘[...] latius patere caritatis quam iuris regulas’. Grotius 1939 3. Buch, 13. Kap., IV., 1., S.778. Die deutsche Übersetzung und sinngemäße Wiedergabe wird zitiert nach Grotius 1950. Vgl. ebenda, S. 525. Zu Grotius siehe weiter die Bibliographien von Nellen 1983, Schoepke 1983, Ter Meulen & Diermanse 1950 sowie allgemein Cornelissen 1987, De Vrankrijker 1937, Eyffinger 1991, Feenstra 1983, Grewe 1984, Hofmann 1987, Hoffmann-Loerzer 1986, Lewalter 1933; eine Anwendung seiner Lehren auf ein anderes niederländisches Drama (Vondels *Lucifer*) gab Osterkamp 1979.
15 Wie entscheidend für das Verständnis seines Werkes sein Streben nach der *pax christiana* war, worauf die neuere Forschung mit Nachdruck hingewiesen hat, zeigt auch die hohe Auflagenzahl seines schon auf Schloß Loevestein konzipierten Buches *De veritate religionis Christianae*, Leiden 1627, das mit insgesamt 146 Ausgaben in 11 Sprachen den Erfolg von *De iure belli ac pacis* (117 Ausgaben in 12 Sprachen) noch übertraf. Vgl. Hoffmann-Loerzer 1986, S. 318 Anm. 19, S. 234 und zur Bedeutung der Theologie als ‘Schlüssel zum Verständnis von Grotius’ S. 237ff. sowie insgesamt Lewalter 1933.
16 Vgl. Grewe 1984, S. 164 Anm. 14. Nach Ter Meulen & Diermanse 1950, nrs. 565-624, erschienen zwischen 1625 und dem Ende des 18. Jahrhunderts 50 lateinische sowie 6 niederländische Ausgaben. 1732, vier Jahre vor dem ersten Druck von De Marres *Jacoba*, kam in Amsterdam noch eine neue niederländische Ausgabe heraus.
17 Vgl. Feenstra 1983, S. 493.
18 ‘Eius quod dicimus insigne nobis argumentum praebent divina oracula, quae nos docent Deum ipsum, qui nulla constituta lege obstringi potest, contra naturam suam facturum nisi promissa praestaret [...]. Unde sequitur ut promissa praestentur venire ex natura immutabilis iustitiae, quae Deo et omnibus his qui ratione untuntur suo modo communis est.’ Grotius 1939, 2. Buch, 11. Kap., IV., 1., S. 329. Vgl. Grotius 1950, S. 237.
19 Vgl. zu den Versprechen auch Diesselhorst 1959; zur Wichtigkeit von Grotius' religiöser Grundüberzeugung für die Bindendheit eines Versprechens besonders S. 39f., S. 50f.; Feenstra 1983, S. 489f., 491, 496f.
20 Philips hält ihr diesen Eidbruch mehrfach als gewissenloses Vergehen vor: ‘Moet ik uw eedbreuk, zo lafhartig, dan gedoogen? / Zweeft die belofte niet geduurig voor uwe oogen? / Wroegt u 't gemoed niet? is 't geweten toegeschroeid?’ (III.iv, p.35). [...] ‘Durft ge op een valschen, op een lasterlyken grond, / Een' eed verbreeken, dien gy staafde in 't Vreêverbond?’ (III.iv, p. 38).
21 ‘Est enim ius iurandum affirmatio religiosa; quod autem affirmate et quasi deo teste promiseris, id tenendum est.’ Grotius 1939, 2. Buch, 13. Kap., I., 3., S. 359; vgl. Grotius 1950, S. 257. Er weist außerdem ausdrücklich darauf hin, daß jemand, der die Eidesworte wissentlich spricht, jedoch eigentlich nicht die Absicht hat, zu schwören, zur Erfüllung des Eides verpflichtet ist. 2. Buch, 13. Kap., III., 1., S. 258. Vgl. damit Jacobas oben zitierte Worte: ‘'k Heb dat verdrag gestemt, onlangs door ons gemaakt; / Maar 'k heb het in myn ziel, als wetteloos, gewraakt’ [...] (III.iv, p. 37).
22 Grotius 1950 2. Buch, 13. Kap., XV., XVI., S. 264f.
23 ‘Laudat [..] Cicero dexteram, non in bellis et praeliis, quam in promissis et fide firmiorem.’ Grotius 1939, 2. Buch, 13. Kap., XXII., S. 378; vgl. Grotius 1950, S. 269.
24 Grotius 1950, 2. Buch, 14. Kap., I., S. 270. Einschränkungen sind nur zulässig, wenn der Souverän nicht zu vollem Recht, sondern mit Unterwerfung unter die Gesetze des Volkes regiert, was für den hier dargestellten Fall nicht zutrifft.
25 Vgl. Grotius 1950, 2. Buch, 11. Kap., VII., 1., S. 239.
26 Diese Vorgeschichte findet auch im Stück ihren Niederschlag, vgl. p. 16, 18, 35ff. und vor allem 39, wo Jacoba allerdings versucht, die Herrschaftsübertragung durch ihren Mann als Argument gegen Philips zu nutzen.
27 Die Herrschaft geht nach Grotius verloren, wenn der Souverän in feindseliger Absicht das ganze Volk ins Verderben führt. Grotius 1950, 1. Buch, 4. Kap., XI., S. 126.
28 ‘Profecto gravissima cum sit deliberatio, libertas an pax placeat [...] Mihi pax omnis cum civibus bello civili utilior videtur.’ Grotius 1939, 1. Buch, 4. Kap., XIX., 1.,2., S. 161; vgl. Grotius 1950, S. 128. Auch das Verlangen eines im Krieg unterworfenen (fremden) Volkes nach Freiheit ist für ihn übrigens kein gerechter Grund zum Krieg, vgl. Grotius 1950, 2. Buch, 22.Kap., XI., S. 385.
29 So reagiert sie auf Philips' drängende Friedensangebote nur mit Haß: ‘Wel beef dan voor myn wraak. 'k Zal eeuwige oorelogen, / Eene eeuwige onrust u berokknen, waar gy gaat. / 'k Verzaak uw Maagschap; 'k zweer voor eeuwig u myn' haat. / Myn wraak eischt bloed, Barbaar!’ (V.v, p.67).

30 Frederik, der Anführer von Jacobas Entsatztruppen, ist nach dem Erhalt der falschen Todesnachricht zur Zusammenarbeit mit Philips bereit, um größeres Leid abzuwenden: ‘met welk een taal, of schyn, / Zal ik 't oproerig Volk, ja hoe haar Hoogheit stillen? / Hoe zal zy woeden! [...] Men moet haar grimmigheit nu stillen; en haar klagten, / Zo veel ons mooglyk is, door goed onthaal verzagten. [...] Eer, door haar wraak, 's Lands ramp noch werd' vermenigvuldigd’. (V.iii, p. 64).

31 ‘Quintilianus. Suadebimus Principi ut laudem humanitatis potius quam voluptatem ultionis concupiscat.’ Grotius 1939, 2. Buch, 24. Kap., III., 2., S. 581; vgl. Grotius 1950, S. 397. Vgl. weiter 2. Buch, 24. Kap., I-III., S. 396ff. Ubrigens lehnt Grotius das Motiv der Rache auch ganz allgemein ab, da es der Vernunftnatur des Menschen widerstreite; ebenda, 2. Buch, 20. Kap., V., S. 328ff.

32 ‘Pax autem facta qualibuscumque legibus, servanda omnino ob eam quam diximus fidei sanctimoniam, solliciteque cavenda, non tantum perfidia, set et quidquid animos exasperat.’ Grotius 1939 3. Buch, 25. Kap., VII., S. 879; vgl. Grotius 1950, S. 598.

33 ‘Pax ergo tuta satis haberi si potest, et malefactorum et damnorum et sumtuum condonatione non male constat: praecipue inter Christianos, quibus pacem suam Dominus legavit.’ Grotius 1939, 3. Buch, 25. Kap., III., S. 878; vgl. Grotius 1950, S. 597f.

34 ‘Prima est, an summum imperium habere possit is qui inaequali foedere tenetur.’ Grotius 1939, 1. Buch, 3. Kap., XXI., 1., S. 128; vgl. Grotius 1950, S. 107.

35 ‘Interim verum est accidere plerumque, ut qui superior est in foedere, si is potentia multum antecellat, paulatim imperium proprie dictum usurpet: praesertim si foedus perpetuum sit, et cum iure praesidia inducendi in oppida [...] Haec cum fiunt, et ita fiunt ut patientia in ius transeat [...] tunc aut qui socii fuerant fiunt subditi [...].’ Grotius 1939, 1. Buch, 3. Kap., XXI., 10. u. 11., S. 133f.; vgl. Grotius 1950, S. 110f.

36 Vgl. De Vrankrijker 1937, S. 32.

37 ‘Est autem Civitas coetus perfectus liberorum hominum, iuris fruendi et communis utilitatis causa societatus.’ Grotius 1939, 1. Buch, 1.Kap., XIV., 1., S. 41; vgl. Grotius 1950, S. 53.

38 ‘Sed civili societate ad tuendam tranquillitatem instituta, statim civitati ius quoddam maius in nos et nostra nascitur, quatenus ad finem illum id necessarium est. Potest igitur civitas ius illud resistendi promiscuum publicae pacis et ordinis causa prohibere [...].’ Grotius 1939, 1. Buch, 4. Kap., II., 1., S. 138; vgl. Grotius 1950, S. 113. Siehe auch Wolzendorff 1916, S. 248. Grotius Ablehnung des Widerstandsrechts hat sich erst im Laufe seines Lebens entwickelt, möglicherweise zeigt seine Widerstandslehre deshalb jene merkwürdige Inkonsequenz, daß er mit der Anerkennung von sieben auf der rechtlichen Wirklichkeit seiner eigenen Zeit beruhenden Ausnahmefällen dennoch einem weitgehenden Widerstandsrecht, nicht dem Prinzip, aber dem Inhalt nach, Tür und Tor geöffnet hat. Vgl. die Ausnahmen Grotius 1950, 1. Buch, 4. Kap., VIII.-XIV., S. 125-126. Vgl. dazu Wolzendorff 1916, S. 248ff. und De Vrankrijker 1937, S. 47-65.

Auf die hier besprochene Situation trifft - wegen des oben erwähnten, bereits bestehenden Rechtsanspruches Philips' van Bourgondiën - keines der Beispiele zu.

39 ‘Summa autem illa dicitur, cuius actus alterius iuri non subsunt, ita ut alterius voluntatis humanae arbitrio irriti possint reddi [...] Subiectum ergo commune summae potestatis esto civitas, ita ut iam diximus intellecta. Subiectum proprium est persona una pluresve pro cuiusque gentis legibus ac moribus [...].’ Grotius 1939, 1. Buch, 3. Kap., VII. 1., S. 100 und VII., 3., S. 101. (‘Diejenige Gewalt wird die höchste genannt, deren Tun und Lassen keines Menschen Recht so unterstellt ist, daß sie nach seinem Willen oder Gutdünken unwirksam gemacht werden könnte. [...] Der allgemeine Gegenstand der höchsten Staats-gewalt ist also der Staat selbst in dem hier entwickelten Sinn. Der besondere Gegenstand sind *eine* oder *mehrere* Personen, nach den Gesetzen und Gebräuchen eines jeden Landes [...]’). Grotius 1950, S.90, 91.

40 De Vrankrijker 1937, S. 37-46.

41 ‘Et M. Aurelius magistratus dixit de privatis, principes de magistratibus, Deum de principibus iudicare.’ Grotius 1939, 1. Buch, 3. Kap., VIII., 15., S. 109; vgl. Grotius 1950, S. 95.

42 ‘Generale pactum est societatis humanae, Regibus obedire [...] ferenda regum ingenia [...].’ Grotius 1939, 1. Buch, 4. Kap. II., 2., S. 139 und IV., 6., S. 144; vgl. Grotius 1950, S. 114 und S. 117; vgl. weitere Zitate unter II-V., S. 113-118.

43 Allgemein siehe zu den Monarchomachen Beza 1968; zum Widerhall ihrer Ideen in den Niederlanden vgl. De Vrankrijker 1933; Kossmann 1960.

44 Vgl. Grotius 1950, 1. Buch 3. Kap., VIII., 1., S. 91 und 4. Kap., VI., 1., S. 118.

45 Vgl. dazu Lenselink 1975; Duits 1985.

K.H. van Dalen-Oskam en K.A.C. Depuydt

Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (1200-1300) Over betekenissen en meer

Abstract - This third and last article of a series on the *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (see *TNTL* 112, p. 149-164 and p. 238-248) gives an insight into the structure and possible content of an entry in the dictionary. This is illustrated with several examples. The article also elaborates on some more characteristics that make the dictionary so unique, i.e. the reliable and very detailed linguistic information it provides and the fact that there is an unusual emphasis on encyclopaedic information.

Inleiding

In de twee vorige bijdragen uit deze reeks over het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (*VMNW*) is de ontstaansgeschiedenis beschreven en is de minder gebruikelijke opname van onomastisch materiaal aan de orde gekomen. In dit afsluitende artikel willen wij vooral ingaan op de 'gewone' woorden en zullen wij aan de hand van voorbeelden laten zien wat er in elk woordenboekartikel te vinden is.

Korte betekenis en woordsoort

Gewoonlijk wordt een woordenboek geraadpleegd om na te gaan wat een bepaald woord zou kunnen betekenen of om een eventueel vermoeden daarover bevestigd te zien. Elk woordenboekartikel van het *VMNW* heeft daarom, meteen in het begin, een samenvatting van de verderop uitgewerkte betekenisstructuur: de zogenaamde 'korte betekenis' (in het onderstaande voorbeeld is dit de informatie die direct op [1] volgt).

lettinghe
[2] znw.v.

[1] belemmering; tijdverlies
[3]

(lettinge) 1/1/1 Limb 1240. letting(h)e; *ds* -; *as* -. *Van de stam van het ww*. letten '*belemmeren*, *ophouden*' *met het suffix* -inghe *ter vorming van een znw*.

I 1. Belemmering. ‖ jmpedimentum: lettinge, *Bern. 219,35 (Limb 1240)*. dar bi so hebbe ic hem ghelouet in goeden truwen dat ic die wat*er*inghe van dien lande so wanner hise an min*en* gherechte ghebrocht heuet. dor min gherechte thalver ysele sal leyden sonder alrehande commer of lettinghe. *Corp.I 552,21-24 (Whol 1281)*.

2. Oponthoud, tijdverlies. ‖ (...) van dien dat hi hadde v*e*mom*en*. Andre *(l.* An der*)* .iij. coninghe comen. En*de* in d*er* lettinghe van d*er* vard. Die hi dede te rome ward. Kendi dat oud*er* was een deel. Jh*esu*s dan .i. iaer gheel. *Rijmb. 515,10-15 (Wvla 1285)*.

Deze indeling maakt het opzoeken van betekenissen zo efficiënt mogelijk: de 'korte betekenis' kan als gids dienen bij verder zoeken, maar geeft de gebruiker tevens de mogelijkheid om het woordenboek, wanneer hij dat wenst, (slechts?) als glossarium te gebruiken.

Ook meteen aan het begin van elk artikel wordt de woordsoort van het behandelde lemma gegeven (in het bovenstaande voorbeeld staat deze direct na [2]). Er worden in principe nooit twee woordsoorten onder één ingang behandeld: een gesubstantiveerd werkwoord, bijv. *(dat) sien* '(het) zien, kijken', en het werkwoord dat ermee samenhangt, in het voorbeeld *sien* 'zien, kijken' worden apart bewerkt en met romeinse cijfers onderscheiden (*sien* (I) resp. *sien* (II)), net zoals andere homoniemen.

Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)

Tussen de korte betekenis en het uitgebreide, met citaten geïllustreerde betekenisoverzicht staat voor taalkundig onderzoek relevante informatie. Dit blok wordt ingeleid door een verwijzing naar het lemma in het *MNW* (in bovenstaand voorbeeld: '*(lettinge)*'), om de gebruiker de mogelijkheid te geven het lemma dat hij raadpleegt naast de beschrijving van hetzelfde woord in het *MNW* te leggen. Deze uitvoerige vermelding is geen overbodige luxe, vergelijk bijvoorbeeld het *VMNW*-lemma *iever* (een vrachtschip), dat in het *MNW* onder een andere beginletter is terug te vinden, t.w. '*ever*'. Wanneer het *MNW* een andere woordsoort of een ander woordgeslacht aangeeft dan wij in ons materiaal hebben kunnen vinden, vermelden we dat achter de tekst van het aangehaalde *MNW*-lemma: *voet*, dat in het dertiende-eeuwse materiaal uitsluitend mannelijk is, heeft als verwijzing naar het *MNW* '*(voet znw.m.*, *v.)*'. Het ontbreken van een verwijzing naar het *MNW* is een duidelijk signaal dat de gebruiker met nieuwe informatie te maken krijgt. Het betreft natuurlijk vaak namen (zie hiervoor het vorige artikel uit dit drieluik), maar ook andere woorden, zoals bijvoorbeeld *samaritaensc*.

Taalkundig relevante informatie

Zoals in de eerste bijdrage over het *VMNW* al aan de orde is gekomen, bestaat de materiaalverzameling uit diplomatische edities van alle tussen 1200 en 1301 in de Nederlandse taal geschreven ambtelijke en literaire documenten. Elke woordvorm uit deze geschriften staat in een database en is niet alleen voorzien van een code die aangeeft tot welke woordsoort deze behoort (en bijv. in welke verbuiging of vervoeging), maar ook van codes die informeren over het document waar de

betreffende woordvorm in staat, de plaats of regio waar dat document (waarschijnlijk) vandaan komt, het genre waartoe de betreffende tekst behoort en de datum waarop de tekst geschreven is (of de periode waarin deze waarschijnlijk aan het perkament is toevertrouwd). Een op die manier opgebouwde materiaalverzameling en de wijze waarop deze benaderd kan worden (door de zeer uitgebreide sorteermogelijkheden in de computerprogrammatuur bijv.), stelt de redactie in staat om op verschillende gebieden accurate informatie te geven die een handmatig geëxcerpeerde woordverzameling niet kan leveren.

Onmiddellijk na de verwijzing naar het *MNW* zijn de frequentiegegevens en de vermelding van de oudste vindplaats en vinddatum te vinden. Zo wordt de ingang van bijvoorbeeld het lemma *voet* direct gevolgd door het totale aantal vindplaatsen van dit zelfstandig naamwoord, '[445]', en volgt op de verwijzing naar het *MNW* (zie hierboven) het wellicht cryptisch ogende '*5/131/309 Limb 1200*.' Hiermee willen wij zeggen: 'Het Middelnederlandse woord *voet* komt 445 maal in de dertiende-eeuwse handschriften voor, waarvan 5 maal in een lexicografische bron (dat is het *Glossarium Bernense*), 131 maal in ambtelijke bescheiden en 309 maal in literaire manuscripten; het oudste document waarin *voet* voorkomt, stamt uit de regio Limburg en is geschreven in het jaar 1200.' Een dergelijke spreiding over de verschillende genres wordt niet altijd aangetroffen. Zo komt het zelfstandig naamwoord *meestervolre* 39 keer voor, maar alleen in de ambtelijke bescheiden (en dan nog alleen te Brugge en Gent), en *evelbaren* 'duivel' 9 maal, uitsluitend in literaire teksten (en hierin alleen in de zogenaamde *Kopenhaagse Lutgart*). De frequentie in het boven aangehaalde lemma *lettinghe* is uitzonderlijk: *1/1/1*.

Ook verderop in het kopje kunnen frequentiegegevens voorkomen, namelijk bij de behandeling van de spellingvariatie en de eventueel daarop volgende beschrijving van significante regionale beperktheid van sommige van de aangetroffen spellingswijzen. Bij *voet* is de spellingvariatie als volgt: 'fuet *(1x)*, voed *(2x)*, voet *(regelmatig met procl. het vz*. te*)*, vut *(Limb)*, uůt-, vůt *en* vẘt *(Nrijn); ook verbogen:* uote, vote *(eenmaal* voeete*)*.' Omdat ons materiaal uit diplomatisch uitgegeven teksten bestaat, zijn de gegevens bij spellingvariatie zeer betrouwbaar. Ter vergelijking: in het *MNW* is de informatie hierover direct achter de ingang te vinden. Bijvoorbeeld: 'VOET (VOOT, VUET, VOIT)'. (Er zijn in het *MNW* natuurlijk ook vormen te vinden in de aangehaalde citaten; die zijn echter voor een groot deel geselecteerd uit kritische en bovendien soms onbetrouwbare edities.)

Deze werkwijze betekent ook dat de normalisering van de spelling van de ingangen het woordbeeld niet verdoezelt, zoals zo vaak voor het *MNW* wordt opgemerkt. Alle spellingvarianten worden immers systematisch in een *VMNW*-lemma vermeld. De standaardspelling van de ingangen heeft maar één functie: het is voor de gebruiker een *hulpmiddel* om bij de gezochte informatie te geraken (zie daarover de paragraaf 'alfabetisering en spelling' in de eerste bijdrage van dit drieluik). Het kan dus voorkomen, vooral bij woorden die maar heel weinig vindplaatsen hebben, dat de vorm van de ingang niet in het materiaal is aangetroffen. Als de wel geattesteerde vormen ook maar iets verschillen van de vorm die men zou verwachten (hetgeen in het voorbeeldlemma hierboven niet het geval is), dan geven wij voor de minder doorzichtige vormen een verwijzingslemma.

In de opsomming van de spellingvarianten hebben we de variatie in de verbogen en vervoegde woorddelen buiten beschouwing gelaten. Die komt systematisch aan de orde in het flexie-overzicht - iets wat in het *MNW* alleen bij hoge uitzondering aandacht heeft gekregen. Ook hier hebben we volledigheid nagestreefd. Voor het lemma *voet* ziet dit er als volgt uit: '*ns* -; *gs* -s, *eenmaal* voetsh *(toenaam)*; *ds* -, -e; *as* -; *np* -e, -en; *gp* -e; *dp* -en; *ap* -, -e, -en.' Hiermee duiden wij aan: in de *n*ominatief *s*ingularis heeft *voet* geen uitgang, in de genitief *s*ingularis wordt *voet* gewoonlijk voorzien van een -*s*, maar eenmaal - met de functie van een toenaam - ook van een -*sh*, en zo verder. Eventuele Latijnse flexie bij gelatiniseerde woorden wordt ook altijd genoemd:

antwerpia
znw.v.

Antwerpen
[4]

0/4/0 Antwerpen 1248-1271. antwerpia; *Lat. flexie. Door toevoeging aan de stam* antwerp- *van de uitgang* -ia *gelatiniseerde vorm van de stadsnaam* antwerpen.

I 1. Antwerpen, stad aan de Schelde (prov. Antwerpen). ‖ Jn antw*er*pia in noua platea mansus quem contulit Gocelmus queeckin *(In Antwerpen in de Nieuwstraat*, *een huis dat Goselm Kweekin gaf.)*, *Obit. 1*, *4-5 (Antwerpen 1248-1271)*. (...)

Na de spellingvariatie en de flexie kunnen achtereenvolgens aan de orde komen: morfologie, etymologie en geografische spreiding.

Wat de morfologie betreft, hebben wij meestal te maken met samenstellingen en afleidingen. Voor samenstellingen hanteren wij de beknopte formulering '*Uit x en y*' en voor afleidingen '*Van x met y*'. Zo is het zelfstandig naamwoord *lijnlaken* 'laken' samengesteld '*Uit het znw*. lijn "*vlas*" *en het znw*. laken "*doek; laken*"'. Het zelfstandig naamwoord *harpere* 'harpspeler' bijvoorbeeld is afgeleid '*Van de stam van het ww*. harpen "*harpspelen*" *met het suffix* -ere *ter vorming van een nomen agentis*'. In deze beschrijving gaan we altijd maar één stap terug. Voor meer informatie over de samenstellende delen van een woord kan men vervolgens de betreffende lemmata naslaan.

Wat de etymologie van de dertiende-eeuwse woorden betreft, hebben we als regel dat van een leenwoord systematisch vermeld wordt aan welke taal (en in welke vorm daaruit) het woord ontleend is. Zo vermelden we bij het zelfstandig naamwoord *pardo(e)n*: '*Uit Ofra*. pardon "*vergiffenis*"' en bij het lemma *paste(r)nake* (pastinaak): '*Uit Lat*. pastinaca'. In het lemma *perkement* staat deze informatie direct na de [1].

perkement znw.

perkament [2]

(parcament znw.o.) 1/1/0 Limb 1240. per-, parkement; *ns* -; *ds* -e. **[1]** *Ofra.* percamin

Mlat. pergamenum, *aft. van de stadsnaam* Pergamon *in Klein-Azië*, *waar perkament het eerst werd gemaakt. Vgl. Franck/Van Wijk*, s.v. perkament

I 1. Perkament. ‖ pergamenum: perkement, *Bern. 274,26 (Limb 1240). (In een Dordtse rekening:)* Jt*em* van parkemente .xxvij d. *Corp.I 782,26 (Dordrecht 1284)*.

Bij niet-samengestelde of afgeleide woorden die geen leenwoord zijn, komt de etymologie slechts bij uitzondering aan de orde. Er bestaan immers goede etymologische woordenboeken voor ons taalgebied. Maar omdat we een volledig bestand hanteren en dit uitputtend beschrijven, komt het regelmatig voor dat het materiaal nieuwe inzichten oplevert in de etymologie van een woord. Die gevallen worden ook beschreven. Bovendien geven wij altijd aan, wanneer de etymologie van een woord nog niet bevredigend is verklaard in de bestaande naslagwerken en ook niet op grond van ons materiaal verhelderd kan worden. Zo merken we op over het zelfstandig naamwoord *palloen* (een bep. vruchtdragend gras): '*Herkomst onbekend*' en bij *sarc (I)* (garen voor een bep. wollen stof): '*Etymologie onduidelijk*, *vgl. MNW VII*, *167*'.

Het laatste aspect van de taalkundig relevante informatie in een *VMNW*-lemma is door ons kort 'geoinfo' genoemd. Deze informatie is nauw verbonden met het boven al besproken overzicht van spellingvarianten. De volledigheid van de database en de verschillende ordeningsmogelijkheden die de computer ons biedt, maken het betrekkelijk eenvoudig om bij woorden die in verschillende regio's voorkomen te zien of bepaalde vormvarianten regionaal beperkt zijn. Als hierin duidelijke lijnen te ontdekken zijn, dan beschrijven wij deze. Een voorbeeld is het zelfstandig naamwoord *gracht* 'gracht', met de volgende spellingvariatie: 'gracht(e-) *(100x)*, gract *(1x)*, graecht *(1x)*, graft(e) *(8x)*, gragt(e) *(11x)*, graht *(9x)*, grecht(e) *(2x)*'. De geoinfo bij deze gegevens is als volgt geformuleerd: '*De vormen met* -ft *zijn Hollands*, *die met* -ht *zijn Oost-Vlaams (Wr.Rag.)*, *die met* -gt *zijn Limburgs*, *evenals die met palatale vocaal:* gregt-. *Het woord is vrouwelijk in alle gewesten*, *behalve in Limburg*, *waar het onz. (of mann.?) is. (...)*'. Wanneer een vorm in slechts één document uit een bepaalde regio is aangetroffen, vermelden we dat ook altijd. In het bovenstaande voorbeeld is dat zo voor de vorm *graht*, die alleen in Oost-Vlaanderen is geattesteerd en wel in de tussen haakjes vermelde *Wrake van Ragisel*.

De betekenisomschrijvingen

Het betekenisgedeelte van een lemma in het *VMNW* verschilt formeel niet zoveel van de andere historische woordenboeken in ons taalgebied (zoals het *MNW* en het *WNT*). Er wordt aandacht besteed aan definiëring [1], geïllustreerd uiteraard met citatenmateriaal [2], vaste verbindingen krijgen een afzonderlijke beschrijving [3], citaten die afzonderlijke toelichting verdienen worden apart gezet in een zogenaamd schrapje [4] en de citaten zelf, die in hun diplomatische vorm in het woordenboek worden geciteerd, worden - waar nodig - aangevuld met een vertaling [5], suggesties voor een andere lezing [6] en/of verklarend commentaar [7] (in alle gevallen cursief afgedrukt).

Hieronder illustreren wij dit aan de hand van een aantal lemmata waarin de vet afgedrukte en tussen vierkante haken geplaatste cijfers corresponderen met de hierboven opgesomde punten.

goetlike

bw.

vriendelijk; vroom; eerbiedig

[7]

(goedelijc) 2/0/5 Limb 1200. gutleke, -like, gůtlike. *Van het bnw.* goet *met het suffix* -like *ter vorming van een bw. De spelling* -u- *i.p.v.* -oe- *in gesloten syllabe is Limburgs (Van Loey II, § 85a). Alleen in Limburg en de Nederrijn aangetroffen*.

I 1. Op vriendelijke, welwillende wijze. [1] [2] benignitas: gutheit / benigne: gutleke, *Bern. 144,39-40 (Limb 1240)*. Daries sprac do de*n* ki*n*de gutlike to. *Floyr. 300,36-37 (Nrijn 1201-1225)*. dat bret ma*n* eu*er* uor trůc. dar sie up spile*n* solde*n*. sie satte*n* dat sie wolde*n*. floyres wan de*n* alde*n* af. gutlike h*er* it wid*er* gaf. *(Het bord trok men tevoorschijn*, *waarop ze een spel zouden gaan spelen. Ze gingen zitten zolang ze er zin in hadden. Floris won van de oude man. Vriendelijk gaf hij het hem terug.)* [5], *Floyr. 303,36-304,1 (Nrijn 1201-1225)*. (...) want si was eine urouwe scone. si hiet urou aihe uan montone. twe scone kercen si untstac. gůtlike si tu ůume sp*ra*c. wie is it u uergaen tenacht. *Aiol 328,3-7 (Nrijn 1220-1240)*.

2. Op vrome wijze. ‖ virtus: cragt / virtuosus: cragtlec / virtuose: gutleke, *Bern. 341,21-23 (Limb 1240). De vertaling van Lat.* virtus '*deugd*' *is in bovenstaande aanh. blijkbaar* '*(geestelijke) kracht*', '*(morele) goedheid*' [7]. In den einod[e. he] nam sin armode. Vele gutl[ike.] he wolde godis rike. Der m[ide] erweruen. *Servas 292,34-38 (Limb 1200)*.

3. Op deemoedige, eerbiedige wijze. ‖ Vrolike si sungen. da si te heme drunge*n*. Si uile*n* heme te vuten. gutlike sine grute*n*. *Servas 290,21-24 (Limb 1200)*.

sies

znw.

jachthond

[1]

(sies znw.m.) 0/1/0 Limb 1276-1300. sies; *ns.* < *Ofra.* seüz '*bep. soort jachthond*' < *Gall*. segusius *(vgl. FEW XI*, *p. 414)*.

I 1. Jachthond. *De plaats in onderstaande aanh. is corrupt. Hs. A heeft* reynout de ries, *hs. F* symon die sies, *hs. B* Symonet die rike vriess *en hs. P* Pater simonet die vriese *(vgl. Rein.*, *ed. Hellinga p. 170-171). Het is niet duidelijk wat er in de oorspr. tekst gestaan heeft*. ‖ [hoe mochti]c v*er*getten dis [dat aldar s]ininit (*of* sininit*? hs. onduidelijk; l.* simonet*? red.)* [6] die sies [die valsce p]ennincge sloeh [dar hi hem] mede scone bedroueh *(hs. gehavend)*, *Rein.E 387,13-16 (Limb 1276-1300)*.

ghiën

zw.ww.trans.

verklaren; bekennen

[3]

(gien) 0/2/1 Middelburg 1254. gien, ghie-; *3e sg.ind.pres*. ghied; *inf*. gien; *part.perf.* gheghiet.

I 1. Verklaren, erkennen, toegeven. ‖ *(Heinrick heeft land verkocht aan Ie)* omme ene su*m*me, van penghen die hi je hem heinricke alse hi vor ons gheghiet heuet te vollen vergouden heuet, *Corp.I 2775,22-23 (Zierikzee 1300)*.

- *In de volgende aanh. meer bep.: (voor iets) uit kunnen komen*, *goede argumenten hebben (voor iets)*. **[4]** ‖ heuestu die cruce ontfae*n* got heeschet sijn belof wldae*n* ne soeker af neghee*n* aflaet hensi oft sond*er* loes so staet so dattu dars uoer gode gie*n* wies kennesse niem*en* mach ontulie*n* *(Parafrase: Als je beloofd hebt op pelgrimstocht te gaan*, *probeer er dan niet onderuit te komen*, *maar zie er alleen dan van af wanneer je er gegronde redenen voor hebt - je moet je voor God kunnen verantwoorden.)*, *Nat.Bl.D 175,33-38 (Wvla 1287)* **[5]**.

2. (Jur.) **Bekennen, belijden.** *Met de gen. van de zaak*. ‖ Ghied hi oek der schoud; so moet hi bliuen ints grauen steen, *Corp.I 56,31-32 (Middelburg 1254)*.

ghecocht

bnw.

gekocht zijnde

[7]

1/6/0 Limb 1240. gecogt, ghecoct, gheco(c)ht, icocht *(met Westvlaams* i- *voor* ghe-*)*; *ns* -; *ns mannelijk* -; *ns onzijdig* - *(eenmaal in postpos.)*; *gs vrouwelijk (?)* -er. *Eig. part.perf. van het ww.* copen '*kopen*'.

I 1. Gekocht zijnde. ‖ emptio: copinge / empticjus: gecogt, *Bern. 191,10-11 (Limb 1240)*. ende dese .lx. roeden lands ghecocht. lichghen an dat uorseide land in grote coppic. *Corp.I 987,22-24 (Zaamslag? 1285). (Dorsale notitie:)* icocht lant.-, *Corp.I 394,9 (Brugge 1276-1300). (Deel van een dorsale notitie:)* .xxx. s̃ parisisen iarlijcs vp .ii. ymeten ende ½ ymete lants lighende in sinte walburghs p*ro*ghie ghecogter rente dar die wit niet ouer no stoet.-, *Corp.I 2361,42-44 (Veurne 1291-1310)*.

In de verb. ghecocht portere. **Iem. die voor zijn poorterschap betaald heeft; volwaardige stadsbewoner (met alle bijbehorende rechten en plichten). [3]** ‖ Jacob ackengnis prosenterde hem alse ghecoht poertre van sinen jaren jnde maent van nouembre jnt jar m^{o} ccc^{o} & xiiij^{o} *(nov. 1314)*, *Corp.I 1644,6-8 (Oudenaarde 1314)*.

Bij definities, citaten, dateringen van citaten, tekst van verbindingen en betekenis van verbindingen zijn soms opmerkingen gemaakt (typografisch onderscheiden door een cursief lettertype). Deze flexibiliteit om extra informatie van welke aard dan ook te kunnen toevoegen, past in de opzet van de redactie om de gebruiker zo volledig mogelijk te informeren. Wat dit laatste betreft, verdient de inhoudelijke aanpak van het betekenisgedeelte van een *VMNW*-lemma zeker nadere toelichting.

Vooraf dient echter wel duidelijk te worden gemaakt dat het *VMNW* qua materiaal zeker in een lacune bij het *MNW* voorziet, maar dat het woordenboek inhoudelijk niet als een aanvullingenproject op het *MNW* is opgezet. De betekenisanalyses worden op basis van het gehele materiaal gemaakt, staan op zichzelf en bevatten beslist geen opsomming van alleen datgene wat in het *MNW* ontbreekt. Het vz. *van*, bijvoorbeeld, heeft in het *MNW* 21 betekenissen, terwijl de analyse ten behoeve van het *VMNW* resulteerde in 50 hoofdbetekenissen, verdeeld over 16 hoofdgroepen (Romeinse cijfers).

We zijn reeds uitvoerig ingegaan op de samenstelling van het materiaal (eerste artikel) en op het feit dat elk voorkomen (elke woordvorm) uit de database beschreven wordt. De ruim 1.600.000 bewijsplaatsen die in ruim 27.000 lemmata verwerkt moeten worden, leveren echter een a-typische verzameling op als elk lemma op zijn frequentie nader bekeken wordt. Er zijn heel wat lemma's waarvan we slechts één vindplaats hebben (ca. 10.350, d.i. 38% van het totaal aantal lemmata), terwijl van functiewoorden (voorzetsels, voegwoorden, voornaamwoorden en lidwoorden) uitzonderlijk veel materiaal voorhanden is, bijvoorbeeld van vindplaatsen *ende* (78.697) en *van* (56.680). Dit heeft invloed gehad op onze werkwijze. Wij stellen ons niet op het strikte standpunt dat elk woord een analytische betekenisomschrijving moet krijgen, gevolgd door het vermelden van een aantal synoniemen. Met analytisch omschrijven bedoelen wij het bepalen van de belangrijkste distinctieve kenmerken van een betekenis van een woord (zie bijvoorbeeld het lemma *bode (I)* dat wij verderop in dit artikel aanhalen). Deze analytische definities worden gemaakt op basis van een contextanalyse waarbij een relatief groot aantal vindplaatsen een voorwaarde is. Bij woorden met slechts één of enkele vindplaats(en) is het derhalve niet mogelijk om een analytische definitie vast te stellen zonder raadpleging van andere woordenboeken als bijvoorbeeld het *MNW* en het *WNT*, waar wel systematisch zo gedefinieerd is. Deze woordenboeken beslaan een grotere tijdsperiode en beschikken daarom gewoonlijk over meer materiaal per ingang. Dit heeft als gevolg dat het *VMNW* regelmatig gebruik maakt van enkelvoudige en meervoudige synoniemendefinities en in principe alleen daar waar dit mogelijk en nodig is tot analytisch definiëren overgaat. Daarin toont het *VMNW* zijn verschillende gezichten. Het ene moment lijkt het 'slechts' een vertaalwoordenboek te zijn, namelijk daar waar alleen enkelvoudige of meervoudige synoniemendefinities zijn gegeven; het andere moment lijkt het weer een 'gewoon' wetenschappelijk-historisch woordenboek. Maar we gaan nog verder. Omdat we plaatsen persoonsnamen behandelen (zie de tweede bijdrage van dit drieluik), die hun eigen typische manier van definiëren vragen, lijkt het *VMNW* soms op een onomasticon. En tot slot lijkt het woordenboek soms ook wel een encyclopedie. Dit is een uitvloeisel van onze overtuiging dat in een woordenboek van het dertiendeeeuws veel meer aandacht geschonken dient te worden aan sociaal-historische informatie dan men tot nog toe in historische woordenboeken heeft gedaan. Immers, omdat de beschreven periode chronologisch zo ver van ons af ligt, zullen bepaalde termen en begrippen uit die tijd veelal niet tot de actuele kennis van de gebruiker van het woordenboek behoren. Daarbij is het ons ideaal om de gebruiker zoveel mogelijk speurwerk in andere naslagwerken te besparen. Hieronder volgt een aantal voorbeelden ter illustratie van het bovenstaande.

De analyse van woorden met één vindplaats kan leiden tot verschillende mogelijkheden van betekenisomschrijving. Heel soms blijft een vindplaats obscuur, zoals in het onderstaande voorbeeld, waarvan ook de herkomst en daardoor de vorm van het *VMNW*-lemma onzeker is.

tribulum, -us?
znw.

?
[1]

0/0/1 Nrijn 1250. tribulo; *ds (mog. Lat. flexie?). Etymologie onduidelijk. Er is een Lat.* tribulum '*vijzel' en een Lat*. tribulus '*distel;* Tribulus *L.*', *die beide een dat.sg.* tribulo *hebben. Hiermee wordt echter niet het vr. lidw*. der *verklaard*, *men zou* den *verwachten*.

I 1.? ‖ Of tu dat antlítte wile scone make*n*. Nim wiroc an*de* mastix an*de* stot it mit eteke an*de* stric an*e*dín worehowet. it wíttet so der tribulo dat witte mal mít wat*er*e dunne an*de* dua dar mide duscones *(Als je je gezicht mooi wilt maken*, *neem wierook en mastiek en vermeng dat met azijn en strijk het op je voorhoofd. Het zuivert als volgt: maal het wit met de vijzel?/van de distel? verdun het met water en was je ermee; je wordt (er) mooi (van).)*, *Gen.rec. 343,39-42 (Nrijn 1250)*.

Het volgende lemma geeft een duidelijk voorbeeld van een meervoudige synoniemendefinitie.

wereltwijf
znw.o.

publieke vrouw
[1]

(wereltwijf) 0/1/0 Mechelen 1270. wereld wijf; *as. Uit de znw.* werelt *en* wijf.

I 1. Publieke vrouw, hoer. ‖ vort. die weuere die met heme hout en wereld wijf die te velde set *(die haar publiekelijk neerzet (installeert))*; hine mach niet weuen alse langhe alse hi es in desen state hine hebbe hem tirst ghebetert. *Corp. I 185,31-33 (Mechelen 1270)*.

Vanzelfsprekend krijgt vakjargon een uitvoerige betekenisomschrijving.

venteuse
znw.v.

laatkop
[1]

(ventose) 0/1/0 Gent 1236. uenteusen; *ds. Vgl. Ofra.* ventouse '*zuignap*, *laatkop*'.

I 1. (Med.) **Laatkop, glazen of metalen kop om bloed te laten.** ‖ Die willen mogen hem telker mand ene waruen don blotlaten ter uenteuse*n*. *Corp.I 27,8-10 (Gent 1236)*.

Veel woorden met één vindplaats komen uit het *Glossarium Bernense*. De enige context die deze woorden hebben, is het Latijnse hoofdwoord. Het valt dan ook meestal niet uit te maken welke betekenis de maker van het glossarium in gedachten had toen hij het Middelnederlandse interpretament neerschreef. In deze gevallen bevat de betekenisomschrijving de mogelijkheden die op basis van het Latijn en het Middelnederlands zijn vastgesteld. Zie bijvoorbeeld:

wakinghe
znw.v.

(het) waken, bewaken; nachtwake
[1]

(wakinge) 1/0/0 Limb 1240. wakinge; *ns. Van de stam van het ww*. waken *met het suffix*-inghe.

I 1. (Het) wakker liggen, blijven of zijn, (het) waken, ook: (het) houden van de wacht, (het) bewaken; nachtwake, d.i. het vierde deel van de tijd tussen zonsondergang en zonsopgang. ‖ vigilia: wakinge, *Bern. 339,38 (Limb 1240)*.

In het volgende (niet volledig afgedrukte) woordenboekartikel worden analytische definities wel gebruikt.

bode (I)
znw.m.

boodschapper; bode; gevolmachtigde; plaatsvervanger; knecht; Bode
[416]

(bode) 2/277/137 Limb 1200, bo(e)de; *ns* -; *gs* -n; *ds* -, -n; *as* -; *np* -, -n; *gp* -n; *dp* -n; *ap* -, -n. *De spelling* boede *komt voor in Whol. (4x). Ohol. (12x)*, *Utrecht (1x) en Ovla. (Aalst; 7x); voor het overige wordt in alle gewesten steeds* bode(-) *gespeld*.

I 1. Boodschapper.

1.1. In het alg.: iem. die om een boodschap gestuurd wordt; iem. die een boodschap overbrengt. ‖ nuntjus: bode / nuntium: bodescap, *Bern. 261,13-14 (Limb 1240)*. Dv sente Seruas de ge[r]echte, di getruwe godis knegte. Gemanet hadde also. du war*en* sis uele uro. Wide achter lande. da he sine bode*n* sande. S[ente Se]r[uas der gude. da was u]ele [maneg man.], *Servas 293,26-36 (Limb 1200)*. (...)

1.2. Bode, iem. die beroepshalve bodediensten verricht; stadsbode, gerechtsbode. ‖ Jt*em* .iij. lb. en*de* viij. sol vander boden cledere. *Corp.I 782,3 (Dordrecht 1284)*. Jt*em* didde den bode .iiij. s̃ in die h[aghe], *Corp.I 783,12 (Dordrecht 1284)*. (...)

1.3. Boodschapper van God; engel. ‖ (...) [den heme der] heilege bode gaf. Ende de here [bisc]op solde wesen, en*de* si bit heme wol[den] genesen. *(hs. gehavend)*, *Servas 290,12-14 (Limb 1200)*. So lange bat die maget fijn Dat anderwerf din bode sijn Aldaer got sendde weder lise Die sprac tehare in derre wise Lutgart nv laett v suchten staen, *Lutg.K 30,9-13 (Wbra 1265-1270)*. (...)

1.4. Gezant, legaat; woordvoerder. ‖ legatio: bodescap / legatus: bode, legat, *Bern. 240,11-12 (Limb 1240)*. jc be*m* eene ste*r*uelike c*re*ature en*de* van mine*n* ghesell*en* bode *ende* wi bidde*n* v dat ghi bid gode ouer mi *ende* ou*er* de mine die hier wone*n*, *Nat.Bl.D 23,4-8 (Wvla 1287)*.

2. Plaatsvervanger.

2.1. Officiële plaatsvervanger; gevolmachtigde; persoon die uit hoofde van zijn functie namens een ander optreedt. ‖ Dabt es Sculdech daer te hebbene sinen bode & daer te wesene alse here. *Corp.I 44,32-33 (Gent 1253)*. (...)

Een zeer uitvoerige analyse en beschrijving krijgen de woorden met een groot aantal vindplaatsen, zoals bijvoorbeeld functiewoorden. Omdat ook deze gebaseerd is op alle vindplaatsen, is de betrouwbaarheid van de analyse groter dan die van handmatig geëxcerpeerde woordenboeken, die vaak met een beperkte en daardoor soms

gebrekkige materiaalverzameling moeten werken. Hieronder volgt een uittreksel uit de inhoudsopgave bij het artikel *van*. Deze illustreert hoe de betekenisanalyse bij voorzetsels bestaat uit het omschrijven van de functie die dat voorzetsel heeft in relatie tot de directe context waarbinnen dat voorzetsel voorkomt en hoe daarbinnen ook syntactisch verder onderverdeeld kan worden.

V	Ter aanduiding van de beweegreden, de oorzaak, de grond, de aanleiding of de verklarende omstandigheid.
1.	Bij de aanduiding van de beweegreden, de aandrift als innerlijke bron waaruit een handeling of gevoel, e.d. voortvloeit, of als grondslag waarop een handeling of gevoel berust.
1.1.	De beweegreden of aandrift zelf wordt genoemd.
1.2.	Bij de aanduiding van datgene wat als zetel of oorsprong van deze beweegredenen of aandriften wordt beschouwd.
2.	Bij de aanduiding van de oorzaak.
2.1.	Bij een ww. of werkwoordelijke verbinding (ww. + znw.).
2.2.	Bij een znw.
2.3.	Bij een bnw.
3.	Bij de aanduiding van de grond, de aanleiding, op grond van.
3.1.	In 't alg.
3.1.1.	Bij een ww. of werkwoordelijke verbinding (ww. + znw.).
3.1.2.	Bij een bnw.
3.1.3.	Bij een znw.
3.2.	Bij de aanduiding van het motief van een aanklacht, beschuldiging, e.d.
3.3.	Bij de aanduiding van de grond van vrees, afkeer, e.d.
3.3.1.	Bij een znw.
3.3.2.	Bij een bnw.
3.3.3.	Bij een ww.
4.	Bij de aanduiding van de verklarende omstandigheid.
4.1.	Bij een intr. of onpers. ww.

4.2. Bij een bnw.

Plant-, dier- en steennamen proberen wij zoveel mogelijk te identificeren (hieronder geven wij daar enkele voorbeelden van). Waar nodig verwijzen wij naar vakliteratuur op dat gebied en ook een systematische verwijzing naar de brontekst bij vindplaatsen uit *Der naturen bloeme* ontbreekt niet (zie de gegevens volgend op *Nat.Rer*. in onderstaande voorbeelden). Dit doen wij ook systematisch bij bijbelse namen (zoals in het vorige artikel van dit drieluik beschreven is). Bij aanhalingen uit andere teksten waarvan de brontekst bekend is, verwijzen wij naar deze brontekst en citeren wij er alleen uit wanneer wij deze nodig hadden om de betekenis van het Middelnederlands vast te stellen.

iena

znw.v.

hyena (dier; steen)

[3]

(hiëne) 0/0/3 Wvla 1287. iena, jena; *ns* -; *ds* -. < *Gr.-Lat.* hyaena.

I 1. Hyena (*Nat.Rer*. hyena), benaming van de tot het geslacht *Hyaena* behorende roofdieren. *Wellicht betreft het hier de gestreepte hyena* (H. hyaena) *die voor-*

komt van Noord- en Noordoost-Afrika door Klein-Azië tot India. Langs zijn ruggengraat lopen manen of althans langer haar. De overige soorten komen alleen ten Zuiden van de Sahara voor. Zie ook ana. *(Nat.Rer. 4,53)*. ‖ Iena es i beeste jn doede graue es hare feeste dar dode gedolue*n* sijn, *Nat.Bl.D 81,11-13 (Wvla 1287)*.

2. Hyena (*Nat.Rer.* hyena), een niet nader geïdentificeerde soort steen. *Het betreft hier meer bep. de naam van de steen die volgens Maerlant*, *in navolging van Nat.Rer.*, *voor op de kop van de hyena aan te treffen is en die diegene die hem onder zijn tong draagt het vermogen geeft om in de toekomst te zien. Volgens Wyckoff 1967*, *p. 96 zou het een regenboogkleurig of katoogachtig mineraal kunnen zijn*, *echter niet uitgesloten is*, *aldus Wyckoff*, *dat het slechts een term van diamanthandelaars betreft*, *zich beroepend op bep. macht tegen het kwade. (Nat.Rer. 14,42)*. ‖ Iena die stee*n* heuet de name van ere beesten ombequame dar ic af sprac hir te voere*n*, *Nat.Bl.D 394,25-27 (Wvla 1287)*.

tilia

znw.

linde

[1]

0/0/1 Wvla 1287. tilia; *ns. Lat.* tilia '*linde*'.

I 1. Linde (*Nat.Rer.* tilia), boom behorend tot het geslacht *Tilia* L. *Het is niet duidelijk welke soort(en) het hier betreft. Vgl. Zander p. 545-546 voor een beschrijving van de mogelijke soorten. (Nat.Rer. 10,49)*. ‖ Tilia dats de lende, *Nat.Bl.D 338,17 (Wvla 1287)*.

Het lemma *cistiaus* ten slotte laat zien hoe uitgebreid de encyclopedische informatie in het *VMNW* soms kan zijn.

cistiaus

znw.

Cîteaux

[10]

0/7/3 Wbra 1265-1270. c(h)isteaus, cistiaes, cistiaus, cysteaus, cystiaus, sistiaes; *ds. Hetzij van Ofra*. cistels '*rietland*', *hetzij van Lat.* cis tertium (lapidem) '*aan deze zijde van de derde (mijlpaal)*'. *De Mlat. naam luidt:* cistercium.

I 1. Cîteaux, plaats in de omgeving van Dijon (dep. Côte-d'Or (F)).

1.1. Cîteaux, moederklooster van de cisterciënzer orde. *Het klooster werd in 1098 gesticht door Robert*, *abt van Molesme*. ‖ (...) want goet en*de* ere Dede oppenbare got die here Van Cistiaus din grawen nonnen Dat si lutgarden ie gewonnen, *Lutg.K 10,2-5 (Wbra 1265-1270)*.

In de verb. die ordine van cistiaus. **1. De cisterciënzer orde**. *De cisterciënzers werden ook* grawe moneke *genoemd. Van de mannelijke tak van deze orde worden in de aanh. kloosters genoemd te Brussel (prov. Brabant)*, *Foigny (dep. Aisne (F)) en Kamerijk (Fra. Cambrai*, *dep. Nord (F))*. ‖ So v*er*cochte wout*er* dat guet ierachteghen lieden, den abt, ende den couuente van den godshuse van sainte b*e*maerts van d*er* oerdenen van cystiaus, *Corp.I 305,1-3 (Brussel 1276)*. (...)

In de verb. die ordine van cistiaus. **2. De cisterciënzerinnen orde.** *De vrouwelijke tak van de cisterciënzers dateert van 1132; het eerste klooster was Tart*, *ten noordoosten van Cîteaux. De cisterciënzerinnen worden ook* grawe nonnen *genoemd. In de aanh. is sprake van de cisterciënzerinnenkloosters* van de bosco *te Nieuwenbosse (prov. Oost-Vlaanderen)*

en die biloke *te Gent (prov. Oost-Vlaanderen) en van* bethlehein *op Schouwen (prov. Zeeland)*. ‖ *(Geoorkond wordt:)* dat zuster maria. abbadessa van den boscho bi ghent. ende hara conuent. van der ordinen van cysteaus. hebben coep ghesproken. en*de* gheuoreword. ghehantslaghet. en*de* gods penninc dar up ghegheuen. *Corp.I 395,46-396,3 (Heusden (B) 1278)*. (...)

Aan de hand van bovenstaande voorbeelden hopen wij geïllustreerd te hebben hoe veelzijdig het *VMNW* zal worden. Deze veelzijdigheid en de mate waarin volledigheid wordt nagestreefd, zal ons inziens resulteren in een betrouwbaar woordenboek dat de meest uiteenlopende soorten gebruikers zal kunnen dienen. De (diplomatisch weergegeven) spellingvariatie bijvoorbeeld kan van groot belang zijn voor uitgevers van dertiende- en veertiende-eeuwse teksten; zelf hebben wij de ervaring dat moeilijke tekstpassages vaak alsnog geïnterpreteerd kunnen worden met behulp van het spellingsoverzicht van die woorden die aanvankelijk problematisch waren voor een goed begrip. De systematische weergave van spellingvariatie, flexie en geografische informatie kan verder een goed aanknopingspunt zijn voor nader taalkundig onderzoek. De betekenisomschrijvingen tenslotte bieden een schat aan informatie aan literair-historici, historici en natuurlijk aan ieder ander die geïnteresseerd is in de dertiende-eeuwse taal en cultuur.

Adres van de auteurs:
Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Postbus 9515, NL-2300 RA Leiden

Interdisciplinair

Maerlants wereld / Frits van Oostrom. - Amsterdam: Prometheus, 1996. - 563 p.: ill.; 23 cm
ISBN 90-5333-441-6 Prijs: ƒ 75, -

Als Frits van Oostrom vrijwel aan het einde van zijn nieuwe boek vaststelt dat zijn inspanning om Jacob van Maerlant en diens oeuvre in hun eigen context te plaatsen een 'simpele daad van rechtvaardigheid' (p. 450) behelst, zullen denkelijk weinig lezers dat willen tegenspreken. In de voorgaande bladzijden zijn zij immers niet alleen overstelpt met informatie zowel over Maerlants werken en de ingewikkelde teksttraditie erachter als over de intellectuele, politieke en kerkelijke wereld waarin de dichter leefde. Van Oostrom heeft hun op basis van al die gegevens bovendien zijn samenhangende beeld van Maerlant voorgeschoteld. *Maerlants wereld* is een studie die recht doet aan de vooraanstaande plaats van Jacob van Maerlant in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Omdat het boek op diverse wijzen vensters naar Maerlants wereld en werk opent, leek het de redactie van *TNTL* gepast aan Van Oostroms publicatie een interdisciplinaire recensie te wijden. In de volgende paragrafen zullen vier mediëvisten, ieder vanuit een eigen invalshoek, *Maerlants wereld* bespreken; om hun kanttekeningen van een kader te voorzien wordt de studie nu eerst samengevat.

Dat Van Oostrom zich danig met zijn object van onderzoek geïdentificeerd heeft, kan worden opgemaakt uit de wijze waarop hij zijn boek heeft ingedeeld. Zoals Maerlants *Spiegel historiael* drie partieën telt, heeft Van Oostrom zijn boek in drie delen, die hij veelzeggend als de Eerste, Tweede en Derde Partie aanduidt, gesplitst. De delen worden voorafgegaan door een proloog, waarin Van Oostrom de twee pijlers van zijn onderzoek aanduidt: de studie van Maerlants bewerkingstechniek en de bestudering van de context van Maerlants werk.

In het eerste hoofdstuk, 'De school', bespreekt Van Oostrom mede aan de hand van Maerlants van geleerdheid blijkgevende debuut, *Alexanders geesten*, de wereld waarin de dichter gevormd werd, vermoedelijk de kapittelschool van Sint-Donaas te Brugge. Maerlants rechtskundige kennis wordt gedemonstreerd door het Satansproces in de *Historie van den Grale* te analyseren. Van Oostrom besteedt verder aandacht aan het onderwijs, dat leidde tot grote geoefendheid in het Latijn, de drietaligheid (Latijn, Frans en Diets), de bibliotheken van de cisterciënzer kloosters Ter Doest en Ten Duinen, de Maria-cultus van Sint-Donaas en de *Strofische gedichten*, die hij plaatst in de context van het dertiende-eeuwse onderwijs te Brugge.

In het tweede hoofdstuk, 'De kroon', vinden we Maerlant op het eiland Voorne, waar hij wellicht dankzij de connecties van de Vlaamse cisterciënzers met Holland en Zeeland terechtgekomen was. Naar Van Oostroms overtuiging was de dichter daar werkzaam als koster van de Sint-Pieterskerk te Maerlant, onderwijzer van de adellijke jeugd en ambtelijk klerk. In opdracht van Aleide van Henegouwen (tussen 1258 en 1263 voogdes van Floris V, wiens vader, Roomskoning Willem II, in 1256

door de Friezen was gedood) zou Maerlant voor Floris de als vorstenspiegel bedoelde *Alexanders geesten* geschreven hebben. Toegesneden op Floris, Albrecht van Voorne en Aleide's kinderen zijn ook de *Historie van den Grale*, de *Torec* en de *Historie van Troyen*: 'het zijn verhalen over jonge prinsen die tegen aanmerkelijke weerstand in tot grote heerschappij geraken' (p. 134). Tenslotte zou ook de *Heimelijkheid der heimelijkheden* in dit 'Voornse literatuurprogramma' (p. 135) passen: een traktaat over de regeerkunst, wellicht geschreven ter gelegenheid van Floris' regeringsaanvaarding in 1266. Al is Maerlant kort hierna naar Damme vertrokken (wellicht in dienst van de heer van Cats), zijn band met Noordelijke opdrachtgevers bleef bestaan. Van Oostrom ziet bovendien een verband tussen de jaren waarin de dichter voor die kring niets schreef (tussen *Der naturen bloeme* en de *Rijmbijbel* enerzijds en de *Spiegel historiael* anderzijds) en het conflict tussen Floris V en zijn voormalige voogdes (ca. 1272-1281).

In hoofdstuk drie, 'De kennis', gaat Van Oostrom nader in op Maerlants streven kennis over te dragen. Het blijkt vooral te gaan om concrete feitenkennis van de omringende wereld. Van Oostrom besteedt aandacht aan het verloren gegane droomboek *Sompniarys* (via de vermoedelijk bron, de *Somnia Danielis*) en Maerlants belangstelling voor (het praktische nut van) edelstenen, zoals onder meer tot uitdrukking komt in *Der naturen bloeme* (de eventuele kroongetuige, Maerlants op Voorne geschreven *Lapidarys*, is verdwenen). In *Der naturen bloeme* wilde Maerlant zijn publiek laten kennismaken met wonderbaarlijke zaken, het nut van de natuur beschrijven (eetbaarheid van dieren, medicinale werking van dingen) en verstrooiing bieden. Aan het laatstgenoemde doel knoopt Van Oostrom een korte bespreking van geïllustreerde *Der naturen bloeme*-handschriften vast.

In hoofdstuk vier is 'De ethiek' aan de orde. Maerlant wordt getypeerd als een sociaal bewogen intellectueel, die sympathie koesterde voor armen en zwakken, sterk gekant was tegen hebzucht en machtsmisbruik, en de adel respecteerde. Aan de hand van *Alexanders geesten*, *Torec* en *Heimelijkheid der heimelijkheden* bespreekt Van Oostrom Maerlants beeld van de ideale vorst (met deugden als wijsheid, gevoel voor gerechtigheid en kracht). Vervolgens wordt ingegaan op Maerlants allerminst afkerige houding tegenover geweld en zijn gereserveerdheid tegenover seksualiteit. Zelfbeheersing vormt de kern van Maerlants ethiek, die hij zijn publiek bij voorkeur niet in de vorm van beschouwingen, maar van verhalen aanbiedt.

Hoofdstuk vijf is gewijd aan de *Spiegel historiael*, Maerlants sterk verkortende bewerking van Vincentius van Beauvais' *Speculum historiale*, waarbij de meer verhalende gedeelten van de wereldgeschiedenis de voorkeur genoten. De wereldheersers krijgen bij Maerlant volop aandacht, met voorop Karel de Grote, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Van Oostrom vermoedt dat de bijzondere belangstelling voor Karel samenhangt met de afkomst van Floris V (immers zoon van Roomskoning Willem II) en diens koninklijke ambities. Vervolgens bespreekt Van Oostrom het belang dat Maerlant hechtte aan de feitelijke waarheid (juiste chronologie, namen en stambomen), al draaide de dichter zijn hand niet om voor het verzwijgen en verdraaien van gegevens die hem niet bevielen. Maerlants wereldbeeld was dualistisch: goed tegen kwaad (met de kruistochten als het contemporaine aandeel in de strijd tegen het kwaad). Wat de onvoltooide staat van de *Spiegel historiael* betreft, acht Van

Oostrom het waarschijnlijk dat Filip Utenbroeke de Tweede Partie niet schreef als Maerlants opvolger, maar als zijn medewerker. Dat Maerlants werk afbreekt met de eerste kruistocht, lijkt weliswaar noodgedwongen, maar passend in de historische context (Vlaams-Hollandse spanningen rond 1290; de val van Akko in 1291, waarover *Vanden lande van oversee* handelt).

In hoofdstuk zes, 'Het onthaal', behandelt Van Oostrom de overlevering van de *Spiegel historiael* en Maerlants andere werken, waarbij opvalt dat al snel codices ontstonden met een selectie uit Maerlants teksten en dat het oeuvre van de dichter vooral als vraagbaak benut werd. Als Van Oostrom de meer moderne beeldvorming van Maerlant bespreekt, staat hij uitgebreid stil bij de optiek van de Vlaamse beweging. In aansluiting hierop en met als uitgangspunt de twee oudste handschriften met Maerlants werk betoogt hij dat het primaire publiek onder de elite (aristocratie, stadspatriciaat) gezocht moet worden en stelt hij dat men zowel luisterend als lezend kennisnam van Maerlants teksten. De leken kregen werken voorgeschoteld die gebaseerd waren op teksten van geleerden, 'clerken'. In Maerlants werk draait het veelal om geschiedenis in de vorm van verhalen, die een exemplarische functie hadden en daarnaast dienden ter verstrooiing. Tot slot van het hoofdstuk vergelijkt Van Oostrom Maerlant kort met anderstalige auteurs (in het bijzonder met Rudolf von Ems), benadrukt hij de sturende rol van Maerlants opdrachtgevers, die het Diets als voertaal cultiveerden, en zet hij Maerlant af tegen zijn tijdgenoot Willem, de meesterlijke dichter van *Van den vos Reynaerde*. Na een epiloog over de moord op Floris V sluit Van Oostrom zijn boek af met 'Aantekeningen', de literatuuropgave en twee registers.

De vier mediëvisten die hierna aan het woord komen, zullen *Maerlants wereld* ieder vanuit een specifieke optiek beoordelen. Willem Kuiper heeft het boek gelezen als neerlandicus, J.W.J. Burgers als historicus, A.P. Orbán als latinist en Keith Busby als romanist. Ik ben zo vrij een voorschot op hun bespreking te nemen met een kanttekening die betrekking heeft op de wijze waarop Van Oostrom zijn bronnen vermeldt: niet met voetnoten, maar in de vorm van aantekeningen, gepresenteerd als 'een doorlopend "verhaal", dat parallel loopt aan de hoofdtekst en hiernaar verwijst via gecursiveerde trefwoorden' (p. 459). Als reden voor deze ongebruikelijke verantwoording voert Van Oostrom aan dat hij schrijft voor zowel vakgenoten als lekelezers. Dat hij zich op verschillende publieksgroepen richt, is lovenswaardig, maar heeft naar mijn mening niet noodzakelijk tot gevolg dat hij zijn bronnen moest verantwoorden in de vorm van aantekeningen. Waarom geen vakeditie met eindnoten voor de vakgenoten en een leeseditie zonder die ballast voor de anderen? Zelfs in aanmerking genomen dat Van Oostroms grote belezenheid een uitbundig aantal noten opgeleverd zou hebben, kan men zich afvragen of het werkelijk veel tijd en geld gekost zou hebben als een medewerker van de uitgeverij de - toegegeven: ondankbare en geestdodende - taak had gekregen om ter wille van de leeseditie alle eindnoten uit de vakeditie te verwijderen. Eerlijk gezegd geloof ik daar niets van. Nu hebben de vakgenoten in ieder geval reden tot klagen. Juist in een boek waarin, aldus Van Oostrom, combinatieredeneringen veelvuldig voorkomen en, bij ontstentenis van het doorslaggevende bewijs, getracht wordt 'alle observaties zoveel mogelijk te rangschikken in een patroon dat zinvol, samenhangend en plausibel lijkt' (p. 15), wil

de vakgenoot weten wat de auteur precies aan de literatuur ontleent en wat uit diens eigen koker komt. Om dat via Van Oostroms aantekeningen te achterhalen, is een moeizame en tijdrovende klus. Dat *Maerlants wereld* vele mediëvisten zal beïnvloeden, gun ik Van Oostrom van harte, maar ik zou het betreuren als zijn wijze van verantwoorden school zou maken.

Bart Besamusca

De neerlandicus

De neerlandici die ik ken, weten allemaal dat Jacob van Maerlant de ‘vader der Dietsche dichteren algader’ is, maar weinigen hebben hem écht gelezen. Dat kan ook moeilijk bij gebrek aan edities. Wie literatuurgeschiedenis gekregen heeft op basis van Knuvelder weet dat Jacob een waarheidlievend man was, een encyclopedische figuur van grote culturele waarde, maar met een matig literair talent (Knuvelder 1970, deel I, p. 216). En wie zijn *Literatuur* bijhoudt, weet dat dezelfde Jacob dringend aan een herwaardering toe was (2 (1985), p. 190-197).

Maerlants wereld is die herwaardering, en hij is heel gunstig uitgevallen. Moest Jacob het in 1946 bij de Vlaamse Jezuïet Jan van Mierlo - *Jacob van Maerlant*, *zijn leven*, *zijn werken*, *zijn beteekenis* - doen met een in meer dan één opzicht zuinig boekje van 150 pagina's, Van Oostrom doet de schrijver alle eer aan met 458 pagina's tekst, in de vakeditie gevolgd door 105 bladzijden aantekeningen, een literatuurlijst en registers.

Wie beide ‘biografieën’ naast elkaar legt, ziet dat er strikt genomen geen feiten bijgekomen zijn, maar hoe anders is de toon en daarmee de muziek. Was Jacob in de ogen van Van Mierlo te veel geleerde en te weinig dichter, Van Oostrom zet een *schrijver* neer. En de manier waarop hij dat doet, getuigt van vakmanschap, visie en allure. Een vergelijking met Huizinga's *Herfsttij* is op zijn plaats. *Maerlants wereld* leest als een roman, en al lezende bekroop mij soms het gevoel dat het dat ook was.

Maerlants wereld is een positieve synthese. Je kunt de nadruk leggen op wat wij *niet* van Jacob weten - en dat is ontmoedigend veel - maar of dat een leesbaar boek oplevert? Ik denk het niet. Van Oostrom heeft willens en wetens een ‘mooi boek’ willen schrijven, een boek dat recht doet aan de fenomenale auteur Jacob van Maerlant, en hij heeft daarbij de schaarse feiten zo gebruikt dat ze tot een optimaal resultaat convergeren: Jacob van Maerlant, hofdichter van Florens V, koning Willems zoon.

In de proloog (p. 15) en de epiloog (p. 458) wordt hierover open kaart gespeeld, maar ik ben bang dat menigeen al lezende in de ban raakt van het koninklijke proza en deze bijsluiter vergeet met als gevolg dat bijvoorbeeld Jacobs auteurschap van de aan hem toegeschreven strofische gedichten nergens ter discussie wordt gesteld. Van Mierlo deed dat wel, ontkrachtte vele traditionele argumenten, maar weigerde de consequentie te trekken.] En dat heeft zo zijn gevolgen.

Inhoudelijk vind ik de hoofdstukken over Jacobs schooljaren en zijn omgang met zijn bronnen de beste van het boek. Hier heeft Van Oostrom, mede dankzij zijn promovenda Petra Berendrecht, vaste grond onder de voeten. Hier kijken wij

de dichter in zijn hersenpan en reconstrueert Van Oostrom op meesterlijke wijze de boekenkast die Jacob in zijn studententijd gelezen heeft.

De meer biografische hoofdstukken, Jacobs verblijf te Voorne, tante Aleide als ‘de scone die mi peinsen doet’ en het mecenaat van Florens zijn even mooi geschreven, maar lijden naar mijn mening aan wishful thinking. Is Van Oostrom voor wat betreft de bronnen met een breekijzer (p. 14) in de weer, gaandeweg ruilt hij dit werktuig in voor de hamer en beitel van de beeldhouwer en richt hij een monument op voor de door hem zo bewonderde en geliefde auteur (p. 16). Zo kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat dit boek per se dik moest zijn omdat Jacob zélf zo'n omvangrijk oeuvre naliet. Het is - zoals een collega het verwoordde in de gesprekken die ik met vakgenoten over *Maerlants wereld* gevoerd heb - hier en daar wel erg veel slagroom voor het gebak.

Dat Jacob tijdens zijn leven bekend stond als de vader der Dietsche dichteren algader staat voor mij allerminst vast. Die uitspraak is van Jan van Boendale, iemand die Jacob alleen maar kende uit diens werk en die in een heel ander milieu verkeerde dan waar Jacob voor hoopte te schrijven. Volgens mij genoot Jacob bedroevend weinig aanzien en zou hij op de jonge Florens meer indruk gemaakt hebben met het rechtbuigen van een hoefijzer dan door hem de *Heimlicheid der heimlicheden* voor te lezen - als Jacob die inderdaad voor Florens geschreven heeft ter gelegenheid van zijn volwassenwording en/of ambtsaanvaarding op twaalf/dertien-jarige leeftijd. Mijns inziens wijst de breuk in Jacobs oeuvre erop dat de jongvolwassen Florens niets moest hebben van de wijze lessen van zijn ambitieuze leermeester. Toen Florens het voor het zeggen kreeg, kon Jacob zijn biezen pakken en de anonimiteit in totdat hij jaren later, toen Florens werk van zijn decorum ging maken, een vertaling mocht vervaardigen van het prestigieuze *Speculum historiale*. Volgens mij is Jacob in het *Spiegel*-harnas gestorven. De zwanezang-hypothese, Jacob als auteur van *Vanden lande van Over Zee*, die ook door Van Oostrom wordt aangehangen, wil er bij mij niet in. [Het toeschrijven van *Vanden lande van Over Zee* aan Jacob dient toch vooral om te laten zien dat hij ook mooi kon schrijven (als hij dat wilde)?] Jacobs haast rabiate uitvallen richting de ‘borderers’ interpreteer ik eveneens als een blijk van gebrek aan waardering. Het zal de ‘clerc’ gestoken hebben dat de veel minder erudiete, maar wel veel leukere en minder preutse ‘menestrelen’ zo veel aandacht kregen - men herleze in dit verband *Esopet*, fabel 17. Met de wereldlijke geestelijkheid leefde hij in onmin. Ook codicologisch is er geen schijn van bewijs dat men Jacob in het Hollandse en Zeeuwse als een eigentijdse Aristoteles of een Vlaamse Seneca beschouwde. Er zijn geen Maerlant-codices bewaard gebleven afkomstig uit de boekerij van de Hollandse graven. [Wel is aantoonbaar dat zijn werk er bewaard werd.] Ik vrees dat de man waar Van Oostrom met zoveel liefde en bewondering over schrijft - gevoelens die ik met hem deel - op zijn geïntendeerd aristocratisch publiek veel minder indruk maakte dan op ons. Neem nou de manier waarop Lodewije van Velthem aan het slot van de door hem voltooide *Vierde partie* over hem schrijft. Als Jacob echt zo beroemd en gevierd was dan zou Lodewijc, die zowel Jacobs *Spiegel historiael* als diens *Graal-Merlijn* voltooide, hem toch anders afgetiteld hebben [*Spiegel historiael*, partie III, boek VIII, kapittel LI, vs. 43 en 53; *Graal-Merlijn*, *vs*. 10.414]?

Hoe het ook zij, Van Oostrom heeft met *Maerlants wereld* Jacob definitief geherwaardeerd. Dankzij hem zal Jacob voortaan door het literaire leven gaan als een schoolauteur, als een gedreven schrijver, en niet meer als een matig dichter. Waarom de jonge Jacob koos voor een carrière in het Middelnederlands en niet in het Latijn of het Frans zal wel altijd een raadsel blijven. Was hij te min? Een buitenechtelijk kind? Was de Vlaamse adel in zijn tijd al zo verfranst dat hij daarom gedwongen was zijn heil op Voorne te zoeken? Hemelsbreed een dag varen, maar wat een wereld van verschil met Brugge waar hij - dat moet haast wel - zijn opleiding of op zijn minst een deel ervan genoten heeft.

Feit is dat Jacob de meest productieve Middelnederlandse auteur geweest is, en veelzijdig ook. Om over zijn werk een boek te schrijven dat voldoet aan de eis van wetenschappelijkheid en dat ook nog leesbaar is voor een groter publiek, moet men over een talent en een werkkracht beschikken die zeer weinigen gegeven is. *Maerlants wereld* is een prachtboek dat ik, afgezien van het stuk over de negentiendeeeuwse receptie - op het standbeeld (p. 394) staat Jacob m.i. afgebeeld met zijn hand op zijn hart en niet onder zijn kin (p. 395) - met groot genoegen gelezen heb.

Maar ik hoop dat het hierbij niet blijft. Graag zag ik dat *Maerlants wereld* de aanzet is tot een nieuwe, integrale editie van Jacobs werk. Hij verdient het en wij zitten erom te springen. Geef ons een nieuwe editie van *Alexanders geesten*, de *Historie van Troyen*, *Scolastica-Wrake*, *Der naturen Bloeme* en niet te vergeten de *Spiegel historiael*. Van Oostrom moet in een goed humeur verkeerd hebben toen hij schreef ‘dat maar weinig Middelnederlandse teksten het zo met hun editie getroffen hebben als de *Spiegel historiael*. De uitgave door De Vries en Verwijs is een van die monumenten van hogeschoolfilologie waartoe, zo lijkt het wel, alleen de negentiende eeuw in staat was ze tot stand te brengen. Geheel passend bij de koninklijke allure van de Middelnederlandse tekst in kwestie, omvat deze editie drie statige folianten, tezamen zo'n vijftienhonderd royaal opgemaakte bladzijden druks’ (p. 361).

Geen kwaad woord over De Vries en Verwijs noch over hun editie, maar hij is dringend aan vervanging toe. Het inderdaad unieke handschrift Den Haag, KA XX, waarop de editie gebaseerd is, en waarvan Van Oostrom hoopt dat Florens minstens net zo'n mooi exemplaar aangeboden heeft gekregen - wat ik betwijfel, omdat dit handschrift vergeleken met de overige *Spiegel historiael*-handschriften atypisch is (p. 378) - bevat een jongere, en zeker niet de beste en betrouwbaarste redactie van Jacobs wereldgeschiedenis. Jonckbloets editie van de *Lancelo(e)t* mag van mij ook op de monumentenlijst. Het is een ander hoogtepunt van de negentiende-eeuwse filologie, maar ik ben heel blij dat men in Utrecht aan een nieuwe editie werkt, die wat mij betreft het beste is wat deze eeuw aan Middelnederlandse teksteditie heeft voortgebracht. Moge Leiden met een nieuwe editie van het Verzameld Werk van Jacob van Maerlant het editietechnische hoogtepunt van de komende eeuw vestigen.

Willem Kuiper

De historicus

Maerlants wereld is in de eerste plaats een geschiedkundig werk. Precies zoals de

titel aangeeft, wordt daarin een wereld gereconstrueerd, de wereld van het dertiende-eeuwse Holland, Zeeland en West-Vlaanderen, zoals gezien door de ogen van een ontwikkelde 'clerk'. In die opzet is het boek geslaagd: Van Oostrom legt, puttend uit heel het gigantische werk van Jacob van Maerlant, diens wereldbeeld, morele opvattingen en didactische doelstellingen bloot. Zo toont de boeiende behandeling van *Der naturen bloeme*, voor de moderne lezer misschien wel het minst toegankelijke werk van Maerlant, ons de houding van de dichter jegens de natuur: de verwondering over de veelvormigheid ervan, de praktische aandacht voor het directe nut, en zijn oog voor de morele lessen die de natuur ons voorhoudt. Van Oostrom laat daarbij zien, en passant een nog steeds levend cliché ontkrachtend, dat Jacob niet slechts boekenwijsheid van oude autoriteiten napraat, maar wel degelijk probeert de vaak zo verbazingwekkende feiten empirisch te onderbouwen. Even fascinerend is Van Oostroms exposé over Maerlants ethische opvattingen, zoals die doorklinken in diens werken. Jacobs ethiek blijkt een allegaartje, maar met een consistente nadruk op het begrip 'mate', de gulden middenweg. Steeds weer fulmineert Maerlant tegen ongebreidelde agressie, geldzucht en wellust, zonder overigens ridderlijke strijdbaarheid of gezond eigenbelang af te keuren (hij zelf klaagt herhaaldelijk over zijn eigen onzekere sociaal-economische positie); alleen gezonde lust is voor Maerlant problematisch, want *in sexualibus* huldigt hij uitgesproken benepen opvattingen, die door Van Oostrom met smaak worden blootgelegd. Wel terecht stelt de auteur dat Maerlant bij deze zedenlessen rechtstreeks zijn geïntendeerde publiek heeft aangesproken, de mannelijke leden van de Hollands-Zeeuwse adel, die hun driftleven over het algemeen wel ongeremder zullen hebben uitgeleefd dan de moderne mens het gewoon (of in staat) is te doen. Toch is het met dergelijke generalisaties oppassen geblazen. Elders namelijk betrappen we Van Oostrom erop dat hij een ander cliché, dat van de primitieve middeleeuwer, onverkort handhaaft. Typerend in dit verband is het steeds weer benadrukken, zij het enigszins besmuikt, van de kinderlijkheid van de dertiende-eeuwse mens, die het liefst uit plaatjesboeken wordt voorgelezen - alsof het gros van de mensheid van tegenwoordig niet avond aan avond naar bewegende plaatjes kijkt - en die in zijn lectuur het verhalende en concrete zoekt, waar de moderne mens zich bij voorkeur laaft aan abstractie en bespiegeling; Thomas van Aquino, Albertus Magnus en Duns Scotus draaien zich om in hun graf. Van Oostrom geeft één gedocumenteerd voorbeeld van vermeende dertiende-eeuwse naïviteit, en wel het beeld dat in Stokes *Rijmkroniek* wordt geschilderd van de diplomatie van die tijd, die 'eerder doet denken aan jongetjes op het schoolplein dan aan het kousenvoetenwerk van tegenwoordig' (p. 283). Nu beschrijft de bedoelde passage de uitdagingen die rooms-koning Willem II en Karel van Anjou elkaar toevoegen wanneer ze op het punt staan elkaar op het slagveld te treffen, maar dergelijk verbaal spierballenvertoon tussen aanstaande belligerenten is ook heden ten dage nog heel gewoon. En dit voorbeeld is des te minder overtuigend, omdat verderop in de *Rijmkroniek* verslag wordt gedaan van het diplomatieke overleg in 1295 in het kader van het Frans-Engelse conflict, inclusief economische drukmiddelen en geheime besprekingen op het hoogste niveau, als resultaat waarvan graaf Floris V overstapt van het Engelse naar het Franse kamp. Zo gezien doet de middeleeuwse diplomatie niet onder voor de moderne.

Naast deze beschrijving van Jacob van Maerlants wereldbeeld, ethische opvattingen en manier van werken, waarvoor het oeuvre van de dichter als bron kon dienen, wil Van Oostrom het werk van Maerlant ook plaatsen binnen het milieu waarin het is ontstaan. Hier raakt de auteur in een lastig parket, want over het leven van Maerlant is, buiten enkele schaarse biografische mededelingen in diens werken, niets bekend. Van Oostrom moet daarom zijn toevlucht nemen tot een aantal hypothesen, zoals hij zelf in zijn proloog aangeeft: hij probeert het weinige dat vaststaat te schikken in een 'zinvol, samenhangend en plausibel patroon' (p. 15). De schrijver is hierin slechts ten dele geslaagd; het patroon is weliswaar zinvol en samenhangend, maar niet steeds even plausibel.

Nog wel aannemelijk is de veronderstelling dat Maerlant, als Westvlaming, zijn degelijke scholing in Brugge heeft opgedaan, in de kapittelschool van Sint Donaas; ook de literatuur waarnaar hij later in zijn leven steeds weer teruggrijpt, wijst in die richting. Problematischer is het vervolg van Maerlants biografie. Op jonge leeftijd moet hij op Voorne terecht zijn gekomen, want kort voor 1260 was hij koster in de kerk van Maerlant bij Brielle. Dat weten we, maar Van Oostrom gaat verder. Daar, aan het hof van de belangrijke heren van Voorne, de erfelijke burggraven van Zeeland, is Jacob in contact gekomen met de minderjarige graaf Floris V, die ter plaatse verbleef met zijn voogdes, zijn tante Aleid van Henegouwen. De Vlaamse clerk is er ingeschakeld bij de opvoeding van de jonge graaf; Maerlants Voornse werken (*Alexanders geesten*, *Historie van den Grale*, *Torec*, *Historie van Troyen*, *Heimelijkheid der heimelijkheden*) zijn in de jaren 1259-1266 geschreven voor het Hollandse hof, als onderdeel van Floris' educatie. Dit is de centrale hypothese van Van Oostrom, welke in zijn betoog een 'spilfunctie' vervult, zoals hij zelf zegt in zijn epiloog (p. 454). Nu geeft deze hypothese, aantrekkelijk als zij is, enkele problemen. Zo is van de *Heimelijkheid*, het meest didactische werk, zowel datering als zelfs toeschrijving onzeker. Voorts is geen enkele van deze werken aan Floris opgedragen: één noemt Albrecht van Voorne als opdrachtgever, een ander is opgedragen aan een mysterieuze 'scone', die door Van Oostrom wordt geïdentificeerd als Aleid, maar ook dat is allerminst zeker - al was het alleen maar omdat het toch uiterst merkwaardig zou zijn dat een jonge clerk een hoog-adellijke weduwe op een dergelijke gemeenzame, om niet te zeggen intieme manier omschrijft; ook de 'lieve neve' waarmee Jacob zijn pupil in de *Heimelijkheid* aanspreekt, lijkt rijkelijk familiair wanneer daarmee inderdaad de net handelingsbekwame Floris V is bedoeld. Bovendien weten we domweg niet waar Aleid en Floris (als die inderdaad bij haar was) in die jaren verbleven; Zeeland is een mogelijke optie, en indien dat juist is, dan is Voorne weer een voor de hand liggende standplaats. Maar nogmaals, ondanks deze bedenkingen is het goed mogelijk dat Aleid en Floris inderdaad tegelijk met Jacob op Voorne verbleven, en dus zou het ook kunnen zijn dat Maerlant de leermeester was van de jonge graaf - hoewel het een ook weer niet automatisch hoeft te volgen uit het ander; een van Aleids eigen kapelaans was misschien eerder de aangewezen persoon voor de rol van leraar.

Meer kan men over deze kwestie eigenlijk niet zeggen, maar Van Oostrom gebruikt vervolgens deze toch niet al te stevige basis bij de duiding van alle werken van Maerlant. Diens hele oeuvre wordt bezien in het licht van de driehoeksrelatie

tussen Maerlant, Floris en Aleid, en niet steeds op even overtuigende wijze. Wanneer Maerlant in de jaren zeventig, wanneer hij alweer in Damme woont, voor zijn doen weinig productief is, wijt Van Oostrom dat aan de breuk tussen de graaf en zijn tante - dat conflict tussen Floris en Aleid laaide trouwens pas in 1277 op. We weten niet waarom Maerlants dichtader vanaf 1271 droogviel, maar drukke ambtelijke bezigheden vormen een minstens zo voor de hand liggende verklaring als de onenigheid tussen zijn mogelijke patroons. Evenzo legt Van Oostrom een causaal verband tussen het bijleggen van die ruzie en Floris' opdracht aan Maerlant tot het schrijven van de *Spiegel historiael*, maar Floris lijkt mans genoeg om ook zonder zijn tante zo'n opdracht te kunnen verstrekken. Dat Jacob zich bij de proloog van de vierde partie van dat werk zo somber betoont, kan, zoals Van Oostrom doet, toch moeilijk worden geweten aan het overlijden van Aleid; die stierf immers begin 1284, toen Maerlant net bezig was met de eerste partie van zijn magnum opus.

Zwaarwegender bedenkingen zijn evenwel aan te voeren tegen de neiging van Van Oostrom om, weer in het kader van de connectie Maerlant-Floris, de denkbeelden van de clerk, zoals gevonden in diens werken, te projecteren op de graaf, ook wanneer daar verder geen aanwijzingen voor zijn. Een voorbeeld vormt Maerlants aandacht voor de kruistochtgedachte, die door Van Oostrom overtuigend uit de doeken wordt gedaan. In zijn wens om de ideeën van auteur en graaf te laten sporen, zou Van Oostrom graag zien dat ook Floris popelde om het Heilige Land met het zwaard te gaan bevrijden, maar bij zijn speurtocht naar aanwijzingen daarvoor komt hij niet verder dan een - overduidelijk onjuiste - opmerking van een buitenlandse historicus en een terzijde over de inning van de kruistochttienden door Floris in 1280, welke tienden, die in 1278 door de Utrechtse elect Jan van Nassau waren geroofd, door de graaf slechts werden gebruikt als financieel drukmiddel om de elect in zijn macht te krijgen. Een ander geval: uit Maerlants werken blijkt een duidelijke compassie met de armen en zwakken, maar het gaat niet aan te stellen dat Floris een zelfde houding had jegens de maatschappelijke onderlaag; het beeld van de graaf als ‘der keerlen god’ is allang achterhaald. Een laatste voorbeeld van een conceptie van Maerlant die Floris in de schoenen wordt geschoven, is de preoccupatie met de koningskroon. Van Oostrom laat haarscherp zien dat Maerlant een uitgesproken voorliefde had voor het koningschap. In dat licht stelt de auteur alles in het werk om aan te tonen dat Floris, als zoon van rooms-koning Willem II, bezeten was van de gedachte om zelf koning te worden, dat de graaf ‘doelbewust toewerkte naar een koninklijk imago, en bij voorkeur nog iets meer: een echte kroon’ (p. 329). Daarbij weet hij slechts duidelijk te maken dat Floris uit was op vergroting van zijn macht en prestige, door zijn kinderen zo hoog mogelijk uit te huwelijken, door het laten bouwen van een representatief paleis en het laten schrijven van een officiële geschiedenis. In die ambitie verschilde de Hollandse graaf evenwel niet van de andere landsheren van zijn tijd. En toen Floris onverwacht uitzicht kreeg op de Schotse kroon, lijkt hij een flinke omkoopsom van een medekandidaat geprefereerd te hebben boven een alles-of-niets poging om zijn doel te bereiken. Dat graaf Floris heel zijn leven actief streefde naar een koningskroon is in de dertiende-eeuwse context een volstrekt onrealistische voorstelling. Er zijn daarvoor dan ook geen aanwijzingen in de bronnen, noch in het oorkondenmateriaal, noch in de Hollandse *Rijmkroniek*.

Deze kanttekeningen betreffen vooral het beeld dat Van Oostrom geeft van graaf Floris V, en laten dan ook onverlet dat dat hij over Jacob van Maerlant een boek heeft geschreven zoals er in de Nederlandse mediëvistiek weinig zijn. In een rijk gedocumenteerd en boeiend betoog, waarin hij een meesterlijke greep op de complexe stof combineert met een scherpe blik voor vermakelijke details, voert hij de lezer mee in Maerlants wereld, waarbij de denkbeelden van de dichter op indrukwekkende en overtuigende wijze bijeen worden gelezen uit diens reusachtige oeuvre. In dit zeldzaam evocatieve boek wordt Jacob van Maerlant tot leven gewekt; van een ons wezensvreemde, gesloten figuur uit een ver verleden wordt hij een ons vertrouwd persoon. Daarmee heeft Van Oostrom het hoogste doel bereikt dat een schrijver van een historische biografie zich kan stellen.

J.W.J. Burgers

De latinist

Het eerste probleem waarmee we ons bij het lezen van dit boek geconfronteerd zien, is de vraag, voor wie dit boek eigenlijk bedoeld is: voor een doorgewinterde mediaevist of (ook) voor iemand die (meer dan) gewoon geïnteresseerd is in de Middelnederlandse literatuur? Voor de meeste lezers van de eerste categorie is ongetwijfeld gesneden koek, dat de op de pagina's 53, 58 en 65 genoemde *Historia scolastica* het werk is van de beroemde middeleeuws Latijnse ‘boeken-veel-vraat’, de Parijse leraar Petrus Comestor (ca. 1100-1179). De naam van de auteur van dit populaire, in de middeleeuwen reeds vaak vertaalde en van commentaar voorziene boek verschijnt bij Frits van Oostrom pas op p. 101 (vgl. ook p. 386). In het boek van Van Oostrom wemelt het van weetjes, die voor een ‘gewone’ belangstellende lezer misschien net te veel en voor een ‘doorgewinterde’ wellicht net te weinig bieden. Zo horen we op p. 24, dat Maerlant de etymologische herleiding van de naam van de Portugese hoofdstad tot de woordvorm ‘Ulix-bona’ uit een van de twee werken, die in zijn tijd tot de geleerde basisbibliotheek behoorden, moet hebben geput: de encyclopedische *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla (15, 1, 70: *Olisipona ab Ulixe est condita et nuncupata*) en de *Collectanea rerum memorabilium* van Julius Solinus (104, 3: *ibi oppidum Olisipone Ulixi conditum*). De betreffende plaats en tekst van de twee genoemde encyclopedisten moet de nieuwsgierige lezer zelf zien te vinden (ook in ‘Aantekeningen’ p. 460-61 ontbreekt een nadere verwijzing). Hetzelfde geldt voor de historie van de naaimetaforiek ‘stoplapje’ (p. 49): volgens de auteur gaat deze beeldspraak terug op Horatius, die in zijn *Ars poetica* ironisch spreekt over hoe door slechte dichters ‘het ene na het andere purperen lapje aan hun werk wordt vastgenaaid’. Waar doet Horatius dit, vragen we ons af. De auteur verwijst in zijn ‘Aantekeningen’ (p. 462) naar een artikel van Quadlbaur uit 1980 en bedankt dr. Harmsen voor de pijlsnelle toegang tot Horatius via cd-rom. Maar de vraag blijft nog steeds: waar zegt Horatius dit? In zijn *Ars poetica* 15-16: *purpureus*, *late qui splendeat*, *unus et alter / adsuitur pannus*. (Gevonden, niet via cd-rom, maar eenvoudigweg via een Horatius-concordantie). Maerlant verwerpt (p. 160), in het orthodoxe spoor van Augustinus, dat er Antipoden zijn. Waar vinden we het orthodoxe

spoor van Augustinus in dezen, in zijn *De civitate dei* 16, 9 of/en ook elders? Verder lezen we op p. 166, dat zelfs een ontzagwekkende geleerde als Albertus Magnus een zekere achting toont voor het droomboek. Waar? Hier geven ons zelfs de aantekeningen geen antwoord. Op p. 167 horen we, dat een van de grote handboeken voor canoniek recht zelfs over het droomboek *falso in Danielis nomine intitulata* spreekt. Welk handboek bedoelt de auteur hier?

Met dit Latijnse citaatje komen we bij het volgende probleem: de omgang van de auteur met het (middeleeuws) Latijn. Op dit terrein constateren wij bij hem enige onzekerheid. Dit manifesteert zich soms in aperte fouten. Zo vertaalt de schrijver de titel van de 'bio-encyclopedie' van Thomas van Cantimpré, *De natura rerum*, met 'Over de zaken der natuur' in plaats van: Over de natuur der dingen/zaken. Het debat (in de *Metamorfosen* van Ovidius) tussen Odysseus en Ajax over Achilles' wapenrusting heet bij Van Oostrom op p. 40 correct: *iudicium armorum*; op p. 71 wordt het, wellicht door contaminatie met de genitivusvorm van *amor* (*amoris*), het misbaksel *iudicium armoris*, en dit blijft het verder tot twee maal toe ook in het register (p. 557 en 560). Op p. 23 heeft Gautier volgens de auteur het een en ander aan *De bello civile(!)*, het laat-antieke dichtwerk van Lucanus over de Romeinse burgeroorlog, ontleend; het epos van Lucanus wordt ook in de index op p. 559 (s.v. Lucanus) als *De bello civile* aangeduid. Het werk heet echter *De bello civili* of desnoods *Bellum civile*. Het werk van Albertus van Aken (genoemd op p. 355) wordt eveneens foutief weergegeven: de titel luidt immers niet *Historia Hierosolymitana expeditionis*, maar.....*Hierosolymitanae*...(vgl. ook het register p. 553). De uitdrukking *reges provinciarium* op p. 321 zullen we maar als verschrijving voor *reges provinciarum* of *provincialium* opvatten. Deze onzekerheid van de auteur wat het Latijn betreft manifesteert zich herhaaldelijk, als hij losse Latijnse - uit hun context gelichte - woorden of woordcombinaties aanhaalt. Deze dienen in principe in de nominativus te worden 'geciteerd', anders krijgen we vreemde combinaties als bijvoorbeeld een Nederlands voorzetsel gevolgd door een Latijnse accusativus, dativus of ablativus, zoals op p. 64 'tot vreugde van de *pauperibus clericis* [lees: *pauperes clerici*] die zich haar niet in een boek konden veroorloven'; p. 90 'onder getuigenis van Daniel *dicto* [lees: *dictus*] *Vreet* (bijgenaamd de veelvraat)'; p. 168 '...wordt in dit handschrift gesproken over *stabilitatem Regis*). Op een en dezelfde bladzijde (p. 169) citeert c.q. gebruikt de auteur de ene keer de Latijnse nominativus en de andere keer de Latijnse accusativus, terwijl het geciteerde Latijnse woord in de Nederlandse zin beide keren de functie van een lijdend voorwerp (in het Latijn: accusativus) heeft: 'het dromen van een ezel kondigt *labor* aan'; en even later: 'al mocht dat volgens het Latijn dan nog zo vaak *securitatem* (geborgenheid) voorspellen'. Wij vermoeden, dat ook op p. 23 een fout is ingeslopen in de transcriptie van een Latijnse glos: 'een strijdwagen waar bij Maerlant "Jupiters beelde up stoet" heet in de *Alexandreis*, veel minder expliciet, *Jovis currus*, met als glos: *id est currus in* ***quibus*** *imago Jovis erat depicta*'; het gaat hier om één enkele wagen, dus het woord *currus* is enkelvoud, dientengevolge dienen we in plaats van *quibus* het enkelvoud *quo* te lezen. Volgens Van Oostrom (p. 167) zou Maerlant de betiteling 'Sompniarys' als equivalent voor *somniarium* hebben gesmeed, zoals hij ook 'Lapidarys' (op p. 168 heeft de auteur het over de 'Lapydarys' van Maerlant)

gebruikt voor zijn verdietsing van een *lapidarium*. De vormen 'sompniarys' en 'lapidarys' zijn echter niet gesmeed naar de onzijdige vorm *lapidarium* c.q. *somniarium*, maar naar het mannelijke Latijnse woord *lapidarius* resp. *sompniarius* (sc. *liber*). Vgl. bijv. O. Weijers e.a., *Lexicon latinitatis nederlandicae medii aevi*. Leiden 1994, band V, s.v. 'lapidarius': '...liber de lapidibus pretiosis tractans: CONFL. VOC. lapidarius, lapidariis, een boec van ghesteinte, talis liber, hic -rius, -rii'.

Als het om de mogelijke (antieke) bronnen van Jacob van Maerlant gaat, is Van Oostrom soms te snel en ongenuanceerd in zijn conclusie. Het wemelt in de verbale geografie van *Alexanders geesten*, zegt hij op p. 25, van weetjes uit Ovidius: bijvoorbeeld dat het werelddeel Europa zijn naam kreeg van een prinses, die werd ontvoerd door Jupiter. Maar dit verhaal hoeft bij Maerlant helemaal niet per se op Ovidius (*Met.* 2, 836ss.) terug te gaan; het wordt ook uitgebreid verteld door bijvoorbeeld Hyginus (*Fabellae* 155 en 178). Bij de behandeling van Spanje vermeldt Maerlant, dat hier de zuilen van Hercules te vinden zijn en daarmee verwijst hij, los van Honorius, naar wat wij als de Rots van Gibraltar kennen. Deze informatie komt echter niet alleen in diverse middeleeuwse teksten voor (p. 156), maar reeds in vele antieke bronnen: Plinius 2, 167; 2, 242, Livius 21, 43, 13; 23, 5, 11, Curtius Rufus 10, 1, 8.17 (Lucanus 3, 278 9, 654, Silius Italicus 1, 199, Propertius 3, 11, 19). Het idee van de *aurea aetas* zou Maerlant aan Vergilius hebben ontleend (p. 354: zonder precieze bronvermelding); hiervoor zouden echter ook Ovidius (*Met.* 1, 89ss.) en Horatius (*Epod.* 16, 64) in aanmerking kunnen komen. In een oorkonde opent heer Dirk met de fraaie volzin *antiquum habet proverbium veros amicos in sola necessitate probari* (een oud spreekwoord [oud in 1220!] wil dat men in nood zijn ware vrienden leert kennen). Met 'oud' bedoelt Dirk ongetwijfeld 'uit de oudheid', en deze wijsheid gaat inderdaad heel ver in de oudheid terug, tot zelfs Ennius volgens Cicero, *De amic*. 17, 64: *Quamquam Ennius recte: 'Amicus certus in re incerta cernitur*. Vgl. verder Petronius 61: *in angustiis amici apparent*; Publilius Syr. *Amicum an nomen habeas*, *aperit calamitas*; Facetus 395: *Fidus in adversis cognoscitur omnis amicus*.

Tot slot hebben we nog enkele opmerkingen van enigszins fundamentelere aard. Op p. 20 schrijft Van Oostrom, dat het feit dat Maerlant blijkt te weten wie de hoofdbron van zijn *Alexanders geesten* heeft geschreven, een signaal vormt dat hij diens werk via de school had leren kennen. De Latijnse tekst vermeldt die auteursnaam immers nergens. Maerlant moet deze aan de weet gekomen zijn via de zogenaamde *accessus*, de inleiding die in veel middeleeuwse schoolhandschriften aan de *Alexandreis* voorafgaat. Hierbij baseert de auteur zich, blijkens zijn 'Aantekeningen', op de door Colker verzorgde editie (1978) van de *Alexandreis*. Het feit dat volgens het kritisch apparaat van de editie van Colker de auteursnaam niet vermeld wordt - deze mededeling is overigens niet helemaal correct; het Florilegium Bernense (Bern, Stadtbibliothek 710, uit ca. 1200) vermeldt aan het begin van het eerste boek immers het volgende: *De primo libro magistri Walteri de historia Alexandri* - bewijst de theorie van Van Oostrom geenszins: immers, Colker benut voor zijn editie van de *Alexandreis* slechts een zestal van de (ook door Van Oostrom, verder in zijn boek, gememoreerde) honderden beschikbare *Alexandreis*-handschriften. Op p. 152 constateren we een tegenspraak. De auteur schrijft aldaar: 'Te meer daar geografie geen zelfstandig vak was, kon het beslist geen kwaad indien vanuit het vak *grammatica* [d.w.z via de glossen

bij de *Alexandreis*] een brug naar dit soort wetenswaardigheden werd geslagen'. Maar op dezelfde pagina lezen we in de volgende alinea, dat Jacob van Maerlant 'een beroep gedaan heeft op een gespecialiseerd geschrift ter zake, dat hij als aanvullende bron op deze plaats in *Alexanders geesten* heeft geïnterpoleerd. Het gaat hier om de *Imago mundi* van Honorius van Autun, [...] in de hoge middeleeuwen een van de meest gezaghebbende geschriften waar het ging om feitenkennis van de aarde'. De geografie was dus toch een 'zelfstandig' vak en beschikte reeds tijdens het ontstaan van de *Alexandreis*-glossen en *Alexanders geesten* over een goed handboek? Ook elders zien wij een soortgelijke contradictie. Op p. 419 horen we, dat Maerlant doorgaans bij de lagere nummers van de intellectuele literatuurlijst aansluiting zou hebben gezocht. Dit lijkt nu in strijd met wat we op p. 425 lezen, nl. dat Comestor, toch een van de belangrijke bronnen van Maerlant, zijn *Historia scolastica* voor ('universitaire') studenten theologie heeft geschreven; en p. 431: 'Zeker als wij **de intellectuele stijl van zijn bronteksten** in aanmerking nemen, is zijn [= Maerlants] idioom zeer huiselijk'. Verder vreesde men in de middeleeuwen, lezen we op p. 270, dat Ovidius' amoureuze poëzie de jonge geestelijken op verkeerde gedachten kon brengen en dat mede hierom de middeleeuwse magisters alle zeilen bij zouden hebben gezet om deze teksten via allegorie en moralisatie te neutraliseren en de lichamelijkheid ervan naar geestelijke sferen om te buigen. Dat het met deze 'angst' van de middeleeuwse magistri aardig meeviel, heb ik een aantal jaren geleden in een artikeltje proberen aan te tonen en te illustreren ('Ovidius in de Middeleeuwen: van "lascivus" tot "moralizatus"', in: *Hermeneus* 61 (1989), p. 107-113); het omgekeerde is veeleer waar. Met uitzondering van de *Ovidius moralisatus* van Petrus Berchorius geven in feite zo goed als alle middeleeuwse Ovidius-commentaren en marginale en interlineaire Ovidiusexplicaties van middeleeuwse schoolmeesters in handschriften, die bij het onderwijs zijn gebruikt, uitsluitend letterlijke of euhemeristische c.q. natuurkundig-physische verklaringen van de Ovidiaanse teksten. Ook ik ben geen uitgesproken fan van Petrus Damianus, maar om hem een 'intellectuele scharrelkip en verhalenverteller' (p. 419) te noemen, gaat me toch een beetje te ver. Dit geldt misschien wel voor zijn levensbeschrijvingen van heiligen (Romualdus, Odilo van Cluny enz.), maar doet geen recht aan de andere werken van deze Petrus Damiani, zoals zijn *Disceptatio synodalis, Liber gratissimus* of zijn theologische tractaten *De fide catholica*, *De divina omnnipotentia*, *De perfectione monachorum*, *De vera felicitate ac sapientia*.

Tot slot hecht ik eraan te benadrukken, dat deze kritische noten (die ik vanuit mijn eigen discipline, het middeleeuws Latijn, heb geplaatst) niets afdoen aan mijn algemene indruk, dat Frits van Oostrom ons hiermee een bijzonder erudiet, uiterst boeiend geschreven magistraal boek geschonken heeft en aan Jacob van Maerlant een *monumentum aere perennius* (Hor. *Carm*. 3, 30, 1).

A.P. Orbán

De romanist

De Oudfranse literatuur kent geen Maerlant. Tegen het einde van *Maerlants wereld* (p. 436-439), in een zeldzame poging Maerlant in een Europese volkstalige literaire

context te plaatsen, herhaalt Van Oostrom de oude vergelijking tussen Maerlant en Rutebeuf en stelt hij voor de parallellen tussen de twee auteurs opnieuw te bestuderen. Zo'n studie zou ongetwijfeld interessante resultaten opleveren, maar het zoeken naar één precies Frans equivalent van Maerlant is, zoals Van Oostrom zelf goed weet, tevergeefs. Juist omdat het oeuvre van Maerlant zo alomvattend is, kan men beter proberen een soort 'composiete' Maerlant samen te stellen uit het Oudfranse letterkundige pantheon: zeker Rutebeuf, maar waarom ook niet Girart d'Amiens, Robert de Blois, Alart de Cambrai, Jean de Meun, Guiart des Moulins (auteur van een *Bible Historiale*!), Philippe de Remi, Adenet le Roi, om slechts een paar auteurs uit de tweede helft van de dertiende eeuw met een relatief omvangrijk oeuvre te noemen? En de vergelijking tussen Maerlant en zijn zuidelijke tijdgenoten alleen zou een wat onvolledig beeld geven, want net zo leerzaam kunnen de overeenkomsten (en verschillen) met vroegere en latere auteurs zijn. Ik denk hier bijvoorbeeld aan Wace (die een kroniek alsmede een aantal heiligenlevens schreef), Chrétien de Troyes (vooral wat zijn nalatenschap betreft) en Froissart (in verband met een zeer omvangrijk oeuvre), enz. Andere Franse teksten die aangehaald zouden kunnen worden ter verheldering van de werken van Maerlant zijn bijvoorbeeld de enorm populaire en invloedrijke *Roman d'Alexandre* in verband met *Alexanders Geesten*; de Franse bron van Maerlants *Historie van den Grale*; Benoît de Sainte-Maure's *Roman de Troie*, de hoofdbron van de *Historie van Troyen*. Elk groot werk van Maerlant verdient het uiteraard in zijn Europese context *in extenso* bestudeerd te worden, maar dit zou een ander boek zijn geweest, het boek dat ik, als romanist, gezien zou willen hebben. *Pourtant*, een aanzienlijk gedeelte van de literaire cultuur (oftewel *bagage*) van Maerlant wordt niet echt aan de orde gesteld, behalve dan af en toe in een paar korte opmerkingen (bijvoorbeeld, p. 51-52). De hele kwestie van de tweetaligheid in Vlaanderen in de dertiende eeuw is van cruciaal belang voor ons begrip van de Noordfranse-Vlaamse cultuur uit die tijd, maar blijft bij mijn weten nog steeds heel duister.

Een aantal zaken die Van Oostrom behandelt, zijn al een tijd gangbaar als benaderingen in de romanistiek: teksten lezen in het licht van het recht, toepassing van de Latijnse retorica's op de volkstalige literatuur, om er maar twee te noemen. Wat de retoriek betreft, ligt het voor de hand dat Maerlant een intieme kennis heeft gehad van werken zoals de *Poetria Nova* van Galfridus de Vino Salvo of de *Parisiana Poetria* van Johannes de Garlandia, en dat weet Van Oostrom heel goed. Ik kan mij voorstellen dat de gemiddelde lezer (?) van *Maerlants wereld* iets meer aan details zou willen hebben over wat er in de Latijnse retorica's staat en hoe de inhoud ervan de schrijfwijze van Maerlant heeft kunnen bepalen. En als romanist meen ik dat het uitstekende werk van Douglas Kelly geschikt zou zijn voor een grondige analyse van Maerlants *inventio*. Van Oostrom weet veel over de bewerkingstechnieken van Middelnederlandse dichters, en ik ben enigszins teleurgesteld dat in *Maerlants wereld* niet echt wordt ingegaan op de invloed van de retorica's op die bewerkingstechnieken. Maar Van Oostrom is meer geïnteresseerd in Maerlants oeuvre als weerspiegeling van zijn intellectuele formatie en het cultuur-historisch milieu waarin hij zich bewoog. Maerlants wereld, dus. De lezer krijgt een uitstekend beeld van deze wereld en van Maerlants houding ten opzichte van de toen heersende ideologie alsmede specifieke gebeurtenissen en situaties in zijn directe omgeving. Eveneens

indrukwekkend is de manier waarop Van Oostrom laat zien hoe de verschillende werken van Maerlant hebben kunnen functioneren bij hun opdrachtgevers en hun primaire publiek. In de romanistiek valt hier nog heel veel over te zeggen. Het meest boeiend (en trouwens ook *state-of-the-art*) vond ik de bladzijden in het zesde boek ('Het Onthaal') over de handschriftelijke overlevering van Maerlants oeuvre en de receptie van Maerlant onder wetenschappers in de negentiende eeuw alsmede onder latere Middelnederlandse dichters (hier is een duidelijke parallel met het zogenoemde Chrétien-complex in de laat twaalfde-vroeg dertiende eeuw). Het is zeer waarschijnlijk dat de ateliers die sommige Maerlant-handschriften produceerden ook producenten waren van Oudfranse codices; bij nader onderzoek naar bijvoorbeeld de functie van de miniaturen dient hiermee rekening te worden gehouden.

Dit boek zou (afgezien van zijn onderwerp) niet uit de huidige romanistiek kunnen komen. Grote dichters zijn er genoeg in de Franse middeleeuwen, zelfs een aantal waarover wij redelijk goed geïnformeerd zijn; desalniettemin is het bijna ondenkbaar dat zo'n 'biografie' van Jean de Meun of Froissart of Villon geschreven zou kunnen worden door romanisten. In dit opzicht is het werk van Van Oostrom eerder dat van een historicus dan van een filoloog, en eventueel te beschouwen als geschreven in de trant van het zogenoemde New Historicism. Daarbij moet dan meteen worden gezegd dat deze opmerking zelf boekdelen spreekt over de verschillen tussen de romanistiek en de neerlandistiek. In de anglistiek is er wel een traditie van Chaucerbiografieën die niet zonder overeenkomsten is met de werkwijze en het uiteindelijke resultaat van Van Oostrom. Net zoals Chaucer en Lydgate (naar men zegt), 'moeten [Maerlant en Utenbroeke] elkaar persoonlijk hebben gekend' (p. 364). Daar valt trouwens een mooi boek over te schrijven: Maerlant en Chaucer!

Maerlants wereld is speculatief, zoals Van Oostrom zelf toegeeft, gezien het vrij geringe aantal onbetwistbaar bekende feiten uit het leven van Maerlant, en het is misschien boers om daar op te wijzen. Toch: '...er is alle kans dat...'; '...het valt niet uit te sluiten dat...'. Dit soort constructies ligt bijna onmerkbaar ten grondslag aan het biografisch discours van *Maerlants wereld*, waardoor een illusie van zekerheid de speculaties maskeert. Daartegenover staat Van Oostroms grondige reconstructie van de intellectuele en culturele wereld van de Lage Landen in de tweede helft van de dertiende eeuw. Als een poging Maerlant in die wereld te plaatsen is dit boek volledig geslaagd, al waren de resultaten enigszins voorspelbaar. Uiteindelijk is dit een groot boek in alle betekenissen van het woord. Juist omdat Van Oostrom, net zoals Maerlant, een meester is in het creatief weglaten, had het veel groter kunnen zijn. In dit opzicht is *Maerlants wereld* op het oeuvre van Maerlant zelf gaan lijken: indrukwekkend van omvang, knap gericht op zijn geïntendeerd publiek, vol zelfvertrouwen en kennis, maar niet te wetenschappelijk.

Keith Busby

Kwesties van betekenis: thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw / E. de Jongh. - Leiden: Primavera Pers, 1995. - 284 p.: ill.; 25 cm
ISBN 90-74310-14-1 Prijs: ƒ 69,90

Het is een goede gedachte geweest van E. de Jongh, emeritus hoogleraar iconologie en kunsttheorie aan de Universiteit Utrecht, om een tiental van zijn her en der gepubliceerde studies in deze fraai geïllustreerde bundel te verenigen. *Kwesties van betekenis* bevat naast negen 'oude', maar geenszins gedateerde stukken, een nog ongepubliceerd opstel 'Bergen in de lage landen' (p. 167-192), terwijl ook de reeds bekende artikelen op onderdelen zijn bijgewerkt.

Het tableau opent met een programmatische en licht polemische inleiding onder de titel 'Opinies en bezwaren' (p. 9-20), waarin De Jongh zijn werk als iconoloog nader toelicht en waar nodig verdedigt. Uitgangspunt is dat veel van die zeventiende-eeuwse schilderijen meer te vertellen hebben dan wat hun voorstellingen louter visueel aanbieden. Bepaalde voorwerpen of motieven bezitten vaak een dubbele functie: 'ze fungeren als in concreto waarneembare dingen, terwijl ze tegelijk uitdrukking geven aan een idee, een moraal, een intentie, geestigheid of toestand' (p. 16). Als geheel geeft het boek een excellent beeld van de mogelijkheden en beperkingen van deze kunsthistorische beschouwingswijze, die ook voor de literatuuronderzoeker (meer speciaal voor de neerlandicus die zich met de letterkunde uit de renaissance bezighoudt) inspirerend mag heten.

Hoewel de relatie tussen de 'zusterkunsten' literatuur en schilderkunst van oudsher als hecht gold, hebben literatuur- en kunstwetenschap lange tijd op gepaste afstand van elkaar geopereerd. De gedachte van een wederzijdse beïnvloeding was kort na de Tweede Wereldoorlog zelfs enigszins naar de achtergrond verdrongen. Pas door de herontdekking van de emblematiek in de jaren vijftig door mensen als Mario Praz en de antiquaar H.L. Gumbert van de Utrechtse firma J.L. Beijers kreeg die relatie weer een nieuwe impuls. Sindsdien heeft de analyse en interpretatie van de talrijke zestiende- en zeventiende-eeuwse emblematabundels op internationaal vlak een hoge vlucht genomen, hetgeen in 1986 zelfs leidde tot de oprichting van een apart tijdschrift: *Emblematica*.

Juist in de emblemakunst vormen woord en beeld een min of meer hechte eenheid. Het is een vorm van beelddenken die het bezield verband zichtbaar maakt tussen de stoffelijke en de bovenzinnelijke realiteit. Hoe de tijdgenoot dat precies beleefd heeft valt moeilijk na te gaan. Duidelijk is wel dat het zinnebeeldig element niet alleen in de letterkunde van de renaissance maar ook in de schilderkunst van die periode een grote, zij het niet altijd onderkende rol heeft gespeeld. Voor de literatuurhistoricus vormde het zoeken naar niet-realistische betekenissen eigenlijk zelden een betwist punt. Maar gold het motto uit Roemer Visschers *Sinnepoppen* 'daer is niet ledighs of ydels in de dinghen' evenzeer voor de schilderkunst? Liet een zeventiende-eeuws schilderij alleen zien wat er met de ogen te zien was of bevatte het dikwijls een verborgen boodschap?

Daarover is de afgelopen vijftien jaar onder kunsthistorici heftig gediscussieerd

en in dat debat speelde De Jongh een hoofdrol: eerst als degene die anderen met nieuwe ogen leerde zien, wat later - toen zijn interpretatiemodel veel invloed had verworven - als iemand die de dingen verkeerd zag. Grof gezegd kwam er onder kunsthistorici op dit punt een zekere polarisatie tussen iconologen en realisten, met E. de Jongh en S. Alpers als de twee voornaamste antagonisten. Ik zou deze hele zaak hier niet oprakelen, als De Jongh zelf niet in zijn inleiding breed op de kwestie was ingegaan, waarbij hij zijn oude stellingname andermaal met verve, en zeer genuanceerd verdedigt. Het pikante is wel dat dit gebeurt juist nu men, althans binnen de neerlandistiek, dankzij het werk van M.A. Schenkeveld-van der Dussen meer oog heeft gekregen voor bepaalde anti-idealistische opvattingen (Six van Chandelier!) in de zeventiende-eeuwse literatuur.

Een ander punt waarover de meningen verdeeld zijn is het al dan niet moraliserende karakter van de Hollandse kunst uit de zeventiende eeuw. De vraag luidt: zo er al sprake is van een verborgen boodschap, heeft die dan (altijd) een moraliserende betekenis? In de literatuur treft men dat volop aan, getuige het werk van bijvoorbeeld Jacob Cats. De Jongh is in de loop der jaren tot het inzicht gekomen dat er in de beeldende kunst soms ook sprake is van een pseudo-moraal, soms zelfs van geen enkele moralisatie.

Niet voor niets behoren De Jonghs twee meest bekende essays *Erotica in vogelperspectief* (1968/1969) en *Tot lering en vermaak* (1976) - de inleiding in de catalogus van de tentoonstelling van 17e eeuwse genre-stukken in het Rijksmuseum - tot de beste stukken in de bundel. Niet alleen de kunsthistoricus maar ook de neerlandicus kan hier zijn hart ophalen aan citaten en verwijzingen naar bekende schrijvers als Hooft, Huygens, Cats, Bredero, Heinsius en Jan Jansz. Starter of naar meer obscure lieden als Gysbert Tyssens of Isaac Burghoorn. Al deze schrijvers/dichters worden opgevoerd ter ondersteuning van de bewijsvoering. Daarnaast put de Jongh voor zijn vergelijkingen vooral uit het beeldmateriaal van andere zestiendeen zeventiende eeuwse schilders.

Zeer boeiend is de studie over de *Vermommingen van Vrouw Wereld* (p. 59-82), waarop ik wat nader in wil gaan. Alles wat de wereld aan verdorvenheid en schijn kan voortbrengen, wordt in de persoon van een rijk geklede vrouw tot uitdrukking gebracht. In de zeventiende-eeuwse prentkunst valt zij in haar ondubbelzinnige allegorische gedaante gemakkelijk te herkennen aan de globe op haar hoofd. Zo geeft Adriaen van de Venne haar weer in Jacob Cats' *Ouderdom en Buytenleven* uit 1656. Globes kunnen overigens behalve op het hoofd van de dame ook als zelfstandig attribuut fungeren. Een van de andere attributen van Vrouw Wereld is vaak een masker, dat van haar gezicht getrokken wordt op de titelprent van Adriaen Poirters' meermalen herdrukte boek: *Het masker van de Wereldt afgetrocken* (eerste druk 1646).

In de schilderkunst van die tijd vindt er een transformatie van Vrouw Wereld plaats en verschijnt zij doorgaans meer verhuld en gecamoufleerd doordat ze gewone burgerkleren draagt; wel heeft zij dan vanitaire attributen naast zich. Behalve een bellenblazend kind of een spiegel zijn het vooral de wereld- en landkaarten die hier voor de interpretatie van belang zijn. Aan de hand van een groot aantal voorbeelden

laat De Jongh zien hoe het beeld van de allegorische Vrouw Wereld overgaat en oplost in voorstellingen van wereldse vrouwen, zittend aan een kaptafel of spelend met hun hondje. Hun betekenis valt dan veel moeilijker te achterhalen. Maar, zo besluit hij zijn artikel, 'Volgens de criteria van Vrouw Wereld zelf moet een totale vermomming, dat wil zeggen: de meest verradelijke, als een daad van grote perfectie worden opgevat' (p. 82).

Bij de selectie van de opstellen voor deze bundel heeft De Jongh vooral gelet op een zekere verscheidenheid in onderwerp, zodat alle genres van allegorie tot stilleven en van mythologie tot portret aan bod komen. Zo vindt men hier onder meer artikelen die ingaan op de symboolwaarde van de Amor, zuil en zonnebloem op een zelfportret van Ferdinand Bol, op de betekenis van de bezem of van de bol met kubus als architectonisch motief. Andere richten zich op de interpretatie van bergen in landschappen of van stillevens, waarmee de zogenaamde vanitas, het bloemstilleven en de banketjes bedoeld worden. Bij die twee laatst genoemde opstellen merkt men al duidelijk dat er ook grenzen zijn aan de mogelijkheden van de iconologie, zoals De Jongh zelf ook aangeeft: 'Niet elk zeventiende-eeuws stilleven echter biedt gelegenheid tot het doen van zinvolle uitspraken over de implicaties van zijn iconografie'. En hij vervolgt: 'Een voorwaarde hiertoe is dat er "toonzettende" elementen aanwezig zijn, elementen die bij voorkeur onderlinge samenhang vertonen en elkaar in betekenis versterken' (p. 132). Maar of die toonzettende motieven altijd ondubbelzinnig te herkennen zijn is nog maar de vraag. Veel meer dan een globale uitleg van bloemstukken valt ook door de Jongh vaak niet te geven.

Als geheel zou het boek *Kwesties van betekenis* nog bruikbaarder zijn geweest wanneer achterin een lijst van alle publicaties van De Jongh was opgenomen.

Tenslotte, het belang voor de neerlandistiek van deze uiterst leesbare bundel met kunsthistorische studies lijkt me tweeërlei: een meer algemeen en een meer specifiek belang. Allereerst mag men in een tijd waarin interdisciplinair onderzoek aan de orde van de dag is ook van de literatuurhistoricus verlangen dat hij over de grenzen van zijn eigen vakgebied heenziet. Zeker bij een genre als de emblematiek is een dergelijke grensoverschrijding momenteel simpelweg geboden. Kennisneming van de kunsthistorische benadering terzake plaatst het literair-historisch onderzoek vanzelf in een breder perspectief. Het meer specifieke belang ligt in de methodische waarschuwing die De Jongh ongemerkt ook de literatuuronderzoeker voorhoudt. Ook in literaire teksten immers treden voortdurend beelden en motieven op met symbolische betekenis. De Jongh laat zien hoe voorzichtig men hiermee als interpretator moet omgaan. Het is nooit een kwestie van mechanisch invullen in de trant van 'hond = trouw' enzovoort. Elke tekst stelt weer zijn eigen problemen en men moet dikwijls tevreden zijn met een cumulatie van indicaties, in zijn woorden: circumstantial evidence. Die waarschuwing, gericht tot de al te schoolse navolgers van zijn iconologische benadering, geldt evengoed voor de literatuurhistoricus.

Leontine Buijnsters-Smets

J.H. Leopold als klassiek filoloog / Johanna Jacoba Maria Meijers. - 's-Gravenhage: De Swart, 1995. - 358 p.; 24 cm - Proefschrift Rijksuniversiteit te Leiden.
- Te bestellen bij dr. J.J.M. Van de Roer-Meijers, Badhuisweg 129C, 2597 JM Den Haag.
Prijs: ƒ 50, -

In bovengenoemde dissertatie inventariseert en analyseert Dr. Meijers het wetenschappelijk oeuvre van de classicus Leopold, bestaande uit boeken, artikelen en recensies. Dit bestand wordt integraal behandeld, selectief komt daarnaast *exempli gratia* een tweetal vertalingen in dichtvorm van Griekse poëzie aan de orde. Meijers kondigt aan dat zij aan het geheel van Leopolds vertalingen uit het Grieks en Latijn een afzonderlijke publicatie zal wijden. De vraagstelling die tot haar onderzoek heeft geleid is die van de relatie tussen de dichter en de classicus. In haar visie kunnen de resultaten van haar studie de specifieke werkwijze van Leopold als dichter verhelderen en daarmee de receptiegeschiedenis van de klassieken nader invullen.

In verband met haar vraagstelling beschrijft Dr. Meijers eerst de *status quaestionis*: wat is er door classici en neerlandici al te berde gebracht over dit onderwerp? Haar conclusie is dat in de ruim 65 jaar - de eerste publicatie erover dateert uit 1925, de laatste die zij bespreekt uit 1991 - het bronnenonderzoek met betrekking tot Leopolds poëzie een dominante rol is gaan spelen en dat het klassieke aandeel aan die bronnen groot is.

Het materiaal waarmee zij werkt, staat afgedrukt op p. 18-21; Meijers bespreekt het in hoofdstuk I-III, waarvan de paragrafen alle zeer overzichtelijk verdeeld zijn in vijven: inleiding, inhoud, documentering, receptie, slot. Bij het punt documentering wordt voortdurend geput uit de Leopold-collectie van de boeken op het terrein van de klassieke oudheid die zich in de Rotterdamse Gemeentebibliotheek bevindt en de sporen draagt van intensief gebruik door de oorspronkelijke eigenaar. De hoofdmoot van het wetenschappelijk werk van Leopold is geschreven in de periode 1902-1916. Dan gaat zijn aandacht bij uitstek uit naar de filosofie en de godsdienstgeschiedenis: Spinoza, Marcus Aurelius, Epicurus, de tweede sofistiek en de godsdienst van het hellenisme. In hoofdstuk I behandelt Meijers het werk uit de periode 1892-1900 en in III dat van de derde periode, 1910-1922. Periode 2 en 3 overlappen elkaar ten dele, doordat Meijers tot de derde periode ook een paar artikelen rekent die vóór 1916 geschreven zijn en zich niet bewegen op het gebied van de filosofie of de godsdienstgeschiedenis.

Door de wetenschappelijke publicaties van Leopold loopt een rode draad: zijn filologische aandacht voor de tekstconstitutie. Het feit dat bij het vaststellen van de juiste tekst altijd rekening dient te worden gehouden met wat eerdere filologen ten behoeve daarvan gedaan hebben, heeft er volgens Meijers bij Leopold toe geleid dat hij gemakkelijk zonder bronvermelding andermans vertalingen gebruikt in zijn eigen Latijnse vertalingen die hij geeft ter adstructie van zijn filologische bevindingen. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in de twee vertalingen die Meijers bespreekt, die van twee carmina van Bacchylides en die van Sophocles' *Ichneutae*.

In beide vertalingen staan woorden en woordgroepen en in de tweede zelfs enkele passages die ontleend zijn aan andermans vertalingen. Twee ontbrekende stukken uit de papyrus waarop het gedeelte van *Ichneutae* is teruggevonden, heeft Leopold vertaald uit de aanvulling die de Duitse vertaler Robert van deze lacuneuze passages bedacht had. Meijers ziet hier een verband met Leopolds tekstkritische werkzaamheden: de filoloog die tekstkritiek bedrijft, werkt sterk eclectisch. Nu veronderstelt Meijers op goede gronden dat Leopold deze vertalingen gemaakt heeft voor de cursus over de Griekse tragedie die hij aan de Rotterdamse Volksuniversiteit gaf. Zou het mogelijk zijn dat hij ter wille van zijn publiek aldaar de aanvullingen van Robert heeft vertaald? Leopold zelf heeft deze vertalingen nooit uitgegeven. Ook in verband met deze invoegingen zal het interessant zijn te zijner tijd te weten hoe Leopolds overige vertalingen in elkaar zitten.

Meijers' antwoord op de door haar aan het begin gestelde vraag is tweeërlei: Leopolds werkwijze als classicus vindt een pendant in die van de dichter als ‘koele constructeur’ van teksten (een karakteristiek van Sötemann, vrij naar Valéry), maar aperte verbindingslijnen tussen de bestudeerde vakliteratuur en de in de poëzie voorkomende klassieke motieven, ziet zij niet. ‘Veeleer’, aldus Dr. Meijers, ‘vloeit een gestage onderstroom van inhouden, begrippen en vormen die zijn oorsprong heeft in de vakliteratuur na een lange slingerroute uit in een delta waar de dichter naar believen en met groot innerlijk genoegen uit schept.’ (p. 253)

Het is voor mij de vraag of deze uitvoerige en precieze inventarisatie en analyse van Leopolds wetenschappelijk oeuvre inderdaad zijn werkwijze als dichter zal verhelderen. De wezenlijke trekken van die werkwijze wat het gebruik van de bronnen betreft - men kan ook formuleren: de wijze waarop en de gradaties waarin intertekstualiteit zich bij deze dichter manifesteert - zijn al wel duidelijk dankzij het werk van eminente Leopoldkenners. Eerder valt te verwachten dat er méér voorbeelden van die werkwijze gevonden zullen worden met behulp van het onderzochte materiaal. Dat dit alles nu bij elkaar staat, kan ook voor de neerlandistiek profijtelijk zijn.

Margaretha H. Schenkeveld

Signalementen

De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands: een taalgeografische studie / Ann Marynissen. - Leuven: Peeters, 1996. - 487 p.: ill.; 24 cm. - (Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde; 2)
- Herz. versie proefschrift K.U. Leuven, 1993.
ISBN 90-6831-791-1 Prijs niet opgegeven

Het tekstenmateriaal uit het ambtelijke deel van het Corpus Gysseling is al diverse malen bron geweest voor een studie op het gebied van de historische dialectologie van het Nederlands. Dit nieuwe boek, een bijgewerkt proefschrift uit 1993, handelt over de flexie van de substantieven. Het computerbestand dat eens aan de uitgave van het Corpus ten grondslag lag, is in de jaren daarna met enkele bronnen gecompleteerd en op het INL te Leiden bewerkt tot een database voor taalkundige en lexicografische toepassingen. Op basis van die database is deze structuralistische, descriptieve en taalgeografische studie tot stand gekomen.

Vanuit een diachroon perspectief wordt er door Marynissen tegen het substantiefinateriaal en het daarin verpakte 13de-eeuwse flexiesysteem aangekeken. Dit flexiesysteem, een tussenfase in de continuïteit van de flexiegeschiedenis van het Nederlands, is bezig te evolueren als een klankwettige voortzetting van het oudere systeem in taalvoorouders als het Westger-maans. De indeling in flexieklassen uit de historische grammatica's voor het Westgermaans wordt als uitgangspunt genomen, waarna M., in de tijd vooruit redenerend volgens de klankwetten, komt tot een abstract ‘ideaal referentiesysteem’ voor de 13de eeuw. De resultaten van het corpusonderzoek worden gepresenteerd tegen de achtergrond van dit ideale systeem. Als een extraatje worden hedendaagse Nederlandse familienamen als vergelijkingsmateriaal opgevoerd.

Na een beschrijving van de status quaestionis en methode worden de resultaten volgens de genoemde flexieklassen opgesomd met daarbij de afwijkingen ten aanzien van het referentiesysteem. Aan het eind volgen een concluderende synthese, een reeks bijlages als illustraties van methode en materiaal, en een index op substantieflexeem. De belangrijkste conclusies staan in de synthese: het ideale referentiesysteem wordt nauwelijks weerspiegeld in de gevonden flexiedata, het casusonderscheid vervalt, het numerusonderscheid houdt stand en genuswijzigingen treden op. Fonologische, semantische en syntaktische verklaringen worden hierbij aangevoerd. Een schema met toelichting geeft vervolgens het synchrone beeld, waarbij M. de dialectale verschillen tussen vijf grote dialectgroepen weergeeft. De algemene constatering is dat de grote scheidslijn over het taalgebied loopt van noord naar zuid: het Vlaams (en Hollands) botst tegen het Brabants (en de andere meer noordoostelijke dialecten).

Ook al wordt dit type onderzoek over het algemeen en ook nu weer begonnen met vertrouwen in de onvermoeibare techniek van de computer, zolang die computer niet zelf automatisch of semi-automatisch de beslissingen neemt, blijft de hoeveelheid klassiek handwerk groot. De basisverrijking die het materiaal bij het begin droeg: plaats- en tijdcodes, woordcategoriecodes, uitgangscodes en lemmata, is de eerste noodzakelijke ontsluiting. Daarna begint het echte werk pas. De belangrijkste categorisatie, de functionele, moest zonder computerondersteuning door de onderzoekster worden aangebracht. Hierbij heeft M. ruim 200.000(!) vindplaatsen van substantieven geëvalueerd en een geselecteerd deel voorzien van casus,

numerus en interne geleding. Met bevraagbare tabelstructuren kon daarna met computerhulp de hele verzameling kwantitatief geanalyseerd worden. Met een informaticus aan huis wordt in elk geval zo'n laatste traject gelukkig wat makkelijker gelopen.

Op welke kennis baseert de onderzoeker zijn keuzes bij het verrijken van een historisch taalcorpus? Ook in deze studie wordt weer duidelijk dat het circulariteitsprobleem altijd aanwezig is. M. onderkent dit en beredeneert dus de keuzes die ze doet, bijvoorbeeld bij casus, numeri en afkortingsvormen. Toch blijft na lezing van het hele boek de algemene indruk over

dat M. wat te weinig afstand neemt van bestaande kennis over het Middelnederlands. Jammer ook dat bij de verantwoording van de casustoekenning nergens de basis voor die toekenning wordt omschreven, namelijk de functies en de keuzes daaromtrent. En waarom zouden naamvalsnamen in het begin van de analyse nodig zijn? Bovendien, de stap van functie naar naamvalsnaam is ook geen eenvoudige, denk maar aan losse bepalingen of prepositionele groepen.

In elk geval ligt er een leesbaar boek waarmee verder gewerkt kan worden. Het vele, harde werk dat er voor nodig was, verdient alle lof.

Hanny Demeersseman

Van sint Jans onthoofdinghe: zestiende-eeuws Amsterdams rederijkersstuk van Jan Thönisz / bew. en hertaald door Paul Laport, Frédérique de Muij en Marijke Spies. - Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus, 1996. - 111 p.: ill.; 24 cm. - (Uitgaven / Stichting Neerlandistiek VU; 20)
ISBN 90-72365-46-1 Prijs: ƒ 27,50

Na een werkcollege over de Amsterdamse rederijkersbeweging en het spel *Van sint Jans onthoofdinghe* van de hand van rederijker Jan Thönisz waren de twee studenten Paul Laport en Frédérique de Muij klaarblijkelijk zo enthousiast dat ze het bijeengebrachte materiaal wilden bundelen en het spel in een moderne editie beschikbaar wilden stellen. De vorm die daarvoor werd gekozen, is een uitgave van de zestiende-eeuwse tekst met parallel-vertaling, voorafgegaan door een inleiding.

In de inleiding komen kort vier aspecten aan bod. Eerst wordt wat over Amsterdam in de zestiende eeuw verteld (bevolking, bestuur, religie). Vervolgens is een algemeen stuk over rederijkers opgenomen (een heel aardige introductie voor hen die met deze materie nog niet eerder kennismaakten), gevolgd door een beschouwing over de Amsterdamse rederijkerij, die zich toespitst op de rederijkerskamer d'Eglentier waar Jan Thönisz lid van was. Juist omdat de inleiding van dit boek geschreven lijkt te zijn voor ‘nieuwkomers’ in het vak, is het jammer dat er geen literatuurverwijzingen in de tekst zijn opgenomen, maar enkel in een bibliografie - weliswaar uitgesplitst naar onderwerp - zodat de precieze herkomst van de informatie lastig te traceren is.

Het slot van de inleiding is de opmaat voor de uitgave van de tekst. Er is aandacht voor de inhoud (een samenvatting van het spel), de bijbelse achtergrond inclusief de conclusie dat Thönisz de Liesvelt-uitgave van 1538 heeft gebruikt, de personages in het stuk en enkele vormaspecten. De tekstuitgave geeft op de linkerbladzijden een diplomatisch afschrift van *Van sint Jans onthoofdinghe*. Mogelijk is deze uitgave licht kritisch te noemen: in de verantwoording van de editie worden niet alle onderdelen besproken. Op de rechterbladzijden is een moderne Nederlandse vertaling opgenomen. Met deze editie is het spel van Thönisz toegankelijk voor de deskundigen maar zeker ook voor een groter publiek. Hopelijk zullen de mogelijkheden voor bestudering die hiermee geboden zijn, verder benut worden - al was het alleen maar om de combinatie van scherts en ernst in de tekst.

Mariken Goris

Maria op de markt: middeleeuws toneel in Brussel / vert. [uit het Middelnederlands]: Willem Kuiper en Rob Resoort. - Amsterdam: Querido, 1995. - 139 p.; 19 cm. - (Griffioen)
ISBN 90-214-0585-7 Prijs: ƒ 12,50

Dit deel uit de gestaag groeiende Griffioen-reeks biedt vertalingen van *Die eerste bliscap van Maria* en *Die sevenste bliscap van Onser Vrouwen*, gevolgd door de gebruikelijke 'uitleiding'. Met vijf verloren gegane stukken vormden ze een reeks van zeven mysteriespelen over de vreugden van Maria. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw hebben generaties Brusselaars jaarlijks een van deze spelen zien opvoeren. Vooral de *Eerste bliscap* is een inhoudelijk rijk en

informatief stuk. De boodschap van de engel aan Maria, formeel het onderwerp, beslaat maar een handjevol verzen aan het eind. Het stuk behandelt hoogte- en dieptepunten uit de hele heilsgeschiedenis, te beginnen met de zondeval, die tenslotte tot de menswording van Christus hebben geleid. De *Zevenste bliscap* dramatiseert Maria's hemelvaart.

In hun nawoord gaan de vertalers stilzwijgend en realistisch uit van een lezerspubliek zonder enige voorkennis van de bijbelse geschiedenis of de godsdienstige traditie. Ze leveren wezenlijke informatie en doen dat in een bewonderenswaardig beknopte en leesbare vorm. Ik ben ervan overtuigd dat ze vele docenten, studenten en leerlingen hiermee een grote dienst bewijzen. Alleen al om dit nawoord verdient dit boekje ieders bijval en een ruime verspreiding.

De vertalers hebben de berijmde spelen in proza vertaald, en daarbij alleen de rondelen en liederen typografisch gemarkeerd. Ze hebben gestreefd naar een tekstgetrouwe weergave. Maar is Gherechticheit wel hetzelfde als Rechtvaardigheid? Ik zou verder ‘oetmoedicheit’ zeker niet met ‘nederigheid’ weergeven. Joachims onvruchtbaarheid is volgens de priester niet ‘een slecht voorteken’ (p. 44), maar ‘een teken (bewijs) van slechtheid’. De toneelaanwijzing die is vertaald als ‘lawaai: het klagen en kermen van de voorvaders in de hel’ (p. 26) betekent m.i.: ‘Lawaai (ter afronding van de duivelscène). Hierna volgt het klagen..’. Er zijn wel meer vergelijkbare gevallen, maar over de hele linie is de vertaling betrouwbaar en leesbaar, zij het soms naar mijn smaak wat al te informeel. Een voorbeeld: God weet niet of hij aan Rechtvaardigheid, dan wel aan Barmhartigheid gehoor moet geven. ‘Hoe salict maken, en stoerder eene? Want alle beide moeticker plegen.’ (1212-13) De onloochenbare doch subtiele humor van het beeld wordt in de vertaling overbelicht ten koste van de zin: ‘Hoe pak Ik dit aan zonder een van beiden op stang te jagen? Want Ik moet beider zin doen!’ (p. 38)

Kuiper en Resoort wijzen er terecht op, dat hun vertaling absoluut niet betekent dat het origineel nu ongelezen kan blijven. De ‘verstechnische virtuositeit’ van de teksten verdwijnt immers uit het zicht. In dit verband spreken ze van ‘poëticale capriolen’ waarmee, naar ze aannemen, de auteur zijn publiek wilde imponeren; ‘zeer gekunstelde rijm- en verstechnieken’ zien ze als hoofdkenmerk van rederijkerswerk. Ik vroeg me af voor welke ‘hedendaagse lezer’ ‘dit soort taalkunst allesbehalve licht verteerbaar [is]’: veronderstellen Kuiper en Resoort de geijkte negatieve waardeoordelen over de rederijkers bij hun beoogde argeloze lezers? Ik vind dat ze de bedoelingen en het vakmanschap van de auteur in dit opzicht tekort doen.

Deze bedenkingen zijn volstrekt marginaal in verhouding tot mijn enthousiasme over de beschikbaarheid, in zeer laagdrempelige vorm, van twee boeiende mysteriespelen. Voor zover mij bekend, is dit tevens het eerste toneel dat in de Griffioenreeks is opgenomen. Hopelijk blijft het hier niet bij.

Annelies van Gijsen

Het leven van Lutgard: bloemlezing uit het Kopenhaagse handschrift / samengest., vert. [uit het Middelnederlands] en ingel. door Yolande Spaans en Ludo Jongen. - Hilversum: Verloren, 1996. - 336 p.: ill.; 23 cm. - (Middelnederlandse tekstedities, ISSN 0929-9734; 3)
ISBN 90-6550-022-7 Prijs: ƒ 45, -

Mariken van Nieumeghen / ingel. en toegelicht door Dirk Coigneau. - Hilversum: Verloren, 1996. - 175 p.: ill.; 23 cm. - (Middelnederlandse tekstedities; 4) - Ongew. herdr. van de uitgave van Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1982.
ISBN 90-6550-023-5 Prijs: ƒ 30, -

De reeks ‘Middelnederlandse tekstedities’ van Uitgeverij Verloren, die in 1994 van start ging met herdrukken van uitgaven van de *Ferguut* en *Het leven van Liedewij* (vgl. *TNTL* 110

(1994), p. 174), is verrijkt met twee nieuwe delen: *Het leven van Lutgard* (dl. 3) en *Mariken van Nieumeghen* (dl. 4). Wat de *Mariken*-uitgave betreft, gaat het om een ongewijzigde herdruk van de uitstekende editie die Dirk Coigneau in 1982 in de reeks Nijhoffs Nederlandse Klassieken bezorgde. Hoewel ik het had toegejuicht als Coigneau in de gelegenheid gesteld zou zijn het onderzoek van de laatste veertien jaar in zijn inleiding te verwerken, desnoods in de vorm van een naschrift, is de herdruk een aanwinst voor het onderwijs.

Bij *Het leven van Lutgard* gaat het om een flinke bloemlezing uit de Middelnederlandse versie die in het Kopenhaagse handschrift bewaard gebleven is, bezorgd door Yolande Spaans en Ludo Jongen. In hun inleiding plaatsen zij Lutgard (1182-1246) in haar historische en culturele context, besteden zij aandacht aan de *Vita Lutgardis* van Thomas van Cantimpré en bespreken zij de Middelnederlandse bewerking van deze Latijnse bron. De Middelnederlandse auteur, die werkte tussen 1263 en 1274 en vrijwel zeker Willem van Affligem heette, was een buitengewoon begaafd dichter, die als een van de eersten in jambische verzen schreef. Van zijn meesterlijke bewerking zijn meer dan twintigduizend verzen bewaard gebleven; de bloemlezing telt zo'n 5800 kritisch uitgegeven verzen, die op de even bladzijden van het boek afgedrukt staan. De oneven bladzijden zijn gereserveerd voor een leesbare, parallelle prozavertaling, die studenten zeker dankbaar zal stemmen. De bloemlezing wordt gevolgd door een lijst van emendaties, de literatuuropgave en een handig register, waarin niet alleen plaats- en eigennamen vermeld worden, maar ook een korte uitleg van een aantal (met name Rooms-Katholieke) begrippen opgenomen is.

Bart Besamusca

Minne - en zinnebeelden: een bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek / Hans Luijten en Marijke Blankman (red.). - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. - 142 p.; 24 cm. - (Alfa)
ISBN 90-5356-212-5 Prijs: ƒ 25, -

De eerste afbeelding in deze nieuwe bloemlezing emblematiek is een reclameposter waarop binnen een fractie van een seconde twee kannen krachtig tegen elkaar zullen stoten. Het linker exemplaar, van aardewerk, zal het moeten afleggen tegen de robuuste metalen kan rechts, waaronder het vignet van een automerk prijkt. De boodschap is duidelijk. Terecht merken de samenstellers van de bundel op dat Nederland niet alleen een rijke emblematische traditie heeft, maar dat er aan het emblematisch schrijven, denken en uitbeelden nooit een einde is gekomen.

Anders dan in de bloemlezing Nederlandse emblemata die in 1983 is heruitgegeven in de serie Nijhoffs Nederlandse klassieken, heeft men voor dit deel in de Alfa-reeks niet gekozen voor een chronologische ordening, maar voor een afspiegeling van de levenscyclus van de mens. Op deze manier komen geliefde thema's aan bod rond de (grillige) liefde, het huwelijk, het kind en de opvoeding, vrije tijd, godsdienst, allerlei deugden en ondeugden in het volwassen bestaan en ten slotte de ouderdom en het leven na de dood. De inleiding is kort en helder, uitstekend geschikt voor studenten en eventueel scholieren in de hoogste klassen van de middelbare school. Op de toelichtingen bij de afzonderlijke emblemen volgen er vijfentwintig voorbeelden, gekozen uit de periode 1566 (Marcus Gillis' vertaling van de emblemata van Joannes Sambucus, Antwerpen) tot 1722 (Claas Bruin:

Uitbreiding over honderd leerzaame zinnebeelden, Amsterdam). In de marges en de voetnoten staan vertalingen en toelichtingen.

In aansluiting op deze uitgave en de nieuwe editie van Jacob Cats' *Sinne - en minne-beelden* uit 1627 stelt de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag van 8 november tot 14 februari emblematabundels uit eigen bezit ten toon onder de titel 'Verhuld voor het menselijk oog'. Verschillende emblemata uit de bloemlezing zijn daar in het echt te bewonderen.

Olga van Marion

De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621): lezingen van het colloquium ter gelegenheid van de 350-ste sterfdag van Hugo de Groot ('s-Gravenhage, 31 augustus-1 september 1995) / onder red. van H.J.M. Nellen en J. Trapman. - Hilversum: Verloren, 1996. - 220 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-6550-546-6 Prijs: ƒ 40, -

Hugo de Groot is een voorbeeld van een beroemde vaderlander die in brede kring met een enkel spectaculair levensfeit geassocieerd wordt, terwijl zijn werkelijke betekenis veel verder strekt. Roept zijn naam vooral zijn ontsnapping uit slot Loevestein in 1621 in herinnering, vóór die beroemde 22ste maart bevatte zijn boekenkist heel ander materiaal - zoals duidelijk wordt uit de bundel die ter herdenking van De Groots 350ste sterfdag, 28 augustus 1645, verscheen. In de voordrachten van het colloquium bij deze gelegenheid werden Grotius' activiteiten als filoloog, dichter, historicus, theoloog, jurist en politicus belicht. Ter wille van het overzicht hebben redacteuren H.J.M. Nellen en J. Trapman de Hollandse jaren, 1583-1621, in vier thema's ondergebracht.

De eerste afdeling handelt over de rechtsgeleerdheid. C.M. Ridderikhoff belicht bier De Groots universitaire studies en F. Egmond de Hoge Raad-connecties tussen geleerden, kunstenaars, juristen en politici. R. Huijbrecht behandelt de jaren 1607-1614, waarin De Groot advocaat-fiscaal van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland was; diens inspanningen voor de VOC worden beschreven door C.G. Roelofsen. In de tweede afdeling, ‘geleerden en literatoren’, kenschetst H.-J. van Dam de activiteiten van de filoloogdichter in Leiden, terwijl A. Eyffinger het *Parallelon rerum publicarum* toelicht. F.R.E. Blom beschrijft Huygens' positie binnen de ontwikkelingen in de vroegzeventiende-eeuwse Nederlandstalige poëzie en A. Leerintveld het beeld van De Groot in de Nederlandse literatuur tot 1625. In ‘Op weg naar een Republiek’, de derde afdeling, behandelt J.G. Smit De Groots Rotterdamse jaren en beschrijft H.W. Blom de politieke theorieën tot 1625. A.Th. van Deursen evalueert het conflict tussen Maurits en Oldenbarnevelt, waar ook De Groot slachtoffer van werd. De Groots theologische denkbeelden tijdens de Bestandsjaren komen aan de orde in de vierde afdeling. Hier wordt de verhouding tot de arminiaan Wtenbogaert beschreven door H.J.M. Nellen en De Groots opvatting over Cassanders irenisme door R. van de Schoor. E. Rabbie behandelt Grotius' denkbeelden over kerk en staat, terwijl B.J. Spruyt tot slot De Groots beroep op Bullinger en Bucer toelicht.

De bundel geeft een goede indruk van De Groots drukke leven en de groei van de Republiek in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Ze hinkt echter ook enigszins op twee gedachten: enerzijds de introductie van De Groots werkzaamheid in bredere kring, anderzijds de inspiratie tot nieuw onderzoek naar onderbelicht gebleven facetten. Hoewel (daardoor?) de diepgang van de opstellen onderling nogal verschilt, geeft *De Hollandse jaren van Hugo de Groot* de herinnering aan een veelzijdig man in elk geval een steviger steun dan een boekenkist alleen.

Lia van Gemert

Vir vryheid en reg: Suid-Afrika in die spieël van die Nederlandse poësie (1890-1990) / W.F. Jonckheere. - Leiden: Dimensie, KwaZulu-Natal: Brevitas, 1996. - 68 p.: ill.; 21 cm. - (Leidse opstellen; 25)
ISBN 1-87497-615-5 Prijs: ƒ 33,95

Zowel de politieke situatie als de inwoners en de natuur van Zuid-Afrika hebben de afgelopen eeuw menig Nederlands en Vlaams dichter geïnspireerd. De studie van Jonckheere (hoogleraar Afrikaans en Nederlands in Pietermaritzburg) is een eerste verkenning van dit materiaal, waaruit blijkt dat politieke inspiratie vooral te vinden is in de jaren 1880-1902 en 1975-1990, en dat in de tussenliggende periode het land centraal staat.

In het materiaal uit de periode van de Anglo-Boerenoorlog bevinden zich zowel gedichten van gecanoniseerde dichters als Kloos, Boutens en Verwey (die de Boeren idealiseerde tegenover de Europese decadentie) als vele, meestal anonieme straatliedjes en andere uitingen van

volkspoëzie. De laatste categorie, die zelfs het tien- à twintigvoudige van de eerste omvat, verdwijnt omstreeks de Eerste Wereldoorlog. Voor de lange periode daarna maakt Jonckheere een thematisch onderscheid tussen gedichten waarin (1) Nederland tegenover Zuid-Afrika wordt geplaatst, en die waarin (2) de Zuid-Afrikaanse natuur, (3) de steden of (4) specifieke personen centraal staan; gedichten van bekende Zuid-Afrika-gangers als Jan Greshoff, W. Hessels of M. Vasalis, maar ook van onbekenden als Jac. Braamse. Pas na 1975 verschijnt het merendeel van de tegen de apartheidspolitiek gerichte gedichten. Daarbij is nogal wat gelegenheidspoëzie bij anti-apartheidsmanifestaties, maar vooral signaleert Jonckheere gedichten die betrekking hebben op het persoonlijk lot van bij voorbeeld Steve Biko, Winnie Mandela en - vooral - Breyten Breytenbach.

Hoewel bij de keuze geen onderscheid is gemaakt tussen gecanoniseerde en niet-gecanoniseerde poëzie, ligt de nadruk op de eerste categorie. Bovendien maakt Jonckheere in zijn commentaar nogal eens esthetisch evaluerende opmerkingen: een gedicht van Van Eeden lijdt ‘onder geforseerde idealisering’, Vasalis ‘slaag goed daarin om 'n oortuigende gevoelsintensivering op te bou’, een gedicht van Vroman stijgt ‘jammer genoeg nie ver uit bo die registrasie van oppervlakkige indrukke en ervaringe nie’, een anti-apartheidssonnet van Jan Kal is ‘beslis nie 'n hoogtepunt in die genre nie’, enzovoort.

Deze publicatie heeft alleen betrekking op poëzie. Het zou mooi zijn wanneer er een pendant verscheen over het literaire proza, van de populaire L. Penning tot - voorlopig - Adriaan van Dis en Henk van Woerden. Ook het poëziedeel zal, nu veel Nederlandse dichters Zuid-Afrika gaan bezoeken, over een jaar of tien ongetwijfeld kunnen worden uitgebreid. De vier categorieën die Jonckheere voor de tweede periode onderscheidt, zouden dan moeten worden aangevuld met een vijfde: gedichten waarin de taal (Afrikaans of andere talen) centraal staat. Aan het materiaal uit de derde periode kan dan alsnog Vingermaan (1980) worden toegevoegd, een uitgave met tekeningen van Breytenbach en gedichten van Ten Berge, Kopland, Kouwenaar, Lucebert en Schierbeek. Bovendien zou het de moeite waard zijn wat verder na te gaan of de jaren zeventig en tachtig geen protestsongs hebben opgeleverd - het equivalent immers van de straatpoëzie uit het begin van de twintigste eeuw.

Ad Zuiderent

Gezelliana: kroniek van de Gezellestudie. - nr. 1995/1-2 Speciaal nummer: De klassieken, Gezelle en zijn omgeving. - Antwerpen: Universitaire Faculteiten St.-Ignatius, 1996. - 22 cm
ISSN 0776-4111 Prijs: BF 400
- Te bestellen bij de UFSIA, Venusstraat 35, 2000 Antwerpen, tel. (+32)-(0)3-2204289

In dit speciale nummer van *Gezelliana*, *Kroniek van de Gezellestudie*, staat de verhouding van de priester-dichter tot de klassieke oudheid centraal. Het opent met een beschouwing van J. Opsomer over platonisme bij Gezelle. Hij wijst erop dat in de secundaire literatuur de notie platonisme al vaak is gebruikt (bijv. door Albert westerlinck en Urbain van de Voorde) maar dat het daarbij meer ging over een atmosfeer, een mentale dispositie, en dat dit geen directe invloed van Plato, via lectuur van de Griekse teksten, behoefde te impliceren. Opsomer wijst nu op de

mogelijkheid dat in bepaalde gedichten van Gezelle toch reminiscenties aan Plato verwerkt kunnen zijn, zowel in positieve als in negatieve zin, dus door imitatie of contrastimitatie.

In ‘Go away Horace?’ bespreekt Patrick Lateur de ambivalente relatie van Gezelle tot de grootste lyricus van Rome. Hij blijkt Horatius vaak te citeren, maar dan wel zeer selectief: wat strijdig was met Gezelles geloofsovertuiging werd verworpen, wat hij esthetisch kon waarderen werd vanuit christelijk perspectief ingepast in zijn poëzie. Lateur eindigt zijn boeiende beschouwing met de constatering: ‘Een halve eeuw lang speelde hij een literair spel van toenadering èn verwijdering met hem die hij om allerlei redenen moet bewonderd heb-

ben maar die hij tegelijk vanuit zijn eigen poëtisch concept nooit ten volle kon aanvaarden.'

Aanzienlijk korter dan de vorige twee bijdragen is het artikeltje van Paul Claes 'Gezelle, Catullus en Sappho'. Claes suggereert invloed van Catullus c. 51, een adaptatie van een der bekendste gedichten van Sappho, in Gezelles gedicht 'Dien avond en die rooze' en wel in de woorden 'dichtbij u [...] neêrgezeten, u spreken hoorde.' Gezelle zou met de adressaat van dit gedicht, Eugene van Oye, een bloemlezing met teksten van Catullus en/of Sappho hebben kunnen doornemen. Daarop zouden de regels ''k Heb menig blom voor u gelezen en geschonken' heel goed betrekking kunnen hebben.

In een uitvoerige bijdrage (in de inhoudsopgave van het nummer overigens ontbrekend!) over het middelbaar onderwijs in Vlaanderen van 1830-1860 peilt M. D'hoker de betekenis van de humaniora voor Gezelle. Door het leggen van eigen accenten in en zijn persoonlijke opvattingen over het onderwijs-ideaal moest de dichter, zo stelt de auteur, in Roeselare wel in conflict komen met priester-collega's en het bisdom, zodat hij uiteindelijk werd overgeplaatst.

Twee artikelen die niet direct met Gezelle te maken hebben, besluiten het nummer: een beschouwing over de onderwijsopvattingen van de priester-leraar Domien Cracco en een buitengewoon rijk stuk van Dirk Sacré over neo-latijnse poëzie in het negentiende-eeuwse België. Aan het einde van het nummer vindt men dan de vaste rubrieken van dit tijdschrift, met name een opgave van recente secundaire literatuur over Gezelle in boek of tijdschrift.

Rudi van der Paardt

Ontvangen boeken

Taalvariaties: toonzettingen en modulaties op een thema / R. van Hout en J. Kruijsen (red.). - Dordrecht: Foris Publications, 1996. - VIII, 298 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-6765-533-3 Prijs: ƒ 49,50

The personal pronouns in the Germanic languages: a study of personal pronoun morphology and change in the Germanic languages from the first records to the present day / Stephen Howe. - New York: Walter de Gruyter, 1996. - xxii, 390 p.; 25 cm. - (Studia linguistica Germanica; 43)
ISBN 3-11-014636-3 Prijs: DM 198, -

Een vertrouwd gevoel van onbekendheid: opstellen over antieke intertekstualiteit / Rudi van der Paardt. - Leiden: Dimensie, cop. 1996. - 144 p.; 21 cm. - (Leidse opstellen; 26)
ISBN 90-6412-110-9 Prijs: ƒ 39,95

Visioenen / Hadewijch; vert. [uit het Middelnederlands] door Imme Dros; met een inl. en een teksted. door Frank Willaert. - Amsterdam: Prometheus; Amsterdam: Bakker, 1996. - 226 p.; 24 cm. - (Nederlandse klassieken; dl. 8)
ISBN 90-351-1638-0 Prijs: ƒ 45, - (geb.)

Een nauwsluitend keurs: aard en betekenis van Den triumphe ende 't palleersel van den vrouwen (1514) / Saskia Raue. - [S.l.: s.n.], 1996. - 455 p.: ill.; 24 cm
- Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Van sint Jans onthoofdinghe: zestiendeeeuws Amsterdams rederijkersstuk van Jan Thönisz / bew. en hertaald door Paul Laport, Frédérique de Muij en Marijke Spies. - Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU; Münster: Nodus, 1996. - 111 p.: ill.; 24 cm. - (Uitgaven / Stichting Neerlandistiek VU; 20)
ISBN 90-72365-46-1 ƒ 27,50

Minne- en zinnebeelden: een bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek / Hans

Luijten en Marijke Blankman (red.). - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. - 142 p.; 24 cm. - (Alfa)
ISBN 90-5356-212-5 Prijs: ƒ 25, -

De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621): lezingen van het colloquium ter gelegenheid van de 350-ste sterfdag van Hugo de Groot ('s-Gravenhage, 31 augustus-1 september 1995) / onder red. van H.J.M. Nellen en J. Trapman. - Hilversum: Verloren, 1996. - 220 p.: ill.; 24 cm
ISBN 90-6550-546-6 Prijs: ƒ 40, -

De weg naar Monomotapa: Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika / Siegfried Huigen. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996. - 217 p.: ill.; 24 cm
- Ook verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht.
ISBN 90-5356-228-1 Prijs: ƒ 39,50

Door de achterdeur naar binnen: over de wording van Multatuli's Max Havelaar / Jacob Hoogteijling. - Amsterdam: Thesis Publishers, 1996. - 297 p.: tab.; 24 cm
- Ook verschenen als proefschrift Open Universiteit Heerlen.
ISBN 90-5170-381-3 Prijs: ƒ 39,50

Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990 / Frans Ruiter en Wilbert Smnlders. - Amsterdam [etc.]: De Arbeiderspers, cop. 1996. - 438 p.; 23 cm
ISBN 90-295-3706-X Prijs niet opgegeven.

Het bekoorlijk vernis van de rede: over poetica en proza van F. Bordewijk / Hans Anten. - Groningen: Historische Uitgeverij, 1996. - 268 p.: portr.; 21 cm
- Ook verschenen als proefschrift Universiteit Utrecht.
ISBN 90-6554-431-3 Prijs: ƒ 65, -

Prosper Van Langendonck: essay / Fernand Victor Toussaint van Boelaere; teksteditie met inl. en aant. door Raymond Vervliet. - Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1996. - 92 p.; 25 cm. - (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Reeks 5, Publikaties van de Commissie voor Moderne Letteren ISSN 0778-0915; 26)
ISBN 90-72474-17-1 Prijs niet opgegeven

Vir vryheid en reg: Suid-Afrika in die spieël van die Nederlandse poësie (1890-1990) / W.F. Jonckheere. - Leiden: Dimensie; KwaZulu-Natal: Brevitas, 1996. - 68 p.: ill.; 21 cm. - (Leidse opstellen; 25)
ISBN 1-87497-615-5 Prijs: ƒ 33,95

Schrijven is verblnffen: bibliografie van de verspreide publikaties van Willem Frederik Hermans / samengest. door Rob Delvigne en Frans A. Janssen; met een inl. van Willem Frederik Hermans. - Amsterdam: Thomas Rap, 1996. - 217 p.; 22 cm
ISBN 90-6005-405-9 Prijs: ƒ 35, -

Kinderverhalen - geen sprookjes: Vijfde P.C. Hooflezing, uitgesproken op donderdag 14 december 1995 in de Aula van de Universiteit van Amsterdam / door Anne Baker. - Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1996. - 27 p.; 21 cm. - (P.C. Hooftlezingen; 5)
ISBN 90-5629-022-3 Prijs: ƒ 17,50